Ռաֆֆի
Հրապարակախոսություններ, հոդվածներ

ԱՐԳՈ ԲԱՐԵԿԱՄ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱԹԱՆՅԱՆՑ

Ձեր վերջին նամակը, որ գրված էր մարտի 7-ին, կարդացի կարի ուրախությամբ: Շնորհակալ եմ. աշխատել եք հասցնելու «Աղթամարա վանքը» մեր մի հատված բանը Մոսկվա պատվելի Նազարյանցին, որ կարդացի «Հյուսիսափայլի» թերթերու մեջ: Դարձյալ շնորհակալ եմ պարոն Նազարյանցեն առավել հույժ պատճառ, պատվել է մեր գրվածքը տպելով յուր պատվական օրագրի մեջ, մանավանդ մշակելով նորա թերությունքը:

Այս նամակի ծոցումը կստանաք մի քանի ոտանավոր բաներ, որոնք մեր սեփական աշխատությանց պտուղներն են: Սուրբ գիրքը կարդալու ժամանակ, տեսնելով շատ հարաբերություն ունին դոքա մեր ազգի այժմյան վիճակի հետ, մանավանդ, կարող են փոքրիշատե ներգործել, ազդել նորա բթացած, թմրած, մարմին դարձած հոգու վերա — ախորժել եմ աշխարհաբար թարգմանել, ոտանավորի ձևով: Խնդրում եմ, այս ոտանավորները նույնպես անկորուստ հասուցանել պարոն Նազարյանցի ձեռքը. թե կամի կարող է տպել յուր օրագրի մեջ (չկարծեմ, որ նորա օրագրի ախորժակին ընդդեմ գտանվին): Ոտանավորներու հետ անպատշաճ չեմ համարում ուղարկել պարոն Նազարյանցին այս իմ առ Ձեզ գրված նամակը. պատճառ, նա կարող էր տեղեկություն ստանալ այն խոսքերեն, որ ես դրած եմ Ատրպատականի միսիոնարներու մասին:

Արդեն — 61 թվականի 5-րդ ամիսն է. բայց «Հյուսիսափայլի» տետրակները տակավին հասած չեն ինձ. կասկածում եմ, չիցե թե օրագիրը դադարած լինի: Եթե այս տարի նույնպես բաժանորդ եմ գրված, կարող եք գրել պարոն Նազարյանցին, որ ինձ հասանելի ամսատետրակները Թաբրիզ ուղարկե աղա Գալուստ Շերմազանյանի տետրակների հետ. կամ թե իմ անվամբ ուղարկե Թաբրիզու նամակատունը. այն տեղից գերաստիճան Հովսեփ խանը, նամակատան մեծավորը, անկորուստ ինձ կհասուցանե:

Դուք պահանջում եք ինձանից Ատրպատականի միսիոնարներու մասին Ձեզ տեղեկություն տալ, որով կկատարեմ Ձեր խնդիրը: — Այժմ ես Ուրմիա քաղաքումն եմ. այստեղ է ամերիկյան պրոտեստանտ առաքյալներու և հռովմեական լազարիստյան միաբաններու բոլոր կարողությանց կենտրոնը: Հիշյալ քարոզիչները, Ուրմիա լճակի արևմտյան ափերում, գտան մի կորած, վերջին ռամկության մեջ ընկած ազգ, որք վարվում էին մի խավար աստվածապաշտպանությամբ, որ առավել նսեմացած էր. Նեստորի վարդապետությամբ. — դոքա էին ասորիքը. — մի հին հոյակապ ազգի մնացորդք: Հաջող միջոցները, այլև երկրի պատեհ հանգամանքը շուտով ձեռնտու եղան նորեկ առաքյալներուն առավել հեշտությամբ և առավել սրընթաց առաջ տանելու յուրյանց գործը: — Դոքա էին. — ա. բարեխնամ տերության ազատ թույլտվությունը. բ. ասորաց նյութական անկարողությունը և յուրյանց իշխաններից ունեցած անտանելի բռնությունը — մյուս կողմից եվրոպացի առաքյալներու (մանավանդ ինգլիզներու) դրամացի և տերության կողմից պաշտպանությունը. գ. ասորոց, իբրև մի երեսե ընկած ազգի ստրկական փոփոխամտությունը, և նոցի խորին տգիտությունը յուրյանց առանձին դավանության. դ. ազգի ընկնիլը վերջին հուսահատության մեջ հալածանքի երեսից, և Եվրոպայի

մարդիկը տերությունից մեծ պատիվ ունենալով և նոցա հետևողքը ամենայն մասամբ պաշտպանված լինելով և այլն, և այլն:

Հռովմեական քահանաները, թեպետև առաջք ոտք կոխեցին Պարսկաստանի հողի վերա (իբրև 35 տարի առաջ), բայց հառաջադիմությամբ կարի հետ մնացին պրոտեստանտներեն: Նոքա հազիվ թե կարողացան Ուրմիո քաղաքի և գյուղորեից մեջ ձեռք բերել 200 տուն (գերդաստան) անունով կաթոլիկ պապադավաններ. և Սալմաստ նահանգում՝ մինչև 300 տուն: Թեպետ կարող էին ավելի առաջադեմ գտնվել քան պրոտեստանտները. պատճառ. կաթոլիկական քարոզությունքը առավել հարմարություն ունեին ժողովրդի ընդունակության հետ. մինչ դորա հակառակ, պրոտեստանտներու քարոզությունքը փշի նման ծակոտում էին ծիսապաշտ ժողովրդի սիրտերը:

Լուսավորության մասում հռովմեական քահանայքը ոչինչ օգուտ չարդյունավորեցին յուրյանց նոր կրոնափոխ ժողովրդին. միայն թե ասորի ազգի առաջուց աստվածացրած սնապաշտության տեղ սովորեցրին պաշտել մի նոր աստված, պապը: Այժմ կաթոլիկները որպես Ուրմիում, նույնպես և Սալմաստում Խոսրովյո գյուղի մեջ ուսումնարաններ ունին երկու սեռ մանուկ մարդերի համար: — Որոց մինի մեջ ուսուցանում են քահանայքը տղամարդերին, իսկ մյուսի մեջ ֆրանսիացի կուսանք աղջիկներուն: Բայց մինչև այսօր, մի մասնավոր կրթություն ունեցող մարդ չէ դուրս եկել նոցա վարժարաններից: Այն չեմ կարող ուրանալ, որ դուրս եկել են տիրացուներ, որք գիտեն անգիր մի քանի սերտած եկեղեցական աղոթք և մի քանի հատուկտոր բառեր ֆրանսերեն: Եվ աստվածաբանությունից մի քանի թույլ փաստեր, որով հակաճառությանց մեջ, կարող էին մի հայ տգետ քահանայի դեմ, հաստատել Պետրոսի գլխավորությունը առաքյալներու վերա, սուրբ պապի, նորի հաջորդ լինելով, բոլոր քրիստոնեից վերա, այս աշխարհում աստվածանալու կարողություն ունենալը. մանավանդ երկնքում արքայության դռնապան լինելը և դժոխքի մեջ Կերբերոսի պաշտոն կատարելը:

Հետին ժամանակներում, երբ 3 տարի առաջ (իհարկե հայերը կրոնափոխ առնելու համար) Վիեննայի սուրբ Ղազարու միաբաններից Սալմաստ եկան երկու վարդապետներ — հայր Մովսեսը և հայր Կղեմես Սիբլլյանը, ընթերցող հասարակության ծանոթ, հնագետ և դրամագետ անձն: Դոցա գալուստը սկզբում խիթալի էր, շատ վտանգավոր երևեցան հասկացող աչքերու. բայց վերջում համարյա բոլորովին անարդյուն եղան: Պատճառ, նոքա ոչ մի հայ չկարողացան մոլորեցնել յուրյանց երևելի հայ ազգի և հայ կրոնավորների անունով (որպես սկզբում վարվում էին): Շուտով հեռացան նոցանցից նոցա հետևող մի քանի թեթևամիտ գյուղացիներ, երբ հասկացան նոցա չար դարանագործությունը:

Միսիոնարները մինչև այսօր ոչ մի հայ չեն կարողացել Ատրպատականի մեջ կրոնափոխ առնել: Այստեղ ավելորդ չեմ համարում ծանուցանել ձեզ գլխավոր պատճառը. և գուցե ընդունեք: Առաջին, հայերը Պարսկաստանի մեջ կորած չեն, պահպանում են յուրյանց ազգային իրավունքը, ունենալով յուրյանց հոգևոր առաջնորդ սուրբ Էջմիածնա աթոռից, որ մեծ պատիվ, մեծ իշխանություն ունի, թե՛ տերության կողմից և թե՛ իր վիճակավոր ժողովրդի վերա: Երկրորդ, առավել վճռական է այս տեղու հայերի տգիտությունը. թե բացի հայից ոչ մի ազգ քրիստոնյա չէր. ինգլիզ, ֆրանկ, կաթոլիկ անունները լսում են որպես հեթանոսների: Հայ ազգանունը համարում են կրոնական անուն, որ մնացել էր Քրիստոսից. ո՛վ հայ չէ՛, և քրիստոնյա չէ՛, ա՛ռ քեզ տգիտության կարծիքը, որ առավել օգտավետ գործ է կատարում, քան թե գիտությունը այս տեղում:

Այսքանս բավական է կաթոլիկներու մասին. այժմ խոսենք պրոտեստանտներու: Ամերիկացի առաքյալները, այդ քրիստոնեական հավատքի ժրաջան մշակները, մեծ գործունեության մեջ են: Կարծեմ նոքա ո՛չ մի տեղում, ո՛չ մի ազգի մեջ այդչափ սուղ ժամանակում (20 տարու միջոցում) չկատարեցին այն հրաշալի առաջադիմությունը, որպես Ուրմիայի նահանգումը, ձեռք բերելով մինչև 2000 գերդաստան պրոտեստանտ ժողովուրդ, բայց որպիսի ժողովուրդ յուրյանց դավանության մեջ կարի ուսյալ և կրթյալ ժողովուրդ:

Սըրռ սարի լանջանցը վերա (այս անունով գյուղի մեջ) այն, յուր դրությամբ հիանալի ամառանոցումը, որ չէ Ուրմիա քաղաքից ավելի հեռի քան 10 վերստ, պրոտեստանտները ունեն յուրյանց գլխավոր ճեմարանը: Նորա մեջ մտնում են այն աշակերտները, որք գյուղերու մասնավոր վարժարաններում նախապատրաստված էին: Գլխավոր ճեմարանը Սըրռի պարունակում է յուր մեջ այնքան ուսման ընթացք, որքան է մի եվրոպական գիմնազիոնի գիտությանց ամբողջ կուրսը, միայն թե այստեղ աստվածաբանական և ճարտասանական մասին շատ հմտանում են աշակերտները, որ այսպես լինի ճարտարախոս քարոզիչք աստծո բանին: Մանավանդ յուրյանց հին և նոր քիլդունի լեզուն, ավելի հարակցություն ունելով աստվածաշնչի բնագրի լեզվի հետ, առավել ծանոթանում են հին կտակարանին: Բայց մի քանի աշակերտներ միայն, մինչև այսօր սովորել են անգլիերեն, թեպետ շատերը ախորժակ ունին սովորելու, բայց չեն կամենում ուսուցանել ամերիկացիքը. ըստ որում այժմյան տերությունը մեծ կարոտություն ունենալով եվրոպական լեզուների հմուտ անձերի, շուտով թարգմանչի պաշտոն է տալիս այնպիսիներին, որք գիտեին մասնավոր ֆրանսերեն, անգլերեն կամ գերմաներեն և այլն: Եվ անգլիացիք յուրյանց աշակերտները, յուրյանց գործին պիտանի կացուցանելու համար կրթում են նորանց ասորաց նոր բանախոսությամբ: Քաղաքի մեջ է մի այլ գլխավոր ճեմարան աղջիկներու համար, ուր ուսուցանում են ամերիկացի կանայք: Նորա մեջ ընդունվում են այնպիսի աղջիկներ, որք նույնպես նախապատրաստված էին գյուղերում մասնավոր աղջկանց վարժարանների մեջ: Աշակերտուհիքը, ուսումն ավարտելուց հետո, պսակվում են Սըրռի աշակերտների հետ, այնուհետև կամ պաշտոն են ստանում գյուղերու մեջ վարժապետության և կամ քարոզչության:

Սըրռ քաղաքի մեջ, աղջկանց ճեմարանի մոտ միսիոնարների տանումը, է և մի փառավոր տպարան ամենայն հարկավոր պարագայոք, նորանում տպվել են մինչև այսօր սուրբ գրքի քանի-քանի տեսակներ և այլ զանազան գրյանց ասորոց աշխարհաբար լեզվով: Նորանում ամիսը մի անգամ տպվում է և մի օրագիր ասորերեն. «Զարիրրդ բարայ» (լուսավորության արշալույս) անունով:

Տարակույս չկա, որ ամերիկացիք մի փոքր ժամանակից հետո ձեռք կբերեն բոլոր Ուրմիո նահանգի ասորիքը. պատճառ, վերացել են նոցա հին կրոնքի պաշտպանողքը: Նոցա հին բաբիները, բոլորեքյան այժմ պրոտեստանտներից ռոճիկ են ստանում: Թեպետ ազգի մի քանի հարուստներ գլուխը կտրած օձի մարմնի նման շարժվում են. բայց նոքա ևս շուտով կդադարին:

Այժմ սկսել են պրոտեստանտները քարոզել գավառի, Նավաչայի, Դիեարի, Տխուբի սարերում նուլոներին, որք նույնպես ասորիք են լեռնաբնակ: Տարակույս չկա, որ շուտով կանցնեն և Ճուլամերիկ մինչև Մոսուելի բերանը:

Այժմ կա այստեղ ինն ամերիկացի միսիոնարներու տուն, որոց մինը է ձրի բժիշկ և քարոզիչ, մինը՝ տպագրապետ, մյուսները վարժապետ և քարոզիչ: Բացի դոցանցից 2 տուն վարժապետուհիք, որք դաստիարակում են աղջիկները:

Ավելորդ չեմ համարում մի քանի խոսք գրել ասորոց այժմյան կաթողիկոսի վերա: — Ասորաց այժմյան կաթողիկոսը է Մար Շիմոնը (Տեր-Սիմոնը). դա նստում է այժմ Կոճանիս գյուղում, Տիար-Տխուբ նահանգի մեջ, որից կազմվում է Նըհել գետի հովիտը: Մար Շիմոնը 10 տարի առաջ, քանի օսմանցիք չէին տիրապետել այն կողմերին (քուրդերի անկախության ժամանակ) յուր քաջ ճուլո ցեղի օգնությամբ, բացի յուր կաթողիկոսական աթոռը հաստատուն պահելուց, պաշտպանում էր և յուր ազգի անկախությունը, որով էր հոգևոր և մարմնավոր առաջնորդ յուր ցեղի համար: (Գուցե ժամանակի շատ խորին հնությունից մինչև 10 տարի առաջ այսօրինակ կառավարում էին վայրենի ճուլոները յուրյանց հոգևոր առաջնորդներու ձեռքով): Բայց երբ օսմանցիք նվաճեցին Քուրդիստանու տիրող աշիրաթները (իշխանները), չհնազանդվող Մար Շիմոնը պատերազմեցավ Բադրխանբեկի հետ և հաղթվեցավ, թշնամին կողոպտեց կաթողիկոսի տունը և նորա ցեղը: Մար Շիմոնը հուսահատված Ուրմի եկավ, յուր ազգից չգտավ այն առաջին պատիվը: Պրոտեստանտյան հոգին ո՛չ միայն Մար Շիմոնին, այլև նույն ինքն մեծ Նեստորին մոռացման մեջ էր ձգել: Առժամանակ Ուրմի մնալուց հետո, բոլորովին հուսահատված, կրկին վերադարձավ դեպի յուր երկիրը, այս մի քանի խոսքը ասելուց հետո. «Ես խնդրում եմ ձեզանից, որ պինդ կենաք ձեր առաջին դավանության վերա, բայց երբ կամիք կրոնափոխ լինել, մի՛ լինիք պրոտեստանտ. կամ հայ եղեք, կամ ֆրանկ և կամ ռուս»: Բայց Լութերի հոգին հաղթող է, նորա կտակը չկատարվեցավ: Մար Շիմոնը այժմ կենդանի է. բայց օսմանցոց հպատակ իր ցեղովը հանդերձ, վերջին հուսահատության մեջ է. նա հոժար է յուր ազգի մնացորդը կամ խառնել հայոց հետ և կամ ռուսաց: Ատրպատականի առաջնորդ հանգուցյալ Սահակ եպիսկոպոս Սաթունյանի ձեռքով քանիցս անգամ այդ մասին նամակագրությունք են եղել դեպի Էջմիածնա աթոռը, բայց ո՛ւր այդպիսի սրբազան ձգտողություն հայերու կողմից... Էջմիածնա վարդապետները թմրած են զեխության հրապույրներով...: Բայց ռուսերից քահանայք եթե գալու լինեն այս կողմերս, քանի կենդանի է Մար Շիմոնը — շատ շուտով կարող են յուրացնել բոլոր ասորաց մնացորդները, մանավանդ, որ ազգը շատ հակամետ է դեպի ռուսաց կողմը:

Այսքանս բավական է, գուցե դորանով կբավականանա Ձեր հարցասիրությունը: Ուրիշ ժամանակի եմ թողնում Ձեզ գրել, արդյոք Ատրպատականի հայերը ևս մի ժամանակ կենթարկվե՞ն միսիոնարաց ազդեցությանը, թե միշտ կպահպանեն յուրյանց հայրենական կրոնը:

Մի բան, որ գրած եք Ձեր եղբոր մասին, չեմ կարող հանձնառու լինել: Ես ինքս ձանձրացել եմ այն առևտուրից, որ Թիֆլիսում կատարում ենք. պատճառ, ունի նեղություն չափից դուրս, բայց վաստակը կարի սակավ: Մտադիր եմ Պոլիս գնալ, որ Պոլսից դեպի Թաբրիզ եվրոպացոց մանուֆակտուրայի առուտուրք առնեմ:

Քանիցս անգամ Ձեզ գրած եմ, այժմ կրկնում եմ, որ մի քանի հատ ռուսերեն ընտիր թարգմանությունք, մանավանդ ռոմանս, իմ համար ուղարկեք. թե Մոսկվա կամ Ս. Պետերբուրգ բարեկամ ունիք, կարող են առնուլ, իսկ նոցա գինը որքան էլ լինի կգրեմ Թիֆլիսուց, անհապաղ Ձեզ հասուցանեն: Այս պահանջում եմ, որովհետև կասկածում եմ, այս տեղում ռուսաց լեզուն ամենևին անգործածությունից մոռանալ: Մնաք բարև:

Ձեր Հ. Մ. ՄԵԼԻՔ ՀԱԿՈԲՅԱՆՑ

ԸՆՏԱՆԻՔԻ ԿԵՐԲԵՐՈՍՆԵՐ

Հավասարության և ազատության Հարցը կանանց սեռի քանի դար առաջ սկսավ մշակվել քաղաքակիրթ ազգերի մեջ, և վերջապես ներկա դարու առաջին կիսաբաժնում նա իր լուծումն ստացավ նորանով, թե կինը մարդկային կյանքի մի անդամն է, ուրեմն և պիտի լինի բաժանորդ նորա իրավունքներին:

Բայց թե մինչև ո՛ր աստիճան իրագործվեցավ այդ հարցի վճիռը լուսավոր Եվրոպայի և Ամերիկայի մեջ, մենք թողնում ենք դորա վրա խոսելը, միայն կասենք մի քանի խոսք, թե որպիսի ընդունելություն գտավ նա հայերի կյանքում:

Արդարև, մի քանի եվրոպական քաղաքներում, որոնց թվումն է և Թիֆլիսը, հայերի ընտանեկան կյանքը նոր կերպարանք ստացավ:

Որպիսի՞:

Հայը դուրս բերավ հարեմի դարավոր բանտարկությունից յուր կինը, նա ձգեց նորա երեսից ծածկապահության քողը, նա թույլ տվեց նորա լեզվին խոսել և մտածել օտարների հետ: Եվ սիրախնդիր տղամարդը, որո համար հայ կինը մի ծածկյալ գանձարան էր, պատիվ ունեցավ հանդիպել նորան թատրոններում, պարահանդեսներում, փողոցներում և ամենայն զբոսարաններում:

Բայց հին հարեմային դրության կուսակիցները դեռ ո՛չ բոլորովին անհետացած էին: Ամեն գերդաստանում մի ծերունի պապա, կամ մի պառավ մամա, սկսան խորթ աչքով նայել մի այդպիսի նոր երևույթի վերա: Նոքա բողոքեցին այդ ընտանեկան հեղափոխության դեմ, կոչելով նորան լրբություն, շռայլություն, անամոթություն, մի խոսքով, անբարոյական մոլություն:

«Կրթյալ երիտասարդությունը» իբրև գեղեցիկ սեռի բռնաբարված իրավունքների պաշտպան, հերքեց նոցա բողոքը, մի քանի փաստերով, թե դուք փտած մարդիկ եք, դուք կուրացել եք հնամոլության նախապաշարմունքներով, դուք մեղանչում եք հավասարության և ազատության սկզբի դեմ...

Կուսակցություններ կազմվեցան: Ընտանեկան պատերազմը սկսվեցավ: Այդ պատերազմը անխզելի կերպով շարունակվում է մինչև այսօր և գուցե ընդ երկար տևելու է ապագայում...

Բայց ո՞ր կողմին պետք է արդարության իրավունքը տալ:

Ո՛չ առաջինին և ո՛չ երկրորդին:

Երկուքն էլ ունեն յուրյանց սխալ կողմերը:

Արդարև, ծերունի պապայի, այդ գերդաստանի պատրիարքի, արթուն աչքը անդադար հսկում է յուր ընտանիքի վերա: Նա համարձակ մուտք չի տալիս սիրախնդիր երիտասարդին սողալ յուր գերդաստանի սրբարանում և կոկած, սերտած, օտարազգի բառերով քաղցրախոսել, սեթևեթել յուր օրիորդ թոռնիկին, յուր մանկահասակ հարսի հետ, և խելքից հանել նորանց: Այդ պատճառով, երիտասարդը վշտանալով հեռանում է հայի գերդաստանից, նա այլևս չէ դառնում այնտեղ, որովհետև ծերունու հեքիաթները նորան դուր չէին գալիս, որովհետև նորա ընտանեկան շրջանի երևույթը համապատասխան չէր նորա նպատակներին, և ոչ գոհացուցիչ նորա կրքերին ու պահանջմունքներին...

Կրթյալ երիտասարդությունը պահանջում է հեռացնել, յուր կարծիքով, այդ ծերունի կերբերոսները. անհետացնել նոցա իշխանության բռնաբարությունը և կատարյալ ազատությունը ներս տանել հայ ընտանիքի մեջ:

Շատ լավ:

Մենք նպատակ չունեմք վիճել ազատության սկզբի դեմ: Միայն կրկնում ենք, թե մենք արդեն տվինք փոքր ի շատե ազատություն մեր կնիկներին, բաց արինք նորա առաջև հարեմի փակված դուռը, և թույլ տվինք նորան հրապարակ ելանել իբրև մարդ, իբրև մարդկային անհատական իրավունքների բաժանորդ:

Բայց կինը ինչո՞վ արդյունավորեց այդ առանձնաշնորհությունը:

Նա հանդիպեցավ մեր կյանքի ասպարեզում, ոչ իբրև մարդը, — գործունյա, աշխատավոր և կարեկից յուր տղամարդի հոգսերին, այլ որպես խրձիկ, կուկլա, զուգված, զարդարված մոդնի մագազինների պաճուճանքներով, և յուր դեմքը խարդախած արվեստական գեղերով...

Նա եղավ յուր տղամարդի համար մի նոր տանջանքի մեքենա, մի նոր հոգածության առարկա: Նա գերի արեց յուր տղամարդին, որ առաջ նորա վերա իշխում էր, որո ինքը առաջ ստրուկն էր:

Արևելյան կյանքի մեջ, ուր հայ կինը դեռ ապրում է նահապետական շրջանում, ուր նա (որպես ոմանք մտածում են...) դեռ ստրուկ է յուր տղամարդի և տան ծերունիի կամքին, կինը ոչ միայն անկեղծ մաքրությամբ պահպանում է յուր բարոյական սրբությունը, այլ նա բաժանորդ է լինում յուր տղամարդի հոգսերին, նորա զբաղմունքներին, նա յուր տղամարդի հետ լծորդաբար կրում է յուր վերա ընտանիքի ապրուստի պիտույքը հաղթահարելու հնարները:

Այնտեղ կինը կուկլա չէ, և ոչ կրթյալ երիտասարդության ցնորքների առարկա: Այնտեղ կինը ժիր և գործունյա տանտիկին է: Նա թխում է յուր զավակների համար հաց, եփում է նոցա համար կերակուր, լվանում է նոցա լվացքը, կարում է նոցա հագուստը: Նա օգնում է յուր տղամարդին նորա հողերի մշակության մեջ, կալսում է նորա կալը, մաքրում է նորա ցանքերը ավելորդ խոտաբույսերեն: Նա օտար մարդի հետ գործ չունի: Նա յուր սերը, յուր սիրտը նվիրած է յուր ամուսնուն:

Բայց մեր քաղաքի ազատություն վայելող աղջիկ-պարոնը խոհանոցը չի մտնում, որովհետև կերակուր եփելու համար խոհարարներ կային, նա հաց չէ թխում, որովհետև կոռ-փոնչին միշտ

պատրաստ էր այդ պաշտոնը կատարելու, նա հագուստ չէ կարում, որովհետև այդ դերձակների գործ է:

Ուրեմն ի՞նչ է շինում նա:

Գիշերները վարում է զվարճությունների մեջ, զարթնում է ժամը տասին, շատ անգամ տասներկուսին, մի երկու ժամ հարկավոր են նորան լվացվել, հագնվել և հայելվո առաջ երեսը կոկել: Այնուհետև նա դուրս է գալիս փողոց, մագազիններին այցելություն գործելու, բուլվարները չափելու, պատերի վերա աֆիշաներ կարդալու և սիրուն տղերանց նայելու...

Ահա կանանց ազատության հետևանքը մեր կյանքի մեջ:

ՎՐԱՑ ԻՇԽԱՆԻ ԱՐՔԱՅԱԶՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻ ԿՅԱՆՔԻՑ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

Իշխան Ալեքսանդրի ժամանակը դեռ շատ չէ հնացել: Պարսկաստանում մինչև այսօր ծերունի ալևորներ հիշում են նորա պատմությունը: Եվ մեք, նյութեր քաղելով կենդանի ավանդություններից, կաշխատեմք տալ ապագային մի քանի տեղեկությունք նորա կյանքից:

Իշխան Ալեքսանդրի Պարսկաստան գնալու պատճառները այնքան հայտնի են ժամանակակից պատմագրությանը, որ մենք ավելորդ ենք համարում այդ մասին մի բան խոսել, միայն նա գնաց այնտեղ, երբ Ղեջարյան գահին տիրում էր Ֆեթհ-Ալի-Շահը: Շահից նա գտավ արժանավոր ընդունելություն, որ որոնում էր ապաստան մի այլ տերության մեջ:

Ֆեթհ-Ալի-Շահի հրամանավ Ապպաս-Միրզան, որ և կոչվում էր Նաիբուլ-Սալթանա, այսինքն՝ Շահի ժառանգը, և միևնույն ժամանակ Ատրպատականի կուսակալը, շնորհեց իշխան Ալեքսանդրին Սալմաստա գեղեցկադիր գավառում մի քանի գյուղորայք նորա կացարանի և ապրուստի համար: Այդ գյուղորայքից իշ. Ալեքսանդրը ընտրեց յուր բնակության համար Խոսրովիա անունով հայաբնակ և Ասորոց գյուղը, որ յուր այգևետ և ծառազարդ դիրքով, մաքուր ջրով և հստակ օդով, առժամանակ կարող էր մխիթարել նորանում Կախեթիայի բաղձանքները:

Խոսրովիայում իշխան Ալեքսանդրը շրջապատված էր այն վրացի տղամարդերով, որք ավելի քան հիսուն հոգի գաղթել էին նորա հետ: Նոցա թվում կային և մի քանի անձինք ազնվական տոհմից, որք իշխանի դժբախտության ժամանակ չհեռացան նորանից: Դոցա մեջ նշանավոր էին Ղարսաման-բեկ, Յոթան-բեկ, Մակա-բեկ, Աղա-բեկ, Ռուստեմ-բեկ և այլն:

Ֆեթհ-Ալի-Շահը սիրում էր իշխան Ալեքսանդրին, նա շնորհեց նորան Վալիի Գուրջիստան տիտղոսը: Եվ Վալին տարենը մի անգամ Թեհրան էր գնում Շահի հետ տեսություն անելու, ուսկից դառնում էր նա թանկագին ընծաներով:

Ֆեթհ-Ալի-Շահը այնքան պատվեց նրան, որ մի անգամ, երբ նա ուներ մեծահանդես Սալամ (ընդունելություն) Նիգարիստանի այգիի ապարանքում, ընդունեց իշխան Ալեքսանդրին յուր ամենաբարձր դրանիկների թվում, խիստ փաղաքշական խոսքերով, և ընդունելության ծեսերն կատարվելեն հետո, Շահը հրամայեց նույն հանդիսի պատկերը նկարել ապարանքի դահլիճի պատի վերա, որո մեջ առաջին տեղը բռնում է իշխան Ալեքսանդրիի պատկերը1:

Երբ սկսվեցավ Պարսից և Ռուսաց պատերազմը, իշխան Ալեքսանդրը առանձին զորախմբով, որ կազմված էր պարսիկ, ղիզիլբաշ զինվորներից, և յուր հետ ունեցած ազնվական վրացի զորապետներից, Տաճկաստանի-Քուրդիստանի կողմից, օգնում էր պարսիկներին: Բայց, երբ նա լսեց Ռուսաց զորքերի հաղթությունը, նոցա Արաքսից անցնելը, Խոյ, Սալմաստ, Ուրմի և Թաբրիզ քաղաքների առնվելը, նա բոլորովին հուսահատվեցավ, նորա զինվորներն ցրվեցան, և ինքը մի քանի յուր հավատարիմներով դարձավ Տաճկաստանի Վան քաղաքը, ուր նա սպասում էր պատերազմի վերջին:

Թուրքմենչայի հաղթությունից հետո, երբ Ռուսաց զորքերը թողեցին Ատրպատականը, մի քանի ամիս անցնելով իշխան Ալեքսանդրը դարձավ Խոսրովիա: Բայց նա չգտավ այնտեղ յուր վրացիքը, նոքա Ռուսաց զորքերի հետ գաղթել էին դեպի Կովկաս:

Իշխան Ալեքսանդրի վիճակը այնուհետև նախանձելի չէր: Գլխավորապես այն պատճառավ, որ Շահի առաջին վեզիրը, Հաջի-Միրզա-Աղասին, այդ բնավորությամբ դերվիշ և մոլլայի կրթությամբ մոլեռանդը, որ յուր գուշակություններով կարողացել էր գրավել սնահավատ Շահի անչափ համակրությունը յուր գերբնական գիտության մասին — այդ վեզիրը սկսավ վատ վարվել իշխան Ալեքսանդրի հետ: Նա կտրեց իշխանի հասույթները, որ ստանում էր կառավարությունից, և հետզհետե խլել նորանից Շահի նորան պարգևած գյուղորայքը:

Իշ. Ալեքսանդրը յուր հույսը կտրեց պարսիկներից, այն հույսը, որո մեջ խաղում էին նորա քաղաքական երևակայությունների երազները...

Բայց նորա գլխում հղացավ մի նոր երևակայություն:

Կովկասի վայրենի լեռնաբնակների քաջություններով միշտ հրապուրված իշխանը, Սալմաստա սահմանակից Քուրդիստանի լեռներում, Ջուլամերիկում, գտավ մի վայրենի ազգ, նույնպես քաջ պատերազմող և հանդուգն:

Այդ ազգը կրոնքով նեստորական, կոչվում էր Ջուլո, մի հին ցեղ ասորիներից, որք օգուտ քաղելով յուրյանց լեռների դժվար-մատչելի դրությունից, ժամանակի խորին հնությունից պահպանում էին յուրյանց անկախությունը, նորանց կառավարում էր յուրյանց եկեղեցական գլուխը, յուրյանց պատրիարքը, որ կոչվում էր Մար-Շիմոն (տեր Սիմոն), որդոց որդի ժառանգաբար տիրում էր գուցե սուրբ Սիմոնի գահին, միշտ յուրյանց վերա կրելով Շիմոն անունը:

Մար-Շիմոնը էր նույնը Ջուլամերիկում, ինչ որ Շամիլն էր Դաղիստանում, այսինքն՝ նա էր և՛ հոգևոր, և՛ մարմնավոր գլուխը յուր ժողովրդի, նա Քրիստոսի խաչի հետ կրում էր և պատերազմական սուրը:

Իշ. Ալեքսանդրը մտածեց կցել մի բարեկամական կապ Մար-Շիմոնի հետ, գուցե օգուտ քաղեր նորա բազմաթիվ պատերազմող ջուլոներեն: Եվ այդ նպատակավ իշխանը պսակվեցավ Մար-Շիմոնի եղբոր, երեխայությունից կուսակրոնություն ուխտած դստեր հետ:

Բայց Իշխանի նպատակները չպսակվեցան: Որովհետև, երբ նա վերջին անգամ գնաց Թեհրան, մահը այնտեղ վախճան տվեց նորա բոլոր երևակայական նպատակներին... նա մեռավ հետին աղքատության մեջ:

Նորա վերջին կտակը եղավ այն, որ յուր մարմինը տարվի Վրաստան, և այդ պատճառավ նորա դագաղը երկար անթաղ դրված էր Թեհրանի Շահ-Աբդուլ-Ազիմի դերվազայի հայոց եկեղեցումը: Բայց կտակը չկատարվեցավ: Եվ Յագուբ խանը նույն եկեղեցու գավիթում, դռան հանդեպ թաղեց իշխանի մարմինը:

Թեհրանում շատ քիչ մարդիկ գիտեն, թե հայոց եկեղեցվո դռանը դրած այն փառազուրկ և աննշան գերեզմանը ամփոփում էր յուր մեջ վրաց սպառված իշխանության վերջին նշույլները:

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԻ ՄԵՋ

Հայերը, կորցնելով յուրյանց քաղաքական նշանակությունը, ենթարկվում են մահմեդական ազգերի իշխանության ներքո: Նոցա հայրենական հողը դառնում է օտարների կալվածք, իսկ իրանք նույն կալվածատիրոջ ստրուկները:

Անշահավետ պայմանները կալվածատիրոջ մշակների հետ ստիպում են նորանց թողնել հողը, թողնել երկրագործությունը և գաղթել դեպի քաղաքները:

Եվ այդպիսյավ հայերը հետզհետե յուրյանց բնակությունը կենտրոնացնում են մեծ մասամբ Տաճկաստանի, Հնդկաստանի և Պարսկաստանի գլխավոր քաղաքներում:

Այդ քաղաքներում ընտրում են նոքա ավելի ազատ պարապմունքը — վաճառականությունը: Հայերի ճարտարությունը այդ արհեստի մեջ շուտով երևան է լինում: Վաճառականությունը հաջողվում է նրանց, և նոքա գործում են մեծամեծ առաջադիմություններ:

Դորա պատճառն այն էր, որ հայերը յուրյանց կրթությունով և ուսմունքով ավելի բարձր աստիճանում գտնվում էին, քան այդ երկրների մյուս ազգաբնակությունները, որպիսի էին — պարսիկները, թուրքերը, տաճիկները, հնդիկները և այլն:

Ուրեմն ասպարեզը բաց էր հայերի առջև: Եվ նոքա սկսում են առաջին դերը խաղալ ասիական վաճառականության մեջ:

Իսկ այդ բախտը երկար չէ տևում:

Ասիական վաճառականության արդյունաբերությունքը հրապուրում են եվրոպացիների շահասիրությունը: Եվ վերոհիշյալ երկրներում հայտնվում են անգղիացի, գաղղիացի, հույն և զվիցերիացի վաճառականների մեծամեծ տներ:

Ասել է, թե հայերի առևտրական ասպարեզում երևում են ավելի զորեղ ախոյաններ: Սկսվում է մրցությունը: Բայց հայերը չեն կարողանում դիմագրավել եվրոպացիներին և ընկճվում են: Եվրոպացիք խլում են նոցա ձեռքեն ասիական վաճառականության ասպարեզը:

Եվ բնականապես այդպես է լինում: Հաղթությունը միշտ մնում է զորեղի կողմը:

Մինչդեռ հայը առնում էր յուր ապրանքները երկրորդական և երրորդական ձեռքերից, հետզհետե թանկ նստեցնելով յուր վերա վաճառքի գները, եվրոպացին բերել էր տալիս նույնը ուղղակի նորա աղբյուրից, այսինքն նորա կենտրոնից, ավելի էժան գնով: Ուրեմն համեմատությունը վաճառքի մեջ, գների վերաբերությամբ, լինում էին զանազան: — Եվրոպացին կարողանում էր վաճառել յուր ապրանքը վաստակ շահելով, իսկ հայը վաճառում էր նույնը, կամ առանց վաստակի և կամ վնասով:

Հայերը չգիտեին եվրոպական լեզուներ, և ծանոթ չէին Եվրոպայում երևելի վաճառական տների և գործարանների հետ: Այդ պատճառով և չկարողացան ունենալ Նոցա հետ ուղղակի հարաբերություններ: Այդ հանգամանքներով, նոքա, ոչ միայն զրկվում էին ուղղակի Եվրոպայից ապրանքներ բերել տալու միջոցներեն, այլև ստիպված էին յուրյանց երկրի մշակության հում բերքերը վաճառել դարձյալ նույն երկրում գտնված եվրոպացիների վերա: Եվ այդպիսյավ ասիական վաճառականության երկու փոխադարձ ծայրերն ևս անցանում են եվրոպացիների ձեռքում:

Բացի անհմտությունը վաճառականության արհեստի մեջ, Ասիայում հայերի եվրոպացվոց հետ մրցություն անելու անկարողության գլխավոր պատճառներից մինն էլ այն էր, որ նոքա չէին այնպիսի մեծ դրամատերներ, որպես նոցա հակառակորդները, որոց ուժը կազմված էր մեծամեծ ընկերություններից:

Հայերի թուլության վերջին հանգամանքին կարող էին նպաստել նույնպես ընկերությունները, զանազան մասնավոր գումարներից կազմելով նշանավոր դրամագլուխներ:

Այդ հնարը նույնպես գործի դրվեցավ: Հայերի մեջ երևեցան զանազան ընկերություններ: Իսկ նոքա ոչ միայն եղան ապարդյուն, այլ յուրյանց գործը մի կամ երկու տարի վարելեն հետո տասն տարիներով սկսան միմյանց հետ դատ վարել, մինչ կարողացան բաժանվել միմյանցից:

Ի՞նչ էր դորա պատճառը:

Թեև շատերը հայերի անմիաբանությանն են վերաբերում այդ, իսկ ես պատասխանում եմ, — պատճառն էր նոցա գիտնական վաճառականության արհեստը չիմանալը և հաշվապահության կանոններին անտեղյակ լինելը:

Ահա այդպիսով, հայերը, լինելով մի ժամանակ գլխավոր ներկայացուցիչքը ասիական վաճառականության, սկսում են նորա երկրորդական դերը խաղալ, դառնալով եվրոպացի վաճառականների օգտին գործիք և նոցա շահերուն ծառա:

Երկաթուղու գիծը հասավ մինչև Թիֆլիս, և նա կգնա մինչև Կասպից ծովը: Կովկասը կլեցվի մի մեծ հոսանքով եվրոպացի շահախնդիրների: Նոքա կհայտնվին յուրյանց գիտությամբ, ճարտարությամբ և ամենայն ֆոկուսներով:

Կսկսվի մրցությունը և այստեղ:

Ի՞նչ պիտի անեն հայերը: Պատրաստվա՞ծ են նոցա հետ մրցելու:

Կարծեմ, ո՛չ:

Եթե հայը Կովկասում ևս կկամեր տեղի տալ օտարազգիներին յուր վաճառականության ասպարեզը, թող նա դաս առնե այն հանգամանքներից, ինչ որ պատահեցան նորա ազգայիններին Ասիայում:

Մենք պատմական կերպով ցույց տվեցիմք բոլոր պակասությունները, որք առիթ տվեցին հայերի հաղթվելուն: Թող Կովկասի հայերը լրացնեն այդ թերությունները:

Մենք կպարզեմք փոքր ի շատե մեր միտքը:

Մի հաստափոր Ճանճուր Իվանիչի մոտ աշակերտ դառնալով, նորա խանութը սրբելով, տանը միս, ձուկ և գինի տանելով, տանիցը ճաշ բերելով, և մի քանի տարի այս ծառայական գործերի մեջ պարապվելով, հետո նույն խանութի պրիկաշչիկ դառնալով, և մի փոքր զումար կազմելեն հետո, յուր համար առանձին դուքան բաց անելով, առ և տուր սկսել, — դա չէ նշանակում գիտնական վաճառական դառնալ: Թեև մեր Կովկասի վաճառականների գործունեությունքը սկսվում են ըստ մեծի մասին այդպիսի միջոցներով:

Վաճառականությունը ինքնըստինքյան մի արհեստ է: Նորան պետք է գիտնական կերպով ուսումնասիրել և փորձով իրագործել: Մի այդպիսի վաճառականությունը սովորելու համար Ճանճուր Իվանիչի խանութը չէ կարող վարժարան լինել: Նորան պետք է ուսանել Անգղիայի, Գաղղիայի կամ Գերմանիայի վաճառականական ուսումնարաններում:

Իհարկե, այդ հնարը մատչելի չէ կարող լինել մեր ժողովրդի չքավոր դասին: Նոցա որդիքը, եթե միտք ունին առևտրական դառնալ, դարձյալ ստիպված են Ճանճուր Իվանիչի խանութում աշակերտել:

Իսկ այդ Ճանճուր Իվանիչները — փոխանակ յուրյանց որդիքը Ռուսաստանի մայրաքաղաքները ուղարկելու, որ այս կամ այն գիտությունը սովորեին, միմիայն չինովնիկ դառնալու նպատակավ (որոց մեծ մասը այս նպատակին չհասնելեն հետո, հոր հարստությանց ցեց են դառնում), թող նոքա մտածեն այդ մասին յուրյանց որդիք գիտնական, եվրոպական կրթությամբ, վաճառականներ անելու:

Միայն ռուսերեն լեզու գիտենալով և վրացերեն լեզվով յուր դավթարները խժբշտելով, չէ կարելի եվրոպական վաճառական դառնալ և եվրոպացվոց հետ մրցություն անել: Դորա համար անհրաժեշտ պետք է սովորել եվրոպական լեզուներ, գաղղիերեն, անգղիերեն, գերմաներեն, որպեսզի ուղղակի Եվրոպայի երևելի վաճառականական քաղաքների հետ, որպիսին են Մարսել, Մանչեստր, Լեպցիխ — հարաբերություններ ունենալ:

Կովկասը հարուստ է հում բերքերով: Կովկասի մետաքսը, բուրդը, բամբակը, կաշին, ընկուզենու տակռին, չոր մրգեղենները, գինին, և այլ զանազան բերքերը, կարող են վաճառականության առատ մթերք դառնալ: Դորանց օրինավոր կերպով արդյունաբերելու համար պետք է թողուլ նահապետական հին ձևերը և սովորել գյուղատնտեսական արհեստը: Որպեսզի փոխադրելով մեր երկրի հում բերքերը դեպի արտասահման, այնտեղից ներս բերեին պատրաստի, արվեստագործված ապրանքներ:

Գյուղատնտեսությունը պահանջում է հող, զանազան մեքենաներ, գործիքներ, ուրեմն արծաթի անհրաժեշտ հարկավորություն: Մեր դրամատերները մի չար բախտով անձնատուր եղած կապալներին, ուշադրություն չեն դարձնում այդ արհեստի վերա, նոքա չեն ցանկանում հողի և բնության հետ գործ ունենալ, որ միակ աղբյուրն է մարդկային հարստության:

Իսկ վաճառական դասի մեծ մասը յուրյանց առևտրական գործունեության շրջանը դարձնում են մասնավոր գումարներով: Այստեղ դեր է խաղում վարկը, համարումը (доверия): Մի փոքրիկ անհաջողություն, մի քանի չար լեզուների բամբասանքը, մի րոպեում կարող են ոչնչացնել և՛ վարկը, և՛ համարումը: Այդ պատճառավ սնանկությունը սովորական դեպք է մեր վաճառականների մեջ:

Վաճառականության գործունեության շրջանը դարձնել միայն դատարկ վարկով և համարումով, դա կլինի ժամանակավոր և անհիմն:

Վաճառականի գործունեությունը պիտի հիմնվի կենդանի կապիտալի վերա: Մի այդպիսի կապիտալի գումարը պիտի նշանավոր քանակություն ունենա: Ուրեմն այստեղ ևս բարձրանում է ընկերության անհրաժեշտ կարևորությունը:

Ընկերությունների գլխավոր օգուտներից մինն էլ այն կլինի, որ մեր վաճառականները կդադարեն մենավաճառության ինտրիգաներով մինը մյուսին վնասել, յուրյանց արհեստակիցներին ստորացնել, որ դուրս ցցվի յուրյանց անձնական Եսը:

Ընկերության մեջ վաստակը և օգուտը կլինի ընդհանուր: Եվ նոքա ընդհանուր ուժով կկարողանան եվրոպացիների հետ մրցություն անել:

ԷԴ ԷԼ ՔԵԶ ԿՐԻՏԻԿԱ

«Արարատ» ամսագրի անցյալ տարվա ժա. և ժբ.-երորդ համարներում կարդացի, «Թե ո՞ւր են Ավարայր և Տղմուտ» վերնագրով պ. Գալուստ Շերմազանյանի մի երկար և ձիգ քննադատությունը պարոն Ռաֆֆիի Պարսկաստանի ուղևորության երկրորդ նամակումը հայտնած մի կարծիքի դեմ, որով պարոն ճանապարհորդը հիշում է մի քանի ժողովրդական ավանդություններ Վարդանի, նորա պատերազմի և Ավարայրի դաշտի մասին: Պարոն կրիտիկոսը յուր միտքը հաստատելու համար, անխտիր կերպով յուր քննադատության մեջն է կոխում բոլոր ուսած և սերտած խոսքերը Խորենացիեն, Ղազար Փարպեցուց, Ինճիճյանից, Եղիշեից, Այսմավուրքից, Չամչյանից և այլ պատմագրություններից:

Հիշյալ պատմագրություններից բերած վկայությունները այնքան խառնիխուռն և միմյանց հակասական են, որքան չէ վերաբերում և ոչինչ կապ չունի նորա քննադատության հետ պարոն կրիտիկոսի կյանքի ամբողջ պատմությունը, այսինքն 1865 թվի Թիֆլիսի անկարգությունը, Մագվա Ալիխանի որդվո հարսանիքը, յուր որսորդությունը խանի որդվո հետ, Զավոյի և Գասպարի վիրավորվիլը, պար եկող Մութրուֆի սպանվիլը, Սեմեոն վարդապետի հեքիաթները, Ռուսաց և Պարսից պատերազմը... և այլն, և այլն... պարոնը դեռևս շատ բաներ է ունեցել գրելու, ափսոս, որ շատն մոռացած է եղել...

Իսկ մեք կբավականամք այնքանով միայն, որքան պարոն կրիտիկոսը կարողացել է գրել, թեև նորա գրվածքի խառսի մեջ ոչ միայն շփոթվիլ կարող է ամեն մի ընթերցողը, առանց մի որոշակի գաղափարի ամբողջություն դուրս բերելու նորա խոսքերեն, այլ շփոթվում է ինքը գրողը, երբ նկատում ենք, որ նա շատ տեղերում ինքն հակառակում է յուրյան, որը կաշխատենք ցուցանել մեր ընթերցողներին:

Միայն պետք է խոստովանած, թե մեք շատ հեռու ենք այն նպատակից, որ աշխատենք ապացուցանել, թե որքան ուղիղ, կամ սխալ է պարոն Ռաֆֆին յուր կարծիքի մեջ, Ավարայրի դաշտի Խոյ քաղաքի, այսինքն՝ Դուզլաղի մոտ լինելու մասին: Որովհետև ինքը ճանապարհորդը վճռողականապես չէ հիմնվում յուր կարծիքի վերա, այլ նա հայտնում է մի քանի կենդանի ավանդություններ, ասելով. «Ես նայեցա», խիստ հավանական է մտածել, թե Վարդանանց պատերազմը, կամ սրբույն Վարդանա նահատակվիլը եղել է վերոհիշյալ մատուռի մոտակայքում, այսինքն՝ Ղոթուր գետի ափերու մոտ, որ կարծվում է պատմական Տղմուտը: Թեպետ հայերի շատերի կարծիքն այդ է, պատերազմի Մագվա դաշտերում լինելը, բայց այդ կարծիքը տարակուսական է: Որովհետև այնտեղ ոչ մի ընդարձակ դաշտ չէ հիշեցնում մեզ Ավարայրին և ոչ մի գետ՝ Տղմուտը: Բայց առավել հավանական է, թե գլխավոր պատերազմը եղել է Դուզլաղի հարավային կողմում, այն նվիրական աղբյուրների և այն ըստ ավանդության նետերով ծակծկոտյալ քարաժայռի մոտակայքում, ուր փոքր-ինչ Ղոթուր գետը յուր պղտոր ջրով, լիլային և ցեխոտ հատակով, ձևացնում է մի հեղեղատ, որին այլ անուն անհարմար էր տալ, քան անունս Տղմուտ: Եվ ընդարձակ դաշտը, այնպես ցամաք և անապատ, հիշեցնում է ողբալի Ավարայրը...:

Պարոն Շերմազանյանը, վերոհիշյալ խոսքերի ճշմարտությունը հերքելու համար, թափ տալով ամբողջ հայ պատմագրությունը, դուրս է բերում զանազան վկայություններ, իբր թե յուր միտքը հաստատելու Ավարայրի դաշտի պարոն Ռաֆֆիի ցույց տված տեղում չլինելու մասին, չնայելով, որ նույնիսկ վկայություններով նա հաստատում է պարոն Ռաֆֆիի կարծիքը:

Պ. Շերմազանյանը հիմնվելով Ղազար Փարպեցու (երես 8) և Չամչյանի (հատ. բ. երես 67) խոսքերի վերա, ասում է. «Մեր պատմիչներն հայտնի ասում են, թե Պենտեկոստեի մեծ տոնի ուրբաթ օրը Արտաշատ քաղաքեն, այսինքն Խորվիրաբեն սուրբ Վարդանը վեր առավ հայերի գունդն և հասավ Արտազ գավառի Ավարայր գյուղը կամ դաշտը, և շաբաթ օրը պատերազմը արին, այսինքն մին օրվան ճանապարհ»:

Ընդունելով առժամանակ հիշյալ խոսքերը իբրև ճշմարտություն մեք հասանում ենք մի այդպիսի եզրակացության, թե պ. կրիտիկոսը հայոց բանակի արշավանքի երկու ծայրերը դնում է Արտաշատեն կամ Խորվիրապեն սկսյալ մի օրվա ճանապարհի հեռավորությամբ մինչև Արտազ գավառի Ավարայր գյուղը, որ համարում է վերջին կետը, ուր վերջացած է պատերազմը:

Այժմ հարցը նորանումն է, թե Խորվիրապի մոտեն ճանապարհ ընկնելով հայոց բանակը նույն ուղղությամբ, որով տանում է նորանց պ. Շերմազանյանը, մի օրվա մեջ մինչև ո՞ւր կարող էին հասնել:

Երկաթուղու գաղափարն անգամ այդ դարումը ծանոթ չէր հայերին: Եթե ընդունեմք հայոց բանակը մի օրվա մեջ անդադար առաջ տանելու լիներ յուր արշավանքը, նա կհասներ միայն

մինչև Մասիս լեռան արևելյան ստորոտը, այսինքն այժմյան Մագվա դաշտին: Ուրեմն պարոն Շերմազանյանի խոսքերից եզրափակելով, այստեղ պետք է համարել Արտազը կամ Ավարայրին:

Բայց Մագվա դաշտը, ասում է պարոն կրիտիկոսը, չէ Արտազը և ոչ Ավարայրին, այլ նորան կոչում է պատմական Գերատա դաշտը:

Եվ այդպես շեղվելով յուր հիմնական փաստից, պարոն Շերմազանյանը թողում է այժմյան Մագուն (Արտազը) անցնում է մինչև Ղարա-Զիադին (սխալմամբ կոչելով նորան Ղարա-Չիադին) գյուղը, և այնտեղ Չորսի դաշտը ցույց է տալիս պատմական Ավարայրի դաշտի լինելը, որը Խորվիրապից ոչ թե մի օրվա, այլ երեք օրվա ճանապարհորդության հեռավորություն ունի:

Մեր ընթերցողներին ցույց տալու համար, թե պարոն Շերմազանյանը ինքն չգիտե, թե ի՞նչ է գրում, այլ միմիայն լոկ անուններ է շարում միմյանց պոչից, և պատմական խառնիխուռն, անկապ վկայություններ է թափ տալիս, ավելորդ չեմք համարում հիշել նորա խոսքերից մինը, որ ոչ միայն հակառակում է յուրյան, այլ բոլորովին հաստատում է պարոն Ռաֆֆիի կարծիքը:

Պարոն Շերմազանյանը բոլորովին շփոթելով յուր երկար և անկապ դրվածքի խառսի մեջ, և մոռանալով յուր մի անգամ, Ավարայրի դաշտի Խորվիրապից մի օրվա ճանապարհի հեռավորությամբ ցույց տալը, Ղարա-Զիադինի մոտ Չորսի դաշտումը ցույց տալը, — ասում է. «Որպեսզի ընթերցողներին ավելի շուտով կարողանամ հասկացնել, հարմար եմ համարում սկսել ուղևորությունը Խորվիրապեն դեպի Հեր և Զարևանդ գավառն, որոց մեջին պետք է որոնած Ավարայրը և Տղմուտը»:

Հիմնվելով պարոնի վերջին խոսքերի վերա, պետք է վճռել, թե Ավարայրը և Տղմուտը գտնվում են Հերի և Զարևանդի մեջտեղում:

Շատ լավ.

Համարելով Հերը՝ այժմյան Խոյը, Զարևանդը՝ այժմյան Սալմաստը (որոց մասին պարոն Ռաֆֆին և պարոն Շերմազանյանը համաձայն են միմյանց հետ) — ուրեմն Ավարայրին և Տղմուտը պետք է որոնել, ոչ թե Ղարա-Զիադինի կամ Չորսի դաշտերումը, այլ այդ երկու մահալների, այսինքն Խոյի և Սալմաստա մեջտեղում:

Գալով մի այդպիսի եզրակացության, ստիպվում ենք հարցնել պարոն Շերմազանյանին, — մի՞թե պարոն Ռաֆֆիի ցույց տված տեղը Խոյի և Սալմաստա մեջտեղումը չէ:

Մենք չեմք կարծում, որ պարոնը չհամաձայնի մեզ հետ, երբ ինքը խոստովանում է պարոն Ռաֆֆիի ցույց տված տեղերի Խոյի և Սալմաստա մեջտեղում լինելը2:

Ուրեմն պարոն Ռաֆֆին ինչո՞վ է սխալ յուր կարծիքի մեջ:

Վերջին հարցը թողնում ենք նորից մտածել պարոն Շերմազանյանին...

Միայն կավելացնենք այդքանը, որ պարոն կրիտիկոսը ցանկացել է յուրյան ցույց տալ ոչ միայն հմուտ հայոց պատմագրության, այլև, պարսից և արաբացվոց: Պ. Ռաֆֆիի Ղազանֆարի

հիշատակարանի մասին նա ասում է, իբր թե արաբացի Մահամադ Հանըֆին է պատկանում և ոչ Ղազանֆարին: Պարոնը «լսել է զանգի ձայն, բայց չգիտե ուր է այն»:

Մահմադ Հանըֆի հիշատակարանը գտանվում է ոչ թե Խոյի մոտ, այլ Ուրմիո և Սալմաստա մեջտեղում, Իսի-Սու կոչված գյուղի հանքային տաք ջրերի մոտի գերեզմանատնում, ուր տեղային սունիների ուխտատեղին է:

Իսկ պարոն Ռաֆֆին այդ տեղի մասին ոչինչ չէ գրել:

Ա՛խ, ես մոռացա ասել, որ պարոն Շերմազանյանը յուր քննադատությունը, այնքան բազմամասնյա նյութերից խառնած, թեև կատարյալ թուրքի հարիսա է շինել, այսուամենայնիվ պետք է խոստովանած, որ նա մի նշանավոր բնագիտական գյուտ է արած, որն է արդյունք նորա երկարամյա Պարսկաստանի աշխարհի հետազոտությանը, — այն է անուշահոտ մշկի յուր ցույց տված Ավարայրի դաշտումը արածող այծյամների պորտի վերա գոյանալն:

Եթե լուսավոր Եվրոպան յուրյան թույլ կտար հավատալ այդպիսի առասպելին, մեք խորհուրդ կտայինք պարոնին յուր արած գյուտը Լոնդոնի արքունական երևելի բնագիտական ակադեմիային հայտնել, ի փառս գիտության:

ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՈԼՍԻՑ

Տաճկաբնակ հայերը, ասում ենք, թե վայելում են ազատություն: Տաճկաբնակ հայերը, ասում են, թե առաջ են ընթանում: Այդ խոսքերը խիստ քաղցր կերպով հնչում են, ոչ միայն ամեն մի հայ մարդու ականջին, այլ ընդհանուր մարդկության բարեկամներին նոքա հաճություն են պատճառում:

Եվ իրավ, լրագրների մի շարք, որք ցոլացող աստղերի նման, հաջորդաբար երևում են, փայլում են, և դարձյալ կորչում են հայկական գրականության խավար մթնոլորտի մեջ. ազգային սահմանադրական վարչություն, հրապարակական դասախոսություններ, թատրոնական բեմ. երկսեռ դպրոցներ և այլն. — այդ ամենը պնդում են լսողների համոզմունքը տաճկաբնակ հայերի առաջադիմության մասին:

Բայց խորին կերպով հետազոտելով այդ ուրախացուցիչ երևույթների ներքին էությունը, մենք գտանում ենք անմխիթար դատարկություն:

Լրագրությունը ավելի զբաղված է օտարներով, քան թե յուրյանով: Նա հայտնում է, թե ինչ է խոսում ամեն օր Թիերը յուր կաբինետում, բայց չգիտե յուր տան մեջ ինչեր են լինում, չգիտե, թե Վասպուրականի, Մշու, Բաղեշի, Կարնու և փոքր Ասիայի զանազան անկյուններում, ինչեր են պատահում խեղճ հայերի հետ և ի՞նչ դրության մեջ է նոցա վիճակը: Նա ընդհանուր Եվրոպայի ճակատագիրն է վճռում, բայց հիշյալ երկրներում բնակվող յուր ազգայինների տնտեսական և մտավորական կյանքի մասին շատ քիչ է մտածում:

Փոխանակ ազգի վիճակագրական և նորա տնտեսական դրությունը արտահայտող հոդվածների և գավառական նամակների, մենք կարդում ենք լրագրության մեջ շատ անգամ աննշան և աննպատակ բանակռիվներ, որք ավելի անձնականության են դիպչում, որք պարունակում են

յուրյանց մեջ ավելի երգիծական սրախոսություններ և հաճախ կեղտոտ հայհոյանքներ, քան թե միտք, լոգիկա և առողջ դատողություն:

Իհարկե, լինում են բացառություններ, բայց այդ բացառությունները դժբախտաբար այնքան փոքր են թվով, և այնքան չնչին, մինչ ընդհանուրի մեջ կորցնում են յուրյանց նշանակությունը:

Ազգային սահմանադրությունը հանապազ երերման մեջ է: Նա եղել է խաղալիք զանազան կուսակցությունների և նոցա ներկայացուցիչ այս և այն էֆենդիների: Նա զբաղված է միշտ Պոլիսով և Բյուզանդիոնի պարսպներից դուրս չէ գնում: Կարծես, թե մեր մյուս տաճկաբնակ հայերը զուրկ լինեն այդ արտոնություններից...

Հրապարակական դասախոսությունները ունեն փոքր ի շատե բավականացուցիչ կերպարանք յուրյանց ներկայիս համապատասխան բնավորությամբը: Որո ընդհակառակն թատրոնական բեմը հայոց խոսքով դեռ մեծ մասամբ ֆրանսիական վայրիվերո, միմիայն երևակայության և աչքի վերա ազդող պիեսաներ է ներկայացնում, թողելով բուն ազգային կյանքի դաշտը:

Դպրոցները, — իբրև այս և այն պարոնի, իբրև այս և այն սրբազանի մենավաճառության մեքենա, — անհաստատ դրության մեջ են: Նոքա կողպվում են, բացվում են, ընկնում են, կանգնում են և հանապազ փոփոխությունների մեջ են ապրում, որքան փոխվում են այն անհատները, որոց կամքից և կրքերից կախումն ունի հասարակական կրթության գործը:

Ժողովուրդը այդպիսի հանգամանքներում բոլորովին կրավորական դեր է խաղում: Նա, որո ուսերի վերա է բարձած այդպիսի հիմնարկությունների բոլոր նյութական ծանրությունը, նորա իրավունքները սարսափելի բռնաբարության ենթակա են:

Գրականությունը չէ ներկայացնում մի բավականացուցիչ երևույթ: Գրական գիտությունների ինքնաստեղծ, ինքնուրույն հեղինակությունները այնքան աննշան են, որ չլինելության հաշվում պետք է դնել նորանց: Թարգմանությունը, — փոխանակ յուրյան պարապեցնելու Եվրոպայում ընդունված մանկավարժական, գիտնական և արհեստական գրքերի ի հայ լեզու վերածելուն, որոցմե այնքան զուրկ են դպրոցները, — զբաղված է վեպերով, ռոմաններով և երգերով: Այդպիսի գրքերի ազդեցությանը պետք է վերաբերել պոլսեցի հայի այն դյուրագրգիռ և ոչնչով ոգևորվող, ֆրանսիական թեթևությունը, որ է հատկանիշ նորա աշխույժ բնավորությանը:

Մի առարկա, որ առավելապես զբաղեցնում է տաճկաբնակ հայոց կրթյալ դասի մտածմունքը, մի առարկա, որին գլխավորապես նվիրել է յուրյան ազգային մամուլը, — է կղերական խնդիրը: Այդ պարոնները աշխատում են նորից կյանք տալ կղերին, կրթել նորան, բարվոքել նորա դրությունը: Որպեսզի նա, նորից ուժ ստանալով, կարողանա համարձակ տանել ազգային վարչության սանձը: (՞՞:)

«Ասանկ ալ պետք է ընել, ախբար, մեր ազգը կրոնական ազգ մըն է կոր»: — Ասում է ինձ մի ֆեսվոր պարոն:

— Կղերի դարը անցավ:

Մենք տեսանք և տեսնում ենք այն ազգերի թշվառ վիճակը, որք յուրյանց կառավարության սանձը հանձնել էին կղերին:

Թող նոքա կարդան յուրյանց սաղմոսը և Նարեկը և ազգի հանգուցյալների հոգուն աղոթք անեն: Իսկ կենդանիների վերա մտածելը նորանց չէ պատկանում:

Ինչ եմք հասկանում մենք այդ խոսքերովս կենդանիներ: Արդյոք վսեմափառ ամիրանե՞րն են դոքա, թե մեծապատիվ էֆենդիները: Արդյոք արծաթասեր չորբաջինե՞րն են դոքա, թե շնորհավաճառ փափազները: Ո՛չ. դոցանից և ո՛չ մինը: Դոքա ազգային մարմնի կազմվածքի մեջ փտած նյութեր են:

Կենդանիներ ասելով, մենք հասկանում ենք Պոլսե և Տաճկաստանի զանազան քաղաքներում գաղթած այն պանդուխտ մշակները, որք խաներում, իսկալաներում, մեյդաններում, սոխախներում մաշվում են բեռնակրությամբ: Կենդանիներ ասելով, մեք հասկանում ենք, Ռումելիի, Փոքր Ասիայի, Բաղեշու, Մշու, Կարնի և այլն մեր թե՛ գյուղացի և թե՛ քաղաքաբնակ ազգայինները, այն ճնշված և հարստահարությանց մեջ մաշված հայերը, որոց մեջ դեռևս պահպանվել է ազգային առանձնությունների կենդանի տարրը, որք կազմում են ազգայնության գլխավոր ուժը:

Նոցա համար պետք է մտածել, նոցա համար պետք է գործել, մեր հույսը նոքա են....

ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՈԼՍԻՑ

Տաճկաբնակ հայերը մի բախտավոր ներկայի վերա են կանգնած: Բայց ցավելով պետք է խոստովանվել, որ նոքա յուրյանց դրությունից օգուտ քաղել չգիտեն: Նոքա ապրում են մի այնպիսի երկրում, ուր տիրող ազգը, թե՛ կրոնքով, թե՛ սովորություններով և թե՛ ազգային այլ հատկություններով, բոլորովին տարբերվում է յուրյանցից: Նոքա ապրում են մի այնպիսի երկրում, ուր տիրող ազգը, թե՛ յուր թվի բազմությամբ և թե՛ յուր մտավոր և նյութական գործունեության մեջ, խիստ ստոր աստիճանի վերա է գտանվում, քան թե հպատակ ազգերը:

Հայը, եթե կարողացավ պահպանել Տաճկաստանում յուր կրոնքը, յուր ազգային գոյությունը, դորանով նա պարտական է մահմեդականության շրջափակ, խտրություն դնող և հալածասեր բնավորությանը: Հայը, եթե վայելում է ազատություն յուր ազգային հիմնարկությունների մեջ, դորանով նա պարտական է տիրող ազգի դեռ մանուկ քաղաքական զարգացմանը:

Իսկ այդ ազատությունը ժամանակավոր է: Նա երկար չպիտի տևե: Իսկ հայը կարողանո՞ւմ է օգուտ քաղել նորանից:

Այդ հարցի պատասխանը կգտանե ընթերցողը իմ առաջին նամակի մեջ3, ուր թեև համառոտ, բայց մի ընդհանուր տեսություն է արած Կ. Պոլսի մտածող ազգայինների գործունեության մասին:

Այս անգամիս հարկավոր եմ համարում քննել մի քանի մասնավոր երևույթներ:

Համարյա ամեն օր, ամեն շաբաթ շոգենավը բերում է Կ. Պոլիս Փոքր Ասիայի զանազան գավառներից մի խումբ հայազգի պանդուխտներ, որք թողելով տուն, տեղ, ընտանիք, գալիս են

այս քաղաքը, որ մշակությունով, համալությունով, մի քանի ղուրուշ փող վաստակեն, տանեն յուրյանց չքավոր ընտանիքը պահեն: Թեև խիստ սակավներին այդ թշվառներից հաջողվում է ողջությամբ յուրյանց հայրենիքը դառնալ:

Կ. Պոլսի ազգային վերնադիրը յուր ճակատին հպարտությամբ կրող լրագրությունը մինչև այսօր չքննեց բուն պատճառը այդ վնասակար գաղթականության: Բացի մի քանի մասնավոր խոսքերից — «Ըշտե քուրդերը կթալնեն կոր»: «Ըշտե չերքեզները ավազակություն կընեն»: «Ըշտե ֆիլան փաշան աղեկ ղոնուշմիշ չըլլար կոր»:

Քուրդերի, չերքեզների և այլ դոցա նման ազգերի վնասակար հարաբերությունը հայերի հետ, և նոցա հաղթահարությունները ժամանակավոր մի բան են: Դոքա չեն և չեն էլ կարող հայերի գլխավոր անբախտության պատճառ դառնալ: Որո ընդհակառակն մեք պնդում ենք, որ այդպիսի ազգերի դրացությունը առավելապես նպաստում է հայերի բախտավոր ապագային:

Մեր խոսքը ապացուցանելու համար օրինակ առնեմք Վասպուրականի և Տարոնա նահանգները: Քուրդերին մեք գտանում եմք այդ երկրներում մի թափառաշրջիկ, աստանդական ազգ, առանց հիմնավոր բնակության, որ յուր ապրուստը գտանում էր միայն խաշնարածության մեջ: Այդպիսի ազգերը շատ բնական է, որ օտարանում են հողից և նորա մշակությունից: Այդ իսկ պատճառավ, երբ տերությունը առաջարկեց տեղային բնակիչներին հողերը թափիա4 անել, գլխավորապես հայերին մնաց երկրի ընդարձակ դաշտերը, իսկ քուրդերը չկարողացան այնտեղ հիմք ձգել:

Վասպուրականի հանգուցյալ Արծիվը «ազգ... հայրենիք... Հայաստան»... գոռալով կամենում էր Հայկի և Արամի անցյալ հիշատակներով միայն կերակրել սոված ժողովուրդը, չմտածելով, որ մարդը յուր կյանքի գոյությունը պահպանելու համար կարոտ է նյութական սնունդի և ոչ երևակայական քամիների: Այժմյան լրագրությունը միակ ճարը գտանում է դպրոցների, ուսման և կրթության մեջ, չմտածելով, որ լոկ այդ բեմը քաղցած փորին կերակուր չի տալ:

Կ. Պոլսի մտածողները չկարողացան մինչև այսօր իրենց ուշադրությունը դարձնել այն առարկայի վերա, թե մի ազգի յուր գոյությունը պահպանելու գլխավոր պայմաններից մինը է հողը և նորա մշակությունը: Թե մի ազգ, որ յուր կյանքի պահպանությունը չէ հիմնած հողի արդյունաբերության վերա, նա ոչ միայն երկար ապրել կարող չէ, այլև չէ կարող ազգ համարվել:

Գաղթականության հոսանքը դեպի մեծ քաղաքները, որ ամեն տարի հազարավորներին խլում է հայրենի հողի արմատից, պատրաստում է հայերից ժողովրդի մի դաս, բոլորովին անպիտանացած ազգայնության մարմնի մեջ: Մի ազգի գլխավոր հիմքը է հողը, իսկ նորա գլխավոր ուժը գտանվում է երկրագործ և արդյունաբերող դասի մեջ: Սպառող դասը մի անհրաժեշտ մեքենա է այդ կազմակերպության մեջ:

Իսկ գաղթականությունը շարունակվում է: Ժողովուրդը օրըստօրե հեռանում է Հայաստանի կենտրոնից: Նորա ուժերը ցրվում են և հայրենյաց դաշտերը մնում են ամայի, դատարկացած:

Ինչո՞վ կարելի է այդ հոսանքի պատճառը բացատրել:

Երկու բանից մինը պետք է լինի, կամ հայերը ընդունակ չեն երկրագործության մեջ, կամ եթե ընդունակ են, նոցա մշակության արդյունաբերությունը այնքան օգուտ չէ բերում, որ կարողանային ապահովել յուրյանց ապրուստը:

Վերջին պատճառը ավելի հավանական է: Շարունակ սովորական, և միատեսակ ընդեղենների վարուցանքը, մշակության նահապետական ձևերը, երկրի չափազանց էժանությունը, եթե ավելացնենք դոցա վերա տերության, ինքնըստինքյան թեթև, բայց արդյունաբերության համեմատ ծանր հարկերը, — մեք կտեսնեմք, որ երկրագործին ավելի ոչինչ չէ մնում յուր ապրուստը ապահովելու:

Գյուղատնտեսական ուսումնարանը, որ միակ ճարն է այդպիսի դեպքերի առաջն առնելու, դեռևս չէ հետաքրքրում Կ. Պոլսի լրագրության ուշադրությունը:

—Երկրի հում բերքը արվեստագործելու համար արվեստագիտական ուսումնարանների մասին նա մտածել անգամ չէ ուզում:

—Երկրի մթերքը վաճառահանելու համար, Տրապիզոնից Արզերում, այնտեղից Վան, Վանից Մուշ, մինչև Մուսուլ և Բաղդադ երկաթուղի շինելու հարցը բարձրացնել չէ ուզում, որովհետև կենտրոնական Ասիո խնդիրը նորան շատ է զբաղեցրել...:

—Մշեցի, բաղեշցի կամ վանեցի հային մի վաշխառու քրդից, կամ տաճկից, հարյուր ղուրուշ փոխ առնել և շուտով մի քանի հարյուր պարտական մնալ, այնուհետև յուր կինը, ընտանիքը գրավ թողնել, Պոլսի սոխախներում տարիներով փտել և մաշվել, — այդ երևույթները նորան չեն գրավում, որ գյուղական փոխատու ընկերությունների վերա մտածե: Որովհետև նա շատ պարապված է նորանով, որ գիտենա դեռևս ինչ երազներ է տեսնում Բիսմարկը յուր անկողնի մեջ:

Ահա բոլոր դատարկությունը Պոլսի լրագրության, որ մեք հիշեցիմք մեր առաջին նամակում, մնացորդը խոստանում եմ գրել հետո:

ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՈԼՍԻՑ

Տաճկաստանում հայոց եկեղեցվո բաժանվելը զանազան դավանությունների եղավ ազգային միության քակտվելու գլխավոր պատճառներից մինը:

Ազգը կորցրուց իր զորությունը, և նորա ուժերը ցրվեցան:

Մեք հեռու եմք այն նպատակից, որ կրկին քարոզեմք կրոնական միություն, որովհետև բռնաբարել խղճի ազատությունը և համոզմունքը մեր դարու գործը չէ: Բայց մի ազգ բացի կրոնքից ունի միության ավելի զորեղ կապեր. — նա կապված է արյունով և յուր պատմական անցյալով: Նա կապված է լեզվով, որո մեջն է նորա կյանքը: Նա կապված է յուր տնտեսական և հասարակական շահերով:

Բայց կղերի ազդեցությունը, կրոնքով բաժանելով մի անդամ ազգային ամբողջությունից, կտրեց և նոցա անմիջական հարաբերությունների և մյուս կապերը: Հայկա զավակները մինը՝ «ֆրանկ եմ»

ասելով, մյուսը՝ «ընկլիս», երրորդը՝ «հոռոմ», սկսան ուրանալ հայությունը, եղբայրը բաժանվեցավ եղբորից:

Խավարի դարը անցավ: Փորձը ցույց տվեց այն հույսի սխալմունքը, թե մի հայ կարող էր կրոնափոխության վաճառքով գնել իր հանգստությունը: Թե մի հռովմեական փափազ, մի ամերիկացի միսիոնար, և այս կամ այն ֆրանսիական, անգլիական հիպատոսները, դեսպանները, կարող էին մի օտար տերության մեջ պաշտպանել հայի իրավունքները. և կամ նոքա կնպաստեին նորա մտավոր և նյութական զարգացմանը:

Բնական օրենք է, որ մի առարկայի մեքենայական շարժման ուժերը պետք է կենտրոնացած լինեն նույնիսկ առարկայի մեջ: Արտաքին ուժը միայն ժամանակավոր շարժառիթ է: Դադարեց զարկը, կդադարե և նա գործելուց:

Եվ այսպես, մեր գործունեության բոլոր զորությունը պետք է ծնվի մեզանում, ծագե մեզանից: Մեք պետք է դիմեմք մեր ինքնաօգնականությանը: Արտաքին ուժերը միայն ժամանակավոր շարժառիթներ պետք է լինեն:

Ազգի ընդհանուր շահերի վերա մտածել, գործել և իրագործելու պետքը, ազգի անմիջական միությունից կախումն ունի: Բայց դժբախտաբար դեռ մեր կաթոլիկ, բողոքական և լուսավորչական եղբայրները Տաճկաստանում որոշ խումբեր են կազմում: Նոցանից ամեն մինը եսականապես յուր համար է ապրում:

Ազգային մամուլը մինչև այսօր չբարձրացրեց միության խնդիրը: (Մենք չենք նայում այդ հարցի վերա կրոնական կետից): Թեև ժամանակ առ ժամանակ հայտնվեցան զանազան հրավերքներ, բայց նոքա լինելով բոլորովին միակողմանի, եղան ձայն բարբառո հանապատի:

Հակահասունյան կուսակցության բաժանվելը Վատիկանի՝ ամենայն ազատության ճնշող, միտքը և հոգին կաշկանդող շղթաներից, մի համարձակ քայլ էր դեպի ազգային միությունը: Բայց մեր լուսավորչական հայերը ո՞րպես նայեցան այդ երևույթին: — Նոքա ոգևորվեցան, ուրախացան, հրճվեցին և ավելի ոչինչ...

Կ. Պոլսի հայերը դեռևս չունեն մի կենտրոն, ուր ազգի զանազան անդամները հավաքվելով, նորա պիտույքների վերա մտածեն: Հասարակաց սրճատները, այդ ժողովարանները ամենատեսակ դատարկախոս, մոլաշրջիկ և ծույլ մարդերի, հայտնի բան է. չէին կարող բավականություն տալ մի այդպիսի նպատակին: Մի կենտրոն, որ կարող էր ժողովրդի գործունյա և մտածող դասին մի տեղ հավաքել, է ազգային կլուբը: Այդ բանից զուրկ են Կ. Պոլսի հայերը:

Ասելով կլուբներ մեք չեմք կամենում հիշել այնպիսի կլուբներ, ուր հաճախորդները միայն թղթախաղով ու զանազան զվարճություններով են վարում յուրյանց դատարկ կյանքի ծանրացած րոպեքը: Այլ ազգային կլուբներ ասելով, մենք հասկանում ենք այնպիսիքը, որ ծնեցին այսպես կոչված երևելի կլուբական հերոսներիս: Ազգային կլուբ ասելով մեք հասկանում եմք մի կենտրոն, ուր հասարակական գործիչները, միատեղ հավաքվելով խոսում են, վիճում են, հակաճառում են և վերջապես մշակում են հասարակական գործերի դժվարին խնդիրները: Այստեղ կազմվում են զորեղ կուսակցությունները, այստեղից ծնվում են երևելի տաղանդները, և վերջապես, այստեղ կցվում են կրոնական մրրկով զատված կապերը ազգի անդամների:

Շատ նեղ կլիներ այդ հայացքը և միակողմանի, եթե հայերը յուրյանց հասարակական շահերը պահպանելու համար միայն կաշխատեին միանալ յուրյանց այլադավան ազգայինների հետ, առանց ուշադրություն դարձնելու մյուս ազգությունների վերա, որպիսի են հույները, ասորիները, հրեաները և այլն:

Մի պետության մեջ որպես է Տաճկաստանը, հպատակ ազգությունները մասնավոր բացառությամբ միևնույն լավ կամ վատ վիճակի, միևնույն բախտավոր կամ անբախտ դրության մեջ են ապրում: Պաշտպանել այստեղ իրավունքը տիրող ազգի ճնշումներից, համահավասար ազատություն վայելել, — այդ բոլորի պարտքն է: Այսօր խլվեցավ մի ազգից նորա որևիցե իրավունքը, սեփականությունը, այսօր բռնաբարվեցավ նորա որևիցե արտոնությունը, պատիվը, վաղը միևնույնը կարող է պատահել և մյուսներին: Այսպիսի հանգամանքներում հպատակ ազգերը պետք է ունենան ներդաշնակ համաձայնություն և փոխադարձ օգնականություն դեպի հասարակաց բարին: Որովհետև միակ ուժը, հանդիպելով ավելի զորեղ ընդդիմադրության տիրապետող կողմից, կորցնելու է յուր նշանակությունը, առանց հասնելու որևիցե հաջող հետևանքի:

Իսկ հայոց պատրիարքը այս ինչ մասնավոր դեպքի առիթով կտրում է յուր հարաբերությունը յուրյանց պատրիարքարանի հետ և դորանով խզվում է մի ազգի կապը մյուսի հետ: Չնայելով, որ նոցա փոխադարձ հարաբերությունները որքան օգտավետ էին յուրյանց ներկայի և ապագայի շահերուն:

Այս տողերը գրելու ժամանակ ինձ բերեցին «Մասիս» լրագրի 1356 և 1358 համարները: Նոցա մեջ մի հոդված, որ թարգմանված էր հունաց «Անաթոլի» լրագրից, բավականին գրավեց իմ հարցասիրությունը: Նորա մեջ ամենայն անկեղծությամբ հնչվում էր հույների մտածող դասի արձագանքը դեպի եղբայրական սերը և հաշտությունը հայերի հետ, հեռու պահելով այս պարագայիս մեջ կրոնական միշտ երկպառակություն գցող և ատելություն սերմանող խնդիրները: Հոդվածագիրը մեղադրում է հունաց կղերի մոլեռանդությունը, որ կրոնական դեպքերի պատճառով կտրում են հայերի հետ հաշտության և սիրո կապերը, որք միակ հիմքը կարող էին լինել նոցա ներկայի և ապագայի բարօրությանը: Մեք բոլոր սրտով համակրում ենք հոդվածագրի կարծիքը:

Տխուր երևույթ է ներկայացնում, երբ նշմարում ենք Տաճկաստանում ամեն մի դավանության պատկանող ազգությունները փոխանակ հիմնվելու ժողովրդական ուժերի վերա, խիստ պինդ բռնած են կղերի փեշերից (քղանցքից): Այդ իրողությունը ունի յուր քաղաքական պատճառները: Բարձ. Դուռը մինչև այսօր եկեղեցականներին է ճանաչում որպես ազգային գլխավորների ներկայացուցիչներ: Եվ ուրիշ կերպ չէր կարող լինել, երբ մահմեդական աշխարհը յուր կրոնական բնավորությամբ ինքը տակավին չէ կարողացել ազատվել յուր շեյխերի և ղադիների ազդեցությունից:

Մի բան, որ կարող էր թուլացնել կղերի միապետական բռնակալությունը, է ժողովրդական ընտրությունը: Այդ ժամանակ գոնյա կդադարեն այն անընդհատ բողոքները պատրիարքներից, գավառական առաջնորդներից և քահանաներից, և նոքա կսովորեն յուրյանց վարել որպես կարգն է:

Հայոց ժողովրդականությունը յուր եկեղեցվո խորին հնությունից ունի այդ արտոնությունը: Բայց, դժբախտաբար նորա արտաքին ձևերը միայն պահպանվում են այժմ...

«ՔԱՆԴՎԱԾ ՕՋԱԽ»

1

Ապրիլի 19-ին սիրողների խումբը առաջին անգամ ներկայացրին ձմեռային թատրոնում պ. Սունդուկյանցի «Քանդված օջախ» անունով նոր կատակերգությունը: Որպես սիրողների վերա, ես ավելորդ եմ համարում խոսել, թե նրանցից ամեն մինը որպես կատարեց յուր դերը, միայն չէ կարելի մի քանի խոսք չասել տաղանդավոր հեղինակի այդ նոր պիեսայի բեմական արհեստի և նորա կրթողական նշանակության մասին:

«Քանդված օջախը» որպես մեր այժմյան հասարակական կյանքի մի պարզ հայելի, ցոլացնում է յուր մեջ մի տխուր երևույթ, որ պատկերացնում է նորա թե՛ տնտեսական, թե՛ բարոյական և թե՛ մտավորական ընդհանուր բանկռոտությունը — նորա անկումը:

Մի կողմից, առևտրական գործը, — հայի ապրուստի գլխավոր աղբյուրը, կայանալով խաբեբա, փտած և անհաստատ հիմքերի վերա, չէ տալիս բավականացուցիչ արդյունք փոքր ի շատե յուր գործը խղճմտանքով վարող վաճառականին: Մյուս կողմից, ընդհանրացած շռայլությունը, ընտանեկան անկարգ տնտեսությունը, մոլությունները դեպի նորաձևությունք՝ անխնայաբար խլում են, սպառում են գերդաստանի աշխատավորի դառը քրտինքի արդյունքը, և նա, թեև այդ բոլորը հասկասում է, թեև աշխատում է ընդդիմադրել նորանց, բայց կամա ակամա ենթարկված լինելով ընդհանուր շռայլության հոսանքին, չէ դիմանում և, վերջապես, ընկնում է: Այդ սարսափելի դրամատիկական պատերազմը կյանքի և մահվան մեք տեսնում ենք Օսեփի տիպի մեջ:

2

Օսեփը երևակայական տիպ չէ:

Նորա մեջ կա հասկացողություն և համոզմունք. նորա մեջ կա կամք և հաստատամտություն, մի խոսքով, նա թույլ բնավորություն չէ: Այսուամենայնիվ, նորա ազդեցությունը յուր գերդաստանի վերա ստանում է բոլորովին թույլ կերպարանք, երբ նա, մի կողմից շփոթվելով յուր արտաքին գործերի անհաջող հանգամանքներից, մյուս կողմից, տանջվում է ընտանեկան երկպառակություններով: Վերջին երևույթը ավելի խոշոր կերպարանք է ստանում այն ժամանակ, երբ նորա աղջկան, Նատոյին ուզում են ամուսնացնել: Օսեփի կինը, Սալոմեն, չգիտե և չէ էլ ցանկանում գիտենալ յուր ամուսնի դժբախտ դրությունը: Նա պահանջում է յուր մարդուց մեծ բաժինքով յուր դուստրը չինովնիկի կին շինել: Օսեփը մանրամասնաբար պատմում է Սալոմեին յուր վիճակը, թե նորա պահանջմունքը վեր է յուր կարողությունից, այլև խորհուրդ է տալիս, որ ավելի հարմար է յուրյանց դստեր ապագա բախտավորությանը լինել մի համեստ և աշխատավոր վաճառականի կին, որ բավականանար փոքր բաժինքով, քան թե մեծ բաժինքով գնալ որևիցե գրպանը և գլուխը դատարկ չինովնիկին: Բայց այդ կինը այդ ընտանեկան կռվի մեջ տանում է հաղթությունը: Նատոն նշանվում է Ալեքսանդր Մարմարով չինովնիկի վերա:

Անբնական մի երևույթ է թվում այդ, որ հայ տղամարդը դարերով կնոջ վերա տիրող և նորան ստրկացնող բռնակալը, հանկարծ ենթարկվում է նորա ազդեցությանը: Բայց հեղինակը չէ սխալվել այստեղ, նա որսացել է մեր այժմյան ընտանեկան կյանքից ամենազգալի մի գիծ: Այստեղ երևում է մեր առաչյոք քաղաքակրթված հայ կնոջ տիպը, որ ինչպես ինքը Օսեփը բացատրում է «վուտումեն ինչրու բողազը փռանգստնու է ու գլուխը կի էլի էն է մնացի»: Հայ կինը, արտաքին ձևերով նմանելով Եվրոպայի կնոջ օրինակներին, առանց նոցա կրթությունը և ուսումի յուրյանց սեփականելու, միայն լինում է մոդայի և մոդնի մագազիններին գերի, դառնում է ընտանիքի ծանրությունը, բաժանորդ լինե նորա բախտավոր և անբախտ բոպեներին: Օսեփը թեև ինքը ուսում առած մարդ չէ, բայց նա արտասահմանում տեսել է, թե որպես կանայք օգնում են յուրյանց տղամարդներին և հասարակական գործիչներ են դառնում: Բայց հայ կինը միայն մտածում է բալերի, վեչերների, պիկնիկների և լոտոյի վերա: Այդպիսի կապիկությունները եվրոպական ձևերի միայն վատ կողմերեն սովորելու, առանց նոցա գիտությանը և ուսմանը մասնակից լինելու, տալիս է Սալոմեին մի դարտակ և վայրիվերո բնավորություն: Նա փոխադրում է յուր անձի վերա այն, ինչ որ մի ժամանակ նորա տղամարդն էր, — պարզ ասած լինում է մի նոր բռնակալուհի տան մեջ: Այսպիսի վնասակար և այլանդակ վերանորոգությունը ընտանեկան կյանքի մեջ հիշեցնել է տալիս սրբազան նահապետականությունը, այն անցած, գնացած պարզ և անհոգ օրերը, որոնց երանի տալով միտքն է բերում մամիդա Խախոն, Օսեփի հորաքույրը: Պառավի հիշողության մեջ զարթնում է ոսկի անցյալը, երբ ամեն մարդ սակավով էր բավականանում, երբ ամեն մարդ գոհ էր յուր վիճակեն և ընտանիքը երջանկություն էր վայելում:

3

Նատոյի, Սալոմեի աղջկա կրթությունը, նորա ուսումը՝ բոլորովին համապատասխանում է այն շրջանին, որո մեջ զարգանում է նա: Այստեղ մեք տեսնում եմք այն տխուր պատկերը, որով ներկայանում է մեզ այժմյան կրթված հայ աղջիկը: Նորա մեջ չէ երևում մի հաստատ բան, ամեն ինչ նորա մեջ թեթև, թերի և անկատար է, որպես այն ուսումը և կրթությունը, որը ստացել է նա: Նա ոչինչ գաղափար չունի յուր գոյության բուն նշանակության մասին, նա անտարբեր է դեպի յուր ազգը և կրոնքը, նա մինչև անգամ ատում է յուր մայրենի լեզուն: Ամուսնական գաղափարը զարթնում է նորա մեջ բոլորովին դարտակ շարժառիթներից, չինովնիկի կին լինելով մտածում է Նատոն, ավելի հեշտ միջոցներ կունենա կրուժոկ, թատրոն և այլ զվարճությանց տեղերը հաճախելու և ամեն օր մի նոր շիք տալու յուր հագուստին ու զարդարանքներին: Այդպիսի դարտակ բնավորությունը, որպես է Նատոն, չունի իր մեջ մի կենդանի կապիտալ, որով գրավեր դեպի ինքը փեսաներին, միակ կապիտալը, որով նա կարող էր յուր համար փեսա ընտրել, լինում է արծաթը և այդ նյութի վերա դրվում է նորա ամուսնական կյանքի հիմքը: Նորա ճակատագիրը կապվում է յուր նման մի երիտասարդի հետ, որպես էր Ալեքսանդր Մարմարովը: Վերջինս չունե յուր աչքի առջև որևիցե անձնական արժանավորությունը Նատոյի, միակ բանը, որ գրավում է նորան դեպի Նատոյի սերը, է այն քանի մի հարյուր թուման փողը, որ պիտի ստանար նա որպես բաժինք: Այդ պատճառավ, Օսեփի անակնկալ դժբախտության հետ, երբ քանդվում է նորա բոլոր նյութական զորությունը, նորա հետ և վերջանում է Մարմարովի սերը դեպի յուր հարսնացուն, երբ նա մտածում է, թե այլևս ոչինչ ստանալու հույս չկա: Փողի հաշիվը, բոլորովին նյութական նպատակը դեպի ամուսնական կապը, մինչ այն աստիճան կուրացրել են թեթևամիտ, բայց միևնույն ժամանակ կրթված երիտասարդին, որ նա արտասուքը աչքերում թողում է և հեռանում է Նատոյից... «Քանդված օջախի» մեջ բոլորովին հակառակ Օսեփին, որպես նորա հակապատկերը,

— հանդիսանում է մի այլ տիպ — «Լիպրոինց Մաթուսի վուրթի Փարսեղը»: Այդ անձնավորությունը մի հարազատ ծնունդ է մեր անկարգ, փչացած, հասարակական կազմակերպության: Սնվելով, զարգանալով անբարոյական շրջանի մեջ, ուր միշտ խաբում են, կողոպտում են, մի խոսքով, ամեն կեղտոտ միջոցներ գործ են դնում միայն արծաթ որսալու նպատակով, Փարսեղը կազմել է յուրյան մի ամբողջ գաղափար, թե աշխարհումս սուրբ բան չկա: Հիմնվելով այդ վարդապետության վերա, Փարսեղը յուրյան ներելի է կացուցանում բոլոր անարդար հնարները հարստանալու և նա հասնում է յուր նպատակին: Ծածկելով յուր կեղտոտ անցյալը ոսկու թիթեղի տակ, փինաչի Մաթուսի տղան հանդիսանում է որպես պատվավոր քաղաքացի, նա ստանում է վարկ և կշիռ, նորան պատվում են և երկրպագում են: Նորա առևտրական խանութը պատկերացնում է այն հիմնարկությունը, եթե կարելի է այդպես ասել, այն ըշկոլան, ուր պատրաստվում են այդպիսի Փարսեղներ, այդպիսի պատվավոր քաղաքացիք: Խաբեությունը, ստախոսությունը և խորամանկությունը՝ գլխավոր դասախոսության այդ ըշկոլայի ամբիոնից առարկայքն են, որք քարոզվում են: Փարսեղը գլխավոր պրոֆեսորի դերն է խաղում: Նորա աշակերտները հպատակում են նորան, որպես մի բարձր հեղինակության: Փարսեղը գովում է յուր մեծ աշակերտի՝ Դարչոյի, այդ պրիվատ դոցենտի առաջադիմությունը յուր ուսման մեջ և նախագուշակում է նորա բախտավոր ապագան, որին նա մի օր կհասներ այդ կեղտոտ ճանապարհներով: Փարսեղը նախատում է, մինչև անգամ ծեծում է, յուր դուքնի փոքրիկ աշակերտ անմեղ Միխոյին, նորա անընդունակության համար, որ նա չէր կարողանում կտավը ձգելով, և արշինի տակ սլլացնելով, օրինակի համար, տասը գազը՝ տասներկուսի տեղ ծախել: «Դուն մարթ չիս դառնա» — ասում է ուստան, խեղճ աշակերտի ականջներեն ձիգ տալով:

Աչքի առաջ ունենալով այդպիսի Փարսեղները, աչքի առաջ ունենալով նոցա առևտրական խանութները, ուր պատրաստվում են յուրյանց նման վաճառականներ, ինքնըստինքյան պարզվում է այն հարցը, թե ինչու մեր, հայերիս մեջ շատ փոքր են թվով օրինավոր և յուրյանց գործը խղճմտանքով վարող առևտրական մարդիքը: Հայտնի բան է, որ Օսեփները մի մասնավոր բացառություն են կազմում այդ փչացած դասի մեջ: Նոքա լինելով փոքր ի շատե յուրյանց խղճմտանքով կենդանի մարդիկ, չեն կարողանում ազատ մրցություն անել ամենայն խաբեբայությամբ զինավորված բազմության հետ, և նոքա ընկնում են: Ահա գլխավոր անբախտության պատճառը Օսեփի և նորա ընտանիքի:

5

Փարսեղը այն է յուր ընտանիքի մեջ, ինչ որ է յուր առևտրական խանութումը: Նա կամենում է այնպես «գլխիցը ռադ անել» յուր աղջիկը — տան անպետք վաճառքը, որպես նորա ուշիմ աշակերտ Դարչոն «սաղացրեց» — փտած ապրանքը խեղճ սղնախեցու վերա ծախելով: Նա կամենում է և այդ առևտուրի մեջ մրցություն անել յուր հակառակորդի հետ: Այդ ձեռնարկության մեջ նորան գործակից է լինում յուր կինը՝ Քալին: Նոքա միասին խորհուրդ են անում խլել Օսեփի և նորա կնոջ Սալոմեի ձեռքից, նոցա աղջկա, Նատոյի նշանածը՝ Ալեքսանդր Մարմարովին: Աշխարհի ամեն բաների շինվելու և քանդվելու գլխավոր ուժը միայն փողի մեջ ճանաչող հայ վաճառականը ձեռք է առնում այդ զորավոր գործիքը: Նա խոստացել է տալ Մարմարովին 100 թուման ավելի, քան Օսեփի խոստացածը, այլև ամենայն խորամանկ հնարներով աշխատում է վերջինիս զրկել յուր նյութական միջոցներեն, կոտրել նորա վարկը առևտուրի մեջ, որպեսզի նա չկարողանա վճարել խոստացած արծաթը յուր փեսացուին: Հիշյալ դավադրությանց մեջ փոքր չէ օգնում Փարսեղին նորա աշակերտ Դարչոն, որը սկսում է սուտ լուրեր տարածել Օսեփի գործերի

ավերված վիճակի մասին, և հրապարակավ պահանջել այն գումարը, որ Օսեփը պարտական էր յուր ուստային: Փարսեղը յուր կողմից ուրանում է Օսեփից որպես գրավ ստացած «չարչիի բարաթները» և գործը դատաստանին հասցնելով, Օսեփի դուքանը կնքել է տալիս: Օսեփը սնանկանում է: Եվ նորա աղջիկը՝ Նատոն, որպես հիշեցի, զրկվում է հիմար և միևնույն ժամանակ շահասեր Մարմարովի կինը լինելուց:

Իհարկե Օսեփի սնանկության գլխավոր պատճառը պետք է որոնել, ոչ միայն Փարսեղի չարանենգ դարանագործությանց մեջ, որ նա վերջինիս մի հարվածքովը գլորվեցավ դեպի անկումն, այլ նորա գործերի անհաստատ և փտած տրամադրության մեջ, որոնք շատ տարիների հասարակական և տնտեսական պայմանների հետևանքներ էին, որոնց ակամա կերպով ենթարկվել էր խեղճ Օսեփը:

6

Որպես երկրորդական տիպեր «Քանդված օջախի» մեջ հանդիսանում են Օսեփի՝ Գևոն, նորա մտերիմ բարեկամը, իսկ Փարսեղի կողմից՝ Գիժ Մոզին, նորա մերձավոր ազգականը: Գևոն երևում է մի թույլ բնավորություն, թեև բարի և խղճմտանքով մարդ: Նա յուր բարեկամի դժբախտությանը չէ կարողանում այլ բանով օգնել, միայն նորա սնանկանալու ժամանակ բավականանում է նորանով, որ չէ ցանկանում պահանջել նորանից այն գումարը, որը Օսեփը պարտական էր յուրյան: Իսկ Գիժ Մոզին չէ կարելի ասել, թե իսկական տիպ է, նորան կարելի է համարել մի երևակայական մարդ, որին ստեղծել է հեղինակի քանքարը, Փարսեղի բոլոր չարագործություններին և նորա կեղտոտություններին թարգման լինելու:

Իսկ ինչ որ վերաբերում է «Քանդված օջախի» բեմական նշանակությանը, պետք է ասել, որ նա հորինված է բավականին գեղարվեստական կերպով: Տիպերը հանդես են դուրս գալի խիստ հատկանիշ բնավորություններով. իսկ լեզուն, խոսքերը, արտահայտությունքը՝ հնչվում են ժողովրդի սրտի և հոգու խորքիցը: Ձանձրացնում է միայն մոնոլոգների երկարությունը, և էֆեկտը վերջանալու միջոցին խիստ սառն է, երբ այն տխուր դրամատիկական րոպեում, որ կործանվում է Օսեփի տնտեսական կյանքը, լոտոխաղ կնիկները նորից սկսում են վիճել յուրյանց անպատվության մասին, որ զրկվեցան յուրյանց զվարճությունից:

Վերջացնում եմ իմ նկատողությունները այդ խոսքերով. որ «Քանդված օջախը» է մի ցավալի ողբերգություն, որ պատկերացնում է մեր ժողովրդի քանդված դրության տխուր կործանվիլը, և նորա անկումը թե՛ բարոյապես և թե՛ նյութականապես...

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՈՍՔ

«Արարատ» ամսագրի ներկա տարվա մայիսի տետրակումը կարդացի պ. Շերմազանյանի պատասխանը իմ Մշակի 7-րդ համարումը տպված հոդվածի դեմ:

Պարոնը շատ վրդովվում է, իբրև թե ես, հեռանալով պատմական փաստերից, պատասխանել եմ նորան հեգնորեն: Բավականին ուղիղ է նկատել նա: Չմտածելով, մի գրվածք, որ ստոր էր ամենայն կրիտիկայից, նորան հերքելու ամենահարմար զենքը կատակն է:

Իսկ պ. Շերմազանյանը յուր վերջին հոդվածում մի նոր առաջադիմություն ևս է արել, — նա, անցանելով պատմաբանական դաշտից, հասնում է անձնականության: Ի՞նչ փույթ, գուցե «էդ էլ մի նոր» կրիտիկա է:

Մի բան վաղուց մեք գիտեմք կյանքի մեջ, թե կատուն նեղի ընկած միջոցին սկսում է չանգռել մարդի ձեռքերը: Մի այլ բան դորա նման երբեմն հանդես է դուրս բերում գրականությունը, երբ թույլ մարդ են ծանր պոլեմիկայի մեջ, սկսում են հայհոյանք և լուտանքներ արձակել:

Մեր քաղաքում նույնպես մուրը շատ թանկ չէ ծախվում, եթե պետք լիներ նորա գործածությունը: Բայց ո՞վ ախորժակ ունի արատավորել յուր ձեռքերը:

Գրականության մեջ այս և այն անձի պսեոդոնիզմը մերկացնել կատարյալ անազնվություն է: Այդ պատճառավ, ոչ ոք իրավունք չէ տալիս պ. Շերմազանյանին ասել, թե Մելիքզադեն Ռաֆֆին է, կամ Ռաֆֆին Հակոբ Միրզայանն է և այլն: Որովհետև այդ անունները, ով ոք և լինեին նոքա, Եղիշեի, Փարպեցու և Ավարայրի դաշտի հետ ոչինչ կապ չունեն:

Բայց թե Մելիքզադեն էշի կամ ուղտի վերա հեծնելով է ճանապարհորդել այն կողմերը, և դորա համար նորա խոսքերի մեջ ճշտություն չկա, այդ շատ իրավացի է: Ինչ պետք է արած, երկրի սովորությունների դեմ մարտնչելը դժվար բան է: Երևելի Վամբերին ևս էշով անցավ Պարսկաստանը: Այդ բանը կարծես, թե արևելքի ճանապարհորդների ճակատագիրն է: Միայն շատ քչերին է հաջողվում հարստանալ, փողի և գյուղի տեր դառնալ, և նժույգ ձի նստած, Փառնա գյուղեն մի քանի ժամվա մեջ մինչև Խորվիրապ հասնել և լավ հետազոտել երկիրը...

Պարոն Գալուստ, ես իմ կողմից վերջացնում եմ իմ բանակռիվը ձեզ հետ, գուցե պարոն Ռաֆֆին ինքը կպատասխանե ձեզ, որովհետև, ես թեև մինչև այսօր համոզված էի, որ դուք լավ պատմաբան եք (՞), բայց չգիտեի...: Միայն բարեկամաբար խորհուրդ եմ տալիս ուշադրությամբ կարդալ ձեր առաջին և երկրորդ հոդվածները, եթե կա նոցա մեջը միտք, դուք կհամոզվիք, թե որքան հակառակում եք ինքներդ ձեզ:

Պարսից առածը ասում է. «ստախոսները հիշողություն չունեն»: Միևնույն հակասությունն է պատահում գրականության մեջ, երբ մարդ ամեն րոպե մի նոր խոսք է խոսում:

[ՊԱՏԱՍԽԱՆ «ՄԵՂՈՒԻՆ»]

№ 26 «Մեղու»-ի ֆելիետոնում պ. Քաղքցին չգիտեմք ինչ իրավունքով վատ կարծիք է տարածում և դատապարտում է մի գիրք, որ տակավին տպագրության մամուլի տակ անգամ մտած չէ: Նա կոչում է մեր աշխատությունը «Փունջ անգույն ու անհոտ ծաղկանց» և այլն: Մեք հավաստի եմք, որ Բաղաամի հոգին մտել է պ. Քաղքցու մեջ. նա սկսել է գուշակություններ անել: Բայց ինչ որ վերաբերում է «Փունջի» «անգույն, անհոտ» լինելուն, մեք կրկնում եմք երևելի Սաադիի խոսքը. «ինչ մեղ ունի արեգակը, երբ կույր չղջիկը լույս ցերեկով չէ տեսնում նորա ճառագայթը»: Էնպես էլ «Փունջը» մեղավոր չէ, երբ մեր պ. Զոյիլի հոտառությունը, չար նախանձից գուլանալով, ոչինչ չէ զգում: Բայց ինչ որ վերաբերում է այն բանին, թե պ. Քաղքցին որքան է հասկանում և գիտե բանաստեղծությունը, այդ արդեն հայտնի է նորա վերջին զռլամա ֆելիետոնից, ուր ոտանավորներով է արտավիժում յուր ցնորաբանությունքը: «Ագռավը ուզեց կաքավի երիշ գնալ, իր երիշն էլ կորցրեց»: — Ասում է հայի առածը:

Կ. ՊՈԼՍԻ ՍՐ. ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՀՐԱԺԱՐՈՒՄԸ

Ֆրանսիական կրթության վայրիվերո ազդեցությունը հայտնվում է պոլսեցու կյանքի ամեն մի երևույթների մեջ, միայն այն զանազանությամբ, որ այնտեղ ամբոխի կուսակցությունները, նոցա շարժումները, խռովությունները և հեղափոխական ցույցերը մեծ մասամբ լինում են նպատակավոր, ծառայում են ընդհանուրի օգտին և նորա ազատությանը, իսկ Կ. Պոլսում՝ միայն մի քանի էֆենդի աղաների չար կրքերին:

Այդպիսի հանգամանքներում խառնիճաղանճ ամբոխը, բոլորովին անգիտակցաբար, առանց մի բան հասկանալու՝ թեքվում է երբեմն այս, երբեմն այն կուսակցության կողմը և շարժվում է նոցա պարագլուխների ձեռքում որպես մի կրավորական մեքենա:

Կ. Պոլսի վերջին պարբերական թերթերը զբաղված էին Սր. Պատրիարքի հրաժարման հարցով: Նախքան խոսելը այդ խնդրի մասին, մի թեթև հայացք ձգեմք Տաճկաստանի հայոց սահմանադրական վարչության կազմակերպության և նորա գործադրության ձևերի վերա: Սահմանադրությունը Կ. Պոլսի մեջ ունի զանազան ժողովներ՝ խառն, թաղական, կրոնական, քաղաքական և այլն, և ընդհանուր ազգային ժողով: Վերջինը, եթե կարելի է այդպես կոչել, հանդիսանում է որպես բարձր կենտրոնական կայարան, ընդհանուր տաճկաբնակ հայերի գործերին:

Երևակայեցեք, սահմանադրական վարչության գործադրությունը դեռ չէ անցել Բոսֆորից: Գավառները դեռ զուրկ են յուրյանց հատուկ ժողովները ունենալուց. նոցի գործերը՝ բոլորովին անմշակ և առանց տեղային դատարաններում քննվելու պետք է Կ. Պոլիս գան և այնտեղի ժողովների քննությանը ներկայանան: Արդյոք ի՞նչ փաստերով և ի՞նչ ապացույցներով Կ. Պոլսի ժողովները կարող էին քննել և յուրյանց վճռահատությունը տալ, օրինակի համար, Վանի, Մուշի, Պրուսայի մեջ պատահած մի անցքին: Գործը ձգվում է տարիներով, դատախազների և դատարանի կողմից բացվում են անընդհատ գրագրություններ, մինչև, որպես հաճախ պատահում է, դատախազներն անձամբ ստիպվում են Կ. Պոլիս դիմել և ամիսներով յուրյանց վիճմունքների վճռին սպասել:

Մի այդպիսի վարչության ձևը, ոչ միայն քաղաքակրթված պետություններում անկարելի է գտանել, այլև վայրենի ազգերի մեջ անգամ նորա օրինակը հազվագյուտ է: Որովհետև Կ. Պոլսի Քաղաքական ժողովը երբեք չէ կարող և անկարելի է, որ կարողանա Տաճկաստանի ավելի քան երեք միլիոն հայ ժողովրդի պետքերը հոգալ և նոցա պահանջմանցը լրացուցիչ բավականություն տալ, երբ որ նա, նույնիսկ Կ. Պոլսի մեջ պատահած գործերը քննելու և վճռելու անձեռնահաս է:

Հիշյալ հանգամանքները աչքի առջև ունենալով Սր. Պատրիարքը առաջարկում է քաղաքական ժողովին կազմել երկու մասնաժողովներ, մինը՝ տեղական գործոց համար, մյուսը՝ գավառական գործոց համար, որպեսզի նոքա թեթևցնեն տարիներով վեր թափված գործերը:

Այդ պատճառավ Սր. Պատրիարքը ներկայացնում է մի ծրագիր քաղաքական ժողովի քննությանը, որո մեջ բացատրում է նա, թե սահմանադրության արդի օրենքները և նոցա գործադրության ձևերը անհամապատասխան են հայ հասարակության ներկա պիտույքներին, և

խնդրում է նորից վերաքննել սահմանադրությունը, լրացնել նորի թերությունքը և ընդհանուր թուրքաբնակ հայերի պահանջմանցը հարմարավոր կացուցանել:

Քաղաքական ժողովը ոչ միայն ուշադրություն չէ դարձնում Սր. Պատրիարքի մի այդպիսի առաջարկության վերա, այլ արժան էլ չէ տեսնում Ընդհանուր ժողովին ներկայացնել: Այստեղից ծագում են երկպառակության պատճառները Սր. Պատրիարքի և Քաղաքական ժողովի մեջ, որ հետզհետե ավելի ծանր հետևանքներին հասնելով, Խրիմյանը ստիպված է լինում թողուլ պատրիարքական աթոռը և յուր հրաժարականը տալ:

«Մասիսի» 1419 համարում կարդալով այդ հրաժարականի գրավոր պատճենը, որ մատուցել է Խրիմյանը երեսփոխանական ժողովին, — մի ցավալի տպավորություն է թողնում ընթերցողի վերա, թե ինչ անպիտան վիճակի մեջ է սահմանադրությունը Կ. Պոլսում, և որպիսի անզարգացած և չարանախանձ անձինքներից բաղկանում է նորա վարչությունը: Օրինակի համար, քաղաքական ժողովի անդամները հայտնում են, թե սահմանադրությունը ամենևին վերաքննության կամ փոփոխության կարոտություն չունի, և համարում են Խրիմյանին հակասահմանադրական, որ պահանջելով դոքա, մեղանչում էր սահմանադրության սրբազնությանը դեմ... Զարմանալի հետադեմ միտք, որ մեր դարում բոլորովին հիվանդոտ ուղեղների ցնորք համարելու է: Մի ժողովուրդ, որ կառավարվում է անփոփոխ օրենքներով, նա կմնա անփոփոխ անշարժության մեջ:

Այդ վեճերը քննելու համար կազմված երեսփոխանական ժողովը բոլորովին իրավացի է համարում Խրիմյանի հրաժարմանը առիթ եղող պատճառները, և նորա բացատրությունքը հարգելով, նորից հրավիրում է պատրիարքական աթոռը ընդունելու: Սրբազան հայրիկը ընդունում է այդ առաջարկությունը:

Վերջացնում ենք մեր խոսքը նորանով, որ Կ. Պոլսի սահմանադրությունը երբեք հասնել չէ կարող յուր նպատակին, քանի որ նա Կ. Պոլսի մեջ է միայն կենտրոնանում, քանի որ չեն աշխատելու նորան հանրային դրության վերածել և բոլոր տաճկաբնակ հայերի համար նրա գործադրությունը կարևոր կացուցանել:

ՓՈՍՏԱՅԻ ՀԱՐԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՄԵՋ

Ամեն մի սահմանակից պետությունների մեջ փոստայի հարակցությունը է այն դյուրացուցիչ միջոցներեն մինը, որ հեշտացնում է առևտրական հարաբերությունները և մեծ զարկ է տալիս վաճառականության:

Կես դար հազիվ է անցել, որ Պարսկաստանը բացեց յուր շրջափակ չինեական պարսպները արտասահմանցիների դեմ և եվրոպացիք սկսան այնտեղ համարձակ և ապահով մուտք ունենալ: Այդ հարաբերությունը շատ փոքր ժամանակում այնպես արագ կերպով ընդարձակվեցավ, մինչ եվրոպական մեծամեծ պետությունները ունեցան Պարսկաստանի ամեն մի նշանավոր առևտրական քաղաքներում յուրյանց կոնսուլները և Թեհրանում՝ յուրյանց դեսպանները: Թաբրիզի, Ռեշտի և Թեհրանի մեջ հիմնվեցան մեծամեծ առևտրական տներ, և Եվրոպան սկսավ դուրս քարշել Պարսկաստանի հում բերքերը, և փոխադարձաբար յուր գործարանների արվեստագործությունը պարսից շռայլ գործածությանը նյութ դարձնել:

Չնայելով վաճառականության այդպիսի հսկայական քայլերին, նա յուր ընթացքի մեջ մեծ դժվարություններ է կրում և շատ արգելքների է հանդիպում դրամի փոխադրության և նամակների երթևեկության մեջ:

Ահա պատճառները.–

Պարսից կառավարությունը ինքը փոստայի օրինավոր հիմնարկություն չունի և հետևապես զուրկ է արտասահմանի հետ ուղղակի հաղորդակցություն ունենալուց: Այդ պատճառով մասնավոր անձինք միջնորդական դեր են խաղում: Այսինքն՝ եվրոպական կոնսուլները, — Ռուսաց, Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Բելգիայի, Տաճկաստանի և այլն, — դոցա ամեն մինը ունեն յուրյանց առանձին սուրհանդակները (չափարներ), որք կատարում են թղթատարի պաշտոն:

Սուրհանդակների մի նշանակված քաղաքից դուրս գնալը կամ վերադառնալը՝ լինում է անորոշ ժամանակներով, իհարկե, այն ժամանակ միայն, երբ նոքա պետք է տանեին կոնսուլների պաշտոնական թղթերը: Վաճառականները ստիպված են լինում ենթարկվել այդ կամայականություններին և սպասել այնքան, մինչ որևիցե կոնսուլ յուր սուրհանդակը ճանապարհ կ՛դներ, որ նոքա ևս կարողանան յուրյանց նամակները ուղարկել: Շատ անգամ նոքա այդ սուրհանդակների ձեռքով ուղարկում են յուրյանց արծաթը:

Մի այնպիսի երկիր, որպես Պարսկաստանն է, ուր ավազակությունը մի սովորական բան է, քիչ չէ պատահում, որ սուրհանդակները կողոպտվում են: Այդպիսի դեպքերում վաճառականը կորցնում է ոչ միայն յուր նամակները, այլև զրկվում է յուր արծաթից: Ոչ ոք պատասխանատու չէ լինում նորա կորստին, որովհետև սուրհանդակը մի պաշտոնական կամ պայմանավոր նշանակություն չունի: Պարսից կառավարությունը այդպիսի հանգամանքներում միշտ մնում է անտարբեր, որովհետև նորա և սուրհանդակատիրոջ մեջ որևիցե համերաշխություն տեղի չէ ունեցած:

Փոթի-թիֆլիսյան տրանզիտի ճանապարհը բացվելեն հետո, սուրհանդակների գնացքը՝ Թաբրիզից Էրզրում և այնտեղից Տրապիզոն՝ համարյա դադարեցավ: Ասպարեզը մնաց Ռուսաց սուրհանդակին: Այդ վերջինը, օրինակի համար առնենք մինը՝ Թաբրիզի ռուսաց կոնսուլը: Վաճառականները յուրյանց նամակները կամ արծաթը հանձնում են հյուպատոսարանին, կոնսուլը ճանապարհ է դնում մինչև Ջուլֆայի կարանթինը, այնտեղից հանձնվում ռուսաց փոստային և Պարսկաստան բերվելու նամակները դարձվում է Թաբրիզ: Մինչև անցյալ տարի վաճառականները ստիպված էին ուղարկվելու նամակների ամեն մի լոտ ծանրության համար վճարել երեք կռան (90 կոպեկ), իսկ ստացած նամակի համար մեկ կռան (30 կոպեկ): Իսկ այժմ ստացվում է ուղարկվելու նամակների մի լոտին երեք փանահբաթ (45 կոպ.), իսկ ստացած նամակին՝ մեկ կռան (30 կոպ.): Իսկ լրագրների ամեն մի նոմերի համար ստացվում է մին փանահբաթ (15 կոպ.) դարձյալ սարսափելի վճարներ:

Մինչև վերջին տարիները ռուսաց կոնսուլները թղթատարության սուրհանդականոցը տալիս էին վարձով մասնավոր անձինքների, որոնք պարտավորվում էին ամեն տարի մի մասնավոր գումար վճարել կոնսուլին, և մնացած օգուտները յուրյանց գրպանն էին դնում: Այժմ բոլորը անցել է կոնսուլի ձեռքը:

Ի նկատի ունելով այն սկիզբը, որ ոչ մի օրինավոր պետության մեջ փոստայի հիմնարկությունը չէ լինում մասնավորների շահավոր նպատակների համար, այլ նա ծառայում է ընդհանուրի օգտին, մեք բոլորովին վնասակար ենք տեսնում մի այդպիսի գործողությունը, երբ վաճառականի թղթերը և արծաթի ապահովությունը կախված կլինի մի սուրհանդակի կամայականությունից: Դորա հետևանքն այն է լինում, որ շատ անգամ (որպես հաճախ պատահել է), վաճառականը զրկվում է յուր փողերից, — բավական է միայն, որ սուրհանդակը ասե, թե կողոպտվեցա:

Այդպիսի դեպքերի առաջն առնելու համար, և վաճառականների թե՛ գրավոր և թե՛ դրամական հաղորդակցություններին դյուրություն տալու համար, խիստ անհրաժեշտ կարևորություն կա փոստայի հարակցության Ռուսաստանի և Պարսկաստանի մեջ:

Ամեն մի պետություն յուր սահմանի մեջ, ինքն յուր կառավարության ներքո ունի փոստայի համակարգություն: Այդ պատճառավ պատասխանատու է լինում կորուստներին, երբ նոքա ապահովված էին: Իսկ Պարսկաստանում, որպես մեր ընթերցողը տեսավ, այդպես չէ: Այնտեղ ոչ միայն կոնսուլները, և ինքը կառավարությունը5, այլ ամեն մի մասնավոր մարդ կարող է յուր հատուկ սուրհանդակը ունենալ:

Ինչո՞ւ չպետք է Պարսկաստանը անե միևնույնը, ինչ որ անում են մյուս տերությունները: Այսինքն արգելե սուրհանդակների նահապետական ձևը, հարթե ճանապարհները, փոստայի երթևեկության հարմարավոր կացուցանե, և Ռուսաստանի հետ հարակցության պայման կապե:

Ռուսաստանը վաղուց է, որ խիստ մոտ հարաբերություններ ունե Պարսկաստանի հետ. այդ հարաբերությունները օրըստօրե ավելի և ավելի ընդարձակ շրջան են ստանում: Փոստայի սերտ հարակցությունը այդ երկու պետությունների մեջ կարող է ավելի ևս ընդարձակել նոցա առևտրական հաղորդակցությունը, որպես սահմանակից և դրացի երկրների, և հետևապես մեծ օգուտ կհասցնե ուղեգնացության և ճանապարհների հաղորդակցության: Փոստաների առիթով հարթած ուղիները կդառնան միևնույն ժամանակ հաճախորդների և ապրանքների փոխադրության ուղիներ: Այն ժամանակ, թե՛ ռուսաց նավագնացությունը և թե՛ Փոթի-թիֆլիսյան երկաթուղին կհասնե յուրյանց նպատակին:

ԸՆԹԵՐՑՈՂՆԵՐԻՆ

Երբ հանդիպում ես մի հայ օրիորդի, որ Ժորժ-Սանդի կամ Տուրգենևի ռոմանը խտտած, դառնում է օտարազգի ընթերցարանից, հարցնում ես նորան՝ օրիորդ, ինչո՞ւ չեք կարդում հայերեն: Պատասխանը լինում է՝ կամ մի արհամարհական ժպիտ և կամ — «ի՞նչ կարդամ»:

Ի՞նչ կարդա, կրկնում ենք մենք, Նարե՞կ, Եղիշե՞ թե Խորենացի: Դոցա լեզուն այնքան հասկանալի է օրիորդին, որքան նոցա նյութը մատչելի է նորա սրտին: Դյումայից և Հյուգոյից պոլսեցոց թարգմանությունն՞ը կարդա օրիորդը. ո՛չ, նա ծանոթ է արդեն դոցա բնագրին, կամ կարդացել է թարգմանությունը մի օտար լեզվով:

Ի նկատի ունենալով այդպիսի երևույթներ, համոզվում ենք, որ մենք, հայերս ընթերցանության գրքեր չունենք էլ ինչո՞ւ ենք մեղադրում մեր մանուկ սերունդը, թե նոքա հեռու են պահում յուրյանց հայոց լեզվից և նորա գրականությունից:

Մի ազգ երբեք չէ կարող կրթության կատարելագործությանը հասնել, քանի նորա մեջ չէ զարգացած ընթերցանության սերը: Իսկ ընթերցասիրությունը ամբոխի մեջ տարածելու գլխավոր միջոցներից մինը բանաստեղծական և վիպական գրվածքներն են: Ի՞նչ գիրք կարող է լինել ժողովրդի սրտին և հոգուն այնքան մոտ, որքան մի վեպ, որը կախարդական հայելվո նման պատկերացնում է յուր մեջ նորա կյանքը, երևան է հանում հասարակական տիպեր՝ յուրյանց գեղեցիկ և այլանդակ նկարագիրներով: Վերջապես ի՞նչ ձայն կարող է լինել այնքան ազդու, քան թե մի երգ, որ հնչեցնում է ժողովրդին նորա ցավերը, նորա սրտի տխուր կամ ուրախ զգացմունքները:

Հայերն, իբրև արևելցիք յուրյանց տաք երևակայությամբ, որպես է նոցա շրջապատող բնությունը, սաստիկ հակումն ունեն դեպի վեպեր և դեպի ֆանտազիան առհասարակ: Տեսնում ենք, թե քանի ախորժանոք նոքա լսում են աշուղների «հեքիաթները» և որքան սիրով կարդում են «Պղնձե քաղաքի» հիմար առասպելները, կամ Խիկար իմաստունի խրատները: Աբովյանի «Վերք Հայաստանին» թեև նա գրված է մի գավառի ժողովրդական բարբառով, որ մատչելի չէր ընդհանրությանը, թեև յուր կրկնությունների ճոխությամբ մինչև անգամ ձանձրացնում է, այսուամենայնիվ՝ ամեն հայ սիրում է այդ գիրքը և կարդում է նորան: Ուրեմն, բոլորովին անտեղի է մտածել, թե հայերը ընթերցասեր չեն: Մեղավորքը մեր գրագետներն են, որ նորանց մտավոր սնունդ չեն մատակարարում:

Այդ շարժառիթներն էին, որք խրախուսեցին «Փունջի» հեղինակի վստահությունն յուր ավելի քան տասը տարվա աշխատությունները զանազան հատորներով ի լույս ընծայել: Թեև այդ մեր կողմից մի հանդգնություն էր, փույթ չէ, միշտ պատերազմողների առաջին շարքը ընկնում են: Եթե մի օր հայոց հողի վերա կծնվեին Գյոթեներ, Շիլլերներ և Շեքսպիրներ, թող նոքա մեզ նման անձնավստահների ավերակների վերա բարձրացնեն յուրյանց գեղեցիկ և հսկայական շինվածքը:

Հանճարներն և տաղանդներն ավելի զարգացած հասարակական կյանքի արտահայտություններ են: Թեև ես գրեցի հանգավոր տողեր, բայց, սիրելի ընթերցող, դու իմ չոր ու ցամաք և անտաշ երգերիս մեջ չես գտանելու ոչինչ բանաստեղծական: Նոքա զուրկ են այն գեղարվեստական վսեմությունից, որով մուզաների սիրելին ստեղծագործում է յուր հորինվածքը: Բայց ես ներկայացնում եմ քեզ մի ալբոմ, ուր դու կտեսնես զանազան այլանդակված պատկերներ՝ յուրյանց բարոյական և մտավոր տգեղություններով. — դոքա մեր հասարակական կյանքի տիպերն են: Իսկ իմ երգերն՝ արձագանք են դառն հառաչանքի...

Գուցե ոմանք կդատապարտեն մեր բացասական ուղղությունը, չնկատելով որևիցե ուրախալի երևույթ մեր ներկայացրած պատկերների մեջ: Բայց թող մեր անձնախաբեությունը չմոլորեցնե մեզ, մենք ուրախալի ոչինչ չունենք: Հազիվ նշմարվող լուսավոր կետերը հայոց մութ հորիզոնի վերա, գուցե հրապուրում են շատերի աչքերը, բայց նոքա խաբուսիկ լույսեր են, որք անհետանում են ընդհանուր խավարի մեջ...

«Փունջը» լույս կընծայվի տասը հատորով: Բացի առաջինից՝ մնացորդ ինը հատորներն կտպվին հետևյալ պարունակությամբ՝

II Հատոր վիպասանություններ

ա. Անմեղ վաճառք

բ. Ուխտյալ միանձնուհի

գ. Տնային փեսա

դ. Հարեմ (առաջին մասն)

ե. Սառա (բանաստեղծություն)

III Հատոր վիպասանություններ

ա. Հարեմ (երկրորդ մասն և վերջ)

բ. Թաթոսներ

գ. Խաչագողի հիշատակարան

դ. Սպանդանոց

ե. Խորենացու ողբը (բանաստեղծություն)

IV Հատոր վիպասանություն

ա. Զահրումար (առաջին և երկրորդ մասն միասին)

V Հատոր ճանապարհորդական հիշատակարան

ա. Ռաֆֆիի ուղևորությունը Պարսկաստանում6

բ. Ճանապարհորդություն Տաճկաստան (Վասպուրականի և Տարոնի նահանգներում)

VI Հատոր վիպասանություն

Սալբի (առաջին մասն)

VII Հատոր վիպասանություն

Սալբի (երկրորդ մասն)

VIII Հատոր վիպասանություն

Սալբի (երրորդ մասն և վերջ)

IX Հատոր վեպիկներ

ա. Գեղեցիկ Վարդիկ

բ. Սով

գ. Նազանի

դ. Անբախտ Հռիփսիմե

ե. Մի օրավար հող

Հիշյալ վեպիկները տպված են «Մշակ» լրագրի 1872-1873 տարվա համարներում «Մելիքզադե» ստորագրությամբ: Այդ իսկ հատորի մեջ կպարունակվին և Մելիքզադեի մյուս հոդվածներն, որք տպված են նույն լրագրի մեջ: Այլև զանազան ամսագրերում տված մեր աշխատությունները, որպես է՝ «Ախթամարա վանքը», «Հյուսիսափայլի» մեջ և այլն:

X Հատոր

ա. Ներսես Ե-րդի կենսագրությունը

բ. Խրիմյանի կենսագրությունը7:

«Փունջի» ամեն մի հատորը միևնույն դիրքը կունենա, ինչպես առաջինը: Եթե որևիցե պատճառով վերոհիշյալ աշխատություններից մինը չտպվի, այն ժամանակ հատորների պարունակությունը փոփոխություն կստանա:

Վերոհիշյալ նյութերն, որք պետք է կազմեն՝ բացի առաջինից՝ մնացյալ ինը հատորների պարունակությունը, բոլորը պատրաստ են, վերջացրած չէ միայն Ներսես Ե-րդի կենսագրությունը: Որովհետև մենք պատրաստում ենք հանգուցյալի ավելի ընդարձակ կենսագրությունը, սկսյալ նորա երեխայությունից մինչև նորա մահը, այդ պատճառավ այդ աշխատությունը մեր ցանկացածին պես լրացնելու համար՝ մենք կարոտ ենք ավելի մանրամասն և ճիշտ տեղեկությունների: Որո համար խնդրում ենք հանգուցյալի ծանոթներից հաղորդել մեզ նյութեր նորա կյանքի, գործունեության և հարաբերությանց մասին օտարների հետ: Տեղեկություններն որքան և աննշան լինեին դարձյալ մեզ համար թանկագին են, մենք կարող կլինեինք նոցանից օգուտ քաղել: Եթե որևիցե կոնդակ, նամակ հանգուցյալից, չկամեին նոցա իսկականը մեզ հաղորդել, բավական են միայն նոցա արտագրած պատճենները. մենք կվճարենք փոստայի և գրագրի ծախսը: Ներսեսի կենսագրության հետ զուգընթաց կնկարագրվին՝ նույն ժամանակի էջմիածնա, մեր հոգևոր կառավարության և հայերի դրությունը, այլև Ռուսաց Պարսից հետ ունեցած պատերազմը և հայերի գաղթականությունը Պարսկաստանից և Տաճկաստանից դեպի Ռուսաստան: Մենք հուսով ենք, որ մեզ կօգնեն և այդ մեծ մարդի հավերժական հիշատակը անմոռաց կմնա պատմագրության մեջ:

ԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Ընծայելով պատվելի հասարակությանը «Փունջի» երկրորդ հատորը, մենք մասամբ հասած ենք համարում մեր նպատակին, տեսնելով, որ նորա առաջին հատորը սառն ընդունելություն չգտավ ընթերցողներից: Այլ ընդհակառակն, նա հարուց աղմուկ, գրգռեց հարցասիրություն, իսկ շատերի

մեջ կրքեր և զզվանք...: Այդ բավական է մեզ, նշանակում է, որ նա ազդեց, նշանակում է, որ մեր ժողովրդի մեջ դեռ հանգած չեն կենդանի զգացմունքները...

Անտարբեր չմնաց և մեր լրագրությունը: «Մշակը» և «Մեղուն» յուրյանց կողմից ընծայեցին «Փունջին» մի քանի վայրիվերո խոսքեր: Ավելին սպասել չէր կարելի, երբ պակաս էր առողջ կրիտիկան կամ անաչառ քննադատությունը:

Գալով երկրորդ հատորի հրատարակությանը, այսքանը միայն կասենք, որ այս գրքի մեջ պարունակված վեպիկները մենք գրել ենք Թիֆլիսում 1872-1873 թվականներում: Թե որքան է հաջողվել երկու տարվա ընթացքում ըմբռնել մեզ անծանոթ մի երկրի հասարակական կյանքի մի քանի երևույթները, այդ թողնում ենք ընթերցողների դատողությանը: Բայց «Հարեմը», «Սառան» և «Ղույլուբանին» մեր Պարսկաստանում եղած ժամանակվա գրվածներիցն է, երբ արդեն վերադարձած էինք մեր հայրենիքը:

Մենք հարմար համարեցինք այդպիսի փոքրիկ վեպիկներով նախ զարգացնել կարդացողների ճաշակը և նոցա սերը դեպի մայրենի լեզվի ընթերցանությունը, մինչև նոքա պատրաստված կլինեին հետաքրքրվել ավելի ընդարձակ վիպասանական գրվածքներով, որոնց, եթե կհաջողվի մեզ, կմատուցանենք հետագա հատորներով:

Թող կույր վայրախոսներն ինչ որ ուզում են ասեն, մեր վստահությունը կմնա միևնույնը, ինչ որ էր առաջ: Դափնիք վայելելու ցանկությունից հեռու ենք մենք, բայց ուրախ ենք, որ հասարակական կրթության գանձանակի մեջ կարողանում ենք ձգել մի չնչին լումա — մեր ունեցածն այդ է:

«ԱՄԲԱՍՏԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՎԱՆԱ ՊՈՂՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՎԵՐԱ»

Խմբագրությունը ստացավ անհայտ հեղինակից վերոհիշյալ վերնագրով մի տետրակ, տպված Կ. Պոլսում 1874 ամի 15 հունվարի, որ բաղկանում է 77 երեսից: Այդ տետրակը հետաքրքրական է նորանով, որ, մի կողմից տալիս է բավականին ճիշտ տեղեկություններ Վասպուրականի ազգաբնակությանց և նոցա դրության մասին, մյուս կողմից՝ ցույց է տալիս Կ. Պոլսի Ազգ. Սահմանադրության անխնամ և թույլ ազդեցությունը տեղային հայերի վիճակը բարվոքելու համար, այլև՝ հայոց հոգևոր առաջնորդի հարաբերությունները թե՛ յուր ժողովրդի և թե՛ օտարազգիների հետ:

Վասպուրականի նահանգը յուր Վան քաղաքով ունի 180 հազարի չափ հայ բնակիչ, 40-ից ավելի վանքեր, հարյուրավոր եկեղեցիներ և բազմաթիվ թե՛ կուսակրոն և թե՛ աշխարհային հոգևորականներ: Այդ բոլորի վերա իշխում է վիճակային հոգ. առաջնորդը: Քրդերն, ասորիներն ու եզրդիք բնակիչների շատ փոքր և աննշան մասն են կազմում, վարում են թափառաշրջիկ կյանք և պարապվում են մեծ մասամբ անասնապահությամբ: Երկրի արհեստը, վաճառականությունն և երկրագործությունը կենտրոնացած է հայերի ձեռքում:

Վաղեմի սովորությամբ հայոց առաջնորդն, ոչ միայն ընդարձակ իրավունքներով իշխում է յուր վիճակի հոգևոր կառավարության վերա, այլև քաղաքական կառավարության կողմից նա համարվում է որպես ներկայացուցիչ ազգի և միջամտություն է անում նորա ամեն մի դատաստանական գործերում: Այդ իրավունքն առաջնորդի տարածվում է՝ բացի հայերից՝ և մյուս

մանր ազգերի վերա, որպես են՝ ասորիները, քրդերն, եզրդիներն և այլն: Առաջնորդն է նշանակում վանքերի վանահայրերը, եկեղեցիների ծխական քահանաները, նա հոգում է նոցա եկամուտների վերա: Առաջնորդն է նշանակում գյուղերի ռեիսները (տանուտերերը) և ամեն մի թե՛ քրեական և թե՛ քաղաքական գործերի համար, նախ դիմում են հայոց առաջնորդարանը, իսկ եթե այնտեղ դատը չէ վճռում, ապա փաշային: Իսկ փաշային մեջլիսում ազգի կողմից նախագահում է դարձյալ առաջնորդը:

Մի այդպիսի պաշտոնը վարում էր երկար տարիներով Պողոս վարդապետը: Այդ վարդապետի վարմունքը միանգամայն ներկայացնում է մի տխուր երևույթ՝ այդ հոգևորականը բարձր իշխանության հասած, փոխանակ գործ դներ իր իրավունքը դեպի բարին, գործադրում է դեպի չարը: Պողոս վարդապետը հանդիսանում է այն հմուտ որսորդներից մինն, որ շատ լավ ուղղել գիտե յուր զենքը նպատակին դիպցնելու համար: Նա կշռել էր յուր ուժը, նա գիտեր, որ յուր ժողովուրդը Բարձ. Դռան առջև ձայների ավելի մեծ բազմություն էր կազմում: Կառավարության ամեն մի պաշտոնակալը՝ փաշան, գայմագամը, ղադին, մեմուրը, զափթիան՝ ստիպված էին հնազանդել Պողոս վարդապետին, և նորա հաճույքին համեմատ վարվել, որովհետև հակառակ ընթացքում՝ նոքա զրկված կլինեին յուրյանց տեղերեն: Բավական էր հայր սուրբի մի խոսքը, իսկույն պատրաստ էր ժողովրդից մի հանրագրություն, հազարավոր ստորագրություններով, փաշայի կամ գայմագամի դեմ:

Այդպիսի միջոցներով ենթարկելով յուր ազդեցությանը կառավարության պաշտոնակալները, Պողոս վարդապետը հասնում է այն իրավունքին, որ կարողանում է տիրել և մանր ազգությունների, որպես են քրդերի իշխանների վերա: Յուզբաշի Ալի աղան, Զազա Էոմերը, Շեմսկի Տրպոն, Պաշկալայի Քոռ Էոմերը, բոլորը հպատակում են նորան: Նորտուզա Տրպազ աղան, որ Հոգվոց վանքը թալնեց. Շատախու Գյուլ-Մեհմեդը, որ տեղային եկեղեցիները կողոպտեց և յուր անասունների գոմեր դարձրուց, Մոգաց երկրի Ավդալ բեկը, որ Նեթոյի պես նշանավոր հային սպանեց, Դեվրիշ բեյը՝ այն հազարավոր հայերի արյունը թափող խան-Մահմուդի եղբայրը — և Մուքուրցվոց Մեհմետ-Ալի աղան, որ Սաթմանից եկեղեցին պղծեց՝ բոլորը Պողոս վարդապետի ամենահավատարիմ բարեկամներն են դառնում: Եզրդիներու աղաները՝ Չաթոն և Սատոն, Հայտարանցոց բազմաթիվ ցեղապետները, նոցա գլխավորը՝ Ալի աղան, որք Տաճկաստանից կողոպտելով անցնում են Պարսկաստան, և այնտեղից կողոպտելով պատսպարվում են Տաճկաստանում՝ այդ բոլոր չարագործները, — գաղտնի կապեր են կցում Պողոս հայր սուրբի հետ և նորանից կախումն ունեն: Ինչո՞ւ: Որովհետև Պողոս հայր սուրբը փաշային շատ մոտ մի անձն է, եթե այդ ավազակապետներից մինը մեղադրվում էր որևիցե հանցանքի մեջ, միշտ կարող էր նորա միջնորդությունից օգուտ քաղել և ազատվել: Պողոս վարդապետն յուր պաշտպանությունը դեպի վերոհիշյալ ամենասոսկալի ավազակապետները գործ էր դնում ոչ միայն այնպիսի դեպքերում, երբ նոքա որևիցե չարագործություն էին անում օտարներին, այլև երբ հարստահարվածները լինեին նույնիսկ յուր ժողովուրդը — հայերը: Անուրանալի է այն անցքն, երբ Մուքուրցվոց Մեհմեդ Ալի աղան Սաթմանից եկեղեցին կողոպտեց և պղծեց, երբ տարվում էր նա Պոլիս պատժվելու համար, կես ճանապարհից, այն է Կարինից, ետ դարձավ Պողոս հայր սուրբի պաշտպանությամբ:

Այլ փաստեր.

Պողոսի պաշտպանությունը վայելող Հեյդարանցի քրդերը Խժիշկ գյուղի եկեղեցին կկողոպտեն, հայր սուրբը գյուղացիներեն 6000 դուրուշ ընծա հավաքելով կտա ավազակների գլխավորին և կողոպուտը ետ կգնե: Մի հայոց եկեղեցի պղծել տվող Մեհմետ Ալիին ազատելու համար Պողոսը կառավարության ատյանի մեջ վկայում է, թե չարագործն անչափահաս մանուկ լինելով, ազատ է պատժվելուց, մինչդեռ նա ահագին մորուք ուներ: Կոջայի աղան՝ Շերիֆը ճանապարհին մի խավենցի հայ կին է բռնաբարում, և ազատվում է հայր սուրբի օգնությամբ: Շատ անգամ ինքը հայր սուրբը այդպիսի անիրավությունների միջնորդ էր դառնում, որպես է այն դրամատիկական անցքը, երբ զորապետ Ֆերիկ փաշան Պողոսեն մի հայ կին է ուզում, նույն միջոցներում տրհերցի Պետրոսն յուր կնոջ ծեծած լինելով, հայր սուրբը լսում է և բերել տալով, փաշայի մոտ է ուղարկում:

Ի՞նչ էր պատճառն, որ Պողոս վարդապետը, կապեր ուներ այդպիսի եղեռնագործների հետ: Պատճառը շատ պարզ է: Երբ նոքա հափշտակում էին, հայր սուրբը մասն ուներ կողոպուտի մեջ: Երբ նոցա ցեղերի մեջ որևիցե մարդ կամենում էր վաճառականության առիթով կամ այլ գործով գնալ, յուր անձի և ապրանքի ապահովության համար ստիպված էր հայր սուրբից մի հանձնարարական թուղթ առնել այս կամ այն իշխանի վերա, իհարկե, միևնույն ժամանակ ընծայելով հայր սուրբի «աջահամբույրը»: Բացի դոցանից, այդ ավազակներից ամեն մինը, լինելով միևնույն ժամանակ մի ամբողջ ցեղի իշխան, նոքա միշտ պատրաստի գործիքներ էին հայր սուրբի ձեռքում յուր հակառակորդներին սարսափեցնելու համար, և երկրի մեջ ցանկացած խռովությունները հարուցանելու համար:

Օրինակի համար Տփխիսից Վանա երկու Անապատներին հատկացյալ մի կտակի մասին Պողոսի և Թոփուզյան հայր սուրբի մեջ անհամաձայնություն է բացվում: Քանի օրից Թոփուզյանի վանահայրությանը ներքո գտնվող Անապատի խոտի մարագները հրդեհվում են, վնասը հասնում է մինչև 30,000 դուրուշի: Չարագործը հայտնվում է Պողոսի հավատարիմ քրդերից մինը:

Մի այդպիսի ճարպկություն, որով Պողոս վարդապետը կարողացավ հպատակեցնել յուրյան՝ թե՛ տեղային կառավարության ներկայացուցիչներին, և թե՛ թափառական ցեղերի զանազան իշխաններին, մենք վերաբերում ենք նորա ամենահնարագետ խորամանկությանը և հմուտ քաղաքականությանը: Արդարև, նա երևում է բարձր բնավորության տեր մարդերից մինը: Եթե նա յուր այդքան ազդեցությունը գործ դներ դեպի ժողովրդի բարօրությունն, անուրանալի է, որ Վասպուրականի հայերը կարող կլինեին շատ բարիքներ վայելել: Մենք չենք հերքում այն բանը, որ, Վասպուրականի նման նահանգում, ուր առաջնորդը ժողովրդի և՛ հոգևոր, և՛ մարմնավոր գլխավորի ներկայացուցիչն է, նորան մինչև անգամ հարկավոր է մյուս մանր ազգությանց իշխանների հետ կապեր ունենալ, կառավարության հարստահարությունների առաջն առնելու համար: Բայց երբ որ մի այդպիսի մարդն յուր ուժերը դեպի չարն է գործադրում, այդ ներելի չէ:

Բայց շուտով Պողոս վարդապետը անտանելի է դառնում ժողովրդին և սկսվում են անդադար և ձիգ բողոքներ դեպի Կ. Պոլսի Ազգ. Վարչությունը: Պատրիարքարանի 1860 թվից սկսած արձանագրություններից հանելով, տետրակի հեղինակը հիշում է հետևյալ հանցանքները. ա. Վանա Այգեստանի մեջ կասկածավոր կնոջ տունը հաճախելը. բ. Յուր սիրելի նժույգը գինիով արբեցնելը, և արհեստական կատաղությամբ վարժեցնելով, նորանով զվարճանալն. գ. Ավանցի Մանուկի կինն ամուսնի կենդանության ժամանակ ուրիշին հետ պսակել տալն. դ. Ռեիս (տանուտեր) Սինանին ծեծի տակ անողորմաբար կաշին քերթելը. ե. Տրլաշենցի քահանային

մահու չափ գանակոծելը. զ. Սխկայեցի ռեիս Գրիգորին չարաչար ծեծելով աչքերը կուրացնելը. է. Հարություն ժամկոչին նույն վիճակի մեջ գցելը, Վարդավառի տոնախմբության օրում, Վարագա վանքի մեջ, Դրախտ անվանյալ պարտեզում, Ըրղատբաշի Հակովբի հարսին հետ ունեցած կոմեդիան... թ. Մի փոքրիկ երեխայի գողության համար մորը ժամկոչին շալակն տալով չարաչար ծեծելը. ժ. Ժողովրդից անասելի բռնաբարությամբ փող հավաքելը տաճիկների համար զորանոցներ շինելու և այլն:

Վերոհիշյալ հանցանքները մանրամասնաբար բացատրելեն հետո, տետրակի հեղինակը մեջ է բերում մի քանի նշանավոր անձինքների նամակներն, ուղղած Պոլսի պատրիարքին, որոնք նույնպես երևան են հանում Պողոսի այլ մեղադրանքներն, որոնք մենք ավելորդ ենք համարում հիշել:

Ազգ. Վարչությունն, ուշադրություն դարձնելով ժողովրդի բողոքներին, Պողոս վարդապետին բերել է տալիս Կ. Պոլիս քննության համար, նորա տեղը նշանակելով Իգնատիոս եպիսկոպոսին: Իսկ Պողոսը Պոլսից փախչում է, կրկին վերադառնում է Վան, և յուր հին բարեկամները գլխին հավաքելով, հարձակվում է առաջնորդարանի վերա և արյունահեղությանց պատճառներ է տալիս: Այնուհետև նա սկսում է յուր հին դերը խաղալ: Անապատի վանքի հարստությունքը վատնում է զանազան անբարոյականների հետ, մինչև անգամ նույն վանքի վարագույրների հետքում Դերվիշ բեկին հետ չենկի (պար եկող պատանի է) խաղցնում: Եվ Կտուց Անապատի միաբան Ռափայել վ. Պողոսից չարաչար ծեծվելով, ոսկորները փշրվում է և մեռնում: Այնուհետև նա սկսում է վրեժխնդիր լինել այն անձանց, որք նորա մասին Պոլսում բողոքել էին: Դոցանից մինն էր Տ. Օհաննեսյան Կարապետը: Պողոս վ. գիշերով յուր երևելի քուրդ դերվիշին մի քանի ծառաների հետ ուղարկում է Տ. Օհաննեսյանի տունը, անկողնից քարշում են և ձեռքն, ոտքը կապած բերում են Պողոսի մոտ: Հայր սուրբն յուր զոհին պառկեցնում է, գլուխը Նազար անուն ծառային բռնել տալով, և ոտները ուրիշներին, յուր հաջի ռաճապով8 այնքան ծեծում է, մինչև երիտասարդի բերնեն արյուն է հոսում և շատ չէ տևում, որ մեռնում է:

Այնուհետև տետրակի մեջ նկարագրվում է Պողոսի մինչև հիսունի չափ սարսափելի բարբարոսություններն, որք արտահայտում են նորա գազանային, ցած և անբարոյական բնավորությունը: Մենք լռում ենք նոցա մասին, որովհետև չենք ուզում զզվեցնել ընթերցողին:

Նորից բողոքները թափվում են դեպի Պոլսի Ազգ. Վարչությունը: Քաղաքական ժողովը գործը գցում է Կրոնական ժողովին, վերջին այդ խնդիրն յուր վրա չէ առնում: Խրիմյանը ստիպված է լինում ինքնին գործի վճիռը տալ. Բարձ. Դռան հրամանով և յուր պատրիարքական թաղիրով9 Պողոսին Վանից աքսորելով, Ուչ Քիլիսայի վանքն է ուղարկում: Այնտեղ Պողոսն անտանելի է դառնում, աքսորը դարձյալ Խրիմյանի հրամանով փոխվում է Կարին: Բայց Կարինում Պողոսը նույնպես հանգիստ չէ մնում, նորա հին բարեկամների, քրդերի զանազան իշխանների գաղտնի և հայտնի հարաբերությունները նորա հետ դարձյալ շարունակվում են: Պողոսը Կարինում դառնում է ոչ միայն անտանելի, այլև վտանգավոր: Այնտեղից բողոքում են Պոլսի Ազգ. Վարչությանը Պողոսի աքսորանքի տեղը փոխել: Ազգ. Վարչությունը մի քանի «պողոսյանների» միջնորդությամբ որոշում է՝ ներկա հունվարի 10-ին, որ Պողոսը Բարձ. Դռան հրամանով կրկին Վան երթա և մնա Անապատում, այն անապատում, որտեղից նա քանի տարի առաջ սպառազինյալ քուրդերով Վանա առաջնորդարանին վերա հարձակվեցավ և խեղճ Իգնատիոս եպիսկոպոսի գլխին այն սարսափելի դրաման խաղաց:

Պոլսի Ազգ. Վարչության մի այդպիսի որոշումը մեծ խռովություն է բարձրացնում Վասպուրականի մեջ: Ժողովուրդն ամենևին չէ ուզում այն մարդին կրկին յուր մեջ ունենալ, որից այնքան չարիքներ կրած էր: Բայց Ազգ. Վարչությունը բոլորովին անտես առնելով ժողովրդի բողոքը, մնում է հաստատ յուր որոշման վերա, որովհետև Պողոսին պաշտպանողները ժողովրդի մի քանի նշանավոր անձինքներն էին10:

Ինչո՞վ է վերջանում այդ խռովությունը: Ժողովրդի ներկայացուցիչները վերոհիշյալ տետրակը առաջարկելով Պոլսի Ազգ. Վարչությանը, երեսները դարձնում են այդպիսի խոսքերով՝ «Եթե Ազգ. Վարչությունը նորեն անփոփոխ պահե իր ըրած որոշումն, մեզ կմնա վերջինը համարել խոհեմություն... և դիմել բարձրագույն կառավարության ներկայացնելու մեր այս կենաց և մահու խնդիրը...: Ալ ազատ պիտի մնա մեր խիղճը, մեր պատիվն ալ»:

Մենք հուսով ենք, որ Պոլսի Ազգ. Վարչությունն այնքան խոհեմ կլինի, որ չի արհամարհի ժողովրդի ձայնին, որպես ճշմարտության ձայնին, ի նկատի ունելով այն սարսափելի հետևանքն, որ կարող է ծագել այդպիսի դեպքերից: Որովհետև երբ Ազգ. Վարչությունը, չհարգելով ժողովրդի բողոքները, նորանց առիթ կտա դիմել Բարձ. Դռանը, այսպիսով նա ինքը ճանապարհ կբաց անե հայերի դեմ դեպի տաճիկների դիվանատները դիմելու:

Այդ է կառավարության իսկական նպատակը: Երբ որ այդպիսի դեպքերը կկրկնվեն հաճախակի, կառավարությունը մի օր կասե. հայեր, մենք տվեցինք ձեզ սահմանադրություն և ազգային ինքնակառավարության իրավունքներ, բայց դուք անընդունակ եղաք վարելու, ուրեմն ետ տվեք: Արժե՞ արդյոք մի այդպիսի կորուստը զոհել մի քանի շահասեր «պողոսյանների» հաճույքին, որք Խրիմյանի անկումից հետո, աշխատում են Պողոսին այդ միջոցով կրկին Վանա առաջնորդության աթոռը նստեցնել...

«ՔՆԱՐ ՄՇԵՑՎՈՑ ԵՎ ՎԱՆԵՑՎՈՑ» ԳՐՔՈՒՅԿԻ ԱՌԻԹՈՎ

Լույս տեսավ Ս. Էջմիածնի տպարանից հայր Արիստակես վ. Սեդրակյանի հրատարակությամբ մի գրքույկ, որ կոչվում է «Քնար մշեցվոց և վանեցվոց»: Այդ գրքույկը բաղկանում է 46 երեսից և պարունակում է մինչև 36 երգեր, որ ժողովել է հրատարակիչ հայրը Տարոնի և Վասպուրականի ժողովրդական երգերից:

Երգերը կարելի է բաժանել երկու մասն՝ կրոնական և լիրիկական: Առաջին մասին պատկանում են՝ «Ծննդյան երգ». «Ս. Կարապետն Գլակա վանքից», «Քարոզ խաչ», «Հոգի և մարմին»: Այդ երգերը, թեև զուրկ են դավանաբանական և պատմական ճշտություններից, այսուամենայնիվ, նոքա հետաքրքրական են նրանով, որ արտահայտում են զոհեիկ և անուս ժողովրդի հայացքը յուրյանց սրտին խիստ սուրբ եղած առարկաների վերա: Օրինակի համար, «Ծննդյան երգի» մեջ ժողովրդական ֆանտազիան չէ բավականանում նրանով, թե Մեսիայի ծնունդն եղավ անշուք փարախի անկյունում, հովիվների տնակի մեջ: Նա ընծայում է մարդկության նորածին փրկչին մի տուն, որո շինվածքը շաղախված էր աշնան գինիով, զարդարած էր գարնան ծաղիկներով. եկեղեցին ներկայացնում էր նորա թոնիրը — սրբազան կրակարանը — իսկ բոլորած լուսինը՝ կազմում էր այն թոնրի խուփը: Մի տուն, որո սյուները խնկենի ծառերից էին, առաստաղը՝ ծալ-ծալ ոսկուց. աղավնիք հարսների նման սպասավորում էին այնտեղ և մանիշակի փունջերով ավելում էին, մաքրում էին տունը և այլն:

Դորանից երևում է, թե որպիսի առասպելաբանական կերպարանք է ստանում կրոնքը, երբ նորա ծագումը կապված էր մի ազգի բանաստեղծության հետ:

«Սուրբ Կարապետն Գլակա վանից» այդ երգը, որ նվիրված է Մշու սուրբ Կարապետի վանքին, ցույց է տալիս այն խորին, մինչև մոլեռանդության հասած հավատքը ժողովրդի, որ ունի նա դեպի յուր պաշտած սրբարանը: Նա ամեն ինչ սպասում է նորանից. յուր կյանքի բոլոր պետքերի մատակարարը նորան է համարում: Նա տալիս է այդ վանքին «Մշու սուլթան» — Մուրադատուր» տիտղոսները, այն ջերմ հուսով, որ ամեն մուրադների, այսինքն՝ նպատակների և փափագների կատարողը նա է: Ահա մի այդպիսի հավատքն է, որ ձգում է հեռու աշխարհներից բազմաթիվ հայ ուխտավորների քարավանները դեպի այդ վանքը...: Բանաստեղծը չէ ընդունում Հովհաննեսին որպես Քրիստոսի մկրտիչ, նորա երեսուն տարեկան հասակում, այլ որպես կնքավոր նորա երեխայության ժամանակ: Այդպես էլ հավատում է ժողովուրդը: Իսկ ինչ որ վերաբերում է այն խոսքերին, — թե որպես սուրբ Կարապետ հաղթեց չար ոգիներին, որք չէին հեռանում նորա սրբարանից, և բանտարկեց նորանց մթին զնդանում, — այդ ավանդությունն այնքան հին է, որ գուցե հասնում է մինչև Լուսավորչի օրերը, երբ այդ վանքը հեթանոսական մեհյանից քրիստոնեական տաճարի վերափոխվեցավ, երբ Տրդատ Ամանոր չաստուծո տոնի փոխարեն հրամայեց կատարել սուրբ Կարապետի տոնախմբությունը: Սուրբ Կարապետի մարմինը Կայսարիից (Կեսարիայից) Տարոն բերվիլը, որպես ասվում է երգի մեջ, հիշում չեն մեր պատմագիրները: Թեև խորին կապ ունեն ժողովրդական ավանդությունները նորա պատմական անցյալի հետ:

«Քարոզ խաչ»: Այդ երգի մեջ նկարագրվում է մի ամբողջ առասպել, թե որպես խոտաղները (խոտարած մանկտին) դաշտում պոխի կոչված բույսից շինում են մի խաչ, զարդարում են նորան: Թե որպես նոցա աղոթքով երկնքից իջնում է նույն խաչի մեջ «սուրբ մասունք»: Գյուղացիք փառավոր հանդիսով այդ սրբությունը տանում են գյուղը: Նա ցերեկով հովանի էր լինում նոցա գյուղի վերա և պատսպարում էր արևի տոթից, իսկ գիշերով արեգակի նման լույս էր սփռում: Թե որպես չար գզիրի մատնությամբ այդ դեպքը լսում է մի քուրդ աղա, կամենում է խաչը յուր ամրոցը տանել, որ այնտեղ լուսավորե: Որո պատաճառով ինքը, յուր բոլոր գերդաստանի հետ, պատժվում են կատաղության ախտով և այլն: Այդ երգը, իբրև ծնունդ ժողովրդական սնահավատության, նշանավոր է նորանով, թե որպես ստեղծագործվում են հրաշքները:

«Հոգի և մարմին» երգի մեջ ընթերցողը տեսնում է ամբոխի հայացքը, որ նա ունի ներկա աշխարհի և առհասարակ կյանքի վերա: Երևակայելով մի փառավոր և խաղաղ ապագա գերեզմանի մյուս կողմում, մշեցին նայում է նյութական աշխարհին որպես անցավոր և փուչ բանի վերա, որո պետքերի մասին մտածելն անգամ մեղք էր: Այդպիսի ուղղությունը նկատելի է համարյա մեր բոլոր ռամկական երգերի մեջ, երբ նոքա հայտնում են որևիցե կարծիք ներկա և հանդերձյալ կյանքի մասին: Այդ վնասակար համոզմունքի ներշնչությունը ժողովրդի մեջ, մենք ուրիշ պատճառի չենք կարող ենթադրել, եթե ոչ այն բազմաթիվ վանքերի, ճգնավորների, և միայնակյաց աբեղաների ազդեցությունը, որոցմով շրջապատված են Մուշը և Վանը: Եվ այդ է պատճառը, որ Տարոնի և Վասպուրականի ժողովուրդը չափից դուրս ծույլ են դեպի աշխատությունը, նոքա բավականանում են այնքանով, որ կարող լինեին վարել յուրյանց

աղքատիկ ապրուստը, այլ խոսքով, նոքա արհամարհում են մարմինը, մտածելով հոգու մասին, որ ուներ ավելի փառավոր և տևողական ապագա:

Լիրիկական երգերի մեծ մասը ջանիմաններ են. այդ անունը, որ պարսկերեն նշանակում է իմ հոգյակս, տալիս են մի տեսակ պարերգի, որ երգվում է զանազան խաղերի մեջ: Այդ խաղերը Վասպուրականի և Տարոնի կողմերում կոչվում են գովանդ, կամ գոնդ, իսկ Արարատա կողմերում յալլի: Խաղացողները երկու սեռից ևս, միմյանց ձեռքից բռնելով կազմում են բոլորակ շղթա, որ պար գալով զանազան պտույտներ և շրջաններ է գործում, իհարկե շարժմունքները հարմարեցնելով պարի եղանակին: Պարագլուխը (յալլի բաշին) սկսում է մի ջանիման, իսկ ամբողջ խորը կրկնում է երգի ամեն մի տան վերջին տողերը միայն: Այդ է պատճառը, որ ջանիմանների մեջ առաջին տողը կրկնվում է միշտ, օրինակ.

Ջանիման, ջանիման,

Դեհե զընկ զընկ, դեհե ջան,

Բաղնի ջան, Բաղնի և այլն:

Լիրիկական մնացյալ երգերի մեծ մասը, որպիսին են՝ «Մայրամ», «Լալուխան», «Խումար», «Չաշմիկ», «Խանգյուլ» — եթե կարելի է այդպես կոչել, դոքա ժողովրդական երգիծաբանություններ են, դեպի նույն անձինքը, որոց անունները հիշվում են այդ երգերի մեջ: Ամեն մի տարապայման երևույթ ժողովրդի մեջ, որ հարմար չէր նորա սովորությունների և կյանքի կանոններին, միշտ սաստիկ ազդեցություն ունի նորա սրտի և հոգու վերա: Մի պարզ, նահապետական մաքրությամբ ապրող ամբոխի մեջ մի կնոջ փոքր ի շատե տարապայման վարմունքը, ոչ միայն հարուցանում է ընդհանուրի զզվանքը, այլև յուր վերա է դարձնում նորա երգիչների պարսավը: Այդ է պատճառը, որ ժողովրդական երգերի մեջ, երբ նոքա վերաբերում էին որևիցե անձնականության, ըստ մեծի մասին չեն հիշվում հնարված անուններ, այլ իսկական անուններ, որք առնված էին կյանքից: Այդպես է և պ. Միանսարյանցի «Քնարի» մեջ տպված «Զուլոն»:

Լիրիկական երգերի մեջ հետաքրքրական է մի հարսանյաց երգ (տե՛ս եր. 16-ը), որը նվիրված է փեսայի մորը: Հեռանալով հայրենական օջախից, դեռահաս օրիորդը պիտի մտնե մի նոր շրջան, մի նոր ընտանեկան լծորդության մեջ: Նորան կանգնեցնում են այն տան շեմքի վերա, որո մեջ ընտրված էր նա լինել գերդաստանի անդամ: Այդ երգով հրավեր են կարդում փեսայի մորը, որ նա դուրս գա տնից և ընդունե յուր նորընծա հարսնացուն: Երգի մեջ կարդացվում է այդ խղճալի զոհի ճակատագիրը, նորա պաշտոնը, որ պետք է լիներ ամուսնի տան մեջ: Ահա երգի միտքը՝ «Դուրս արի, դե դուրս արի, թագավորի (փեսայի) մայր, դուրս արի, քեզ համար աղբյուրից ջուր բերող ենք բերել. քեզ համար դաշտը հաց տանող ենք բերել, քեզ համար ձավար ծեծող ենք բերել. քեզ համար հաց թխող ենք բերել, քեզ համար կերակուր եփող, տունը ավլող, աղախին ենք բերել» և այլն:

Դեռահաս աղջիկն առաջին օրից դառնում է մի կրավորական էակ պառավ կեսուրի անսահման իշխանության ներքո, նորա մեջ ճնշվում, խեղդվում են մարդկային ազատ զգացմունքները: Այդ երգը մասնավորապես երևան է հանում հայոց ընտանեկան կյանքի այն պատրիարքական միապետությունը, ուր գերդաստանի պետը իշխում է բոլոր մանուկ ուժերի վերա:

Մի այլ տեղ, որպես է եր. 22. ԺԲ երգի մեջ, մշեցին արտահայտում է յուր սիրո զգացմունքները: Նա երևակայում է յուր սիրուհին կանգնած աղբյուրի մոտ, որո դեմքը շողշողում էր արեգակի լուսով. այդ միակ տեղն է, ուր հաճախ կարելի էր տեսնել գյուղացի աղջիկներին: Գովում է նորա ժրությունը, որ երկու սափոր միասին շալակն առած, գալիս էր աղբյուրից ջուր տանելու: Նորա մեջքի նրբությունը նմանեցնում է յուր խենջարի բարակ կոթին, իսկ նորա կուրծքի սպիտակությունը՝ մածունի: Նորա ընթացքը նմանեցնում է ոչխարների շորոր տալով ճեմելուն: Եվ արդարև, ուրիշ ի՞նչ գեղեցիկ համեմատություն կարող էր գտնել մի խաշնարած ժողովրդի որդին, քան խենջարը, որ յուր անձի պաշտպանն է, քան մածունը, որ նորա սիրելի կերակուրն է, քան ոչխարը, որ նորա հարստությունն է: Բնության այլ գեղեցկությունները նորա համար զգալի չեն: Յուր նպատակին հասնելու համար, սիրած օրիորդն յուրյան կին ունենալու համար, հերոսը մտածում է գործ դնել երկու միջոցներ միայն, կամ փախցնել աղջկան յուր ալ նժույգով և կամ նորա հայրը, եթե հարյուր ուզելու լինի, փոխարենը հազար վճարել և առնել աղջկան: Փոխադարձ սերն այս հանգամանքում տեղիք չունի: Ծնողքների կամայականությունը ստիպում է սիրողներին այդպիսի միջոցների դիմել:

Դառնալով դեպի այդ երգերի գրականական նշանակությունը, մենք այդքանը կասենք, որքան այդպիսի ժողովրդական երգերը կազմված լինեին կոշտ-կոպիտ կերպով, որքան նոքա զուրկ լինեին արհեստական գեղեցկությունից, այսուամենայնիվ, նոքա դարձյալ նշանավոր են, որպես մի անզարգացած, դեռ յուր տղայության մեջ ապրող ժողովրդի երեխայական-անկեղծ թոթովանքը, որ բխում է նորա սրտից և նորա կյանքից:

Մի ազգի կամ մի ժողովրդի բարոյական և մտավոր պատկերն ավելի ճշտությամբ երևում է նորա բանաստեղծության մեջ. կամենում ես ճանաչել նորա հոգին, կարդա նորա երգերը:

Մշեցվոց և վանեցվոց երգերի մեջ ընթերցողը տեսնում է ոչ թե երևակայական էակներ, այլ մի կենդանի ժողովուրդ, թե որպես ապրում է նա, որպես մտածում է, զգում է, վերջապես որպես սիրում է նա: Այդ իսկ հատկանիշն է ժողովրդական երգերի:

Մինչև այսօր տպված աշըղ Շիրինի, Նիրանու, Ադամի և այլ դոցա նման երգերը չէ կարելի կոչել բուն ազգային կամ ժողովրդական: Նոքա որիշ բան չեն, եթե ոչ կուրորեն հետևողություն պարսից կամ թուրքաց մուխամմազների ձևերին: Բայց մշեցվոց և վանեցվոց երգերի մեջ կա ինքնուրույնություն, կա մի ժողովրդի հատկանիշ, բնավորություն:

Բացի մեր հիշածները, այդպիսի երգերը, որպես մի ժողովրդական բարբառի մաքուր օրինակ, ունեն և լեզվագիտական նշանակություն: Նոցա լեզուն, թեև չափից դուրս աղավաղված է, այսուամենայնիվ նորա մեջ դեռ պահպանված են մեր հին լեզվի մի քանի ձևերը. ընթերցողը հանդիպում է մինչև այսօր յուրյան անծանոթ բուն հայկական բառերի, որոնց նա ոչ մի գրքի մեջ չէ տեսել:

Դառնալով դեպի այդ գրքույկի հրատարակությունը, մենք չենք կարող չհամակրել հայր Արիստակես վ. Սեդրակյանի գովելի աշխատությանը. առավել այն պատճառով, որ նա յուր դասի մեջ մի նախանձելի օրինակ է, որ յուրյան նվիրել է այդպիսի աշխատությանը: Բայց միևնույն ժամանակ չենք կարող չնկատել, որ այդ գրքույկն ունի յուր թերություններն, այն կողմից, որ բոլոր անհասկանալի բառերի բացատրությունները դրած չեն, մանավանդ այն տողերը, ուր ամբողջ

տողեր թուրքերեն կամ քուրդերեն են: Բացի դորանից ծանոթությունների մեջ տեղ-տեղ երևում են անճշտություններ: Որո ընդհակառակն, ոչ միայն հարկավոր էր դնել ամեն մի բառի բուն նշանակությունը, այլև անհասկանալի պարբերությունների և դարձվածների միտքը նույնպես պետք էր բացատրել:

ՀԱՍՈՒՆՅԱՆԸ ԵՎ ՅՈՒՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Համարյա 8 տարի է Կ. Պոլսի մեջ հուզվում է հասունյանների և հակահասունյանների խնդիրը, բայց տակավին յուր վերջնական լուծմանը հասած չէ: Այդ խիստ տխուր մի երևույթ է մեր հայ կաթոլիկների կյանքի մեջ, երբ լուսավոր աշխարհի ուշադրությունը դարձած է այն հարցի վերա, թե որքան բռնակալ պապականությունը վնասեց մարդկային առաջադիմության գործին, երբ ամեն մի ազգի մտածող մասը աշխատում է թոթափել իրենից Հռոմի շղթաները, և ահա Տաճկաստանում հանդիսանում է մի կուսակցություն, կնքված Հասունյանի անունով, որ կրկին մտնում է պապի — այդ համաշխարհային հրեշի — ծանր լծի տակ:

Հասկանալի է մի հերձված որևիցե ժողովրդի մեջ, որ թոթափելով իրանից հնության փոշին, ձգտում էր դեպի ավելի պարզ, ավելի ազատ կրոնական գաղափարները: Բայց հասունյանների վարմունքը բոլորովին հակառակ երևույթ է ներկայացնում, մի երևույթ, որ քանի մի դարով պետք է ետ մղեր նոցա առաջադիմությունը և կրկին տաներ դեպի այն ստրկությունը, որ քարոզվում է հոգու փրկության անունով...

Մենք ավելորդ ենք համարում մտնել այդ հարցի դավանաբանական վիճմունքների մեջ. քննել նորան ազգային և հասարակական կետից: Երբ մի փոքր հեռու հայացք ենք ձգում դեպի մեր ազգի պատմական անցյալը, տեսնում ենք՝ կրոնափոխությունները հայերի մեջ եղած են ոչ այնքան հավատքի համոզմունքով, որքան քաղաքական նպատակներով: Հայը, նեղված տաճիկներից, պարսիկներից և այլ բարբարոս հարստահարողներից, չէ մտածել յուր սեփական ուժերից օգուտ քաղել, նա սովորած է եղել միշտ օտարներից օգնություն մուրալ, և նորան հասնելու համար զոհել է նա մինչև անգամ յուր գոյության ամենակենսական տարերքը — յուր անկախ եկեղեցին և ազգայնությունը:

Հայերի կրոնական միության ձգտումը երբեմն Հռոմի և երբեմն Բյուզանդիոնի հետ՝ նոցա քաղաքական նպատակների արտահայտությունն էր:

Բայց ի՞նչ օգուտ շահեցին հայերն այդ ընթացքը բռնելով: — Ոչի՛նչ: Եվ այն ժամանակներում, երբ պապերի մի խոսքը վայր էր գլորում թագավորներին յուրյանց գահից և այն ժամանակներում, երբ նոցա հրամանով ամբողջ երկիրներ ողողվում էին պատերազմական արյունով, պապերի այն հզոր իշխանությունն ոչ միայն չկարողացավ ազատել հայերին թշնամիների սրից, այլ ավելի և ավելի գրգռեց թաթարների, տաճիկների և Եգիպտոսի ամիրապետների կատաղությունը, և Հայաստանը նոցա ավերմունքին զոհ դարձավ:

Այսքան դառն և արյունալից փորձերից հետո, արևմուտքից օգնություն հուսալու ցնորքը մինչև այսօր տաճկաստանցի հայերի երևակայության մեջ մեծ դեր է խաղում: Կապված լինել Հռոմի հետ և պապի — այդ արդեն ուժից ընկած ճիվաղի — օգնությամբ գրավել Ֆրանսիայի կոնսուլների և դեսպանների պաշտպանությունը — դոքա գլխավոր շարժառիթներն էին, որք ստիպել են տաճկաստանցի հային ընդունել կաթոլիկությունը:

Չնայելով, որ այժմ Տաճկաստանի կառավարությունը այն չէ, ինչ որ էր սուլթան Մահմուդի ժամանակ, այսուամենայնիվ պապի որսորդները վաղուց ճանաչած էին հայերի մի այդպիսի թույլ կողմը և ամենայն կերպով աշխատեցին նրանից օգուտ քաղել: Եվ այդպիսով նոքա կտրեցին ազգի ամբողջությունից 150,000 հոգու հասնող մի հատված, որ կոչում է յուրյան կաթոլիկ և ֆրանգ անուններով և թուլացրին ազգի միության ուժերը:

Ընթերցողի ուշադրությունը դարձնելով «Մշակի» անցյալ և ներկա համարների բանասիրականի վերա, դառնանք կրկին դեպի հասունյանների և հակահասունյանների խնդիրը: Որպեսզի կարողանանք լավ ծանոթացնել այդ երկու կուսակցությանց նպատակների հետ, հարկավոր ենք համարում հիշել, որ մինչև 1865 թիվը, այսինքն՝ մինչև Կիլիկիայի վերջին կաթողիկոս Գրիգոր Պետրոս ութերորդի մահը, Տաճկաստանի մեջ հայ կաթոլիկների հոգևոր կառավարությունը երկու թեմերի էր բաժանված, այն է՝ Կիլիկիայի և Կոստանդնուպոլսի, որք ունեին յուրյանց առանձին կաթողիկոսները և պատրիարքները: Նոքա թեև պապի իրավասության ներքո էին գտանվում, բայց՝ դեռ բոլորովին զրկված չէին յուրյանց ազգային առանձնություններից: Նոքա պահպանել էին յուրյանց նախկին եկեղեցվո ծեսերը, ժամասացությունը և լեզուն: Ժողովուրդն ինքն էր ընտրում յուր կաթողիկոսները, պատրիարքները և ազգապետները, ներկայացնում էր պապի և Բարձր. Դռան հաստատությանը: Ժողովրդի ձեռքումն էր եկեղեցական կալվածների, դպրոցների, հիվանդանոցի և այլ ազգային հիմնարկությունների պահպանությունը: Մի խոսքով ժողովուրդն ուներ յուր հասարակական և եկեղեցական անկախ կառավարությունը, նա հպատակում էր պապին, ընդունելով նորան իբրև եկեղեցվո գլուխ միայն, բայց թույլ չտալով միջամտել յուրյանց ներքին գործերում:

Բայց Հռոմի քաղաքականությանը ընդդեմ էր հայ կաթոլիկների հիշյալ իրավունքների վայելումը, նա ամենայն ջանք գործ էր դնում խլել նրանցից յուրյանց առանձնաշնորհությունները և իսպառ հպատակեցնել Վատիկանի իշխանությանը: Յուր այդ նպատակին հասնելու համար պապը գործիք է ընտրում Հասունյան Անտոն վարդապետին, որ 1833 թվին պրոպագանդայի դպրոցում ավարտելով յուր ուսումը, ձեռնադրվում է քահանա և վերադառնում է յուր հայրենիքը՝ Կ. Պոլիս: Այն օրից այդ նենգավոր եկեղեցականի կյանքը ներկայացնում է մի անընդհատ շարք ինտրիգաների, խռովությունների և ապստամբությունների, որոնցմով նա անցնում է հոգևոր իշխանության ավելի բարձր և բարձր աստիճանները, և վերջապես 1867 թվին նշանակվում է կաթողիկոս և պատրիարք Կիլիկիայի և Կ. Պոլսի աթոռներին, միացնելով այդ երկու որոշ թեմերը յուր իշխանության ներքո:

Հասունյանն յուր վաղուց փափագած բաղձանքին յուրյան հասած էր համարում: Բայց Պիոս իններորդը էժան գնով չծախեց Հասունին յուր շնորհած իշխանությունը: Նա պետք է զոհեր հայ-կաթոլիկների դարերով պահպանված իրավունքները պապի կամայականությանը: Եվ այդպես եղավ: Պապի և Հասունյանի հետ հաստատած նոր կանոնադրության համաձայն հայ-կաթոլիկների բոլոր ժողովրդական առանձնաշնորհությունները ոչնչանում էին, և նոքա դառնում էին մի լոկ կրավորական մարմին, ենթարկված Հռոմի և նորա ներկայացուցիչների իշխանության ներքո:

Բայց բռնակալությունն այն ժամանակ միայն ավելի զգալի է լինում, երբ ուղղակի կերպով դիպչում է ժողովրդի իրավունքներին: Հակահասունյանների ապստամբությունը մի համարձակ,

միևնույն ժամանակ հակակրական բողոք էր ընդդեմ Հռոմի քահանայապետի մի այդպիսի վարմունքին: Նոքա ճանաչեցին այն վաղեմի սխալը, թե արևմուտքից նորանց օգուտ չկա, թե նորանց պետք է գրավել տիրող պետության հովանավորությունը, հիմնվել յուրյանց սեպհական ուժերի վերա և պահպանել յուրյանց ազատությունը և ազգային իրավունքները: Բայց բոլորովին այլապես էր մտածում հակառակ կուսակցությունը — հասունյանները: Նոքա բռնեցին պապի և նորա ներկայացուցիչ Հասունի կողմը: Ահա մի հետադեմ կուսակցություն, որ կույր մոլեռանդությամբ զոհում է անսխալական կիսաստվածին յուր ազատությունը, եկեղեցվո ժողովրդականությունը, որ աշխատում է ոչնչացնել յուր ազգային սրբությունները և ստրկանալ...:

Բայց որքան զզվելի է ստրկության գաղափարը, այնքան ժամանակ պատմագրության մեջ դատապարտելի կմնա Հասունի և Նորա կուսակիցների ազգանենգ վարմունքը...

ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՎԻՃԱԿԸ

Մեզանում գրականությամբ պարապվողներն ըստ մեծի մասին աղքատ մարդիք են: Եթե նրանցից մեկը հեղինակել, կամ թարգմանել էր որևիցե գիրք, տարիներով նորա աշխատությունը լույս չէ տեսնում, մնում է առանց տպագրվելու:

Ի՞նչ անե հեղինակը: Նորա աշխույժը սառչում է, նա հուսահատվում է և դադարում է աշխատելուց. տեսնելով, որ յուր պարապմունքը ոչ միայն հաց չէ տալիս նորան, այլև նա զրկվում է յուր գործունեության բարոյական բավականությունից:

Մի միջոց, որ շատ անգամ գործ է դրվում մեզանում գրքեր տպագրելու, այն է, որ հեղինակը կամ նորա բարեկամներից մեկը ստիպված են լինում բաժանորդագրության թերթը դռնե-դուռն ման ածել, դորան նորան խնդրել, որ մի քանի օրինակ ստորագրեն, արծաթը կանխիկ վճարելով: Եվ եթե հաջողվում է մի այդպիսի ձանձրալի ձեռնարկությունը, այնևս ոչ թե հեղինակի տաղանդը հարգելու և նորան խրախույս տալու համար է լինում, ոչ, այլ որպես ռամկորեն ասում են՝ «խաթրի համար»:

Թե հիշյալ միջոցներով գիրք տպագրելը որքան վիրավորում է հեղինակի անձնասիրությունը, այդ ինքնըստինքյան հասկանալի է. բայց ի՞նչ հնարներ պետք է գործ դրած նրանց այդ դժբախտություններից ազատելու համար:

* * *

Առհասարակ գրքերի պահանջը մեզանում այնքան զգալի է, որ այդ մասին երկար խոսելը բոլորովին ավելորդ է:

Մանկավարժական ժամանակակից խնդիրն արդեն զարթել է մեր մեջ, և մենք խիստ հաճախ լսում ենք՝ նոր մեթոդ, նոր եղանակ պետք է մտցնել դպրոցների մեջ. հին, փտած գրությունը պետք է ոչնչացնել և նոր համակարգությամբ կազմակերպել ուսումնարանների ձևը և այլն:

Բայց այդ վերանորոգություններին հարկավորած դասագրքերն ունե՞նք արդյոք: — Այդ մասին ո՛չ ոք չէ մտածում:

Գիտությունների և արհեստների դասավորությունը հայերենի լեզվով պետք է լինի, կրկնում են նույն ձայները, և երեխան երեխայությունից պետք է սովորի մտածել և խոսել ազգային լեզվով:

Իսկ այդ առարկաներին հարկավոր ձեռնարկներ ունե՞նք: — Դարձյալ ո՛չ ոք չէ մտածում:

Հարաժամ լսում ենք՝ ժողովրդի մեջ պետք է ընթերցանություն տարածել, դարուս լուսավոր գաղափարները պետք է նորա մեջ տարրացնել, արհեստների և գիտությունների հետ պետք է ծանոթացնել և հեռացնել պետք է նրանից վաղեմի նախապաշարմունքները, սովորեցնելով նորան ազատ և առողջ դատողություն:

Ահա այդպիսի հազար ու մեկ ցանկություններ լսվում են մեզանում: Բայց ո՞ր գրքերի միջոցով կարող ենք հասնել դորան: Պատասխանը կլինի՝ գրքեր չունենք:

* * *

Ինչո՞ւ չունենք:

Կոշկակարն յուր արհեստով ապրում է. հյուսն յուր արհեստով ընտանիք է պահում. իսկ գրքերի հեղինակն յուր գլուխն անգամ պահել չէ կարողանում: Նորա արդյունաբերությունը մի այնպիսի մթերք է, որ խիստ սակավ է գնահատվում: Չկա մի ձեռք, որ գնելով նորա աշխատության նյութը հաղորդեր ամբոխին:

Մեր հայ գրավաճառները մեծ մասամբ օտար ազգի գրքերի առևտուրով են պարապված: Նոքա խիստ հեռու են պահում յուրյանց այն մտքից, որ գնեին հայ հեղինակի աշխատությունը և յուրյանց ծախսով հրատարակելով տարածեին ամբոխի մեջ: Եվ եթե նրանցից մեկը հոժարվում է գնել մի աշխատություն, այն ևս այնպիսի պայմաններով, որ հեղինակի թղթի և մելանի արժեքը չէ դուրս բերում:

Իսկ առանձին մեկենասներն մեր մեջ հազվագյուտ բաներ են: Մեր հարուստները պատրաստ են հազարներով մսխել յուրյանց փառասիրության համար, իսկ մի հեղինակի միջոց տալ յուր աշխատությունը ի լույս ածելու, այդ նրանց համար մահ է:

* * *

Մասնավոր անձանց նվիրատվությամբ գիրք տպագրելը հաստատուն լինել չէ կարող, որովհետև զոհաբերությունը որքան գեղեցիկ բան է, այնքան և անտևողական է:

Ուրեմն, գրքերի տարածելը ժողովրդի մեջ ոչ թե մասնավոր մարդու գործ է, այլ մի կազմակերպված ընկերության գործ:

Թողնենք օտարազգիների մեջ զանազան ձևերով եղած տպագրական ընկերությունները, թողնենք Կ. Պոլսի մեջ նույն նպատակով կազմված մի քանի ընկերություններ, հիշենք միայն Վենետիկի և Վիեննայի հայ աբեղաների միաբանությունները: Նոքա ոչ միայն ազատեցին մեր հին մատենագրությունը Հայաստանում վանքերի խորշերում փտելուց, այլև ընծայեցին մեզ թվով շատ ինքնուրույն և թարգմանական հեղինակություններ: Նոքա մի կողմից տարածեցին մեր

հասարակության մեջ ընթերցասիրություն, ծանոթացրին եվրոպական գիտությունների հետ, մյուս կողմից, հարստացրին յուրյանց վանքը:
Ս. Էջմիածնի տպարանը կարող էր նույն դերը խաղալ, ինչ որ արեցին վենետիկցիք, եթե նրա գործունեությունը չլիներ սահմանափակված և եթե վանքի միաբանությունը կազմված լիներ գիտնական աբեղաներից և նոքա յուրյանց նվիրած լինեին գրականության:

Բայց դժբախտաբար Ս. Էջմիածնա մամուլը ճաշոցներով և սուրբ գրքերի հին մեկնություններով է զբաղված...

* * *

Վերոհիշյալ հանգամանքներն աչքի առաջ ունելով, մեզ համար խիստ զգալի է լինում մի օրինավոր տպագրական ընկերության կարևորությունը:

Բայց թիֆլիսեցի հայը ոչ մի գործի միջամուխ չէ լինում, մինչև, նորա մեջ մի շոշափելի օգուտ չտեսնե: Հինգ աբասով առնել, տասն աբասով ծախել, այդ բաները նորան այնքան սովորական են, որ նա մի ուրիշ առևտրական հիմնարկության վերա չէ մտածում: Առհասարակ թիֆլիսեցի հայի գործունեությունը վաճառականական ասպարեզում դալարի գործունեություն է, — մի ձեռքից առնել, մյուս ձեռքին տալ. նա ինքը մի նյութ արդյունաբերելու ընդունակ չէ:

Ուրեմն խիստ դժվար է հասկացնել, թե վաճառականական սկիզբների վերա հիմնված մի տպագրական ընկերություն կարող էր տալ նրանց, եթե ոչ այն կողոպուտներն, որ անում են յուրյանց առևտուրից, այլ մի արդար և խղճմտանքով արդյունք: Իսկ դորանով մեր դրամատերները բավականանալ կարող չեն: Դարձյալ ստիպված ենք դիմել ուրիշ միջոցների:

* * *

«Մշակի» 45-րդ համարում տպված էր մի լուր, թե մեծապատիվ Օնանովի հորդորանքով հավաքում է մի գումար Ներսիսյան դպրոցի հոբելյանի տարեդարձը կատարելու համար: «Մշակը» յուր կողմից արել էր մի առաջարկություն, թե ավելի լավ կլիներ հոբելյանի հանդեսն որքան կարելի է համեստ կերպով կատարել և ավելորդ գումարն ընծայել դպրոցին, նորա տոկոսով մի աշակերտ արտասահմանում ուսանելու համար:

Այժմ լսում ենք, որ քանի օր առաջ մեծապատիվ Օնանովի հոգատարությամբ կազմվել է մի ժողով բժշկապետ Շահպարունյանցի տանը, ուր հավաքված են եղել Ներսեսյան դպրոցի հին աշակերտներից ոմանք, ստորագրել են մի նշանավոր գումար, որո տոկոսով մի աշակերտ պետք է ուսում առնե արտասահմանում հանուն հանգուցյալ Ալամդարյանի, որը նոցա վարժապետն է եղել: Արդարև, երախտագիտության մի գովելի արտահայտություն է այդ դեպի այն մարդու հիշատակը, որ նոցա մտավոր և բարոյական դաստիարակիչն է եղել:

Բայց հանդիսականներից մինը պարոն Ն. Տ. Շ., հայտնելով գրատպության այժմյան մեծ կարևորությունը, և նկարագրելով հեղինակների աննախանձելի դրությունը, նույն ժողովի մեջ արել է ուրիշ առաջարկություն, թե հավաքված գումարը փոխանակ գործ դնելու մի աշակերտ ուսում առնելու համար, ավելի օգտավետ կլիներ նույն գումարով կազմել մի դրամագլուխ, որո

տոկոսով տպագրվեին զանազան գրքեր, և այդպիսով միջոց տրվեր հեղինակներին թե՛ ապրելու, և թե՛ եռանդով աշխատելու:

Որպես լսում ենք, պարոն Ն. Տ. Շ.-ի առաջարկությունն ընդունվել է ժողովի ընդհանուր համակրությամբ և նոքա վճռել են՝ բացի հանգուցյալ Ալամդարյանի անունով հավաքված նվիրատվությունները, կազմել մի տպագրական ընկերություն, ստորագրությամբ հավաքելով մի առանձին դրամագլուխ գրատպության գործին նպաստելու համար:

Հուսով ենք, որ մեծապատիվ Օնանովն ի թիվս յուր այլ բարեգործությանց կատարումն կտա և տպագրական ընկերության հաստատությանը, որը մեր կենսական ամենամեծ պահանջներից մեկն է, և այդպիսով կդյուրացնե գրքերի տարածվիլը մեր հասարակության մեջ:

Հիշյալ գումարի գործադրության կամ նորա ընկերության պայմանների մասին խոսելն ավելորդ է այժմ, միայն այսքանը պետք է ասել, որ դրամագլուխը պետք է հասնի այն քանակության, որ գոնյա տարեկան 1000 ռուբլի տոկոս բերե: Այն ժամանակ կարող էին տպագրվել ամեն մի տարի երեք գրքեր, մոտավորապես 300 երեսից բաղկացած, և յուրաքանչյուր գրքից 1200 օրինակ:

* * *

Բոլորովին անիրագործելի բան չէ մի այդպիսի տպագրական ընկերություն, զոհաբերության սկիզբների վերա հիմնված, այնպիսի անձանց կողմից, որ այժմ մտածում են այդ մասին: Մանավանդ, որքան մեզ հայտնի է, թեև նոքա անվերադառնալի կերպով ընծայելու են մի գումար, բայց նորա տոկոսի փոխարեն յուրաքանչյուրն միշտ և ժառանգաբար ստանալու է մի օրինակ ընկերության բոլոր հրատարակություններից:

Ներսիսյան դպրոցն ընծայել է մեր հասարակությանը, բացի յուրյանց հայրենի լեզվին հմուտ և ազգային ոգվով կրթված բազմաթիվ աշակերտներ, այլ նույն անձանց մեջ շատերը վայելում են բախտի առանձին բարիքները, — նոքա մեր քաղաքի հարստականների շարքումն են դասվում: Որպես լսում ենք, մեծապատիվ Օնանովի համախոհները, որք մտածում են տպագրական ընկերության մասին, նույն դասակարգի մարդիք են: Ուրեմն նրանց համար մի մեծ ծանրություն չէր լինի հոբելյանի առթիվ կազմել մի մշտական դրամագլուխ օգտավետ հրատարակությունների համար: Այդպիսով, մի կողմից հեղինակներին միջոց կտրվեր աշխատելու, մյուս կողմից թե՛ մեր դպրոցները և թե՛ հասարակությունը զրկված չէր մնա այն գրքերից, որոց մեծ կարոտություն ունի:

Եթե պարոն Ն. Տ. Շ...ի առաջարկությունը բոլորովին կիրագործվի, այն ժամանակ մենք պատրաստ ենք հրատարակել մի ամբողջ ծրագիր հիշյալ տպագրական հիմնարկության թե՛ կանոնների և թե՛ նորա վարչության ձևերի մասին:

ԹՈՒՐՔԻԱ

Փոքր Ասիո սովը տակավին սարսափելի կոտորածներ է անում, ձմեռվա վրա հասնելը մի երկրորդ դժբախտության պատճառ եղավ ժողովրդին, ճանապարհների հաղորդակցությունները դժվարացան և խեղճ սովատանջները զրկվեցան դրսից շուտափույթ կերպով պաշարներ ստանալուց: Ամեն կողմից բարեգործական օժանդակությունները դեռ շարունակվում են. նորին մեծ սուլթանը յուր սեփհական կայքից շնորհեց 20,000 լիրա, իսկ մայր թագուհին 5000 լիրա: Այդ

նմանում է այն հայրերի ծնողական զգացմունքին, որոնք անգութ կերպով իրենց որդիներին ճնշում են, մաշում են քանի նրանք առողջ են, իսկ երբ հիվանդացան, սկսում են սիրել, երբ մեռան, մի քանի կաթիլ արտասուքով միայն մխիթարում են իրանց...

Փոխանակ ժողովրդի հարկերը թեթևացնելու, փոխանակ նրա տնտեսական դրությունը բարվոքելու, փոխանակ միջոց տալու երկրագործության ծաղկելուն, կառավարությունը յուր պարտքերի բացը ծածկելու համար մինչ այն աստիճան հարստահարում է նրանց, որ ժողովուրդը շատ չէ ցանում, որովհետև արդյունքը չէ կարողանում լրացնել այն հարկերը, որ պետք է վճարե կառավարությանը: Այստեղից հասկանալի է, թե ինչու սովը հաճախ կրկնվում է նույն երկրներում:

Նորոգ պատրիարքության ժամանակ վճռված ազգային խնդիրների կարգում անցավ և եկեղեցականների ընտրության հարցը: Կրոնական ժողովի նոր կանոնադրության համաձայն, հոգևորականներ լինելու արժանավորություն ունենալու համար, պետք է լինել՝ համեստ, բարոյական, կրթված սուրբ գրոց մեջ և ունենալ մի քիչ էլ ուսում, — այդ վերջինը ամենաերկրորդական տեղն է բռնում... Պատվական «Մասիսը» մինչև անգամ այդ ևս ավելորդ էր համարում, նա 1874 ամի յուր 1856 թերթի մեջ հայտնում է այն միտքը, թե ի՞նչ պետք է եկեղեցականների դրությունը բարվոքելու համար նոր կանոնադրություն, երբ մեր մայր Մաշտոցի մեջ ամեն բան գրված է... (՞) թե ամեն մի նոր վերանորոգություն եկեղեցականների վերաբերությամբ համարվելու է զեղծում հայաստանյայց եկեղեցվո դեմ և այլն:

Խավարասերնե՛ր, միշտ դեպի հինը, միշտ դեպի ետ, բայց ոչ երբեք մի քայլ առաջ...

Ազգային, փոքր ի շատե հասարակական նշանակություն ունեցող հարցերի կարգում կարելի է դասել և Կ. Պոլսի հայ գաղթականների խնդիրը, որոնք գավառներից թափվում են դեպի մայրաքաղաքը և տարիներով մնում են այնտեղ: Ազգ. ժողովը վճռեց ազդարարություն տալ ծխատեր քահանաներին և եկեղեցիների երեսփոխաններին, որ նրանք խրատեն և համոզեն պանդուխտներին չորս տարուց ավելի չմնալ Կ. Պոլսում, այլ դառնալ իրանց հայրենիքը: Մի՛շտ պալիատիվ միջոցներ և ոչ արմատական...

Փոխանակ քննելու այն պատճառները, որոնք ստիպեցնում են պանդուխտներին թողնել հայրենիքը, իրենց տունը, տեղը և ընտանիքը, և տասն-քսան տարիներով մաշվել օտարության մեջ, փոխանակ մտածելու այն միջոցների մասին, որոնք հնար տային գաղթողներին մնալ իրանց հայրենական հողի վերա և հաստատուն ապրուստ ունենալ. ժողովը յուր վճիռով տերտերներին և մղդսիներին է դիմում... Ահա ինչպես են օգուտ քաղում մեր զարգացած պոլսեցիք Սահմանադրության արտոնությունից...

Գաղթականության հարցը ամենագլխավոր տեղն է բռնում Տաճկաստանի հայերի վիճակի մեջ: Ամեն տարի հազարավոր երիտասարդներ Վանից, Մուշից, Բաղեշից, Կարինից և այլ գավառներից, դիմում են դեպի Կ. Պոլիս իրանց ընտանիքի համար ապրուստ շահելու: Այդ հոսանքը գնալով ավելի ընդարձակ քանակություն է ստանում, քանի նույն երկրներում ժողովրդի ապրուստի հնարները դժվարանում են: Ցավալին այն է, որ պանդուխտներից շատ քչերին է հաջողվում վերադառնալ յուր հայրենիքը. մեծ մասը կորչում են մայրաքաղաքի մեջ, թողելով հազարավոր անբախտ և անխնամ ընտանիքներ...

Չենք հիշում, թե որքա՞ն է վնասում գաղթականությունը մեր ազգի աճելությանը, իսկ ավելի զգալի կորուստ է այն, որ հայ ազգաբնակությունը հեռանում է յուր բնիկ կենտրոնից, որի վերա պետք է հաստատված լիներ նրա կյանքը և ապագան: Որ նա յուր հայրենական հողից ստանար յուր ծնունդը և ոչ մեծ քաղաքներում համալության աներ: Ահա գլխավոր խնդիրը, որո վերա պետք է ուշադրություն դարձներ Ազգ. ժողովը:

Վսեմափայլ Երեմյան բեյը շնորհեց մի նշանավոր գումար ազգային սնդուկի պարտքերը վճարելու համար: Բարեգործությունը միշտ գեղեցիկ բան է, այդ պատճառով էլ Պոլսի լրագրությունը ջերմ խնկարկություններ է անում: Մենք խորհուրդ կտայինք ուշադրություն դարձնել այն հարցի վերա, որ Ազգ. վարչությունը կանոնավորեր յուր անհաշիվ տնտեսությունը, որ մյուս անգամ նրա սնդուկը մի նոր Երեմյանի օգնության կարոտ չմնար:

Խրիմյանի բողոքը յուր վերա դրած ծանր զրպարտությանց մասին մնաց առանց հետևանքի: Խե՛ղճ հայրիկ, մխիթարեցեք ձեզ նրանով, որ այդպես է մի անզարգացած հասարակության մեջ գործիչների վախճանը... Շա՛տ ապրի Պոլսո լրագրությունը, նա մի մարդու գործունեությունը քննելու ընդունակություն չունի, իսկ նրան անձնապես մրոտելու վարժված է...

Կ. Պոլսի լրագրությունը բացարձակ հայտնում է, թե Խրիմյանին յուր աթոռից գլորելու համար, մի նշանավոր տեղից 25,000 ռուբլի ուղարկված է եղել, «կծողների» ատամները սրելու և նրանց բերնում լեզու դնելու համար: Որքան ուղիղ է այդ լուրը, մենք չգիտենք, միայն այսքանը կարող ենք ասել, որ մեր բարձր եկեղեցականների մեջ հիշյալ միջոցը նոր բան չէ. մի ժամանակ նրանք կաշառում էին պարսից շահերին, տաճկաց սուլթաններին և միմյանցից աթոռներ էին խլում, այժմ կաշառում էին գրական մամուլը...

Կրոնական ժողովի նախազգուշությունը, որ դարձած էր Կ. Պոլսի լրագրությանը, որ նրանք եկեղեցականներին վերաբերյալ տեղեկությանց մեջ համեստություն պահպանեն, նրանց անձնականությանը չդիպչեն և այլն — այդ հռոմեական կուժը խեղճ «Ասիայի» գլխին կոտրվեցավ. լրագիրը դադարեցավ յուր գործունեությունից: Կրոնական ժողովը փոխանակ լրագրության ձայնը լռեցնելու, ավելի լավ կաներ հոգևորականներին ուղղել: Կեղտոտ գործը կմնա միշտ կեղտոտ, թեկուզ, գործողը աշխարհական լիներ, թեկուզ հոգևորական...

Սահմանադրության զանազան հոդվածները, որոնց ժողովրդի այժմյան պահանջներին անհամապատասխան լինելու մասին բողոքում էր Խրիմյանը, — այդ գլխավոր հարցը նույնպես ուշադրության առնված չէ: Իսկ ի՞նչ բաներով զբաղված է Կ. Պոլսի Ազգ. վարչությունը, ավելի ոչինչ չենք կարող հաղորդել, որովհետև մի շոշափելի բան չենք գտնում:

«ԳՐՈՑ ՈՒ ԲՐՈՑ ԿԱՄ ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՎԻԹ»

Գրքույկի առիթով, տպված Կ. Պոլսում, 1874 ամի Գ. վ. Սրվանձտյանցի աշխատասիրությամբ

Կարդալով Խորենացու խոսքերը, որով նա մեղադրում է յուր նախորդների անհոգությունը, թե նրանք չթողեցին որևիցե հիշատակարան հայերի պատմական անցյալից, ընթերցողը բոլորովին իրավացի է գտնում ծերունի պատմագրի գանգատը: Բայց նույնիսկ Խորենացին չկարողացավ

իրան ազատ պահել մի այդպիսի անհոգությունից, որի դեմ բողոքում է տասնիններորդ դարու սերունդը:

Խորենացին մեզ ավանդեց մեր նախնյաց պատմությունը, իսկ այդ ուրիշ ոչինչ չէր, եթե ոչ լոկ ազգահամար իշխող տների: Խոսվում է նրանց գործունեության մասին, երբ պատերազմ կա, երբ հաղթում են, կամ հաղթվում են: Իսկ թագավորի ներքին գործերի, նրա օրենսդրության և կառավարչական ձևերի մասին գտնում ենք խիստ աննշան տեղեկություններ: Պետությունը կազմող մարմինը — ամբոխը — չէ մտնում նրա պատմության մեջ. ժողովրդի ընտանեկան և քաղաքական կյանքից մենք ոչինչ չենք գտնում:

Նույն մեթոդին հետևեցին մեր և մյուս պատմագիրները:

Թողյալ այդ, Խորենացին, — ակնարկելով յուր ժամանակի «գողթան, թվելյաց, ցցոց, վիպասանաց» երգերի մասին, հիշելով հին զրույցները և ավանդությունները, — տալիս է մեզ մի քանի կտորիկներ միայն այն թանկագին ժառանգությունից, որոնց ամբողջությունը կարող էր լույս գցել մեր ազգի խորին առասպելա-վիպական անցյալի վերա:

* * *

Արդյոք, մենք ևս նույն մեղադրանքներին չե՞նք ենթարկվելու, ինչով դատապարտում ենք մեր նախնիքներին, եթե զրկենք ապագա սերունդը գրականության այդ մասնից:

Մի այնպիսի անշարժ ազգ, որպես եղել է և է հայը, նրա կյանքի ձևերը շուտով չեն փոխվում: Մինչև այսօր պահպանել է նա յուր հին սովորությունները, մինչև այսօր նրա կյանքը լի է նախապաշարմունքներով:

«Գողթան երգիչների» բամբիռը դեռ ոչ բոլորովին լռել է Հայաստանում. աշուղները և այսօր հիշեցնում են հին վիպասաններին: Այդ կույր Հոմերոսները11 ժողովրդական բանաստեղծներ են: Աշուղը, ժողովրդի սիրելին, յուր սազն առած, թափառում է գյուղից գյուղ, քաղաքից քաղաք, երգում է ու հեքիաթներ է ասում: Աշուղը գրագետ մարդ չէ, բայց նա բերանացի գիտե ամբողջ վեպեր. նա հանպատրաստից հորինում է ամբողջ երգեր. նրա հոգու բխմունքը արտահայտություն է ժողովրդական ոգևորության:

Մտածո՞ւմ են արդյոք մեզանում հավաքել և գրի անցուցանել աշուղների, այդ կենդանի հնադարյանների մեջ պարունակված վեպերը և երգերը, որոնց նրանք մի օր իրենց հետ գերեզման կտանեն:

Բացի դրանից, մեր ժողովրդի մեջ մինչև այսօր իրանց սկզբնական պարզությամբ պահպանվել են՝ զանազան ավանդություններ, սնոտիապաշտություններ, առասպելներ, զրույցներ, երդումներ, անեծքներ, առածներ, առակներ, երգեր և այլ ծեսեր ու սովորություններ: — Դրանք այնպիսի խորին կապ ունեն մեր ամենահին անցյալի հետ, որ մասամբ կարող են լրացնել այն թերությունները, ինչ որ նկատվում են մեր պատմագրության մեջ:

Որպես բնագետը մի կենդանու քարացած ժանիքից կազմում է մի ամբողջ գաղափար նրա մարմնի կազմվածքի մասին, նրա ջրհեղեղյան գոյության մասին, այնպես և հետախույզ հնագետը

մի ժողովրդական ավանդությունից կարող է եզրակացնել նույն ազգի անցյալ կյանքի այս և այն ձևերը:

Թողյալ այդ, ժողովրդական ավանդությունները, նրա առասպելները և զրույցները ծնունդ են ժողովրդի երևակայության, նրանց հավաքածուն նպաստում է նույն ազգի բանաստեղծությանը: Որովհետև մի ազգի բանաստեղծությունն այն ժամանակ միայն կենդանանում է և նույն ազգի բնավորության հատկանիշ կերպարանքն է ստանում, երբ նա ծագում է նրա ավանդություններից:

Մի կտորիկ ժողովրդական լեգենդայի վերա պոետը կարող է հիմնել յուր հոյակապ ստեղծագործության շինվածքը:

* * *

Դառնալով Գ. վ. Սրվանձայանցի գրքույկին, մենք գտնում ենք նրան մինը այն աշխատություններից, որ յուր պարունակությամբ բոլորովին համապատասխանում է մեր վերոհիշյալ մտքերին: Գրքույկը բաղկացած է 192 երեսից. առաջաբանից հետո հեղինակը խոսում է հայոց գավառական բարբառների մասին (առավելապես Տարոնի և Վասպուրականի նահանգների) և ցույց է տալիս օգտավետությունը ժողովրդական բառեր հավաքելու, այժմյան մեր գրականական լեզուն հարստացնելու համար:

Բոլորովին համակրելով հեղինակին, մենք ավելի կընդարձակենք նրա միտքը, ասելով, որ միանգամայն սխալ է դատողությունը այն պարոնների, որոնք պնդում են, թե մեր այժմյան կենդանի լեզուն պետք է կազմվի հին գրաբարից, և թե միմիայն գրաբարից պետք է առնենք այն ամեն բառերը, որոնք հարկավորվում են մեր այժմյան գրականության մեջ:

Այդ կարծիքը խաբեական է, այն պատճառով, որ մի հին, գործածությունից ընկած լեզվի մեջ չեն կարող գտնվել այն բոլոր բառերը, որոնցմով կարելի լիներ արտահայտել մեր ժամանակակից գաղափարները:

Մի ազգի լեզուն աճում է և զարգանում է ներդաշնակաբար նույն ազգի կյանքի և մտավոր զարգացման հետ: Որքան ընդարձակվում է նրա գիտությունը և արհեստը, այնքան ավելի առարկաների հետ ծանոթանում է նա և այնքան ավելի անուններ ու բառեր է հնարում: Այդ է պատճառը, որ վայրենի ազգերը հազար անգամ ավելի քիչ բառեր ունեն, քան թե քաղաքակրթված ազգերը:

Մեր գրաբար լեզուն ժողովրդի բերանով մեզ հասած կենդանի լեզուն չէ, որ նա կարողանար աճել, մշակվել և կատարելագործվել նրա կյանքի պայմանների հետ: Մեր գրաբար լեզուն մի քանի տասնյակ դարերով առաջ մեռած լեզուն է, որ հասել է մեզ դրված հին մատենագրության դագաղների մեջ: Ուրեմն նա արտահայտություն է այն ժամանակվա դրության, որպես մտածում էր և գործում էր հայը:

Թողյալ այդ, նույն գրքերը, որոնց միջոցով հասել է մեզ գրաբար լեզուն, չեն պարունակում նկարագրեր իրանց ժամանակի կենսական բոլոր երևույթների: Մեր հին մատենագրությունը կազմված է պատմական և կրոնական գրքերից, որոնց պարունակությունն այնքան միակողմանի և համանման է, որ միևնույն բառերին հանդիպում ես ամեն տեղ: Նրանց մեջ պակաս են, օրինակ,

բառեր տնտեսական և ընտանեկան կյանքի, նրանց մեջ շատ չկան գիտնական, արվեստագործական և հոգու զգացմունքներ արտահայտող բառեր, որովհետև այդ առարկաների մասին խոսվում է կամ խիստ սակավ, կամ ամենևին ոչ:

Բառերի մի փոքր ընդարձակ հավաքածու տալիս է մեզ Աստվածաշնչի թարգմանությունը, որովհետև նրա պարունակությունն ավելի բազմակողմանի է:

Իսկ ժողովրդական լեզվի մեջ մեծ մասամբ կարելի է գտնել այն բառերը, ինչ որ պակասում են մեր հին գրքերից հավաքած բառարաններում: Մտի՛ր գյուղացու խրճիթը, նրա տնտեսական բոլոր կահ-կարասիքը նրա լեզվում ջոկ-ջոկ անուններ ունեն:

Գնա՛ երկրագործի մոտ, նա յուր գութանի և արորի բոլոր պարագաների անունները կասե քեզ. նա կասե քեզ ժամանակների անունները, երբ նա ցանում է, նա կասե քեզ այս և այն հատկություն ունեցող հողերի անունները: Ուզում ես ծառերի, թփերի, պտուղների անուններ գիտենալ, գնա՛ անտառների մեջ բնակվող շինականի մոտ, նա բոլորը կասե քեզ: Ուզում ես ծաղիկների և խոտերի հետ ծանոթանալ, հարցրու խաշնարած հայից, նա կասե քեզ՝ ոչ միայն յուր սարերի և դաշտերի բույսերի անունները, այլև նրանց բժշկական հատկությունները: Մի խոսքով, դու գյուղացի հայի լեզվի. մեջ կգտնես նրան շրջապատող բնության շատ առարկաների անունները և կլսես նրա կարծիքը յուրաքանչյուրի մասին:

* * *

Այնուհետև հեղինակը նկարագրում է մի շարք խիստ հետաքրքրական ավանդություններ, որոնց մեջ դեռ նշմարվում են հետքերը մեր հեթանոսական անցյալի: Ավանդություններից մի քանիսը ունեն դիցաբանական նշանակություն, այդպես է այն գեղեցիկ լեգենդը, որ պատմում են Մշու դաշտի բնակիչները Աստղիկի մասին: Թե Աստղիկը սովորություն ունի ամեն գիշեր Եփրատի12 մեջ լողանալու, թե հայոց կտրիճները կրակ են վառում Դաղոնաց լեռան վերա (դա հանգած վուլկան է), որ նրա մարմնի չքնաղությունը տեսնեն: Գեղեցիկ դիցուհին ամբողջ այն միջավայրը պատում է մշուշով (մառախուղով) և յուր մարմինը անտեսանելի է անում սիրաբորբոք տարփածուներից:

Այդ պատճառավ Մշու դաշտի հորիզոնը մշուշով պատած է և այդ մշուշից երկիրը կոչվեցավ Մուշ: Իսկ ժողովրդական երգը ասում է՝

Մշու սարեր մշուշ է

Յուր հողն ու ջուրը անուշ է:

Առհասարակ, հեղինակի ասելով, Տարոնի և Վասպուրականի մեջ շատ նվիրական սարեր, բլուրներ և ժայռեր կապ ունեն Աստղիկի անվան հիշատակի հետ:

* * *

Լեզ կամ Հարալեզք, հայտնի են մեր պատմության մեջ, որպես լիզելով մեռած մարմինները կենդանացնողներ, վերջին անունը նրանք ստացան գուցե այն դեպքից հետո, երբ Շամիրամի

աղերսանոք հրավիրվեցան լիզել պատերազմումը ընկած սիրելվո՝ Արայի վերքերը և կենդանացնել նրան: Որովհետև Արալեզք նշանակում է Արային լիզողներ: Երևում է, այդ աստվածների պաշտոնն էր խնամք տանել ավելի կռիվի դաշտումը ընկածներին, նրանց վերքերը բուժելու համար, — այդ իհարկե մի խրախույս էր դեպի պատերազմը:

Հայերը Լեզք անունով կուռք էին պաշտում այն բլուրի վերա, ուր այժմ դեռ մնում են Լեզքա ամրոցի ավերակները, որոնց քարերը պատած են բևեռագրերով: Հեղինակը ասում է՝ քանի տարի առաջ պղնձե արձաններ և այլ հնություններ գտնվեցան այնտեղ:

Նույն բլուրի վերա, ուր առաջ Լեզքերի մեհյանն էր, այժմ կանգնած է Ամենափրկչի մատուռը և Աշխարհամատրան կյուրակեին մեծ տոնախմբություն է լինում այնտեղ: Այդ իհարկե, կռապաշտությունից դեպի քրիստոնեություն անցած, մի հին սովորություն է:

Շամիրամի անունը նույնպես դեռ ոչ բոլորովին անհետացած է այն տեղերից, և այժմ Շամիրամ անունով մի գյուղ կա Գրգուռ լեռան մոտակայքում: Արտամիսու մոտ մի ահագին ժայռ կա, որ կոչվում է Ծամքար, որո մասին խոսվում է, թե Շամիրամ այն ժայռը յուր ծամերուն կապելով, պարսաքարի պես Վանա բերդից նետել է մինչև այնտեղ:

* * *

Տարոնը և Վասպուրականը, որպես այն ասպարեզը, ուր հանդիսացավ մեր Հայկ դյուցազնի պատերազմը Տիտանյան Նեբրովթի հետ, մինչև այսօր անթիվ հիշատակարաններով կապված են այդ հսկաների անունների հետ: Նեմրութա13 լերանը նայելով, մշեցի հայը ցույց է տալիս յուր որդուն «Բելի ուղտերի քարավանը14, նրա զորքերը, որոնք աստուծո հրամանով քար դարձան»: Նա ասում է՝ կռապաշտ թագավոր էր Բելը, իրան աստուծո տեղ դրեց և եկավ մեր թագավորի վերա կռիվ: Աստված պատժեց նրան, և մեր թագավորին զորություն տվավ, Բելին սպանեց: Նրա մարմինը վեր հանեց Նեմրութա սարի գագաթը, այնտեղ թոնիր փորեց, և դիակը մեջը կախելով, այրեց: Աստուծո հրամանով կրակը ջուր դարձավ և մոխիրը ջրի տակն անցավ, չլինի՞ թե նա երկրի վերա ցրիվ գա և աշխարհը ապականե:

Ով որ տեսնե Նեմրութա սարի դիրքը և նրա կաթսայաձև գագաթը, ուր կանգնած է փոքրիկ լճակ, կհամոզվի, թե որքան գեղեցիկ հարմարացրած է այդ ավանդությունը մեր պատմության առասպելական սկզբի հետ:

Խորենացին ասում է՝ «Հանյալ կախե ի լյառնե մի բարձր զմարմին Բելա ի տեսիլ կանանց և որդվոց»: Շատ կարելի է, որ Հայկը Բելի դիակը որպես յուր քաջության առարկան, յուր գերդաստանին ցույց տալեն հետո, հեթանոսական օրենքով այրեց նրան:

Շատ հավանական է տեղացիների կարծիքը, թե Նեմրութա գագաթի լճակի ջուրը, սարի տակովն անցնելով կազմում է Մեղրագետի ակը: Եվ արդարև, Նեմրութա սարից ոչ այնքան հեռու գետնի խորությունից շատրվանաձև դուրս է ժայթքում ջրի ահագին կիտվածք, որտեղից սկիզբն է առնում հիշյալ գետը և անցնում է Մշու դաշտի միջով:

Թե Բելը և Նեբրովթը նույն անուններն են համարվում, որպես մեր պատմության, նույնպես և ժողովրդական ասացվածքների մեջ, դրանում տարակույս չկա: Հայաստանի մյուս մասներում,

օրինակ Ղարաբաղի և Ղարադաղի կողմերում, Բելի անունը առակ է դարձել. յուր հպարտություններով հիմարացած մարդուն հայը միշտ ասում է՝ «բելացել է», այսինքն՝ Բելի բնավորությունն է ստացել:

Հայկա անունը և հիշատակը նույնպես մոռացված չէ: Վասպուրականից, նրա քաջագործությունքը դեռ թողել են իրանց հետքերը: Այնտեղ է «Հայկա կամ Հայոց ձորը» — Բելի և մեր դյուցազնի պատերազմի դաշտը: Վանա քաղաքից դուրս մի արվարձան մինչև այսօր կոչվում է Հայկական: Հայկա ձորի մեջն է Տրրշող գյուղը, ուր ժողովրդական ավանդությամբ արեգակի շողը անցավ Հայկի նետից ծակված Բելի զրահապատ կողքից: Նույն ձորի մեջն է և Հայկ անունով գյուղը:

* * *

Շատ հետաքրքրական են ավանդությունները օձերի և վիշապների մասին:

Պատմությունից մեզ հայտնի է, որ Երվանդյան Տիգրանի ժամանակ օձը և վիշապը հայկական դրոշակի նշանն էին, գուցե ի հիշատակ այն հաղթության, որ Տիգրանը գործեց «վիշապազանց» դեմ: Մինչև այսօր Տարոնի նահանգի արևելա-հարավային կողմում մնում են Օձ քաղաքի ավերակների հետքերը, ուր այժմ նույն անունով փոքրիկ գյուղ կա: Տարոնի պատմիչ Հովհանն եպիսկոպոսը վիշապ անունով քաղաք է հիշում նույն նահանգում Աշտիշատա մոտ:

Առհասարակ օձերի, մանավանդ վիշապների վերա նայում է հայը որպես գերբնական զորությունների վերա: Հեղինակն ասում է, թե մինչև այսօր Տարոնի և Վասպուրականի մեջ մի տեսակ օձեր համարվում են երկրի պաշտպաններ, և նրանց չարչարելը կամ սպանելը մեղք է համարվում: Այլև մասնավոր տներում իբր թե բնակվում են օձեր, որոնք նույն գերդաստանի պաշտպանն են, որոնց գոյության հետ կապակից է այն ընտանիքի բախտը, հաջողությունը, կամ անհաջողությունը: Հեղինակը հիշում է և մի առասպել, թե որպես մի տան պաշտպան օձը սպանվելով, ընտանիքը անբախտության է ենթարկվում:

Մինչև այսօր սովորություն կա, որ երեխաների գդակի վերա կարում են օձի կամ վիշապի ձև ունեցող արծաթյա բժժանքներ. իհարկե, այդ զարդարանքի համար չէ, այլ ունի մի դյութական նշանակություն15: Որպես Հայաստանի շատ տեղերում երեխաների գդակի վերա կարում են արծաթյա մահիկներ16, այսինքն՝ կիսալուսնի ձև ունեցող մի զարդ. նույնը հուլունքներով շարած, հարսները կապում են իրանց պարանոցին: Որպես երևում է, դրանք հին հեթանոսական սրբություններ են, որոնք ունեին նույն նշանակությունը, որպես խաչի գործածությունը քրիստոնեական աշխարհում:

Թե լուսինը պաշտվում էր հայերից որպես աստված, այդ մենք գիտենք, իսկ թե օձերը և վիշապները նույն արտոնությունն էին վայելում, այդ հարցը այնքան տարակուսական է, որ խորին քննությունների է կարոտ: Միայն կասենք, որ օձերը և վիշապները կախարդության մեջ մեծ դեր էին խաղում: Եվ այսօր օձի շապիկը հայը պահում է յուր ծոցում, տալով նրան թիլիսմանական նշանակություն:

Վիշապները իրանց հսկայական զորությամբ անկարելի բան է, որ նույն ազդեցությունը չունենային հայի սնահավատության վերա, որպես Եգիպտոսում և Հնդկաստանում: Առհասարակ

հայը նայում է վիշապների վերա, որպես անմահ էակների վերա, իբր թե վիշապը հազար տարեկան դառնալեն հետո, հրեշտակները քաշում են նրան դեպի երկինքը, որ երկիրը չապականե: Այդպես է նայում հայը թաթառի, կամ դեպի երկինքը բարձրացող պտտվող մրրիկների սյուների վերա: Հիշյալ երևույթներին նա տալիս է մի խորհրդական նշանակություն, որպես թե վիշապներ էին քաշվում:

Վասպուրականի հայերը հավատում են, թե Վանա ծովակի խորքումը բնակվում է մի վիթխարի վիշապ, որի վերա պատմված հրաշալիքները հիշեցնում են Հոբա լևիաթանը:

Ավելի առասպելական բնավորություն ունի տեղային հայերի կարծիքը օձերի մասին, իբր թե նրանք մի կազմակերպված կառավարություն ունեն. թագավորը կրում է թանկագին գոհարներով զարդարած պսակ. նրա թագուհին բոցագույն գիսակներ ունի. թե նրանց ամրոցը գտնվում է Դազոնաց լեռան այրերի մեջ: Թագավորը յուր զորքերով կռվելու է գնում Դիարբեքիրի (Տիգրանակերտ) կողմերում բնակվող յուր հպատակ օձերի հետ, երբ նրանք ապստամբվում են, հաղթում է նրանց և դառնում է գերիներով և անհուն ավարով17 և այլն:

Այդ առասպելը չէ՞ հիշեցնում արդյոք մեր Երվանդյան Տիգրանի պատերազմը Աժդահակի և վիշապազանց հետ: 18

* * *

Հայաստանի լճերը, գետերը և աղբյուրները պահպանել են տակավին իրանց Ներյան կույսերը և հավերժահարսունքը: Մինչև այսօր պատմվում են զանազան զրույցներ «հրեղեն աղջիկների» մասին: Վանա գավառում հայոց հուրիաների19 սրսկապանն է Արջակա20 լճակը: Տարփավոր երիտասարդները իրանց պատրաստում են զանազան միջոցներով և գիշերը պառկում են նույն լճակի ափերու մոտ, որ «հրեղեն աղջիկները» ջրից դուրս գալու ժամանակ, հափշտակեն նրանց:

Նույն լճակում կան և «հրեղեն նժույգներ», որոնց բաշը հյուսում են հավերժահարսունքը իրանց քնքույշ մատներով և այլն:

Թե աստվածները և նրանց սերունդը ժողովրդի երևակայության ծնունդ են, դրանում տարակույս չունենք: Ամեն ազգի դիցաբանության մեջ երևում է նույն ազգի փիլիսոփայությունը, այլև նրա բնավորությունը և ճաշակը: Հույները սեպհականեցին իրանց աստվածներին մինչև անգամ իրանց ամենաանբարոյական հատկությունները:

Իսկ հայը, մի ժամանակ լուսինը պաշտող հայը, և այժմ նույն հատկություններն է գտնում նրա մեջ, որպես յուր կանանց մեջ: Հայ կինը ամոթխած է, նա ոչ ոքի հետ չէ խոսում, յուր գեղեցկությունը ծածկում է ամենից: Հայոց լուսինը, արեգակի նշանածը, այդ երկնային թագուհին, նույն բնավորությունն ունի: Նա յուր դեմքի չքնաղությունը քողարկել է ամպերից հյուսած նուրբ շղարշով, յուր նաժիշտներին (աստղերը) յուր հետն առած, ման է գալիս գիշերով, երբ նրա ամուսնացուն (արեգակը) քնած է: Նա յուր պարկեշտ ողջախոհական ամոթխածությամբ ամաչում է հանդիպել նրան, որպես հայ օրիորդը միշտ խույս է տալիս յուր ապագա ամուսնից, քանի դեռ նրա հետ պսակված չէ:

Իսկ արեգակը գիշերները մտնում է Վանա ծովակի մեջ հանգստանալու յուր ցերեկվա ուղևորությունից. երեկոյան նրա ննջարանը բաց է անում յուր ոսկեղեն դռները, վարդագույն-ծիրանի ամպերը իրանց նուրբ և թափանցիկ ծալքերով կազմում են նրա անկողնի վարագույրները, որ դրած է ծովակի հատակում սպիտակ փրփուրներից հյուսած մահճակալի վերա:

Առավոտյան, երբ զարթնում է արեգակը, լվացվում է նույն ծովակի ալիքների մեջ, և յուր գեղեցիկ դեմքի թացությունից, որպես մարգարիտներ ցողում է վաղորդյան շաղը ծաղիկների, խոտերի և դաշտերի վերա: Ահա, որպես բանաստեղծորեն է մտածում հայը յուր հին, բայց մինչև այսօր իրանց պաշտոնը ճշտությամբ կատարող, աստվածների մասին...21

* * *

Պատմությունից հայտնի է, որ Տարոնը Հայաստանի այն նահանգներից մինն է, ուր ավելի ծաղկյալ դրության մեջ էր գտնվում կռապաշտությունը: Այստեղ էր Վահագնի մեհյանը, այստեղ Վահունիք կատարում էին նրա հանդիսավոր տոնախմբությունը: Այստեղ Լուսավորիչն ունեցավ այն սարսափելի պատերազմը քուրմերի հետ:

Այն ևս հայտնի է, որ Լուսավորիչ, քանդելով հին մեհյանները, նրանցից շատերը անմիջապես քրիստոնեական տաճարների վերափոխեց: Շատ հավանական է, որ իբրև պատրաստի նյութեր, շինվածքի համար գործ դրվեցան նույնիսկ մեհյանների քարերը: Այդ կարծիքին որպես ապացույց կարող է լինել այն, որ Վասպուրականի մեջ կան եկեղեցիներ և վանքեր, որոնց շինվածքի քարերից շատերը ամբողջապես պատած են բևեռագրերով: Այդպես են Վան քաղաքի սուրբ Առաքելոց եկեղեցվո տաճարի ներքին պատի քարերը, Վարագա վանքի տաճարի շենքին մեջ գործածված քարերը, Կարմրավորաց վանքինը և այլն: Երևում է, որ դրանք հին մեհյանների շինվածքի նյութեր են:

Եվ մի մեհյան, քրիստոնեական տաճարի վերափոխվելով, շուտով չէր կարող կորցնել յուր դարերով ժողովրդի սնահավատության հետ կապված ծեսերը և ավանդությունները: Այդ է պատճառը, որ Հայաստանի վանքերի տոնախմբությունների մեջ և մինչև այսօր տեսնվում են ճիշտ հեթանոսական արարողությունների շատ նշաններ, օրինակ, կախարդություններ, գուշակող աղջիկների մարգարեություններ, պարերգություններ, աշուղների, վիպասանների հանդեսներ և այլն:

Մշո դաշտի Կլակա կամ սուրբ Կարապետա հռչակավոր վանքը մինչև այսօր պահում է յուր հին, քրիստոնեական ժամանակներից մնացած, ոգիներից մինը: — Դա մի դևիկ է, որ իբր թե աներևութապես վանքի սպասավորությունն է անում: — Սուրբ Կարապետա «կաղ դևի» պատմությունն ամեն մշեցի գիտե: Երբ Լուսավորիչը բանտարկեց կռապաշտական մեհյանի բոլոր ոգիները, այն մինին խնայեց, որովհետև նա խոստացավ միշտ հավատարիմ մնալ վերանորոգված տաճարին, թեև նա այժմ իր նոր աստծուն էր պատկանում:

«Կաղ դևը» մինչև այսօր վանքի վառարանների մոխիրը շայլակած, գետնի տակով տանում է դեպի Տիգրանակերտ և թափում է Փրեբաթման գյուղի մոտ, որից ահագին բլուր է ձևացել:

Ահա որպես է բացատրում այդ առասպելը ժողովրդական երգը.

Լուսավորիչը ժողվեց դիվան,

Լըցեց զընդան.

Կաղ դևն եկավ ասաց՝ յաման,

Ձիս մի դըներ զընդան.

Ես կեղնեմ սուրբ Կարապետու փոշեհան.

Տանեմ, թափեմ Փրեբաթման.

Մինչ օր Քրիստոս գա դատաստան:

Դևերի մի ահագին խումբ ևս սուրբ Կոնոնոսի վանքումը կա, կարասներու մեջ լցրած, բերանները կնքած և գետնի տակը թաղած, ուր պետք է մնան մինչև վերջին դատաստանի օրը: Հոգվոց վանքը, որը Վասպուրականի մեջն է, նույնպես ունի Ղուդրաթ խաթուն22 անունով մի աղջիկ դև, որ նույնպես թոնիրների մոխիրները դուրս է ածում և շատ անգամ երևում է միաբաններին...

* * *

Գ. վ. Սրվանձտյանցի ավանդությանց հավաքածուի մեջ մի քանիսը վերաբերում են ժողովրդի ընտանեկան և հասարակական կյանքին: Օրինակ, այն ժայռերը, որոնք Վանա մոտ կոչվում են հարսն ու փեսա, դրանք մի զույգ անբախտ ամուսիններ էին, որոնք պսակվեցան ընդդեմ իրանց ծնողաց կամքին: Աստված բարկացավ նրանց վերա և հարսանիքի միջոցին, թե հարսն ու փեսային, թե հանդիսականներին և թե երաժիշտներին բոլոր քար դարձուց: Ահա մի ազդու արտահայտություն ծնողական բռնակալության... Հորն ու մոր կամքը այնքան մեծ նշանակություն ունի որդիների ամուսնության մեջ, մինչ որևիցե ընդդիմադրություն զավակների կողմից կարող էր նրանց աստուծո պատժին ենթարկել... Հայոց ընտանեկան կյանքը, ուր որդիների կամքը ամուսնության մեջ ոչինչ կշիռ չունի, շատ բնական էր, որ ստեղծեր հիշյալ ավանդությունը:

Կալվածատերերի հարստահարություններն ևս չէին կարող չանցնել ժողովրդական ավանդությունների կարգում: Վանա հյուսիսային կողմում Դոլաշեն գյուղի մոտ են «շեղջա դար»23 կոչված հողաբլուրները: Դրանք մի հարուստ, բայց ագահ կալվածատիրոջ ցորենի կույտերն են, որ յուր անսահման ժլատության և խստասրտության պատճառով աստված հողային բլուրների փոխարկեց:

«Սուրբ թոնիրի»24 ավանդությունը պարունակում է յուր մեջ բոլոր զարհուրանքը խանդոտ ամուսնի: Գեղեցիկ տերտերակինը թոնրի մեջ հաց թխելու միջոցին, գալիս է նրա մոտ մի մուրացկան. տիկնոջ՝ կրակի տաքությունից շառագունած երեսը գրավում է մուրացկանի սիրտը: Նա հաց է խնդրում, տերտերակինը տալիս է. կերակուր և գինի է խնդրում, նույնպես տալիս է: Վերջապես մի համբույր է խնդրում: Տերտերակինը մտածում է՝ «Աղքատ թեմարզու (կարոտյալ) է, ի՞նչ կա, վարձք է...»: Համբույրն էլ տալիս է: Նույն վարկենին երեցը ներս է մտնում, տեսնում է կնոջ անպարկեշտությունը: Երեցկինը, որը ամոթից, որը երկյուղից, իրան քցում է թոնրի կրակի

մեջ: Կատաղած տեր հայրը հետևում է նրան, որ բռնե և պատժե, ինքն էլ ընկնում է կրակի մեջ: Բայց աստուծո հրամանով թոնիրը դառնում է ավազան. կրակը փոխարկվում է ջուր, և տերտերակինը կերպարանափոխվում է մի ձուկ, որ մինչև այսօր լողում է նույն ավազանի մեջ, ոսկի օղը քթից անցուցած, որպես հավիտենական խրատ անհավատարիմ ամուսիններուն...25:

* * *

Հեղինակը հիշում է մի քանի ավանդություններ «ազնավորների» գերեզմանների մասին, որոնց շատերը ունեն հսկայական մեծություն: Նրանց համարում է զանազան ցեղապետների դամբարաններ, որովհետև ազնավոր նշանակում է տոհմ կամ ցեղ ունեցող: Եվ նկարագրում է, թե որպես այն գերեզմաններից շատերը դարձել են ուխտատեղիներ և այլն:

Հեթանոսական դարերում նշանավոր մարդիք, որոնք իրանց մտավոր կամ մարմնական զորություններով ավելի բարձր էին, քան հասարակ ամբոխը, համարվում էին դիցազունք և պաշտելի էին դառնում ժողովրդին: Նույն սնահավատությունը կրկնվել է մինչև այժմ անզարգացած ժողովուրդների մեջ: Քիչ չէ պատահում յուր քաջությամբ հռչակված մարդու, կամ մի կախարդի գերեզմանը երկրպագության առարկա է դառնում, տաքցոց, կամ այլ հիվանդություններ ունեցողները լվացվում են նրա վերա, բժշկություն հուսալով, և կանայք դյութական գործողություններ են կատարում այնտեղ: «Ազնավորների» գերեզմանները նույն նշանակությունն ունեն: Նրանք պատկանում են այնպիսի անձանց, որոնք գրված են եղել ռամկի սնահավատությունը, որ տեսնում էր նրանց մեջ, իրան անմատչելի, մի գերբնական ուժ:

Մեր ասածին ապացույց է ավանդությունը, որ խոսվում է Մանազկերտի Բոստան խայայ, կամ Քարապարտեզ կոչված գյուղում «ազնավորի» գերեզմանի մասին: Նույն գյուղի մոտ ակոսաձև ճղճղած քարադաշտը, որ պարտեզի քարացած թումբերի նմանություն է բերում, դեռ ներկայացնում է այն դիրքը, որ կապ ունի ավանդության հետ: Ահա նրա վեպը՝ «Ազնավորը» հեռու տեղից հափշտակում է մի գեղեցիկ «հրեղեն աղջիկ», բերում է հիշյալ գյուղում, պալատ է շինում և բնակեցնում է նրա մեջ: Նրա անունը լինում է Շիրին: Բայց որքան աշխատում է նա, չէ կարողանում գրավել աղջկա սերը, Շիրինը միշտ անհնարին պայմաններ է առաջարկում «ազնավորին»: Օրինակ, որ նա այնտեղի քարադաշտը վարե, բոստան ցանե, վարունգ բուսեցնե. Շիրինը ուտելուց հետո, կսիրե նրան: Հսկա «ազնավորը» քսան լիդրանոց քարը ձեռին, երկար տանջվում է, մինչև քարերը փշրելով, պարտեզ է շինում և կատարում է Շիրինի բաղձանքը:

Խորամանկ աղջիկը մի նոր և ավելի դժվարին առաջարկություն է անում, թե նա ուզում է վարունգը հարիսայի հետ միասին ուտել. և խնդրում է «ազնավորից» գնալ Սիփան սարի դներից մի աման հարիսա բերել:

Մինչև «ազնավորի» այնտեղ գնալը և մինչև հարիսան բերելը, Շիրինի բուն սիրականը՝ Ղովտ վրա է հասնում, աղջիկը նրա հետ միասին փախչում են պալատից:

«Ազնավորը» հուսահատվելով յուր սիրուհու նենգության վերա, թե որպես նա խաբեց աշխարհի ամենահզոր հսկային, յուր բահով ինքն իրան սպանում է. երիտասարդները նրան թաղում են և գյուղի կնանիքը նրա մասին երգ են հորինում:

Հայաստանում, ուրիշ տեղեր գտնված, ազնավորների գերեզմանները՝ հսկաների, կամ «օղուզների» գերեզմաններ են կոչվում: Նրանց շատերն իրանց հնությամբ հասնում են կռապաշտական ժամանակներին:

* * *

Նա խոսում է և «ցասման խաչերի» մասին, որոնք զանազան տեղերում, ըստ մեծի մասին բլուրների վերա տնկած, խաչաձև արձաններ են: Որպես կռապաշտության ժամանակ ժողովուրդը ամեն մի անբախտություն վերաբերում էր աստվածների բարկությանը և զոհերով աշխատում էր հաշտվել նրանց հետ, այնպես և քրիստոնեության ժամանակ հեռու չմնաց ժողովուրդը նույն նախապաշարմունքներից: Ամեն մի անբախտության վերա, օրինակ, սով, ժանտախտ, խոլերա, ցանքերի երաշտություն և այլն, — նայում է նա որպես աստուծո կամ նրա սրբերի պատուհասի վերա: Եվ այդպիսի դեպքերում նա զոհեր է մատուցանում, թափոր անում և «ցասման խաչեր» է կանգնում26:

Նա խոսում է և զանազան լեռների մեջ գտնվող բազմաթիվ այրերի և քարանձավների մասին, որոնց շատերի մեջ երևում են արհեստի հետքեր: Այդպիսի քարանձավները (տրոգլոդիտ) պատկանում են այն ժամանակներին, երբ մարդկությունը դեռ սովորած չէր յուր համար բնակարաններ շինել: Հայաստանում շատ են պատահում լեռների մեջ քարանձավներ: Նրանք դարձան միայնակյացների բնակարաններ, երբ քրիստոնեությունը հայոց մեջ տարածվելեն հետո, մտցրուց յուր հետ և ճգնավորական կյանքը:

* * *

Գ. վ. Սրվանձտյանցի գրքի մեջ հանդիպում են այնպիսի տեղերի անուններ, որոնք պատկանում են մինչ-ջրհեղեղյան ժամանակներին, օրինակ, Խնուսա դաշտի մեջ Հարամիկ գյուղին մոտ գտնված ծառերը, որոնց տեղացիք անվանում են «Կայենի ծառեր»: Պատմում են, թե Կայենը նույն ծառերը հովանվո տակ հանգստանում էր յուր երկրագործական աշխատությունից: Այնտեղից ոչ այնքան հեռու մի բլուր կոչվում է «Կայենի գերեզման»: Նույն դաշտի մեջ կա մի սար, որ անվանվում է «Ղամեքա բերդ». Ղամեքա այն քաջ որսորդն էր, որ սպանեց անեծքով դատապարտված, թափառական Կայենին: Հիշյալ տեղերի մոտն է այժմյան Բինգյոլը. այդ գեղեցիկ հովիտը յուր հավերժական չքնաղությամբ բոլորովին համապատասխանում է բնակիչների ավանդություններին, որոնք համարում են նրան Ադամա դրախտը: Նրանք ցույց են տալիս առաջին քաղաքը, որ շինեց Կայենը և այն դաշտերը, ուր Աբելը արածացնում էր յուր հոտը: Այդ տեղերը խիստ կենդանի կերպով պատկերացնում են նախաստեղծ մարդերի բնագավառը:

Բացի վերոհիշյալ բիբլիական անունները Գ. վ. Սրվանձտյանցի գրքի մեջ տեսնում ենք և պատմական անուններ, որպիսիք են՝ Եփրատի ափի մոտ Ողկան բերդը, որ յուր հետ ունի դարևոր ժամանակների հիշատակներ. նա նշանավոր էր Տրդատի ժամանակ և Մամիկոնյանց օրերում: Գրգուռ լերան մեկ կողմն է Սեղանասարը, իսկ մյուս կողմն՝ Սեմ սարը, Նոյի որդվո հիշատակարանը: Այդ տեղերից շատ հեռու չէ Ցրոնք գյուղը, որի մասին պատմությունն ասում է՝ «Սեմի որդին Տարբան յուր տոհմակներով բնակվեցավ այնտեղ և այնտեղից ցրվեցան, որո համար և տեղի անունը մնաց Ցրոնք»:

Տեսնվում են և այլ բազմաթիվ պատմական անուններ, որոնք ավելորդ ենք համարում մի առ մի հիշել:

* * *

Այնուհետև հեղինակը նկարագրում է տեղային հարսանիքի ծեսերը, որ շատ նման է Հայաստանի մյուս կողմերում կատարվող հարսանիքների արարողությանը: Նկարագրում է Համբարձման տոնի օրիորդաց վիճակախաղը, որ նույնպես շատ չէ զանազանվում Արարատա կողմերի խաղերից: Հետո խոսում է Վարդավառի տոնախմբության մասին, թե որպես մարդիք ջուր են թափում միմյանց վերա, որպես աղավնի են թռցնում, և թե այդ բոլորն հիշատակ է ջրհեղեղին, Նոյի աղավնի թռցնելուն և այլն: Այդ սովորություններն ոչ միայն Հայաստանում, այլ ամեն տեղ կարելի է տեսնել, ուր հայերը գաղթած են: Առհասարակ հին ավանդությունները ընդհանրանում են մի ազգի մեջ և անցնում են մինչև անգամ նույն ազգին ցեղակցություն ունեցող օտար ազգերի մեջ: Որպես պարսիկների մեջ ևս տեսնում ենք միմյանց վերա ջուր թափելու և աղավնի թռցնելու սովորությունը, որովհետև մենք և պարսիկները միևնույն ցեղին ենք պատկանում:

Այդպես են և հեղինակի հիշած նվիրական ծառերը, որոնց ճյուղերի վերա ժողովուրդը իրանց հագուստի կտորներից կամ թելերից փաթաթում են, որ իրանց հիվանդությունը անցնի, կամ փոխադրեն ծառի վերա: Այդպիսի ծառերին Պարսկաստանում շատ տեղ կարելի է հանդիպել, որոնց միևնույն հուսով դիմում է ժողովուրդը: Սրբազան ծառեր ունեին հռովմայեցիք և գալլիական ցեղերը:

Հայոց «թուխ-մանուկները»27 նույնպես կան զանազան արևելյան ազգերի մեջ: Շատ հավանական է, որ Գ. վ. Սրվանձտյանցի կարծիքը ճիշտ լինի, թե նրանք զանազան ժամանակներում նահատակված, քրիստոնյա մարտիրոսների արյուն թափած տեղերը լինեն: Իսկ շատ անգամ ևս ժողովրդի սնահավատությունը ստեղծում է «թուխ-մանուկները». հանկարծ պառավին մինը այնինչ ավերակի մեջ երազում կամ առաչյոք լույս տեսավ, ալեզարդ և ճաճանչավոր գլխով մի ծերունի տեսավ, նա այդ տեսիլքը պատմում է ժողովրդին, և իսկույն նրանք ամենայն ջերմեռանդությամբ շարում են այնտեղ իրանց ճրագները և խունկեր են ծխում...

* * *

Մի քանի տեղերում Գ. վ. Սրվանձտյանցի գիրքը ունի աշխարհագրական նշանակություն: Նկարագրում է զանազան վանքեր, լեռներ, դաշտեր, բայց ուշադրություն չէ դարձնում ժողովրդի ներկա կյանքի վերա, նրա առնտին և արտաքին գործունեության վերա, թե ինչ պարապմունք ունեն, կամ ինչպես են ապրում: Բացի հայերից ավելորդ չէր լինի ուշադրություն դարձնել և ուրիշ ազգությունների վերա, որոնց հետ դրացություն ունեն հայերը, և տեղեկություն տալ նրանց միմյանց հետ հարաբերությանց մասին: Այո, շատ թանկագին են մեզ համար մի երկրի կամ ժողովրդի հնագիտական տեղեկությունները, բայց նույնքան օգտավետ է նրա ներկա կյանքի ուսումնասիրությունը:

Աշխարհագրական տեղեկությանց մեջ ուշադրության արժան է Սիփան լեռան նկարագրությունը, որը գտնվում է Վանա ծովակի մոտ և յուր գեղեցիկ հովիտներով խոտավետ արոտատեղիներ է բաշխում խաշնարածներին: Տեղային հայ բնակիչները մինչև այսօր պահել են այն հին ավանդությունը, թե Նոյի տապանը, Գրգուռ լեռան գագաթին քսվելով, տաշեց նրան՝ անցավ դեպի

Սիփան, այնտեղ հանգչելու: Բայց Սիփանը, ավելի համեստ լինելով, չընդունեց նրան, ցույց տալով իրանից ավելի բարձր սարը — հսկա Մասիսը:

Տեղացիք այսպես են երգում հիշյալ լեգենդը.

Նոյա տապանն եկավ ի Սիփան,

Ասաց՝

Սիփան, ա՛ռ զիս, ա՛ռ զիս:

Սիփանն ասաց՝

Գնա՛ ի Մասիս, գնա՛ ի Մասիս,

Որ մեծ է քան զիս, որ բարձր է քան զիս:

Տեղացիք հավատում են, թե Սիփան լեռան մեջ թաքնված է մի կախարդված քաղաք, որի մուտքը փակած է երկաթե դռներով, թե նա ունի յուր թագավորը և մեծ գետ է հոսում քաղաքի միջով և այլն: Առհասարակ Սիփանը տեղացի բնակչաց Օլիմպոսն է, որի հետ սերտ կապված է ժողովրդի սիրտը, որի մասին նրա երևակայությունը ստեղծել է շատ և շատ ավանդություններ, որք այնքան բանաստեղծական և վառուն են, որպես մի լեռնաբնակ ժողովրդի հոգին:

Խիստ ազդու է մի աղջկա երգ, որին մի պատանի փախցնելով, Սիփանա սարն է բերում: Մանկահասակ սիրահարները երեք օր մնում են այնտեղ, մի բան չեն գտնում ուտելու, նրանք ապրում են միայն սիրով: Վերջապես քաղցը ստիպեցնում է պատանուն որսալ մի եղնիկ, նրա հրացանի գնդակը դիպչում է, արյունը սկսում է հոսիլ, իսկ կիսաշունչ անասունը դեռ շարունակում է փախչել: Պատանին վազում է նրա հետքից և գլորվում է բարձր քարաժայռից դեպի ցած... Աղջիկը այսպես է երգում նրա մահը, կշտամբելով միևնույն ժամանակ յուր սիրելվո խստասրտությունը.

Ինչու մինակ ելավ որսի,

Ինչու զարկավ եղնիկին.

Գուցե նա ալ սիրական մ’ուներ

Այս վայրերուն մեջ մեզ պես:

Ահա սիրո աստվածը արդար

Ու վաղահաս ըրավ յուր դատաստանը...

Երգը վերջանում է հետագա խոսքերով.

Թե «Ինքը նրա համար ելավ սարը, նրա համար... և նրա հետ պիտի մեռնի...»

Վերջին խոսքերի հետ աղջիկն էլ իրան գահավիժում է ժայռի բարձրությունից...

* * *

Առհասարակ խոսելով Գ. վ. Սրվանձտյանցի գրքույկի մասին, թեև նա անկապ կերպով գրված է, թեև նա շատ անգամ մի մտքից մյուսն է թռչում, այսուամենայնիվ, մենք համարում ենք նրան մի օգտավետ աշխատություն, որ ընծայում է հնագիտական առատ և անմշակ նյութեր: Ցանկայի կլիներ, Հայաստանի ամեն մի գավառի ժողովրդական ավանդությունները այդպես հավաքվեին28. հուսով ենք, հայր Սրվանձտյանցի գրքույկը օրինակ և խրախույս կտա շատերին:

Գրքույկը պարունակում է յուր մեջ և մի ամբողջ վեպիկ այս անունով՝ «Սասունցի Դավիթ, կամ Մհերի դուռ»: Վեպը պատկանում է մեր Սկայորդվո ժամանակներին և մի բանաստեղծական նկարագրություն է Ասորոց Սենեքերիմ թագավորի որդիների — Ադրամելիքի և Սանասարի — գաղթականությանը դեպի Հայաստան: Սույն վիպասանությունը, թեև ավանդությամբ մինչև մեր ժամանակը անցնելով, շատ տեղերում աղճատվել է, բայց դարձյալ պահպանում է յուր խորին առասպելապատմական հնությունը: Մենք խոստանում ենք, առանձին հոդվածով ներկայացնել մի քննադատություն հիշյալ վիպասանության մասին:

«ԷԼԻ ՄԵԿ ԶՈՀ»

Կոմեդիա երեք արարվածով և հինգ պատկերով, հեղինակություն պ. Գ. Սունդուկյանցի

Թիֆլիսի ամառային թատրոնում մայիսի 16-ին ներկայացրին պ. Սունդուկյանցի «Էլի մեկ զոհ» կոմեդիան:

Այս կոմեդիայի մեջ հանդես են գալիս երեք ընտանիքներ, որոնք պատկանում են ժողովրդի զանազան դասակարգերին՝ Սուրաթովի ընտանիքը, որ է չքավոր ազնվական, Բրիլիանտովի ընտանիքը, որ է շատ հարուստ վաճառական և Թորոսի որդի Սարգսի ընտանիքը, որ ստոր ծագումից և աղքատությունից միջակ հարստության հասած վաճառական է: Տիպերը, որ դուրս են բերած յուրաքանչյուր ընտանիքի մեջ, են հին և նոր սերունդի ներկայացուցիչներ:

Հին սերունդի հերոսներն են Սարգիսը և Սալոմեն, իսկ նոր սերունդի հերոսները — Միքայելը և Անանին: Մնացյալ տիպերը համարյա թե կորչում են դրանց ստվերի տակ:

Քննենք յուրաքանչյուր տիպերն առանձին:

Միքայելը Սարգսի որդին է, մի ուսումնական երիտասարդ, որ սիրահարված է Սուրաթովի աղջկա՝ Անանու վերա. վերջինը նույնպես ուսում ստացած օրիորդ է և երկուսն ուխտել են միմյանց սեր, որ պետք է պսակվեր ամուսնական կապով: Անանին և Միքայելը սիրում են միմյանց ջերմ և անկեղծ սրտով, սիրում են, որպես կսիրե կրթված և զարգացած մարդը, որ հասկանում է նրա բարձր և վսեմ նշանակությունը:

Բայց Անանին չքավոր ծնողաց դուստր է. նրա հայրը՝ Յագոր Սիմոնիչը, մի հին աստիճանավոր, պահում է ընտանիքը մասնավոր ռոճիկով, որ կախված է յուր մեծավորի կամայականությունից. մի անզգուշություն, մի անհաճո վարմունք մեծավորի դեմ, բավական էր զրկել Յագոր Սիմոնիչի ընտանիքը օրական հացից: Ուրեմն, Անանին փող, բաժինք, օժիտ, ոչինչ չունի, միակ կապիտալը, որ նա նվիրելու է փեսային, է նրա սերը և յուր մաքուր սիրտը: Իսկ Միքայելը գոհ է միայն դրանով: Նա չէ ցանկանում պսակվել փողի վերա. նա որոնում է կյանքի ընկեր, հավատարիմ ամուսին, և նրա գտածը — Անանին է:

Սովրած լինելով ազնիվ և տոկուն աշխատության, Միքայելը և Անանին չեն համարում փողը որպես կենդանի կապիտալ, որպես միակ միջոցը մարդկային ապրուստի: Նրանք նայում են փողի վերա, որպես մի անտևողական առարկայի վերա, որ այսօր կա, իսկ էգուց կարող էր անհետանալ: Փողը Միքայելի և Անանու համար հարստություն չէ: Հարստություն համարում են նրանք իրանց ձեռքի վաստակը, որ արդյունաբերվում էր եռանդոտ ջանքերով և սեփական քրտինքով: Աշխատությունը համարում են նրանք ապրուստի հաստատուն աղբյուր, որ նույնքան տևողական է ու բեղմնավոր, որքան մարդը սովոր և ընդունակ է գործելու: Ամուսնական կապը, դարբնած ոսկու շղթաներով, համարում են նրանք խիստ թույլ և դյուրին կերպով խորտակելի:

Այսպես չեն մտածում հին սերունդի հերոսները՝ Սարգիսը — Միքայելի հայրը և Սալոմեն — Անանու մայրը:

Սարգիսը և Սալոմեն, համարում են փողը ոչ միայն իբրև միջոց մարդկային ապրուստի, այլ իբրև միակ նպատակ կյանքի: Փողը Սարգսի և Սալոմեի համար մի աստվածություն է, որ բովանդակում է յուր մեջ բոլոր հրաշալի զորությունները և միակ գործիչ ուժը մարդկային կենցաղավարության մեջ:

Ամեն գործողություն, որքան բարբարոսական լիներ նա, ամեն գործողություն, որքան թաթախված լիներ անբարոյականության կեղտերի մեջ, որքան ներկված լիներ նա արյունով և արտասուքով, — սուրբ է Սարգսի և Սալոմեի համար, երբ նա ուներ շահասիրական նպատակներ: Փողի սնդուկը մաքրության ավազան է Սարգսի և Սալոմեի համար, ուր սրբագործվում է մարդը յուր բոլոր կեղտոտություններից: Փողն այն կախարդական զգեստն է, որ ծածկում է պատվի քողով մարդու անազնվությունը, նրա անբարոյականությունը, նրա հիմարությունները, մի խոսքով ամեն ինչ, որ կարող էր բիծ դնել օրինավոր մարդու վերա:

Փողը բովանդակում է յուր մեջ ամեն ինչ: Ով որ փող ունե, ամեն ինչ ունե. — ահա Սարգսի և Սալոմեի վարդապետությունը:

Սարգիսը և Սալոմեն հայերի մեջ ճիշտ կատարելատիպ են: Մեկը, որպես գերդաստանի հայր, մյուսը որպես գերդաստանի մայր, նրանք պարունակում են իրանց անձնավորության մեջ մարմնացած հարստահարությունը յուր բոլոր սարսափելի կերպարանքներով:

Սարգիսը և Սալոմեն փչացած հասարակության հարազատ զավակներն են:

Ինչպե՞ս է ծնում հասարակությունը այդպիսի հրեշավոր որդիք:

Սարգիսը վաճառական է: Նրա արհեստի բնավորությունն ունի այն հատկությունները, ինչ որ ուներ մի ժամանակ վաճառականության աստվածը — Հերմեսը, որ պաշտվում էր Հունաստանի տաճարներում: Հերմեսը միևնույն ժամանակ և վաճառականության, և ավազակության, և խաբեբայության աստվածն էր: Վաճառականը քաղաքավարի ավազակ է, իսկ նրա զենքը — հարստահարությունը և խաբեությունը:

Որքան հասարակությունը զարգացման ստոր աստիճանի վերա է կանգնած, որքան նրա մեջ տարածված չէ կրթությունը, այնքան հաճախ վաճառականությունը միանում է խաբեության և ավազակության հետ, այնքան ավելի զորություն է ստանում հարստահարությունը:

Սարգիսը վաճառական է:

Ամեն առարկայի վերա նայում է նա, որպես առևտրական մթերքի վերա: Նրա ընտանիքը յուր համար նույնպես մթերք է, որպես յուր խանութում դարսած ապրանքները: Երկուսի հետ ևս վարվում է նա միօրինակ կերպով: Յուր ապրանքների ծախելում Սարգիսը գործ է դնում ամեն միջոցներ, որքան կարելի է, ճարպիկ կերպով կողոպտել գնողին: Ստախոսությունը, խորամանկությունը և անխիղճ հարստահարությունը նրա գլխավոր զենքերն են. նույնը նա չէ խնայում և յուր ընտանիքի վերաբերությամբ:

Սարգիսն այն մարդերիցն է, որ ամեն առարկայի վերա նայում է շահասիրական կետից. ոչ մի գործողություն նրան չէ գրավում, երբ նա կապված չէր նյութական օգուտների հետ: Բարոյական բավականություն նրա համար չկա: Սարգիսը նյութապաշտ է:

Մի այսպիսի մարդը չէր կարող համբերել յուր որդու՝ Միքայելի ամուսնությանը աղքատ Անանու հետ, որ «փող ու բաժինք» չուներ: Սարգիսը պետք է օգուտ քաղեր որդու ամուսնությունից. իսկ նա պսակվում էր առանց փողի: Ահա երկպառության պատճառը, որ հարուցանում է անբավականություն հոր և որդու մեջ:

Սալոմեն նույն է յուր դստեր՝ Անանու վերաբերությամբ, ինչ որ Սարգիսը Միքայելի վերաբերությամբ: Մեկը հարստահարող հայր է, մյուսը հարստահարող մայր: Երկու բռնակալ ծնողքներ ճնշում են իրանց որդիների կամքը և ազատությունը: Երկուսն էլ ունեն իրանց առանձին նպատակները: Սարգիսը աշխատում է յուր որդու Միքայելի համար նրա սիրած Անանու փոխարեն հարուստ աղջիկ բերել, իսկ Սալոմեն աշխատում է Անանուն զրկել յուր Միքայելից և հարուստ փեսայի տալ: Որդիքը ընդդիմանում են ծնողաց կամքին և պաշտպանում են իրանց ընտրածը:

Խորտակել գերդաստանի հոր և գերդաստանի մոր իշխանությունը, ոչնչացնել նրանց ամենահին դարերից ժառանգած իրավունքը, չէր կարող անցնել առանց պատերազմի, հին և նոր սերունդի մեջ: Այդպես էլ եղավ:

Որը՞ կհաղթե:

Պետք է կշռել հակառակ կողմերի ուժերը:

Սարգիսը և Սալոմեն, իբրև հին և փորձված զինվորներ, համարձակ կռվողներ են: Նրանց բոլոր պատերազմական տնօրինությունները՝ յուր խորամանկություններով, յուր նենգությունով և յուր արյունով՝ նրանց մոտ նախապատրաստված են: Ընտանեկան պատերազմի մեջ նրանք կռվում են ոչ իբրև ազնիվ և մեծահոգի հերոսներ, այլ իբրև քուրմ կամ մարգարե: Մարգարեն պատերազմում է ուղղության և ճշմարտության անունով: Նա յուր քարոզները առաջնորդում է սրով: Բայց պատահած ժամանակ նա գիտե նենգել, գիտե խաբել: Երբ իրան թույլ է զգում, նա գիտե կեղծավորել: Երբ երկրային զենքերն անզոր մնացին, երկյուղ է զցում հակառակորդի վերա երկնքի սպառնալիքներով, անեծքներով: Իսկ երբ հաղթեց, նա անգութ է որպես գազան յուր զոհի վերաբերությամբ:

Այդպես են վարվում Սարգիսը և Սալոմեն իրանց կռիվի մեջ նոր սերունդի դեմ:

Սարգիսը և Սալոմեն, որպես ընտանիքի պատրիարքներ, որպես ծնողքներ, քաղցր խրատներ են կարդում, երբ որդին ցույց է տալիս սաստիկ ընդդիմադրություն: Նրանք ճնշում են, ոտնակոխ են անում որդուն, երբ նա խոնարհվում է: Մայրական-հայրական գութը, անեծքը, արտասուքը և սպառնալիքը խառնում են միմյանց, ազդելու որդու մեջ խոնարհություն և պատկառանք դեպի ծնողաց եսը:

Ինչպե՞ս են վարվում նոր սերունդի ներկայացուցիչները իրանց կռիվի մեջ հների դեմ:

Նրանք պարզ և անկեղծ կռվողներ են, նրանք դեռ վարժված չեն պատերազմական նենգությունների մեջ: Միքայելի և Անանու կռիվը ծնողաց դեմ՝ ստրուկների կռիվ է իրանց տիրոջ դեմ, որոնք հաշտվում են, երբ տերը դադարում է բռնաբարել: Միքայելը և Անանին տիրելու կամ իշխելու նպատակ չունեն. նրանք խնդրում են ազատություն: Իսկ Սարգիսը և Սալոմեն ձգտում են տիրելու և իշխելու: Նրանք բռնակալներ են:

Որպես նոր, որպես դեռ յուր սաղմական դրության մեջ, Միքայելի և Անանու բոլոր հոգեկան ուժերը, բոլոր ձգտողությունները դեպի բարին և դեպի ճշմարտությունը, դեռ գտնվում են իրանց գոյության խառն, երերյալ և տկար վիճակի մեջ: Նրանք դեռ չեն ստացել հասուն, կատարելագործված ձև ու կերպարանք: Միքայելը և Անանին ունեն համոզմունք, իսկ նա վճռական չէ. նրանք ունեն բարի ցանկություններ, ազնիվ նպատակներ, բայց որպիսի՞ ուղղություն տան իրանց ընթացքին, որ հասնեն նրանց, իրանք չգիտեն: Եվ նրանց խոսակցությունը, և նրանց դարձվածները, և նրանց ձայնը մինչև անգամ արտահայտություն է սրտի և հոգու անհաստատ տրամադրության:

Ընդհակառակն, Սարգսի և Սալոմեի մեջ ամեն ինչ վճռված է նախքան նրա գործադրությունը: Նրանց մեջ կա կամքի հաստատություն, նրանք ունեն երկաթի պնդությամբ համոզմունքներ, և նրանց գործադրության մեջ ոչ միայն համարձակ են, այլ հանդուգն են և աներկյուղ: Սարգսի և Սալոմեի խոսքերն ուժ ունեն, հնչում են ինքնահավան կերպով, արտաշնչում են հեգնության, արհամարհանքի և երգիծանության բոլոր զորությամբ: Նրանց բերանից թափվում են ամբողջ հեղեղներ ազդու և ներգործող մոնոլոգների, որոնք բխում են սրտի խորքից: Իսկ Միքայելը և Անանին, կարծես, վախում են իրանց խոսքերից, կարծես, իրանք էլ երկբայության մեջ են նրա մասին, որ խոսում են, նրա մասին, որ գործում են:

Սարգիսը և Սալոմեն հանդիսանում են որպես հաղթողներ: Թե՛ Սարգիսը և թե՛ Սալոմեն իրանց նպատակների իրագործումը գտնում են մեկ տան մեջ, — դա է Ստեփան Դանիելիչ Բրիլիանտովի, ամենահարուստ, միլիոնատեր վաճառականի ընտանիքը: Այնտեղ կան մի օրիորդ և մի պատանի — Նատոն և Վանոն, մեկը Բրիլիանտովի աղջիկն է, մյուսը՝ տղան, մեկին ուզում են Միքայելի համար կին բերել, մյուսին Անանու համար ամուսին առնել:

Բրիլիանտովը նույնպես վաճառական է, և որպես հայ վաճառական, ամենակեղտոտ ճանապարհներով բարձրացած յուր ոսկու ամբարդակի վերա: Նա զանազանվում է Սարգիսից նորանով, որ հազարավոր խեղճերի արյունով և արտասուքով դիզած յուր հարստությունը ներկել է ազնվության ներկով, և բարձր կանգնած է յուր փառքի զենիթի վերա:

Թե ի՞նչ միջոցներով էր հարստացել Բրիլիանտովը, դա երրորդական բան էր Սարգսի և Սալոմեի համար. միայն նրանք գոհ էին նրանով, որ իրանց որդիքը — Միքայելը և Անանին — կարող են բախտավորություն գտնել Բրիլիանտովի ոսկիների մեջ, մեկը՝ նրա փեսա դառնալով, մյուսը՝ նրա հարսը լինելով:

Նատոն և Վանոն — Միքայելի և Անանու նշանակված ամուսնացուքը — նույնպես պատկանում են նոր սերնդին, այսպիսի տիպերն երիտասարդության մեջ բազմություն են կազմում: Նրանք թեթևամիտ և փչացած արարածներ են: Նատոն և Վանոն ստացել են վայրիվերո կրթություն, կուրորեն հետևում են նոր ձևերին և սովորություններին, կոտրատում են հայերենի հետ խառն հատուկոտոր ռուսերեն և ֆրանսերեն բառեր: Նրանց խոսակցության առարկան է՝ մոդան, զանազան զվարճության տեղերը, պարահանդեսները և այն անկյունիկները, որոնք թափ են տալիս մարդու քսակից առատ արծաթ, բավականություն տալով նրա անբարոյական հաճույքներին... Վանոյի մտերիմ բարեկամը և խորհրդակիցն է Օսեփը՝ յուր խորամանկ սպասավորը, որ ծածուկ Վանոյի սիրուհի Կարոլինին նամակներ է տանում ու բերում: Իսկ Նատոյի մտերիմը, սատանան գիտե թե ո՞վ...

Այսպիսի որդիքը, ինչպես Վանոն և Նատոն, Բրիլիանտովի նման հարուստների տան ցեցն են, աստուծո պատիժն են, Բրիլիանտովները, որոնք չեն մտածում որդիների օրինավոր կրթության մասին, որոնք իրանց խելքը և միտքը տված են միայն փող դիզելու, նույն փողը բաց է անում որդիների դեմ շռայլության և անբարոյականության լայն ուղին: Ահա գլխավոր պատճառը, որ հայ մեծատունների մեջ հարստությունը չէ անցնում մինչև մի քանի սերունդներ: Ինչ որ յուր անազնվությամբ դիզել էր ժլատ հայրը, յուր շռայլությամբ ոչնչացնում է անբարոյական որդին:

Վանոն և Նատոն այս տեսակ որդիներից էին և խիստ հավատարիմ իրանց կոչմանը, և դրանց հետ պետք է կապվեր Անանու և Միքայելի կյանքը...

Անանին ստիպված է լինում թողնել Միքայելին և ընդունել յուր մոր Սալոմեի առաջարկությունը, թեթևամիտ Վանոյի կին դառնալով: Միքայելը այնքան ընդունակություն չէ ունենում ազատելու թշվառ զոհը...

Դրանով վերջանում է նրանց պատերազմը ծնողքների դեմ, դրանով է քանդվում կապը, որ պետք է զուգեր երկու սիրողներին — Անանուն և Միքայելին:

Պիեսայի մեջ մնացյալ տիպերն աննշան են: Բարբարեն՝ Սարգսի ամուսինը, մի բարեսիրտ կին է. նա սիրում է յուր որդուն՝ Միքայելին, պաշտպանում է նրան, համակրում է նրա ցանկությունները, բայց շարժված ավելի մայրական գութից, քան գիտակցական համոզմունքից: Բարբարեն ստրկացած հայ կնոջ տիպն է, որ յուր բողոքը ամուսնի բռնակալության դեմ կարող է հայտնել միայն լուռ արտասուքներով:

Յագոր Սիմոնիչ Սուրաթովը — Սալոմեի այրը՝ Անանու հայրը, հին աստիճանավոր է, որ որպես ծառայող, նա սովորել է դրսում կույր հնազանդությամբ թեքվել յուր մեծավորի առջև, իսկ տանը կնոջ «կոշիկների տակ»: Յագոր Սիմոնիչը նույնպես բարի մարդ է, բայց որպես ծառայող նա խոնարհվում է այնտեղ, որտեղ ուժ է տեսնում: Ահա պատճառը, որ Սալոմեն տիրում է նրա վերա: Նա իբրև հայր լավ սիրտ ունի, հասկանում է յուր դստեր՝ Անանու, անբախտությունը, Վանոյի կին դառնալով, ճանաչում է Միքայելի արժանավորությունները, գիտե, որ յուր աղջիկը Միքայելի ամուսինը դառնալով, կարող էր ավելի երջանիկ լինել, քան Բրիլիանտովի ոսկիների մեջ. բայց այնքան քաջություն չունի ընդդիմանալ յուր կնոջ կամքին, մանավանդ հակառակ կողմում ուժ է տեսնում — հարստություն — նրա առջև ևս պետք է թեքվի հին ծառայողը...

Մենք քննեցինք պ. Սունդուկյանցի կոմեդիայի միայն տիպերը, իսկ նրա բովանդակությանը մանրամասնաբար չդիպանք:

Իսկ ինչ վերաբերում է պիեսայի արհեստական նշանակությանը, մենք այսքան կասենք՝ «Էլի մեկ զոհը» թեև լրացրած գործ չէ, թեև նա չէ հասցնում գործողությունները իրանց վերջնական կետին, այսուամենայնիվ, հեղինակը ցույց է տվել յուր տաղանդը, որ իրան հանդիսականին մտածել է տալիս կոմեդիայի վախճանը, երևակայել այն, ինչ որ նա պետք է տեսներ բեմի վրա:

Որպես պ. Սունդուկյանցի մյուս պիեսներում և «Էլի մեկ զոհի» մեջ ավելի ճիշտ և գեղագրական կերպով նկարված է հին սերունդը, մանավանդ վաճառական դասը: Նոր սերունդի մեջ Վանոն և Նատոն երևում են իրանց իսկական պատկերներով, նրանք կատարելատիպ են թեթևամիտ երիտասարդության:

Բայց Միքայելը և Անանին նոր պատերազմողներ են, նրանք պետք է ընկնեին, որովհետև կանգնած էին կռվողների առաջին շարքում: Իսկ նրանց դիակների վերայից կանցնեն նոր հերոսներ, որոնք առաջ կտանեն հաղթության դրոշակը...

ՆԱՄԱԿ ԴԱՎՐԵԺԻՑ

Հուլիսի 5-ին

Շատ տարիներ չեն անցել, որ Դավրեժի հայերը մի քանի անգամ ենթարկված են եղել սարսափելի հալածանքների. մահմեդականներն ընդհանուր ապստամբությամբ հարձակվել են հայոց թաղերի վերա, քանդել են տներ, կողոպտել, թալանել են նրանց կայքը, բարբարոսությունը հասել է մինչև արյունահեղության և վերջացել սպանություններով: Այսպիսի չարագործությանց շարժառիթն եղել է միշտ մի հնարավոր ամբաստանություն հայերի վերա, որ դիպչում էր մահմեդականների կրոնական կամ ազգային առանձնահատկություններին, և գրգռելով մոլեռանդ ամբոխի կատաղությունը, առիթ է տվել նրանց վրեժխնդրությանը:

Այս օրերում Դավրեժի հայերին սպառնում է մի այնպիսի վտանգ, այս օրերում, երբ ամեն կողմից լսելի է լինում թանզիմաթի (օրենսդրության) ձայնը, նրա ներմուծանելը Պարսկաստանի մեջ: Այս օրերում, երբ Բարձր. Կառավարությունը աշխատում է խաղաղություն տարածել, ապահովել ժողովրդի դրությունը, և առանց խտրություն դնելու կրոնի և ազգության, հավասարություն հաստատել:

Ամբողջ մահմեդական բազմությունը գտնվում է կատաղի խռովության մեջ. նրա վրեժխնդրությունը հասել է մինչև այն աստիճանի, որ ամեն րոպե պատրաստ է հարձակվել հայերի վերա, ոչնչացնել և իսպառ բնաջինջ անել նրանց: Հայերի երկյուղը և հուսահատությունը անցել է սահմանից. նրանք արդեն սկսել են իրանց կայքը թաքցնել ապահով տեղերում և մեծ տագնապի մեջ սպասում են զարհուրելի ճգնաժամին:

Տեղային կառավարությունը ամեն միջոցներ գործ է դրել խռովությունը հանգստացնելու, նա արդեն բաժանել է զինվորներին պաշտոններ, որ վտանգի ժամանակ պաշտպանեն հայերին մահմեդականների հարձակմունքից, և հրամայել է թաղապետներին (ղալաբեգիներին), որ նրանցից յուրաքանչյուրն զսպե յուր թաղում գտնված խռովարարների չարությունը: Որովհետև այսպիսի դեպքերում ավելի մեծ ազդեցություն ունեն մոլլաները, այս պատճառավ քաղաքիս մեծ մուշտայիդը յուր կողմից ամեն ջանք է գործում դնում ապստամբության առաջն առնելու:

— Ի՞նչ է այս բոլոր հուզմունքի պատճառը:

— Չորս ամիս առաջ կորել է մի թուրք աղջիկ...

Ահա անցքի մանրամասնությունքը:

Մի թուրք ընտանիք ընդունում է յուր մեջ մի մանկահասակ որբ աղջիկ, որը գյուղից բերվելով, հանձնվում է նույն տանը իբրև աղախին: Աղջիկը, որպես լսվում է, շատ պարկեշտ վարքի տեր չէ լինում և մի օր անհետանում է այնտեղից: Ասում են, նա սիրահարվելով քաղաքումս գտնված ձեռնածուներից (ֆոկուսնիկներից) մեկի վրա, նրա հետ գնում է օտար երկիր: Բայց մահմեդական ձեռնածուի փոխարեն ամբաստանվում է մի հայ երիտասարդ, թե նա առևանգել է աղջկան, մեղանչել է կույս օրիորդի պատվի դեմ, և կամենալով ծածկել յուր հանցանքը, խեղդել է նրան ու ձգել մի հորի մեջ և այլն:

Երիտասարդը անմիջապես կալանավորվում է և ոստիկանության կողմից սկսում են խուզարկություններ անել հայերի տներում աղջկա դիակը գտնելու համար: Իհարկե ոչինչ չեն գտնում և երիտասարդի վերա ոչ մի հանցանք չէ հաստատվում: Բայց մահմեդականների հալածասիրությունը դրանով գոհ չէ մնում, նա կամենում է վրեժխնդիր լինել. նա պատիվ է պահանջում... — Ումի՞ց:

— Ամբողջ հայ հասարակությունից...

Դիցուք թե երիտասարդը հանցավոր էր այս դեպքի մեջ, դիցուք թե բոլորովին ճշմարիտ լիներ նրա վերա դրած զրպարտությունը, բայց ինչո՞վ են մեղավոր թավրիժեցի հայերը: — Այս հարցը խավարասեր մահմեդականի համար ոչինչ նշանակություն չունի, բավական է, որ նա մի հաջող

միջոց է գտել յուր վրեժխնդրությունը թափելու մի քրիստոնյա հասարակության վերա, որի գոյությունը այնքան տանելի չէ նրան...

Քաղաքիս սահաբդիվանը (դիվանի պետը) վերջին օրերումս պատասխանել է թուրքերին՝ եթե հաստատվի երիտասարդի վերա հանցանքը, ինքը պատրաստ է նրան գլխատել տալ, միայն հայոց հասարակությունը անպարտ կմնա այս գործի մեջ: Այս խոսքը դարձյալ չխաղաղեց թուրքերի կատաղությունը: Ցավալին այն է, որ գահաժառանգ իշխանը քաղաքումս չէ, գտնվում է ամառանոցում, նորին բարձրության ներկայությունը կարող էր զսպել ապստամբությունը:

Թե ինչով կվերջանա խռովությունը, ոչինչ նախագուշակել կարող չեմ, միմիայն այսքանը կասեմ, որ ներկա դարումս պատահած մի այսպիսի անկարգություն հավիտենական բիծ կդնե մի պետության վերա, ուր իրավունքը և արդարությունը բռնաբարվում է կույր և հալածասեր ամբոխի մոլեռանդությունից...

Մինչև ե՞րբ....

ՆԱՄԱԿ ԴԱՎՐԵԺԻՑ

Հուլիսի 15-ին

Խոսելով հայերի նշանակության մասին Ասիայի մեջ, շատ անգամ հայտնված է եղել մի այսպիսի միտք թե հայերին վիճակված է գիտություն և լուսավորություն տարածել արևելքում, թե քաղաքակրթությունը պետք է նրանց առաջնորդությամբ մուտք գործե մահմեդական Ասիայում: Մի այսպիսի ինքնահավան կարծիքը շատերին կարող է ծիծաղելի երևնալ, եթե ի նկատի չառնվի ամենամոտ անցյալը և այն դերը, որ հայերը ներկայումս խաղում են Տաճկաստանի և Պարսկաստանի մեջ: Բերենք մի քանի օրինակներ: Շահի և Սուլթանի արքունիքը միշտ ունեցել են իրանց դռանը մեծամեծ պաշտոնակալներ, որոնց ձեռքումն է եղել պետության ամենագլխավոր գործերի վարչությունը, որոնք համաձայն եվրոպական քաղաքագիտության ուղղություն են տվել կառավարության վերանորոգություններին, որքան կարելի է, հեռացնելով այն հին ձևերը, որոնք բռնաբարում էին իրավունքը և արդարությունը: Պետության ֆինանսական վիճակը կախված է եղել հայ սարաֆների ձեռնտվությունից, դպրոցների մեջ եվրոպական գիտությունների առաջին վարժապետներն են եղել հայերը. դեսպանախոսական հարաբերությանց մեջ թարգմաններ եղել են հայերը, և հայոց թատրոնից առաջին անգամ լսելի է եղել բեմական խոսքը, և մամուլը հայկական տառերով և տաճկաց լեզվով աշխատել է ծանոթացնել մահմեդականներին լուսավոր աշխարհի մտածությանց և գաղափարների հետ:

Թողնենք այդ ընդհանուր տեսությունը, անցնենք դեպի մասնավորը. խոսքս Պարսկաստանի Դավրեժ քաղաքի մասին է:

Դավրեժը թե՛ յուր բազմամարդությամբ և թե՛ առևտրական ընդարձակությամբ, առաջին տեղն է բռնում ամբողջ Իրանի մեջ: Խիստ հաճախ հարաբերություններն օտարների հետ վաղօրոք զգալ տվին քաղաքիս մտածող մասին եվրոպական կրթության կարևորությունը, և մի քանի տարի առաջ Դավրեժի մեջ սկսեցին հիմնել մի դպրոց: Մոլլաների դասը (որպես սպասելի էր) ընդհանուր կատաղությամբ ընդդեմ կացան դպրոցի հիմնարկությանը, համարելով նրան վնասակար, կրոնքի և օրենքի հակառակ: Մեծ մուշտայիդը ամբիոնից քարոզ էր կարդում՝ թե

Իսլամի որդիքը, ֆրանգների (եվրոպացիների) լեզուն և գիտությունը սովորելով, քաֆիրներ (անհավատներ) կդառնան, և երբ նրանց մահից հետո աստուծո հրեշտակները կգան հարցնելու Իսլամի հավատո հանգանակը, նրանք կպատասխանեն ֆրանգի լեզվով, և հրեշտակները նրանց լեզուն չհասկանալով, և կարծելով թե նրանք ֆրանգներ են, կփակեն նրանց առջև դրախտի դռները, և բոլորին կտանեն դժոխքը...29

Մի այսպիսի քարոզը բավական էր գրգռելու մահմեդականների մոլեռանդությունը, խլելով նրանցից հոժարություն իրանց որդիքը եվրոպական կազմակերպությամբ մի դպրոց ուղարկելու:

Բայց դժբախտաբար այս հանգամանքին ավելի շատ նպաստում է մի դեպք՝ նույն միջոցում քանդվում է նորակառույց դպրոցի պարիսպներից մեկը, այս երևույթը բավական էր ժողովրդին մտածել տալ, թե ինքը աստված և նրա մարգարեն (Մուհամեդ) ընդդեմ են դպրոցի հիմնարկությանը, և հրաշքով ցույց տվին իրանց անհամաձայնությունը: Եվ այսպես ֆրանգների ուսումնարանը յուր սկզբնավորության մեջ ոչնչացավ...

Նույն իսկ ժամանակներում Ատրպատականի վիճակավոր առաջնորդ Սահակ եպիս. Սաթունյանը Դավրեժում սկսել էր մի դպրոցի շինարարությունը հայերի համար: Դա նույնպես պետք է պատերազմեր ժողովրդի մոլեռանդության հետ: Որովհետև տեղի անձկության պատճառով առաջնորդը ստիպված էր դպրոցը հիմնել մի հին գերեզմանատան վերա, ժողովուրդը չէր ցանկանում, որ իրանց պապերի փոշիների վերա դրվի հիմքը այն շինվածքի, որի մեջ նրանց որդիքը պետք է ուսում և կրթություն ստանային: Այսուամենայնիվ հայր Սաթունյանը հաղթելով բոլոր արգելքներին, հասավ յուր նպատակին, մի տարվա մեջ թե՛ դպրոցը և թե՛ նրան կից առաջնորդարանը՝ երկուսն էլ պատրաստ էին: Այնուհետև հիմնադիրն մտածում էր նյութական կողմից մշտապես ապահովել դպրոցի գոյությունը, երբ մահը վերա հասավ, և նա յուր բոլոր բարի ցանկությունները յուր հետ գերեզման տարավ: Բայց նա թողեց յուր վախճանից հետո մի գումար, որ նույն ուսումնարանի հիմնական դրամագլուխն դարձավ:

Սահակ եպիսկոպոսից հետո փոխվեցան մի քանի առաջնորդներ, բայց նրանցից և ոչ մեկը մտածեց աճեցնել դպրոցի նյութական միջոցները և ընդարձակել նրա նեղ ուսումնական պրոգրաման: Գործը առաջ էր գնում խիստ թույլ կերպով, և դպրոցը օրըստօրե ընկնելու վերա էր, երբ Վեհապետյան Գևորգ եպիսկոպոսի առաջնորդության օրերում դպրոցը սկսեց վերածաղկիլ: Ինքը Վեհապետյանը շահին ներկայանալով, և դպրոցի առաջադիմության արդյունքը Նորին Մեծությանը առաջարկելով, դարձրուց դպրոցի վերա շահի բարձրագույն ուշադրությունը, որով բարեհաճեց յուրաքանչյուր տարի մի նշանակյալ գումար արքունի գանձարանից օժանդակել դպրոցին:

Բայց դպրոցը տակավին յուր իսկական նշանակությանը հասած չէր և չէր կարող ևս հասնել, քանի նա գտնվում էր առաջնորդների միակ իրավասության ներքո, քանի ժողովուրդը յուր ներկայացուցիչները չուներ նրա կառավարության մեջ: Այս իրողությունն ավելի զգալի եղավ Գրիգոր եպիս. Հոբյանի առաջնորդության օրերով, երբ դպրոցը թե՛ բարոյապես և թե՛ նյութապես գտնվում էր յուր վերջին հոգեվարքի մեջ: Քաղաքի նշանավոր մարդիկը, ոչինչ արդյունք չտեսնելով, իրանց որդիքը դուրս բերեցին այնտեղից և հիմնեցին առանձին վարժատուն: Այս բաժանումն ազգային դպրոցից վերջին զարկն էր, որ պետք է տաներ նրան դեպի կործանում, եթե

Էջմիածնո հոգևոր կառավարությունը չհասկանար Հոբյանի անպիտանությունը և չհեռացներ նրան Պարսկաստանից:

Հոբյանի փոխարեն ուղարկվեցավ առաջնորդ Անդրեաս եպիսկոպոսը, որն Ատրպատականի այժմյան վիճակավորն է: Այս վերջինը, օգուտ քաղելով յուր նախորդների արած սխալներից, դպրոցը կրկին վերականգնելու միջոցը գտավ նրա մեջ, որ դուրս բերե նրան եկեղեցական նեղ իշխանությունից և դարձնե ժողովրդական: Մի այսպիսի փոփոխությունը շուտով ցույց տվեց յուր արդյունքները: Դպրոցի համար նշանակվեցան ժողովրդից ընտրված հոգավարձուներ, որոնք իրանց պաշտոնի մեջ մտած օրից ուշադրություն դարձրին դպրոցի նյութական ապահովության վերա, որից կախումն ուներ նրա ուսումնական առաջադիմությունը: Խիստ կարճ միջոցում նվիրատվությամբ հավաքվեցավ մի նշանավոր գումար, որը թեև լիապես բավականություն չէր կարող տալ դպրոցի պահանջներին, բայց կարելի եղավ նույն գումարի տոկոսիքով նշանակել հմուտ տեսուչ, վարձել մի քանի օրինավոր վարդապետներ և ավելացնել դասատվության առարկաների և լեզուների թիվը: Դպրոցը ստացավ փոքր ի շատե կանոնավորված ձև և կերպարանք: Եվ ներկա հուլիս ամսի հարցաքննությունը (որին ներկա գտնվելու պատիվն ունեի) ցույց տվեց մի տարվա ընթացքում եղած արդյունքը, որից երևում էր դպրոցի զարմանալի արագությամբ առաջադիմությունը: Քննություններին ներկա էին բացի աշակերտների ծնողքները, նաև եվրոպական հյուպատոսների ներկայացուցիչներ, և համարյա քաղաքում գտնված ամբողջ եվրոպական հասարակությունը: Բոլորը մնացին գոհ և ամենի հաճությունը չափ չուներ:

Մենք բավականին շեղվեցանք մեր դրած հարցեն, այժմ դառնանք դեպի այն: Մենք ասեցինք, թե հայերին, որպես կրթության ընդունակ մեկ ազգի, վիճակված է լուսավորություն տարածել Ասիայում, այս մտքին իբրև ապացույց վեր առնենք նույն իսկ Դավրեժի դպրոցը: Դեռ դպրոցը յուր թույլ և խանգարված դրության մեջ, նա դարձյալ այնքան բարձր էր մոլլաների ձեռքում եղած մադրասայներից (վարժատներից), որ շատ անգամ պարսիկներից նշանավոր անձինք առաջարկել են յուրյանց որդիքը այնտեղ ուղարկել ուսում առնելու համար: Բայց տեղային հայոց առաջնորդը այնքան նեղսիրտ է գտնվել, որ չէ կամեցել մահմեդական երեխան ընդունել քրիստոնյայի դպրոցի մեջ: Մոլեռանդությունն ինքնըստինքյան հասկանալի է... Թողնենք այդ: Այս տարվա հարցաքննությանց ժամանակ կրկին անգամ զարթեցավ նույն հարցը: Պարսկերենի քննության օրը հրավիրված էր Նաիբուլ-վուզարան, այսինքն՝ արտաքին գործոց վեզիրի փոխանորդը30: Նա ուղարկեց յուր կողմից գեներալ Ղուլի-խանին, բայց ինքը Նաիբուլ-վուզարան, անձամբ եկավ ֆրանսերենի քննության օրը: Նա որպես ֆրանսիագետ և եվրոպական ուսմունք ունեցող ոմն, բոլորովին հիացած մնաց աշակերտների առաջադիմության մասին և ընծայեց դպրոցին հարյուր թուման փող: Բայց նորին պայծառափայլության ավելի մեծ ընծան այն էր, որ խոստացավ յուր որդին ուղարկել այնտեղ ուսանելու համար, և հայտնեց, թե պարսից մեծամեծներից շատերը պատրաստ են հետևել յուր օրինակին, որովհետև իրանք օրինավոր վարժապետներ չունեն: Բացի դրանից, Նաիբուլ-վուզարան բարեհաճեցավ՝ թե դպրոցի դրությունը և նրա Պարսկաստանի ժողովրդի համար բերած օգուտները կհայտնե արտաքին գործոց վեզիրին և նա յուր կողմից կներկայացնե շահի բարձրագույն ուշադրությանը:

Քննությունից հետո Նաիբուլ-վուզարան մտավ հայոց ընթերցարանը, որ նույն շինվածքի մեջն է գտնվում, ուր դպրոցն է: Պարսկաստանի մեջ առաջին անգամ նա տեսավ, սեղանի վերա դրած, մինչև տասն և հինգ զանազան օրինակներ՝ հայերեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն և պարսկերեն

լրագրներ և ամսագրեր: Այս տեսարանը մինչև այն աստիճանը գրավեց Նորին պայծառափայլությանը, որ խոստացավ 40-պարսկերեն գրքեր ընծայել ընթերցարանին, որովհետև պարսկերեն գրքերի թիվը փոքր էր:

Նորին պայծառափայլություն Նաիբուլ-վուզարայի այս համակրությունը՝ թե՛ դեպի դպրոցը և թե՛ դեպի ընթերցարանը ամենայն շնորհակալության արժանի է: Իսկ ինչ որ վերաբերում է այն մտքին, այսինքն՝ հայոց դպրոցի մեջ ընդունել և պարսիկ երեխաներ, այդ մասին մենք կխոսենք առանձին նամակով. առայժմ այսքանը կասենք, — դա միակ միջոցն է՝ պարսիկների և հայերի, այդ երկու միմյանց հետ ցեղակից ազգերի մեջ սեր և միաբանություն տարածել, պետության համար հավատարիմ և կրթյալ հպատակներ պատրաստել, և հայոց դպրոցում եվրոպական գիտությանը ծանոթացած պարսիկ աշակերտների միջոցով լուսավորությունը մտցնել նույն իսկ մահմեդական ժողովրդի մեջ:

Տացե աստված, որ Դավրեժի հայոց ազգային դպրոցը կարողանար կատարել այդ մեծ պարտավորությունը:

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

Երկրագործություն: — Վաճառականություն ընդհանրապես, և հայերի վերաբերմամբ՝ մասնավորապես

Ատրպատական. Այստեղ հայերը գլխավորապես զետեղված են Ուրմիո լիճը շրջապատող գավառներում, որպիսին են Խոյ, Սալմաստ, Ուրմի, Սուլդուզ, Սովուխ-բուլախ, Բինաբ և Մարաղա: Բացի դրանցից բնակվում են Ղարադաղի գավառներում, Թարվեզ քաղաքում, Մագու քաղաքում և իր շրջակա գյուղորայքում:

Հայերի թիվը Ատրպատականի առաջնորդ Անդրեաս արքեպիսկոպոսի վիճակագրության համեմատ կարելի է նկատել հետևյալ ցուցակից:

Պարսկաստանում հայերը մեկ երկրի մեջ ամփոփված չեն բնակվում, այլ ցրված են զանազան կողմեր, սկսյալ Երասխ գետից մինչև Բաենդեր-Բուշեր, այսինքն՝ մինչև Պարսկական ծոցը կան Հնդկաստանի սահմանները: Այս ահագին տարածության վերա հայեր կարելի է գտնել զանազան քաղաքներում և առավելապես գյուղորայքում: Նրանց որքանությունը կարելի է գիտենալ հետևյալ թվանշաններից.

տուն այր կին

Նոր-Ջուղա (Սպահանի մոտ).

371 1191 1355

Չըհար-Մահալ (գավառ Սպահանա, ուր կան 5 հայաբնակ գյուղեր՝ Ահմադապատ, Սիրաք, Գիլնեկան, Մահամդա և Լուասիան).

306 1107 956

Փերիա (գավառ Սպահանա, ուր 25 զանազան գյուղորայքում բնակվում են).

1012 3437 2966

Բուրվարի(գավառ Սպահանա, ուր 16 զանազան գյուղորայքում բնակվում են).

446 1450 1243

Քամարա (գավառ Սպահանա, ուր 5 զանազան գյուղորայքում բնակվում են).

124 402 343

Կիաքլա (գավառ Սպահանա, ուր 9 զանազան գյուղորայքում բնակվում են).

183 578 448

Քեազազ (գավառ Սպահանա, ուր 7 զանազան գյուղորայքում բնակվում են).

151 489 453

Մալայիր (գավառ Սպահանա, ուր 4 զանազան գյուղորայքում բնակվում են).

110 321 260

Ղարաղան (գավառ Սպահանա, ուր 4 զանազան գյուղորայքում բնակվում են).

102 395 377

Ուրեմն ամբողջ Սպահանա նահանգում՝

2805 9370 8501

Շիրազ քաղաքում՝

7 14 20

Բուշեր քաղաքում՝

9 33 32

Համադան (հին Եկփատան քաղաքում).

40 114 120

Շավարին (գյուղ Համադանի մոտ).

76 165 149

Թեհրան (մայրաքաղաք Պարսկաստանի).

110 300 251

Վանակ և Շոթորխադ (գյուղեր Թեհրանի մոտ).

43 108 103

Ամբողջ Արաղեստանի հայ ազգաբնակության գումարն է.

3090 10104 10082

Վերոհիշյալ թվանշաններից երևում է31, որ հայոց ազգաբնակության մեծ մասը կենտրոնացած է Սպահան քաղաքում և նրա գյուղորայքում: Թե որտեղից և որպես զետեղվեցան այնտեղ հայերը, այդ հայտնի է պատմությունից, մենք թողնում ենք անցյալը, հարկավոր ենք համարում նրանց արդի վիճակից ասել մի քանի խոսք: Նոր-Ջուղան (մի արվարձան է Սպահանա մոտ) յուր բազմամարդության ժամանակ ունեցել է 20 եկեղեցի, բայց այնուհետև, երբ ժողովրդի մեծ մասը գաղթեցին դեպի Հնդկաստան, կանգուն մնացած են 7 եկեղեցի միայն: Երկու վանքեր տակավին չեն զրկված իրանց միաբանությունից: Ս. Կատարինեի վանքը կուսանոց է, ունի մինչև 20 միանձնուհիք: Ամենափրկիչի վանքում գտնվում է տեղային առաջնորդարանը:

Նոր-Ջուղան ունե երեք դպրոց. ա) Հայկյան-Հայրենասիրական, հաստատված 1843 ամի բարերարությամբ պ. պ. Հարություն Աբգարյանի և Հովհանջան Էլիազյանի, որք բնակվում են Հնդկաստանի, Կալկաթա քաղաքում. այս դպրոցի մեջ նույն պարոնների օժանդակությամբ ուսանում են 70 աշակերտներ. բ) Ամենափրկիչյան դպրոց. բացված 1852 ամի բարերարությամբ երկու քույրերի՝ տիկ. Մարիամ Հարությունյան և օրիորդ Թագուհի Մանուկյան, որոնք բնակվում են Հնդկաստանի Բատավիայում: Այս դպրոցը ունե 40 աշակերտներ և կառավարվում է նույն տիկինների օժանդակությամբ. գ) Սուրբ Մինասա դպրոց, որի հիմնադիրն է պ. Մարգար Սուքիասյան, բնակվում է Հնդկաստանի Ջավա կղզու Ջափարա քաղաքում. աշակերտաց թիվը 80 է: Բացի հիշյալ արական դպրոցներից, Ս. Կատարինի վանքի կուսանոցն ուներ յուր մեջ մի օրիորդական վարժարան, որ հիմնված է բարերարությամբ պ. Մանուկ Հորդանանյանի, որը բնակվում է Բատավիայի մեջ:

Բայց այժմյան վիճակավոր առաջնորդի՝ հայր Գրիգորիս եպիսկոպոսի օրերով Սպահանա վերոհիշյալ երեք արական դպրոցները բոլորովին ուրիշ կերպարանք ստացան: Նորին սրբազնությունը հայոց դպրոցները հանձնում է մստեր Բրուս անունով անգլիացու տեսչությանը, որպեսզի եվրոպական մանկավարժության կանոններին համեմատ նրանց ուղղություն տա: Այդ իհարկե, մի գեղեցիկ միտք է հայոց վանակարգ վարժարանը հանձնել եվրոպացի գիտնականին, նրան բարեկարգելու համար, երբ հայերից եվրոպական կրթությանը ծանոթ մարդիկ չկային: Բայց մստեր Բրուսը միսիոնար է, որը Լոնդրայի Անգլիական եկեղեցու կողմից ուղարկված էր Պարսկաստանում քրիստոնեություն տարածելու: Մի այսպիսի մարդուն հանձնել հայոց դպրոցների տեսչությունը, հազիվ թե կհասցներ ցանկալի նպատակին, այն է դպրոցի բարեկարգությունը և նորա եվրոպական մանկավարժության համեմատ կազմակերպությունը:

Որովհետև միսիոնարը գիտության մարդ չէ, միսիոնարը, ո՛ր եկեղեցուն և պատկանելու լինի, այնուամենայնիվ մոլեռանդ և կրոնամոլ է: Նա ծառայում է մի վերացական գաղափարի, որն իրականության հետ առանձին ոչինչ չունի, և նույն գաղափարին նվիրում է յուր գործունեությունը: Եթե միսիոնարին հանձնում են հայոց դպրոցների տեսչությունը, հարկավ, այն դպրոցները ծառայեցնելու է յուր նպատակներին: Այսպես էլ լինում է: Մստեր Բրուսը յուր օգնական հայազգի պ. Մելքոմ Ասատուրյանի հետ, որ ուսած էր Գերմանիայում, յուրյանց տեսչության տակն առնելով հայոց դպրոցների կառավարությունը, քիչ ժամանակից հետո հայտնվում է մի նոր այլանդակ կրոնական ուղղություն, որ մտցրած էր նույն ուսումնարաններում: Հայր Գրիգորիս եպիսկոպոսը, թեև ուշ, բայց հասկանում է յուր սխալը, նա կամենում է հեռացնել անգլիացի միսիոնարին յուր պաշտոնից: Բայց նա չէ ցանկանում հաճությամբ թողնել հայոց դպրոցները, մինչև հայոց առաջնորդին ստիպեցնում է դիմել տեղային կառավարությանը և բողոքել: Թեև դատը վճռվում է հօգուտ հայոց առաջնորդի, բայց անգլիացի միսիոնարը մեծ մասամբ հասած էր յուր նպատակին, որովհետև աշակերտները մինչ այն աստիճան գրված են լինում իրանց տեսչի տված ուղղությունով, որ չեն հեռանում նրանից, և ո՛չ ցանկանում են շարունակել իրանց ուսումը այն դպրոցներում, որոնք կրկին հայոց առաջնորդի հովանավորության տակ պետք է մտնեին: Նրանք, աշակերտները, սկսում են հաճախել մստեր Բրուսից հիմնված մի առանձին վարժատուն, որ հատկապես հայ մանուկների համար կառուցել էր նա:

Մենք ամենևին չենք դատապարտում անգլիական միսիոնարի գործ դրված խորամանկությունը, որովհետև գիտենք՝ անգլիացին որքան յուր երկրում ազատամիտ է, այնքան նա Ասիայում շահամոլ է և հարստահարող: Մենք դատապարտում ենք Գրիգորիս եպիսկոպոսի անհոգությունը. նա շատ միամիտ պետք է լինի, որ չէ հասկանում, թե գայլն ինչ նպատակով հանձն է առնում գառների պահպանությունը...

Մենք հայոց եկեղեցվո մոլեռանդ պաշտպաններից չենք. միայն նայում ենք նրա վերա բոլորովին ազգային կետից, և խիստ վնասակար ենք գտնում, որ հայը, հեռանալով հայրենական եկեղեցուց, դադարում է յուրյան հայ կոչել: — Ահա միսիոնարների մեզ տված օգուտը...

Սպահանա հայերի մեջ, բացի բողոքական տարրեն, որ նոր է մտցրած, կան քսան գերդաստանի չափ հայ կաթոլիկներ, որոնք կրոնափոխ են եղած մասամբ եզվիտներից, մասամբ Ունիթոռ կոչված Դոմինիկյանններից: Այս վերջիններին արհամարհանքը դեպի հայությունը հասնում է մինչև այն աստիճանի, ինչ աստիճանի հասնում է Հռոմի պաշտոնյաների հալածասիրությունը դեպի մարդկային ամեն ազատ ձգտողություն...

Բացի Սպահանից և նորա գավառներից, որպես տեսավ ընթերցողը, Պարսկաստանի մյուս քաղաքները շատ փոքր հայ բնակիչներ ունեն: Շիրազը, պարսից բանաստեղծական քաղաքը, այժմ ունի 7 հայոց գերդաստաններ, նոցա թիվը առաջ շատ էր, բայց օրըստօրե սպառվելու վրա են: Շիրազն ունի մի հայոց եկեղեցի, որն 1853-ի երկրաշարժից փլած էր, բայց կրկին նորոգվեցավ 1856 թվին: Վարժատուն չունի: Բենդեր-Բուշերի ինը տուն հայերը նույնպես ունեն մեկ եկեղեցի, բայց դպրոց չունեն, իրանց որդիքն ուղարկում են Բոմբա ուսանելու: Զարմանալի երևույթ, ամեն տեղ, հայն որքան և փոքր լինի թվով, նա դարձյալ ունի մի եկեղեցի: Նա առանց դորան ապրել կարող չէ... չնայելով, որ առանց դպրոցի, եկեղեցվո ժողովուրդն ոչնչանում է, և նորա քարերն պարսից բաղնիքների շինության համար են գործ դրվում...

Պարսկաստանի 1871 թվի սովը բավականին լայն ասպարեզ բաց արավ ամերիկացի բողոքական միսիոնարների առջև տարածել իրանց վարդապետությունը տեղային հայերի մեջ, որոնք փոխեցին իրանց կրոնքը ավելի մի պատառ հացի համար, քան որևիցե համոզմունքից դրդված: Այս մոլորության առաջին օրինակը տվեցին Համադանա հայերը, որոնք համարյա բոլորը ընդունեցին բողոքականություն: Այժմ ամերիկացի միսիոնարներն ունեն այնտեղ ուսումնարան, աշակերտները ստանում են շաբաթական 2 կռան փող, հագուստ և ուսման բոլոր պարագայք:

Նույնը արեցին ամերիկացի միսիոնարները և Թեհրանի հայերի մեջ, հիմնելով այնտեղ երկու դպրոցներ, որոնց մեջ ուսանում են 60 աշակերտներ, ստանալով շաբաթական 2 կռան փող, հագուստ, գիրք և բոլոր ուսման պարագայքը: Ամերիկացի միսիոնարների օրինակը գրավեց այնտեղ և երկու կաթոլիկ քահանաներ, որոնք հինգ մայրապետների հետ, բույն դնելով Թեհրանում, միտք ունեն օրիորդաց ուսումնարան հիմնել հայերի մեջ:

Բայց Թեհրանում գտնվեցան մի քանի եռանդոտ երիտասարդներ, որոնք տեսնելով ազգի կորուստը, հորինեցին մի ընկերություն. Հայկազնյան կոչված, և հիմնեցին նույն անունով մի դպրոց, որ ունի այժմ մինչև 40 աշակերտներ: Դպրոցը կառավարվում է բարերարների մասնավոր նվիրատվությամբ, բացի դորանից ստանում է Պարսից կառավարությունից տարեկան 200 թուման օժանդակություն: Դպրոցի աշակերտները, բացի նորանից, որ ձրիվարժ են, ունեն նաև գրադարան, որ ծառայում է որպես հասարակաց ընթերցարան: Թեհրանի երիտասարդության գործը գովելի է և այն կողմից, որ փոխանակ զանազան միջոցներով աշխատել է օտարերկրյա քարոզիչներին դուրս հալածել իրանց միջից, նրանք սկսել են ազատ կերպով մրցություն անել, որը միակ և ուղիղ ճանապարհն է հայ հասարակության մեջ կրոնափոխության առաջն առնելու: Թեհրանը ունի երկու հայոց եկեղեցի:

Մեր հաղորդած վերոհիշյալ տեղեկություններից ընթերցողը կտեսնի, թե որպես կրոնափոխությունը արագ քայլերով, օտարերկրյա քարոզիչների ձեռքով, առաջ է գնում հայերի մեջ: Այս երևույթի գլխավոր պատճառն է ժողովրդի չքավորությունը, որ յուր ապրուստի համար վաճառում է ամեն ինչ, որքան և նվիրական և սրբազան լիներ յուր համար: Իսկ բողոքական և կաթոլիկ քարոզիչները հայտնվում են Պարսկաստանում ահագին գումարներով: Մի երկրորդ ամենագլխավոր պատճառը մենք վերաբերում ենք տեղային հայոց հոգևոր կառավարության անհոգությանը և նրա անկարգությանը: Թողնենք մյուս եկեղեցական հաստատությունները, այսքանը բավական է հիշել, որ Սպահանա առաջնորդական վիճակը պարունակում է յուր մեջ, բացի վերոգրյալ քաղաքների և գավառների հայ ժողովուրդը, նաև Հնդկաստանի հայերը: Թե՛ Հնդկաստանի հայերը և թե՛ Պարսկաստանի հայերը իրանց սեփական քահանա չունեն: Սպահանա առաջնորդն ուղարկում է ամեն կողմ քահանաներ երկու կամ երեք տարվա պաշտոնով: Կնշանակե, Հնդկաստանի և Պարսկաստանի բոլոր հայ ժողովուրդը Սպահանա քահանաների ղևտական ժառանգությունն են: Մի քահանա Սպահանից դուրս գալով, մի և երկու ամսվա ճանապարհ պետք է անցնե, մինչև Թեհրան, Բուշեր և Հնդկաստանի զանազան քաղաքները հասնի, իսկ այնտեղ մնալու է նա երկու կամ երեք տարի: Ժամանակը լրանալեն հետո նրան կփոխանորդե մի երկրորդը: Իսկ այդ վիճակը ձրի չստացավ այն քահանան, նա յուր գալու ժամանակ բավականին գումար ծախսեց, մինչև ստացավ յուր տեղը: Նա ճանապարհին բավականին ծախս արավ մինչև հասավ յուր համար նշանակած քաղաքը: Ո՞րտեղից պետք է

դուրս բերե այս բոլորը, որ ինքն ևս մի բան շահե, — ժողովրդի քսակից...: Այժմ երևակայեցեք, թե ի՞նչ բարոյական և հոգևոր ուղղություն կարող է տալ յուր ժողովրդին այդ տեսակ քահանա...

Այժմ, որպես հիշեցինք, Սպահանա հայոց առաջնորդը Գրիգորիս եպիսկոպոսն է. նա թողել է Պարսկաստանը և գնացել է Հնդկաստան:

Ինչ որ վերաբերում է Պարսկաստանի հայերի հասարակական կյանքին, նրանց կենցաղավարությունը ամեն տեղ այնքան միատեսակ է, որ կարելի է այդ ընդհանուր տեսությունը անել, քաղաքաբնակները պարապվում են մի քանի արհեստներով, որպես են՝ հյուսնություն, ոսկերչություն, ջուլհակություն և այլն, նրանց գլխավոր առևտուրը գինեվաճառությունն է, որ մահմեդականներին արգելված լինելով, մնացել է քրիստոնյաների սեփականություն: Եվ որովհետև կրոնքով արգելված մի ըմպելիքի գործածությունը լինում է մահմեդականներից առավել անբարոյական և սրիկա մասնի մեջ, այս պատճառավ հայը գինեվաճառության հետ ծախում է և յուր պատիվը, մանավանդ այդ առևտուրը գտնվում է կանանց ձեռքում... Կանոնավոր վաճառականությամբ պարապվում են քաղաքներում շատ քիչ մարդիք: Այնպես որ, ամեն տեղ տիրում է չքավորությունը: Սպահանա հայերը համարյա ապրում են իրանց հնդկաստանցի ազգայինների ողորմությամբ: Գյուղացիների վիճակը ավելի դժբախտ է. նրանք թեև առհասարակ պարապվում են երկրագործությամբ, բայց կալվածատիրոջ հարստահարությունը նրանց ձեռքում ավելի վաստակ չէ թողնում. և իրանց ապրուստը որոնում են օտար երկիրներում գաղթականության մեջ:

Գաղթականությունը տարածվում է ավելի դեպի Հնդկաստան, որ հայերի համար մի անդառնալի կորստյան անդունդ է...

Պարսկաստանի գյուղացիների գաղթականությանը նպաստում է տեղային կառավարության այն ապօրինությունը, որ յուրաքանչյուր գյուղի համար սահմանված տուրքը ստացվում է նրանից մինչև վերջին շունչի մնալն: Գյուղն այն ժամանակ միայն ազատվում է տուրքից, երբ բոլորովին ամայի և դարտակ է մնում: Օրինակ, մի գյուղ մի ժամանակ ունեցել 200 տուն բնակիչներ և նոցա մարդահամարի համեմատ նշանակված է տուրքի մի որոշյալ գումար: Այժմ բնակիչներից 50 տուն գաղթեցին, տուրքի գումարից ոչինչ չէ պակասում. 50 տուն ևս գաղթեցին, դարձյալ նույն գումարը կստացվի, և այսպես բնակիչների թիվը օրըստօրե փոքրանում է, բայց տուրքը մնում է միևնույնը: Իսկ մնացած բնակիչները ստիպված են այնուհետև թողնել գյուղը, որովհետև այնքան ծանրություն տանել կարող չեն:

Ի նկատի ունելով այսպիսի հանգամանքները, մենք ստիպված ենք հայտնել մի քանի տխուր ճշմարտություններ, որ Պարսկաստանի հայոց ապագան չէ խոստանում որևիցե մխիթարական վախճան, քանի նորա գոյությունը ապահովող մի հաստատ գրություն չենք տեսնում: Թողյալ այդ, միշտ փոքրիկ մասնիկները անհետանում և կուչ են գնում նույն տարրի ընդհանրության մեջ: Այժմ երևակայեցեք Պարսկաստանի հայոց ցրվյալ կտոր-կտոր եղած մասնիկները զանազան պարսկական քաղաքներում և գյուղորայքում: Բավական է միայն քարտայի վերա նայել և տեսնել, թե որքան հեռու են միմյանցից Թեհրանը, Համադանը, Սպահանը, Շիրազը, Բենտեր-Բուշերը և այլն: Այնտեղ, ուր մենք 7-8 տուն հայ ենք տեսնում, գտնում ենք մի կամ ավելի եկեղեցիներ, ընդարձակ գերեզմանատուն, որոնք որպես անբարբառ վկայարանք ցուցանում են, թե հայ բնակիչների թիվը ավելի շատ է եղած առաջ. իսկ ո՞ւր են այժմ: — Բոլորը անհետացան

շրջապատող տարրի ընդհանրության մեջ հետևելով մարդկային կենցաղավարության կլանող օրենքներին...

Պարսկաստանի հայերի փրկությունը նրա մեջն է կայանում, որ նրանք ամփոփվեն մի տեղ, և մի այնպիսի տեղ, որ ավելի մոտ լինի Հայաստանին: Այս ասելով, մեր նպատակն այն չէ՝ գաղթականություն քարոզել դեպի Պարսկաստանի սահմաններից դուրս, և հայերին օտար երկրներում բախտ որոնելու ճանապարհ ցույց տալ: Այլ կամենում ենք ասել, փոխանակ Սպահանից և այլ քաղաքներից գաղթելով Հնդկաստան գնալ, ուր մեր ազգայինների կյանքը բոլորովին վտանգի մեջ է, — ավելի լավ և նպատակավոր կլիներ տեղափոխվել Ատրպատականի նահանգը, որը Հայաստանի նախկին գավառներից մեկն է և հայկական կենտրոնից շատ հեռու չէ: Այստեղ դարձյալ հայերը պարսից կառավարության իշխանության ներքո կարող էին ամփոփ դիրք ընդունել, և բոլորը հավաքվելով միասին ապահով կյանք վարել: Եվ որովհետև պարսկահպատակ հայերի մեծ մասը Ատրպատականի մեջ են զետեղված, նրանց գումարումը կկազմեր մի ամբողջություն, մի կենդանի ազգային մարմին:

Եթե ոչ, ամեն մի ազգային ամբողջություն, երբ որ կտրատվում է նա, յուր մեջ ո՛չ միայն ուժ չունի, այլ դադարում է և կյանք ունենալուց...

Մեր այս նամակով հաղորդած վիճակագրական տեղեկությունները վերաբերում են միայն Պարսից Արաղիստանի մասին, մնում է Ատրպատականի նահանգը, որի մասին կգրենք հետո:

Քաղաքաբնակ հայերը որոշվում են գյուղացիներից ո՛չ միայն իրենց պարապմունքով, այլ կենցաղավարության մյուս ձևերով: Գյուղացիք առհասարակ երկրագործներ են, ժիր աշխատասեր բանվորներ են: Երկրագործությունը հայերի մեջ այն աստիճան զարգացած է, որ Ֆաթհ-Ալի շահի առաջին վեզիրը՝ Հաջի Միրզա Աղասին, կամենալով Արաղարանի պարսիկներին երկրագործության օրինակելի ձևեր ցույց տալ, հրավիրեց խոյեցի հայ գյուղացիներ, այլև հայ դարբիններ և հյուսներ, գութան, արոր, խոփ և բահ շինելու համար:

Երկրագործության գլխավոր ճյուղը նվիրված է ցորյանի և բամբակի մշակության. կտավհատը մշակվում է միայն նրա յուղալի հատիկներից յուղ դուրս բերելու համար, իսկ ձողերի թելանյութը բոլորովին թողվում է անպետք. դրանից օգուտ քաղել դեռ չեն սովորած գյուղացիք: Կտավհատի յուղը, որ տեղացիք կոչում են ձեթ, գործ է ածվում որպես վառելիք լուսավորության համար, և որպես ուտելիք պաս օրվա համար, այլև նորա յուղով տարին մի քանի անգամ օծում են գոմեշները, նրանց վերայի ուտող միջատները սպանելու և չորքոտանիների կաշին փափկացնելու համար: Կանեփի հատիկները նույնպես գործ է դրվում յուղ դուրս բերելու համար, իսկ ձողերի թելանյութից դեռ չեն սովարած նուրբ գործվածքներ պատրաստել, շինում են միայն պարաններ և կոշտ գործվածքներ ջուալների (պարկերի) համար: Յուղաբեր բերքերի կարգին պատկանում է և գերչակը, որի յուղը լուսավորության համար է գործ ածվում, և շատ խնայողական է յուր դանդաղ վառվելու համար: Տաք տեղերում պարարտ հողերի մեջ ցանում են նաև կնջիթ, որի յուղը յուր ազնվությամբ պակաս չէ մնում ձիթապտղի յուղից: Դա գործ է դրվում որպես կերակուր, նրան բանեցնում են նաև ներկարարները (ձիթհանք): Ջրավետ երկրներում շատ զարգացած է բրինձի մշակությունը: Այդ երկրների կարգին է Ուրմիո գավառը, որտեղից դուրս է գալիս ահագին քանակությամբ բրինձ:

Բամբակի մշակությունը, ի բաց առյալ սառուտ և սառն երկրներից, տափարակ դաշտերի վերա յուր ծաղկյալ դրությանն է հասել: Բամբակ ցանելու համար միայն հողը վարում են տղամարդիկ, իսկ մնացյալ բոլոր հոգատարությունն մնում է կանանց վերա. նրանք ցանում են, բուսնելուց հետո քաղհան են անում, հասնելուց հետո նրանք են հավաքում կոզակները: Հետո նրանք են մաքրում բամբակը հունդերից իրենց հնաձև չերչերներով: Թեև փորձում են նորաձև մեքենաներ բամբակը մաքրելու համար, բայց փորձը ցույց տվեց, թեև նոր մեքենաներով գործը արագ է գնում, բայց բամբակի նուրբ թելանյութը կտրատվելով կորցնում է յուր լավ հատկությունը: Բամբակի մեծ մասը վաճառահանվում է, իսկ մի մասից տեղացիք հագուստ են պատրաստում: Կանայք մանում են թելի իրանց ճահրեներով, իսկ երբ ձմեռը գալիս է և տղամարդը ազատ է յուր դաշտային պարապմունքներից, այն ժամանակ սարքում է յուր ջուլհակի պարզ գործարանը և բամբակից կտավներ է գործում: Այս արհեստը գիտե ամեն մի գյուղացի: Գյուղացու հագուստը ոտքից մինչև գլուխ իր պատրաստած կտավներիցն է: Նա փոխում է նրանց գույնը կարմիր և կապույտ ներկերով. և դորա համար կան գյուղերում լեղակի ներկարարներ (բոյախանչի), նույնպես տորոնով կարմիր ներկողներ (շիլաչի): Պարսկաստանի կարմիր և կապույտ կտավները այնքան տոկուն գույն ունին, և այնքան լավ են պատրաստվում, որ մեծ քանակությամբ տարվում է Թիֆլիս, և այստեղից տարածվում է Կովկասի կիսավայրենի ցեղերի և գյուղացիների մեջ:

Հացաբույսերի տեսակներից ցանվում է նաև գարի և կորյակ, վերջինը ցանում են ավելի այն տարիներում, երբ մորեխից վտանգ է սպառնում, որովհետև մորեխը չի ուտում կորյակի բույսը:

Ագարակային բերքերից ավելի մեծ քանակությամբ մշակվում է սեխ, ձմերուկ և վարունգ, դոցա կարգումն է շաղգամը, կաղամբը, բողկը, ճակնդեղը, ստեպղին (գազար), որոնք գործ են դրվում որպես կերակուր, հում կամ եփած ձևով: Գետնախնձորի մշակությունը մի քանի տեղերում դեռ նոր է սկսվել:

Ագարակային ընդեղենների տեսակից մշակվում են լոբի, ոսպ, բակլա և սիսեռ: Սիսեռի բույսից ստացվում է մի տեսակ թթու հեղուկ, որ կոչվում է շաբնամ: Գյուղացիք կարծում են, թե դա մի տեսակ թթու ցող է, որ առավոտները նստում է սիսեռի բույսերի վրա, և այս պատճառով ամեն օր վաղ առավոտյան սպիտակ մաքուր կտավներ են սփռում բույսերի վրա, կտավը ծծում է ցողը, հետո, քամելով թափվում է կտավից թթու հեղուկը: Բայց իսկապես թթվությունը սիսեռի դեռ չհասած պատյանների մեջն է, և երբ ցողը իջնում է նրանց վրա՝ պատյաններից թթու համ է ստացվում, և այդ լինում է առավելապես այն երկրներում, ուր առավոտյան ցողը առատ է, որպես են — Ուրմիո լճակի շրջակա գավառները: Սիսեռը բույսերից առնելով թթվությունը վնասում է հատիկներին, որոնք ավելի չեն լցնում այլ, մնում են նիհար և փոքրիկ: Սիսեռի թթուն գործ է դրվում ըմպելիքների համար, երբեմն խառնում են թեյի մեջ — լիմոնի տեղ:

Այգեգործությունը նույնպես յուր պատվավոր տեղն է բռնում պարսկահայ մշակության մեջ: Այս ճյուղի մեջ ավելի զարգացած է խաղողի մշակությունը, մանավանդ այն մասերում, որ բարեխառն կլիմա ունին: Դոցա կարգումն է դարձյալ Ուրմիո լճի շրջակա գավառները, մանավանդ Ուրմիան և Մարաղան: Խաղողից գյուղացիք պատրաստում են այնքան գինի, որքան իրենց պետք է, իսկ մեծ մասը չորացնում են և չամիչ կամ սովչա պատրաստում, ուրիշ երկիր վաճառահանելու համար: Ատրպատականի քիշմիշը տարվում է մեծ մասամբ Ռուսաստան, Նիժնի վաճառատեղը և Երևան: Թեև պարսիկները չեն գնում հայի պատրաստած քիշմիշը, բայց հայ վաճառականներին են ծախում: Խաղողի քաղցուից պատրաստում են նաև դոշաբ կամ բաքմազ, որ մի քաղցր, հալած

մեղրի նման հյութ է, գործ է ածվում որպես կերակուր: Մեղվաբուծությունը զարգացած է այն գյուղացիների մեջ միայն, որոնց գյուղերն գտնվում են լեռների ստորոտին կամ լեռնային բարձրավանդակի վրա:

Որպես երկրագործ ժողովուրդ, հայ գյուղացիք անասնապահությամբ շատ են պարապում. պահում են այնքան կովեր և գոմեշներ, որքան բավական է իրանց տնտեսական գործածության համար — յուղ և մածուն ունենալու համար: Ավելորդ անասուններ պահել չեն էլ կարող այն գյուղացիք, որոնք դաշտաբնակներ են, որովհետև անմշակ հողերը շատ փոքր են անասուններին արածելու համար: Ոչխարներ չեն պահում, որովհետև խաշնարածության հետ կապակից է չվական կյանքը, այսինքն՝ տարվա տաք եղանակներին ոչխարներ սարը տանել և այնտեղ դարմանել մինչև ձմեռ. իսկ երկրագործ և միևնույն ժամանակ հաստատաբնակ հային դժվար է հեռանալ հողային պարապմունքից:

Այն հայ գյուղացիք, որոնք սարերի մոտ են, կամ լեռնային բարձրավանդակի վրա են բնակվում, պարապում են նաև խաշնարածությամբ, որովհետև նոցա շրջապատող բնությունը ընծայում է ճոխ արոտամարգեր ոչխարներ պահելու համար:

Խաշնարածների մեջ զարգացած է նաև բուրդից գործվածներ պատրաստելու արհեստը, որ ըստ մեծի մասին կատարվում է կանանց ձեռքով: Այս գործվածները թեև այնքան նուրբ և գեղեցիկ չեն, որպես պարսիկներինը, բայց հայտնի են իրենց ամրությամբ և գույների տոկունությամբ, որպիսին են զանազան տեսակի կարպետներ, թաղիքներ և ավելի բարակ գործվածներ, որոնցից գյուղացիք պատրաստում են վերարկուներ (աբա) և վարտիքներ (շալվար): Գորգեր շինել չեն կարողանում: Շալեղեն գործվածների հտամնացության գլխավոր պատճառը այն է, որ հայոց ոչխարների բուրդը և մազը նույն լավ հատկությունը չունեն, որպես պարսիկներինը, — կլիմայական աննպաստ պայմանների պատճառով:

Ամեն գյուղերում գտնվում են այնպիսի արհեստավորներ, որ այն գյուղին են պետք. գյուղացիք ունեն հյուսներ, որոնք շինում են երկրագործական գործիքներ՝ գութան, արոր, որպես և դռներ, լուսամուտներ և այլն: Գյուղերում կան որմնադիրներ, որոնք գլխավորապես շինում են նույնպես երկրագործական անոթներ, որպիսին են՝ խոփ, բահ, շղթա, բրիչ և այլն: Գյուղերում կան ջաղացպաններ, որ սրում են բթացած աղորիքը: Գյուղերում կա սափրիչ, որ միևնույն ժամանակ շատ անգամ բժշկի պաշտոն է կատարում: Ոսկերիչները, որ ավելի կանանց են ծառայում, գալիս են քաղաքներից և ժամանակավորապես մնում են, դրանց կարգումն են և կլեյկագործները:

* * *

Քաղաքներում հայերը համեմատաբար փոքր թվով են բնակվում, և եթե գտնվում են քաղաքներում հայեր, նրանք կամ առանձին և մահմեդականների հետ խառն թաղեր են կազմում քաղաքի պարիսպների մեջ, կամ բնակվում են քաղաքից դուրս առանձին արվարձաններում: Այդ այն պատճառով է, որ նախ մահմեդականները թույլ չեն տա քրիստոնյա հային իրենց մեջ բնակվելու և իրանց դրացիությամբ նրանց պղծելու, եթե թույլ ևս տային, հայերին ձեռնտու չէ ցրվել մահմեդականների մեջ և նրանց թաղերում բնակություն հաստատել, ուր ամեն րոպե կարող էր նրանց վտանգ սպասել: Այս պատճառով սրանք աշխատել են միշտ ամփոփ դիրք բռնել և միմյանց հետ սեղմված ապրել: Ամբողջ Պարսկաստանում Թեհրանում միայն հայերը ցրված են զանազան թաղերում և այդ այն պատճառով, որ Պարսկաստանի մայրաքաղաքը ավելի

ներողամիտ է դեպի ոչ-մահմեդականները: Այստեղ հայերն ազատ են այն հալածանքներից, որ պատահում է ուրիշ քաղաքներում:

Քաղաքներում հայերը ըստ մեծի մասին պարապում են զանազան արհեստներով. այս արհեստների մեջ առաջին տեղն է բռնում ոսկերչությունը: Պարսից հարեմները և կանանց ճոխ զարդարանքը, ոսկու, արծաթի և թանկագին քարերի շռայլաբար գործածությունը միշտ առատ գործ են տալիս հայ ոսկերիչին: Թեև հրեաները նույնպես պարապում են այս արհեստով, բայց այս ազգի բնական խարդախությունը թույլ չէ տալիս հայերի հետ մրցություն անել: Հայերը գրված լինելով պարսիկների երաշխավորությունը, ամենահին ժամանակներից շահի դռան զարգարբաշին (ոսկերչապետը) միշտ եղել է հայ, այժմ նույնպես հայ է: Նորա համար պալատում առանձին գործարան կա, ուր նա աշխատում է միմիայն արքունիքի համար: Այսպիսի արհեստավորները միշտ արժանացել են խանության աստիճանի և նոցա իրենց արհեստի արտոնությունը անցնում է որդուց-որդի:

Պարսից իշխանները շատերն ունեն տնային ոսկերիչ, որ ամբողջ տարի բանում են միմիայն այս և այն խանի կամ շահզադայի համար: Պարսիկները առհասարակ սիրում են նայել փայլուն և խայտաճամուկ իրերի վրա: Մտեք մի պարսիկ իշխանի կամ մինչև անգամ հասարակ հաջու հյուրանոցը, դուք կկարծեք թե դա հազվագյուտ իրեղենների մի խանութ է, ուր դասավորված են գույնզգույն չինական անոթների, հայելիների, արծաթե աշտանակների և ջահերի մի մեծ հավաքածու: Այստեղ դուք կտեսնեք քսան-երեսուն հատ արծաթե ղեյլաններ, մի քանի հատ արծաթե սամովար, նույն մետաղից շինված ափսեներ, թեյամաններ և շաքարամաններ, ոսկուց շինված սուրճի փոքրիկ ֆինջաններ (բաժակներ), — մի խոսքով ամբողջ սենյակը վառվում է ճենապակու և թանկագին մետաղների կարասիքով, և այդ բոլորի մեջ փոքր գործ չէ գտնում յուր համար հայ ոսկերիչը:

Պարսիկը, երբ ձեռքում փող ունի, գնում է այսպիսի բաներ, նրա համար մեծ պարծանք է եթե ասեն՝ «տասն հատ արծաթե սամովար ունի». այս պատճառավ նա յուր հարստությունը ի ցույց է դուրս բերում: Բայց երբ բախտը փոխվեցավ, նա սկսում է ծախել, գրավ դնել և սպառել... Բախտի հեղաշրջության հետ անդադար պարսկի տունը լցվում է և դատարկվում է. և ամեն պարագային օգուտ է քաղում հայ ոսկերիչը. նա գնում է եղածը չնչին գնով, կամ նորն է շինում:

Ոսկերչությունից հետո արհեստների մեջ երկրորդ տեղն է բռնում հյուսնությունը: Ով որ փոքր ի շատե գաղափար ունի պարսիկների լուսամուտների մասին, կարող է հասկանալ, որ հյուսնությունը հայերի մեջ չափազանց զարգացած է, որ այնքան ճիշտ մաթեմատիկական համաչափությամբ դուրս են բերում իրանց ձեռագործը: Պարսից ճաշակը այս արհեստի մեջ նույնպես պահպանել է յուր հատկանի առանձնությունը. նա չի սիրում, որ արեգակի ճառագայթները իրանց բնական գույներով ներս ցոլան յուր սենյակի մեջ, անպատճառ ցանկանում է նրանց գույն տալ, որպես նա ներկում է յուր մորուքը և մատները: Պարսիկի այս պահանջը կատարում է հայ հյուսնը. նրա լուսամուտների փանջարաները կազմում է գույնզգույն ապակիների փոքրիկ բանվածներով, որոնք հորինում են զանազան նկարներ, և լույսը այս նկարների միջից անցնում է որպես գույնզգույն ծաղկի փունջերի միջից, և գեղեցիկ ֆանտաստիկական ճառագայթներ է արձակում սենյակի մեջ:

Հայ հյուսնը կամ ատաղձագործը պարապում է միայն նուրբ և բարակ գործվածքներով, իսկ փայտե կոշտ շինվածքները նա թողնում է մահմեդականներին: Վերջին ժամանակները պարսիկների տներում մուտք գտան նաև եվրոպական կարասիք. այս նորաձևությունը հայերի համար մի նոր գործ բացավ: Հայ արհեստավորը ավելի շուտ է սովորում այն, ինչ որ եվրոպական է. մինչդեռ պարսիկը չի ուզում փոխել ինչ որ սովորած է յուր պապերից. նույնը պատահեցավ և դերձակության մեջ: Երբ պարսիկները (ծառայողները) սկսան նեղ պանտալոն հագնել և իրանց հագուստները նմանեցնել եվրոպացիներին, հայ դերձակները միայն կարողացան նրանց ճաշակին հարմարեցնել մի նորաձև կիսաեվրոպական և կիսապարսկական հագուստ: Եվ այսօրվա օրս ամենալավ դերձակը, որ բանում է շահից սկսյալ մինչև ստոր աստիճանավորների համար՝ հայ է: Ամեն քաղաքներում հայ դերձակների խանութները բազմանալու վրա են և ավելի արդյունավոր է լինում այդ արհեստը, քանի որ հագուստի նորաձևությունը տարածվում է:

Դարբնության մեջ քաղաքներում հայերը ձեռք են առել զինագործությունը: Տերության զինվորական գործարանների (ջաբախանաների) հմուտ արհեստավորները հայեր են: Հայ զինագործները սովորաբար գնում են փոքրիկ քաղաքներ կամ մեծ գյուղեր և այնտեղ մնում են գործելու ժամանակավորապես: Նրանք գնում են մինչև անգամ զանազան ազատաշրջիկ ցեղերի մեջ, որպիսիք են քուրդերը, թալիշները, գելաքները և այլք և այս ավազակների համար զենք են պատրաստում, նրանց թաբունի հետ այստեղ և այնտեղ թափառելով: Զարմանալի է տեսնել մի ազգ, որ գիտե զենք շինելու արհեստը, բայց նրա գործածելը չգիտե...:

Հայերից կաշեգործներ չկան, որպես և կոշկակարներ, թամբ շինողներ: Կաշիե գործվածները այն տեսակ նյութերի կարգին են պատկանում, որ պարսիկ շարիաթի համեմատ կարող են պղծություն ընդունել. այս պատճառով պարսիկը կաշվեղեն հայից չէ գնում. թեև Եվրոպայից բերած կոշիկները պարսիկը առնում և հագնում է, բայց այս դեպքում նա չի ուզում մտաբերել, թե նրա պատրաստողը ինչ ազգից է...: Այնուամենայնիվ հայը կարող է կոշկակարի խանութ ունենալ, երբ նա բաց է անում հայոց թաղում և միայն հայերի համար է բանում: Այս առանձնական արհեստավորների կարգիցն են սափրիչները. պարսիկը իր մազերը հային կտրել չէ տալիս: Հայերից չկան քաղաքներում և ներկարարներ. պարսիկը յուր սենյակի պատերը հային ներկել չէ տալիս, եթե սա մի այդպիսի բան աներ, այն ժամանակ չէր կարող աղոթել այն սենյակում, որի պատերը պղծված են հայի ձեռքով: Այս արհեստը, նույնպես և նկարչությունը շատ առաջ է գնացած պարսիկների մեջ: Ոչ ոք այնպես գեղեցիկ չէ կարող նկարել սենյակի պատերը, որպես պարսիկը: Այստեղ մարդ տեսնում է պարսիկին իր երևակայության ճոխ ֆանտազիայով: Նրա պատերի վրա նկարված է յուր սիրելի ջեննաթը յուր հուրիներով և փերիներով, մշտականաչ արմավենիներ, սիրամարգներ, վարդի թփեր յուր գույնզգույն սոխակներով և թութակներով, կիսամերկ կանայք կամ ածում են կամ պար են գալիս. մի խոսքով ամեն հրաշալիք, որով միշտ հրապուրվում է արևելքը...:

Անձնատուր եղած երևակայական ցնորամտության, պարսիկ պարզությունը ուշադրություն չէ դարձնում իսկականի վրա. այս պատճառավ նրանց նկարների մեջ մարդ երբեք չէ տեսնում բնությունը: Այսպես է և պարսիկ բանաստեղծությունը, նրա մեջ ամենևին չկան բնության նկարագիրներ, նրա մեջ դուրս բերված անձնավորություններն անգամ մի տեսակ հրեշտակներ են, որ ապրում են բանաստեղծի երևակայության մեջ:

Քաղաքաբնակ հայերի գլխավոր պարապմունքներից մեկն է գինեգործությունը: Պարսիկներին որպես կրոնով արգելված է ոգելից ըմպելիքների գործածությունը, այնպես էլ արգելված է նոցա պատրաստելը: Այս պատճառով այդ արհեստը մնացել է հայերի սեփականությունը: Ամեն քաղաքներում հայ հասարակության ստոր մասը պարապում է գինեվաճառությամբ. թեև նրանց թույլ տված չէ ազատ և բացարձակ կերպով գինետներ բաց անել, բայց վաճառում են գաղտնի կերպով իրանց տներում:

Մինչև անգամ երկրի քրիստոնեաբնակ մասերում գինետները և գինեվաճառությունը կապված են զանազան անբարոյական գործողությունների հետ: Պարսիկ խմողը խմում է հարբելու չափ և այնուհետև գազան է դառնում...: Պարսկաստանում այս կերպով արգելված ըմպելիքի վերաբերմամբ զեղծումներ գործողները լինում են ըստ մեծի մասին ժողովրդի անբարոյական և սրիկա դասը, — ուրեմն հասկանալի է, թե ինչ տեսակ մարդիկ կլինեն հայ գինեվաճառի հաճախորդները: Պարսկաստանում պատահած սպանությունների, գողությունների մեծ մասը սկիզբ են առնում գինետներից: Ամենահանգիստ լոթին (սրիկան), որ գինետուն մտնելիս գառնուկի պես հեզ էր, դուրս է գալիս այնտեղից մերկացած դաշույնը ձեռին...: Այս պատճառավ կառավարությունը շատ անգամ կամեցել է արգելել հայերի մի այսպիսի պարապմունքը, բայց հնար չի եղել, հայերը միշտ իրանց արածը արել են, միշտ պատճառ են գտել ասելու. «թույլ տվեք մեզ ունենալու մսավաճառի, մրգավաճառի, խոհարարի և հացթուխի խանութներ, այն ժամանակ մենք կթողնենք գինեվաճառությունը. մի բանով պետք է մեզ ապրել»:

Պետք է ասել, որ հայ ժողովրդի մնացյալ մասը ամենևին գոհ չէ գինեվաճառներից, որովհետև քիչ չէ պատահում, որ նրանց վնասը կրում են իրանք կամ մարդիկ են սպանվում, կամ գողություններ են լինում, այլ ժամանակ մի ամբողջ անմեղ հասարակություն պատասխանատու է լինում գործածած չարիքին:

Պարսկաստանում այժմ խմողների թիվը ավելի շատ է, քան թե քրիստոնյաների մեջ: Արևելցիք սիրում են իրենց ուղեղը գրգռել ոգելից բաներով, այս պատճառավ հնարեցին ափիոն, բանգը և տեսակ-տեսակ մաղուներ. իսկ այդ բոլորի տեղը այժմ բռնում է արաղը (օղին): Պարսիկը սիրում է խմել թունդ ըմպելի, որ շուտ արբենա: Խմիչքների գործածությունը մտել է մինչև անգամ և հարեմներում. պարսիկ կինը ավելի հրապուրիչ է դառնում, երբ նա արբած է...: Հայ գինեվաճառները սովորել են պատրաստել նրանց համար քաղցր լիքեոններ. բացի դրանից նրանք սովորել են պատրաստել ուրիշ տեսակ եվրոպական ըմպելիներ, այժմ Թավրիզի մաստիկան յուր հատկությամբ պակաս չէ եվրոպականից: Պարսկաստանում խնձորից պատրաստված գինիները հիանալի են:

Պարսիկները իրանք էլ սովորել են գինի շինել. Շիրազի գինին առաջին տեղը կարող է բռնել բոլոր եվրոպական գինիների մեջ: Նա չի վաճառահանվում, միայն մասնավոր մարդիկ պատրաստել են տալիս և պարսիկ մեծամեծներին ընծա են ուղարկում:

Խոսելով արհեստների վերաբերմամբ, չէ կարելի չհիշել և այն, որ Պարսկաստանում տակավին պահպանվել է արհեստավորների որոշ-որոշ դասեր կազմելու սովորությունը, որի նմանը դեռևս կա Թիֆլիսում համքար անունով, այլև Անդրկովկասի ուրիշ քաղաքներում պարսիկներից մնացած: Բայց հայերը ամեն տեղ չեն մտնում պարսից համքարների մեջ. նրանք միշտ առանձին դասեր են կազմում և ունեն իրանց գլխավորը իրանց ազգից: Այդ գլխավորները, օրինակ,

դերձակապետը (խայաթ-բաշին). ոսկերչապետը (զարգարաբաշին), կառավարության առջև իրանց դասի ներկայացուցիչն են, և նշանակվում են տեղական կառավարությունից: Դրանց ձեռքով է հավաքվում արհեստավորներից տուրքը, և դրանք են ներկայացնում կառավարությունը: Արհեստավորների գլխավորը պահպանում է և միաբանությունն յուր դասի մեջ, դատելով և վճռելով արհեստավորների մեջ պատահած վեճերը:

Հայերի գյուղական կառավարությունը: — Հայ գյուղերը լինեն դրանք արքունական թե մասնավոր կալվածատերերի սեփականություն՝ ունեն մի ռայիս (տանուտեր), որին ընտրում են իրանք գյուղացիք: Տանուտերը ունի մի օգնական, որ կոչվում է գզիր. այս վերջինը գյուղի սատանան է, ամեն ծակը կմտնե, ամեն բան կլրտեսե և ամենի մասին զեկուցում կտա տանուտերին: Տանուտերը գյուղի ծերակույտի գիտակցությամբ որոշում և բաժանում է հարկերը գյուղացոց վրա, հավաքում է տուրքը, ինքը ստացական է տալիս և ներկայացնում է ուր որ հարկն է: Տանուտերը է միևնույն ժամանակ գյուղի հաշտարար դատավորը. նա վճռում է գյուղացոց մեջ պատահած վեճերը և պատժում է ոչ ծանր հանցավորներին. իսկ մեծ հանցանքները դատում է կամ գյուղի տերը կամ տեղային կառավարությունը: Եթե տանուտերը լավ մարդ է՝ գյուղը միշտ շահում է նրա գործունեությունից և անկարգություններ շատ սակավ են պատահում: Բայց վատ տանուտերը մի վնասակար գործիք է կալվածատիրոջ ձեռքում, որ զոհում է գյուղացոց բարիքը կալվածատիրոջ շահերին: Թեև գյուղացիք իրանք են ընտրում տանուտեր, բայց վատ տանուտերին միշտ դժվարանում են փոխել, որովհետև նա վայելում է պաշտպանություն գյուղատիրոջ կողմից, որի շահերին միշտ կուրությամբ ծառայել է: Տանուտերը իր պաշտոնից հանվելուց հետո — հասարակ գյուղացի է դառնում:

Գյուղերը դատարան չունեն, այսինքն՝ մի հատկացյալ տեղ, ուր հավաքվեին և խորհրդածեին: Խորհրդածությունները կատարվում են շատ անգամ հրապարակի վրա կամ այս ու այն աղայի դռան առջև: Շատ անգամ տանուտերը փողոցում ման գալու ժամանակ, կամ գինետան մեջ խմելու ժամանակ և կամ մի տան մեջ հյուր եղած ժամանակ վճիռներ է տալիս:

Քսան կամ երեսուն տարի առաջ դեռ կային մելիքներ, նրանք ժողովրդից չէին ընտրվում, այլ ժառանգական ազնվականներ էին, որոնց տոհմային հնությունը ուներ մի քանի հարյուր տարվա պատմություն: Մելիքը իշխում էր մի կամ մի քանի գյուղերի վրա, շատ անգամ մի ամբողջ մասի ազգաբնակության վրա: Նրա իշխանությունը ընդարձակ էր և միապետական: Մելիքները ունեն ֆարմաներ, շնորհված պարսից շահերից և ռոճիկ էին ստանում կառավարությունից: Ժողովուրդը հպատակվում էր մելիքին, որպես յուր նահապետին: Նա ուներ յուր ձեռքի տակ զինված մարդիք, որոնցով կռիվներ էր հայտնում թշնամիներին, արշավանքներ էր գործում, գերիներ և թալաններ բերում:

Մելիքները այն ժամանակներում փայլում էին իրանց իշխանությամբ, երբ ավատական խանությունները Պարսկաստանում դեռ իրանց բռնակալ միապետությունն էին վայելում: Իսկ Աղա-Մամուդ-խանից սկսյալ, այժմյան տիրող դաջարյան ցեղի շահերի ժամանակ՝ ավատականությունը սկսեց փոքր առ փոքր թուլանալ, և վերջապես կորցնել յուր նշանակությունը, նրա հետ էլ մելիքները ընկան:

Մելիքների անկման մի երկրորդ պատճառն էլ Պարսկաստանի հայերի գաղթականությունն էր, երբ 1827 թվին քառասուն հազար հայեր անցան դեպի Նախիջևանի և Արարատի կողմերը:

Պարսկաստանում մնացող հայերը թվով քիչանալով — տկարացան և մելիքներն էլ զրկվեցան իրանց ուժերից: Մինչև գաղթականությունը Խոյ քաղաքի զարաբխանան (դրամ կտրելու տունը) և Սալմաստ գավառի մաքսատները — հայերի ձեռքումն էին32:

Մելիքների մեջ իրանց գերիշխանությամբ առաջին տեղը բռնում էին Ղարաբաղի մելիքները, որոնք օգտվելով երկրի լեռնային և անտառապատ բնությունից, շատ անգամ անկախ դրություն են պահպանել:

Ղարադաղը (Հին Փայտակարանը) գտնվում է Ղարաբաղի հանդեպ. այս հայկական երկու գավառները բաժանվում են Երասխ գետով, և մինչև անգամ հայոց թագավորության օրով երբեմն անկախ իշխանություններ են կազմել33:

Ղարադաղու մելիքները մեր դարու սկզբներում մտածում էին միանալ Ղարաբաղի մելիքների հետ և իրանցից թոթափել պարսկական լուծը. բայց հայոց անմիաբանությունը չթողեց գործը հաջողի:

Ղարադաղի մելիքները ընկան այն ժամանակ, երբ այդ երկիրը մտավ թաթարների մի բարբարոս ցեղ, որ կոչվում է չալաբյանցիք: Հայոց գյուղերը անցան նրանց խաների ձեռքը, և հայերը փոքր առ փոքր հպատակեցան նրանց: Չալաբյանցոց հարստահարությունները վերջին ժամանակներում այն աստիճան անգթության հասան, որ Ղարադաղի բնակիչերից շատերը գաղթեցին դեպի Ղարաբաղ, իսկ շատերը բնակություն հաստատեցին Թավրեզ քաղաքում:

Ղարադաղը հայտնի է յուր հանքերի հարստությամբ, այնտեղի պղնձի և երկաթի հանքերը, կարելի է ասել, իրանց նմանը շատ քիչ ունեն ամբողջ երկրագնդի վրա: Մինչև այսօր Ղարադաղի հայերը բովագործում են երկաթի հանքերը. նրանց մեծ մասը դարբիններ են: Շինում են պայտեր և տանելով զանազան քաղաքներ վաճառում են. դրանով են ապրում շատերը:

Ղարադաղի այն կողմերում, ուր իջնում է դեպի Երասխի ափերը, որ տեղացիք կոչում են իրանց բարբառով Արազքար, այսինքն՝ Արազի կամ Երասխի ափեր, — ավելի ցած դիրք ունենալով, պահպանում է տաք և խոնավ կլիմա: Այս տեղերում հին ժամանակներից սկսած, պահպանվել է թթենու մշակությունը և շերամապահությունը. իսկ այժմ այդ արհեստը ավելի զարգացած է տեղացի հայերի մեջ: Ղարադաղի մետաքսը յուր հատկությամբ միշտ բարձր տեղ է բռնում վաճառականության մեջ:

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

Նախ քան խոսելը Պարսկաստանի ներկա առևտրական գործունեության մասին, ավելորդ չեմ համարում մի համառոտակի հայացք ձգել նրա այն ժամանակվա դրության վրա, որ երեք քառորդ դարով միայն հեռու է մեզանից: Այն ժամանակվա Պարսկաստանի ամեն մի փոքրիկ գավառը, ամեն մի նահանգը, ձևացնում էին միմյանցից անկախ առանձին ավատական իշխանություններ, որոնք պատկանում էին զանազան խաներին, բեգերին և այլ կալվածատեր իշխաններին: Այդ փոքրիկ տերությունները միշտ թշնամական հարաբերությունների մեջ լինելով, կռիվը, արյունահեղությունը, կայքի հափշտակությունը — անդադար և սովորական պատահարներ էին: Հայտնի բան է, մի այսպիսի ժամանակ, երբ բնակիչները թաքցնում էին իրանց կայքը, և մտածում

էին միայն իրենց գլուխը պահպանելու մասին թշնամու սրից, անկարելի էր, և չէր կարող զարգանալ վաճառականությունը:

Երբ Աղա-Մամադ-խան ներքինին 1779 թվին տիրելով պարսիկ գահին, միևնույն ժամանակ նվաճեց ավատական իշխաններին իր միապետության զորության ներքո, նախնի սովորությունները փոքր-ինչ խաղաղվեցան, և նրա հաջորդների՝ Մամադ-շահի ու Ֆեթ-Ալի-շահի օրերով, ժողովուրդը կարողացավ անվախ ցուցաբերել յուր կայքը, և Շահ-Աբասի ժամանակ ծաղկած34 և նրանից հետո թառամած վաճառականությունը մի փոքր շունչ առավ, կենդանացավ:

Բայց տակավին նա ուներ խիստ նեղ շրջան, որովհետև Պարսկաստանի վաճառականությունը — ներքին էր, արտասահմանի հետ ոչ մի հարաբերություն չուներ: Դրա պատճառը պետք է որոնել գլխավորապես այն բանի մեջ, որ մահմեդական պարսկին մեղք էր համարվում ոտք դուրս դնել օտար հողի վրա, որտեղ նա ստիպված կլիներ պղծել՝ գյավուրների հետ հարաբերություն ունենալով, և շարիաթով արգելված նոցա կերակուրները ուտելով: Այդ համարձակ քայլը արեցին բնիկ հայերը: Եվրոպական ապրանքը առաջին անգամ նոքա մտցրին Պարսկաստան և Պարսկաստանի մթերքը առաջին անգամ նոքա արտածեցին արտասահման: Նոցա օրինակը հրապուրեց Եվրոպայի բախտախնդիրներին, երբ նոքա հասկացան, թե հայերը մի փոքրիկ գրչահատ դանակը մինչև քսան ռուբլի էին վաճառում միամիտ պարսիկներին և մի ձեռք անգլիական ֆենջան-նալբաքիով և մի քանի արշին Լեյպցիկի մահուդով գրավում էին գեղասեր խանի գյուղերը:

Այժմյան պարսից արքայի Նասր-Էդդին շահի թագավորության առաջին տարիներում հայտնվեցան Թավրիզ քաղաքում և մի քանի մեծ և հաստատ եվրոպական տներ: Այս երևույթը ստիպեց հայերին տեղի տալ եվրոպացիներին առևտրական ասպարեզը, որովհետև նոքա մեծ կապիտալիստներ չլինելով, և ապրանքը երկրորդ և երրորդ ձեռքից առնելով, — չէին կարող ազատ մրցում անել Եվրոպայի վաճառականական տների հետ, որոնք կազմակերպված էին մեծ ընկերություններից, և ապրանքները հանում էին ուղղակի աղբյուրներից: Այդ առևտրական տներից շատերը մինչև այսօր տևում են Թավրեզում: Նշանավոր են հետևյալ ընկերությունները՝ Ռալլի, Սուվաջ-օղլի, և Հանհարթու Ցիկլեր՝ զվիցերական տունը:

Թաբրեզը Պարսկաստանի գլխավոր վաճառականական կենտրոնն է, ուր մտնում են մասամբ արտասահմանից ներմուծած ապրանքները, և որտեղ հավաքվելով դուրս են գալիս դեպի արտասահման՝ Պարսկաստանի ապրանքների մեծ մասը: Այստեղ պիտի խոսեմ գլխավորապես Թաբրիզ քաղաքի վաճառականության մասին:

Վաճառականների ապրանքը զետեղելու համար ծառայում են գլխավորապես քարվանսարաները, որոնց թիվը Թաբրիզում հասնում է մի քանի հարյուրի: Երկաթուղիներ չկան Պարսկաստանում: Ճանապարհների անկարգության պատճառով ուղևորվող ապրանքը բարձում են ձիերի, ջորիների, եզների, ավանակների և ուղտերի վրա: Վերջինը բանում է տարվա տաք35 և բարեխառն եղանակներում, իսկ առաջինները՝ միշտ: Քարավանները կազմվում են միատեսակ անասուններից, որոնք պատկանում են կամ մի մարդու, և կամ մի ընկերության, որ ունի յուր ներկայացուցիչը թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ դեպքում:

Քարավան-բաշին, այսինքն քարավանի գլխավորը միշտ պատասխանատու է կորած կամ պակասած ապրանքին, բացի թալաններից և բնության վտանգներից: Պետք է ասել, որ քարավանները վայելում են մեծ հավատք վաճառականների կողմից իրենց սովորական հավատարմությամբ, թեև նոքա ոչինչ երաշխավորություն չունեն այդ մասին:

Առևտուրը Թաբրիզում կատարվում է դալալների միջնորդությամբ, այդ պատճառով ամեն մի աչքի ընկնող առևտրական տուն ունի յուր սեփական դալալը, որ ստանում է մի հայտնի տոկոս: Դալալի հաշվեգիրը առնողի և ծախողի մեջ համարվում է որպես անհերքելի մի ապացույց:

Դրամական շրջաբերությունները կատարվում են սարաֆների միջնորդությամբ: Սարաֆները, որոնց կարելի է համարել փոքրիկ բանկիրներ, հաճախ ընդունում են վաճառականներից գումարներ, և հարկավոր ժամանակ փոխ են տալիս հայտնի տոկոսներով:

Սարաֆությունը կառավարությունից արտոնություն ստացած մի առանձին հիմնարկություն չէ. ամեն մի մարդ կարող է լինել սարաֆ, երբ կամ փող ունի, կամ վարկ: Այս պատճառով սարաֆը չունենալով բարձրագույն հրամանով հաստատված մի ծրագիր, կամ անակնկալ կերպով սնանկանում է և կամ, եթե վարում է յուր գործը նա անում է շատ կամայականություններ — մի օրվա մեջ քանիցս անգամ կուրսի բարձրանալը և կամ իջնելը կախված է սարաֆների շահասիրությունից:

Վաճառականների մեջ ծագած վեճերը վճռում են թաջիրբաշիների (վաճառականապետների) ձեռքով: Ամեն մի տերության հպատակները կամ ամեն մի ազգին և կրոնքին պատկանող վաճառականները ունեն իրեց թաջիրբաշիները: Իսկ եթե վեճը ծագում է զանազան տարբեր կողմերի մեջ, այն ժամանակ քննվում է քաղաքի Նաիբ-ուլ-Մաղարայի դատարանում, որտեղ մասնակցում են եվրոպական կոնսուլները իրենց հպատակների իրավունքները պաշտպանելու համար:

Վեճերը վճռվում են ըստ մեծի մասին իջլասներով (տրետեյսկի սուդով, — արբիտրաժ, միջնորդ դատարանով):

Պարսիկ բնաձին հակումը դեպի շռայլությունը և շքեղությունը շատ կարճ ժամանակում մի սաստիկ զարկ տվեց եվրոպական արդյունաբերության տարածվելուն նոցա երկրում: Սպահանի զարբաբները և թավիշները, Ղազբին զանգանի մետաքսեղեն գործվածները, Բլուջերդի նահանգի և Գյուլփեքյանի բամբակեղենի գործվածները և չթերը խիստ կոշտ և կոպիտ երևացին եվրոպական գործվածների նրբության և գեղեցկության հանդեպ: Նրանք ընկան և մնացին ժողովրդի ստորին և աղքատ դասի գործածության առարկա:

Միակ մթերքը, որ մնաց անհաղթելի եվրոպացիներից, էին խալիները, որ փառավոր կերպով արվեստագործում է Խորասանը և շալերը: Պարսկաստանը ապրանք է ստանում հետևյալ եվրոպական գլխավոր քաղաքներից. Ֆրանսիայում՝ Մարսել և Փարիզ, Անգլիայում՝ Լոնդրա և Մանչեստր, Գերմանիայում՝ Լեյպցիք, Ավստրիայում՝ Վիեննա, Ռուսաստանում՝ Նիժնի-Նովգորոդ յարմարկան (տարեվաճառքը), Տաճկաստանում՝ Պոլիս, աստեղից գնում են միայն երկրորդական դասի վաճառականները:

Լոնդրայից բերում են ըստ մեծի մասին մահուդեղեն, չինեղեն և բյուրեղյա ամաններ, զենքեր, մանր գործածական իրեր: Մանչեստրը տալիս է մեծ քանակությամբ բամբակեղեն ապրանք, որպիսի են ամուր գործված և գույնը պահպանող չթեր և կտավներ: Մարսելը և Փարիզը տալիս են չթեղենի ավելի նուրբ և գեղեցիկ տեսակներ, թեև նոքա երկար չեն դիմանում և այլ գալանտերեական ապրանքներ և մետաքսեղեն զարբաբեղեն գեղեցիկ գործվածներ և բրդեղեն ապրանք: Լեյպցիգից բերում են մահուդի զանազան տեսակները: Վիեննան տալիս է գեղեցիկ ֆարֆորի (ճենապակու) ամաններ: Նիժնիի յարմարկայից բերում են նույնպես ֆարֆորի ամաններ, որոնք արհեստագործության ստորության պատճառով գործ են ածվում միջին կարգի ժողովրդի մեջ: Այստեղից ստացվում են նաև սամովարներ և երկաթ:

Պարսկաստանում գտնվող եվրոպացի վաճառականները այնքան հմուտ են իրենց գործին, և այնքան լավ հասկացել են ժողովրդի ճաշակը, որ իրենց ներմուծելի ապրանքները պատվիրում են եվրոպական գործարաններին արհեստագործելու պարսից պիտույքների և կենցաղի համաձայն:

Ամեն մի առևտրական տուն ունի յուր առանձին նկարիչը, որ նախշերի օրինակներով պատրաստում են եվրոպական գործարաններում ապրանքները և նրանց ձևերը, որը այնպես շուտ-շուտ փոխվում են և այնքան սրընթաց ընթացք են տալիս առևտրական առաջադիմության, որպես մոդայի փոփոխվելը Եվրոպայում: Ահա այդ պատճառավ եվրոպական ապրանքը այժմ դարձել է հասարակաց գործածության նյութ Պարսկաստանում:

Միակ տերությունը, որ ետ է մնացել այդ ասպարեզում, որ դեռևս չունի ոչ մի վաճառականական տուն Պարսկաստանում — Ռուսաստանն է, որի ապրանքները իրենց ստոր հատկության և պարսից ճաշակին անհամապատասխան լինելու պատճառով երբեք չեն կարող մրցել եվրոպական մյուս տերությունների վաճառքների հետ: Եվ եթե Ռուսաստանում արտասահմանյան ապրանքները փոքր ի շատե տեղի են տալիս տեղային արդյունաբերության, գլխավոր պատճառն այն է, որ նրանց գները թանկանում են ծանր մաքսերով և դառնում են ամբոխի ստոր դասի համար անմատչելի, և դրանով ռուսաց ապրանքը օգուտ է քաղում, յուր էժանությամբ լրացնելու չունևորների պահանջը: Իսկ Պարսկաստանում այդպես չէ: Մաքսը այնտեղ նախ շատ թեթև է, երկրորդ մաքս վճարվում է ոչ թե մթերքի գնահատության չափով, այլ հակերի քանակության համարքով: Թե՛ կապված հակը լինի թանկագին մետաքսեղենից և թե՛ հասարակ կտավից միևնույն մաքսն է վճարվում: Հակերը, որպես են Եվրոպայում կապված երկաթե կապերով, այնպես էլ մտնում են վաճառականի ամբարը, առանց բացվելու, մաքսատան կնիքը չի դիպչում նրանց: Ուրեմն Պարսկաստանի մեջ Ռուսաստանի ապրանքը ո՞րպես կարող էր մրցություն անել մյուս եվրոպական ապրանքների հետ, որոնք անհամեմատ ավելի էժանագին են և ավելի լավ հատկություններով:

Ոչ մի երկրում հագուստը այնպես շուտ չէ մաշվում և այնպես շուտ չի փոխվում, որպես Պարսկաստանում: Թողյալ կանայքը, տղամարդիկ իսկ դեռևս չեն վարժված հագնել ամուր և դիմացկուն բրդեղեն գործվածներ:

Պարսկի հագուստը մեծ մասամբ բաղկացած է բարակ մետաքսեղեն նյութերից, չթեղեն և բրդեղեն գործվածները մեծ մասամբ ստոր կարգի ժողովրդի հագուստն է կազմում:

Պարսիկ կինը թեև դրսում ման է գալիս փաթաթված յուր չարշավի (սփածանելիի) մեջ, թեև նրա զարդարանքը ծածկված է այդ տղամարդերին ոխերիմ սավանի տակ, բայց նրա ամուսինը սիրում է հարեմի պատերի մեջ տեսնելու յուր կինը ամենաշքեղ կերպով զարդարված: Նրա հագուստը այնքան խայտաճամուկ և վառվռուն է, որպես արևելքի որդու վառ երևակայական բնավորությունը:

Ղորանով արգելված ոգելից ըմպելիքների չգործածելը սաստիկ զարկ տվեց թեյի և շաքարի տարածվելուն Պարսկաստանի մեջ: Նոքա եղան ընդհանուր գործածության նյութ, ոչ իբրև հասարակ ըմպելիներ ընտանիքի կենցաղավարության մեջ, այլ որպես հյուրասիրության գլխավոր առարկա: Պարսիկը պատվում է հյուրին շատ անգամ մինչև տասն բաժակ խիստ թունդ և շաքարով թանձրացրած թեյով:

Թեյը և շաքարը ստացվում են գլխավորապես Մարսելից, Լոնդրայից և Հոլանդիայից:

Հաշված է, որ բոլոր ապրանքները և վաճառականական մթերքը, որ դուրս է գնում Պարսկաստանից, հազիվ է հավասարակշռություն պահում միայն թեյի և շաքարի հետ: Մնացորդ ապրանքները, որ ներս են մտնում արտասահմանից, բոլորը փող են դուրս տանում: Ի նկատի առնելով այդ սարսափելի երևույթը, շատ հավանական է նախագուշակել այդ երկրի խիստ մոտավոր աղքատությունը և նրա թշվառ ապագան:

Պարսկաստանից արտասահման վաճառահանված գլխավոր մթերքը հետևյալներն են: — Հում բերքեր. աբրշում (մետաքս) ստացվում է Ռաշտից, Գիլանից և Մազանդարանից, կազմում է Պարսկաստանի գլխավոր հարստությունը և արտահանվում է մեծ մասամբ դեպի Ֆրանսիա: Բամբակ, նույնպես Մազանդարանից, Քաշանից և Ատրպատականի զանազան մասերից: Բուրդ և ոչխարի ու տավարի, գոմեշի կաշիներ, և մազոտ գազանների մորթիք, — ստացվում են ամեն տեղ, գլխավորապես խաշնարած ցեղերի մեջ, որպես են քուրդերը, շազազիները, դիլաքները և այլք, որոնք բնակվում են Տաճկաստանի սահմանակից երկրներում և Կասպից ծովի հարավային ափերի մոտ գտնված գավառներում:

Չոր մրգեղենի ամենաազնիվ տեսակները նույնպես ընդարձակ վաճառականության նյութ են կազմում, որոնք տարվում են Աստրախանից մեծ քանակությամբ դեպի Նիժնի: Խաղողի տեսակներից քիշմիշ, սաբղա, որոնք գլխավորապես բերքերն են Ուրմիո, Մարաղայի և Ուրմիո լճակը շրջապատող երկրների: Նշենու բոլոր տեսակները, որպես են փուստա, բադամ, փաշղ-բադամ և հասարակ նուշ: Դոցա հետ պետք է հաշվել և չորացած դեղձ, ծիրանի, շլորի և կեռասի չիրերը, որոնք պտղաբերվում են Ատրպատականի ամեն գավառներում:

Շիրազը և Քաշանը տալիս են մեծ քանակությամբ թամբաքու, որ տարվում է Տաճկաստան, և օսմանի երկրի բոլոր սրճարանների նարգիլեների ծխախոտը այդ երկրի բերքիցն է ստացվում:

Խինա (հինա) արևելքում մազեր և ձեռքեր ներկելու փոխինդ — ստացվում է կենտրոնական Պարսկաստանից և բավական վաճառահանվում է: Իսկ թիրյաքը հազիվ է բավականանում օրենքով ոգելից ըմպելիքներից զրկված պարսիկներին այդ թույնով գրգռել իրենց ուղեղը:

Գիլանի անտառները տալիս են փայտի զանազան տեսակներ, որպես են շիմշատ, ընկուզենի, որ հասնում է հսկայական մեծության: Այդ անտառներում պտղաբերվում են լիմոնի, նարինջի և ապելսինի ամեն տեսակները և ձիթենի:

Քանի տարի առաջ ռուսաստանցի Կոկոռովները այնտեղ հիմնեցին ձիթենուց յուղ դուրս բերելու մի գործարան, բայց մի քանի տարուց հետո թողեցին նրան մեզ անհայտ պատճառներով:

Պարսկաստանի արվեստագործածության ավելի կատարելագործված իրերը խալիները և շալերն են: Խորասանը և Ֆալահանը տալիս են խալիների ամենալավ տեսակները. վերջինի գործը թեև ավելի նուրբ և գեղեցիկ է, բայց ամրության և գույների դիմացկունության կողմից, շատ ետ են մնում Խորասանի խալիներից:

Պարսկաստանի շալերը թեև ավելի դիմացկուն են, բայց մինչև այսօր չհասան այն կատարելության, որ ունենային Քաշմիրի և Լահորի շալերի նրբությունը, փափկությունը և գեղեցկությունը, այդ պատճառավ և արժողության մեջ շատ ետ են մնացել: Շալերի ամենալավ տեսակները գործվում են Մեշեդ քաղաքում:

Սինայի և Սակզի կողմերում գործում են շատ գեղեցիկ կապերտներ:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ասում են... Պարսկաստանը ունի մոտ 70 ֆովջ (զորագունդ), ամեն մի ֆովջը բաղկացած է 800 զինվորից, ուրեմն ամբողջ զինվորների թիվը կազմում է 56.000: Յուրաքանչյուր զինվոր ստանում է տարեկան 5 թուման ռոճիկ. այսինքն՝ օրական 4 կոպեկ, այն ևս այն ժամանակ, երբ զինվորը գնում է մարտի. իսկ զինվորը տանը նստած ժամանակ ոչինչ չի ստանում: Պարսկաստանը պատերազմներ չէ վարում. ուրեմն զինվորը կարող է միշտ տանը մնալ, և այս չորս կոպեկ թոշակից զրկվել: Միայն մի քաղաքական նպատակ առիթ է տալիս կառավարությանը զինվորը տեղափոխել մի նահանգից դեպի մյուսը. Ատրպատականից դեպի Արաղստան, Արաղստանից դեպի Խորասան, այնտեղից դեպի Սպահան և այլն: Դա կոչվում է սաֆար: Այդ ժամանակ միայն զինվորը իրավունք ունի ստանալու օրական 4 կոպեկ: Բայց դժբախտ կոպեկը սկսած միֆանջից (գնդապետ) մինչև վերջին դահ-բաշին (տասնապետ) հասնելը ձեռքից-ձեռք աստիճանաբար իջնելով, մնում է երկու կոպեկ, այդ վերջինը ստանում է զինվորը:

Բայց նա ինչո՞վ է ապրում:

Նա ապրում է...

Ճանապարհներում մրգավաճառների քարավաններ են անցնում: Սարվազը (զինվորը) պատրաստ է կողոպտել. նա անցնում է այգիների, բոստանների մոտից, հափշտակում է. ճանապարհի վրա հունձքի արտերը զրկվում են իրանց բերքից, և ճանապարհորդ-քարավանները չեն համարձակվում ուղի ելանել, երբ լսում են թե զինվորներ են անցնում: Սարվազը ուր և գնում է թողնում է իր հետևից ամայություն: Քաղաքներում ամեն հանցանքի մեջ բռնվող մարդ սարվազն է: Նա բռնվում է գողության մեջ, աղջիկների, կնիկների, տղաների բռնաբարության մեջ, արբեցողության մեջ և այլն:

Սարվազը մնում է անպատիժ, գնդապետը և մյուս մեծավորները պարտավորված են պաշտպանել սարվազին, եթե չպաշտպանեն նրան, նոքա չեն կարող նորա չորս կոպեկից երկուսը անուշ կերպով ճաշակել...:

Շահի գանձարանից դուրս են գալիս ամեն զինվորի համար այդ չորսական կոպեկները, և ամեն ֆովջի 800 հոգի սարվազի հաշվին: Արդյոք ունի՞ ամեն մի ֆովջ 800 հոգի սարվազ, կարող է ունենալ, պատասխանում ենք մենք, այդ դժվար բան չէ:

Ամեն մի գլխավոր քաղաք հասնելու ժամանակ, գնդապետը (սարթիբը) յուր ֆովջի համար պիտի տա, որ կոչվում է սան: Նա վարձում է փողոցում մի քանի համալներ, հագցնում է նրանց սարվազների պաշտոնազգեստը, կանգնեցնում է սարվազների շարքում, և նոցանով լրացնում է թիվը:

Չնայելով այսպիսի չնչին թոշակին, Պարսկաստանում շատերը ցանկանում են սարվազ դառնալ, եթե պարտադիր իսկ չէ ծառայությունը. պատճառը հասկանալի է. սարվազը որպես հիշեցինք վայելում է մի քանի կեղտոտ արտոնություններ: Ժողովրդի մեջ ամեն մի անբարոյական սրիկան միշտ պատրաստ է սարվազի ֆանողան վզին ձգել և ամեն տեսակ լրբություններ գործելու իրավունքը ստանալ: Նշանավոր մարդիկը ևս ցանկանում են իրենց որդիքը տալ սարվազներ լինելու այն նպատակով, որ նոքա ունենալով սարվազներ, մի կողմից, ազատվում են ուրիշ սարվազների հարստահարությունից, մյուս կողմից, նրանք կարողանում են ճնշել ուրիշներին:

Սարվազների համար չկա որոշ ժամանակ, թե քանի տարի պիտի ծառայեն: Նա յուր կյանքում մնում է միշտ սարվազ, եթե մի քանի տասնյակ թուման յուր գնդապետին չվճարե, իրան ազատելու համար:

Սարվազների համար զինվորական կրթություն չէ պահանջվում. սարվազը կարող է լինել ամեն մի մարդ, յուր հասակի ամեն մի աստիճանում և կարող է առանց նախապատրաստական մարզության վարել յուր պաշտոնը, փույթ չէ, թե նա չգիտե թե հրացանի գնդակը որտեղից են ձգում և փիստոնը որ կողմից դնում:

Սարվազին չի կարելի ճանաչել, քանի որ նա յուր տանն է. նա ման է գալիս ժողովրդի հասարակ հագուստով: Նա հագնում է յուր համազգեստը, երբ որևիցե քաղաքի ալակափուի բակում պիտի տար յուր սանը (համարը):

Առանց ծիծաղի չէ կարող մարդ նայել մի այսպիսի խառնիճաղանճ բազմության վրա. մինը կարճ, մյուսը երկար փափախով, մինը լաստիքով, մյուսը կոշիկով, մինը տրեխով, մյուսը քոշերով. և այլն:

Ես ներկա էի մի այսպիսի սանին, երբ սուլթանները (հիսնապետները) խնամքով աշխատում էին ուղիղ կերպով շարել սարվազները. հիսնապետը մի սարվազին ասաց. —

— Ահմադ, ուղիղ կանգնիր:

— Ինչո՞ւ ես միայն, — պատասխանեց Ահմեդը կոշտությամբ. — թող Հասանն էլ ուղիղ կանգնի, որ ես էլ կանգնեմ:

Տասնապետը ասում է մի այլ սարվազին.

—Ղասըմ, ոտքդ ուղիղ դիր:

—Սուտ ասողի հոր գերեզմանը անիծած, եթե ուղիղ չէ, — պատասխանում է Ղասըմը...

Զինվորական հնազանդությունը (դիսցիպլինա) այդ աստիճանումն է պարսից զորքի մեջ:

Ինչ որ վերաբերում է համազգեստի ձևերին, դա կարող է ամենաձիծաղելի տարազը դառնալ մասկարադ բալերում (դիմակահանդեսներում):

Բայց թե ինչպես են ընտրվում զինվորապետները, բավական է հիշել մի երևելի պատկերահանի մի ծիծաղելի կարիկատուրան: Նա նկարել է Մադուա Ալի խանի արու սերունդը, որոնք իրանց մոր արգանդից մինչև կեսը ծնված միջոցին հայտնվում էին սարթիբի (գնդապետի) էպոլետները ուսերին կրած, արևի և առյուծի շքանշանը շլինքիցը քարշ ընկած:

Զորապետի որդին դառնում է զորապետ, իշխում է յուր հոր ֆովջերին, եթե նրան այդ պաշտոնը ստանալու համար կնստեր մի քանի հարյուր թուման: Փողի շնորհիվ նա ոչ միայն կարող է դառնալ սուլթան, յավար, սարհանգ, սարթիբ, միրֆանջ, ամիրթուման և այլն, նույնիսկ ոչինչ չգործած նրան հեշտ է ստանալ փայլուն տիտղոսներ, որպես սուջայվուշ-մուլք (տերության քաջը) մասիրուլ-դովլա (տերության սուրը) կամ մուշարդ-դովլա:

Մի քանի տարի առաջ մի զորապետ Մավրի պատերազմում իր ֆովջերով գերի ընկավ թուրքմենների ձեռքը, կռվի դաշտից փախչելու ժամանակ: Նա հարուստ լինելով կարողացավ ազատել յուր անձը մի քանի հարյուր թումանով: Բայց Թեհրան գալուց շահից ստացավ սուջայվուշ-դովլա (տերության քաջը) տիտղոսը:

Սարթիբը (ժեներալը) ստանում է պարսից կառավարությունից 800 թուման ռոճիկ, ասել է 2300 ռուբլի ռուսաց փող: Այդ գումարը Սաֆարի ժամանակ նրա առավոտյան նախաճաշիկի փողը չի լինի: Նա ծախս է անում մի քանի հազար թուման. այսուամենայնիվ նա չէր հրաժարելու յուր ֆովջից, եթե այդ 800 թումանն էլ չտային և իրանից մի քանի հազար ևս պահանջեին:

Ինչո՞ւ:

Խիստ երկար կլիներ մանրամասնաբար գրել այն բոլոր եկամուտների մասին, որ նա շահում է յուր ձեռքում ֆովջ ունենալու միջոցով, բավական է հիշել, որ սարթիբը կալվածատեր է, գյուղեր ունի, ուրեմն և գյուղացի ռայաթներ (հպատակներ) ունի: Նա գտնվելով զինվորական պաշտոնի մեջ, կարողանում է յուր գյուղորայքը յուր կամքի ուզածին պես կառավարել. այսինքն՝ հարստահարել խեղճ շինականներին և ծծել նոցա կենսական ուժի մինչև վերջին կաթիլը:

Մի քանի գաղղիացի մոլաշրջիկ աստիճանավորներ, չգիտեմ ինչ դիպվածով Պարսկաստան գալով, և ռուսաց ապստամբած զորապետ Սամսոնն փոքր ի շատե մտցրին Պարսկաստանում զինվորական կրթության մի քանի հասարակ ձևեր:

Ես տեսա այդ ֆովջերից ամենակրթյալը, որ կոչվում է խասա ֆովջ (ընտիր գունդ). ինձ թվում էր, թե գյուղացի երեխայք հավաքված զինվորական խաղեր էին ներկայացնում:

Քսան տարի առաջ Նասր-Էդդին շահը կազմեց մի ֆովջ հայերից և ասորիներից: Աչքի առաջ ունենալով քրիստոնյաների հավատարմությունը, նա կամենում էր նոցանով շրջապատել յուր պալատը: Այդ գունդի բոլոր զորապետները գեներալից սկսած մինչև վերջին տասնապետը հայեր էին:

Զարմանալի բան, պարսից զինվորների անբարոյականությունները երևեցան և հայ զինվորների մեջ. նոքա սկսեցին նեղացնել ոչ միայն օտարազգիներին, այլև իրանց համազգիներին. մինչև հայ ժողովուրդը զզվեցավ և խնդրեց բարձրագույն կառավարությանը վերացնել զինվորագրությունը իրանց մեջից:

Սարվազը սաֆարում պարտավոր էր յուր հացը պատրաստի առնել բազարից, այդ պատճառով տերությունը չէ մտածում ունենալ զորքերի համար հացի ամբարներ:

Սարվազը ապրում է յուր տանը, այդ պատճառով տերությունը չէ մտածում շինել նոցա համար մարտկոցներ:

Գլխավոր քաղաքներում, որպիսին են Թեհրան, Թաբրեզ, որտեղ կան գիշերապահ զինվորներ, սարվազների համար շինված են մի տեսակ ասիական քարվանսարաների նման տներ, որոնք կոչվում են սարվազխանաներ: Մինչև այն աստիճան կեղտոտ, որ նկատված է, խոլերան Պարսկաստանում առաջին անգամ հայտնվում է սարվազխանաներում:

Մի քանի տարի առաջ կառավարությունը սարվազներին ոչինչ թոշակ չէր տալիս: Երբ սարվազը գնում էր սաֆար, նա ստանում էր հանդիպակաց քաղաքից կամ գյուղից շիլա և սուլսաթ, այսինքն՝ ուտելիք:

Ասել պետք չէ, որ առանց պատճառների ևս ժողովուրդը կողոպտող սարվազները մի այսպիսի առիթով որքան կչարչարեին խեղճ ժողովրդին, մինչև ամիր, նորա հիշատակը ի բարին եղիցե, վերացրուց այդ օրենքը, որ մնացել էր Պարսկաստանի բարբարոսական հնությունից:

Զինվորական երաժշտություն: Երաժշտություն... Ի՞նչ գրեմ դրա մասին: Երևակայեցեք սոխակը, ագռավը, կատուն, ավանակը և այլ դոցա նման կենդանիներ հավաքված միասին կամենային երաժշտություն կազմել. նորանցից ամեն մինը առանց տակտի յուր ձայնին զոռ էր տալիս. որպիսի՛ ներդաշնակություն կդուրս գար. — ահա՛ քեզ զինվորական մուզիկան:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

Կրոնական շարժումներ մահմեդականների մեջ: — Ամերիկացի բողոքական միսիոնարներ: — Կաթոլիկ միսիոնարներ լազարիստների կարգից: — Հայոց հոգևոր կառավարութունը Պարսկաստանում և նորա անբավականացուցիչ ընթացքը: — Հայոց ազգային սահմանադրություն Պարսկաստանում: — Պարսկաստանի հայոց մտավոր շարժումը և Դավրեժի ազգային դպրոցը: — Ո՞րպես պետք է բարեկարգել Պարսկաստանում վիճակային հոգևոր կառավարությունը: — Դավրեժի ընթերցարանը:

Պարսկաստանում վերջին ժամանակներումս մահմեդականների մեջ հայտնվում են խիստ զգալի կրոնական շարժումներ, որոնք առաջ թաքնված էին հալածանքի երեսից: Երևան են գալիս զանազան աղանդներ, որոնք յուրյանց բազմաթիվ հետևողներ ունին: Այս կրոնական հերձվածները մի ազդու բողոք են իսլամի մոլեռանդության դեմ, որ ճնշում է կամքի և մտքի ամեն ազատ ձգտողություն36:

Քննելով այս աղանդների բնավորությունը և ոգին, սոցա մեծ մասը հայտնվում են որպես հերքողական: Բայց ո՞րտեղից է առաջ եկել հերքողական ուղղությունը դեռևս չզարգացած պարսիկների մեջ:

Դա ունի իր բնական պատճառները:

Մի կրոնք որքան հեռանում է ճշմարիտ աստվածապաշտությունից, մի կրոնքի մեջ որքան պակասում են բարոյական և հոգեկան սկզբունքները, այնքան նա դառնում է սնապաշտական և նորա բոլոր վարդապետությունները հիմնված են լինում արտաքին ծեսերի և արարողությանց վերա:

Մի այսպիսի կրոնքով ապրող մարդը, երբ հանկարծ զգում է յուր մոլորությունը, նա մի ծայրահեղությունից թռչում է դեպի մի այլ ծայրահեղություն, — ամենաստոր մոլեռանդությունից նա անցնում է անկրոնության և դառնում է անհավատ, հերքող:

Շատ բնական է, որ մարդու չափազանց խաբված դրությունը ծնեցնում է նորա մեջ կասկած և երկբայություն. բավական է, որ նա հասկանա, թե խաբված է յուր. կարծիքների մեջ, որ այնուհետև կորցնե յուր հավատարմությունը դեպի ամեն ճշմարտություն: Նա միայն հերքում է, փշրում է, ոչնչացնում է ամեն ինչ, որ հին է, բայց թե ինչ պետք է դնե նոցա տեղ, այդ ինքն էլ չգիտե:

Այստեղից հասկանալի է, թե ինչու ամեն մի պարսիկ աղանդավորից հարցնելու ժամանակ, նա չի կարողանում մի որոշ տեղեկություն տալ իր դավանանքի մասին: Նա միայն բողոքում է հնի դեմ, բայց ինքը մի կազմակերպված վարդապետություն չունի: Եվ այլ կերպ լինել կարող չէր, որովհետև աղանդներն յուրյանց սկզբնական դրության մեջ միշտ լինում են անմշակ. նորանք զարգանում են, կատարելագործվում են կյանքի և ժամանակի հետ:

Զարմանալին այն է, որ Պարսկաստանում հայտնված աղանդներից մի քանիսը բոլորովին նյութապաշտական են, հիմնված ավելի բնական ճշմարտությունների վերա: Դոցա հետևողները գտնվում են ժողովրդի ավելի զարգացած դասի մեջ:

Նյութապաշտությունը կամ այլ խոսքով բնապաշտությունը մարդու սկզբնական և վերջնական դավանությունն է: Նա իր տղայության մեջ, հրապուրվելով բնության ազդու երևույթներով, աստվածացնում է նորանց և պաշտում է որպես կույր հավատացող, իսկ յուր զարգացման աստիճանին հասնելով, պաշտում է նորանց որպես փիլիսոփա: Բայց ոգիներին կամ աներևույթ էակներին երկրպագություն տալը հիշյալ երկու ծայրերի միջասահմանն է:

Բայց մի աղանդ, որ ավելի ուժ և զորություն է ստացել, չնայելով այն հալածանքներին, որ մինչև անգամ ինկվիզիցիան չի ունեցել իր զոհերի վերա, — է բաբիների աղանդը: Նորա հետևողներն

ամեն քաղաքներում բազմացել են և ժողովրդի ավելի մտածող և ընդունակ մասն են կազմում: Զանդիանի սարսափելի կոտորածից հետո՝ այս աղանդը առժամանակ լռեց և թաքուստի մեջ էր պահվում, բայց այս օրերում նա յուր դրոշը կրկին բարձրացրեց Դավրեժ քաղաքում:

Քաղաքի նշանավոր մեջիդներից մեկի դռան վերա, որտեղից իսլամի մեծ մուշտայիդը (հոգևոր գլուխը) ամեն օր անցնում էր նույն մեջիդում իր նամազը կատարելու, կպցրած էր մի հայտարարություն. նորա պարունակությունը խիստ վստահ և վճռական էր: Բաբիները հայտնում էին, թե յուրյանց աղանդի գլխավոր հեղինակը (մոլլա Մամադալի զանգիանցին, որին պարսիկները 22 տարի առաջ նահատակեցին Դավրեժ քաղաքում) այժմ կենդանի է. նա արդեն հարություն էր առած այն ժամանակ, երբ պարսիկները կարծում էին, թե սպանեցին նորան. թե նա գտնվում է այժմ Աքքա քաղաքում և այնտեղից ուղարկում է հավատացյալներին յուր հրահանգները. թե այժմ բարիների հասարակությունը պահանջում է, որ իրանք թույլտվություն ստանան ազատ և առանց արգելքի պաշտել յուրյանց կրոնքը, և այդ սպասում են իսլամի մեծ մուշտայիդից. իսկ հակառակ դեպքում ոչ միայն մուշտայիդի կյանքը ենթարկված կլինի մահվան, այլև իրանք արդեն պատրաստ ունին 10.000 զինյալ տղամարդիկ, որոնք յուրյանց սրով և արյունով պետք է գնեն բաբիության ազատությունը:

Այս հայտարարությունը բոլորովին սարսափի մեջ գցեց քաղաքը. մուշտայիդը մի քանի օր դադարեց մեջիդը գնալուց, այնուհետև նա դուրս էր գալիս շրջապատված զինյալ մարդկանցով: Բայց թե ինչո՞վ կվերջանա այս խռովությունը, դեռ հայտնի չէ:

Թե հալածանքը սաստկացնում է աղանդների աճելությունը, — դա մի պարզ ճշմարտություն է: Եվ առաքյալների օրերում, երբ հրեաները ամենայն խստությամբ հալածում էին նոցա քարոզությունները, մի ատյանի մեջ, որ հավաքված էր նորանց դատապարտելու համար, խիստ խելացի կերպով խոսեց հրեաների օրենսուսոյց Գամաղիելը. «Հեռու կացեք այդ մարդկանցից (առաքյալներից) և թողեք դորանց, պատճառը, որ եթե այդ խորհուրդը և այդ գործը մարդկանցից է, կքանդվի: Բայց թե որ աստծուց է, չեք կարող քանդել դորանց, գուցե աստուծո դեմ կռիվ անողներ կլինիք»:

Բայց ես ուրիշ կերպ կասեմ. — ամեն մի աղանդ, որ ծագում է մի ժողովրդի մեջ, եթե չի համապատասխանում նույն ժողովրդի կենսական պահանջներին, նա հիմք չունի, ինքն իրան կոչնչանա:

Բայց Պարսկաստանի մեջ աղանդների ոչնչանալը անհնարին է, որովհետև նորանք ժողովրդի բուն պահանջների արտահայտությունն են: Գուցե նորանք կկերպարանափոխվեն, բայց իրանց իսկությունը կորցնելու չեն:

* * *

Ոչ սակավ շարժումն է ձգել Պարսկաստանում քրիստոնեական քարոզությունը, որ մուտք է գործել ամերիկացի բողոքական առաքյալների ձեռքով: Նորանք համարյա թե Պարսկաստանի բոլոր նշանավոր քաղաքներում ունեն իրանց ծածուկ և հայտնի քարոզիչները, սկսյալ Դավրեժից մինչև Բենդիր-Բուշիր: Քանի օր առաջ այս տեղում գտնված նոցա ժողովարանը գնացի, նա գտանվում է ամենագեղեցիկ և հոյակապ տան մեջ հայոց թաղում: Ժողովարանի դահլիճը լիքն էր լսողներով երկու սեռից ևս. նոցա մեծ մասը մահմեդականներ էին, որոնց թվում կային մի քանի

մոլլաներ և սեիդներ (իսլամի մարգարեի որդիներ), իսկ լսողների մնացյալ մասը կազմված էր հայերից և ուրիշ ազգություններից: Անգլիացի քարոզիչը ամբիոնի վրա խոսում էր իր քարոզը ամենին հասկանալի թուրքաց լեզվով. աղոթքները և երգերը մատուցանում էին դարձյալ նույն լեզվով:

Զարմանալի է, թե որպիսի խորին տպավորություն է անում մինչև անգամ անզգա սրտերի վերա լավ քարոզը: Ես սկզբում ուշադրությամբ էի լսում, բայց հետո համարյա դադարեցա լսելուց, թեև նա խիստ գեղեցիկ և քաղցր էր: Ես նույն միջոցին մտածում էի... բայց ի՞նչ էի մտածում... մտածում էի մեր եկեղեցու և մեր եկեղեցականների մասին...

Ես հիշեցի, որ քանի օր առաջ քաղաքի հայոց եկեղեցու քահանաները բողոքել էին սրբազան առաջնորդի մոտ, որպեսզի եկեղեցուն կից ընթերցարանը կիրակի օրերը փակվի, որովհետև ժողովուրդը ընթերցարան գնալով, էլ ժամ չէր գալիս, և քահանաները զրկվում էին յուրյանց շահերից... Նորին սրբազանությունը շատ խելացի կարգադրություն արեց, հրամայեց, որ ընթերցարանը բացվի՝ եկեղեցու մեջ պատարագն ավարտվելուց հետո... Բայց ցավալին այն է, որ դորանով ևս եկեղեցի գնացողների թիվը չբազմացավ...

Ինչո՞ւ: — Քահանաները պատասխանում են, թե ժողովուրդն անհավատ է դարձել, կրոնքը և ջերմեռանդությունը նոցա մեջ սառել է... Այս խոսքերը լսվում են ամեն տեղ, ամեն հայ քահանայի բերանից... Բայց ճշմարի՞տ են նրանք:

Ո՛չ: Մեր ժողովուրդը անհավատ չէ և ոչ սառել է նորա մեջ կրոնական ջերմեռանդությունը, բայց թե նորան չի գրավում յուր մայրենի եկեղեցին, դա ունի յուր առանձին պատճառները: Վեր առնենք երկու հիմնարկություն՝ մինը եկեղեցին, մյուսը ընթերցարանը, երկուսն էլ մրցություն են անում միմյանց հետ, երկուսի մեջ նույնպես լինում են ընթերցանություններ, բայց մինը տալիս է կենդանի խոսք և մտավոր սնունդ, մյուսը հնչեցնում է գրաբար անհասկանալի և մեռյալ ձայներ միայն... ընթերցարանը հաղթող է հանդիսանում, որովհետև ժողովուրդը նորան հասկանում է և նորանով գրավվում...

Աստվածների տաճարները զանազան ժամանակներում զանազան կերպերով գրավում էին ժողովրդի սիրտը: Կար ժամանակ (և այժմ Հնդկաստանում նույնն է), երբ մի արձան բազմաթիվ գլուխներով և բազմաթիվ ձեռքերով, որի պարանոցի վերա գալարվել էին վիշապներ, կամ զցած էր մի մանյակ՝ շարած մարդիկների կառափներով, որը մի ձեռքով բռնել էր փոքրիկ երեխայի ոտներից և մինչև նորա կեսը կուլ էր տալիս. — այսպիսի աստվածներն յուրյանց հրեշավոր այլանդակությամբ սարսափ էին զցում ռամկի վերա և հետևապես զարթեցնում էին նորա մեջ հարգանք և մոլեռանդություն դեպի յուրյանց սրբարանը: Բայց երբ որ մարդիկների ճաշակը նրբացավ, երբ նրանք սկսեցին սիրել գեղեցիկը և վսեմը, այն ժամանակ աստվածներն ևս փոխեցին յուրյանց կերպարանքը, նորանք սկսեցին երևալ տաճարների մեջ ավելի գեղեցիկ և վայելուչ կերպով: Հռոմի և Աթենքի գեղարվեստն ստեղծեց աստվածների ամենաընտիր օրինակներ, և այնուհետև ամբոխը գրավվում էր յուր տաճարների շքեղությամբ, իր աստվածների գեղեցկությամբ:

Քրիստոնեությունն աշխարհ եկավ. նա յուր դրոշի վերա գրած ուներ այս խոսքերը. «աստված հոգի է և նորա երկրպագողներն էլ պետք է որ հոգով և ճշմարտությամբ երկրպագություն տան»:

Բայց քրիստոնեությունը իր պարզությամբ, յուր բոլոր հոգեկան զորությամբ երկար ժամանակ չկարողացավ դարձնել ժողովուրդը դեպի ճշմարիտ աստվածապաշտություն, այն որ մարդու սրտի և հոգու մեջ յուր հիմքն ունի: Որովհետև ժողովուրդը վաղուց արդեն սովորած էր յուր աստվածը յուր աչքի առջև տեսնել, յուր շրթունքներով և ձեռքերով շոշափել և նորա նյութական մարմինը պաշտել...

Հռոմի եկեղեցին, կռապաշտության այդ վաղեմի վարպետը, սկսյալ Կոռնոսի ժամանակներից, ժողովրդի նյութապաշտության կույր օժանդակ դարձավ, և իր տաճարները զարդարեց այն բոլոր շքեղություններով, որ կարող էր ազդել արտաքին զգայանքների վերա, որ կարող են հրապուրել նորա անհավատությունը խայտաճամուկ երևույթներով միայն:

Բայց ժողովուրդը միշտ միակերպ չի մտածում, նորա ճաշակը կրթվում է, նորա միտքը զարգանում է, և հետևապես նորա պահանջմունքները փոխվում են: Նա կրոնքի միջից սկսում է դուրս ձգել այն, որ նյութական է, և որոնում է հոգևորը, այն, որ բարոյական ուժ ունի, այն որ մաքրում և ազնվացնում է բնավորությունը: — Դա աստծո կենդանի խոսքն է. ինչ եկեղեցում նա չի լսում, ժողովուրդը հետզհետե դադարում է այնտեղ մուտք գործելուց... Եվ ի՛նչ եկեղեցի աշխատում է միայն ծեսերի և արարողությունների զորությամբ պահել ժողովուրդը, նա հիմք չունի:

Այժմ ես հասկանում եմ, թե ինչու այս հայերն յուրյանց մայրենի եկեղեցին թողած հավաքվել են այստեղ. — ես կրկին դառնում եմ դեպի բողոքականների ժողովարանը:

Քարոզը վերջացավ մի կարճ մաղթանքով, երգվեցավ մի թեթև երգ, և այնուհետև բազմությունն սկսավ ցրվիլ: Բայց ոմանք մնացին, երևում էր, որ դորանք եկել էին լոկ հետաքրքրության և մանավանդ վիճելու համար. վերջիններս մահմեդականներ էին: Վիճաբանության առարկան սկզբում Քրիստոսի աստվածության մասին էր: Մստեր Ստեյն, ամերիկացի քահանան, թեև երևում էր բավական հմուտ աստվածաբանության մեջ, բայց պարսից և թուրքաց լեզուները լավ չտիրապետելու համար՝ դժվարանում էր պատասխանել: Նույն միջոցում մի ծերունի մոլլա, որ հեռվից նորան լուռ լսում էր, մոտեցավ վիճողներին և պահանջեց մի պարսկերեն աստվածաշունչ: Այնուհետև դառնալով դեպի միսիոնարը, նա խնդրեց, որ թույլ տա յուր փոխարեն պատասխանել: Միսիոնարը հաճեցավ, վիճաբանությունը տևեց երկար և անդադար փոփոխվում էր մի խնդրից մյուսը: Բոլորը ինչ որ կարողացա եզրակացնել մոլլայի խոսելուց, այն էր, որ իսլամի այս ծերունի կրոնավորը երկար ժամանակ և խիստ հաստատուն կերպով ուսումնասիրել էր Աստվածաշունչը, նորա փաստերը և բերած ապացույցները անկեղծ էին և պինդ համոզմունքից առաջ եկած: Մոլլային կամակից էին և մի քանի ուրիշ պարսիկ դպիրներ, որոնց թվում կար և մի սեիդ իսլամի մարգարեի սերունդից: Նրանք գործ էին ածում երկու զենք քրիստոնեությունը պաշտպանելու համար, մինը՝ աստվածաշունչ գիրքը, մյուսը՝ մահմեդականության փտած կազմակերպության ցուցմունքը:

Շատ վտանգավոր բան է, երբ մի կրոնքի ընդդեմ զինվորվում են այն անձինքը, որ իրանք նույն կրոնքի վարդապետներ են. որովհետև նորանք գիտեն և ծանոթ են յուրյանց կրոնքի թույլ կողմերին, ուստի հեշտությամբ կարող են խորտակել նորան: Եվ այսպես քրիստոնեությունը գտանելով յուրյան հետևողներ մոլլաների մեջ, սպառնում է մեծ վտանգ իսլամին, որ յուր հիմքը պաշտպանում է միայն ժողովրդի մոլեռանդության մեջ: Այսպես էլ եղավ և քրիստոնեության մեջ.

հռովմեական վանքերի ցեխից դուրս եկան այն մարդիկը, որոնք Հռոմի սարսափելի թշնամիքը դարձան. բողոքականությունը նորանց արդյունքն է:

Հետևյալ օրը ես բողոքականների երկսեռ դպրոցը մտա, ուր խառն սովորում էին աղջիկներ և տղաներ. նորանց թվում գտա մի քանի աշակերտներ և աշակերտուհիք թուրքերից, իսկ մնացյալները հայեր էին: Առաջին քաղցր տպավորությունը, որ գործում է այցելուի վերա, է ամերիկական մանկավարժության կանոնավոր կազմակերպությունը, մանավանդ մի այնպիսի երկրում, ուր բնիկների երեխաները դեռ սովորում են ժամատների բակերում, տիրացուների ձեռքով, կամ մզկիթների խուցերում տգետ մոլլաների ձեռքով:

Վարժուհին, որ կոչվում էր միս Ջուիդ, խիստ պարզ կերպով խոսում էր հայերեն և թուրքերեն. նա գիտեր այդ երկու լեզուների դպրությունը այնքան, որ կարողանում էր նույն լեզուներով ավանդգել աշակերտներին ուսանելի առարկայք: Թեև աշակերտուհիքը նույն միջոցին պարապված էին ձեռագործներով և աշակերտները գեղագրությամբ, բայց վարժուհին ցանկացավ, որ ես տեսնեի, թե որքան առաջ էին գնացած նորանք հայերենի մեջ: Եղավ մի փոքրիկ հարցաքննություն: Ճշմարիտն ասած, ես բոլորը գտա գոհացուցիչ, չնայելով, որ երեխայք շատ փոքր էին և նորանցից շատերը երկար ժամանակ չէր, որ մտել էին դպրոցը:

Այնուհետև վարժուհին հայտնեց, թե ինքը շատ ցանկանում է ունենալ հայոց աշխարհաբար լեզվի քերականություն՝ աշակերտներին մայրենի լեզուն կանոնավոր կերպով ուսուցանելու համար, և դիմում էր իմ խորհուրդին, որ նորան մի որևիցե ձեռնարկ առաջարկեմ: Ես ամաչեցի ասել, թե մեր աշխարհաբարը դեռ բոլորովին մշակված չէ, և մենք աշխարհաբարի կանոնավոր քերականություն չունինք, և առաջարկեցի պ. Պալասանյանի քերականությունը: Նա իսկույն նշանակեց յուր հիշողության տետրակի մեջ:

Ամո՛թ մեզ համար. ամերիկացուհին մտածում է հայի որդուն կանոնավոր կերպով ուսուցանել յուր մայրենի լեզուն, բայց աշխարհաբարի քերականությունը դեռ բուն հայկական դպրոցներում մուտք գործած չէ...

Չմոռանանք ասել, որ քանի օրից հետո ես ընդունեցի մի քանի խոշոր բամբասանքներ, թե ինչո՞ւ ես մտել էի ֆարմասոնների ժողովարանը, — այստեղ այդպես են կոչում բողոքական քարոզիչներին: — Ողորմելի՛ մարդիկ, դեռ չգիտեն, թե ի՛նչ նշանակություն ունի մտնել թշնամու բանակը և նրա ուժերը կշռել... Այս կեղծավորները, ճշմարիտ է, հայոց եկեղեցու փոշիները յուրյանց ծնրադրությամբ լկստում են, բայց եթե գիտենային թե Հայկի և Արամի ոսկերքը կարող էին մի քանի կոպեկի շահ բերել, միշտ պատրաստ են նորանց գերեզմաններից հանել ու վաճառել...

* * *

Այսքան խոսելով բողոքական միսիոնարների մասին, չի կարելի և մի քանի խոսք չասել կաթոլիկ կղերի մասին, որոնք հայտնվել են Պարսկաստանում, որպես լույս և ճշմարտություն տարածողներ: Եվրոպայում անարգված և յուր համարումը կորցրած այդ սնախումբ հասարակությունն այժմ որոնում է յուր զոհերը միամիտ արևելքում: Նորանք գործում են այստեղ այն, ինչ որ մի քանի դար առաջ անում էին Եվրոպայում: Որպեսզի ավելի շոշափելի կերպով նկարագրվի դորանց գործունեությունը, իբրև օրինակ ես վեր կառնեմ մի գյուղ, ուր անցյալ ամառ

Սալմաստա կողմերում ճանապարհորդությանս ժամանակ առիթ ունեցա գտանվելու: Այս գյուղը կոչվում է Խոսրովիա. դա ունի մինչև 300 տուն բնակիչներ, ուր բացի մի քանի հայ լուսավորչական ընտանիքներից մնացյալը, բոլորը կաթոլիկներ են:

Չի կարելի մի ուրիշ տեղում ավելի բացարձակ կերպով նկատել կաթոլիկ կղերի բթամտացնող, ստրկացնող և կենդանի մարդկանցից դիակներ պատրաստող ազդեցությունը, որպես հիշյալ գյուղում: Թե որպիսի զենք է գործ դնում հռովմեական կղերը տիրելու իր ժողովրդի սրտի, մտքի և բոլոր զգացմունքների վերա, դա արդեն հայտնի է, դա կրոնական խայտաճամուկ թելերով պատրաստված ուռկանն է, որով որսում է նա յուր զոհերը: Բայց այստեղ գործ է դրվում մի ուրիշ և ավելի սարսափելի զենք, որ բոլորովին ստրկացնում է ժողովրդին կղերի ձեռքում: Այս վերջինը կարոտ է բացատրության:

Զարմանալի է, թե որպես կաթոլիկ կղերը գիտե օգուտ քաղել զանազան հանգամանքներից, երկրի դրությունից, ժողովրդի վիճակից և այլն: Խոսրովիա գյուղը, որի մասին է մեր խոսքը, Սալմաստա այն գյուղերից մեկն է, ուր ամենասարսափելի կերպով աճել է վաշխառուների հարստահարությունը: Կաթոլիկ կղերը հիշելով այն առածը, թե «պարտականը պարտատիրոջ գերին է», մտածեց օգուտ քաղել և այն ստրկացնող միջոցից, որի մեջ կային և նյութական շահեր:

Խոսրովացին միշտ փողի կարոտություն ունի: Հասկանալի է, թե ինչ կլինի մի ժողովրդի վիճակը, երբ նա գործում է և վաստակում է միմիայն յուր եկեղեցու և նորա պաշտոնյաների պիտույքները լցուցանելու համար: Մի գյուղի մեջ, որպես Խոսրովիան է, կան երկու վանքեր, մեկը կուսանանց, մյուսը աբեղաների. երկուսն էլ լիքն են միաբաններով: Ժողովուրդն աղքատ է, այսուամենայնիվ նա պետք է լցուցանե այն պարտավորությունները, որ դնում է նորա վերա եկեղեցին: Բայց նա ունի ուրիշ պարտավորություններ ևս, նա պետք է հոգա յուր ընտանիքի ապրուստը, նա պետք է վճարե դիվանի տուրքը և այս տուրքը նույնպես ծանր է և անտանելի, որպես եկեղեցունը: Որտեղի՞ց պետք է տա. նորա երկրագործական վաստակը չէ լրացնում այս բոլոր ծախսերը, մնում է մի ճար միայն — պարտք անել: Նա սկսում է մահմեդականներից պարտքեր անել խիստ ծանր տոկոսներով, յուր այգին, տունը, պարտեզը գրավ է դնում: Նա անդադար պարտամուրհակները փոփոխում է, տոկոսը տոկոսի վերա բարդվում է. իսկ պարտքերը հատուցանելու ոչինչ հնար չկա: Ի՞նչ պետք է անի նա:

Գյուղացոց պարտքերը հասնում են մինչև մի քանի հարյուր, հազար ռուբլու: Այն ժամանակ միայն ժողովուրդը հասկանում է յուր կործանումը և սկսում է բողոքել: Դառն աղքատության ստիպմունքն ավելի զորավոր է լինում, քան կրոնական զգացմունքը, և ժողովուրդը սկսում է կղերի դեմ սպառնալ. «Եթե դուք մեր պարտքերի մասին մի հոգացողություն չանեք, մենք պատրաստ ենք ընդունել բողոքականություն, և բողոքականների առաքելական ընկերությունը կվճարե մեր պարտքերը»: Աբեղաները նրանց հանգստացնում են. «Դուք անհոգ կացեք, մենք մարդիկ կուղարկենք դեպի աշխարհի զանազան կողմերը, փող կհավաքեն, կբերեն, ձեր պարտքերը կտանք»:

Ժողովուրդն այս հույսով «անհոգ» է մնում... նա սկսում է ավելի պարտքեր անել, յուրյան ավելի զվարճության տալ, որովհետև մի քանի ամսից հետո, առանց յուր աշխատության, նորա պարտքերը վճարվելու են...

Եվ իրավ, շատ ժամանակ չէ, որ վանքի միաբանության կողմից երեք խումբ մուրացկաններ ճանապարհ են ընկնում դեպի աշխարհի զանազան կողմերը. մեկը գնում է դեպի Հնդկաստան, մյուսը դեպի Ամերիկա, իսկ երրորդը դեպի Եվրոպայի կաթոլիկ երկրները: Նորանք յուրյանց ձեռքում ունենում են թղթեր, վկայականներ միաբանության կողմից ստացած, որոնց մեջ ամենասարսափելի գույներով նկարագրված է լինում Պարսկաստանի կաթոլիկ եկեղեցու թշվառությունները, նոցա նյութական չքավորությունը, որ առաջ է եկել պարսիկների և նոցա կառավարության հարստահարությունից (ինչո՞ւ ո՛չ իրանց՝ աբեղաների հարստահարությունից...):

Ողորմություն հավաքողների խումբերը վերադառնում են. որքա՞ն փող են բերում, հայտնի չէ, միայն կղերն սկսում են այնուհետև գյուղացոց պարտքերը տալ:

Բայց որպե՞ս:

Կղերն սկսում են մի կողմից գնել գյուղացոց կալվածները, որ զանազան վաշխառուների մոտ գրավ դրվելով՝ տիրացել էին, և այսպիսով վանքի միաբանությունը գյուղի ամենաընտիր արտերը և այգիները գցում է յուր ձեռքը: Մյուս կողմից նա գյուղացիներին փողը տոկոսով է տալիս և նորա մնացյալ կալվածները յուր մոտ գրավ է դնում, և այսպիսով ժողովուրդն յուրյան պարտական անելով, բոլորովին ստրկացնում է...

Գյուղացիք սարսափում են. «այդ ի՞նչ էր, որ դուք մեզ հետ արեցիք» — գոռում են նորանք, — «Փողը եկեղեցու անունով է հավաքված, մենք չենք կարող աստծո գանձանակը վատնել» — պատասխանում են աբեղաները:

Ինձ պատահեց աբեղաների մեկից հարցնել, թե դուք ինչո՞ւ խլեցիք գյուղացիների կալվածները: Նա խիստ մարդասիրական կերպով պատասխանեց: — «Մենք ինքներս մշակելով այդ հողերը, աշխատում ենք գյուղացիներին երկրագործության կատարելագործված օրինակներ ցույց տալ»: Լավ միտք է, եթե այդպես լիներ: Բայց կղերը այստեղ մշակում է յուր հողերը թշվառ գյուղացիների քրտինքով, որոնք առաջ նույն հողերի տերերն էին. կղերը այս դեպքում մի հարստահարող կալվածատեր է և ավելի ոչինչ:

Եվ շատ բնական է, որ այսպես լիներ. այժմ հռոմեական միաբանություններն, որոնք դեպի արևելք եկած են, որպես քարոզիչներ, Եվրոպայից ավելի նպաստ չեն ստանում, նորանք ստիպված են այդպիսի խարդախ միջոցների դիմել, որովհետև մեջտեղում հացի խնդիր կա37:

Հռոմեական աբեղաներն այստեղ խառնվում են յուրյանց ժողովրդի և դատաստանական գործերին. նրանք ժողովրդի կողմից ուղղակի հարաբերություն ունեն դիվանի հետ: Օրինակ, երբ որ գյուղացին դիվանին պետք է հարկ վճարե, բայց փող չունի, հարկը աբեղաներն են տալիս և գյուղացիներից պարտամուրհակ առնում: Նորանք գործում են և ուրիշ առաքինական գործեր. օրինակ, երբ որ մի կնոջ ամուսինը գնացել է օտար աշխարհ բախտ որոնելու (տղամարդիկ մեծ մասամբ պանդխտության մեջ են ապրում), և կինը երկար ժամանակ ամուսնից ծախսելու արծաթ չէ ստանում, կղերը նրան փող է տալիս, իհարկե տոկոսով և ամուսնից փող եկած ժամանակ ետ է ստանում: Երևակայեցեք մի կնոջ վիճակ, որ հանձնած կլինի կաթոլիկ աբեղայի հոգաբարձությանը...

Ես ասացի, թե աբեղաները խառնվում են գյուղացոց և դատաստանական գործերում. որպեսզի ճիշտ գաղափար տամ, թե որպիսի իրավաբանական ճշմարտություններով են վճռվում նոցա մեջ վեճերը, ես կհիշեմ մի դատ: Երկու կաթոլիկներ կռվում են միմյանց հետ և սաստիկ ծեծվում են: Կռիվը ծագում է նորանից, որ մինը հայհոյանք է տալիս մյուսի վաղուց մեռած հորը, իսկ երկրորդը փոխադարձաբար հայհոյում է առաջինի հորը, որ նույնպես մեռած էր: Մեռելներին հայհոյելը Պարսկաստանում ավելի մեծ հանցանք է համարվում, քան կենդանիներին, բայց բանը նորանումն է, որ մեկի հայրը վախճանվել է, որպես ուղղափառ կաթոլիկ, մյուսի հայրը որպես հերետիկոս-նեստորական: Կաթոլիկի որդին արդարանում է, որովհետև նա մեղք չէ գործել մի հերետիկոս հայհոյելով, իսկ հերետիկոսի որդին դատապարտվում է, որովհետև նա իրավունք չուներ չար խոսիլ մի ուղղափառ հանգուցելո դեմ: Ահա այս գյուղի ժողովուրդն է, որ կազմում է Թիֆլիս քաղաքի թուլուղչիների ամբողջ հասարակությունը, որից հարցնելու ժամանակ, թե ի՞նչ ազգից ես, բերանումը միշտ պատրաստ ունի «փռանկ» կամ «կաթոլիկ» բառերը. — թշվառականը մինչև անգամ մոռացել է յուր ազգությունը...

* * *

Պարսկաստանում սրից և վաղեմի մահմեդական հալածանքներից զերծ մնացած մի պատառ հայերին այս նոր և ավելի վտանգավոր եվրոպական որսորդներից ազատ պահելու համար գործ դրված միջոցները բոլորովին գոհացուցիչ չեն: Որովհետև յուր եկեղեցուց հրաժարվիլ ցանկացող և դեպի այլադավանները հարվող մի հայի կրկին դեպի մայրենի փարախը դարձնելու համար՝ մի վարդապետի նզովք, բանադրանք և եկեղեցական արարողություններից զրկելու սպառնալիքը, — այդ բոլորը հին և փտած զենքեր են: Հասկանալի է, թե ի՞նչ է, որ հային գրավում է դեպի մի օտար եկեղեցու գիրկ, և նորա ճարն անելու է: Հայտնի բան է, որ փոքրի շատե խելացի մարդը երբեք չի հեռանա յուր մայրենի եկեղեցուց. հեռանում են միայն տգետները, և նորանք էլ ոչ թե դավանաբանական ճշմարտություններ որոնելու համար, այլ անձնական հաշիվներ ունենալու համար: Կամ նա որդի ունի, ցանկանում է, որ միսիոնարի մոտ ձրի կրթություն ստանա, կամ դատաստանական վեճ ունի, նորանցից պաշտպանություն է սպասում38, կամ աղքատ է, փողի կարոտություն ունի, կամ վերջապես զանազան պատճառներով յուր եկեղեցուց զզված է:

Պարսկաստանի հայոց հոգևոր կառավարությունն այսպիսի մի բարձր նշանակություն ունի, որ եթե յուր պարտավորությունները խղճմտաբար կատարելու լինի, նա կարող է լիակատար բավականություն տալ յուր ժողովրդի պահանջներին, որ նա ամենևին դեպի այլադավան եկեղեցիները հարվելու ցանկություն չունենա:

Մեր ասածն ավելի շոշափելի կերպով ապացուցանելու համար, նախ խոսինք այն բանի վերա, թե ինչ նշանակություն ունի Պարսկաստանում հոգևոր կառավարությունը:

Պարսկաստանը յուր ծայրահեղ միապետական կառավարության մեջ դարձյալ չկարողացավ թուլացնել իսլամի հոգևոր — աստվածապետական զորությունը: Մոլլան միշտ մնաց յուր բարձր նշանակության մեջ որպես կրոնքի և սուրբ օրենքի ավանդապահ, որպես մեծ մարգարեի և նրա հաջորդների ներկայացուցիչ, որոնք յուրյանց ձեռքում ունեին ժողովրդի թե՛ հոգևոր և թե՛ մարմնավոր իշխանությունը: Այս պատճառավ մահմեդական հոգևորականությունը վայելում է խիստ ընդարձակ իրավունքներ ժողովրդի կյանքի մեջ: Այս իրավունքներից չզրկվեցան և ոչ-մահմեդական ազգերի հոգևոր ներկայացուցիչներն յուրյանց ժողովրդի վերաբերությամբ: Հայերի

հոգևոր առաջնորդը համարվում է հայ ժողովրդի որպես եկեղեցիական, նույնպես և աշխարհային գլխավորը. տերությունը նորան է ճանաչում, որպես ազգի ներկայացուցիչ: Նա իրավունք ունի միջամտություն գործելու հայերին վերաբերյալ բոլոր գործերի մեջ:

Մի այսպիսի իրավունք վայելում էր մի ժամանակ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը, բայց Կ. Պոլսի մտածող հայերն այնքան խոհեմ գտնվեցան, որ պատրիարքի կղերա-միապետական իշխանությունը փոխեցին սահմանադրական վարչության: — Դա մի արտոնություն էր, որ ազգը համարյա անգիտակցաբար ստացավ, այն ժամանակվա թուրքաց կառավարության նեղ դրությունից օգուտ քաղելով: Թեև սահմանադրությունը այն օգուտները չբերեց, որքան կարող էր և որքան սպասվում էր, որովհետև պոլսեցի պոռոտախոս էֆենդիներն այնքան գործ չշինեցին, որքան դատարկ աղմուկներ բարձրացրին, այսուամենայնիվ սահմանադրությունը դարձյալ կմնա յուր արժանավորության մեջ, որպես մի ժանգոտված, բայց հատու զենք, որ լավ բանեցնողի ձեռքում կսրբվի և կրկին կստանա յուր նշանակությունը:

Այժմ Պարսկաստանի հոգևոր կառավարությունը նույն դրության մեջ է, ինչ դրության մեջ էր պատրիարքի իշխանությունը Կ. Պոլսում սահմանադրությունից առաջ: Առաջնորդը յուր թեմի սուլթանն է. նա ինչ որ կամենում է, անում է առանց ոչ ոքի հաշիվ ու համար տալու: Նա ստանում է յուր վիճակի յուրաքանչյուր ընտանիքից (ծուխից) մի նշանակյալ հոգևոր տուրք. նա ստանում է առանձին տուրք մկրտության, պսակի և թաղման համար: Նա ստանում է վարձ տգետ քահանաներ ձեռնադրելու համար. նա ստանում է և քաղաքավարի «աջահամբույրներ», երբ մեկի դատաստանական գործը դիվանում շինում է, շիտկում է... Նա շատ բաներ է ստանում, և այդ բոլորն այլ խոսքով կոչվում է հոգևոր պտուղ39...

Բոլորը, ինչ որ ստանում է առաջնորդը, նրա անձնական սեփականությունն է, նա չունի յուր մոտ ոչ կոնսիստորիա և ոչ որևիցե վերադիտող ատյան: — Նա վարվում է յուր ժողովրդի հետ այնպես, որպես կապալառուն յուր վարձած այգու հետ, որ եթե պտուղից չկարողանա ավելի շահել, կսկսե ծառերի ճյուղերը կտրտել և ծածուկ վաճառել...

Թողնենք հարցի նյութական կողմը, դառնանք նորա վարչական նշանակությանը: Շատ պարզ է, որ միապետությունը, մանավանդ հոգևոր կառավարության մեջ, ավելի բռնապետական կերպարանք է ստանում, երբ իրավունքի լավ կամ վատ գործադրությունը կախումն է ունենում միմիայն մի մարդու կամայականությունից: Այստեղ գործերի ընթացքը կապված է կառավարող անձի բարոյական հատկությունների հետ, որովհետև նորա իշխանությունը սահմանափակված չէ, և նորա կամայականությունը թե՛ լավության և թե՛ վատության մեջ սահման չունի: Քննելով մի քանի տասնյակ տարիների Պարսկաստանի հոգևոր առաջնորդների գործունեությունը, ավելի պարզ կերպով երևան է գալիս մեր ասածների ճշմարտությունը. նորանցից ոմանք բնավորապես տրամադրված լինելով դեպի հասարակաց բարին, թողել են բավական ազգօգուտ գործեր, իսկ ոմանք խիստ սև հիշատակներ... Բայց ոմանք եղել են բոլորովին անտարբերներ, ոչ լավն են գործել, ոչ վատը. — այսինքն նույնպես լավերի կարգն են անցնում. որովհետև հայի համար միշտ լավ մարդ է նա, որ վնաս չի տալիս, որպես ճշմարիտ մարդ է նա, որ գող չէ: Հայը մարդկությունից շատ փոքր պահանջմունք ունի. նա չգիտե, որ գող կամ վնասակար չլինելը մեր անձնական պարտավորությունն է, և եթե մենք չենք գողանում, դորանով մի բարի բան չենք գործում: Մտածության այսպիսի տրամադրության մեջ գտնվելով մեր ժողովուրդը, նա յուր առաջնորդից

ավելի մեծ բան չի պահանջում, նա գոհ է, երբ նա չլիներ գող և հափշտակող: — «Կիրակոսը լավ մարդ է, ասում է հայը, որովհետև Մարտիրոսի փողը նորա ձեռքն ընկավ, բայց չկերավ»:

Բայց նայելով այն դիրքին, որ Պարսկաստանում բռնած են հայոց առաջնորդները, նայելով այն արտոնություններին, որ նրանք վայելում են պետությունից, բոլորովին իրավունք ունինք պահանջել, որ նրանք վարվեին համաձայն յուրյանց նշանակությանը. նրանք ժողովրդի բարին մտածեին, նորա ժամանակակից պահանջներին բավականություն տային և ոչ միայն յուրյանց քսակը հարստացնելու աշխատեին: Բայց քանի որ առաջնորդի իրավունքները մի կանոնավոր ձևի մեջ դրված չեն, դոցանից և ոչ մինը սպասել կարելի չէ:

Ի՞նչ ելք կա:

Մեր կարծիքով պետք է հետևել այն օրինակին, ինչ որ արավ Թուրքիայի հայը, պատրիարքի միապետական իշխանությունը փոխելով սահմանադրական վարչության: Պարսկաստանում դա փրկարար միջոցներից ամենագլխավորն է: Բայց հարցը նորանումն է, թե արդյոք հայերին Պարսկաստանում թույլ կտրվի՞ ունենալ ազգային առանձին սահմանադրական վարչություն: Այդ մասին ոչինչ տարակույս չկա, քանի որ առաջին փորձը աչքի առջև ունինք:

Շատ տարի չէ (1873 թվին), որ Թեհրանի հայերը փորձ փորձեցին ունենալ ազգային սահմանադրական վարչություն, և բարձր կառավարությունը չմերժեց նոցա խնդիրքը, շնորհելով բոլոր արտոնությունները, ինչ որ պետք է մի ազգային ազատ սահմանադրական վարչության: Բայց եթե գործը չգնաց, և համարյա յուր խանձարուրի մեջ մեռավ, պատճառն այն էր, որ գործիչ անձինք պատրաստված չէին, նրանք սկսեցին և թողեցին, առանց շարունակելու համբերություն ունենալու: Բացի դրանից, Թեհրանը թեև Պարսկաստանի մայրաքաղաքն է, բայց հայության կենտրոնը չէ, մի այսպիսի գործ պետք էր հիմնել այն տեղում, ուր հայերն ավելի խիտ բնակչություն ունին, ուր նոքա յուրյանց զարգացումով ավելի բարձր են, ուր նոցա նյութական դրությունը ավելի հաջող պայմանների մեջ է: Այդ մասին ավելի հարմար է Ատրպատականը, և Դավրեժ քաղաքը կարող է նորա կենտրոնը լինիլ:

Մենք համոզված ենք, որ ազգային սահմանադրությունը սկզբում մի նշանավոր օգուտ չի կարող բերել նաև Ատրպատականում ժողովրդի անպատրաստ լինելու համար: Դա կլիներ միայն սկսել գործը յուր ժամանակից առաջ, որ անհմուտ գործադրողների ձեռքում խեղաթյուրվելով և այլանդակվելով, մի ավելի հրեշավոր բան պիտի դառնար:

Բայց մենք հայերս առհասարակ նախապատրաստված մարդիկ չենք, մենք սովորում ենք գործել գործի մեջ. օրինակ, մեզանում վարժապետը սովորում է մի առարկա, նույն առարկան ծուռ ու սխալ կերպով աշակերտներին դաս տալով, բժիշկը սովորում է բժշկություն, ավելի մեծ թվով մարդիկ կոտորելով. լրագրապետը սովորում է գրել, հիմար թերթեր դուրս տալով. — ամեն գործ մեզանում այսպես է առաջ գնում...

Թեև մենք ընդդեմ ենք դոնքիշոտության, թեև մենք գիտենք, որ ամեն մի վերանորոգություն որևիցե ժողովրդի կյանքի մեջ լինում է ավելի հիմնավոր և ավելի օգտավետ, երբ ժողովուրդը հասնում է նորան յուր կանոնավոր զարգացումով, հաջորդաբար և ոչ թռիչքներ գործելով, — այսուամենայնիվ, Պարսկաստանում ազգային սահմանադրություն ունենալու խնդրի մեջ մենք

խորհուրդ կտայինք տեղային հայերին՝ ամենայն վստահությամբ դիմել այս գործին: Ժողովուրդը դորանով շահած կլիներ երկու բան՝ առաջին, կանոնավոր ձևերի մեջ կդներ տեղային հոգևոր կառավարությունը, երկրորդ, որ նա առայժմ ստացած կլիներ մի արտոնություն, որ մի քանի տասնյակ տարիներից հետո գուցե դժվար կլիներ ձեռք բերել...

Թեև բավական անբնական երևույթ է տիրող ազգի անկարգ միապետական կառավարության մեջ մի մասնավոր ազգի ունենալ առանձին սահմանադրական վարչություն, բայց այլապես լինիլ կարելի չէ, քանի որ որպես Թուրքիայում, նույնպես և Պարսկաստանում տիրապետող ազգերը խիստ թույլ և դանդաղ կերպով են շարժվում, իսկ քրիստոնյաները համեմատաբար խիստ առաջ են գնացած. Նորանք սպասել կարող չեն, մինչև մահմեդականները դուրս գալով վաղեմի նախապաշարմունքներից, նորեն ոտք կկոխեին առաջադիմության շավղի վերա:

Բայց որպես և լինեին, պետք է այսքանով ևս գոհ լինել, որ պարսիկ կառավարությունը այժմ յուր ոչ մահմեդական ազգերին չի խնայում որևիցե արտոնություն, որ կարող էր նորանց հանգստությանը և առաջադիմությանը նպաստել: Ինչո՞ւ օգուտ չքաղել ժամանակի բերմունքից, քանի որ գիտենք, թե պետությունները որքան քաղաքակրթվում են (իհարկե կեղծ քաղաքակրթությամբ), որքան զարգանում են, այնքան նրանք ժլատ են լինում յուրյանց հպատակ մանր ազգերին ազատ արտոնություններ շնորհելու...40

* * *

Այժմ դառնանք այն հարցին, թե արդյոք Պարսկաստանի հայերը ցույց տալի՞ս են որևիցե ձգտողություն դեպի ժամանակակից կրթությունը, կամ նոցա մեջ երևո՞ւմ են առաջադիմության նշաններ:

Արդարև, Պարսկաստանի հայի անցյալը անցել է խիստ տխուր հիշատակներով, և նորա ներկան թեև այնքան նախանձելի չէ, բայց նա արդեն պատրաստվում է մի փառավոր ապագայի համար: Օրինակ առնենք Դավրեժի հայերը և քննենք այս քաղաքի մերայնոց մտավոր գործունեությունը: Սկսենք դպրոցից: Դավրեժի ազգային դպրոցի հիմքը դրեց արժանահիշատակ Սահակ եպիսկոպոս Սաթունյանը 1850 թվին: Նա կառույց դպրոցի շենքը և ժողովեց այնտեղ հայ մանուկները, որոնցից շատերը մինչև այն օրը մի տիրացուի մոտ այբբեն սովորելու բախտից ևս զուրկ էին: Սաթունյանը կանգնեց նույն դպրոցի մոտ և մի հոյակապ շինվածք, որպես առաջնորդարան, և առաջնորդի «դուռը» այն օրից պաշտոնական կերպարանք ստացավ, երբ նորանից առաջ անհայտ և բոլորովին աննշան մի բան էր:

Ցավալին այն է, որ հիշյալ հիմնարկություններից հետո Սաթունյանի կյանքը կարճատև եղավ, այդ պատճառավ նա չկարողացավ կատարել յուր խիստ ցանկալի փափագը, այն է՝ դպրոցի գոյությունը պահպանելու համար նորա նյութական դրությունը մշտապես ապահովել: Բայց նորա մահից հետո դարձյալ մնաց մի գումար, որ դպրոցի սկզբնական հիմնադրամն դարձավ: Սաթունյանի մահից հետո մինչև այժմ 26 տարվա միջոցում միմյանց հաջորդեցին 6 առաջնորդներ: Այս «նորին սրբազանություններից» և ոչ մեկը մի քար անգամ չդրեց այն շինվածքի վերա, որի հիմքը դրել էր Ատրպատականի արժանահիշատակ բարերարը: Այլ խոսքով, դպրոցը դոցա օրերով ոչ միայն յուր ուսումնական և նյութական վիճակի մեջ առաջ չգնաց, այլ հետզհետե ընկնիլ սկսավ41: Սաթունյանը շինեց դպրոցը, առաջնորդարանը և այլ ազգօգուտ հիմնարկություններ, — բոլորը յուր փողով, այսինքն՝ այն փողով, որ նա ստանում էր

վիճակից որպես «հոգևոր պտուղ»: Բայց նա ժողովրդից ստացածը կրկին ժողովրդին ետ դարձրեց, յուրյան չսեփականեց: Նույն վիճակից նորա հաջորդներն ստանում էին նույնքան, բայց այս վերջինները «հոգևոր պտուղը» յուրյանց ջիբը դրին...

Ճշմարիտ է, եթե Սաթունյանի հաջորդներից ամեն մեկը մի մասնավոր գումար ավելացրած լիներ դպրոցի դրամագլխի վերա, դպրոցը բոլորովին նյութապես ապահովված կլիներ, բայց ընդհակառակն, նորանք այնքան անփույթ գտնվեցան, որ չաշխատեցին մինչև անգամ հանգուցյալի թողած գումարը օրինավոր կերպով շահեցնել, այլ այս և այն մարդու ձեռքը ընկնելով, համարյա ոչնչացավ...

Թողյալ դպրոցի մի այսպիսի անմխիթար նյութական վիճակը, նորա ուսումնական կամ կրթական մասը սարսափելի այլանդակության մեջ էր: Երևակայեցեք ձեզ մի վարժատուն, ուր վարժապետը բոլորովին հարբած է ներս մտնում, աթոռի վերա նստած ժամանակը նորա քունը տանում է, — աշակերտները այս բախտավոր ռոպեին էին սպասում: — Նորանք հավաքվում են վարժապետի չորս կողմը, մինը պոչին թել կապած ճանճ է թռցնում նորա երեսի վերա, մյուսը մորուքի հետ խաղում է, երրորդը այս խոսքերն է ասում. «վարժապե՛տ, վարժապե՛տ, մի փիալա էլ (բաժակ) համեցե՛ք»: Երևակայեցեք ձեզ մի վարժատուն, ուր աշակերտը առավոտից մինչև իրիկուն լսում է յուր դաստիարակից այսպիսի խոսքեր. «շուն շան որդի» — «հարամ զադա» — «էշի լակոտ» և այլն, — և միշտ ընդունում է յուր մարմնի վերա նորա ձեռքի անտանելի հարվածները: Երևակայեցեք, վերջապես, մի վարժատան դրություն, ուր ուսման ամբողջ շրջանը «Սաղմոսից» և «Ավետարանից» այն կողմ չի անցնում....

Ի՞նչ էր այս բոլոր անկարգությանց պատճառը:

— Այն, որ դպրոցը գտնվում էր եկեղեցական անմիջական իշխանության ներքո և նա «եկեղեցականացրած» էր...

Բայց Սաթունյանը այս նպատակով չէր շինած դպրոցը, նա չդրոշմեց դպրոցի վերա «հոգևոր» անունը. նորա դպրոցը ճիշտ ժողովրդական էր. նա շինված էր ժողովրդի փողով և ժողովրդի համար և Սաթունյանն ինքը ժողովրդական մարդ էր. նա ոչինչ առիթ չուներ յուր դպրոցը կնքել «հոգևոր» անունով....

Պարսկաստանում թե՛ աշխարհականը և թե՛ հոգևորականը կարող են մինչև անգամ համալսարան հիմնել առանց ոչ ոքից հարցնելու, մեր բարեսիրտ կառավարությունը այսպիսի բաների մեջ մտնել չի սիրում:

Այո՛, դպրոցը բոլորովին ժողովրդական էր, բայց նորան եկեղեցականացրին, և եկեղեցականացնելով մեռցրին....

Ժողովուրդն այս հասկացավ, բայց հասկացավ խիստ ուշ.... Նա ազատեց առաջնորդի ձեռքից դպրոցի միայն կմախքը... նորան պետք էր նորից շունչ և հոգի տալ, — և այդ վերջինը կարոտ էր դրամի: Ժողովուրդը, թեև աղքատ, բայց եռանդուն դեպի հասարակաց բարին, սկսեց յուրաքանչյուրի կարողությանը համեմատ հավաքել մի օժանդակություն, դպրոցի նյութական վիճակը բարվոքելու համար42: Բարերար անձանց նվերներն հասան մինչև մի նշանավոր գումարի, որի տոկոսով դպրոցը կարողացավ ունենալ առաջվա տիրացու վարժապետների տեղ

մի տեսուչ և յոթն վարժապետներ: Դպրոցի պահանջների մեջ մտան երկրի պահանջներին համեմատ բացի հայերենից, ֆրանսերեն, ռուսերեն և պարսկերեն լեզուները, և գիտությունից զանազան առարկաներ: Դպրոցն ունեցավ 5 դասատուն, և բավականին բարեկարգ ձևի մեջ մտավ: Նորա կառավարությունը հանձնվեցավ ժողովրդից ընտրված հոգաբարձության, որո եռանդուն գործունեությունը առաջին տարվա ընթացքում ցույց տվեց յուր պատկերը: Առաջին հարցաքննությունը, որ եղավ 1875 թվին, գրավեց մինչև անգամ քաղաքում գտնված եվրոպացիների և եվրոպական կոնսուլների ուշադրությունը, որոնք յուրյանց ներկայությամբ պատվեցին հայ մանուկների ուսման հարցաքննությունը: Ներկա էր նաև քաղաքի արտաքին գործոց վեզիրի փոխանորդը, որ մինչ այն աստիճան գոհ մնաց, որ նվիրեց դպրոցին մի նշանավոր գումար:

Հիշյալ վերանորոգությունից հետո Դավրեժո ազգային դպրոցը թեև տակավին ունի յուր ինչ-ինչ թերությունները, բայց երկրի դրության նայելով նա կարողացել է դպրոցների կատարելատիպը համարվիլ: Իբրև ապացույց՝ ես հարկավոր եմ համարում հիշել, որ շատ ժամանակ չէ Դավրեժի արքունի դպրոցի43 տեսուչը այցելության եկավ մեր դպրոցը, դա էր գեներալ Միրզա-Ջավադ-խանը. գիտե գաղղիերեն և բավականին կրթյալ երիտասարդ է: Նա տեսնելով հայոց դպրոցը շատ գոհացուցիչ գտավ նորա կազմակերպությունը և պահանջեց ուսումնարանի ծրագիրը: Այս այցելությունից հետո մի քանի շաբաթ հազիվ էր անցել, որ պատվելի տեսուչը ուղևորվեցավ դեպի Թեհրան, այն նպատակով, որ այնտեղ աշխատե, գուցե կարողանա փոխել տալ Դավրեժի արքունի դպրոցի ծրագիրը, որ տրված էր լուսավորության վեզիրից:

Բայց մի ուրախալի երևույթ այն է, որ դպրոցը, մանավանդ հայ դպրոցը գրավում է մահմեդական բարձր հոգևորականի ուշադրությունը: Այս օրերում Դավրեժի մեծ մուշտայիդը, որ կոչվում է Հուջաթ-ուլ-իսլամ (իսլամի հաստատությունը) յուր այցելությամբ նույնպես պատվեց մեր դպրոցը: Նորին սրբազանությունը ման եկավ բոլոր դասատները, ամենի մեջ հարցրեց ուսանելի առարկաները, քննեց, թե որքան աշակերտները առաջ են գնացած պարսկերենի մեջ և յուր հեռանալու ժամանակ հայտնեց յուր կատարյալ համակրությունը, թե ինքը շատ ուրախ է տեսնելով, որ հայերը կրթության համար այդչափ հոգս են տանում, քանի որ պարսիկները բոլորովին անփույթ են այդ մասին:

* * *

Այս բոլորից հետո ծագում է մի խնդիր, թե արդյոք Դավրեժի ազգային դպրոցը պիտի կարողանա՞ այս ընթացքը շարունակել, թե ո՛չ:

Ցավելով պետք է պատասխանել, թե՝ ո՛չ, չպիտի կարողանա շարունակել: Որպես հիշեցինք դպրոցը կառավարվում է գլխավորապես այն գումարի տոկոսով, որ վերջին անգամ բարերար անձինքներից հավաքվեցավ որպես դրամագլուխ: Այս դրամագլուխը կազմվելուց հետո երկու տարվա հաշիվները ցույց տվին, որ դպրոցի մուտքը չի ծածկում նորա ելքը, այսինքն՝ յուրաքանչյուր տարի ծախսերի մեջ բավականին բաց է մնում և այս բացը ծածկվում է դրամագլխից պակասեցնելով: Մուտքի և ելքի մի այսպիսի զգալի անհավասարակշռությունն առիթ է տալիս այժմեն մտածել, որ յուրաքանչյուր տարի դրամագլխից անդադար պակասելով, վերջապես կսպառվի նա և դպրոցը փակվելու վիճակի կենթարկվի: Դա շատ ցավալի կորուստ

կլիներ, քանի որ մտածում ենք, թե այս դպրոցը բարձր նշանակություն ունի ոչ միայն Ատրպատականի նահանգի համար, այլև ամբողջ Պարսկաստանի համար:

Ի՞նչ պետք է արած:

Զանազան մտածողներ, զանազան միջոցներ են առաջարկում: Ոմանք ասում են Պարսկաստանի հայոց վիճակը կարեկցական է դիմենք ուրիշ երկրներում հարուստ բարերարների օգնությանը, գուցե նորանք օգնեն մեզ: Լա՛վ երազ է, եթե բարին կատարի...44: Ոմանք ասում են՝ կրկին ժողովրդից օժանդակություն հավաքենք: — Ժողովուրդը աղքատ է, նորան շատ ձանձրացնել չի կարելի, նա որքան կարող էր տվավ: Ոմանք ասում են, — թե աշակերտների վերա վճար նշանակենք: — Այն ժամանակ աղքատ ծնողներն յուրյանց որդիքը կհանեն և բողոքականների դպրոցը կտան, ուր ամեն ինչ ձրի է:

Ոմանք ասում են, թե դպրոցի ուսումնական շրջանը նեղցնենք, դասատներից մի քանիսը փակենք, ուսուցիչների թիվը պակասեցնենք, որպեսզի ծախսերը փոքրանան, — այն ժամանակ դպրոցը կկորցնի յուր նշանակությունը: Վերջապես շատ տեսակ խոսքեր են ասվում, բայց մենք դոցա և ոչ մեկը նպաստավոր չենք գտնում:

Ապա ի՞նչ պետք է արած, կհարցնեն մեզ:

Նախ քան ուղղակի պատասխանելը մենք հարկավոր ենք համարում կրկին վերադառնալ դպրոցի սկզբնավորությանը և մեր կողմից առաջարկել մի քանի հարցեր, — ո՞վ հիմնեց այդ դպրոցը: — Դպրոցը հիմնեց Սաթունյան եպիսկոպոսը: — Ի՞նչ գումարով հիմնեց: — Նա հիմնեց Ատրպատականի վիճակից ստացած հոգևոր արդյունքով: — Այժմ այն արդյունքն ո՞ւր է մտնում: — Նա մտնում է այժմյան առաջնորդի քսակը...

Եթե այդ քսակի հարցը վճռվելու լինի, ամեն ինչ պարզված է:

Խոսելով Պարսկաստանի հոգևոր կառավարության մասին, մենք արդեն ցույց տվինք, թե որպիսի աղբյուրներից է գոյանում առաջնորդի «հոգևոր արդյունքը» կամ այն եկամուտը, որը կոչվում է «հոգևոր պտուղ»: Մենք դարձյալ կհիշենք: Այս «պտուղն» ստացվում է այն հարկերից, որ առաջնորդը դրել է յուրաքանչյուր տան վերա: Այս հարկերը նույնպես ստիպողական են, որպես արքունի հարկերը. եթե յուրյանց ժամանակին չստացվին, գործ կդրվին ազդու միջոցներ, որպիսի են՝ փայտ, ծեծ և այլն: Այս «պտուղն» ստացվում է մկրտության, պսակի և թաղման համար, որ նույնպես եթե յուր ժամանակին չվճարվի, հիշյալ եկեղեցական արարողությունները կմնան անկատար: Այդ «պտուղն» ստացվում է զանազան աղբյուրներից, որոնք այնքան անվայել են, որ նրանց շոշափելու ցանկություն չունինք... Բացի հիշյալ «պտուղներից», կա մի ուրիշ ևս, որ կոչվում է աթոռահարկ: Դա մտնում է Մայր Աթոռի (Էջմիածնա) գանձարանը...

Պարսկաստանի հարստահարությանց տակ ճնշված մի ժողովրդի կրկին ծանրաբեռնել այսպիսի հոգևոր տուրքերով, վերջին աստիճանի անխղճություն է, բայց քանի որ ժողովուրդը ստիպված է տալու, թող տա, մենք նորա ջերմեռանդությունը վիրավորելու միտք չունինք: Բայց մտածո՞ւմ է արդյոք ժողովուրդը, թե յուր տվածը որտեղ է մտնում: — Մտնում է առաջնորդի քսակը...

Դարձյալ քսակի խնդիրը մեջ մտավ:

Հայերի մեջ, որքան հիշում եմ, Պարսկաստանի պես չկա մի վիճակ, որ հոգևոր առաջնորդը, մի արևելյան միապետի նման, ազատ և անձնիշխան կերպով ժողովրդի վերա հարկեր նշանակեր և այս ու այն եկեղեցական արարողությանց համար առանձին տուրքեր ստանար: Զանազան երկրներում կան զանազան ձևով հոգևոր վարչություններ, բայց նոցա և ոչ մեկը Պարսկաստանի ինքնահաճ կամայականությունը չունի: Մի տեղ՝ օրինակ, Ռուսաստանում, թեմերը ունեն յուրյանց վիճակային կոնսիստորիան, ուր տնօրինվում են բոլոր եկեղեցական գործերը և կանոնավոր հաշվի ու համարի տակ են ընկնում: Վիճակային հոգևոր արդյունքը նույնպես տնօրինվում է կոնսիստորիայի ձեռքով և յուր նշանակությանը համեմատ գործի է դրվում: Առաջնորդը, որպես վիճակային հոգևոր կառավարության ներկայացուցիչ, իրավունք չունի գոյացած արդյունքից մի կոպեկ անգամ յուրյան սեփականել. նա ունի յուր համար նշանակած ռոճիկ, որով ապրում է: Կան ուրիշ տեղեր, օրինակ, Տաճկաստան, ուր վիճակային հոգևոր ատյանը յուր ձեռքում ունի վիճակի կառավարությունը: Բայց Պարսկաստանում չկան դոցա և ոչ մեկը. այստեղ կառավարում է միմիայն առաջնորդը և ամեն ինչ կախում ունի միայն նորա կամքից...

Մի՞թե կարելի է այդ:

Մենք ամենևին չենք դատապարտում այս երևույթը, թե ինչո՞ւ է եղած այսպես. մենք գիտենք, որ Պարսկաստանի միապետության մեջ մի այլ ձևով հոգևոր կառավարություն կազմվել կարող չէր: Մենք գիտենք, որ հայ կղերը, երբ ազատ է, նա բռնակալ է, և եթե այս կամ այն երկրում սահմանափակված է նորա կամայականությունը, այդ մասին պետք է գոհ լինել բարձրագույն տիրող կառավարությունից:

— Այո՛, հայ կղերը սիրում է ազատություն, բայց նա ցանկանում է ազատությունը միմիայն յուր համար: Այն ցնո՛րք է, որ շատ անգամ ասում ենք՝ «հայոց եկեղեցին ժողովրդական է». եթե նա մի ժամանակ ժողովրդական էր, դա ուրիշ հարց է, իսկ այժմ այդ չի երևացնում...

Ի՞նչ ելք կա:

Պետք է վերանորոգել, պետք է ոչնչացնել հին ձևը, և բոլորովին նոր կերպարանք տալ նորան:

Արդարև, մենք սկզբում խոսելով Պարսկաստանի հոգևոր կառավարության բարեկարգելու մասին, առաջարկեցինք սահմանադրական վարչություն. այո՛, բախտավոր կլիներ Պարսկաստանի հայը, եթե մեր երազն իրագործվեր... Բայց քանի, որ գիտենք մեր այստեղի ազգայնոց անհոգությունը, առայժմ մեր կողմից բոլորովին անրջային ցնորք կլինի առաջարկել մի այսպիսի ձեռնարկություն: Առհասարակ հայերն ապագա պատրաստելու մեջ խիստ անփույթ են, և մանավանդ Պարսկաստանի հայը...

Ուրեմն ի՞նչ պետք է անել — բարեկարգել վիճակային հոգևոր կառավարությունը և նորան յուր այլանդակություններից կանոնավոր ձևերի վերածել, — դա առաջին քայլն է դեպի սահմանադրություն, դորանով ուղին հարթվում է նույն նպատակին հասնելու:

Բայց ո՞րպես բարեկարգել, — այստեղ է գլխավոր հարցը:

Բայց որովհետև բարեկարգության հարցը մի այսպիսի, բաղադրյալ խնդիր է, որ այժմյան մեր հոդվածի համառոտությունը չի ներում նորան ավելի մանրամասնաբար ընդարձակելը, մենք խոստանում ենք բացատրել դորան մի շարք հոդվածներով: Իսկ առայժմ կասենք մի քանի ընդհանուր խոսքեր:

Մենք բոլորովին ընդդեմ ենք կոնսիստորիային, կամ մտցնել Պարսկաստանում այն ատենական կազմակերպությունը, որ բաղկացած է լինում միմիայն եկեղեցիականներից՝ որևիցե առաջնորդի նախագահությամբ: Եվ որովհետև Պարսկաստանի հոգևոր կառավարությունը միացնում է յուր մեջ թե՛ հոգևոր և թե՛ աշխարհային իրավունքները, այս պատճառավ, և նորա կենտրոնական վարչությունը պետք է կազմված լինի թե՛ հոգևորականներից և թե՛ աշխարհականներից. — առաջինները որպես եկեղեցու ներկայացուցիչներ, իսկ վերջինները որպես ժողովրդի ներկայացուցիչներ: Վիճակային առաջնորդը կլինի ատյանի նախագահը. իսկ գործերը կվճռվեն ժողովի ընդհանուր հավանությամբ: Այն ժամանակ բոլոր վիճակային «հոգևոր արդյունքը», որ ստացվում է այլևայլ անուններով, կանոնավոր սահմանի մեջ դրվելով, կհավաքվեն և կմտնեն ազգային կենտրոնական սնդուկը և ոչ առաջնորդի քսակը, որ մինչև այժմ լինում էր:

Հիմա տեսա՞ր. ընթերցող, քսակի հարցը մասամբ վճռվեցավ. բայց կարելի է դու հարցնես՝ ապա առաջնորդն ինչո՞վ պետք է ապրի: — Մենք կսահմանենք նորա համար մի որոշյալ ռոճիկ, որքան կբավականանա մի եկեղեցականի համեստ կեցությանը: Այսպիսով, մենք շահած կլինենք երկու բան. առաջին՝ վիճակային հոգևոր կառավարությունը կարգ-կանոնի մեջ կդրվի, երկրորդ՝ վիճակային «հոգևոր արդյունքը» առաջնորդի քսակից դուրս կորզելով, ավելի ազգօգուտ հիմնարկությանց վերա գործ կածվի:

Եվ որովհետև բոլոր մեր այս խորհրդածությունները առաջ եկան Դավրեժու ազգային դպրոցի նյութապես ապահովված չլինելու հարցից, այժմ հարկավոր ենք համարում կրկին վերադառնալ դեպի նույն հարցը:

Վիճակային բոլոր «հոգևոր արդյունքը» հավաքվեցավ կենտրոնական սնդուկի մեջ, առաջնորդի ռոճիկը տվինք, ատենական ծախսերն արինք, այժմ սնդուկի մեջ մնում է ավելացած փող45: Ի՞նչ անենք այդ փողը: — Այդ փողով ահա Դավրեժի ազգային ուսումնարանը բոլորովին կապահովենք, և նորա ուսումնական շրջանը ավելի կընդարձակենք:

Այստեղ առաջ է գալիս մի նոր խնդիր, թե ինչո՞ւ միայն Դավրեժի ազգ. ուսումնարանը պետք է շահվի կենտրոնական սնդուկից, իսկ մյուսները զուրկ մնան:

Մյուսները զուրկ չեն մնա, նորանք նույնպես կշահվեն, բայց ուրիշ կերպով: Դավրեժո ազգային դպրոցը, որպես ամբողջ Ատրպատականի կրթության կենտրոնական աղբյուր, հանձն կառնե զանազան գավառներից ընդունել յուր մեջ աշակերտներ, նորանք կապահովվին ուսումնարանի ծախսով և յուրյանց կրթությունը ստանալուց հետո, կվերադառնան յուրյանց հայրենիքը, այնտեղ կլինեն վարժապետներ կամ քահանաներ: Այսպիսով գյուղական ուսումնարաններն ազատված կլինեն հիմար տիրացուներից, և գյուղական եկեղեցիներն ազատված կլինեն տգետ քահանաներից:

Բայց բացի կենտրոնական սնդուկից ես մոռացա հիշել արդյունքի մի ուրիշ աղբյուր ևս, որից Դավրեժի ազգային դպրոցը նույնպես կարող է շահվիլ: Ես, վերևում խոսելով վիճակային այլևայլ

հոգևոր տուրքերի մասին, ասացի թե ժողովրդից հավաքվում է մի առանձին տուրք ևս, որ կոչվում է «աթոռահարկ», թե դա մտնում է Էջմիածնա գանձարանը: Թողյալ այդ, Ատրպատականի երկու վանքերի, այսինքն՝ ս. ս. Թադեոս և Նախավկայի վանքերն ու եկամուտներն դարձյալ նույն գանձարանն են մտնում, Էջմիածին են ուղարկվում...

Դիցուք թե ժողովուրդը տգետ ջերմեռանդ է, և չէ հասկանում Էջմիածինն ի՞նչ իրավունքով է քարշում Պարսկաստանից աղքատ և հազարավոր պետքեր ունեցող ժողովրդի արծաթը: Չմոռանաք, որ երկու վանքերից մեկը, այսինքն՝ սուրբ Նախավկայի վանքը ունի մի ամբողջ գյուղ Դարաշամբ անունով. այս գյուղը պատկանում է վանքին, որ նվիրված է պարսից մեծ իշխան Նաիբ-ուլ-Սալթանայից46: Կարծեմ նորին բարձրությունը այն մտքով չնվիրեց այս գյուղը վանքին, որ նորա արդյունքը Էջմիածինը տանե. նա նվիրեց պարսից տերության մեջ գտնված մի վանքի և Պարսկաստանի հայ ժողովրդի պետքի համար գործածելու:

Բացի վերոհիշյալներից կան և ուրիշ կալվածներ ևս, որոնց արդյունքը Էջմիածինն է տանում, որոնք, բոլորն էլ ամենայն իրավամբ, պետք է սեփականել Դավրեժի ազգային դպրոցին47:

Բայց ո՞վ պետք է իրագործե մեր առաջարկած բարեկարգությունները: — Մենք պատասխանում ենք. — ժողովուրդը:

Այո՛, ժողովուրդը, որովհետև նա է յուր իրավունքների պաշտպանը և տերը. նա պետք է բողոքե յուր վերա գործ դրված անիրավությանց դեմ, և նորա ձայնը այնքան ուժ և զորություն ունի, որքան նորա պահանջը իրավացի է և արդար:

Բայց մեր ժողովուրդը գիտե՞ այդ: — Ո՛չ, դժբախտաբար նա այնպիսի մի թմրյալ վիճակի մեջ է ապրում, որ գուցե չի էլ զգում, թե ինքը հարստահարված է... Գուցե նա համոզված է, որ գործերի կարգը հենց այնպես էլ պետք է լիներ, որպես առաջուց դրված է, որպես կա... որովհետև ինքը նորան սովորած է, ինչպես որ սովորած է, թե հորանջելու միջոցին պետք է բերանը խաչակնքել. եթե պատճառը հարցնես, կասե, իմ պապս էլ այսպես էր անում...

Բայց ամեն տեղ ամբոխը չէ, որ ներգործում է, նա շատ անգամ մնում է անտարբեր, ներգործում է միայն նորա ընտրյալ մասը. — մտածողները և հասարակական բանվորները: Եվ մենք այդ ունինք, դորանցից զուրկ չենք: Մեզանում ևս կան տղամարդիկ, որոնք թե՛ խոսքով և թե՛ գործքով պատրաստ են պատերազմել ճշմարտության համար... Թողյալ այդ, ժողովուրդն արդեն ունի յուր ներկայացուցիչները, — դա է Դավրեժո ազգային հոգաբարձությունը. նորա ոչ միայն սեփական պարտքն է պաշտպանել ժողովրդի շահերը, այլև իրավունք ևս ունի:

Հուսով ենք, որ Ատրպատականի այժմյան թեմակալ Անդրեաս եպիսկոպոսը, ուշադրության առնելով այս խնդիրը, յուր կողմից չի խնայելու ամեն աշխատություն և ջանք, որպեսզի յուր առաջնորդության օրերով վիճակային հոգևոր կառավարությունը մաքրվի հին կեղտերից և հեռացվի վաղեմի անկարգությունները: Հուսով ենք, որ նորին սրբազանության օրերով կբարեկարգվի յուրյան հանձնարարված վիճակը, ստանալով մի նոր ձև և կերպարանք, որպես պահանջում է ժամանակը, որպես հարմար է ժողովրդի այժմյան պիտույքներին: Եվ նորին սրբազանության ազնիվ հատկությունները բոլորովին երաշխավորում են մեր հույսը, թե նորա անունը Պարսկաստանի հոգևոր կառավարության բարեկարգության տարեթվի մեջ առաջին տեղը կբռնե:

* * *

Վերջացնելով մեր հոդվածը չի կարելի մի քանի խոսք չասել Դավրեժի ժողովրդական ընթերցարանի մասին, որ բացվիցավ 1875 թվին: Դա զետեղված է նույն տան մեջ, ուր գտնվում է քաղաքի ազգային դպրոցը և առաջնորդարանը: Եկեղեցուն շատ մոտ է:

Դավրեժի հայ ժողովրդականք, ապրելով ասիական կյանքով, չունեին մի տեղ, մի կենտրոն, որ նոքա որոշյալ օրերում հաղորդակցություն ունենային: Նորանց հարաբերությունները խիստ առանձնական էին: Նորանք տեսնվում էին միմյանց եկեղեցում, ուր բանավոր հաղորդակցություն նոցա մեջ լինել կարող չէր: Փողոցներում առավոտից մինչև երեկո նորանք զբաղված էին յուրյանց գործերով, իսկ տուն դառնալուց հետո խիստ մերձավոր բարեկամները, միայն այն էլ ոչ միշտ, կարող են միմյանց տեսնել: Եվ այսպես ընկերական կապը նոցա մեջ ամեն կերպով կտրված էր: Հասարակային տեղեր չկային, ամեն մարդ յուր աշխարհը գտնում էր յուր նեղ ընտանեկան շրջանի մեջ, որից դուրս նորա համար կյանք և լույս չկար...

Ապրելով այսպիսի առանձնական կյանքով, ժողովուրդը մինչ այն աստիճան բթամտացած էր, մինչ այն աստիճան հանգել էր նորա մեջ մարդկային զգացմունքները, որ նա բոլորովին անզգա էր դարձել դեպի հասարակային գործերը. նա չէր հետաքրքրվում, թե յուր հորիզոնից դեպի հեռու կողմերում ի՞նչ են գործում մարդիկ, ի՞նչպես են ապրում և ի՞նչ են մտածում...

Այսպիսի վիճակի մեջ էր ժողովուրդը, երբ մի քանի եռանդոտ երիտասարդներ մտածեցին մի ընթերցարան հիմնել և նրանով առիթ տալ ժողովրդին մի կողմից շուտ-շուտ միմյանց հետ հաղորդակցության կապեր ունենալ, մյուս կողմից զարգացնել նոցա միտքը:

Ընթերցարան բացվեցավ, թողյալ նյութական կողմը, նա սկզբում պետք է հանդիպեր շատ արգելքների, պետք է պատերազմեր հասարակության նախապաշարմանց դեմ: Ժողովուրդն արհամարհանքով էր նայում այս հիմնարկության վերա, նա ծիծաղում էր. «գիրքը կարդում են աղոթելու համար, և այն կարդում է միայն տեր հայրը, աշխարհականն ինչ գործ ունի գրքի հետ». լրագրության մասին ամենևին գաղափար չունեին, այդ պատճառավ նորա մասին դատել կարող չէին: Ի նկատի ունենալով այսպիսի տխուր հանգամանքները, ընթերցարանը պետք է հաղթեր մի մեծ դժվարություն. նա չուներ պատրաստի ընթերցասերներ, նա ստիպված էր նորից ընթերցողներ պատրաստել: Այս նպատակով ընթերցարանն սկզբում ընդունեց մի տեսակ լսարանի կերպարանք, որպեսզի յուր հաճախորդների ճաշակը կրթե, նոցա նախապաշարմունքները ջնջե, նոցա մտածությանց ձևերը փոխե, և նոցա նորանոր գաղափարների հետ ծանոթացնե: Այս մտքով ընթերցարանը հիմնող երիտասարդները հազար ու մեկ ճարպկություններով մարդիկ էին որսում, այնտեղ բերում: Մեկն սկսում էր, օրինակ, բարձր ձայնով կարդալ որևիցե լրագրում մի նշանավոր հոդված, մյուսները լսում էին, հոդվածը վերջանալուց հետո հայտնվում էին կարծիքներ, վիճում էին, դատում էին և այս բոլոր մտավոր պատերազմի մեջ մեր ակամա հաճախորդը նկատում էր «չէ՛, ընթերցարանը մի ուրիշը բան է եղել» ասում էր նա յուր մտքում զարմանալով. — էստեղ մարդ շատ բան է սովորում: Նա հետաքրքրվում էր, սկսում էր այնուհետև ինքը կարդալ, չգիտցած, չհասկացած տեղերը հարցնել և «բան սորվել»:

Այնուհետև այն պարոնները, որ սկզբում ակամա էին բերվում ընթերցարանը, սկսեցին իրանք հաճախել, սկսեցին գրքեր վարձել և տուն տանել կարդալու համար: «Ինձ մի լավ գիրք տվեք, տանեմ տանը կարդամ», — ասում էր հաճախորդը, լավ գիրքը ընտրում էր ընթերցարանի կառավարիչը, որովհետև խնդրողը ոչ մի գրքի ծանոթ չէր, և ոչ մի գրքի անուն չգիտեր բացի «Սաղմոսից» և «Ավետարանից»:

Այնուհետև փոստայի ներս գալու օրը մի անհամբեր օր դարձավ. հաճախորդները շուտ վերա էին թափվում և հարցնում էին՝ «ի՞նչ նոր բան կա լրագիրների մեջ»: Յուր պատասխանները հեշտացնելու համար ընթերցարանի վարչությունը ստիպված էր ամենից առաջ ինքն աչքե անցկացնել ստացած լրագրերը և ամսագրերը, և նշանակել նոցա ճակատի վերա նշանավոր հոդվածների անունները:

Այսպիսի երևույթները տալիս են մի մխիթարական հույս մտածելու, թե մի ժողովուրդ որքան էլ բթացած լիներ, որքան և անզգայացած լիներ դեպի հասարակային մտածողությունները, այսուամենայնիվ տոկուն և եռանդոտ աշխատությունը կարող է զարթեցնել նորա մեջ կյանք և ազնիվ զգացմունքներ:

Տեսնելով ընթերցարանի այսպիսի հաջող առաջադիմությունը, մենք չենք կարող չհիշել պարոն Հ. Հաջեյանին՝ պոլսեցի ազնիվ երիտասարդին, որ սկզբից մինչև այժմ տեսուչն է և նորա եռանդոտ հիմնողների պարագլուխն է եղել: Նորա աշխատությամբ ընթերցարանը մեկ ու կես տարվա ընթացքում ունեցավ 700 հատոր հայերեն, գաղղիերեն, ռուսերեն, հունարեն, անգղիերեն, պարսկերեն, և այլ գրքեր. շարունակ ստանում է 8 օրինակ հայերեն լրագիրներ, 4 օրինակ գաղղիերեն, մեկ օրինակ պարսկերեն, մեկ օրինակ ռուսերեն. ստանում է նաև 5 օրինակ զանազան հայերեն ամսագրեր:

Ընթերցարանը բացի նորանից, որ բավականություն է տալիս հասարակության ընթերցասիրությանը, որպես հիշեցինք, Դավրեժի ազգային դպրոցին կից լինելով, նաև նպաստում է դպրոցին նորա առաջադիմության մեջ: Ընթերցարանը յուր հաշվով բերել է տալիս բոլոր այն գրքերը, որոնցից վարժապետները և նոցա աշակերտները կարող են օգուտ քաղել: Ընթերցարանը օգնում է և Պարսկաստանի հեռավոր քաղաքներին. յուր ստացած լրագիրները կարդալուց հետո բոլորովին ձրի ուղարկում է օրինակ Թեհրանի հայոց ընթերցարանին, որ շատ աղքատ վիճակի մեջ է, այլև յուր մեջ գտնված գրքերի ավելորդ օրինակները նույն ընթերցարանին է ընծայում48:

Այսպիսի հաջող ընթացքով հուսով ենք, մի քանի տարուց հետո ընթերցարանը յուր կատարելագործված վիճակին կհասնի: Ի՛նչ հրաշքներ չէ գործում երիտասարդությունը, ժողովրդի թա՛րմ և կենդանի ուժը...

ՆԱՄԱԿ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ

Դավրեժ, դեկտեմբեր

Թեև Եղիշեն և առավելապես Եզնիկը թողել են մեզ բավականին հարուստ տեղեկություններ հին արևապաշտների կրոնքի և նոցա սովորությանց մասին, այնուամենայնիվ, նոքա չեն կարողանում մեր հնախույզի քննադատությանը լիակատար բավականություն տալ: Նոքա գրել

են այնքան, որքան վերաբերում էր յուրյանց աշխատության նյութին: Իսկ այժմյան գաբրների, որպես հին արևապաշտների, կյանքի ուսումնասիրությունը կլրացնե այն թերությունները, ինչ որ պակաս է թողել պատմությունը, որովհետև այս ցեղը բոլորովին անփոփոխ է մնացած յուր նախնական դրության մեջ:

Եթե ընդունենք, թե հայոց ազգը առաջ է եկել արիական ցեղերից, թե նա պաշտում էր նույն կրոնքը, ինչ որ այժմ գաբրն է պաշտում, թե նորա լեզուն նույն ծագումիցն է, որով այժմ գաբրն է խոսում, — կհամոզվինք, թե գաբրի կյանքի, գրականության և լեզվի (որ մաքուր զանդիկ բարբառն է) ուսումնասիրությունը խիստ պայծառ լույս կարող էր ձգել մեր հին դյուցազնաբանության վերա, որ դեռ պարզված չէ, մեր լեզվի ֆիլոլոգիայի վերա, որ ամենևին ուսումնասիրված չէ, և հետևապես մեր պատմության վերա, որ շատ տեղերում մութ է: Որովհետև մեր նախնիքը սկսյալ ամենահին ժամանակներից, անընդհատ հարաբերություններ են ունեցել արիական ցեղերի հետ, որպիսի էին՝ պարսիկները, պարթևները, բակտրիացիք, մարք, և այլն, իսկ այդ ազգերի ներկայացուցիչներն այժմ մնում են Պարսկաստանում յուրյանց նախնական ավանդություններով և սովորություններով:

Մահմեդականությունը պարսից մեջ ոչնչացրեց հին գրականությունը, որպես քրիստոնեությունը մեր մեջ. բայց նրանք ավելի բախտավոր եղան մեզանից նորանով, որ նոցանից պահպանվեցավ մի ցեղ, որ ազատ մնաց մահմեդականությունից և այսպիսով կարողացավ պահպանել յուր հին գրականության մի մասը. — Դոքա գաբրներն են: Իսկ մեր հեթանոս եղբայրներից դժբախտաբար և ոչ մինը չմնաց մինչև մեր օրերը:

Իսկ այն, որ մենք պետք է որոնեինք մեր հեթանոս եղբայրների մեջ, այժմ կարող ենք գտնել գաբրների մեջ, որովհետև դոքա նույնպես ազգակցություն ունեն մեզ հետ:

Հնդկաստանի պարսիկ արևապաշտների մեջ այժմ կազմվել է մի ընկերություն բարեգործական և ուսումնական նպատակով, և նրանց կողմից ուղարկված է Թեհրան մի գործակալ Մանուչի անունով, որ մի կողմից հոգս է տանում յուրյանց պարսկաստանցի եղբարց՝ գաբրների նյութական կարոտությանը, պաշտպանում է նորանց զանազան հալածանքներից, մյուս կողմից, հավաքում է նրանց մեջ գտնված հին գրքերը: Մանուչին մեծ եռանդով ուսումնասիրում է Խորենացին և հայոց այլ պատմությունները, որոնք կարող էին պարսից հին պատմության մութ տեղերը պարզել: Որովհետև իրենք պարսիկները (մահմեդականները) հին պատմություն չունեն, և ոչ հետաքրքրվում են գիտենալ յուրյանց մինչ-մահմեդական անցյալը: Ֆրիդովսու գիրքը, որ այդ մասին մի թանկագին հարստություն կարող է համարվիլ, այն ևս, որպես առասպելավիպական բանաստեղծություն, զուրկ է պատմական ճշտությունից: Ուրեմն, մի գաբր ուսումնականի համար, որպես է Մանուչին, խիստ ձեռնտու է որոնել յուր ազգի պատմությունը ավելի հին արևապաշտների և հայոց գրքերի մեջ, քան պարսիկների մեջ, ուր ամեն ինչ, որ հեթանոսական էր, ջնջեց մահմեդականությունը:

Ցանկալի կլիներ, որ մերայինք նույնպես հետևեին Մանուչիի օրինակին, և փոխադարձաբար սկսեին ուսումնասիրել գաբրների գրականությունը, նոցա լեզուն և ավանդությունները, մեր պատմությունը հարստացնելու, և մեր լեզվի ֆիլոլոգիային նյութ տալու նպատակով: Իսկ ինչ որ վերաբերում է այս հոդվածի հեղինակին, նա արդեն սկսել է գործել այդ մասին, որքան կներեին հանգամանքները, որքան թույլ կտար յուր դրությունը...

ՆԱՄԱԿ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ

Թավրիզ, հունվարի 24

Մինչդեռ Տաճկաստանը յուր հոգեվարքի տագնապի մեջ քրիստոնյաներին նոր արտոնություններ, նոր իրավունքներ է շնորհում, և մահմեդականներին հավասար ազատություններ է տալիս, որ այսպիսյավ յուր գլխի վերա պտուտվող փոթորիկը հեռացնե, և կրկին յուր զոհերի արյունը ծծելու բախտին վերադառնա, — Պարսկաստանի մեջ քրիստոնեից դեմ եղած եղեռնագործությունները օրըստօրե սարսափելի կերպարանք են ստանում:

Հիշենք մի անցք:

Ղարադաղի Քեյվանու գավառի Սըղրն կոչված հայաբնակ գյուղը դիվանի գրքերում նշանակված ունի 25 թումեն (70 ռուբլ.) արքունի հարկ, որը նա պարտավոր էր վճարել կառավարությանը: Բայց գյուղի Բաղըր-խան անունով տերը փոխանակ հիշյալ գումարի (70 ռուբլ.) գյուղացիներից մի քանի ամիսների ընթացքում փայտի և մտրակի զորությամբ ստանում է 2550 ռուբլ.: Այդ բավական չէ, կրկին սկսում է Բաղըր-խանը պահանջել գյուղացիներից 1800 ռուբլ.: Ծեծը, բանտը և ամենատեսակ չարչարանքները չեն կարողանում դուրս բերել արդեն աղքատացած գյուղացիներից վերջին գումարը: Չեղած տեղից վճարել մի այսպիսի նշանավոր գումար, անհնարին բան է: Բռնավորը, — սպառելով յուր բոլոր տանջանքները խեղճ գյուղացիների վերա, երբ տակավին տեսնում է յուր նպատակը չկատարված, — ձեռք է առնում մի ուրիշ միջոց, մի չար միջոց, որի գործ դրվելու ժամանակ, հայը չէ խնայում ոչ միայն յուր գույքը, այլև յուր հոգին... Չարագործը ձեռնամերձ է լինում գյուղացիների կրոնական սրբություններին...

Ս. ծննդյան օրը, երբ գյուղի ժողովուրդը հավաքված է լինում եկեղեցում, երբ սեղանի վերա կատարվում է ս. մկրտության խորհուրդը, հանկարծ մի խումբ խանի մարդիկներից թափվում են եկեղեցում: Նրանք ջարդուփշուր են անում խաչերը, խորտակում են բոլոր եկեղեցական սպասները, բռնում են քահանային և ժողովրդի ծերերին, սկսում են ծեծել, սպառնալով, թե բոլորին կմորթեն նույն տաճարի մեջ, եթե չուզենան տալ խանի պահանջած արծաթը: Եվ մի քանի սրբապիղծ չարագործություններից հետո, որոնց հիշելն անգամ սարսափ է բերում, քահանային մի քանի ծերերի հետ տանում են բանտարկում, իսկ մյուսներին հաջողվում է փախչել:

Կրոնքը հայի զգալի կետն է, նա համբերող է, քանի զրկանքը չէր վերաբերում այս կետին. իսկ երբ թշնամու սրբապիղծ ձեռքը սկսավ այնտեղ ևս շոշափել, այն ժամանակ նորա ստրկացած ոգին զարթնում է, բողոք է բարձրացնում...

Բացի խանի բանտումը բռնվածներից գյուղի բոլոր տղամարդիկը հավաքվում են և ճանապարհ են ընկնում դեպի Դավրեժ քաղաք, բողոքելու այս բռնակալության դեմ: Նրանց մեծ մասը ցրտի սաստկությունից սառչում են և մնում են ճանապարհի վերա զանազան տեղերում, իսկ 51 հոգի հասնում են Դավրեժ քաղաքը: Նոքա Անդրեաս արքեպիսկոպոսի առաջնորդությամբ դիմում են Ատրպատականի կառավարության գլխավոր ներկայացուցչի՝ Սահաբ-դիվանի մոտ: Հայոց առաջնորդը, պատմելով անցքը և նորան առիթ տվող պատճառները, ավելացնում է, եթե գյուղացիներին բավականություն չտրվի, և չարագործը ըստ արժանվույն չպատժվի, նա ստիպված կլինի դիմել Պարսկաստանում գտնված եվրոպական տերությանց միջամտությանը:

Սահաբ-դիվանը հանգստացնում է առաջնորդին և խոստանում է անել պարտ ու պատշաճ տնօրինությունները: Ճշմարիտն խոստովանել պետք է, որ պետության այս բարձր պաշտոնակալն, յուր Ատրպատական գալու օրից, ամեն գործերի մեջ ցույց է տվել արդարություն և խղճմտանք, և մանավանդ քրիստոնյաներին վերաբերյալ դեպքերում նա միշտ արդարադատ է գտանվում և ողորմած:

Եվ այս դեպքում նորին վսեմության գործ դրած միջոցները բավականին ազդու պետք է համարել. նա անցքը մանրամասնաբար Թեհրանի Բարձ. Դռանը հաղորդելեն ետ, իմացում է տալիս նորին բարձրությանը թագավոր ժառանգին, որ նույնպես Դավրեժումն է գտանվում, և երկուքը միասին Ղարադաղ մարդիկ են ուղարկում սաստիկ հրամանով, որ Բաղըր-խանը բերվի և յուր պատիժը կրե:

Այժմ հարցն դորանումն է, արդյոք կարելի՞ է այս գազանը դուրս քաշել յուր բույնից: Բաղըր-խանը և նորա նման Չալաբիան կոչված խաները Ղարադաղի լեռների աստվածներն են, իսկ խեղճ ժողովուրդը — նոցա թշվառ զոհը: Շատ ժամանակ չէ անցել, որ հայոց եկեղեցվո սրբությունը շան վզից քարշ տվող չարագործը մնաց անպատիժ. նա ևս Ղարադաղի գազաններիցն էր...

Բայց հուսով ենք, որ նորին վսեմության Սահաբ-Դիվանի օրերով, այսպիսի եղեռնագործությունք, որ պատիվ չեն բերում մի բարեկարգվելու շավղին մեջ ընթացող տերության, բոլորովին բարձված կլինին, խաղաղության մեջ դրվելով գյուղացիների վիճակը, որի գլխավոր պատճառն է հարկերի անկարգ դրությունը և կալվածատերերի հարստահարությունը:

ԳԺԱՏՈՒՆ

(Տաճկաստանի մամուլը և գաղթականության խնդիրը)

Ընթերցող, պատահե՞լ է քեզ երբեմն գժատունը մտնել, դու տեսե՞լ ես այս թշվառ օթևանի նույնպես թշվառ հասարակությունը...

Այնտեղ հանդիպում են քեզ մարդիկ, որոնք խոսում են, դատում են, վիճում են, և նոցա խոսակցությունն այնքան կանոնավոր և ոգելից է, որ քո մեջ ակամայից ծնվում է մի այսպիսի միտք՝ «մի՞թե դոքա խելագարներ են, ինչի՞ են բերած այս անբախտները մի այսպիսի տխուր բնակարանի մեջ»:

Հանկարծ դերը փոխվում է...

Դու տեսնում ես նույն փիլիսոփան, որ քեզ հետ խոսում էր, դատում էր ավելի բարձր և վսեմ համամարդկային գաղափարների վերա, նա, որ աշխարհների և ազգերի ճակատագիրն էր վճռում, — յուր խորհրդածությունքը վերջացնում է այսպիսի խոսքերով. «պարոն, եթե քո քթիցդ մի հատ մուկն յուր պոչիցը կախված լիներ, ա՛խ որքան հեշտ կլիներ նորան քո բերանը մտնել»...

Դու այն ժամանակ միայն համոզվում ես, որ դա խելագար է...

* * *

Այսպիսի տպավորություն է գործում ընթերցողի վերա, երբ յուր ձեռն է առնում Տաճկաստանի որևիցե լրագիր: Այսպիսի տպավորություն գործեց իմ վերա Զմյուռնիո «Արևելյան Մամուլի» հունվար ամսո համարի մեջ Ծերենց ստորագրությամբ մի նամակ: Նամակը խիստ երկար և ձիգ էր, որպես երևում էր, ամբողջապես նույնիսկ խմբագրության գործարանի մեջ կարկտած էր... Նամակի գլխավոր նյութը վերաբերում էր գաղթականության խնդրին: — Այո՛, մի կարևոր խնդիր, որո մեջ պետք է որոնել հայոց ներկա և անցյալ թշվառությունները:

Պ. նամակագիրն յուր հոդվածի սկզբում ողջամիտ է և խելացի, որպես մեր գժատան փիլիսոփան: Նա ցույց է տալիս, թե որպիսի ցավալի հետևանքներ ունեցավ հայերի համար գաղթականությունը: Նա օրինակ է բերում Վենետիկի, Լիվորնոյի, Ամստերդամի և ամբողջ Լեհաստանի հայերը: Նա հիշեցնում է «Մշակի» երկու հոդվածները Հնդկաստանի և Պարսկաստանի հայերի մասին, որոնց մեջ ցույց էր տրված տեղային հայերի անբախտ վիճակը և նոցա օրըստօրե սպառումը:

Հանկարծ այս բոլորը մոռանում է նա...

Եվ խոսելով այն երևույթի մասին, թե այսօրվա օրս հայը յուր բնիկ երկրում թշվառ և անգործ է, ուտելու հաց և հանգստություն չունի, — պ. հոդվածագիրն մեջ է բերում հետևյալ խոսքերը.

«Այս վիճակներն (ապրուստի նեղությունը) օրավուր կծանրանան և միայն մեզի համար չեն, և ասոր ապացույցն այլ հայտնի կերևի, երբ անգղիացին, գաղղիացին, գերմանացին, իտալացին, կտեսնենք հայրենիքնին ձգած, մեր երկրներուն մեջ եկած, հացի պատառ մը կփնտրեն, ոմանք յուրյանց արհեստին, ոմանք յուրյանց դրամագլխին, ոմանք յուրյանց ճարպիկությանը վստահանալով: Ինչո՞ւ այս օրինակին չենք մտածեր հետևել մեք ալ, ինչո՞ւ մեր հորիզոնը չենք ուզեր ընդարձակել, շարժելու սովորությունը ինչո՞ւ կորուսեր ենք. պե՞տք է ուրեմն միշտ մեզի սուրի և սովու անտանելի բռնությանց խարազանը, որ կարենանք շարժիլ և ընկնել հեռու աշխարհներ, որպեսզի հաց, հարստություն և մինչև երջանկություն գտնենք...»

Մտածում ես, թե ո՞րտեղ է այն «հացի, հարստության և երջանկության» երկիրը, ուր կամենում է առաջնորդել մեր նոր Մովսեսը յուր տառապյալ Իսրայելը: — Հնդկաստանում, դարձյալ նույն երկրում, ուր առաջ նա ողբում էր հայերի ցավալի կորուստը: Նա դարձյալ հայերի փրկությունը գտնում է գաղթականության մեջ...

Ահա նրա խոսքերը.

«Ուրեմն ի՞նչ կարգելե այսօր այն հայերը, որ իրենց ծնված տեղվանքը կնեղեն ի չքավորութենե կամ ի բռնութենե, անգործութենե կամ ի տառապանաց, երթալ հոն այն տեղվանքը (Հնդկաստան), ուր իրենց ազգակիցքը երբեմն դժնդակ վիճակե մը ազատելու համար դիմեր և երջանկություն գտեր են: (Ակնարկում է Պարսկաստանից դեպի Հնդկաստան առաջուց գաղթող հայերի վերա:) Երբ այն ատեն և անկից վերջն ալ նաև հոն դեռ բռնություն կա եղեր. վասն զի նաև հոն հնդիկ կամ մողոլ երբեմն կրոնամոլություն գործածելով, հայ եկեղեցին, իրան գմբեթը կկործանեն եղեր (Սուրաթի մեջ), բայց հիմա թե Բաբելոնի աշտարակի չափ ալ բարձրացնե ոք, արգելք դնող չկա Անգղիո և Հոլանդիո հովանվույն տակ...»

Որքան հատուկ է Տաճկաստանի լրագրությանը հրատարակել այսպիսի հիմար, վնասակար և մինչև անգամ խելագար գլուխների մտածությունքը, այնքան աններելի է «Արևելյան Մամուլին» որպես մի առողջամիտ ամսագրին, հետևել տգետների օրինակին, որոնք առանց մտածելու առանց նպատակի դուրս են վիժում յուրյանց գլխի ցնորքները:

Ինչ որ օգտակար է մի ազգի համար, շատ անգամ նա լինում է վնասակար մյուս ազգերին:

Անգլիացին, ֆրանսիացին և գերմանացին ուր և գաղթում են, յուրյանց հետ տանում են՝ գիտություն, արհեստ, ճարտարություն և վերջապես յուրյանց սուրը և քաղաքական դրոշը: Նոքա նվաճում են մի երկիր, հիմնում են այնտեղ ազատ գաղթաշենք, և սկսում են օգուտ քաղել երկրի բնական հարստություններից:

Բայց ի՞նչ է տանում յուր հետ դեպի օտար աշխարհ հայ գաղթականը: — Նա տանում է յուր հետ յուր անկիրթ գլուխը, յուր պանդխտության թույլ գավազանը և յուր ամեն զորության դեմ խոնարհվող ստրկական ոգին.... Ուր և գնում է նա հպատակ է: Նա պետք է գտնե իրանից մի ավելի թույլ, թշվառ և տգետ ժողովուրդ, որ կարողանա նորան հարստահարել, նորանից օգուտ քաղել... Այո՛, ա՛յս բախտին հանդիպեցավ մի ժամանակ հայ գաղթականը, նա գտավ Գանգեսի ափերի մոտ իրանից ավելի մի թշվառ ժողովուրդ: Բայց այն դարն անցավ: Այժմ այնտեղ անգլիացին հրեղեն սուրը ձեռին հրեշտակի նման հսկում է, ոչ ոքին թույլ չէ տալիս մոտենալ յուր զոհին...

Չնայելով այն բոլոր վնասներին, որ հայի առջև դնում է յուր անցյալի պատմությունն, նա դարձյալ ձգտում է գաղթել... Հայը յուր հանգստությունը և յուր բարօրությունը միշտ երևակայում է հայրենի երկրի սահմանի դրսում... կարծես, նորա բնիկ երկրի հորիզոնը յուր համար թունավորված լինի...

Հայի մի այսպիսի հատկությունն միտս է բերում մի առակ, որ շատ անգամ լսած եմ իմ պառավ տատիցը: Նա տալիս էր մի առասպելական թռչունի անունը, — և թող այն թռչունը լինի հոպոպը, — ասում էր, թե հոպոպը ուր և յուր բույնը դնում էր, փոքր ժամանակից հետո գտնում էր յուր նոր օթևանը, բոլորովին հոտած: Այս պատճառավ նա ստիպված էր անդադար փոխել յուր բնակարանը, որպեսզի կարողանա մի մաքուր տեղ գտնել: Մի օր նա խորհրդով դիմեց ծիծեռնակին. «Բարեկամ, — ասաց նորան, — ի սեր աստուծո, ինձ մի ճանապարհ ցույց տվեք, մի՞թե չկա աշխարհի երեսին մի տեղ, ուր կարելի լիներ մաքուր օդ շնչել և հանգիստ լինել»: — «Այստեղ ինչո՞վ է վատ, — հարցուրց ծիծեռնակը սառնությամբ»: — Ա՛խ, քույրիկ, ես անբախտ եմ այստեղ, այս երկիրն ինձ համար չէ, ուր և բույնս շինում եմ, քանի մի օրից տեսնում եմ, այնպե՛ս վատ է հոտում, այնպես վա՛տ, որ ոչ միայն անտանելի է ինձ, այլև իմ մանրիկ ճտերին»: — Ուրեմն դարձյալ միտք ունեք գաղթել, — հարցուրց ծիծեռնակը ժպտելով: — Ի՞նչ պետք է արած, քանի որ ապրել չեմ կարող... Ծիծեռնակը յուր գեղեցիկ դեմքը դարձրուց դեպի հոպոպը և ասաց այս խոսքերը: — Ընկեր, փոխանակ անդադար բույնդ փոխելու, ավելի լավ կլիներ, որ խասիաթդ (բնավորությունդ) փոխեիր, որովհետև այդ ժահահոտությունն քո իսկ անձնանմաքրությունիցն է փչում... Եթե ոչ, աստուծո աշխարհը և այստեղ մաքուր է և սուրբ...

***

Մենք չենք կամենում հերքել, թե մի երկրի բնական հարստություններն և մինչև անգամ նորա աշխարհագրական դիրքն մեծ ներգործություն ունեն բնակիչների կյանքի և նոցա զարգացման

վերա: Մենք գիտենք, որ կան երկրներ, ուր մարդը յուրյան շրջապատող հանգամանքներից ստիպված է լինել աղքատ թե՛ նյութապես և թե՛ մտավորապես: Այսուամենայնիվ, Հայաստանը այն երկրների կարգին չէ, որ յուր բնակիչներին չկարողանա մատակարարել նոցա կենսական պիտույքները, և ստիպեցնե նրանց յուրյանց ապրուստը որոնել օտար երկրներում: Հայաստանը ունի կյանքի շատ հարմարություններ, եթե նորա բնակիչները սովորեին աշխատելու և երկրի հարստություններից օգուտ քաղելու: Բայց հայը գործել չգիտե, դորա համար նա աղքատ է, դորա համար նա հաց չունի, դորա համար նա թափառում է երկրից երկիր:

Հայը աշխատասեր ժողովուրդ է, այսպես մտածում են շատերն:

Աշխատասիրությունն ոչինչ նշանակություն չունի, երբ նա զուգընթաց առաջ չէ գնում ժամանակի պահանջների և նորա ընդհանուր զարգացման հետ:

Հեռվից դատել Հայաստանը առանց նորա մեջն մտնելու, — շատ հեշտ բան է: Բայց երբ որ մոտենում ես, սկսում ես բոլորովին այլապես մտածել:

Հայը այսօր հերկում է յուր հողը այնպես, որպես հերկել է յուր պապի՝ Արամի օրերում: Արհեստը և ճարտարությունը նորա մոտ կրում են յուրյանց վերա հազարավոր տարիների հնության կնիքը, կարծես այդ ազգը մի քայլ անգամ առաջ չէ դրել... Ինձ պատահել է տեսնել Հայաստանում հին փլատակների տակից դուրս եկած խեցեղեն ամաններ, — նույնը այսօր շինում է հայ բրուտը առանց որևիցե զանազանության: Ինձ պատահել է տեսնել Հայաստանում ամբողջ ժողովուրդը, որ պարապվում էր խաշնարածությամբ: Այս հովիվ ժողովուրդն դեռ ապրում է յուր նախնական կյանքով. նորա հագուստը ոտքից ցգլուխ կազմված է բուրդից, բոլորը նահապետական պարզ ձևով: Նորա ոտնամանները (տրեխները) մինչև անգամ հյուսած են այծի մազից: Եվ մարդ, դառնալով դեպի հնությունը, մտածում է, թե դա նույն հովիվ ժողովուրդն է, որ Հայկի և Արմենակի օրերով թափառում էր Բզնունյաց ծովակի շուրջը յուր անասունների համար ճարակ գտնելու... Ես առիթ եմ ունեցել մտնել նոցա գետնափոր խրճիթների մեջ, որոնք ավելի գազանների որջերի են նման, որոնց մեջ տերը և յուր չորքոտանին միասին և մի հարկի տակն են ապրում: — Ես տեսել եմ նոցա կիսավայրենի նահապետական կյանքը և համաձայնել եմ Քսենոփոնի հետ, մտածելով, եթե այդ հույն պատմաբանը նորից անցնելու լիներ Հայաստանի միջով, նորից նկարագրելու լիներ նորա ընտանեկան կյանքը, դարձյալ նույնը պիտի գտներ, ինչ որ տեսել է 24 և կես դար առաջ...

Եվ այդ անմեղ, պարզամիտ ժողովուրդին խրատում են, որ նա թողնե հայրենի երկիրը, գնա հեռու, շատ հեռու և օտար աշխարհներում յուր համար ապրուստ որոնե... Եվ այդ ժողովուրդն է, որ այժմ լեցնում է Կ. Պոլսի քարվանսարաները, նավահանգիստները, մաքսատները, և համալի ստոր պաշտոն է կատարում, — մի ծառայություն, որ բեռնակիր անասուններին միայն է սեփական... Այդ ժողովուրդն է, որին հանդիպում ես Տաճկաստանի և Եգիպտոսի (որտե՛ղ չկան նրանք...) բոլոր ծովեզերյա քաղաքներում, ուր նոցա գործն է չոփջիություն49, թուլումբաջիություն50, և այլ այսպիսի ստոր պարապմունքներ: Ուր նոցա կերակուրն է՝ զինվորներից ավելցած սոմունը51 և մեջիդների միաբանության (սոֆթաների) սեղանից ավելցած փշրանքը52: Ուր նոցա օթևանն է բաղնիքների վառարանի (թուլամբարի) մոխիրները53...

Այս ժողովուրդն առյուծի ուժ ունի, բայց գառնուկի սիրտ... Նա յուր բոլոր մարմնական զորությունը սպառում է այն գործի մեջ, որ նավերից փոխադրում է դեպի ցամաք այն

ծանրությունները, որին կրակի և օվկիանոսի ուժերն հազիվ կարողանում են դիմանալ... Բնությունը ոչինչ չէ խնայել նրան. նորա մեջ կան հարուստ ու ճոխ զորություններ, բայց դեռ անմշակ... — միակ բանը, որ պակաս է նորան, է կրթությունը, և այդ փոքր բան չէ...

Այս մշեցի, վանեցի, բաղեշցի ժողովուրդն է, որ հայրենիքը ձգած, ցրված է դեպի ամեն կողմ: Նա թողնում է յուր տանը ծերունի հայր, պառավ մայր, մանկահասակ ամուսին, փոքրիկ երեխայք, — բոլո՛րն կարոտության մեջ... նորան խորհուրդ են տալիս գաղթել, նոր աշխարհներ գտնել և բախտ որոնել... Բայց ինչո՞վ և որպես...

* * *

Արդարև հայերի գաղթականությունն ունեցել է և ունե յուր պատմական և տեղական պատճառները, բայց եթե խիստ կերպով քննելու լինենք, կտեսնենք, որ ոչ այնքան պարսիկների, մոնղոլների, արաբացվոց և այլ բարբարոսների բռնության խարազանը դուրս է քշել նորանց հայրենի երկրից, որքան նույնիսկ յուրյանց ծուլությունը, անգործունեությունը և կույր կրոնական սնահավատությունը...

Պարսիկը, մոնղոլը, արաբացին կողոպտել է նորա սեփականությունը, հրդեհել է նորա բնակարանը, մոր աչքերի առջև մորթել է նորա երեխան, ոչնչացրել է ամեն ինչ, որ սուրբ է նորա համար և նվիրական, — հայի քահանան մխիթարել է նորան ասելով. «Այդ մեր մեղքերի համար է, որ աստված պատժում է մեզ... Թողնե՛նք այդ երկիրը, նա անիծվա՛ծ է և մեզ համար մի ուրիշ տեղ պտրենք»... Հայը սրբել է յուր աչքերի արտասածը և մխիթարվել այդ խոսքերով...

Եվ այժմ շատերն մտածում են, թե հարստահարությունն է, որ ստիպեցնում է հային թողնել յուր բնիկ երկիրը: Այո՛, ասիական Տաճկաստանում քուրդերն հարստահարում են: Բայց ո՞վ է մեղավոր, — կառավարությունը, պատասխանում են, որովհետև այնքան թույլ է, որ չէ կարողանում զսպել յուր վայրենի հպատակները:

Դիցուք թե կառավարությունը թույլ է, բայց հայը, յուր անձի, ընտանիքի և սեփականության տերը, միթե պարտավոր չէ՞ նոցա պահպանության համար ընդդիմանալ յուր թշնամուն և թույլ չտալ, որ կողոպտեն յուրյան:

Գոյության կռվի մեջ ամեն թույլ ուժեր դատապարտված են ոչնչության: Ցանկանում ես ապրել, սովորիր դեմ դնել այն արգելքներին, որ խանգարում են քո բարօրությունը:

Իսկ հայը յուր կյանքում միշտ կրավորական դեր է խաղացել...

Ամբողջ ասիական Տաճկաստանի մեջ քուրդերի թիվը հաշվում են 30 հազար հոգի, որոնք որպես անասնապահ և թափառական ցեղեր, ցրված են զանազան կողմերում: Իսկ միմիայն Վանի և Մուշի գավառներում ավելի քան 250 հազար հոգի հայեր կան, և այդ տասնապատիկ թվով ավելի բազմությունը հարստահարվում է մի քանի հազար թափառական քրդերից... Ո՞վ է մեղավոր...

Երբ մարդ անընդունակ է անձնապահպանության, նա կյանքի իրավունք չունի...

Քուրդը որպես մահմեդական, պաշտպանություն է գտնում տիրող կառավարությունից յուր բարբարոսությանց մեջ, իսկ հայը, որպես քրիստոնյա, մնում է անօգնական, նա ստիպված է յուր կրոնքը փոխել, որ մահմեդականներին հավասար արտոնություն ստանա: Այսպես մտածում են շատերը: Բայց ոչ, այդ երևույթի պատճառը պետք է որոնել նույնիսկ հայի թուլությունների մեջ: Վանի և Մուշի մոտ բնակվում է մի հարևան ազգ, նույնպես քրիստոնյա, որպես հայերը — դոքա են ասորիներն, ավելի փոքրաթիվ, քան թե հայերը: Ասորին ոչ միայն չէ հարստահարվում քուրդերից, այլ նա յուրյան մինչև անգամ ազատ և անկախ է պահել տերության բռնությունից, որովհետև ասորու մեջ կյանք կա, նա գիտե թե որպե՛ս պետք է վարվել թշնամու հետ...

* * *

Կարճատես մարդու հայեցողական հորիզոնը շատ նեղ է լինում, նա հեռուն դիտել կարող չէ: Կարճատեսը հրապուրվում է միայն շլացուցիչ երևույթներով, որոնք խիստ ազդու կերպով ներգործում են նորա տեսանելյաց վերա: Այդ վիճակի մեջն է գտնվում «Արևելյան Մամուլի» պ. հոդվածագիրն: Հիշելով մի քանի հայ անուններ, որոնք մի ժամանակ Հնդկաստանում փառք, մեծություն և հարստություն ստացան, — պ. հոդվածագիրն երևակայում է այն անսպառ երանությունները, որ և այժմ սպասում են հայերին Գանգեսի և Բրահմանբուտրայի ափերի մոտ:

Այո՛, հայը, հայտնվելով Հնդկաստանում, այն ժամանակ կարող էր յուր համար մի բախտավոր վիճակ գտնել, որովհետև նա յուր մտավոր զարգացումով ավելի բարձր էր, քան թե թշվառ հնդկացին, որ դեռ յուր տղայության մեջն էր գտանվում: Տղաներին խաբելը և նրանց կողոպտելը մի դժվար բան չէ: Բայց երբ հայտնվեցան այնտեղ խաբողների մի ավելի մեծ բազմություն, որոնք յուրյանց արհեստի մեջ ավելի հմուտ և ճարպիկ էին, այն ժամանակ հայերի փառքը նսեմացավ...

Եվ ուրիշ կերպ լինել կարող չէր:

Ազգերի գաղթականության պատմությունն ներկայացնում է մեզ երկու տեսակ բախտախնդիրներ. մեկը որոնում է ոսկի, մյուսն՝ հող: Օրինակ, սպանիացին աստվածային Կոլոմբոսի հանճարով գտնում է Նոր Աշխարհը, և սկսում է կողոպտել խեղճ հնդկացիների կանանց ոսկի զարդերը, և անթիվ նավերով երկրի հարստությունները դեպի Սպանիա է կրում: Այս անակնկալ հարստության հեղեղը վերջապես ձգում է նույն ազգին աղքատության մեջ: Անգլիացին գնում է այնտեղ, ընտրում է երկրի ավելի արգավանդ մասը, և սկսում է մշակել նորան: Նա գտնում է յուր հարստությունը բնության մեջ, որ երբեք չէ սպառվում:

«Գանձ գտնող աղքատի որդիքը սոված կմեռնեն». իսկ «քրտինքով վաստակած հացը չի սպառվի»:

Հայը ուր որ գնում է, պատրաստի ոսկի է որոնում և շատ անգամ գտնում է, որպես գտան սկզբում Հնդկաստան գաղթող հայերը: Բայց նոցա որդիքն այժմ ուտելու հաց չունեն: Ինչո՞ւ: — Որովհետև ոսկին կապիտալ կամ հարստություն չէ. նա կարող է այսօր լինել և էգուց օդի մեջ ցնդվել... Հնդկաստանցի հայերն մինչև անգամ փչացրին յուրյանց սպահանցի ազգակիցներին, որոնք Պարսկաստանումն էին ապրում: Նոքա ուղարկում էին առատ ոսկի յուրյանց ազգականներին, որ թողել էին Պարսկաստանում: Սպահանցի հայը, սովորելով պատրաստի ոսկու գործածությանը, դադարեց գործելուց, ընկավ ծուլության և շռայլության մեջ և վերջապես աղքատացավ, երբ նորա Հնդկաստանից եկող թոշակն դադարեց:

* * *

«Արևելյան Մամուլի» պ. հոդվածագիրն գաղթականության շահերը ցուցանելու համար՝ օրինակ է բերում հրեաները, որոնք թեև աշխարհի ամեն անկյուններում ցրված են, այսուամենայնիվ, ունեն փառավոր դրություն և կատարյալ երջանկություն են վայելում...

Որպիսի՛ նախանձելի վիճակ...

Բայց մի՞թե հրեան ազգ է, մի՞թե նա կյանք և ապագա ունի...

Այո՛, համեմատության մեջ պ. հոդվածագիրն չէ սխալված: Եթե այսօրվա օրս հայերին կամեինք համեմատել որևիցե ազգի հետ, նոցա զուգակշիռը կգտնեինք միմիայն հրեաների մեջ. — մի թափառական ժողովուրդ, որ երկրի վերա ոչինչ հիմք չունի, որպես այն բույսերը, որոց արմատները խորին կերպով դրված չեն հողի մեջ և հողմի ամենաթեթև փչելուց տարուբերվում են մի կողմից դեպի մյուս կողմ...

Մեր խոսքը բավական երկարացավ, այժմ վերջացնենք:

Մարդո կյանքը կապված է բնության հետ, և նորա մայրը է հողը: Եթե հայը կամեր կյանք և ապագա ունենալ, նա պետք է յուր ապրուստը հիմնե հաստատուն հողի վերա, և այդ հողը թո՛ղ լինի այն, որ սրբված և գնված է մեր նախահարց արյունով...

ՆԱՄԱԿ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ

Դավրեժ, մայիսի 22-ին

Այս տարի գարունը սկսվեցավ այստեղ անընդհատ անձրևներով, որոնք խոստանում էին առատ պտղաբերություն: Ուտելիքները օրըստօրե էժանանում էին: Բայց մայիսի սկզբներում Պարսկաստանի այլևայլ տեղերում մի ամենասաստիկ կարկուտ եկավ և այնպիսի արագությամբ, որ շատ տեղ 5 րոպե միայն տևելով, մեկ թզաչափ ծածկեց երկրի երեսը: Կարկուտի հատիկները հասնում էին մեկ ընկույզից ավելի մեծության, նրանք թափեցին ոչ միայն ծառերի պտուղները, այլ նրանց միանգամայն ճյուղակտոր տերևաթափ արեցին: Օդի մեջ նույն րոպեում գտնված թռչունները սպանվեցան և դաշտերում բազմաթիվ գառներ և ոչխարներ նույնպես կոտորվեցան: Դավրեժից հեռու տեղերից նույնպես լուրեր են հասնում, որ կարկուտը շատ կողմերում զարկել է: Մարանդի մեջ երկնքից համարյա խոշոր սառույցի կտորներ են ընկել: Պատճառած վնասը բազմագումար է: Օրինակ, Դավրեժի դպրոցին պատկանած այգին կարկուտից առաջ կամենում էին վարձել 85 թումանով, բայց նորանից հետո կես գնով ևս փող տվող չեղավ:

Այստեղ շատ է խոսվում Ռաշտ քաղաքում պատահած անցքի մասին, որ իր բարբարոսությամբ ետ չէ մնում Սալոնիկի եղեռնագործությունից: Այդ անցքը այդպես են պատմում: Մի պարսիկ կնոջ և մի երիտասարդ հայի մեջ նկատելի են լինում կասկածավոր հարաբերություններ: Մահմեդական ամբոխը, այս լսելով, կատաղած դիմում է քաղաքի մուշտայիդի մոտ և հայտնում է նորան: Մուշտայիդը անմիջապես դիմում է մեջիդը և ամբիոնը բարձրանալով, խոսում է ժողովրդին, թե որպիսի խստությամբ պատժում է Իսլամի օրենքը այդպիսի հանցանքներ և

վերջացնում է իր քարոզը ամենասարսափելի կերպով գրգռելով ժողովուրդը, միևնույն ժամանակ կարդալով ողորմելի երիտասարդի մահվան դատավճիռը: Այնուհետև ամբոխը մի քանի մոլլաների առաջնորդությամբ դուրս է գալիս մեջիդից, և սկսում է որոնել երիտասարդին: Նորան գտնում են տան մեջ, հարձակվում են և կոտրատելով ու կողոպտելով տան բոլոր կարասիքը, երիտասարդին դուրս են քարշում: Երիտասարդին բերելով մեջիդի դռանը մի հրապարակի վերա, այն տեղ ժողովուրդը վայրենի կատաղությամբ հարձակվում է նորա վերա և սրերով ծակծկում է... Հետո ոտները մի պարան կապելով, սկսում են քաղաքի բոլոր փողոցներում քարշ տալ: Աննկարագրելի էր սույն միջոցին ամբոխի դժոխային հոգեզմայլությունը, թե մինչև ո՛ր աստիճան նա բորբոքված, իր սրտի ուրախությունը հայտնում էր հոգևոր երգերով... Այս զոհը իր ցավալի վախճանին հասցնելեն հետո, ամբոխը տակավին չէ հանդարտվում. մահմեդականները գտնում են և հիշյալ կնոջը: Այս թշվառի մահը էլ ավելի սարսափելի է լինում: Սորան տանում են քաղաքի հրապարակի վերա, և մինչև կուրծքը թաղում են գետնի մեջ, այնպես որ մարմնի վերևի մասը դրսումն է մնում: Այնուհետև ամբոխին առաջնորդող մոլլան մոտենում է զոհին և առաջին քարը ինքն զցելով, հրամայում է հետևել իր օրինակին: Մի բոպեի մեջ խեղճ կնոջ դիակի վերա քարերից մի ահագին բլուր է ձևանում: Ռաշտի մեջ գտնված ռուսաց, անգլիացոց և ֆրանսիացոց կոնսուլները՝ ոչ մինը չէ համարձակվում իր տանից դուրս գալ. և ճշմարիտ է մահմեդականների այդ սարսափելի մոլեռանդ բորբոքման ժամանակ նոքա կարող էին ենթարկվել Սալոնիկի զոհերի վիճակին: Հեռագրի թելերը կտրատված լինելով, անհնար է լինում Թեհրան լուր տալ, բայց հետևյալ օրը, երբ ժողովրդի կատաղությունը մի փոքր հանդարտվում է, ռուսաց և անգլիացոց կոնսուլները անցքը սուրհանդակով Թեհրան իմացում են տալիս: Քաղաքի դատավորը երկյուղից մի քանի օր շարունակ տանից չէ դուրս գալիս: Այժմ լսում ենք, որ նորին մեծություն շահը ուղարկել է Ռաշտ մի գունդ զորք և խռովությանը գրգիռ տվող գլխավոր մոլլաները կալանավորվեցան և պետք է Թեհրան տարվին, այնտեղ պատժվելու համար: Մինչև ե՞րբ պետք է շարունակվի Պարսկաստանում մոլլաների այսպիսի մոլեռանդությունը, մինչև ե՞րբ...

ՆԱՄԱԿ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ

Դավրեժ, հուլիսի 25-ին

Այս տարի Միջագետի մեջ հայտնված ժանտախտի պատճառավ Պարսկաստանի հարաբերությունները Բաղդադի հետ կտրվեցան, պարսիկներին արգելք դրվեցավ այն կողմերում մտնել: Այս արգելքը զրկեց պարսիկներին մի նշանավոր կրոնական մխիթարությունից, այն է Քարբալայի ուխտագնացությունը, որ կատարվում է Բաղդադից փոքր-ինչ հեռու նաջաֆ կոչված տեղում, ուր դրած են Ալիի նահատակված որդիների Իմամ-Հասանի և Իմամ-Հուսեյնի շիրիմները:

Քարբալայի ուխտագնացությունը պարտավորական է ամեն մի մահմեդականի համար, որ պատկանում է շիա աղանդին: Եթե մի մահմեդականի ամբողջ հարստությունը հասնում է այն չափին, որ նա կարող է հոգալ ճանապարհի ծախսը, պետք է անպատճառ կատարե յուր ուխտագնացությունը, հակառակ դեպքում նա օրենքի դեմ մեղանչած կհամարվի: Մի այսպիսի սնահավատությունը ամեն տարի Պարսկաստանի ամենահեռավոր անկյուններից անգամ ուխտավորների հազարավոր կարավաններ քաշում է դեպի իմամների սուրբ շիրիմները և աղքատ, ողորմելի ժողովրդի արծաթը ծախսվում է օտար երկրում:

Թողյալ այդ, պարսիկներն յուրյանց մեռելների դիակներն ևս տանում են Բաղդադ և թաղում են Նաջաֆի հողի մեջ, որ սրբված է իմամների արյունով...

Այս տարի, որպես ասեցինք, ժանտախտի պատճառավ պարսիկները զրկվեցան հիշյալ կրոնական մխիթարություններից: Բայց իմամներն չուզեցին թողնել Պարսկաստանի ժողովուրդն անխնամ և կարոտության մեջ. նրանք մտածեցին՝ եթե ժողովրդին արգելված է յուրյանց մոտ գալ և յուրյանց ուխտը կատարել, ավելի լավ է, որ իրանք՝ իմամներն տեղափոխվեն ժողովրդի մոտ և նրանց կարոտը լցուցանեն: Եվ հանկարծ նրանք Բաղդադից գաղթելով հայտնվում են Պարսկաստանի Խոյ քաղաքում:

Հիշյալ քաղաքում կա մի վաղեմի մատուռ, որին տեղացիք կոչում են մաղվարա, այնտեղ դրած են մի քանի սեիդների, այսինքն՝ իմամների սերունդների շիրիմներ: Մատուռի միաբանությունը կազմող մոլլաներից մեկն հայտնի տեսիլքի մեջ տեսնում է Բաղդադի իմամներին, որոնք ասում են նրան. «Մենք Քարբալայի իմամներն ենք, մենք չուզեցինք, որ այս տարի պարսիկներն զուրկ մնային մեր շնորհներից, և եկանք Պարսկաստան: Այս մատուռն կլինի մեր բնակարանը, այստեղից մենք կթափենք մեր զորությունները ժողովրդի վերա: Վեր կա՛ց, գնա՛, քարոզիր ժողովրդին, թող բերեն յուրյանց կաղերն, կույրերն ու անդամալույծներն, և նրանք բժշկություն կգտնեն»:

Իմամների Խոյ քաղաքում հայտնվելու լուրը կայծակի արագությամբ տարածվում է մինչև Պարսկաստանի ամենախորին ծայրերը, ամեն կողմից կույրերի, կաղերի, անդամալույծների և զանազան ուխտավորների ահագին բազմություն թափվում են դեպի հիշյալ քաղաքը և հրաշալի կերպով բժշկվում են...

Այո՛, բժշկվում են... թեև բժշկված մեկը ոչ ոք չէ տեսել, բայց ժողովուրդն ստեղծել է բժշկվածների հազարավոր անծանոթ անուններ և ջերմ ոգևորությամբ պատմում է բոլոր հրաշքները, որ կատարվեցան նրանց վերա: Բժշկությունը և հրաշքները, որպես միշտ, կատարվում են սնահավատ ժողովրդի բորբոքված երևակայության մեջ...

Պարսկաստանում այսպիսի երևույթներ պատահում են խիստ հաճախ, բայց նրանց և ոչ մեկը մինչ այս աստիճան ցնորամիտ խաբեության հասած չէ եղել: Ամեն ընտանիք, որի մեջ գտանվում է ախտավոր մեկը, դիմում է դեպի Խոյ քաղաքը իմամների շնորհը վայելելու և յուր ախտավորը առողջացնելու: Թեև նրանց բաղձանքը չէ կատարվում, թեև կույրը վերադառնում է յուր տունը դարձյալ կույր աչքերով, այնուամենայնիվ, այսպիսիքը միշտ ունեն մի խոսք յուրյանց կարծիքը արդարացնելու. «Գուցե մեր հավատքը հաստատուն չէր, գուցե մենք ջերմեռանդ հույսով չդիմեցինք իմամի դուռը և նա չկատարեց մեր խնդիրքը»: — «Բայց Քարիմը և Հաշիմը բժշկվեցան, որովհետև նրանց միտքն ուղիղ էր»: Բայց ո՞վքեր են այդ Քարիմը և Հաշիմը, ոչ ոք չէ ճանաչում, ոչ ոք չգիտե, նրանք ապրում են ժողովրդի երևակայության մեջ...

Այստեղից հասկանալի է, թե ո՞րպես ստեղծվեցան հրաշքները և որպես նրանք կրկնվում են մեր լուսավոր դարումը...

Բայց ցավալին այն է. որ այսպիսի երևույթները միշտ սպառնում են վտանգ տեղային քրիստոնյաներին: Ժողովուրդը, զրգռված յուր ցնորամիտ մոլեռանդության մեջ, սկսում է հալածանք բարձրացնել քրիստոնյաների դեմ, ասելով. «անիրավներ, այսքան հրաշքներ

տեսնելուց հետո, դուք դարձյալ պիտի մնաք ձեր անհավատության մեջ»: Այսպիսով, այսօրվա օրս Խոյ քաղաքի հայերի կյանքը մեծ վտանգի մեջ է:

Կառավարությունը ուշադրություն չէ դարձնում հանգստացնելու սնահավատ ժողովրդի ամբոխմունքը: Իսկ մոլլաներն յուրյանց կողմից մեծ գրգիռ են տալիս նրան, որովհետև դորա մեջ է նրանց օգուտը, ուխտավորներից նրանք շահում են: Նրանք կցանկանային, որ Բաղդադի աներևույթ իմամներն երկար մնային Պարսկաստանում և շարունակեին յուրյանց հրաշագործությունները... Բայց կառավարությունը, եթե խրատված լինի անցյալ փորձերից, նա պետք է ամեն հնարքներ գործ դնե հանգստացնելու ժողովրդի կատաղի հուզմունքը ոչ միայն քրիստոնյաների հանգստությունը պահպանելու համար, այլ նույնիսկ յուր շահերը պահանջում են այդ: Որովհետև այսպիսի խաբեական երևույթները միշտ ամրապնդում են ռամկին յուր մոլեռանդությանց մեջ և հետևապես բարձրացնում մոլլաների ազդեցությունը և հարգը, որոնք մոլեռանդության ներկայացուցիչներն են: Այսպիսով կառավարությունը զրկվում է իրագործելու յուր նպատակը, մոլլաների ազդեցությունը թուլացնելու մասին, որոնք միշտ հակառակ են գնում պետության բարենորոգումների դեմ:

Ի՜նչ խայտառակություն է այդ, մի խաբեբա մոլլայի ինքնահնար երազի պատճառով ամբողջ Պարսկաստանը տակնուվրա է լինում: Շինականը, երկրագործը, վաճառականը թողնում են յուրյանց աշխատությունը, բավականին ծախսեր անելով, հեռու տեղերից գալիս են հրաշքներ տեսնելու: Թողնենք այս իրողության բարոյական կողմը, մի՞թե դա նյութապես չէ վնասում աղքատ և ողորմելի ժողովրդին:

Այժմ ես հասկանում եմ, թե որպես ստեղծվեցան և իրական կերպարանք ստացան հրաշքները...

ԿՂԵՐԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մայիսի 15-ին ներկա 1876 թվի Դավրեժի ազգային-հոգևոր Արամյան դպրոցի հոգաբարձությունը ուղղեց Նորին Վեհափառության կաթողիկոսին ամենայն հայոց հետևյալ աղերսը, ստորագրությամբ նախագահի, Անդրեաս արքեպիսկոպոսի և բոլոր հոգաբարձուների:

Ահա աղերսը՝

«Մայր Աթոռի Գահակալությունը, սկսյալ 1867 թվից, հայկական կյանքի մեջ սկիզբ է դնում մի նոր և փառավոր դարեշրջանի, երբ ուսումը, գիտությունը և հայաստանյայց սուրբ եկեղեցվո բարեկարգությունը ավելի փայլ և պայծառություն ստացավ: Լուսավորության այդ նոր դարեշրջանը սկսվեցավ այն օրից, երբ սուրբ Լուսավորչի Աթոռը ձերդ վեհափառության վիճակվելու բախտն ունեցավ:

Վեհափառությունդ, քաջ ծանոթ լինելով ժամանակի ոգուն և նորա պահանջներին, գիտելով թե մի մտավորապես ընկած ազգի վերակենդանությունը կայանում է միմիայն նորա կրթության և լուսավորության մեջ, — ամենայն ջանք ի գործ դրեց հիմնել Մայր Աթոռի կենտրոնում իմաստության մի տաճար, մի հոյակապ ճեմարան, որտեղից պետք է սփռվեն լուսավորության ճառագայթներն դեպի ամեն կողմեր, ուր կան և ապրում են հայեր: Դա հսկայական մի գործ է, որի վերա ժամանակը և անաչառ պատմությունը ամենայն պարծանոք պիտի դրոշմե վեհափառիդ հավերժական անունը:

Որպեսզի ուսումը և գիտությունը, որպես լույս և ճշմարտություն, ամեն տեղերում տարածվի հայերի մեջ, ամեն տեղ ներշնչե յուր կենսատու ոգին, վեհափառությունդ գուն գործեց նախ մերձավոր և ամենահեռավոր վիճակներում բարեկարգել դպրոցների դրությունը: Այդ բարեմասնություններից զուրկ չմնաց և հեռավոր Ատրպատականը: — Դավրիժո ազգային դպրոցի այժմյան բարեկարգ վիճակը ձերդ վեհափառության քաջալերությանը պարտական է:

Թե որպիսի մեծ նշանակություն ունի այդ դպրոցը Պարսկաստանի հայոց այժմյան կարիքների համար, բավական է հիշել այն բազմաթիվ որոգայթները, որոնք ուսման և կրթության անունով այստեղ լարել են այլադավան որսորդները (կաթոլիկ և բողոքական միսիոնարները) հայ մանուկները մոլորեցնելու համար: Այո՛, Դավրիժո ազգային դպրոցը մի հաստատուն պատվար է նոցա բոլոր հարձակումների առաջը առնելու: Այստեղ հայ մանկտին սովորում է հավատարիմ մնալ յուր մայրենի եկեղեցվույն, սիրել յուր ազգն ու լեզուն, և պատրաստվել հայրենյաց համար պիտանի և գործունյա որդի:

Բայց ցավալին այն է, որ դպրոցի նյութական վիճակը չէ համապատասխանում մինչև անգամ այն ամենաանհրաժեշտ կարիքներին, որոնք նա լցուցանելու ավելի պետք ունի: Որպես սույն աղերսագրի հետ ներկայացուցած հաշվեցուցակից վեհափառությունդ կբարեհաճի նկատել, որ դպրոցը յուր միամյա ելևմտից մեջ բավականին բաց ունե և նույնը շարունակվելու է և հաջորդ տարիներում, եթե արդյունքի մի նոր աղբյուր չտնօրինվի: Ի նկատի ունելով մուտքի և ելքի մի այսպիսի զգալի անհավասարակշռությունը, դպրոցի հոգաբարձությունը այժմ մեծ տագնապի մեջ է, մտածելով, թե դպրոցի մայր գումարն ամ ըստ ամե պակսելով, վերջապես կսպառվի, և այնուհետև ուսումնարանը փակվելու վիճակի պետք է ենթարկվի:

Ուրիշ աղբյուրներ չկան արդյունքի համար և կրկին քաղաքիս բարերար անձանց նվիրատվությանը դիմել՝ չէ կարելի, որովհետև նոցա յուրաքանչյուրն յուր կարողության համեմատ, որպես վեհափառությանդ հայտնի է, սկզբանե մի նշանավոր գումար նվիրած են: Մանավանդ որպես մտածվում է, օրիորդաց ուսումնարան ևս պիտի հիմնվի, դարձյալ ծանրությունը նույն բարերար անձանց վերա ընկնելու է, որոց թիվը դժբախտաբար շատ փոքր է: Աշակերտների վերա նորանոր վճարներ նշանակել անհնար է, որովհետև փոքր-ինչ զգալի ծանրությունը կստիպեցնե նոցա աղքատ ծնողներին մեր դպրոցեն դուրս հանել յուրյանց որդիքը և բողոքականների վարժատունը հանձնել, ուր ամեն ինչ ձրի է:

Դպրոցի մի այսպիսի անմխիթար նյութական դրությունը անշուշտ ձերդ վեհափառության բազմախնամ ուշադրությունը յուր վերա դարձնելու բախտն պետք է ունենա, որովհետև Պարսկաստանի փոքրաթիվ հայերը որպես կորուսյալ ոչխարներ արթուն հովվապետիդ կարեկցությանը ավելի շատ կարոտություն ունեն: Որո վասն դպրոցի հոգաբարձությունը վստահանում է խոնարհաբար խնդրել, որ ձերդ վեհափառությունը բարեհաճի Ատրպատականի մի քանի մասնավոր վանքական և աթոռային մուտքերը տեղային հայերի պիտոյից համար գործադրել, հատկացնելով նորանց Դավրիժո ազգային դպրոցին:

Հիշյալ վանքական և աթոռային մուտքերը, որոց մասին դպրոցի հոգաբարձությունը, իբրև տեղային ժողովրդի ներկայացուցիչը, խնդրում է ձերդ վեհափառությունից հետևյալքն են. 1.

Դոխարղանու այգվո եկամուտը. 2. Սուրբ Նախավկայի վանքի եկամուտի մնացորդից 100 ռուբլի. 3. Դավրիժո եկեղեցյաց սուրբ Աթոռի անունով հավաքված գանձանակադրամը:

Հուսով եմք, որ ձերդ վեհափառությունը կհարգի հոգաբարձության ամենախոնարհ աղերսը, որո վասն եմք և մնամք բազմախնամ հովվապետիդ օրհնությանը և շնորհացն կարոտ»:

(Ստորագրություններ)

Պատասխան

...Մինչդեռ Դավրեժեն և վիճակեն նյութական ոչինչ օգուտ չկա և չսպասվեր ևս ստանալ, նկատելով նոցա նյութական վիճակը, սակայն խի՞ղճ է, որ Էջմիածնի կալվածքին արդյունքը ևս ինքյանց վերադարձնել ուզենան և եթե Էջմիածին հետզհետե աստի և անտի ունեցած առավել կամ նվազ արդյունքը սմին և նմին թողու, ապա ինքն ինչո՞վ պիտի կառավարվի:

Վ. Ե. ՄԱՆԿՈՒՆԻ

Ընթերցող, դու կարդացի՞ր այս աղերսը, որ ուղղված է նորին վեհափառության կաթողիկոսին ամենայն հայոց, դու տեսա՞ր այն կոշտ լակոնական պատասխանը, որ դարձած է դեպի խնդրատուները:

Աղերսը կատարյալ աղերս է. այս բառի բուն նշանակությամբ նորա մեջ չկան փաստեր՝ ապացույցներ, որ հաստատում են խնդրատուի իրավունքները, նորա մեջ կան միայն փաղաքշական խոսքեր, խայտաճամուկ գովեստներ, լաց և արտասուք: — Այսպիսի աղերսը ուղղում են միայն ստրուկներն, որովհետև կարծում են, թե այլ ոճով իրանց տիրոջ սիրտը ամոքել կարող չեն...

Պարսկաստանի հայը, դարերով ստրկության մեջ ճնշված հայը՝ լավ սովորած է հիշյալ ոճին, նա չգիտե ի՞նչ է իրավունքը, նա միայն գիտե աղաչել և պաղատել...

Մենք չենք զարմանում աղերսի պարունակության վերա, մեզ զարմացնում է միայն պատասխանը. ուրեմն խոսենք դորա մասին:

Դավրեժու ազգային հոգաբարձությունը վիճակային առաջնորդի հետ միասին ուղղում են ի աղերս դեպի ամենայն հայոց կաթողիկոսը, խնդրելով, որ Պարսկաստանից Ս. Էջմիածնա գանձարանը մտնող ինչ-ինչ արդյունքները հատկացվին Դավրեժու ազգային դպրոցին: — Խնդիրը բավականին կարևոր է, և խնդրատուներն հասարակ մարդիկ չեն. — խնդրում են՝ վիճակային առաջնորդն ազգային հոգաբարձության հետ միասին:

Էջմիածնում սինոդ կա: Վեհ. կաթողիկոսը պետք է աղերսագիրը առաջարկեր սինոդին, որովհետև ուղղակի վերաբերում էր սուրբ աթոռի ելևմտական մասին, և սինոդը յուր կողմից քննելով խնդիրը, կամ կընդուներ և կամ կմերժեր:

Բայց այս պաշտոնական ձևերից և ոչ մեկը գործ դրված չէ եղել: Չլինի՞ թե վեհ. կաթողիկոսը ոչինչ տեղեկություն չուներ այդ աղերսի վրա: — Պատասխանում է Մանկունին: Ով է այդ Մանկունին:

— Վեհարանի վաղեմի սենեկապետը, որ այսօր եպիսկոպոսական վեղար է կրում: Շատ լավ, այսպիսի եպիսկոպոսներ, փառք աստուծո, շատ ունենք, մի՞թե նրանց իրավունք է տված ինքնահաճ կերպով ազգային գործերի մեջ մտնել:

Այժմ ես հասկանում եմ այն խոսքը, որ շատերն ասում են, թե Էջմիածինը կառավարում է Մանկունին...

Այստեղ զարմանալու ոչինչ չկա. ազգերի պատմության մեջ դա մի նոր բան չէ: Եղել են ժամանակներ, որ պալատական սենեկապետներն և արքունյաց նաժիշտներն մեծ դեր են խաղացել ամբողջ պետությունների ճակատագրի մեջ...

Դառնանք հիմա աղերսագրի այն կետերին, թե որքան իրավացի կամ անիրավ էր ազգ. հոգաբարձության խնդիրը:

1. Ազգ. հոգաբարձությունը խնդրում է ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքի արդյունքից 100 ռուբլի (ինչո՞ւ ոչ ամենը) շնորհել Դավրիժո ազգային դպրոցին:

Ինչո՞ւ ոչ ամենը — կրկնում ենք դարձյալ: Էջմիածինը ի՞նչ իրավունք ունի տանել ս. Նախավկայի վանքի արդյունքը: Որպեսզի բացատրենք այս հարցը, մենք ստիպված ենք ասել մի ամբողջ պատմություն:

Ռուսաց պարսից հետ պատերազմից հետո, Թուրքմենչայի դաշնագրության համեմատ, պարսից հպատակ հայերին թույլ տրվեցավ գաղթել դեպի Ռուսաստան: Նույն ժամանակվա Ատրպատականի փոխարքան, որ կոչվում էր Նաիբուլ-Սալթանա (Աբբաս-Միրզա մեծ իշխանը) գիտելով հայ հպատակների մեծ նշանակությունը Պարսկաստանի վաճառականության և երկրագործության մեջ, սկսավ ամեն կերպ կողմնակի հնարներ գործ դնել, որպեսզի գաղթականությունը արգելե: Մեծ իշխանին աջակից էին անգլիական դեսպանատան մի քանի պաշտոնակալներ, որոնք պաշտպանում էին այն ժամանակ Պարսկաստանի շահերը: Գաղթականությունը թեև իսպառ չ'խափանվեցավ, բայց հայերը մասամբ պահվեցան Պարսկաստանում յուրյանց հայրենի հողի վերա: Այս մնալու պատճառն այն է, որ մեծ իշխանը կարողացավ գրավել հայ ժողովուրդը զանազան առանձնաշնորհումներով. օրինակ, գյուղացիների հարկերը թեթևացրուց, Դավրեժ քաղաքի հայերին բոլորովին ազատեց հարկատվությունից, շարիաթի անիրավությանց դեմ զանազան ֆերմաներ շնորհեց և գյուղերի նշանակություն ունեցող մելիքներին ու տանուտերերին մշտական ռոճիկ սահմանեց: Մեծ իշխանը, իմանալով, որ հայերը կապված են ավելի յուրյանց եկեղեցուն և եկեղեցականներին, աշխատեց գրավել և այս կողմը: Հաֆթվանա եկեղեցուն շնորհեց մի քանի օրավար գետին54, որպես եկեղեցական կալվածք, որովհետև այս եկեղեցին նույն ժամանակավ առաջնորդարանն էր, և առաջնորդին մշտական ռոճիկ սահմանեց, որը մինչև այսօր ստանում է ամեն մեկ Պարսկաստանի վիճակավորն: Այժմ մոտեցանք բուն խնդրին. մեծ իշխանը շնորհեց ս. Նախավկայի վանքին մի ամբողջ գյուղ, որ կոչվում է Դարաշամբ, նույն գյուղը, որի մոտ գտանվում է վանքը, որը և մինչև այսօր համարվում է վանքային կալվածք: Վանքի գլխավոր արդյունքը գոյանում է այս գյուղից և այս արդյունքը մտնում է Էջմիածնա գանձարանը, ի՞նչ իրավունքով, հայտնի չէ...

Եթե մենք ուշադրությամբ կարդալու լինենք Մանկունու պատասխանը, նորա մեջ կգտնենք այս խոսքերը. «Մինչդեռ Դավրեժեն և վիճակեն նյութական ոչինչ օգուտ չկա և չսպասվեր ևս ստանալ, սակայն խի՞ղճ է, որ Էջմիածնի կալվածքին արդյունքը ևս ինքյանց (այսինքն՝ վիճակի հայերին) վերադարձնել ուզենան»: — Այս խոսքերից պարզ երևում է, որ Մանկունին ս. Նախավկային պատկանած Դարաշամբ գյուղը Էջմիածնա կալվածք է համարում: Դա կարելի էր, եթե Մանկունին յուր հրաշագործ զորությամբ հրաման տար Երասխ գետին թողնել Պարսկաստանի և Ռուսաստանի սահմանի գիծը և մի քանի տասնյակ մղոն հեռվից հոսել, այն ժամանակ Դարաշամբը կընկներ Ռուսաց հողի վերա, և ավելի մոտենալով Էջմիածնին, Մանկունին կարող կլիներ ջնջել վանքի դռան ճակատից այն պարսկերեն հսկա արձանագրությունը, որ ասում է, թե Նաիբուլ-Սալթանան չէ ընծայել Դարաշամբ գյուղը Էջմիածնին, այլ ընծայել է նա ս. Նախավկայի վանքին, այն վանքին, որ այսօր Պարսկաստանի հողի վերա է գտնվում, ընծայել է այն վանքի ժողովրդին, որ այսօր Պարսկաստանի հպատակներն են55:

Մեր կարծիքով, Դավրեժի ազգային հոգաբարձությունն ամենևին պատճառ չուներ խնդրել Էջմիածնից, որ յուրյան, այսինքն՝ Պարսկաստանի ժողովրդին պատկանած մի կալվածքի արդյունքից 100 ռուբլի ողորմություն շնորհեր, քանի որ ինքը հոգաբարձությունը կարող էր բոլորովին դադարեցնել ամբողջ արդյունքի Էջմիածին մտնելը: Եվ եթե օգուտ քաղելով ժողովրդի կուրությունից մինչև այսօր հափշտակվել է արդյունքը, — մենք այդ կոչում ենք կղերական հարստահարություն, ավելի ոչինչ...

Դառնանք այժմ 2-րդ խնդրին:

Դավրեժու ազգ. հոգաբարձությունը խնդրում է Դոխորղանու այգիի արդյունքը սեփականել Դավրեժի ազգ. դպրոցին: Մանկունին այդ ևս համարում է Էջմիածնա կալվածք, բայց ապացույցներն հայտնի չեն:

Մենք դարձյալ ստիպված ենք ասել մի նոր պատմություն հայերի Պարսկաստանից գաղթականության մասին: Հայերի գաղթականությունը Պարսկաստանից այնքան հանկարծակի եղավ, որ նրանք ամենևին չունեցան հնարավորություն վաճառելու յուրյանց կալվածքները, այլ թողեցին մնացող ազգականներին, և եթե դոքա չկային, ընծայեցին տեղային որևիցե եկեղեցուն: Այսպիսի նվերներից մեկն է Դոխորղանու այգին, որ այսօր Էջմիածնա կալվածք է դարձել...

3-րդ խնդիրն ավելի հետաքրքրական է:

Դավրեժու ազգ. հոգաբարձությունը խնդրում է, որ Դավրեժ քաղաքի եկեղեցիների մեջ Մայր աթոռի անունով հավաքված գանձանակադրամը հատկացվի տեղային ազգ. ուսումնարանին: Բայց Մանկունին ուրանում է, թե «Դավրիժեն և վիճակեն նյութական ոչինչ օգուտ չկա և չսպասվիր ևս ստանալ»: Ուրեմն Էջմիածինը ի՞նչ կարող է տալ, քանի որ ինքը ոչինչ չէ ստանում:

Դա կատարյալ ստություն է:

Բայց այստեղ կա մի ուրիշ հարց ևս, որտեղ երևան է գալիս կղերական պատկերը յուր ամբողջ հոգևոր հարստահարությամբ:

Ամեն մարդ գիտե Պարսկաստանի հայոց թշվառությունը, ամեն մարդ գիտե, որ նա աղքատ է, և հայտնի է այդ ողորմելի աղքատության պատճառը: Նորա ձեռքի բոլոր վաստակը գնում է զանազան տուրքերի: Նա պետք է տուրք վճարե դիվանին (կառավարությանը): Նա պետք է տուրք վճարե կալվածատերին, որի հողը մշակում է: Նա պետք է տուրք վճարե սարփարաստին և այլն: Ավելացնենք դոցա վերա և հոգևոր տուրքերը, նա առանձին տուրք է վճարում վիճակային առաջնորդին պսակի, թաղման և մկրտության համար: Առաջնորդն ստանում է նաև ժողովրդի ծխահամարի թվով մի ուրիշ տուրք ևս, որ կոչվում է «հոգևոր պտուղ»: Քահանան ստանում է առանձին բոլոր այն ծիսակատարությանց մասին, որ եկեղեցին մատակարարում է յուր ժողովրդին: Դոցա վերա ավելանում են և գանձանակադրամներն56, որ եկեղեցիներում հավաքում են Էջմիածնի անունով, և աթոռահարկը, որ ստացվում է Մայր աթոռի համար: — Այս բոլոր հոգևոր տուրքերն, եթե յուրյանց ժամանակին չվճարվեն, ոչ միայն պարտազանցը զուրկ կմնա եկեղեցվո այս և այն խորհրդից, այլ գործ կդրվին ավելի ազդու միջոցներ, որոնք գործ է դնում դիվանը յուր հարկերը հավաքելու մասին...

Այժմ ո՞վ կարող է մեղադրել մի այսպիսի ժողովրդին, որ ենթարկված է այպիսի «կղերական հարստահարությանց»: Ո՞վ կարող է մեղադրել նորան այն մոլորության համար, որ նա յուր մայրենի եկեղեցին թողնելով կամ կաթոլիկ է դառնում, կամ բողոքական և կամ մահմեդական...

Այս բոլորից հետո այժմ հասկանալի է, թե որքան իրավացի է Մանկունու պատասխանը, իսկ այդ պատասխանը մենք համարում ենք Էջմիածնա խոսքը, և Դավրեժի հայ հասարակությունն ևս այնպես է ընդունում:

Ի՞նչ էր մնում այնուհետև անել հասարակությանը, նա Էջմիածնա դեմ դատ բացելու և յուր իրավունքները պահանջելու ընդունակություն չունի. նրան մնում էր ասել մի բան, թե «մենք այսուհետև Էջմիածնա հետ գործ չունենք, մենք կտրում ենք մեր բոլոր կապերը Մայր աթոռի հետ, մենք կհիմնենք Պարսկաստանում մի առանձին հոգևոր կառավարություն, որպես ունի Տաճկաստանը յուր պատրիարքներով և կաթողիկոսներով և Էջմիածինը այնուհետև չէ կարող տանել մեր վանքերի արդյունքը...»

Եվ այսպես էլ անելու միտք ունի նա:

Այժմ մենք առաջարկում ենք մեր ընթերցողին, որքան էլ զզվելի լիներ «Արարատ» ամսագիրը, առնել մարտ ամսի համարը և կարդալ եր. 82 «Կղերականություն» վերնագրով հոդվածը: Պ. Հայկորդին, կամենալով ցրել կղերականությունը, միևնույն ժամանակ ինքն չէ զգում, որ յուր գրվածքից փչում է կաթոլիկ-կղերականության խիստ թթված հոտը... Նորա հոդվածի մեջ աչքի են զարկում հետևյալ խոսքերը. «Հայոց ընդհանուր հայրապետությունը, — որո Մայր աթոռը միշտ (՞՞) համարված է Ս. Էջմիածինը, — դարավոր ժամանակներե հետե ամեն տերություններե, որոց ձեռքին տակ գտնված են տիրասեր-հայկազունք, ճանաչված է այն ազգին ներկայացուցիչը թե՛ կրոնական և թե՛ քաղաքական նկատմամբ, ուստի և Ս. Էջմիածնա Ծայրագույն պատրիարքությունը՝ ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը այդ յուր պաշտոնը ջանացած է հավետ կանոնավոր ու ազգօգուտ կերպով կատարել»:

Թողնենք անցյալը, թողնենք պատմությունը, երբ Էջմիածնա կաթողիկոսներն պարսիկ իշխաններից կաշառքով էին հափշտակում Մայր աթոռի գահակալությունը, և պատրաստի փող

չունենալով պարտամուրհակներ էին տալիս, և ժամանակին չկարողանալով վճարել, Մայր աթոռի սրբությունքը վաճառվում էին... Թողնենք կեղտոտ անցյալը...

Այժմ ի՞նչ «կանոնավորություն» և ի՞նչ «ազգօգուտ» ջանադրություն ես գտնում, ընթերցող, Էջմիածնա վարմունքի մեջ դեպի Պարսկաստանի թշվառ ժողովուրդը: Բողոքական և կաթոլիկ քահանաներն հեռու երկիրներից գալիս են, Պարսկաստանում յուրյանց արծաթը և կյանքը սպառում են, հայերին որսալու համար դպրոցներ են հիմնում: Բայց Էջմիածինը ամբողջ Ատրպատականի մեջ գտնված իսկ հայ դպրոցի արդյունքը տանում է... նորանից խնդրում են նորա մի փոքր մասը գոնյա շնորհել յուրյանց որպես ողորմություն. այն ևս Մանկունու բերանով մերժվում է... Ահա՛, այսպես է կատարում Էջմիածնա պատրիարքությունը յուր «կանոնավոր և ազգօգուտ» պաշտոնը դեպի յուր հետ կապված հայ ժողովուրդը...

Մեր ազգի մտածողներին վաղուց զբաղեցնում է մի խնդիր. արդյոք պե՞տք է Էջմիածինը հայոց ընդհանուր ազգի Մայր աթոռը ճանաչել և Տաճկաստանում գտնված պատրիարքությունների և կաթողիկոսությունների իբրև հակաթոռ, և որպես Հայկորդին ասում է՝ չկաթողիկոսություն համարել: Մենք ցանկություն չունենք այդ հարցը քրքրել՝ որովհետև գիտենք, որ հայոց ազգի կյանքը և նորա ժամանակակից պահանջները իրանք կտնօրինեն յուրյանց գործը:

Բայց մենք կառաջարկենք մի ուրիշ հարց, թե ո՞վ է մեղավոր, որ օտար պետությանց մեջ գտնվող հայերն օրըստօրե յուրյանց կապերն կտրում են Էջմիածնա հետ... Ո՞վ է մեղավոր, որ Պարսկաստանի հայերն այսօրվա օրս մտածում են յուրյանց համար առանձին և Էջմիածնից անկախ հոգևոր կառավարություն կազմել...

Պատասխանը ինքնըստինքյան հասկանալի է...

ՆԱՄԱԿ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ

Դավրեժ, 13 օգոստոսի

Մինչ Տաճկաստանը յուր քրիստոնյա հպատակներին նորանոր արտոնություններ շնորհել, իրավունքի հավասարություն տալ և նրանց վաղեմի ծանր և անտանելի լուծը թեթևացնել է խոստանում, որպեսզի քրիստոնյա պետությունների համակրությունը ստանա և նրանց կողմից իրան սպառնացող վտանգը հեռացնե, — ընդհակառակն Պարսկաստանը յուր քրիստոնյա հպատակների վերաբերությամբ դեռ վաղեմի բարբարոսության մեջն է գտանվում, բարբարոսություններ, որ կրում են իրանց վերա լանկթեմուրյան, չինգիզխանյան դարերի արյունոտ կնիքը...

Հայը Պարսկաստանում ոչինչ բանի տեր չէ. նրա կյանքը, նրա կայքը և նրա ընտանիքը իրան չեն պատկանում:

Նրա կյանքը և մի հավի կյանքը՝ երկուսն էլ միևնույն նշանակություն ունեն: Որպես մի ժամանակ կատաղի ենիչերին յուր սրի զորությունը փորձելու համար հայի գլուխներ էր թռցնում, այնպես էլ պարսիկը յուր հաճույքի համար կարող է մի հայ սպանել և անպատիժ մնալ:

Եվ նրա կայքը, այո՛, իրանը չէ: Պարսկի տանը ինչ որ պակաս է, նա առանց պատասխանատվության հափշտակում է և խլում է հայից: Եվ նրա ընտանիքը նույնպես իրանը չէ. նրա գեղեցիկ աղջիկը և կինը միշտ զոհվում են մահմեդականի կրքերին...

Մեր ասածներն դարտակ խոսքեր չեն, այլ հիմնված են ամենօրյա պատահած անցքերի վերա: Հիշենք մի քանիսը, որ մոտ օրերի անցքեր են: Արդեբիլում հայ երիտասարդներն ձիարշավ են ունենում, նրանց մեջ գտանվում է մի թուրք, դա նախանձից գրգռված, արձակում է յուր հրացանը և սպանում է հայերից մեկին: Չարագործը թեև բռնվում է, բայց մնում է անպատիժ: Ռաշտում մի հայ երիտասարդ բոլորովին անտեղի կասկածանաց պատճառավ մի թուրք հրապարակական կնոջ հետ, քարկոծվում է կատաղի ամբոխից: Մարաղայում թուրքերը դաշտից հափշտակում են մի հայ աղջիկ, և նրան շաբաթներով այստեղ և այնտեղ ման ածելեն հետո, երբ գործը դատի է հասնում, համաձայնում են աղջիկը ետ դարձնել յուր ծնողներին միայն այն պայմանով, երբ նրանք կտային մի նշանավոր գումար փող: Ծնողներն աղքատ լինելով, տեղային հայ հասարակությունը յուր միջից հավաքում է բավականին գումար, և մոլլաներին ու դատավորին կաշառք տալով, ետ են գնում իրանց անպատված աղջիկը...

Սուլդուղում մի տան մեջ երբ գյուղացի հայերն հավաքված, կատարում էին մի հանգուցելո սուգը, հանկարծ գյուղատեր խանի եղբայրն քսան զինվորված մարդերով պաշարում է տունը և հափշտակում է այնտեղից մի աղջիկ: Չարագործը յուր անմեղ զոհը մինչև 15 օր յուր կրքերին ծառայեցնելեն հետո, աղջիկը փախչելով ազատվում է, բայց կրկին հափշտակվում է նա...

Թողնենք այդ անիրավություններն, որոնք թեև հաճախ կրկնվում են, բայց դարձյալ պատահական են, դառնանք այն հարստահարություններին, որ կատարվում են մշտական կերպով և հաջորդաբար:

Գյուղացիները սարսափելի թշվառության մեջ են. կալվածատեր խաների հարստահարությունը հասցրել է նրանց վերջին աստիճանի աղքատության: Խաներն առնում են գյուղացիներից երեքպատիկ, չորեքպատիկ անգամ ավելի տուրք, քան այն գումարը, որ նշանակել էր գյուղի վերա կառավարությունը: Մենք իբրև օրինակ կվեր առնենք միայն Ղարադաղի Քեյվանի կոչված գավառի 6 հայաբնակ գյուղորայքը: Երևակայեցեք, ի՞նչ կլինի մի հայ գյուղացու վիճակը, երբ նա 25 թուման տերությունից նշանակված հարկի փոխարեն վճարել է 700 թուման, դեռևս չէ ազատվում հարկահաններից (Սըղըն գյուղ): Եվ մնացյալ գյուղորայքն 280 թումանի փոխարեն վճարել են 1500 թուման, տակավին պահանջում են նրանցից:

Ինչո՞ւ են տալիս, գուցե կհարցնե ընթերցողը:

Գյուղացին իր հաճությամբ չէ տալիս, այլ նրանից առնում են սարսափելի բռնություններ գործ դնելով, բռնություններ, որ ոչ մի բարբարոսի մտքից անգամ անցած չէ: Հիշյալ գավառի կառավարիչները՝ Բաղր-խանը և Մահմուդ-խանը, իրանց հանձնված թշվառ հայերը անողորմ կերպով կողոպտելեն հետո, դարձյալ նորանոր հարկեր են պահանջում: Գյուղացիք այլևս վճարելու կարողություն չունեն, բայց խանը ուշադրություն չէ դարձնում նրանց արտասուքին ու լացին, սկսում է ավելի գազանական միջոցներ գործ դնել, որ ինկվիզիցիան երբեք գործ չէ դրած յուր զոհերի վերա: Մենք կհիշենք միայն մեկը, թող մնացածի մասին գաղափար ստանա ինքը ընթերցողը:

Բաղր-խանը գյուղացիների բոլոր այն իրեղենները, որոնք որևիցե արժեք ունեին, կողոպտելեն հետո, բռնել է տալիս գյուղի ծերունիներին, զանազան տեսակ չարչարանքներով սկսում է զուտ փող պահանջել: Օրինակ 70 — 80 տարեկան ծերերի ամորձիքից ծանր քարեր քարշ տալով, ծեծի և խարազանի զորությամբ ստիպեցնում է նրանց վազ տալ... Տեսեք, ամբողջ մարդկային պատմությունը չունի յուր էջերում չարչարանքի մի այսպիսի սատանայական օրինակ... Երևակայեցեք, թե մինչև ո՞ր աստիճան զարգացած է պարսից մեջ տանջելու արհեստը...

Գյուղացիներից ոմանք հազիվ կարողանում են փախչել և գալ Դավրեժ, և Ատրպատականի առաջնորդի միջնորդությամբ յուրյանց բողոքը հայտնելով բարձր կառավարությանը, այո՛, նրանց վերա գործ դրված զարհուրելի բարբարոսությունները գրավում են կառավարության ուշադրությունը: Նորին վսեմության՝ Ատրպատականի կառավարչի՝ Սահաբ-դիվանի հրամանով Բաղր-խանը Ղարադաղից բերվում է Դավրեժ:

Գյուղացիների բողոքին խոստանում են լիակատար բավականություն տալ. Բաղր-խանին պատժել, անիրավաբար հափշտակած փողերն ետ առնել և այլն: Իսկ այդ բոլոր խոստմունքներն իզուր են անցնում, որովհետև Բաղր-խանը հետևելով Պարսկաստանի սովորական ձևերին, կարողանում է մի քանի հարյուր թումանով դեպի ինքն գրավել դատավորների որպես օգնությունը, նույնպես և նրանց խղճմտանքը...

Այժմ գյուղացիների վիճակն ավելի անտանելի դարձավ, որովհետև, նրանք իրանց բողոքին բավականություն չստանալեն հետո, այլևս չեն համարձակվում վերադառնալ դեպի իրանց տները, վախենալով, չիցե թե ենթարկվեն իրանց բռնակալի ավելի սարսափելի վրեժխնդրությանը...

Մի քանի ելք միայն կա այս դժոխային դրությունից ազատվելու: Գյուղացիներն այժմ մտածում են թողնել Պարսկաստանը և գաղթել դեպի ռուսաց հողը: Երասխ գետը միայն բաժանում է նրանց երկիրը Ղարադաղի գավառից. անցնելով գետը, նրանք ազատված կլինեն, և դա շատ դյուրին է...

Կառավարությունը բոլորովին անհոգ է այդ մասին, նա ամենևին չէ ուզում հասկանալ, որ մի անիրավ Բազր-խանի և գազան Մահմուդ-խանի պատճառով յուր ժողովուրդը գաղթում է և ցրվում է դեպի օտար երկրներ: Այսպիսի Բաղր-խաներն ամեն տեղ նույնն են գործում, շատ ժամանակ չէ, մի քանի օր առաջ էր, որ 30 գերդաստան հայեր Սուլդուզից գաղթեցին դեպի Երևանու գավառը. և ամեն օր տեսնում ենք, թե որպես Սպահանի հայերն խումբերով գալիս են և գնում են դեպի ռուսաց Հայաստանը: Շահ Աբասը այս մարդերին Գողթան գավառից տարավ Պարսկաստան այն մտքով, որ յուր երկիրը երկրագործության և վաճառականության մեջ ծաղկեցնե, և նա չսխալվեցավ: Բայց նրա հաջորդների օրով խաներն սրով և արյունով դուրս են հալածում իրանց երկրից Պարսկաստանին հազարավոր օգուտներ տված հայերին...

Իսկ այդ բոլորը գործողը չէ բարձր կառավարությունը, նա ոչինչ բանից տեղեկություն չունի... գործում են միայն Բաղր-խանի և Մահմուդ-խանի նման բռնակալներն... Դրանք Չալաբյան ցեղին են պատկանում, չալաբյանցի և ավազակ բառերն միևնույն նշանակությունն ունեն Պարսկաստանում:

Համարձակվում ենք նորին վսեմության Սահաբ-դիվանի ուշադրությունը դարձնել հիշյալ իրողությունների վերա, նկատելով, որ նրա կառավարությանը պատիվ չի բերի մեր այս

ժամանակում, — երբ ամեն պետություն յուր հպատակների հանգստության համար է մտածում, առանց խտրություն դնելու կրոնի և ազգության, — հայերն Պարսկաստանում հարստահարված լինեին Բաղր-խանի և Մահմուդ-խանի նման ավազակներից…

ՆԱՄԱԿ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ

Դավրիժ, օգոստոսի 15

Պարսկաստանում հրաշագործությունները տակավին կրկնվում են, նրանք սկսեցին հայտնվել և ուրիշ քաղաքներում: Քանի օր առաջ Դավրեժի ամբողջ մահմեդականությունը սարսափելի ոգևորության մեջ էր. գիշերները քաղաքը լուսավորվում էր անհամար ճրագալույցներով. բոլոր կտուրների վերա լինում էին հրախաղություններ և հրացան գործիքների որոտմունքը հանգստություն չէին տալիս: Մեջիդներից լսելի էին լինում հոգևոր երգեցողություններ, և ամբոխը նրանց մեջ հավաքված, մինչև լույս աղոթում էր…

—Ի՞նչ է պատահել:

—Նոր հրա՛շք:

Ահա՛ ժողովրդի պատմությունը. յոթանասուն տարվա անդամալույծ մեկը, մի ծերունի մահմեդական, երկար տանջվելով յուր անբախտ դրության մեջ, վճռում է կամ մեռնել և կամ բժշկություն գտնել: Այս մտքով նա մի գիշեր հրամայում է իրան տանել քաղաքի ուխտատեղիներից մեկում, որ կոչվում է իմամզադա: Այնտեղ նա յուր վզից մի թոկ է կապում և այնպես քարշ է ընկնում իմամզադայի առաստաղից, աղոթելով, որ կամ խեղդվի, մեռնի և ազատվի, և կամ իմամը նրան բժշկություն շնորհե: Այս դրության մեջ նրա քունը տանում է: Հանկարծ նրա կողքը խթում են: Նա զարթնում է և օդի միջից լսում է մի աներևույթ էակի խոսքերը՝ «վե՛ր կաց, գնա՛, դու բժշկված ես»:

Նրա վզից կապած թոկը ինքն իրան կտրատվում է, անդամալույծը վեր է ցատկում և բոլորովին առողջ ոտերով վազում է մեծ մոլլայի տունը և, պատմում է յուր վերա կատարված հրաշքը… Առավոտյան մեծ մոլլան հայտնում է մյուս մոլլաներին և քաղաքի բոլոր մեջիդները լցվում են բազմութենով, որոնց մեջ նրանք սկսում են փառաբանել Մուհամմեդի ալլահը յուր ցույց տված հրաշքի մասին…Ժողովրդի մոլեռանդությունը հասնում է ծայրահեղության: Բժշկված անդամալույծը դառնում է բոլոր քաղաքի համար սրբության առարկա: Նրա մորուքի և գլխի մազերը բաժանվում են ջերմեռանդ մահմեդականների մեջ57. նրա հագուստը զզգզում են և ամեն մի պատառն մի մարդու ձեռքումն է մնում: Որպես սրբություն և նրա հնացած հողաթափներն անգամ նվիրական առարկաների կարգն են անցնում…

Մե՛ծ էր մահմեդականների ոգևորությունը: Մենք հայերս հանգստություն չունեինք. փողոցներից անցնելու միջոցին թուրքի փոքրիկ լակոտներն ևս ասում էին մեզ. «Էրմենի, ինչո՞ւ չես թուրքանում, որ հոգիդ ու մարմինդ ազատվի»:

Ժողովրդի հոգևոր կատաղությունը կարող էր ավելի վատ հետևանքների հասնել, եթե նորին վսեմությունը՝ Ատրպատականի կուսակալ Սահաբ-դիվանը հուզմունքի առաջն չառներ: Նա կոչել է տալիս յուր մոտ բժշկված անդամալույծին, և ստուգելով, որ բոլորն շինծու խաբեություն է

և ավելի ոչինչ, հրամայում է նրան փայտի կապել: Եվ բժշկված ոտերին մի քանի հարյուր փայտի հարվածքներ տալով, և այժմ ճշմարիտ անդամալույծ դարձնելով58, Սահաբ-դիվանը հրամայում է նրան քաղաքից հեռացնել: Խռովությունը դադարում է: Որքան ամոթ է մեր դարումը այսպիսի խաբեություններով պարզամիտ ռամկին մոլորության մեջ գցել, — դա ինքնըստինքյան հայտնի է: Բայց Պարսկաստանում այս երեվույթների հաճախ կրկնվելն ունի յուր առանձին պատճառները: Հրաշքներն միշտ հայտնվում են որևիցե հասարակական տագնապի միջոցներում, մանավանդ այն ժամանակ, երբ կրոնական հեղափոխություններ են լինում և ժողովրդի մոլեռանդությունն ավելի գրգռված է լինում: Պարսկաստանում այժմ հայտնված բազմաթիվ աղանդներն, որոնք իսլամին մեծ վտանգ են սպառնում, շատ բնական է, որ հարուցանեին այսպիսի հրաշքներ: — Իսկ այդ բոլորը հին և փտած զենքեր են. ճշմարիտ կրոնքը կարող է պահպանվել միմիայն ճշմարիտ կրթության մեջ:

ՀԱՅ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԵՋ

Մեր հայերի մեջ, ինչպես այժմ մենք նկատում ենք, կան մի քանի դասակարգի պատկանող անձինքներ, որոնք կենտրոնացնում են իրանց մեջ մեր ազգի ներկա և ապագա ուժը. սոցանից առաջինն է վաճառական, երկրորդ՝ արվեստավոր և երրորդ՝ մշակ, այն է՝ հողագործ դասը: Խոսելով վերջի երկու դասակարգի վրա մենք գիտենք, թե մինչև որ աստիճան խավար, տգետ ողորմելի դրության մեջ են գտնվում այդ երկու դասակարգերը ևս: Մշակ երկրագործը ընկած է դեռևս յուր հին նախաջրհեղեղյան հնության մեջ, նորա ճակատի վրա պարզ և որոշ կերպով կարգվում են աստվածային այն անեծքը, թե «միմիայն քո ճակատիդ քրտինքով պիտի վաստակես քո հացդ» և ողորմելին հարյուրավոր տարիներից հետո անդադար ու անդադար քրտինքով դառն աշխատանքով վարում և գործում է հողը, — միմիայն յուր օրական ապրուստի համար, նա դեռևս մինչև անգամ տեղեկություն չունե, թե ինչպես ուրիշ լուսավորյալ ազգերը դյուրությամբ և առանց ծանր աշխատանքի շատ կարճ միջոցում գլուխ են հանում այն գործը, որը երկար միջոց և դառն աշխատանք է այժմ իրան:

Յուր մտավոր, գործնական և արհեստական գիտությամբ, մշակ դասից բարձր չէ և արվեստավոր դասը. նույն նահապետական հին դրությունը, նույն անփոփոխ, կոշտ և կոպիտ արհեստը, որի մեջ գտնվելիս է եղել յուրաքանչյուր արհեստի սկզբնապատճառը, նույնությամբ փայլում է այդ դասի վրա: «Մշակի» ընթերցողները անշուշտ տեղեկացած կլինեն նորա 40 համարում տպված առաջնորդող հոդվածից այդ դասակարգի վերաբերմամբ, այդ առթիվ այլևս ավելորդ է մեզ երկար խոսել, մինչդեռ կովկասյան ամեն մի քաղաքում հայ արհեստավորները գտնվում են միևնույն դրության մեջ:

Այժմ քանի որ ո՛չ արհեստավոր և ո՛չ մշակ դասը կարող են ներկայումս նպաստել մեր ազգի բարոյական գոյությանը, մեր հույսը մնում է միայն ազգի առավել բարձր, առավել զարգացած, այն է՝ վաճառականական դասի վրա. նոքա պիտի լինեն մեր հայտնի ներկայացուցիչքը քաղաքական ազգերի առաջ, նոքա պիտի վերականգնեն մեր ընկած նշանակությունը մյուս ազգերի մոտ, և միևնույն ժամանակ նոքա պիտի լինեն մտրակող ուժը մեր մյուս, այն է՝ արվեստավոր և մշակ դասակարգի: Այս հարցի մասին քանիցս անգամ կրկնած են մեր պարբերական հրատարակությունները, որոնց գոռում-գոչումները կարծես ցնդած են օդի մեջ, որպես ձայն բարբառս հանապատի... թո՛ղ ներվի մեզ այստեղ մի քանի դիտողություններ անել մեր հայերի անցյալ և ներկա վաճառականական կյանքից:

Հայկական տարագրության տխուր հիշատակարանները, կարծես չկամենալով բոլորովին խորտակել հայի ինքնասիրությունը, ավանդում են մեզ հայի գաղթականության միակ պարծանքը, այն է՝ նոցա առևտրական նախանձելի ասպարեզը իրան շրջապատող ազգություններից:

Ինչպես հայտնի է գլխավոր գաղթականությունը հայերի Կովկասի մեջ սկսում է Բագրատունյաց իշխանության կործանումից հետո, երբ սոքա փախչելով բռնավոր տիրապետողների սրից, առավել հարմար էին գտնում սահմանափակելու իրանց կովկասյան բարձրագագաթ շղթաների մեջ: Իհարկե, այն ժամանակ կովկասյան ազգաբանությունները լինելով առավել անկիրթ, առավել ստոր մտավոր դրության մեջ, հեշտ էր հայերին շուտով ձեռք բերել այդ երկրի վաճառականությունը:

Հայերը ամրանալով Կովկասի մեջ, նոցա վաճառականական ասպարեզը չէր կարող ընդլայնանալ դեպի օտար մերձակա սահմանները, քանի որ կովկասյան սարերը պատնեշ էին հանդիսանում նոցա հաղորդակցությանը հյուսիսային և արևմտյան ազգությունների հետ:

Ռուսաստանում հայերը հայտնվում են գլխավորապես Պետրոս Մեծի ժամանակից, երբ աշխարհաշեն ինքնակալը ուշք դարձնելով յուր ժողովրդի առաջադիմությանը, հարմար դատեց ուրիշ ազգերի միջնորդությամբ մի խթան պատրաստել յուր ազգի մեծ մասի տգիտությունից արթնանալուն, և ահա այդ է գլխավոր պատճառը, որ հայերին ևս իբրև վաճառականական ազգի արտոնություններ շնորհվեց ազատորեն պարապելու առևտրով հյուսիսի հետ. իհարկե, հայերը այդ միջոցում օգուտ քաղելով, թե՛ այդ և թե՛ նրանից հետո կրկնված արտոնություններից, տարածեցին իրենց առևտրական ասպարեզը Ռուսաստանի զանազան կողմերում և մինչև անգամ Ռուսաստանից դուրս:

Մի խոսքով հայերն այդ ժամանակ կարող էին մեծ դեր խաղալ վաճառականության մեջ, մինչդեռ իրենց շրջապատող ազգությունները իրենցից բարձր մտավոր դրության մեջ չէին գտնվում, նոքա կարող էին լինել վաճառականներ իրենց դարու ոգու համաձայն, գուցե և նախանձելի ուրիշ ազգերից: Բայց այնուհետև, երբ ժամանակի հոսանքը մարդկային մտքի հանճարի օգնությամբ մի ռեֆորմական զարկ տալով, թե՛ վաճառականության, թե՛ արհեստին և թե՛ հողագործության, հասցրին նոցա իրենց այժմյան կատարելագործյալ դրության, հայերը, չհետևելով լուսավորյալ ազգերի առաջխաղացության նախանձելի հատկություններին, մնացին միևնույն հին վաճառականները, որոնցով այժմ լիքն են Կովկասի ամեն կողմերը: Դարերի ընթացքները չունեցան նոցա համար այն փոփոխական ազդեցությունը, որին ենթարկվեցան ուրիշ ազգերը. նոքա սովորած լինելով հնադարյան վաճառականության ոգուն, որի օրենքները կայանում է միմիայն հազարավոր անուղիղ ճանապարհներով փող ձեռք բերելու, օգուտ քաղելու իրենց ստորադրյալների տգիտությունից, առաջ գնացին այդ ճանապարհով առանց աջ ու ձախ շեղվելու, խուլ մնալով բոլորովին ժամանակի պահանջման ձայնին, սակայն տարաբախտաբար երկար չտևեց նոցա այդ դրությունը, լուսավորյալ վաճառականական դասը ներս խաղաց և դեպի այն ասպարեզը, ուր հայերը օգտվում էին այնքան տարիներից ի վեր, հիմնվեցին ընկերություններ, շինվեցին երկաթուղիներ և հաստատվեցին բանկաներ, հայը, որ համարում էր իրեն ամենից ճարպիկը վաճառականական խաբեբայության մեջ, այժմ գտավ իրա առաջ մի ավելի բարձր զարգացած ճարպիկ դասակարգ, որի բարոյական ճարպիկության տակ շուտ կարող էր ընկճվել

նա: Այն մասնավոր հողերը, բնության գանձի այն ծածուկ շտեմարանները, որոնք մինչև այն բոպեին հայի համար անգործադրելի էին, շուտով սկսան իրանց գանձերը արտադրել գործունյա ձեռքերի համար: Հայի համար այդ մի տխուր ներկա էր և ապագան ցավալի անեծքներ թափվեցան երկաթուղիների, բանկաների և այլ ժողովրդական բարեկարգությունների հիմնարկուների վրա. որովհետև բանկաների հաստատվելուց հետո այլ չէին կարող նոքա ծանր անմարսելի տոկոսներով հարստահարել խեղճ հասարակությունը, պակաս վնաս չէր և նոցա երկաթուղու հաստատությունը, որովհետև եվրոպական վաճառականները փոխանակ երկրորդական ձեռքով վաճառելու իրենց ապրանքները ուղղակի իրենք կարող էին ներս բերել և առավել օգտակար կերպով վաճառել. այդ կերպով հայերի դրությունն օրըստօրե ծանրանում էր, շատերը, որոնք մութ ժամանակներում կարողացել էին ապահովել իրանց վիճակը, բավականացան միմիայն տներ, քարվանսարաներ շինելով, նոցա եկամուտքի օգնությամբ ազատ պահպանել իրենց ապագայի փորձանքներից, շատերն էլ մինչև այսօր արշինը ձեռքներին, սուտ երդումներ բերաններից թափելով, անցնող դարձողի զահլաներն են տանում:

Նկատելով մեր հայ վաճառականների այժմյան դրությունը, մենք ուշք դարձնենք այն երևույթի վրա. ի՞նչ է արդյոք պատճառը, որ օտարերկրացի վաճառականներից շատերը, որոնք ո՛չ ժողովրդի սովորությունների, ո՛չ երկրի դիրքի, և ո՛չ էլ տեղի հատկությունների հետ ծանոթություն ունենալով, կարողանում են փափուկ կերպով օգտվել մեր հասարակությունից, իսկ տեղացի բնիկ վաճառականները, որոնք սատանայի ծակն անգամ գիտեն, այնքան հետադեմ դրության մեջ են մնում: Ի՞նչն է պատճառը, որ ֆրանսիացի Ռիշարներ, Տոլեններ մեծ գումարներով կարողանում են փող աշխատել, իսկ մեր վաճառականները ամեն օր գանգատվում են թե աշխատանք չկա, խեր-բարաքյաթը վերացել է, և այլն:

Մենք վերև հիշեցինք, որ մինչդեռ ուրիշ ազգերը ամենայն ջանք ի գործ էին դնում, հիմնավոր և պատվավոր վաճառականություն տարածել իրանց ժողովրդի մեջ և այդ առթիվ հիմնվում էին գործարաններ ժողովրդի առօրյա պիտույքը արտադրող առարկաների, ուշք էին դարձնում գլխավորապես ներքին բերքը առավել փոխարինելու արտաքին բերքի հետ, երբ հողագործությունը ևս օրեցօր զարգանում էր, մեր հայերը, սովորած լինելով միմիայն իրարու հարստահարել, ուրիշ երկրների բերքերը երկպատիկ գնով իրանց հասարակության վրա վաճառել, անփույթ անելով իրանց երկրի բերքը, որոնք մեծամեծ օգուտներ էին խոստանում. աշխատող ձեռքերը ուշ չդարձրին երբեք հետևելու նոցա օրինակին, և մնացին այսօր էլ հրեականությանը հատուկ վաճառականներ, կամ պարզ կերպով ասել՝ այժմյան չարչիներ...

Ուրախալի մի երևույթ է, որ վերջին ժամանակներս մի քանի հայ վաճառականներ, թոթափելով իրանցից հնադարյան փոշին, հաստատեցին, թեև օտար հողի մեջ, մի քանի գործարաններ. բայց ի՞նչ օգուտ կարող են ունենալ այդ գործարանները մեզ համար, մինչդեռ մեր հասարակության ոսկիները պիտի քամեն օտար երկրի մեջ: Վերջապես մի քանի ծաղկով էլ երբեք գարուն չի լինի, պետք է ներգործել կենտրոնի մեջ: Ինչպես հայտնի է, մեր հասարակությունը յուրաքանչյուր տարի հազարներով ոսկիներ է վճարում գործարաններին բոլոր այն թե՛ անձնական պիտույքը և թե՛ շռայլական ցանկությունները գոհացուցանող առարկաների համար, որոնք զարդարում են Թիֆլիսի մագազինները, ի՞նչ օգուտ չէր ունենալու այդ հասարակությունը, եթե այդպիսի մի քանի գործարաններ հիմնվեին և Կովկասի մեջ տեղացի բնիկներից, որոնց արտադրությունքը ազատ լինելով մաքսից և ճանապարհի ծախսերից, կարող էին իրանց օգտակար և ժողովրդի ստորին դասի համար ևս գոհացուցիչ և մերձենալի լինել. այդպիսի մի հաստատություն պակաս

օգտավետ ևս չէր լինի այն դասի համար, որ աշխատանքի ուրիշ միջոց չունենալով, ստիպվում է անամոթաբար փողոցներում մուրալ: Այդ առթիվ «Մշակը» ևս կրկնած է իր ժամանակին:

Վերջացնելով մեր այս հոդվածը չենք կարող լուռ մնալ մի քանի շամախեցի և այլ երկրացի հայ վաճառականների այս տարվա Նիժնի-Նովգորոդի տոնավաճառում բռնած ապօրինի ընթացքի մասին, որոնք ռուս վաճառականներից ապրանք առնելով խոստանում են մի քանի օրվա միջոցում իրանց հաշիվները կարգադրել, սակայն մինչև հաշիվները տեսնելը, իրանք անհայտանում են, ո՞վ գիտե սատանայի որ բույնը, ռուսներին ցույց տալով, թե որքան հայերը ճարպիկ են խաբեբայության, անամոթության և այլ այդպիսի նախանձելի ածականներին հարմար հատկությունների մեջ: Չմոռանանք ասել, որ այդպիսի ազգապարծանք վաճառականները վաղօրոք կարգադրած լինելով իրանց մտադրությունը, բոլոր իրանց ունեցած ստացվածքները դարձնում են իրանց կնոջ, եղբոր և ուրիշ ազգականների անվան:

«ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՔ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹՅԱՆՑ»59

Կ. Պոլիս 1876թ.

(Պաշտոնական հրատարակությունք ազգային պատրիարքարանի)

Անցյալ տարվա վերջին ամիսներում Կ. Պոլսում հրատարակվեցավ հիշյալ վերնագրով մի գրքույկ, որ բովանդակում է յուր մեջ ասիական Տաճկաստանի հայ ազգաբնակության վերաբերությամբ կատարված գավառական հարստահարությունները: Դա մի պաշտոնական հրատարակություն է, որ դուրս է բերված Կ. Պոլսի պատրիարքարանի արձանագրություններից և 1876 ամի սեպտեմբերի ներկայացրած է տեղային ազգային ժողովին:

Վարագույրը բարձրացավ, այժմ մենք գիտենք, թե ինչ է կատարվում բեմի վրա...

Մինչև այսօր մենք խիստ աննշան տեղեկություններ ունեինք Կ. Պոլսի պատրիարքարանի, այլ խոսքով, ազգային սահմանադրության գործունեության վրա: Մինչև այսօր մենք համարյա չգիտեինք, թե Կ. Պոլսի հայոց ազգային վարչությունն որ աստիճան նշանակություն ունի Բ. Դռան առջև, և որ աստիճան ձեռնհաս է նպաստելու արտապոլսական գավառացիների գործերին: Հիշյալ «Տեղեկագիրքը» տալիս է մեզ թեև շատ տխուր, բայց հետաքրքրական տեղեկություններ:

«Տեղեկագիրքը» բաժանված է երկու մասն: Առաջին մասը պարունակում է իր մեջ գավառական հարստահարությունների ամբողջ քսան տարվա արձանագրությունների հավաքածուն և ունի այսպիսի վերնագիր՝ «Ա. Տեղեկագիրք գավառական հարստահարությանց առ Բ. Դուռն հանուն ազգային ժողովո ի 11 ապրիլի 1872»: «Տեղեկագիրքը» ունի կնիք և ստորագրություն այս անունով՝ պատրիարք Կ. Պոլսի Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Խրիմյան:

Հիշյալ «Տեղեկագրքի» բովանդակած խնդիրները, որպես ասացինք, դուրս են բերված պատրիարքարանի 20 տարվա արձանագրություններից և հասնում են մինչև 1872 ամի ապրիլի 11-ը: Իսկ երկրորդ «Տեղեկագիրքը» ունի այսպիսի վերնագիր. «Երկ. Տեղեկագիրք գավառական հարստահարությանց ի խորհրդարանական հանձնախմբե առ ազգային ժողովն» — Դա պարունակում է իր մեջ 1872 թվից սկսյալ մինչև 1876 սեպտեմբերի 1-ը, այսինքն՝ 5 տարվա ընթացքում կատարված հարստահարությունների արձանագրությունները: Ասել է թե, ամբողջ

«Տեղեկագիրքը» ներկայացնում է պատրիարքարանի 25 տարվա գործունեությունը: Թե ինչ չափով և որքան թվով բողոքներ է ստացել պատրիարքարանը գավառներից այս 25 տարվա ընթացքում, հայտնի չէ. հայտնի է միայն, որ 57 զանազան խնդիրների մասին նա պաշտոնական բանակցություն է ունեցել Բ. Դռան հետ: Դա շատ փոքր թվանշան է, ի նկատի ունենալով այն բազմաթիվ անիրավությունները, որ կատարվում են ասիական Տաճկաստանում, այն ևս 25 տարվա ընթացքում:

Ընթերցողին փոքր-ինչ գաղափար տալու համար, թե ինչպիսի հարստահարություններ են կատարվում ասիական Տաճկաստանում, հարկավոր ենք համարում ծանոթացնել թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ «Տեղեկագրքի» բովանդակության հետ:

Առաջին «Տեղեկագիրքը» պարունակում է իր մեջ հետևյալ խնդիրները.

1)Օրենք և արդարություն գործ դնելու մեջ գավառական պաշտոնակալները ընդհանրապես անփույթ և անտարբեր են մնում: Եվ իրանց կամայականությանը հետևելով, իրանց հաճույքի համեմատ զեղծանում են բարձրագույն հրամանագրերը հարստահարությունները բառնալու և հարստահարիչները պատժելու մասին:

2)Գավառական արքունի ժողովները թեշքիլաթի60 օրենքով կազմվելով չար և շահախնդիր անձանց մենավաճառության ասպարեզ են դառնում:

3)Գավառացի հայը, մահմեդականների մոլեռանդության ենթակա լինելով, միշտ նախատինքի, թշնամանաց և անպատվության առարկա է դառնում:

4)Արքունի շինվածքների համար հայերին ձրի աշխատեցնում են, և ով որ աշխատելու անկարող է, դրամական անիրավ պահանջմունքի են ենթարկում:

5)Ճանապարհների շինության համար հայերին նույնպես ձրի աշխատեցնում են, և կամ այս պատրվակով նրանց կեղեքում են:

6)Կապալառուները (մուլթեզիմ) փոխանակ բերքի տասանորդը ստանալու, բռնադատելով, նրա տեղը զուտ արծաթ են առնում:

7)Նմանապես իր ընտանիքի ուտեստի համար տան պարտեզի մշակած բերքից ստիպեցնում են տասանորդ վճարել:

8)Բերքից ստացած տասանորդը գյուղացիներին ստիպեցնում են կապալառվի շտեմարանը փոխադրել:

9)Կապալառուն դիտմամբ իր ժամանակին չգալու համար, բերքը անձրևի տակ մնալով փտում է (որովհետև գյուղացին իրավունք չունի վեր առնել առանց տասանորդը վճարելու): Եվ հետո փտած բերքի տասանորդի փոխարեն ողջի արժեքով զուտ արծաթ է առնում:

10)Գյուղացին պարտավորվում է կապալառուին և նրա գործակալներին իր տան մեջ հյուրասիրել և ձրիաբար կերակրել:

11)Կապալառուները, երբեմն եզների լուծերի վրա հաշվելով, տասանորդի անունով ապօրեն և ավելորդ ցորյան են առնում գյուղացիներից:

12)Բացի կապալառուների հիշյալ հարստահարություններից, գավառացի հայերին բռնաբարում են վճարել մշակությունների համար շահնալըգ և օլչեք-հագզը կոչված արգելյալ տուրքերը61:

13)Զինվորական տուրքից՝ մեռնողների, գաղթողների և փախստականների մասը հարկադրում են մնացողներին վճարել62:

14)Կալվածական և քաղաքական տուրքերի անդադար բաշխման պատճառով մահմեդականների բեռը հայերն են կրում:

15)Տուրքերի վճարման պատճառով՝ տնային անհրաժեշտ կահ-կարասին, երկրագործական պարագայքը և մինչև անգամ բանվոր անասունները — ծախելու են ստիպում, և ոստիկանության ձեռքով ծեծելու, բանտ դնելու խստություններին են ենթարկում չքավոր ժողովուրդը:

16)Կիները և անչափահաս մանուկները բռնաբարվում են մահմեդական կրոնը ընդունելու համար:

17)Ոչ-մահմեդականների վկայությունը չընդունվելով, մահմեդականների հայերի վերաբերությամբ կատարած առևանգություններն, գողություններն և սպանություններն մնում են անպատիժ:

18)Զինյալ քրդերի, լեռնաբնակ ցեղերի, չերքեզների և բնիկ թուրք դերեբեկիների (ինքնիշխան բռնակալ) այլևայլ հարստահարությունների ներքո հայ ժողովուրդը տանջվում է և կեղեքվում է:

19)Կիները, հարսները, այլ և կույս աղջիկները առևանգվելով բռնաբարվում են:

Ահա սրանք են առաջին «Տեղեկագրքի» խնդիրներն, որ մինչև 1872 թվականը ամբողջ 20 տարվա ընթացքում պատրիարքարանի և Բարձ. Դռան մեջ պաշտոնական բանակցության նյութ են դարձած եղել: Բայց Դուռը ի՞նչ հոգացողություններ է արել հարստահարությունները բառնալու համար:

Այս մասին մենք առաջ կբերենք հանձնաժողովի նկատողությունը, որ պատրիարքարանի արձանագրություններից առնելով հաղորդում է ազգային ժողովին. «Հիշյալ «Տեղեկագրի» մատուցած թվականեն ի վեր (11 ապրիլ 1872) հարստահարությանց համար պատրիարքարանեն գրված թագրիրներն (բողոքագիր) ալ, ինչպես կերևին ձեր հանձնախմբի պատրաստած հավաքածոյեն, կամ պաթթալ ըլլալով (առանց հետևանքի թողնելով, ոչնչացնելով) կամ անպատասխանի թողնելով, և իսթիլամի63 ապարդյուն դրությամբ հետաձգվելով, և առ առավելն Կենտրոնական Կառավարութենեն առ գավառականս ուղղյալ հրամանագրաց անգործադրելի մնալովը՝ մոռացության մեջ թողված են, առանց դարման տանելու ժողովրդյան կրած տառապանաց»:

Հանձնաժողովի այս նկատողությունը մեր լեզվով կպարզենք այսպես. — մինչև 1872 թվականը 20 տարվա ընթացքում պատրիարքարանը գավառներից զանազան տեսակ հարստահարությունների մասին գանգատներ է ստանում, և իր բողոքագրերով (թագրիրներով) հաղորդում է Բարձ. Դռանը և բավարարություն է խնդրում: Բարձ. Դուռը պատրիարքարանի բողոքները կամ թողնում է առանց հետևանքի, կամ պատասխանի չէ արժանացնում, կամ եթե ընդունվում է և իր կողմից հրամաններ է գրում, այն ժամանակ գավառական պաշտոնակալներն բարձրագույն հրամանագրերը թողնում են առանց հետևանքի: Եվ այսպես, ժողովրդի վիճակը միշտ մնում է թշվառության մեջ... և պատրիարքարանի բողոքներից ոչ մեկը յուր նպատակին չէ հասնում...

Տաճկաստանի ներկա տագնապի մեջ շատերի հետաքրքրությունը զբաղեցնում է այն հարցը, արդյոք այս տերությունը վերջին 20 տարվա ընթացքում առաջ է գնացել թե ո՛չ. և կամ նրա կառավարությունը քրիստոնյա հպատակների վերաբերությամբ բարվոքվե՞լ է թե ո՛չ: Տաճկաստանի բարբարոսությունները ծածկող և նրա երևակայական առաջադիմությունը հռչակող անձնական հաշիվներով կուրացած մարդիկ հայտնում են, թե այժմ Տաճկաստանը բավական բարեկարգված է և, քրիստոնյա հպատակների դրությունը այժմ համեմատաբար շատ լավ է, քան թե առաջ, և նրանք համարյա կատարյալ ազատություն են վայելում և այլն...

Այս բոլորն դարտակ խոսքեր են:

Տաճկաստանը առաջ է գնացել միայն մեկ բանի մեջ՝ այն է՝ յուր արտաքին կերպարանքը պաճուճել որպես եվրոպական մի պետություն. իսկ սրտով, հոգվով և գործով մնալ միշտ մոնգոլ նույն բնավորությամբ, որպես էր նա երբեմն Թուրանի անապատներում...

Քննելով պատրիարքարանի 25 տարվա արձանագրությանց «Տեղեկագիրքը» մենք ավելի համոզվում ենք այս կարծիքի մեջ, թե տաճկական կառավարությունը ինչ որ էր առաջ համարյա նույնն է մնացել և այսօր, նաև ոչ-մահմեդական ազգերի վիճակը փոխանակ բարվոքվելու՝ հետզհետե վատթարացել է:

Այս իրողությունը ավելի շոշափելի կացուցանելու համար մենք ընթերցողի ուշադրությունը կդարձնենք պատրիարքարանի «Երկրորդ տեղեկագրքի» վրա, որ բովանդակում է յուր մեջ Տաճկական Հայաստանի 1872-ից սկսյալ մինչև այսօր, 5 տարվա ընթացքում կատարված հարստահարությունների արձանագրությունները:

Ի՞նչ ենք տեսնում:

«Երկրորդ տեղեկագրքի» մեջ հարստահարությանց խնդիրների թիվը առավելություն է կազմում64: Կնշանակե անիրավություններն հետզհետե սաստկացել են: Հարստահարություններն ավելի բազմատեսակ են դառնում և իրանց քրեական բնավորությամբ ավելի սարսափելի են: Երկու բան մնում են անփոփոխ. մինը՝ կառավարության գործ դրած թույլ միջոցները իրանց անբավարար հետևանքներով, մյուսը՝ հարստահարությանց կատարված տեղերը65, որովհետև միշտ նույն անիրավությունները միևնույն կերպով կատարվել են միևնույն տեղերում: Դա ինչի՞ց է:

Պատճառն շատ պարզ է: Դրանով բացատրվում է այն հարցը, թե Տաճկաստանը 25 տարվա ընթացքում ո՛րքան է առաջ գնացել: — Այո՛, նա մե՛ծ առաջադիմություն է գործել ոչ-մահմեդական ազգերը նորանոր ձևերով կեղեքելու, կողոպտելու և անպատվելու մեջ... Եվ որպեսզի ընթերցողը համոզվի այս խոսքերի ճշմարտության մեջ, մենք կդնենք այստեղ պատրիարքարանի երկրորդ տեղեկագրի խնդիրներն, որոնք իրանց բովանդակությամբ ավելի մանրամասն և ավելի որոշ կերպով գրված են66:

Հարստահարություններ

1. Արզրումի կուսակալության ներքո գտնվող Երզնկա գավառի Ղուղուլջանի կայմագամ (նահանգապետ փաշայի փոխանորդ) Շահ-Հուսեյն բռնավորի հարստահարությանց դեմ, սկսյալ Խրիմյանի պատրիարքության օրերից (1873-ից) մինչև այսօր67 անդադար բողոքներ են մատուցվել Բարձ. Դռան: Դուռը խիստ «ազդու» միջոցներ է գործ դրել, որ հիշյալ չարագործը իր պաշտոնից հեռացվի և ժողովրդի հանգստությունը հարգվի: Եվ մեծ էպարքոսը (սադրազամը) նաև արտաքին, ներքին, և այլն և այլն մինիստրներն այս հարցի մասին հինգ փառավոր հրամանագրեր են ուղղել Արզրումի կուսակալ փաշային: Հրամանագրերի լեզուն բավական խիստ և ազդու է: Նրանք հայտնում են, որ «յուր հայրն ու մայրն և կինն սպանող» Շահ Հուսեյնին իր պաշտոնից զրկեն և Երզնկայի գավառից հեռացնեն: Նրանք հայտնում են, որ «հարյուրավոր սպանություններ գործող» և «քուրդ ավազակների պարագլուխ դարձած»՝ քրիստոնյա ժողովուրդը կեղեքող՝ Շահ-Հուսեյնին Երզնկայից հեռացնեն, և իր բռնակալությանց համար աքսորյալ հոր պես, որդուն ևս անհետացնեն...

Հինգ մինիստրների Բարձ. Դռան կողմից ուղղված հրամանագրերի ամբողջ օրինակները դրած են «Տեղեկագրքի» մեջ, և իրանց բովանդակությամբ, այո՛, խիստ ազդու են և մարդասիրական, որպես լինում են ամեն մի թղթի վրա գրված, բայց ոչինչ գործադրություն չգտնող բարձրագույն ֆերմաններն, որոնց Դուռը շռայլորեն դուրս է տալիս իր խաբեության գործարանից...

Հրամանագրերի յուրաքանչյուրի ներքո դրոշմված կնիքների մեջ կարդացվում են Թյուրքիայի այս մեծամեծ մարդերի անունները՝ Ալի, Մահմուդ-Նեգիմ, Միտհաթ, Մուհամմեդ-Ռուշտի, Հուսեին-Ավնի... Հինգն էլ շատ անգամ հասարակ վեզիրից բարձրացել են մինչև սադրազամության բարձր աստիճանը: Բայց ի՞նչ օգուտ բերեցին այս հինգ մինիստրների հրամանագրերն: — Ոչի՛նչ: Նրանք Կ. Պոլսի նեղուցեն դեպի Փոքր Ասիա անցնելով, իրանց նշանակությունը կորցնում են, և Շահ-Հուսեյին չարագործը մինչև այսօր շարունակում է յուր ավազակությունները, որովհետև նա մի ավելի մեծ ավազակի՝ Արզրումի փաշայի, պաշտպանության տակ է գտնվում...

Այստեղից հասկանալի է, թե ինչու բարձրագույն հրամանագրերն գավառական պաշտոնակալներից շատ անգամ մնում են անգործադրելի:

2. Սղերտ գավառի Սասուն ավանի քուրդ բեգերն, տեղային հայերից արքունի տուրքերը բռնությամբ հավաքելով, այլևս իրանց կողմից գանձին չեն ներկայացնում: Կառավարությունը զինվորներ ուղարկելով, քուրդ բեգերից ետ է ստանում արծաթը: Բայց հենց որ զինվորներն հեռանում են, քուրդ բեգերն սկսում են իրանց տված արծաթը վերստին հայերից առնել: Եվ որպեսզի մյուս անգամ այսպիսի անիրավություններ չպատահեն քրդերից, կառավարությունը

այնտեղ զորանոց շինելու և մշտական զորք պահելու որոշում է անում, բայց մնում է անգործադրելի:

3. Մուշի հարստահարիչ քուրդ բեգերից Ֆարիզ և յուր եղբայրն կառավարության հրամանով աքսորվում են Գասթամունի, բայց հետո հայտնի չէ ինչ հնարքով ազատություն գտնելով, վերադառնում են և ավելի վրեժխնդրությամբ սկսում են տանջել և կողոպտել հայերին: Այդ մասին կրկին թագրիրներ են մատուցվում, կրկին բողոքներ են բարձրանում. բայց բոլորը կամ առանց հետևանքի են թողնում, կամ «բաթթալ» են անում, այսինքն՝ ոչնչացնում են:

4. Մուշ գավառի Բեռնաշեն, Խութ, Սասուն և Շատախ կոչված երկրների քուրդ հարստահարիչների մասին պատրիարքարանից թագրիր է գրվում, բայց մնում է ապարդյուն:

5. Խարբերդի գավառում Մադեն քաղաքի ճանապարհների ուղղության համար, շինությունների պաշտոնատարներն հայ գյուղացիներին տարապարհակ վարելով (ձրի աշխատացնելով) գործավորների օրական վարձը չեն վճարում: Բողոք է բարձրանում, բայց արդյունքը հայտնի չէ:

6. Տիգրանակերտի գավառում Սեվերեկ ավանի հայերից զինվորական տուրքի՝ կառավարության հրամանով պակասացրած՝ քառորդ մասի զեղչը գործ չդրվելուց հետո, ամբողջությամբ են առնում, բացի դրանից մեռնող և անհայտ եղած անձանց զինվորական տուրքը մնացողներից են պահանջում: Նաև կառավարության պաշտոնյաներն կալվածների արժեքը խիստ բարձր գնահատելով, չափազանց կալվածական տուրքերով ծանրաբեռնում են ժողովուրդը: Այլև ճանապարհների շինությանց մեջ ժողովրդին օրենքով սահմանված օրերից ավելի են աշխատացնում: Բողոք մատուցված է, բայց արդյունքը հայտնի չէ:

7. Վանա կողմերի Հոգվոց վանքը քուրդերն կողոպտում են, եղած-չեղածը տանում են: Պատրիարքարանը այդ մասին բողոքում է, բայց թագրիրն մնում է առանց պատասխանի:

8. Մուշի գավառում Մոտկան երկրի հայոց գյուղերն քրդերից անդադար հարստահարվում են, որոնց մի տարվա կողոպուտը ներկայացնում է հետևյալ թվանշանները. 799 ոչխար, 53850 դուրուշ փող (3167 ռուբլի). 1972 բաթման ուտեստ և արմտիք, 121 կտոր հագուստ, 261 թոփ կարմիր կտավ: Թագրիր է գրվում, հիշյալ ցուցակը ներկայացնելով բարձր կառավարության, բայց գործը մնում է ապարդյուն:

9. Բիթլիսի (Բադեշի) գավառում Մահմեդ-բեկ անունով բռնակալն իր 12 իրդիների և ազգականների հետ նույն գավառի 32 գյուղերում ամեն տեսակ հարստահարություններ են գործում: Ժողովրդյան բողոքը տեղային կառավարության կողմից անուշադիր մնալով, և մահմեդականներն ու հայերն միանալով, առանձին բողոքագրով դիմում են Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին: Այս մասին բարձր կառավարությունից հրամանագիր է ուղարկված, բայց արդյունքը հայտնի չէ:

10. Սասունցի քրդերն Մուշի Աղբյուրիկ վանքից յուրաքանչյուր տարի որպես տուրք բռնությամբ առնում են՝ 400 դուրուշ փող, 4 կով, 20 ոչխար, 4 բաթման ծխախոտ, 4 բաթման յուղ, 5 գրյու ցորյան: Եթե վանքը այս բաները չտա, միաբանների կյանքը միշտ վտանգի մեջ է: Թագրիր գրված է. Բ. Դռնից հրամանագիր ուղարկված է, արդյունքը հայտնի չէ:

11. Տիգրանակերտի նահանգում մի քանի բռնակալ դերեբեկիներ սոսկալի հարստահարություններ են գործում: Բարձ. Կառավարությունը ժողովրդի և պատրիարքարանի բողոքների համեմատ առանձին քննիչ է ուղարկում: Բռնակալ դերեբեկիների հանցանքներն ստուգվելով, նրանք Տիգրանակերտ են բերվում և նույն քաղաքում մշտապես մնալու որոշում է լինում: Բայց կառավարության քննիչը հեռացածին պես, բռնակալներն իրանց տեղն են դառնում և ավելի կատաղությամբ սկսում են առաջվա չարագործությունները շարունակել: Այդ մասին կրկին բողոքներ են բարձրանում, բայց չարագործներն միշտ մնում են անպատիժ:

12. Մարաշի մութասարիֆ (փաշայի փոխանորդ) Սայիդ-փաշայի անիրավությունների դեմ ժողովրդից գանգատներ լինելով, և պատրիարքարանի թագրիրների հիման վրա, Բարձ. Կառավարությունը հրամանագիր է ուղարկում տեղային կառավարության վրա՝ գործը քննելու համար: Բայց տեղային կառավարությունը փոխանակ քննելու, աշխատում է Սայիդին արդարացնել և հայերին զրպարտիչ ցույց տալ: Այս մտքով նա մի վկայական (մազբաթա) է պատրաստել տալիս, և մինչև անգամ տեղային առաջնորդական փոխանորդին բռնությամբ ստիպում է, որ նույն վկայականը ստորագրե, որը Սայիդի արդարության համար էր վկայում: Այս բռնության դեմ բողոքում է պատրիարքարանը. արդյունքը հայտնի չէ:

13. Ագշեհիր քաղաքի հայոց տուրքերը պատկանածից ավելի նշանակելով, ժողովուրդը ծանրաբեռնում են անտանելի վճարներով: Այդ մասին պատրիարքարանը թագրիր է գրում և անպատասխան է մնում:

14. Կարսի հարստահարիչ քրդերի և Մադենի քուրդ բեգերի հայերին հասուցած վնասների մասին պատրիարքարանը թագրիր է գրում և անպատասխան է մնում:

15. Վանա ոստիկանության հազարապետ Տիլավեր աղայի և նրա ազգականների անիրավությանը դեմ թագրիր է գրվում, մնում է առանց պատասխանի:

16. Զինվորական տուրքի անկանոն բաշխման վրա և հայերից առավելությամբ առնելու մասին թագրիր է գրվում, արդյունքը հայտնի չէ:

17. Սեբաստիո կուսակալության ներքո Սարմուսակլը գյուղի հայերն հարստահարվում են մահմեդականներից. վերջինների անգթությունը մինչ այն աստիճան է հասնում, որ մի հայ կին բռնությամբ սարը տանելով, և իրանց գազանական կիրքը հագեցնելուց հետո, սպանում են և դիակը գետն են գցում: Այդ մասին թագրիր է գրվում, Բ. Դռնից հրաման է գնում, բայց արդյունքն հայտնի չէ:

18. Ուրֆայի քաղաքական ատյանում, դատարանի Նայիբ-էֆենդին ներկայացնող քրիստոնյա վկաները մերժում են, հակառակ դատավարության օրինաց: Թագրիր գրված է, բայց արդյունքը հայտնի չէ:

Հողային կամ կալվածական խնդիրներ

19. Տիգրանակերտի Սաթը գյուղի հայոց բոլոր արտերը մի մահմեդական կին անիրավությամբ սեփականելով, հայ գյուղացիներին պարտավորեցնում է իրանց մշակության բերքերից բաժին

հանել իրան որպես կալվածատիրոջ: Այդ մասին մի քանի անգամ թագրիրներ են գրված, որն անպատասխան մնացած է, որն ապարդյուն:

20. Մուշ գավառի Մորնիկ գյուղի հողերը մի մահմեդական հոգևորական (մուֆթի) բռնությամբ տիրում է: Նույն միջոցում Արզրումի կուսակալը անձամբ այն կողմերը գալով, և որովհետև Մուշն էլ իր կառավարության տակն էր, գյուղացիների բողոքը հիշյալ հողերի մասին լսելով, մուֆթիի տիրապետելը անիրավացի է համարում, և գյուղացիներին նոր հաստատված կալվածագրեր է տալիս: Գյուղացիք այսպեսով կրկին տեր են լինում իրանց 40-50 տարի հերկած արտերին: Բայց Արզրումի կուսակալը փոխվելով, նրա կարգադրությունն էլ հիշյալ հողերի մասին փոխվում է: Մուֆթին գյուղացիներից մի քանի հոգի բերել տալով Մուշ քաղաքը, տեղային կառավարության ժողովի մեջ բռնությամբ և սպառնալիքով վկայություն է առնում, թե հողերն պատկանում են մուֆթիին և ոչ գյուղացիներին: Եվ այսպեսով, նա մյուս անգամ հողերը իր ձեռքն է գցում: Գյուղացիք այնուհետև սկսում են բողոքել, թե վկայություն տվող միայն երկու գյուղացիներն չեն կարող ամբողջ բնակիչների ներկայացուցիչ համարվել, թե նրանք իրավունք չունեին բոլոր գյուղացոց կողմից մի բան խոսելու և այլն: Բայց մուֆթին ազդեցության տեր մեկն լինելով, գյուղացոց բողոքը իրանց երկրում լսելի չէ լինում: Խեղճերն այնուհետև իրանց կողմից երկու պատգամավոր Կ. Պոլիս են ուղարկում, նրանց տալով նաև իրանց կալվածագրերը և ուրիշ գրավոր ապացույցները: Կ. Պոլսում գործը նորից քննվում է, բայց վճիռը հօգուտ մուֆթիին է վերջանում: Պատրիարքարանը կրկին թագրիր է գրում, հետևանքը հայտնի չէ:

21. Խարբերդի նահանգի Չարսանջակ գավառի բոլոր հայոց գյուղերի ամբողջ տները, խանութները, պարտեզները, այգիները և արտերը Իսակ-բեկ անունով մեկը և մի քանի մահմեդական աղաներ բռնությամբ տիրելով, գյուղացիների վրա որպես կալվածատեր հարկ են նշանակում: Գյուղացիների բողոքների և պատրիարքարանի թագրիրների հիման վրա Բարձ. Կառավարությունը առանձին մասնաժողով է ուղարկում Չարսանջակի գավառը այս գործը քննելու համար: Մասնաժողովը գյուղացիների բողոքը իրավացի գտնելով, և Իսակ-բեկի ու մյուսների իրավունքը անհիմն համարելով, յուր տեղեկությունները հաղորդում է Պետական Խորհրդին: Վերջինը իր կողմից հրամայում է տեղային կառավարությանը աղաների միջամտությունը արգելել և գյուղացիներին հիշյալ կալվածների տեր ճանաչել, այլև նրանց կալվածագրերը նորից հաստատել: Բայց կայսերական իրադեյով (հրովարտակ) հաստատված այս որոշումը տեղական կառավարությունից անգործադրելի մնալով, Իսակ-բեկը և մյուս մահմեդական բռնակալները զանազան խարդախ միջոցներով դարձյալ մնում են Չարսանջակի գյուղորեից տեր: Այս խնդրի մասին այնուհետև մի քանի թագրիրներ են գրվում, բոլորն մնում են ապարդյուն:

22. Սեբաստիո գավառի Յար-Հիսար գյուղի հայերին պատկանող մշակության դաշտերի և արտերի մեջ տեղային մյուդիրը (գավառապետ) չերքեզներ է բնակեցնում և հայ գյուղացիները զրկվում են իրանց հողերից: Այդ մասին պատրիարքարանից մի քանի անգամ թագրիր է գրվում, բայց Դռան կողմից «բաթալ» է լինում, այսինքն՝ առանց հետևանքի է մնում: 23. Էսկիշեհերի մեջ մահմեդականները քրիստոնյաներին արգելում են նոր կալվածք գնելու, բնակություն հաստատելու և եկեղեցի շինելու: Թագրիրներ գրված են, Բ. Դռնից մի քանի անգամ հրամաններ ուղարկված են քրիստոնյաներին նպաստելու նպատակով, բայց արդյունքն հայտնի չէ:

24. Տիգրանակերտի նահանգում Սպահերա ավանի գյուղերը հարստահարող քուրդերի գլխավորներից մեկը՝ Աբդի բեկ անունով, մուդիրության պաշտոն վարելով, սկսում է ժողովուրդը ամեն կերպով կեղեքել: Այս բռնակալը հափշտակում է հայերից նրանց արտերը, հողերը և անասունները, այլև Հուսպ գյուղի հայոց գերեզմանատունը գրավելով, միջի գտնված եկեղեցին քանդում է և յուր համար տուն է շինել տալիս: Նմանապես մի քանի ուրիշ քուրդ բեգեր (անունները գրված են) Էրուն ավանի գյուղերը հարստահարում են: Թագրիր գրված է, հրամանագիրը ուղարկված է, արդյունքը հայտնի չէ:

25. Վանա Շատախ գավառում քուրդ բեգերն, որպես երկրի անիշխանության ժամանակ, սկսում են իրանց վաղեմի բարբարոսությունները գործ դնել: Նրանք հայերին սոսկալի կերպով տանջում են, ստիպեցնելով, որ իրանց տուրք վճարեն, երկեղեցիները քանդում են, պղծություններ են գործում, մշակությունները այրում են և շատ նշանավոր հայեր սպանում են (անունները գրված են): Բացի դրանից Շատախու գավառի վեց գյուղերի (անունները գրված են) հայ բնակիչներին դուրս քշելով, քուրդերը իրանք են նրանց մեջ բնակում և նրանց հողերը ամբողջապես իրանց են սեփականացնում: Թողյալ այդ, ուրիշ 12 գյուղերի արտերը հայերի ձեռքից խլում են քուրդերը: Հայ ժողովուրդը բողոքելով տեղային կառավարության, նա իր կողմից Աղա-բեկ և Բարսեղյան Մկրտիչ անունով անձինքը քննիչ է ուղարկում: Քննիչները ստուգելով քրդերի անիրավությունը, հայերի իրավունքը հաստատում են հիշյալ հողերի վերաբերությամբ: Բայց հետևյալ տարին Ռեշիդ-Էֆենդի անունով մեկը թափուի օրինաց գործադրությանը համար Շատախու գավառն ուղարկված լինելով, հայերին պատկանող նույն հողերը գաղտնի կերպով քուրդ բեգերի անունով թափու է անում68: Այս խարդախության համար գյուղացիներից մինչև 200 հոգի դիմում են Վան քաղաքը և բողոքում են տեղային կառավարությանը, և պատրիարքարանը յուր կողմից առանձին թագրիրով հայտնում է Բարձ. Դռանը, բայց պատասխան չէ ստանում:

26. Չնքուշի վանքի արտերը կառավարությունը իբրև մահլուլ69 ճանաչելով, ծախել է տալիս: Այդ մասին թագրիր է գրվում, արդյունքը հայտնի չէ:

27. Արզրումի մեջ թահրիր էմլաք (կալվածական արձանագրություն) կատարվելու միջոցին, երբ կարգը ազգային դպրոցների և եկեղեցիների կալվածներին է հասնում, տերության պաշտոնյան չէ ուզում սրանց իբրև ազգային կալվածք արձանագրել, ասելով, թե այսպես անելու հրահանգ չունի, այլ յուր պարտավորությունն է յուրաքանչյուր կալվածքի կենդանի տերը գտնել, և նրա սեփականության իրավունքը ստուգելեն հետո, նրա անունով արձանագրել: Իսկ երբ մի կալվածք անձնավորյալ տեր չունի, պետք է իբրև մահլուլ նկատել70: Այդ մասին պատրիարքարանից թագրիր գրված է. Բ. Դուռը հեռագրել է, որ հիշյալ կալվածները ազգի անունով արձանագրվին, բայց արդյունքը հայտնի չէ:

28. Տրապիզոնի ս. Փրկիչ վանքի արտերի մեկ մասը Ալի էֆենդի անունով մեկը կամենում է սեփականել: Թագրիր գրված է այդ մասին. պատասխան առնված չէ:

29. Մադեն քաղաքի Ջերմուկ գյուղի հայոց թաղի մեջ եկեղեցին շինելու արգելք են լինում մահմեդականներն, պատճառելով, թե հայոց թաղի մոտ մզկիթ կա: Թագրիր գրված է, հրամանագիր ուղարկված է, արդյունքն հայտնի չէ:

Ոճրագործություններ

30. Հալեպի հեռագրատան պաշտոնյա Ասատուր անուն հայազգին հեռագրատան մեջ սպանվում է: Կառավարությունն հեռագրատան տեսչից պահանջում է ոճրագործին: Եվ նա Ահմատ անունով հեռագրատան ստոր ծառաներից մեկին ցույց տալով, հայտնում է, թե նա է սպանողը: Բայց մյուս կողմից տեղական կառավարությունը ձևացյալ մարդասպանին առանց քննության «խենթ» է ասելով, հիվանդանոցն է ուղարկում... Թագրիր գրված է, հրամանագիր ուղարկված է, արդյունքն հայտնի չէ:

31. Վանա Նարեկա վանքի ջրաղացը քուրդերն կողոպտելով, ջաղացպանին սպանում են: Թագրիր գրված է, Բարձ. Դուռն պատասխան չէ տված:

32. Մուլեզիմ (հիսնապետ) Հասանը Աղթամարա վանքը մտնելով, միաբաններից Հակոբ վարդապետին սպանում է: Մի քանի քուրդերն էլ Մինդան գյուղի Տեր-Հովհաննես քահանային են սպանում: Եվ Աբդուլ-Ֆաթթահ եղեռնագործը նույն կողմերում բոլոր հայերը կոտորելու սպառնալիք է անում: Թագրիր գրված է. Բ. Դռնից հրամանագիր է ուղարկված և հեռագիր է զարկված, արդյունքն հայտնի չէ:

33. Մարաշի մեջ Մենզերյան Հարությունին և Չամչիկյան Ղազարոսին տեղային մահմեդականներն սպանում են: Նաև Զեյթունի կայմաղամ Դավուդ աղան Հարություն անունով հայ ոստիկանին սպանել է տալիս: Թագրիր գրված է, Բ. Դռնից հեռագիր զարկված է, բայց արդյունքն հայտնի չէ:

34. Մալաթիո Մուսթաֆա բեկի դեպի հայերն ունեցած մոլեռանդական վարմունքի դեմ և մահմեդական սրիկաների՝ շան վզից խաչ կախելով քաղաքի փողոցներում և շուկաներում ման ածելու համար՝ թագրիր գրված է, Բ. Դռնից պատասխան առնված չէ:

Կրոնափոխություններ

35. Բայբուրդ քաղաքի Ռոմելի գյուղացի Մարթա անուն աղջիկը առևանգվում է Սաֆար անունով մի թուրքից: Հայերի բողոքելով աղջիկը տեղային կառավարության ատյանում ներկայացնում են հարցուփորձի համար: Այնտեղ լինում են Բայբուրդի հայոց երևելիներն, մի քանի հույներ և մահմեդականների գլխավորներն: Փոխանակ աղջկան թույլ տալու, որ խոստովանվի, արդյոք նա իր հաճությամբն է ընդունել մահմեդականությունը, հանկարծ մահմեդականների մոլեռանդ բազմությունը ներս է թափվում, և սկսում են գոռալ. «Աղջիկն արդեն մահմեդականությունը ընդունած է, կրկին հարցնելու հարկ չկա, և եթե նա՝ մահմեդական չեմ ասե, և դեպի քրիստոնեություն վերադառնա, շարիաթի օրենքով նրան գլխատել պետք է»: Կատաղի ամբոխը այսպիսի և դրա նման շատ սպառնալիքներ կարդալով, և մորը թույլ չտալով, որ աղջկան մոտենա, խեղճ Մարթային ստիպեցնում են խոստովանել, թե ինքն հաճությամբ է ընդունել մահմեդականությունը, և բռնի կերպով նրան ամուսնացնում են թուրք Սաֆարի հետ:

Բայց Մարթան չկարողանալով մահմեդականի հետ կենակցել, գիշերով փախչում է և յուր մոր տունն է գալիս: Այս բավական էր քաղաքի մահմեդականությունը կատաղության չափ վրդովմունքի մեջ գցել: Մոլլաներն քաղաքի մեջ մունետիկ են կանչել տալիս, և մոլեռանդ բազմությունը հավաքում են մադրասաների մեջ, և նրանց գրգռում են, ասելով, թե քրիստոնյաներն մահմեդականություն ընդունող աղջիկը փախցրել են: Իսկույն երկու հազարի չափ կատաղիներ զենքերով հայոց տների և խանութների վրա են հարձակվում, մեծ մասը

կողոպտում են, քանդում, և 30 հոգի հայերից չարաչար վիրավորում են: Տեղական կառավարությունը Կարնո կուսակալին վտանգը հեռագրով իսկույն իմացում է տալիս: Կուսակալը զորքով այնտեղ է հասնում, խռովությունը դադարեցնում է, և ստուգելով, թե աղջիկն ամենևին քրիստոնեից կողմից փախցրած չէ եղել, մի քանի մարդիկ Կարին տանելով բանտարկում է: Բայց գլխավոր խռովարարներն մնում են անպատիժ և կողոպտված ժողովրդի վնասներին ոչինչ հատուցում չէ լինում: Այդ մասին մի քանի անգամ թագրիրներ են գրված, բայց ամենևին Բարձ. Դռնից պատասխան չէ ստացված:

36. Սեբաստիո մեջ մի հայ մահմեդականություն է ընդունում և իր աղջիկը հետն է տանում: Բայց աղջիկն որովհետև չափահաս էր, հոր մոտից փախչում է և ապաստանում է հայոց վանքում: Մահմեդականներն պնդելով, թե աղջիկն հոր մոտ պետք է մնա, հարձակվում են վանքի վրա, և աղջկան բռնությամբ դուրս են քաշում: Պատրիարքարանը անդադար թագրիրներ է գրում, որ աղջիկը քրիստոնյա մնացած մորը հանձնվի, քանի որ նա հոր կրոնքը ընդունելու միտք չունի: Բարձ. Դուռը հրաման է գրում, որ Աղջիկը նախ թուրքացած հորը հանձնվի և ապա քննություն լինի: Պատրիարքարանը իր թագրիրները կրկնում է: Վերջապես, երեք տարուց հետո աղջկան քրիստոնյա մորն են հանձնում քննելու համար, երբ ամեն բանով փոխված էր...

37-րդ խնդիրը Քղիի և Երզնկայի գավառների երևելի չարագործ Շահ-Հուսեյնին է վերաբերում, որի մասին արդեն խոսեցինք: Այս չարագործի հարցը «Տեղեկագրքի» մեջ շատ տեղ է բռնում:

38-րդ խնդիրը վերաբերում է զինվորական տուրքին, որի մասին փոքր ի շատե տեղեկություն տվեցինք մեր ծանոթության մեջ:

39-րդ խնդիրը վերաբերում է հողային հարցերի, որոնց մասին առանձին պետք է խոսենք, որովհետև այս ամենագլխավոր հարցը, որպես նկատվում է «Տեղեկագրքից», շատ փոքր գրավել է պատրիարքարանի ուշադրությունը...

* * *

Որպես տեսանք, թե առաջին և թե երկրորդ «Տեղեկագրքի» մեջ պարունակված խնդիրները, եթե իրանց տեսակին համեմատ դասավորելու լինենք, կստանանք հետևյալ թվանշանները.

— Ամբողջ 58 խնդիրներից 36 վերաբերում են զանազան տեսակ հարստահարությունների, և 12 հողային և կալվածական խնդիրների, 5 ոճրագործության կամ քրեական հանցանքների, իսկ 4 կրոնափոխության, կամ կանանց բռնաբարությունների: Հիշյալ թվանշաններից դուրս է մնում 263 հայոց գյուղերի և 21 վանքերի հողերի քրդերից և թուրքերից հափշտակելու խնդիրը, որոնց մասին «Տեղեկագրքի» մեջ միայն մեկ ընդհանուր բողոքագիր է երևում, պատրիարքարանի կողմից Բարձ. Դռան մատուցած: Հողային հարցը, որ հայերի կենսական հարցն է, շատ ուշադրության չէ առնվել, կարծես այդ խնդիրը չէ հետաքրքրել պատրիարքարանին:

Ինչևիցե, խոսենք 58 խնդիրների մասին: Պատրիարքարանը դրանց համար ամբողջ 25 տարվա ընթացքում անդադար թագրիրներ է մատուցել Բարձ. Դռան: Բայց ի՞նչ արդյունք են ունեցել պատրիարքարանի պաշտոնական թագրիրներն: — Յուրաքանչյուր թագրիրի ներքո կարդացվում են այսպիսի մակագրություններ. — Անպատասխան մնացած է»: — «Ապարդյուն մնացած է»: — «Սույն թագրիրը բաթթալ (առանց հետևանքի) մնացած է»: — «Բարձ. Դռնեն հրամանագիր

ղրկված է, ինչ արդյունք ունեցած ըլլալն հայտնի չէ»: — Եվ այսպես, թագրիրներից և ոչ մեկը չենք գտնում, որ յուր նպատակին և յուր նշանակությանը հասած լինի: Կնշանակե, ամբողջ 25 տարվա ընթացքում Բարձ. Դուռը պատրիարքարանի խնդիրներին բավականություն տված չէ: Դա շատ ցավալի մի երևույթ է, մի երևույթ, որ ցույց է տալիս, թե սուլթանի կառավարությունը ո՛րքան նվազ պաշտպանում է արդարությունը և իրավունքը, և ո՛րքան սակավ հոգս է տանում նա ոչ-մահմեդական ազգերի հանգստությանը և բարօրությանը:

Արդարև, խնդիրների կարգում տեսնվում են մի քանիսը, որոնք Դռան բարձրագույն ուշադրությունը իրանց վրա դարձնելով, արժանացել են բարձրագույն հրամանագրերի: Բայց Շահ-Հուսեյն չարագործի հարցը բավական է ցույց տալու համար, թե բարձրագույն հրամանագրերն ինչ նշանակություն ունեն գավառական հարստահարությունները բառնալու համար: Ընթերցողն արդեն տեսավ, որ հինգ մեծամեծ սադրազամներ և վեզիրներ, որպես էին Ալի-փաշան, Միտհադը, Հուսեին Ավնին և այլն, իրանց հրամանագրերով չկարողանան Շահ-Հուսեյինի նման մի ավազակապետ հեռացնել յուր հարստահարությանց ասպարեզից: Եվ ուրիշ կերպ լինել կարող չէր, քանի որ Տաճկաստանի արտակենտրոնական կառավարության մեջ մեծ դեր է խաղում դարաբեկիությունը, այսինքն՝ անձնիշխանությունը մի պաշտոնակալի, որն որքան հեռանում է կենտրոնից՝ Կ. Պոլսից, այնքան կամայական և այնքան ապստամբ է դառնում:

Գուցե սուլթանի դուռը շատ անգամ ցանկանում է յուր ոչ-մահմեդական հպատակներին հանգստություն, կյանքի, կայքի և պատվի ապահովություն շնորհել, և աշխատում է բառնալ անիրավությունը, պատժել հարստահարիչներին: Բայց ի՞նչ օգուտ ունեն բարի ցանկություններն, երբ որ գործադրություն չեն գտնում, երբ որ նահանգական և գավառական պաշտոնակալների կամայականությամբ բոլորը մնում են անգործադրելի: Սուլթանի Դռան բարձրագույն ֆերմաններն նույն նշանակությունն ունեն հարստահարված ժողովրդի բարօրության համար, ինչ նշանակություն որ ունի տեր-բաբայի գրած թալիսմանը մի հիվանդ երեխայի առողջության մասին, որը խորին ջերմեռանդությամբ առնում է մայրն և խնամքով դնում է որդու բարձի տակին, որ նա չմեռնի...

Տաճկաստանի գործերի այսպիսի անկարգ և այլանդակ դրությունը մեզ բնավ չէ զարմացնում, որովհետև նա շատ հատկանիշ է և ծագում է իրերի բնական կարգից: Որքան էլ աշխատեր, որքան էլ ճգներ Դուռը, և որքան էլ հաճախ իր ֆերմաններով ազատ իրավունք և արդարություն տեղար ժողովրդի վրա, — բոլորն անօգուտ է: Որովհետև մենք համոզված ենք, թե վերևից միայն հրաշքներ կարող են գործվիլ, բայց մի երկրի բարեկարգությունը պետք է սկսվի արմատից: Ոչինչ ցանք բուսնել չէր կարող, քանի որ հողը պատրաստված չէ: Այնպես էլ հազարավոր ֆերմաններ միշտ կմնան որպես մեռած տառ, քանի որ ամբոխն յուր կրթությամբ չէ համապատասխանում բարձրագույն նպատակին:

Թողնենք փիլիսոփայությունը:

Անկարելի է, որ բոլոր նահանգական և գավառական բարձր և ստոր պաշտոնակալներն լինեին անիրավ մարդիկ: Որպես պատրիարքարանի «Տեղեկագրքից» ևս երևում է, նրանց մեջ կան և այնպիսիքը, որ աշխատում են գործ դնել բարձրագույն հրամանը, աշխատում են հարստահարիչներին զսպել, բայց և նրանց աշխատությունը մնում է ապարդյուն: Որովհետև այսպիսիները շատ անգամ իրանց դեմ են հուզում մոլեռանդ մահմեդականության

կատաղությունը և այսպիսով չեն կարողանում պահպանել իրանց դիրքը: Հարստահարիչների գլխավորներն ամեն տեղում երկրի նշանավոր և ազդեցության տեր մարդիկն են, և նրանցից է կախված մի փաշայի կամ մի կուսակալի վիճակը: Եվ մահմեդական ժողովուրդն յուր շահերով կապված է գլխավոր հարստահարիչների հետ: Այսպիսի հանգամանքներում ինչ կարող է անել մի թույլ և անզոր տերության նույնպես անզոր պաշտոնակալը, նա ևս ստիպված է գնալ ընդհանուր հոսանքի հետ: Որովհետև պաշտպանել հարստահարված հային հարստահարող մահմեդականի դեմ՝ նույն է, որպես զրկել վերջինը յուր անիրավ շահերից, որ մինչև անգամ կրոնքով նրան թույլ տրված է, որը նրա բնավորության մեջ պատմականաբար արմատացած է...

Մահմեդականության գաղափարը կից է հարստահարության գաղափարի հետ, որը կրոնից տարրացել է ամբոխի մեջ: Ամեն կրոն նույն օրենքներն և վարդապետություններն ընդհանուր մարդասիրական նշանակություն չունեն. այսինքն՝ երբ նա խտրություններ է դնում յուր հավատացյալների և օտարների մեջ: Օրինակ, այն որ արգելված է մի մահմեդականի դեմ գործելու, շատ անգամ թույլ է տրված գործել, երբ դա վերաբերում է մի այլադավանի: Մենք կարող ենք հարյուրավոր փաստեր բերել, բայց բավական է հիշել մեկը: Մահմեդական օրենքով վկայությունը նույն ուժը և զորությունը ունի, որպես գրավոր ապացույցը: Բայց ոչ-մահմեդական ազգերի վկայությունը մահմեդականի վերաբերությամբ չէ ընդունվում: Ահա՛ օրենքի այս խտրության տակ կարող են ծածկվել ամեն տեսակ չարագործություններ: Մահմեդականը մի հայ սպանել է, մի հայ աղջիկ բռնաբարել է, մյուսի այս ինչ բանը գողացել է, և այս բոլորը պատահել են հայոց շրջանում, իհարկե, վկաներն նույնպես հայ կլինեն, բայց նրանց վկայությունները չընդունվելով, հանցանքը մնում է անպատիժ: Ոչ-մահմեդականի վկայությունն այն ժամանակ միայն կարող է ընդունված լինել, երբ տված կլինի մահմեդականի օգտին: Եվ այսպես մահմեդական կրոնը գլխավոր արգելառիթներից մեկն է Տաճկաստանում արդարություն և քաղաքացիության հավասարություն մտցնելու: Այստեղից հասկանալի է, թե ինչո՞ւ Բարձ. Կառավարության, շատ անգամ բոլորովին անկեղծորեն առաջարկած, բարենորոգումները քրիստոնյաների վերաբերությամբ մնում են անկատար:

Եթե պատրիարքարանի «Տեղեկագիրքն» ընդունենք որպես Ասիական Տաճկաստանում հայերի վերաբերությամբ կատարված հանցանքների վիճակագրական արձանագրություն, այն ժամանակ դուրս բերված թվանշաններն մեզ շատ տխուր եզրակացությունների կհասցնեն: Խոսենք յուրաքանչյուրի վրա առանձին-առանձին:

Քսաննհինգ տարվա միջոցում կատարված կրոնափոխությունների թիվը (2 հոգի միայն) ամենափոքր տեղն է բռնում պատրիարքարանի արձանագրությանց մեջ: Դա ինչի՞ց է: Գուցե ոմանք կմտածեն, թե կրոնափոխություններ սակավ են պատահում և պատրիարքարանին այդ մասին չեն զբաղեցնում: Ո՛չ, պատահում են, և ավելի մեծ թվով, և եթե պատրիարքարանը այդ մասին ունեցել է երկու խնդիրներ, միայն դա ունի յուր առանձին պատճառները:

Կրոնափոխությունները Ասիական Տաճկաստանում համոզմունքով չեն կատարվում, որովհետև մահմեդականությունն այն առավելությունը չունի, որ քրիստոնյա հայը ցանկանար յուր կրոնը փոխել. այդ մասին բավական է ի նկատի ունենալ անբախտ Մարթայի անցքը: Կրոնափոխությունները պատահում են ըստ մեծի մասին աղջիկների և կնիկների մեջ հետևյալ պատճառներով. Ասիական Տաճկաստանում շատ փոքր է այն գյուղերի թիվը, որոնք ամբողջապես բնակեցրած լինեին հայերով. շատերը խառն են քուրդերի և տաճիկների հետ: Եվ

եթե կան բոլորովին հայաբնակ գյուղեր, նրանց մերձակայքում դրած են մահմեդականներին, իսկ քաղաքներում շատ խառն են բնակվում: Եվ այսպես, հայերի և մահմեդականների հարաբերություններն անջատված չեն: Որպիսի՞ հետևանքներ են առաջ գալիս այսպիսի սերտ հարակցությունից: — «Լավ բան է, բայց ափսո՛ս, որ գյավուրին (անհավատին) է պատկանում» — դա մի առած է մահմեդականի լեզվում: Մահմեդականը միշտ աչք ունի հային պատկանող այն ամեն բանի վրա, ինչ որ գեղեցիկ է, ինչ որ թանկագին է: Եվ հայի գեղեցիկ կինը ու աղջիկը չէին կարող չգրավել նրա հրապուրանքը:

Տաճիկը, մանավանդ քուրդն ամեն ինչ ավելի ախորժակով է վայելում, երբ նա գողացված էր: Գողանալ յուր ամուսին քուրդի համար ոչ միայն պարծանք է համարվում, այլև քաջություն: Եվ այդ հերոսությանը զոհվում են մեծ մասամբ հայոց գեղուհիները: Մի երկրորդ, ավելի զորեղ շարժառիթ պատճառ է տալիս նրանց հափշտակությանը, այն է կրոնական մոլեռանդությունը. — գողանալ քրիստոնյա կինը և աղջիկը և նրանց դեպի մահմեդականություն դարձնել, դա հոգևոր վարձատրություն ևս ունի:

Մի անգամ խլվեցավ աղջիկը հայրենական տնակից, այլևս նրան վերադառնալու հույս չկա: Մահմեդականությունը սարսափելի օրենքներ ունե մի անգամ նրա ծոցը մտնող (եթե բռնությամբ ևս լիներ) և կրկին դեպի հայրենական կրոնը վերադարձող անձի համար: Հանդիպող մահմեդականն իրավունք ունի սպանելու նրան: Եվ երկյուղը փակում է նրա վերադարձի ճանապարհը:

Իսկ մի երկրորդ մոլեռանդություն նույնիսկ հայերի կողմից ոչ պակաս է քան մահմեդականինը, որ և առավելապես պատճառ է դառնում թշվառ զոհերի կորչելուն: Մի անգամ մահմեդականի ձեռքն ընկած աղջիկը և կինը համարվում է որպես պղծված մարմին: Նրանք կորցնում են ազգայինների մեջ իրանց համարումը և պատիվը, և այնուհետև դժվար թե մի հայ տղամարդ կցանկանար այնպիսի մի կնոջ և աղջկա հետ ամուսնական կապ ունենալ: Այդ գիտեն թշվառ զոհերը... և եթե նրանք այնքան քաջություն ունին, որ կամենում են ազատվել իրանց հափշտակողների ձեռքից, այլևս չեն վերադառնում դեպի իրանց ազգայինները, այլ իրանց նախատինքը ծածկելու համար շատ անգամ անձնասպան են լինում, և կամ հուսահատությունից ստիպված, ակամա կերպով խոնարհվում են բռնության առաջ... Եվ այսպես, կրոնափոխությունները կանանց վերաբերությամբ կապված են առևանգության և բռնաբարության հետ:

Այստեղից հայտնի է, թե ինչու կրոնափոխությունների մասին եղած խնդիրները շատ փոքր տեղ են բռնում պատրիարքարանի արձանագրությանց մեջ: Որովհետև պատրիարքարանն ինքնակամ գանգատ սկսել չէ կարող, քանի որ ժողովրդի կողմից բողոք չէ լսում, և ժողովուրդը վերոհիշյալ երկու պատճառներով շատ անգամ լռում է դեպքերի մասին: Եվ եթե Մարթայի դժբախտ անցքը չսպառնար Բայբուրդի ամբողջ հայերի կոտորածին, հազիվ թե նա պատրիարքարանի և Արզրումի կուսակալի ուշադրությանը կարժանանար:

Այս մեր դիտողությունները կանացի սեռի մասին են, բայց կրոնափոխությունները տղամարդերի մեջ կատարվում են բոլորովին ուրիշ շարժառիթներից: Օրինակ, շատ անգամ մի հայ մարդ յուր ազգակիցների հետ վեճեր ունի, դատ ունի, կամ որևիցե ոխակալության համար կամենում է վրեժխնդիր լինել յուր ոսոխից, այսպիսին մահմեդականներից պաշտպանություն գտնելու

համար փոխում է յուր կրոնը, որովհետև մահմեդականությունն ավելի իրավունք, ավելի դյուրություն է տալիս նրան չար կրքերը հագեցնելու: Կամ թե մեկը հանցանք է գործել, փոխելով յուր կրոնը, նա ազատվում է պատժից, և կամ ծույլ ու թշվառ մեկն է, նա յուր օրական հացը գտնում է կրոնափոխության մեջ: Եվ այսպես, տղամարդերից կրոնափոխ լինողներն ըստ մեծի մասին լինում են չար և անբարոյական մարդիկ, որոնք մահմեդական շրջանի մեջ ավելի հագուրդ են գտնում իրանց մոլություններին:

Ուրիշ պատճառներ մենք չեն ճանաչում կրոնափոխության մասին, որովհետև գիտենք, որ մահմեդականությունը միսիոնարներ չունի. նրա հիմքը դրվել է սրով և այժմ պահպանվում է մոլեռանդության մեջ:

Մնում է մի քանի խոսք ասել մանկահասակ պատանիների կրոնափոխության մասին. այդ թշվառներին նույնն է պատահում, ինչ որ պատահում է մանկահասակ օրիորդների հետ, որովհետև երկուսն էլ միևնույն նշանակությունն ունեն մահմեդական աշխարհում...

Կրոնափոխություններից հետո պատրիարքարանի արձանագրությանց մեջ փոքր տեղ են բռնում սպանությունները (6 հոգի միայն). դա շատ տխուր մի երևույթ է, որով մեկնվում է Տաճկաստանի հայի թշվառ դրությունը: Կրկնում ենք տխուր, այո՛, շա՛տ տխո՛ւր, — և գուցե այս ասացվածը կբարձրացնե մեր դեմ մի այսպիսի հարց. «մի՞թե ցանկալի էր, որ մեծ թվով կոտորեին հայերն Տաճկաստանում»:

Մենք կյանքի և բնության մեջ կատարված երևույթները, թեև վերաբերում ենք մի նախասահմանյալ տեսչության, բայց համոզված ենք, որ ամեն մի երևույթ ունի յուր իրական պատճառները: Եվ այսպես էլ հայերի մեջ կատարված սպանությունների սակավությունը չենք կարող վերաբերել մահմեդականների գթությանը, թե նրանք ավելի մարդասիրաբար են վարվում հայերի հետ, մինչդեռ իրանց մեջ ավելի մեծ թվով են կոտորում մինը մյուսին:

Պարզենք մեր միտքը:

Մի հասարակության մեջ կատարված հանցանքների թիվը, նրանց բնավորությունը և տեսակը ցույց են տալիս նույն հասարակության նյութական և բարոյական դրությունը: Եվ հանցանքների պատճառներն ու նրանց շարժառիթներն այնքան զանազանվում են, որքան զանազանվում է մի հասարակության կրթության աստիճանը մյուսից և նրա տնտեսական դրությունը:

Առհասարակ նկատված է, մի հասարակության մեջ ավելի մեծ թվով կատարվում են սպանություններ, երբ աշխատությունը, արդար վաստակը և ապրուստի ապահովությունն ընդհանրացած չէ ժողովրդի բոլոր դասակարգերի մեջ, երբ զորեղն անզորին ճնշում է և խլում է նրա ձեռքի վաստակը: — Ասիական Տաճկաստանն այդ դրության արյունոտ պատկերն է ներկայացնում: Այստեղ ոչ միայն մասնավոր գողեր և ավազակներ խլում են օտարի բարին, այստեղ ոչ միայն բռնակալ դարաբեյիներ կողոպտում են ժողովուրդը, այլ ավազակներից կազմված ամբողջ խումբեր (որպես քուրդերի ասպատակներն) արշավանք են գործում երկրի մի կողմից դեպի մյուսը, հափշտակում են և ամեն տեղ տարածում են ավերմունք և աղքատություն: — Մի փոքր ընդդիմադրություն հափշտակվողի կողմից վերջ է տալիս նրա կյանքին, և այստեղից առաջ են գալիս սպանությունները:

Սպանություններն այստեղ պատահում են կայքի հափշտակության և նրա պահպանության համար գործ դրված երկու հակառակ ուժերի մեջ, և որքան սաստիկ է լինում ընդդիմադրությունը, այնքան աճում է սպանությունների թիվը:

Բայց քննելով պատրիարքարանի արձանագրությանց թվանշանները, մենք բոլորովին հակառակ եզրակացության ենք հասնում: Նրանցում հարստահարությունների թիվը հարյուրապատիկ ավելի է, քան սպանությունները: Ի՞նչ է պատճառը:

Մենք ուրիշ պատճառ չենք գտնում, բայց միայն այն, որ հայը Տաճկաստանում ամենևին ընդդիմադրության զորություն չէ ցույց տալիս, նա բոլորովին կրավորական դեր է խաղում. նա թույլ է տալիս քուրդին, տաճկին հափշտակել յուր կինը, յուր աղջիկը, յուր մանկահասակ որդին, միայն յուր անձին չդիպչել... նա թույլ է տալիս հափշտակել յուր ձեռքի վաստակը, խլել յուր պապերից մնացած մի կտոր հողը, միայն յուր կյանքին խնայել... Այսպիսի ստոր և ցած վարմունքի մեջ բնականաբար շատ փոքր թվով կպատահեին սպանություններ, որովհետև հայն յուր ընտանիքը, յուր կայքը, յուր պատիվը և ամեն ինչ որ սուրբ է յուր համար՝ զոհում է միայն յուր կյանքը պահպանելու համար: Բայց նա կյանքը զոհելու և իրավունքը պահպանելու քաջություն չունի...

Բայց սպանությունները մահմեդականների մեջ ավելի մեծ թվով են պատահում, որովհետև մահմեդականը այնպես չէ վարվում որպես հայը. նա գիտե չարին չարով պատասխանել...

Գուցե ոմանք կնկատեն, թե ի՞նչ կարող է անել ողորմելի հայը, երբ թուրքը և քուրդը սուր ունեն, բայց հայը չունի, նա ի՞նչով կարող է ընդդիմանալ յուր զինվորված թշնամուն: Նա պետք է խոնարհվի բռնության դեմ և թույլ տա, որ կողոպտեն իրան, որպեսզի իր անձը կենդանի պահե: — Այս բոլորը միամիտ մարդիկների կարծիքն է, որոնք նայում են առաչյոք անարդար երևույթների, որպես վերին տեսչությունից սահմանված օրենքների վրա: Բայց մենք այս բանին չենք հավատում, որ աստված տաճկի և քուրդի ձեռքում սուր տված լիներ հային կողոպտելու համար, և ոչ էլ մտածում ենք, թե դա ժողովրդի մեղքի համար է, որ աստված պատժում է նրանց...

Հայի ստրկության և նրա այժմյան թուլասրտության պատճառներն այնքան բաղադրյալ են, որ պետք է մեր ամբողջ պատմությունը քրքրել այս հարցը բացատրելու համար: Բայց դա դուրս է մեր հոդվածի նպատակից: Այսքանը միայն կասենք. եթե մի հայ, որ յուր գրպանում ունի մի քանի ոսկի, փոխանակ այն գումարը տալու և մթերք գնելու, որ կրկինը շահե, եթե նրա մի մասը տա և մի զենք գնե յուր մթերքը և յուր գլուխը պահպանելու համար, իմ կարծիքով, ոչ ոք նրան չի արգելի: Եվ եթե նա այդ չէ անում, այլ հրեայի նման միշտ շահասիրության ետևից է ընկած, ո՞վ է մեղավոր, որ նրան կողոպտում են:

Այն ուրիշ բան է, երբ մի կառավարություն ինքն է պահում զենքը յուր ձեռքում, իրան միայն է սեփականում նրա գործածության իրավունքը, և հետևապես ինքն հսկում է հպատակների հանգստության և ապահովության վրա, բայց քանի որ Տաճկաստանն այդ անելու զորությունը չունի, այն ժամանակ հպատակների վրա է մնում անձնապաշտպանության հոգսը ինչ կերպով և լիներ:

«Թո՛ղ ուրիշն փրթե, ես խփշտեմ», — ասում է հայկական առածը. — դա մի ծույլ ազգի առած է, որի մեջ բովանդակվում է նրա կյանքի ամբողջ վարդապետությունը... Հայը դեռ սպասում է... հրեայի

համբերությամբ սպասում է... եթե ուրիշի արյան գնով քրիստոնյաներին հանգստություն կբաշխվեր, գուցե իրան էլ մի պատառ կգցեին: Լավ երազ է, եթե ի բարին կատարվի...

Հայը յուր ամբողջ կյանքում այսպես է վարվել. — «թող ուրիշը փրթե, ես խփշտեմ» և յուր ստրկությունն այս քաղաքականությանը հետևելու արդյունք է: Նա այսպե՛ս է վարվել ոչ միայն յուր քաղաքական կյանքում, այլև գիտության, արհեստի, ճարտարության մեջ նույնն է եղել. — նա ոչինչ չէ արդյունաբերել, ոչինչ չէ տվել մարդկությանը, այլ միշտ «խփշտել է ուրիշի փրթածը...»: Մենք շատ խիստ լեզու չենք գործածի հայի այս վարմունքի դեմ, միայն կասենք, որ մուրացկանությունը ծույլերի հատկանիշն է... և մուրացկանի փորին շատ անգամ չի աջողվի կշտանալ օտարի փշրանքով...

Դառնանք դեպի մեր խոսքը:

Ասեցինք, թե հայերի վերաբերությամբ կատարված սպանությունների փոքր թվանշանները, պատրիարքարանի արձանագրությանց համեմատ, ապացույց են նույնիսկ հայերի թուլությանը և նրանց ստրկային հոգու ցածությանը: Այս հարցը ավելի պարզելու համար հարկավոր ենք համարում փոքր-ինչ երկար խոսել հարստահարությունների և կալվածական խնդիրների մասին, որոնք պատրիարքարանի արձանագրությանց մեջ համեմատաբար ավելի մեծ տեղ են բռնում:

* * *

Հարստահարություններն կատարվում են ըստ մեծի մասին տաճկական Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մասում, և կենտրոնը, որպես երևում է պատրիարքարանի արձանագրություններից, համարելու է Վանա ծովակի շուրջը դրված երկիրները: Այս երկրներն են՝ Արզրումի նահանգն յար գավառներով, Տիգրանակերտի նահանգն յուր գավառներով և Վասպուրականի երկիրն յուր գավառներով: Դրանք այն երկրներն են, որոնք ավելի խիտ բնակեցրած են հայերով, և ավելի հեռու դրած են Կ. Պոլսից:

Հարստահարությունները կարելի է երեք տեսակի բաժանել. հարստահարություններ, որ կատարվում են կառավարության պաշտոնակալների կողմից, հարստահարություններ, որ կատարվում են քուրդ դերեբեյիների (բռնակալ, ապստամբ) և թուրք ազդեցության տեր անձինքների կողմից, հարստահարություններ, որ կատարվում են մահմեդական հասարակ ժողովրդի կողմից:

Կառավարության պաշտոնակալների կողմից եղած հարստահարություններն ըստ մեծի մասին վերաբերում են տերության տուրքերին և հարկահանների անգթությանը: Տուրքերի տեսակներն և նրանց վճարման ձևերն այնքան զանազան են, որ անկարելի է այդ մասին մի որոշ տեղեկություն տալ: Որովհետև յուրաքանչյուր երկրում միևնույն տուրքը, թե՛ իր քանակության մեջ և թե՛ նյութի հատուցման մեջ տարբերվում է, ավելի կախումն ունենալով հարկահանների բարոյական հատկությունից, քան թե օրենքի տրամադրությունից: Բայց ժողովրդի գանգատներն գլխավորապես վերաբերում են տուրքերի անարդար բաշխմանը, որով մահմեդականների հարկերի ծանրությունն ընկնում է հայերի վրա: Հայը դյուրընտել և հլու բեռնակիր է, նա եզի համբերությամբ կրում է յուր ծանրությունը, որքան և անտանելի լիներ նա... իսկ տաճիկը կարող է ըմբոստանալ, կարող է թոթափել իրանից բռնության ձեռքից դրած բեռը...

Զինվորական տուրքը հայերի վերաբերությամբ այն պարտավորությունների կարգիցն է, որ յուր հետ արտոնություններ չունի: Հայը, որպես մեր նկատողության մեջ հայտնեցինք, զինվորի փոխարեն փող վճարելով, չէ վայելում այն բացառիկ իրավունքները, որ շնորհվում է զինվոր տվող մահմեդականին: Հայի զինվորական տուրքը համարյա մի կերպ տուգանք է, որ նրան տուժել են տալիս, օգուտ քաղելով նրա տխմար ներողամտությունից...

Երբ առաջին անգամ բարձրացավ Տաճկաստանի զինվորագրության հարցը, մեր պարբերական թերթերը դրա վրա երկար վիճեցին: Ես դեռ հիշում եմ այն հիմար վիճաբանությունները: Համարյա մեծ մասի խոսքերը հանգում էր այս ասացվածի մեջ. «Հայը թող զինվորի փոխարեն փող տա. նա փողը միշտ կարող է աշխատել, բայց հայի համար թանկ է յուր արյունը»:

Որքա՛ն վախենում է այդ ազգն արյունից, ամենևին չմտածելով, թե փրկությունը արյան մեջն է...

Մեր ազգի պատմությունը մեզ ուսուցանում է, երբ հայերն պարսիկների, մոնղոլների, արաբների և այլ տիրապետող ազգերի զորքի մեջ զինվորներ ունեին, նրանք քիչ չէին պաշտպանում իրենց հայրենիքը նույն ազգերի բարբարոսություններից, որոնց ծառայության մեջ էին: Այսպես էլ, հայը Տաճկաստանի զինվորության մեջ, եթե ուրիշ օգուտ չտար յուր հայրենիքին, գոնե այսքանը կսովորեր, թե բացի ստրկական խոնարհությունից կա և մի ուրիշ բան անձնապաշտպանության համար՝ զենքը:

Բայց մենք համոզված ենք, եթե հայերն թուրքաց զորքերի մեջ զինվորներ ունենային, այժմ Ասիական Տաճկաստանի հարստահարությունները մեծ մասամբ բարձված կլինեին: Այս խոսքը երկար բացատրությունների կարոտ չէ: Ով որ ճանաչում է Տաճկաստանը, ով որ գիտե, թե ի՛նչ աղբյուրներից են ծագում հարստահարությունները, նա ևս մեզ հետ կհամոզվի, թե զինյալ քրդի դեմ միայն զինյալ մարդը կարող է պահպանել յուր կայքը, յուր ընտանիքը, յուր պատիվը և այլն. — եթե ոչ քրդին արքունի ֆերմաններով կարգ-կանոնի մեջ պահել անկարելի է:

Մեր խոսքը կառավարության պաշտոնակալների հարստահարությանց մասին էր: Պատրիարքարանի արձանագրությանց մեջ զինվորական տուրքից հետո ավելի աչքի է զարկում տասանորդի տուրքը, որ ստացվում է մշակության բերքերից: Այստեղ մշակ մարդու թշվառությունը հասնում է վերջին աստիճանի անկարեկցության: Գյուղացին ստիպված է երկու տեսակ տուրք վճարել այն հողի համար, որը մշակում է. մինը՝ կալվածական տուրք կամ հողային հարկ, մյուսը՝ մշակած բերքի տասանորդը: Դա այն ժամանակ է լինում, երբ հողը միմիայն մշակի սեփականությունն է: Բայց որպես երևում է պատրիարքարանի արձանագրություններից, հայերի սեփականություն եղած հողերը մեծ մասամբ թուրք և քուրդ դերեբեյիները բռնությամբ հափշտակել են: Այս դեպքում հայը դարձել է դերեբեյիի կամ յուր նոր աղայի ձեռքում ճորտ: Այժմ նա յուր մշակած հողի համար պարտավոր է վճարել չորս տեսակ տուրքեր, որովհետև երկու աղա ունի, մինը՝ կառավարությունը, մյուսը՝ յուր նոր կալվածատերը: Նա վճարում է կառավարությանը կալվածական տուրքը և տասանորդը առանձին, բացի դրանից վճարում է կալվածատիրոջը միևնույն հողի համար առանձին կալվածական տուրք և բերքի տասանորդ: Երևակայեցեք մշակ մարդու դրությունը, և այն ժամանակ հասկանալի կլինի, թե ի՞նչու նա թողնում է յուր արորը, թողնում է հայրենի երկիրը և գաղթում է օտար երկրներում բախտ որոնելու... Հիշյալ տուրքերի վճարման ձևերը ավելի ևս սաստկացնում են մշակի անբախտությունը: Կառավարության պաշտոնակալները տասանորդի տուրքը տալիս են

կապալով իրանց մերձավորներին, և գաղտնի կերպով նրանց հետ ընկեր են դառնում: Կապալառուն, վարձկանը (մուլթեզիմը), ավազակի չափ անգութ կլինի և հափշտակող, մանավանդ երբ յուր անիրավությանց վրա հսկող պաշտոնեությունն յուր գործունեությանը և յուր շահերուն ընկերակից է: Պատրիարքարանի արձանագրությունները բավականին ապացույցներ ունեն, թե որպես են կողոպտում կապալառուները: Նրանք բացի սովորական տասանորդից առնում են շահնալըգ և օլչեք հազգը կոչված արգելված տուրքերը: Նրանք երբ բերքը գին չէ բերում, թողնում են, մշակի հունձքը փտում է, ոչնչանում է կալի մեջ, և այնուհետև տասանորդի փոխարեն պահանջում են արծաթ փող: Իսկ երբ որ մշակը փող չունի վճարելու, ծախել են տալիս նրա երկրագործական անհրաժեշտ պարագայքը և նրա անասունները: Ահա գլխավոր պատճառը, թե ինչու հողագործությունն առաջ չէ գնում Ասիական Տաճկաստանում և ինչու սովը հաճախ կրկնվում է այս երկրում: Ի՞նչ անե մշակը, երբ ինքն կառավարությունն ուղղակի և անուղղակի կերպով նրա ձեռքի վաստակը հափշտակում է, և եթե մի բան էլ մնացել էր, այն ևս բռնությամբ տիրացած կալվածատերն է տանում:

Մեր հոդվածի համառոտությունը չէ ներում ուրիշ մանրամասնությունների մեջ մտնել, այսքանը միայն կասենք, որ նույն երկրում, միևնույն հողի վրա բնակվող մահմեդական մշակի հետ այս բաները չեն պատահում:

Կառավարության պաշտոնակալների դատաստանական խտրությունները մահմեդականների և ոչ-մահմեդականների վերաբերությամբ ոչ սակավ զրկում են հայերին իրանց արդար իրավունքներից և նրանց մասին կատարված անիրավությունները միշտ մնում են անպատիժ: Այս հանգամանքներում հայը մի ճար միայն ունի դատավորի արդարությունն յուր կողմը գրավելու. այն է՝ յուր արծաթով ամոքել նրա կաշառասեր սիրտը: Իսկ դա խիստ հազիվ է հաջողվում նրան, որովհետև շատ անգամ յուր արծաթով դատավորի քսակը լեցնելեն հետո, նա դարձյալ կորցնում է յուր իրավունքը: Դատավորը միշտ դեպի այն կողմն է թեքվում, ուր ուժ կա, բայց Տաճկաստանում ուժ և զորություն ունի միայն մահմեդականը: Թողյալ այդ, մահմեդականը վայելում է օրինական առանձնաշնորհություններ, որից զուրկ է քրիստոնյան: Օրինակ, նա կարող, է անթիվ վկաներով իրան արդարացնել, բայց հայի վկայությունը չէ ընդունվում: Եվ վկայությունը մահմեդական օրենսդրության մեջ մեծ դեր է խաղում: Շատ ժամանակ չէ, որ Կ. Պոլսի լրագրներում կարդացինք մի դեպք, որ պատահել էր Վանա կողմերում: Մի մահմեդական, առանց գրավոր ապացույցի, միայն սուտ վկաներով մի հայի իրան պարտական էր արել, և բանտ դնել տալով, փողը ստացավ: Այսպես ամեն մահմեդական կարող է ցանկացած հային կողոպտել. վկաներ նրա համար պակաս չեն լինի, և ինքն դատավորը կնպաստե նրա չարագործությանը, որովհետև ստացած արծաթի մի մասն էլ իրան է պատկանում...

Մահմեդականը ամեն մի հայի ճակատի վրա կարդում է այս խոսքերը՝ «գյավուր և ռայա» — և այս խոսքերի մեջն է բովանդակվում նրա համոզմունքի ամբողջ վարդապետությունը, թե հայը ուրիշ ոչինչ չէ, բայց միայն աստծուց իրան շնորհված մի որս, որին նա իրավունք ունի ամեն կերպով յուր պիտույքներին ծառայեցնելու... Եվ մահմեդականը չէ սխալվում յուր կարծիքի մեջ, քանի որ հայը յուր կրավորականությամբ. արդարացնում է նրա կարծիքը...

Այսքանը բավական է կառավարության պաշտոնակալների մասին, այժմ դառնանք այն հարստահարություններին, որ կատարվում են մասնավոր բռնակալների (դերեբեյիների) և հասարակ ժողովրդի կողմից:

Պատրիարքարանի արձանագրությանց մեջ ավելի մանրամասն տեղեկություններ կան այդ մասին, և պատրիարքարանի Բարձ. Դռան մատուցած բողոքագրերի մեծագույն մասը նվիրված են գավառական հարստահարություններին: Ընթերցողն արդեն բավական գաղափար ստացած է, թե ինչ տեսակ հարստահարություններ են կատարվում, և մենք դրա վրա երկար խոսելու նպատակ չունենք, միայն կամենում ենք մասնավորապես ցույց տալ այն աղբյուրները, որտեղից ծագում են հարստահարություններն:

Տաճկական Հայաստանի ժողովրդաբնակության մեջ հայերից հետո բազմություն են կազմում քրդերը, մի ազգ, որ մինչև այսօր ապրում է նախնական կյանքով, մի ազգ, որ արհեստ և երկրագործություն չունի, այլ ավազակությունը համարում է արդար վաստակ և սպանությունը՝ քաջություն: Քրդերի մեծ մասը վարում են չվական կյանք և իրանց անասուններով թափառում են հայոց լեռներում, իսկ շատ փոքր մասը կիսահաստատաբնակ դրություն ունի: Տաճկական կառավարության թույլ զորություններն անօգուտ եղան վայրենի քրդերը նվաճելու, և թանզիմաթն յուր բոլոր մարդասիրական տրամադրությամբ չկարողացավ մեղմացնել այս բարբարոսների՝ քրիստոնյաների վերաբերությամբ կատարած անգթությունները: Քուրդ էշիրաթներն միշտ մնացին անզուսպ և մինչև այսօր շարունակում են իրանց ավազակությունները71: Այս այսպես լինելուց հետո կառավարությունը ավելացրեց քրդերի վրա նաև չերքեզները, Կովկասի լեռների գազան որդիքը, որոնք իրանց կյանքի ձևերով շատ չեն զանազանվում քրդերից...

Քրդերի հարստահարությունների մեջ հափշտակությունները, մանր գողությունները և ավազակությունները այնքան սովորական են դարձել, որ կարծես, թե ժողովուրդը ընտելացել է նրանց և արտաքո կարգի բան չէ համարում: Այս պատճառով, հազիվ թե մեկը վստահանում է բողոք բարձրացնել... «Է՛հ, քուրդ է, նրա գործն այս է» ասելով, ինքն իրան մխիթարում է: Եվ ուրիշ ճար չունի ողորմելին, նա ստիպված է լռել, եթե ձայն բարձրացնե, այն քուրդը, որ այսօր գողացավ նրա ոչխարը կամ եզը, մյուս օրը կկտրե տիրոջ գլուխը:

Բայց քուրդը յուր արհեստի մեջ ծույլ չէ, նա միշտ չէ բավականանում մանր գողություններով: Շատ անգամ բոլորովին կազմակերպված խումբեր, որոնք բաղկանում են հարյուրավոր ձիավորներից, արշավանքներ են գործում և ասպատակում են մի կողմից ամբողջ գյուղորայքը, ավար են առնում ոչխարների հոտեր և այլ անասուններ, և զրկում են գյուղացիներին բոլոր ունեցածից: Այսպիսի դեպքերում, որ կրկնվում են խիստ հաճախ, արդեն, որպես սովորաբար ասում են, «դանակը ոսկորին է հասնում» և ժողովուրդը ստիպված է բողոք բարձրացնել: Բայց ո՞ւմ, ո՞վ է նրա ձայնը լսողը: — Խղճալիի ձայնը միշտ մնում է յուր կուրծքի մեջ խեղդված...

Պատրիարքարանի արձանագրություններից երևում է, որ գավառներից եկած բողոքներն առհասարակ վերաբերում են այն տեղերին, որոնք ավելի մոտ են դրված մեծ քաղաքներին, որպիսի են Վանը, Մուշը, Բաղեշը, Տիգրանակերտը, Արզրումը և այլն: Այդ այն պատճառով չէ, որ մեծ քաղաքների մոտ ավելի շատ են պատահում հարստահարություններ, այլ ընդհակառակն, հարստահարություններն որքան մոտենում են մեծ քաղաքներին, այնքան նվազում են: Բայց մեծ քաղաքներում հայոց առաջնորդներ կան, նահանգապետ փաշաներ կան, և ժողովուրդն առաջնորդարանի միջնորդությամբ կամ ուղղակի կարողանում է յուր բողոքները հասցնել Կ. Պոլիս: Բայց անկյուններում, այսինքն՝ կենտրոնական քաղաքներից հեռու գտնված տեղերում ավելի շատ և ավելի անգութ կերպով են կատարվում հարստահարությունները, բայց բոլորը

կորչում են անհայտության մեջ: Որովհետև այն կողմերի թշվառ ժողովուրդը մինչև անգամ չգիտե, թե Կ. Պոլսում պատրիարքարան կա, սահմանադրություն կա և ինքն կարող է այնտեղ դիմել:

Կ. Պոլսի պատրիարքարանն յուր թույլ սահմանադրական վարչությամբ մինչև այսօր չէ կարողացել յուր պաշտոնեությունը այնքան տարածել, որ կարողանա Ասիական Տաճկաստանի բոլոր հայ ժողովրդաբնակության վրա ազդել: Եվ այս պատճառով ժողովրդի և ազգային վարչության կենտրոնի մեջ փոխադարձ հարաբերության կապեր չեն կազմվել: Ես անձամբ առիթ եմ ունեցել լսել թշվառ հայի գանգատներն յուր դրության վրա, երբ նրան ասում ես, թե ինչու չես բողոքում, սովորական պատասխանը լինում է՝ «Ո՞ւմը բողոքեմ...»: Թշվառականը չգիտե մինչև անգամ, թե հանցավորների համար դատարաններ կան. նա ճանաչում է մի դատարան միայն, այն է՝ երկինքը...

Եվ ի՞նչ հարկ կա բողոքելու, քանի որ ժողովուրդը փորձված է և գիտե, որ յուր գանգատներով ավելի վատթարացնում է յուր վիճակը: Որովհետև բողոքներն թե՛ պատրիարքարանի և թե՛ Բարձ. Դռան կողմից որևիցե բավականություն չգտնելով, այսպիսով ավելի վստահություն տված են լինում հարստահարողին հարատևել յուր չարագործությունների մեջ: Այսպիսով ավելի գրգռվում է բռնակալի վրեժխնդրությունը, և եթե նա առաջ փոքր ի շատե երկյուղ ուներ դատաստանից, այնուհետև բոլորովին միամտանում է, և ավելի վստահությամբ սկսում է տանջել յուր զոհերը: Այս դրության մեջ հային մի ելք է մնում — այն է՝ խոնարհվիլ յուր թշնամու անգթությունների առջև և բոլորովին անձնատուր լինել նրա կամքին...

Ահա այստեղից է առաջ գալիս այն դրությունը, որ նկատվում է պատրիարքարանի արձանագրություններից. ամբողջ հայոց գյուղորայք և մինչև անգամ վանքերը ու եկեղեցիները քուրդ դերեբեյիներին, թուրք բռնակալներին և ազդեցություն ունեցող մուֆթիներին ու շեյխերին հարկատու են դառնում: Դա մի ակամա հարկատվություն է, որ ժողովուրդը ճարահատյալ վճարում է յուր հարստահարողին, որպեսզի իրան հանգիստ թողնե: Այսպիսով ժողովրդի վրա ծանրանում է երկու տեսակ հարկատվություն, մինը՝ տաճկաց կառավարությանը, մյուսը՝ քուրդ կամ թուրք դերեբեյիներին և ինքնիշխան բռնակալներին: — Այս վիճակին ենթարկվում է ոչ միայն մի ամբողջ հասարակություն, այլև մասնավոր անձինք (մանավանդ երբ փոքր ի շատե ունևոր են), մտնում են այս և այն ազդեցություն ունեցող թուրքի և քուրդի հովանավորության ներքո, որպեսզի ուրիշները նրանց չվնասեն: Բայց այս պաշտպանությունը շատ թանկ է նստում. պաշտպանյալը թե՛ յուր կայքով և թե՛ յուր պատվով դառնում է յուր աղայի գերին: Դա մի կամավոր ստրկություն է, որով անզորը հպատակում է հզորին և դառնում է նրա կամքին բոլորովին կրավորական առարկա... Դա ճորտության սկիզբն է, որի տխուր օրինակները տեսնվում են նաև պատրիարքարանի արձանագրությանց մեջ: Մոգաց կողմերում Տինիս ավանի քրդերն տեղային հայ գյուղացիներին որպես ճորտ և գերի իրանց մեջ վաճառում են...

* * *

Տաճկաստանի բարձր կառավարությունը նկատելով, որ քրդերի և ուրիշ վայրենի ցեղերի բարբարոսություններն առաջ են գալիս նրանց թափառական կյանքի բնավորությունից, վերջին ժամանակներում սկսեց աշխատել, որ նրանք թողնեն չվական կյանքը, թողնեն խաշնարածությունը և հաստատ բնակություններ ունենան և սկսեն պարապվել հողագործությամբ: Կառավարությունն այս դրության մեջ մտածում էր զսպել քրդերին և ուրիշ

վայրենի ցեղերին: Նպատակը վատ չէր, բայց նա սխալվեցավ գործադրության մեջ: Որովհետև փոխանակ քրդերին Հայաստանի լեռներից հավաքելու և նրանց Տաճկաստանի մի անբնակ կողմում (որպես են Միջագետքի և Ասորեստանի անապատները) գաղթեցնելու, կառավարությունը նրանց թույլ տվավ հենց Հայաստանում իրանց համար բնակության և մշակության տեղեր բռնել: Բայց ո՞րպես:

Հողերը հայերի ձեռքումն էին գտնվում, պապերից և հայրերից մնացել էին նրանց որպես ժառանգություն: Քուրդին դժվար էր փողով հայից հող գնել. որովհետև նա սովորած էր ամեն ինչ բռնությամբ խլել հայից, ինչ որ իրան պետք էր: Այսպես էլ արեց: Այստեղից առաջ եկավ հարստահարության մի նոր խնդիր, այն է՝ հողային կամ կալվածական խնդիրը:

Պատրիարքարանի առաջին «Տեղեկագրքի» արձանագրությանց մեջ, այսինքն մինչև 1872 թվականը, հողային կամ կալվածական խնդիրների մասին ամենևին հիշատակություններ չկան: Կնշանակե, մինչև վերոհիշյալ թվականը հայերն իրանց հողերի և այլ կալվածների տերն էին: Դա այն ժամանակին է վերաբերում, երբ քրդերն բոլորովին չվական կյանք էին վարում և տակավին հողի հետ գործ չունեին: Բայց երբ կառավարության հրամանով նրանք սկսեցին փոքր առ փոքր հաստատ կացություն հիմնել, շատ բնական էր, որ պետք է ծագեր հողային խնդիրը:

Այս խնդիրը, որպես ասեցինք, երևան է գալիս 1872 թվականից հետո և պատրիարքարանի երկրորդ «Տեղեկագրքի» արձանագրությանց մեջ մենք գտնում ենք նրա հիշատակությունը: Մինչև այնօր հայերի միայն շարժական կայքը հափշտակող քրդերն և այլ վայրենի ցեղերն այնուհետև սկսում են ձեռնամերձ լինել նրանց անշարժ կայքերին: Նրանք զանազան գավառներում հայերից հափշտակում են մինչև 263 գյուղորայք իրանց պատկանած հողերով: Գավառների և գյուղերի, նաև հափշտակողների անունները մի ըստ միոջե գրված են «Տեղեկագրքի» մեջ: Հիշյալ գյուղերից շատերի հայ բնակիչներին քրդերն բոլորովին արտաքսում են և կալվածները սեփականում են իրանց: Բայց գյուղերի մեկ մասի հայ բնակիչներին իրանց տեղն են թողնում, միայն հողերը նրանց ձեռքից խլելով, իրանք դառնում են կալվածատեր: Եվ այսպես հայերին հպատակեցնելով քրդերն նրանց հայրենական հողը իրանց մշակել են տալիս, տուրք և տասանորդ են առնում, և մինչև անգամ բերքի կես մասն իրանք են տանում: Բացի հիշյալ 263 գյուղերից և ավաններից քրդերի ձեռքն են անցնում Սղերտի գավառի, Չարսանջակի գավառի և Չարշամբայի գավառի բազմաթիվ հայաբնակ գյուղերի կալվածները, որոնց անունները նշանակված չեն:

Քրդերը չեն բավականանում հայերի միայն անձնական կալվածքներով, նրանք սկսում են տիրել նաև վանքային կալվածները, և 21 վանքերի ընդարձակ հողերը զոհ են դառնում նրանց հափշտակությանը:

Նաև վանքերից շատերը քարուքանդ են անում, և բոլորովին ջնջում են նրանց հիշատակը...

Պետք է ի նկատի ունենալ, որ հիշյալ հափշտակությունների մեջ խառն են՝ ոչ միայն քրդերի հասարակ ժողովուրդը, այլ գլխավորապես նրանց բեգերը, հոգևոր շեյխերն ու մուֆթիները և թուրք աղաները, բացի դրանցից և զանազան պաշտոնակալներ, որոնք իրանց բռնակալության հետ միացրած ունեն և ապահովություն կառավարության կողմից:

Բարձր կառավարությունը փոխանակ հիշյալ հափշտակությունների առաջն առնելու, փոխանակ հայ ժողովրդի բողոքները լսելու, խիստ անտարբեր կերպով է նայում այս անիրավությունների

վրա: Կարծես թե, նա ավելի ուրախ էր, որ այդպես էր լինում: Նա մտածում էր, թե հայը իմ հլու հպատակն է, նա եթե հող էլ չունենա, դարձյալ յուր գլուխը կպահե. բայց ապստամբ քրդին պետք է մի կերպով կապել երկրի հետ, որ նա չշարժվի...

Այս կարծիքն առանց ապացույցի չէ, քանի որ տեսնում ենք, որ հայերին պատկանող կալվածների մեծ մասն ինքն կառավարությունը հափշտակելով, տալիս է մահմեդականներին72: Եվ որպեսզի յուր անիրավությանը մի օրինական ձև տա, նա հնարում է թափուի խաբեական օրենքը: Այս օրենքի հիման վրա ամեն հող, որ մնացել էր մի քանի տարի անմշակ, նա համարվում է մահլուլ, այսինքն՝ անտեր և կառավարությանը պատկանող: Այսպիսի հողերն ինքն կառավարությունը գրավելով, շատ չնչին գնով արձանագրում է մահմեդականների վրա և նրանց անունով արքունի կալվածագիր է տալիս: Այսպիսով հայերը կարող էին զրկվիլ իրանց կալվածների մեծ մասից, ահա՛ պատճառը:

Ընթերցողը գուցե հիշում է, որ հայերը հարկահանների և տասանորդի կապալառուների հարստահարություններից ստիպված, շատ անգամ իրանց հողերն անմշակ թողնելով, գաղթում են դեպի Կ. Պոլիս, կամ մի այլ քաղաք, համալություն և ուրիշ տաժանական աշխատությունով հաց վաստակելու: Հողը մնում է անտեր, թեև գաղթականի կամ պանդուխտի ընտանիքը մնացել էր հայրենիքում նույն հողի մոտ. բայց նա կառավարության հայացքով անտեր է համարվում, քանի որ մշակող չունի: Ի նկատի ունենալով Ասիական Տաճկաստանի այնքան բազմաթիվ հայ գաղթականները, որոնցից միայն 45 հազար հոգի Կ. Պոլսումն է գտնվում, շատ հասկանալի էր, թե որքան հայերին պատկանող հողեր մնացած կլինեն անտեր և անմշակ: Այսպիսի հողերը տերությունը մահլուլ համարելով, տալիս է մահմեդականներին և թշվառ հայը պանդխտությունից վերադառնալով, գտնում է իրան զրկված այն միակ հայրական ժառանգությունից, որ նրա վերջին հույսն էր:

Տաճկաց կառավարությունը չէ խնայում մինչև անգամ վանքային և եկեղեցական կալվածներին. վանքը և եկեղեցին նրա օրենքով մի վերացական անձնավորություն է, նա չէ կարող կալվածատեր լինել: Եվ հայ բարեպաշտների երկար դարերից հետե իրանց նվիրական տեղերին ընծայած հողերը, որոնցով ապահովված էր վանքերի գոյությունը, ընկնում են մահմեդականների ձեռքը: Պետք է գիտենալ հայոց վանքերի այն բազմաթիվ քանակությունը Ասիական Տաճկաստանում, պետք է գիտենալ, թե որքան ընդարձակ տարածությամբ տեղեր պատկանում էին վանքերին, որպեսզի հասկանալի լինի ազգային հարստության այս մեծ կորուստը:

Հայը Հայաստանում հազարավոր թշվառություններ կրելով, և ամեն տեսակ հարստահարությունների համբերելով, մի բանով միայն մխիթարում էր իրան, թե նա յուր հայրերի քրտինքով սրբված հողի տերն է: Բայց այս մխիթարությունից ևս զրկվեցավ նա: Մի կողմից քրդերը բռնությամբ խլեցին նրա ձեռքի հողը, մյուս կողմից, ինքը կառավարությունը հափշտակելով, հանձնեց մահմեդականներին: Էլ ի՞նչ մնաց:

— Հայի ապագան Տաճկաստանումն է, — ասում են կարճատեսները: Մենք չենք հասկանում, թե ինչ ապագա կարող է լինել մի երկրում, ուր կյանքի և կայքի ապահովություն չկա: «Հետո լավ կլինի...» — երևակայում են կարճատեսները...

Ով որ չէ խոստովանում մահմեդականության կլանող և ոչնչացնող բնավորությունը, նա ուրանում է պատմությունը, բայց ուրանալ պատմությունը, նշանակում է ուրանալ ճշմարտությունը:

Որևիցե ժողովրդի համար ոչինչ բախտավոր ապագա գուշակել չէ կարելի, քանի որ նրա ապրուստի պահանջները հաստատուն հիմքերի վրա կայացած չեն, քանի որ նա թե՛ նյութապես և թե՛ բարոյապես մաշվում է և կլանվում է մի ուրիշ և ավելի զորեղ տարրից: Ասիական Տաճկաստանի հայը ապահովված դրություն չունի և դրա մեծ ապացույցն այն է, որ նա յուր տան մեջ ապրուստ ճարել չէ կարողանում, և ինչ որ էլ վաստակում է, նրա ձեռքից խլում են, և նա միշտ մնում է աղքատ ու սոված, և միշտ ստիպված է պանդխտության մեջ հաց որոնել: Տաճկաստանի հայը երերյալ և տատանյալ վիճակի մեջ է ապրում: Այսպիսի տունկը արմատ ձգել կարող չէ և շուտով կչորանա...

Մենք ունենք Ասիական Տաճկաստանում ժողովրդի երկու դասեր՝ վաճառականներ և հողագործ մշակներ, վերջինը թե՛ յուր բազմությամբ և թե՛ յուր բարձր նշանակությամբ կազմում է այն, որ կոչում ենք ամբոխ: Վաճառականն յուր տանը հանգիստ չէ. նա միշտ թափառում է յուր շահերի ետևից. նա այնտեղ է, ուր նրա շահերն են գտնվում: Վաճառականը հայրենիք չունի, նրա հայրենիքն այնտեղ է, ուր արծաթ կա: Վաճառականը հասարակաց շահերի համար չէ մտածում. նա եսական է: Մնում է մշակ դասը, որ հասարակության գլխավոր ուժն է կազմում. նա յուր հայրենի երկրում հանգստություն և ապրուստ չգտնելով, յուր կյանքը նույնպես պանդխտության մեջ է անցկացնում, և նրա ամուր ձեռքերը, որ հայրենի հողը պետք է մշակեին, մեծ քաղաքներում զբաղվում են ստոր և ծառայական պարապմունքներով: Եվ մշակը, արդար երկրագործը, ժողովրդի պարենը հայթայթողը դառնում է համալ, բեռնակիր, գրաստ...

Եվ այսպես Ասիական Տաճկաստանի ժողովրդաբնակության մեծ մասը գաղթականության մեջ է ապրում: Մի դաս միայն մինչև այսօր մնում էր անշարժ. դրանք էին վանքային աբեղաները: Բայց երբ վանքերն ենթարկվեցան նույն վիճակին, որպես ժողովուրդը, երբ նրանք էլ զրկվեցան կալվածներից՝ իրանց գլխավոր հարստությունից, այն ժամանակ վանքային միաբանությունները նույնպես ցրվիլ սկսան, և հայոց նվիրական տեղերը մնացին ամայի:

Հողային կամ կալվածական խնդիրը Ասիական Տաճկաստանի հայոց հարստահարությունների մեջ ամենագլխավոր խնդիրն է: Այս խնդրի նշանակությունն այնքան բարձրանում է, որքան մենք մտածում ենք, թե տաճկաբնակ հայերի մեջ գաղթականությունը դադարեցնելու և ժողովրդին հայրենի հողի վրա ապահով կյանք վարելու միակ միջոցը հանգիստ երկրագործությունն է: Բայց ցավում ենք, նկատելով, որ այս խնդիրը խիստ աննշան տեղ է բռնում պատրիարքարանի «Տեղեկագրքի» մեջ, և պատրիարքարանը յուր տասն և յոթնամյա սահմանադրական վարչությամբ շատ փոքր ուշադրություն է դարձրել դրա վրա, և համարյա զանցառության է տվել կալվածական խնդիրը, այն խնդիրը, որ հայի կյանքի և մահու խնդիրն է: Այս խոսքերը զրպարտություն չեն, քանի որ մենք աչքի առջև ունենք պատրիարքարանի արձանագրությունները:

Ամբողջ «Տեղեկագիրքը», որպես հիշած ենք, պարունակում է յուր մեջ պատրիարքարանի 25 տարվա գործունեության շրջանը, այս 25 տարվա մեջ կալվածական հարստահարությունների մասին պատրիարքարանի կողմից, մենք տեսնում ենք, միմիայն մեկ հատ բողոքագիր, որ 1875

թվին հունվարի 3-ին մատուցված է Բարձ. Դռան, այն ևս բավականություն չէ գտել, և պատրիարքարանը լռել է այնուհետև73… Որով ընդհակառակն, տեսնում ենք, Կիրակոսի աղջիկը մահմեդականներն առևանգել են, կամ Մարտիրոսի ոչխարները գողացել են, և կամ այս ինչ եկեղեցու խաչը թուրքերը շան վզից քաշ տալով փողոցները ման են ածել, — այսպիսի սկանդալները տարիներով պատրիարքարանի և Բարձ. Դռան մեջ բանակցության նյութ են դարձել… Մենք չենք ասում, թե դրանց մասին պետք էր լռել, բայց և ոչ պետք էր այնքան կարևորություն տալ, որովհետև այսպիսի մասնավոր դեպքերը պատահական են, այսօր կարող են լինել, իսկ վաղը ոչ: Բայք երբ մահմեդականները գավառների ամբողջ հայ գյուղորայքը իրանց են սեփականացնում, — դա է գլխավոր կենսական հարցը, որովհետև դրանով մի ամբողջ հասարակություն թե՛ նյութապես և թե՛ բարոյապես մահանում է, և սերնդից սերունդ զրկվում է հացից և հետևապես կյանքից… Բայց պատրիարքարանի ուշադրությունը չէ գրավում այս հարցը…

Այս նկատողություններից հետո, մենք հասնում ենք այն տխուր եզրակացության, թե Կ. Պոլսի պատրիարքարանը և այն, որ կոչվում է ազգային սահմանադրություն, ո՛րքան դատարկ բաներով են զբաղված եղել և ո՛րքան սակավ հասկացել են ազգի և ժողովրդի իրական պետքերը… Պողոս վարդապետի գործը, Սսի և Աղթամարա կաթողիկոսների խնդիրները, Կ. Պոլսի ազգային սահմանադրությունը յուր գոյության ամբողջ ընթացքում ծամծմեց, զզզզեց, և համարյա յուր ժամանակի ամենամեծ մասն այսպիսի աննպատակ վիճմունքների մեջ անցկացրեց, — բայց մի անգամ էլ չմտածեց, թե Կ. Պոլսի թուլամբարներում պառկող 45 հազար վանեցի, մշեցի և այլ գավառական համալները ինչո՞ւ համար են թողել իրանց հայրենիքը:

Թեև մեզ հայտնի էին պոլսեցոց թեթևամտությունները, թեև մենք գիտենք, որ նրանք երևակայությամբ են ապրում և ամենևին իրական կետի վրա կանգնած չեն, այնուամենայնիվ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի և նրա սահմանադրական վարչության մասին մինչ այս աստիճան աննպաստավոր կարծիք չունեինք: Բայց պատրիարքարանի «Տեղեկագիրքը» երևան հանեց նրա բոլոր ոչնչությունը: Եթե Տաճկաստանի այժմյան հանգամանքներն առիթ չտային, գուցե մենք երբեք չպիտի տեսնեինք այս «Տեղեկագիրքը» գուցե պատրիարքարանը մինչև հավիտյան պիտի ծածկեր յուր խայտառակությունը, միշտ ինքն իրան խաբելով և միշտ ազգին ցույց տալով, թե մեծ գործ է շինում…

Շատ ժամանակ չէ, որ հրատարակվեցավ այն մեծ խաբեությունը՝ պատրիարքարանի երևելի շրջաբերականը, որի մեջ մոտ 4 միլիոն ժողովրդի ներկայացուցիչը հայտնում էր, թե նա գոհ է «բարեխնամ կառավարությունից»: Եվ այդ գոհությունը հայտնում էր 25 տարվա ընթացքում հազարավոր անիրավությանց դեմ միշտ բողոքող և ոչինչ բավականություն չստացող ժողովրդի հոգևոր գլուխը: Զարմանալի՛ աչքակապություն…

Արդեն ընթերցողը տեսավ, որ պատրիարքարանի կողմից գավառական հարստահարությանց մասին Բարձ. Դռան մատուցած խնդիրները (թագրիրները), համարյա ոչ մեկն յուր նշանակությանը չէ հասել, կամ մնացել է առանց պատասխանի, կամ թողնվել է առանց հետևանքի, կամ եթե Դռնից հրամանագիր է ստացվել, այն էլ գավառների պաշտոնակալները գործի չեն դրել. այսպես բոլորն անցել են ապարդյուն… Այստեղից հասկացվում է, թե ինչ նշանակություն ունի հայոց պատրիարքարանը Բարձ. Դռան առջև և ո՛ր չափով Դուռը հոգս է տանում ոչ-մահմեդական ազգերի ապահովության մասին:

Այս այսպես լինելուց հետո մենք պատրիարքարանին հրաշքներ գործել տալու իրավունք չունենք: Բայց մեզ զարմացնում էր մեկ բան. արդյոք ի՞նչով էր պարծենում Կ. Պոլսի ազգային սահմանադրությունն յուր 17 տարվա գոռում-գոչումներով, յուր ուրախ կեցցեներով...

Այժմ հասկացանք...

Կ. Պոլսի ազգային սահմանադրությունն ուրիշ ոչինչ չէ եղել, բայց միայն մի մանկական խաղալիք, որ խորամանկ դայակը տալիս է երեխայի ձեռքում, որ նա հանգիստ մնա, որ նրանով զբաղվի, չարություն չգործե... Եվ Կ. Պոլսի տղայամիտ էֆենդիները շատ գոհ և ուրախ էին այս խաղալիքով, և ամեն տարի Բոսֆորի ափերի մոտ տոնում էին իրենց ողորմելի պատրանքը...

Տաճկաց կառավարությունը շատ լավ է ճանաչել յուր հպատակ ազգերի բնավորությունը, նա գիտե, թե ամեն մեկին որպես պետք է խաբել: Այժմ պատրաստել է նա մի ավելի վիթխարի խաղալիք յուր հպատակների ձեռքը տալու համար՝ յուր պետության մեջ ընդհանուր սահմանադրական վարչություն: — Երկու խոսքով կհայտնենք մեր կարծիքը. «Օձը յուր շապիկը կփոխե, բայց խասիաթը էլի այն կմնա...»:

Հոդվածս վերջացնելու վրա էի, ստացա մի նամակ, որ վերաբերում էր Վանա հրդեհին. նամակագիրը վանեցի ծանոթներիցս մեկն էր, որ անձամբ ականատես է եղել անցքին: Թեև Կ. Պոլսի և Թիֆլիսի լրագրներում հրատարակություններ եղան այդ մասին, բայց տեղեկությունները թերի լինելով, հարկավոր համարեցանք այս կտորը որպես հավելված կցել մեր հոդվածի հետ:

Վանա հայերի մեծ մասը բնակվում են Այգեստան կոչված արվարձանում, որ հեռու է բերդից, այսինքն՝ բուն քաղաքից մի քանի ժամվա ճանապարհով: Այգեստանցիք, թե՛ վաճառականներ և թե՛ արհեստավորներ, խանութներ ունեն բերդի մեջ, վաղ առավոտյան գալիս են քաղաքը, մինչև երեկո զբաղված են առևտուրով և արևը մտնելուց հետո դառնում են իրանց տները: Խանութները մնում են հասասների հսկողության ներքո:

Հրդեհից մի քանի շաբաթ առաջ քուրդ բեգերից մեկը բարեկամաբար հայտնում է յուր ծանոթ հայերին, թե այս օրերում մահմեդականների կողմից ձեզ սպառնում է մի մեծ վտանգ: Հայերն առանց այս խոսքը լսելու ևս ամեն րոպե սպասում էին, թե թուրքերը պետք է կոտորեն նրանց, որովհետև Աբդուլ-Ֆեթթահ բեկ չարագործը Տիգրանակերտից վերադառնալով, դեռ վաղուց բոլոր հայերը կոտորելու հրավեր կարդացած էր:

Հայն յուր կյանքից առաջ մտածում է յուր հարստության մասին, որովհետև վերջինը ավելի թանկագին է նրա համար: Այս սպառնալիքները լսելով, հայերը ոչնչով չեն պատրաստվում գալող վտանգի առաջն առնելու, այլ աշխատում են մի կերպով ազատել իրանց իրեղենները: Այգեստանցի հայերը իրանց տներում գտնված թանկագին իրեղենները տանում են քաղաքը և հավաքում են իրանց խանութներում, մտածելով, թե այնտեղ ավելի ապահով կմնան, որովհետև բերդի մեջն է, այնտեղ զինվորներ կան, ոստիկանություն կա և այլն: Եվ այսպես հայերի բոլոր հարստությունը կենտրոնանում է շուկայում:

Գիշերով հասասները նկատում են, որ զանազան կողպած խանութներից այստեղ և այնտեղ մուխ է դուրս գալիս, հասկանում են, որ կրակ կա: Նրանք շտապում են խանութատերերին իմացում

տալու, բայց ոստիկանությունն արգելում է: Նույն միջոցին բերդի զորանոցի գլխից լսելի է լինում փողի ձայն. իսկույն զինվորներով շրջապատվում է շուկան: Զինվորների մեկ մասը բռնում է փողոցների մուտքը և չէ թողնում հայերին, մինչև անգամ խանութատերերին մոտենալ հրդեհի տեղը, իսկ մյուս մասը սկսում է կոտրատել խանութների դռները, ոչ միայն նրանց, որոնցից կրակի նշույլներ էին երևում, այլև այն խանութների, որոնք շատ հեռու էին հրդեհից: Վերջինների մեջ իրանք զինվորները կրակ են ձգում և մի քանի ժամվա մեջ ամբողջ շուկան բոցավառվում է հրդեհի մեջ:

Բայց ի՞նչ են լինում ապրանքները:

Մեծ մասը զինվորներն ու ոստիկանությունը կողոպտում է: Եվ դեռ հրդեհը բոլորովին չճարակված, շուկայում հայտնվում է մի խառնիճաղանջ բազմություն — թուրք, քուրդ և այլ գյուղացի մահմեդականներ. դրանք, որպես երևում է, առաջուց տեղեկություն ունեին պատահելու անցքի մասին, և շրջակա գյուղերից հավաքվելով ցերեկով թաքնված են եղել թուրքերի տներում, և զինվորներից ու ոստիկաններից մնացած ապրանքը դրանք են հափշտակում: Մահմեդականների առջև բաց է լինում կողոպուտի ասպարեզը, մոտ չեն թողնում միայն հայերին: Նամակագիրը ավելացնում է, թե քաղաքի հարուստ հայ վաճառականներից մեկը մինչև անգամ առաջարկում է 500 լիրա զինվորական գլխավորին, որ իրան թույլ տան յուր խանութից ազատել միայն հաշվի գրքերը և այլ թղթեր, դարձյալ մոտ չեն թողնում: Այգեստանցի հայերը հրդեհի մասին ոչինչ չեն հասկանում, որովհետև հեռու էին, իսկ այն հայերը, որ բերդի մեջն են բնակվում, նրանց էլ մոտ չեն թողնում:

Եվ այսպես, ապրանքներից ինչ որ թանկագին էր, բոլորը հափշտակվում է, բայց ինչ որ անպետք էր, կրկին ձգվում է կրակի մեջ: Եվ որպեսզի հրդեհը հաջող կերպով ճարակվի, ավելացնում են նրա վրա հեշտ վառվող նյութեր, որպիսին են՝ վառոդ, նավթ և այլն: Կողոպտված ապրանքները մասամբ թաքցնում են թուրքերի տներում և մասամբ կրում են դեպի մոտակա գյուղերը: Այն գիշեր Ավանց գյուղի նավահանգստի մեջ կանգնած են լինում մի քանի նավակներ, հատկապես այն նպատակով: Ընդամենը կողոպտվել են 2000 խանութներ, որոնցից 1300-ը կրակից բոլորովին զերծ են մնացած, միայն դռները խորտակել են, իսկ 700-ը այրվել է: Այս խանութներն ըստ մեծի մասին պատկանում են հայերին, բայց նրանց թվում գտնված թուրքերի խանութները նամակագրի կարծիքով առաջուց դատարկված են եղել:

Նամակագրի կարծիքով այս անցքը պատահական չէ, այլ առաջուց խորհված և տնօրինված մի դավադրություն է, որի գաղտնիքը պահված է եղել զինվորական պաշտոնեության և տեղային կառավարության երևելի անձինքների մեջ: Եվ գյուղացի կամ քաղաքացի մահմեդականները, դավադրության հոտը առնելով նշանակյալ գիշերը հավաքված են եղել, որ իրանք էլ մասն ունենան ընդհանուր կողոպուտից: Եվ թուրք բեկի՝ հրդեհից մի քանի շաբաթ առաջ հայտնված նախազգուշությունն ուրիշ նպատակ չէ ունեցել, բայց միայն այն, որ հայերը երկյուղ կրելով, նաև իրանց տնային հարստությունը հավաքեն շուկայում: Որովհետև հայ հասարակությունը, թեև մահմեդական ամբոխից կասկածներ ուներ, բայց նա կառավարությունը և նրա զինվորական ուժը միշտ յուր պաշտպան էր համարում: Այս պատճառով շուկան նրա ապահով տեղն էր, դրված լինելով ոստիկանության և հասասների հսկողության ներքո, և շատ մոտ էր զինվորանոցին, յուր բերդի մեջը գտնվելով: Թեև նամակագրի ենթադրությունը դեռևս չապացուցված մի կարծիք է, այսուամենայնիվ, մի քանի փաստեր հաստատում են այս կարծիքը, թե հրդեհը մի հնարած

պատրվակ է, հափշտակության մեղադրանքը նրանով ծածկելու համար: Հրդեհից մի քանի օր առաջ զինվորները գնելիս են եղել մոմպատներ և այլ վառվող նյութեր: Եվ նույն գիշերվա երեկոյան պահուն, երբ պատահել է հրդեհը, զինվորներից շատերն այս և այն խանութին մոտենալով, ձևացրել են, թե բան են գնում (ճիշտ այն ժամանակ, երբ խանութպաններն իրանց կրպակները կողպելիս են եղել) և աննկատելի կերպով խանութներում այրվող բաներ են ձգել: Նամակագիրը բերում է մի արդեն հայտնված ապացույց յուր խոսքերին. իբր թե մի վաճառական, երբ խանութը կողպելու վրա էր, մոտենում են նրան երկու զինվորներ, նրանցից մեկը խնդրած ապրանքն յուր ձեռքն առածի պես փախցնում է, խանութպանը նրա ետևից վազելով, կամենում է բռնել և ապրանքը ետ առնել, նույն միջոցին մյուս զինվորն, որ մնացել էր խանութի մոտ, մի փաթաթած բան ձգում է նրա մեջ և հեռանում է: Վաճառականը վերադառնալով յուր խանութը, գտնում է այնտեղ մի կտավի կտորի մեջ փաթաթված շիկացրած ածուխի կտորներ, որ արդեն սկսել էր վառել յուր փաթեթը և ընկած էր բամբակյա գործվածքների մեջ:

Մյուս ավելի կասկածանք հարուցանող փաստն այն է, որ հափշտակության գլխավոր գործիչները, որ եղել են զինվորները, հրդեհի առավոտը փոխում են և հեռացնում են քաղաքից, նրանց տեղը բերելով նորերին: Այս փոփոխությունն այլ նպատակ չունի, եթե ոչ ավազակների հետքը կորցնել և Տաճկաստանի այժմյան զինվորական խռովության մեջ թաքցնել չարագործները: Նամակագրի կարծիքով, այս անցքն առանց նպատակի չէ եղել, իբր թե տաճկաց կառավարությունն յուր այժմյան տագնապի մեջ կասկած է ունեցել Վանա հայերից, չիցե թե ռուսների հետ պատերազմ ծագելու միջոցին նրանք թշնամուն ձեռնտվություն անեն, և այս պատճառով մտածել է առաջուց նյութապես տկարացնել նրանց: Մեր կարծիքով այս ենթադրությունը անտեղի է, որովհետև տաճկաց կառավարությունը շատ լավ է ճանաչում հայերին, նա գիտե, թե որքան ընտելացած են հայերն յուր բռնակալությանը, նա գիտե, թե որպիսի սիրտ են կրում հայերը... Մենք նայում ենք այս անցքի վրա, որպես մի խորամանկությամբ հնարված հափշտակության վրա, ավելի ոչինչ:

Ընդհանուր վնասի մասին նամակագիրը դժվարանում է հաշիվ տալ, բայց կարծում է, թե շատ մեծ պետք է լինի, քանի որ Վանա վաճառականությունը հայերի ձեռքումն է, և Վանը իր շրջակա գավառների առևտրական կենտրոնն է:

Վանա հրդեհի անցքի մեջ նկատվում է միևնույն երևույթը, ինչ որ տեսանք գավառների բոլոր հարստահարությանց մեջ, ուր սպանություններն ամենափոքր թվանշաններն էին կազմում: Այստեղ ևս ոչ մի սպանություն չէ պատահում, երևում է, որ հայերն իրանց ճակատագրական թուլասրտությամբ կանգնած, նայելիս են եղել, թե որպես կողոպտում են իրանց... Բայց Վանա մեջ հայերն ավելի բազմաթիվ են քան մահմեդականները... Բայց հայը կյանքի կռվի մեջ ունի յուր առանձին զենքերն յուր կորուստը դարձնելու համար: Վանեցի հայերը հեռագրում են իրանց Կ. Պոլսում եղած ընկերներին. «մեզ այստեղ կողոպտեցին, դուք էլ այնտեղ ումից որ ապրանք եք առած, փողը մի տվեք...»:

Վանա հրդեհի մասին դրանից ավելի դատել առայժմ անտեղի է, քանի որ գործը բոլորովին պարզված չէ: Կ. Պոլսի լրագրների մեջ արդեն ծանուցված էր, թե Բարձ. Դռնից առանձին մասնաժողով նշանակված է այս անցքը քննելու համար: Կսպասենք, մինչև մասնաժողովն յուր գործը վերջացնե, թեև հավատացած ենք, որ ճշմարտությունը ոչ բոլորովին պիտի երևան ելնի:

ԽԱՎԱՐԻ ԱՐԲԱՆՅԱԿՆԵՐԸ

Մարդկության պատմագրությունը մեզ ուսուցանում է, որ ամեն մի հասարակական գործիչ, — երբ նա փոքր ի շատե բարձրանում է նույն հասարակության ստորացած, մինչև գետին հավասարված մակերևույթից, երբ նա աշխատում է վերականգնել նորան և դուրս քաշել անբարոյականության ցեխից, — նա դառնում է ամբոխի հալածանքին առարկա և զոհ նորա խավար նախապաշարմունքներին: Թողնենք եվրոպական ազգերի կյանքում պատահած բազմաթիվ օրինակները, դառնանք մեր ազգի պատմական անցյալին: Մեծն Տրդատ, որ մտցրուց Հայաստանում քրիստոնեության լույսը, ստացավ ամբոխից այդ սրբագործության փոխարեն թունալի բաժակ. նորա մեծ գործակիցը, Սուրբն Գրիգոր, հալածված ժողովրդից, թողած նորան, հեռացավ և յուր ծերության վերջին մխիթարությունը գտավ առանձնակեցության մեջ Մանյա այրերում, ուր և վախճանվեցավ անհայտությամբ: Արիստակեսը սպանվեցավ, Մեծն Ներսես մահացու թույն ընդունեց և այլն: Ինչո՞ւ ենք քրքրում պատմության խորքերը, գանք ավելի նոր ժամանակներին: Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանցը մեռավ Փարիզում, Ալամդարյանցը յուր կյանքի մեծ մասը անցրուց աքսորանքներում մեր եկեղեցականների աններողամտությունից: Ստեփաննոս Շահնազարյանցի և նորա արժանահիշատակ աշխատակցի պատմությունն ամենեցուն հայտնի է, շատ տարիներ չեն անցել, որ մտածում էին «Հյուսիսափայլի» տետրակները հավաքել այրելու համար:

«Հյուսիսափայլի» անկումից հետո տիրեց, եթե կարելի է այսպես կոչել, գրականական մեռելությունը: Երևեցան մի քանի լրագիր, ամսագիր, բայց նոցա չքանալն այնպես շուտափույթ եղավ, որ յուրյանց հետքն անգամ չթողեցին: Շնչասպառ «Մեղուն» դեռ յուր դանդաղ ընթացքը շարունակում էր, վերջապես նա էլ ընկավ: Հայտնվեցավ Գերմանիայից մի ուսանող, նա արհամարհեց փառքը, աստիճանը և աշխարհային բոլոր բարօրությունքը, որոնց հասնելու հարմարություններն ուներ, կամեցավ ծառայել հասարակությանը և յուր ազդին: Նա հիմնեց մի խմբագրություն: Երևեցավ «Մշակը»: Առաջին անգամ մի հայոց թերթ ազդեց ժողովրդի վերա, շարժում ձգեց, վիճաբանություններ հարույց, գրգռեց ժողովրդի հարցասիրությունը, մի խոսքով՝ էլեկտրական ցնցում տվեց նորա թմրած անշարժությանը: Այդքանը բավական էր բորբոքել խավարասերների նախանձը:

Ազգի լուսավորությունը և նրա տնտեսական բարօրությունը հաստատուն պահպանել «Մշակի» սուրբ նպատակն է, որին նվիրել է յուր գործունեությունը: Այս նպատակին հասնելու համար, այո՛, «Մշակը» չի քարոզել փտած ազգասիրություն, այլ ընդհակառակն, անխնա հարձակվել է, մտրակել է ամեն հասարակական, տգեղ երևույթները: Նա մերկացրել է ժողովրդի կյանքի ամեն մի այլանդակությունները և դառն ատելությամբ պարսավել, պախարակել է նորանց: Նույնիսկ ատելության մեջ կայացած է եղել նորա սերը դեպի ազգը և դեպի ժողովուրդը: Ճշմարիտ է, եզվիտական կեղծ ժպիտը երեսին «Մշակը» չէ շողոքորթել ամբոխի հաճույքներին, այդ անում են նոքա, որք ցանկանում են ավելի ևս ծանրացնել ազգի թմրությունը և նորա անշարժությունից ու տգիտությունից օգուտ քաղել: «Մշակի» ուղղությունը, այո՛ բացասական է, նա խորին ատելությամբ աշխատում է և պիտի աշխատե հեռացնել ամեն մի վնասակար տարր ազգային մարմնից: Այդ յուրաքանչյուր բարեխիղճ վիրաբույժի պաշտոնն է, որ կտրում է մարմնի փտած և ապականված մասը, նորա կենդանությունը պահպանելու համար:

Նա միշտ պաշտպանել է ազգի լեզուն և նորա գրականությունը: Նա միշտ աշխատել է ցույց տալ ուղին, որով նա կարող էր հասնել ճշմարիտ գիտության և լուսավորության: Նորա նյութական և տնտեսական վիճակը բարվոքելու համար ցույց է տվել և պիտի ցույց տա բոլոր միջոցները: Մեզ մեղադրում են, թե մենք հերքեցինք բոլոր ազգային ուժերը: Որո՞նք են մեր ուժերը: Մենք արիստոկրատիա չունենք: Փառք աստուծո, որ չունենք: Մենք ունինք վաճառական դաս... Մենք ունինք արհեստավոր դաս, որ այսօրվա օրս էլ կոշիկը այնպես է կարում, ինչպես մի ժամանակ հագնում էր Արամը կամ Արմենակը: Մենք ունինք երկրագործ դաս, որ մաշվում է յուր նահապետական ծանր աշխատության մեջ և նորա վաստակը խլում են կալվածատերը, մանրավաճառը և այլն: Բայց ինչ որ վերաբերում է ազգային ոգուն, սրա գործիչ զորություններին մենք չունենք այն հին կամ նոր սերունդ կոչված բաները: Մեզանում թե՛ հինը և թե՛ նորը եգիպտական միակերպ մումիաներ են ներկայացնում, այն զանազանությամբ միայն, որ նոր սերունդը բավականին խարդախված, օտարացված և անպիտանացված է, մինչդեռ հինն ապրում է նախկին բնավորությամբ:

Մենք բավականին խաբեցինք մեզ ու մեզ, երեխայի նման ամեն մի ազգային չնչին հայտնություններով ուրախացանք, ոգևորվեցանք այն բոլոր բաներով, ինչ որ հային էր պատկանում, ատեցինք այն ամենը, ինչ որ օտարինն էր, սիրելի էր մեզ ամեն գործ, ուր հայն էր գործում, թող լիներ նա անօգտավետ, փույթ չէ: Մեր որդիների անունը Տիգրան, մեր աղջիկների անունը Աշխեն դրեցինք, մեր գրասեղանների առջև «Ոգի Հայաստանի» պատկերը կախեցինք: Բայց ի՞նչ եղավ այդ մոլի ազգասիրական շնորհքների արդյունքը, մի դառն անձնախաբեություն: Երբ քննեցինք մեզ ու մեզ, տեսանք, որ մի ողորմելի դատարկություն է տիրում մեր կյանքին:

«Օրհնած, ասում էր մեզ, մի քանի տարի առաջ ավելի վատ էր...»: Հայը միշտ այսպես է մխիթարում յուրյան, նա գոհ է, որ կես քայլ առաջ է գնացել, բայց երևակայել անգամ չէ կարող, թե քանի հազարավոր մղոններով ետ է մնացել զարգացած ազգերից: Բարձյալ ազգի անշարժության վերա թուխս նստած պատվելիներն, այդ հնդկական վամպիրները, ուզում են ավելի ևս ծանրացնել նորա շունչը, յուրյանց մաշկաթևիկներով զով սփռելով նորա երեսին, որպեսզի կարողանան ավելի հանգիստ կերպով ծծել յուրյանց զոհերի արյունը... Լույսը միշտ ատելի է նորանց, որովհետև չղջիկները սիրում են թափառել խավարի մեջ...:

Ահա, սիրելի ընթերցող, մեր այժմյան հասարակական կյանքի տխուր պատկերը, բայց մենք ունինք մի բան, որ մոռացա քեզ ասել, մի քանի դեռևս անհայտ երիտասարդներ, որոնց հալածում են ազգուրաց, դավաճան, հերետիկոս և այլն անուններով. — դոքա են մեր ուժերը:

ԴԱՏԱՐԿ ՀՈՒՅՍԵՐՈՎ ԵՆՔ ԽԱԲՎՈՒՄ

Մինչև երեխան լաց չէ լինում

Մայրը ծիծ չէ տալիս:

ԱՌԱԾ

Զարմանալի բան է հույսը:

Նա մարդերի մեջ հայտնվում է երկու կերպարանքով. մեկ, որ մարդը գործում է, աշխատում է և ամենևին չէ թուլացնում իր եռանդը, և հույս ունի, որ կհասնի իր նպատակին: Մյուս, որ մարդը ոչինչ չէ շինում, ծույլ է, հանգիստ իր տեղը նստած է, և հույս ունի, թե մի օր կստանա այն, ինչ որ ցանկանում է:

Մեր խոսքը վերջին տեսակի վրա է:

Կան աղքատներ, որ միշտ երևակայում են, թե մի օր գանձ կգտնեն և կհարստանան: Դուք քննեցեք մի ստրուկ և ծույլ ժողովրդի առակները, առածները, լեգենդաները ու հեքիաթները, և կտեսնեք, որ նրանց մեծ մասը թաքուցած գանձերի վրա է: Աղքատի երևակայությունը մի՛ ուրիշ բան չէ կարող ստեղծել: Այնպես էլ քաղցած հավը երազումը կուտ է տեսնում և սկսում է իր ոտները կտցահարել...

Այս տեսակ հույսերը խանգարված երևակայության և ուղեղի հիվանդության ցնորքներ են: Այս տեսակ հույսերը գժերի երազներ են:

Այս տեսակ հույսերով ապրում են ոչ միայն մասնավոր անհատներ, այլ ամբողջ ժողովուրդներ և ամբողջ ազգեր: Մինչև այսօր հրեից ազգը սպասում է, թե կհայտնվի մի մարդ, որ կնորոգե սուրբ տաճարը, որ կբարձրացնե Երուսաղեմը իր ավերակների փոշիներից և կվերադարձնե Իսրայելի կորած փառքը: Այն ժամանակ աշխարհի հզոր թագավորները, մի հասարակ հրեայի փեշից բռնած ողորմություն կխնդրեն...:

Երուսաղեմը ընկավ, Իսրայելը փոշու նման ցրվեցավ բոլոր աշխարհի վերա, բայց Աբրահամի որդիքը տակավին այդ հուսով են ապրում...:

Հույսը այնքան սաստիկ ներգործություն ունի մարդկային երևակայության վրա, որ բոլոր ազգերի կրոնքները նրան իրանց գլխավոր հիմունքներից մեկն են դրած: Նա է ոգևորում նահատակներին համբերությամբ տանել բռնակալ ձեռքից սարսափելի տանջանքերը: Նա է հանգստացնում՝ վշտակիր ֆաքիրի անտանելի ճգնությունները: Նա է թելադրում մարդուն զոհել իրական կյանքը, ատել աշխարհը և նրա վայելչությունները, մի գերբնական կյանքի բարություններին սպասել տալով: — Կրոնը, որպես վերացական սահմանադրություն, և վերացական հիմքի վրա է դրված, դա է հույսը:

Հույսը մի անդունդ է, որի անեզրական դատարկության մեջ մարդը մխիթարվում է այն բաներով, որ իսկապես չունի:

Դարտակ հույսը ծուլացնում է մարդուն, խլում է նրանից իր ինքնագործունեությունը և զրկում է տոկուն աշխատութենից: Դարտակ հույսը մարդուն ամեն բան դրսից է սպասել տալիս նա չէ թողնում, որ մարդ կանգնի իր սեփական ոտների վրա: — Նա միշտ նեցուկ է որոնում: Եվ այս պատճառավ մարդկային առաջադիմության մեջ չկա մի ավելի վնասակար բան, քան թե ցնորամիտ հույսը... Նրա խաբեական երազների մեջ, մարդ զրկվում է իր բոլոր ցանկությունների ստվերների հետ...:

Ինչ որ գործում է դարտակ հույսը մի անհատի կյանքի մեջ, նույնը գործում է նա մի ազգի պատմության մեջ: Քննեցեք մի ազգի պատմություն և այդ թո՛ղ լինի մեր ազգի պատմությունը, և

կտեսնեք, թե ո՛րքան մեծամեծ վնասներ է կրել նա, ո՛րքան կորցրել է դարտակ հույսերից հրապուրված, և տակավին չէ խրատվել իր սխալներով74:

Ահա 850 տարի է, որ Հայաստանը մոնգոլական ցեղերի լծի տակ հեծում է. քաղաք չմնաց, որ մի քանի անգամ նրանցից կործանված չլինի. մեր աշխարհում մի քիչ տեղ չմնաց, որ նրանք արյունով չողողեին, տաճար չմնաց, որ նրանք չպղծեին, կամ իրանց կիսալուսինը նրա կաթողիկեի վրա չտնկեին: Շատ անգամ ամբողջ գավառներ ամայի անապատ դարձան այս բարբարոսների արշավանքներից. շատ անգամ բյուրավոր ընտանիքներ ոչնչացան գերության և հալածանքի մեջ: Սուլթանները հազարավոր լեզուներ կտրել տվին հայերեն խոսելու համար: Անգորայի, Տիգրանակերտի, Խարբերդի և Փոքր Ասիայի շատ կողմերում մայրենի լեզուն կորավ հայի բերանից: Եվ մոնղոլական այլանդակ կերպարանքը գեղեցկացավ, կանոնավոր ձև ստացավ հայոց գեղեցկուհիները բռնությամբ դեպի հարեմ քաշ տալով: — Կրկնում ենք. 850 տարի է, որ թուրքերը կատաղի գազանի նման ուտում, մաշում և սպառում են հայոց ազգի մարմինը, և նա համբերում է...:

Ասում են, պատմական հալածանքները թողնում են պատմական ոխակալություն: Մի ազգ չէ մոռանում մի ուրիշ ազգի բարբարոսությունները, որ գործել է իր նախնիքների դեմ: Հույնը, պարսիկը ատում են հայերին, որովհետև հայերը ունեցել են նրանց պապերի հետ փոքրիկ հաշիվներ: Բայց հայը ոչ ոքին չէ ատում, չնայելով, որ նա բոլոր իր շրջապատող ազգերից հալածանքներ է կրել, հարվածներ է ստացել: Եվ հայի այս ներողամտությունը առաջ է գալիս ոչ թե նրա քրիստոնեական եղբայրասիրութենից, այլ նրա հոգեկան անզգայութենից...

Դիակները ատելություն չունեն. դիակները լուռ համբերություն ունեն...

Այո՛, 850 տարի է, որ հայը մոնգոլական կրակի մեջ այրվում է և մի ձայն, և մի բողոք չէ բարձրացնում: Դա հայի մեռելության նշանն է, որ նա պատվի, ինքնասիրության և ազատության զգացում չունի: — Ասում ենք մեռելության, և ոչ ստրկության, որովհետև դրանով չափազանց պատված կլինենք նրան, որովհետև ստրուկը գոնյա իր սրտում թաքցրած ունի մի խուլ ատելություն դեպի իր բռնակալը, և հարմար միջոցում դուրս է ժայթքում: Բայց հայը այդ էլ չունի:

Հայը ունի այն երազական ցնորքը, որ մենք հույս կոչեցինք, որով ապրում են, որով մխիթարվում են ծույլ և դանդաղկոտ ժողովուրդները, թե մի օր գերբնական կերպով ազատված կլինեն...

* * *

Ահա՛ զարկեց ժամը և Տաճկաստանի հարստահարված քրիստոնյաների վիճակը պիտի որոշվի: Քաղաքագետները դրան կոչում են արևելյան հարցի լուծում: Այս բազմադարյան խճճված հանգույցը պետք է լուծվի սրով: Հարստահարված ազգերը սուր բարձրացրին և մի հզոր պետություն նրանց պաշտպան հանդիսացավ, կոտորածը սկսվեցավ, և տակավին շարունակվում է...:

Բայց ի՞նչ արավ հայը:

Ոչինչ: Նա իր տեղում հանգիստ նստեց և խոտի նման կռվողների ոտքի տակ տրորվեցավ, և նրանց պատերազմական փոշու մեջ խեղդվեցավ: Հայի գլխին կատարվեցավ այն առածը, թե «ձին ու ջորին կռվեցան, էշը մեջտեղում սատկեցավ»:

—Ի՞նչ կարող էր անել հայը, — հարցրեց բարեկամներիցս մեկը, երբ մի օր այս առարկայի վրա խոսում էինք:

—Կարող էր ինքն էլ զենք բարձրացնել, — պատասխանեցի ես:

—Նա այդ բանի մեջ շնորհք չունի:

—Ուրեմն ոչինչ պահանջելու իրավունք ևս չունի:

—Ի՞նչու:

—Որովհետև ազատություն տրվում է այն ազգերին, որոնք իրանց ազատությունը սրով պաշտպանել գիտեն: Առանց արյունի ազատություն չկա, որպես առանց զոհերի փրկություն:

—Բայց դուք մոռանում եք ընդհանուր մարդասիրությունը, — ասաց բարեկամս:

—Դա մի ուռկան է, որով որսում են մեզ նման հիմարներին կրկին ստրկացնելու համար:

—Բայց դուք մոռանում եք, որ մեր օգուտը մեր լռության և մեր հանգստության մեջն է...:

—Այդ ես հասկանում եմ, հայը միշտ սովոր է այսպես մտածել. «Թո՛ղ ուրիշները փրթեն, ես կխփշտեմ»: — Այժմս էլ երևակայում է նա օգուտ քաղել ուրիշի թափած արյունից:

—Բայց ես հույս ունեմ, հաստատ հույս ունեմ, — կրկնեց բարեկամս, — որ այս պատերազմով արևելյան հարցը կլուծվի, և հայն էլ կստանա իր մասն ու բաժինը:

—Դարձյա՛լ հույս... Ռամկորեն ասում են, «հույսը ցանեցին ու տեղումը ոչինչ բուսավ»:

Մեզանից շատերը այդ հույսը ունեն: Բայց թե ի՞նչ հիմքի վրա է կայացած նա, հայտնի չէ: Միայն մենք ուրախանում ենք, երբ եվրոպական որևիցե լրագիր հայերի մասին ծուռ ու սխալ կերպով մի բան է հայտնել: Մխիթարվում ենք, որ եվրոպացին արժան է համարել արհամարհված հայի մասին խոսել: Մենք մխիթարվում ենք, երբ Եվրոպայի որևիցե քաղաքում, մի ժողովի մեջ հայկական հարց է բարձրացել: Տեսեք, ասում են, մեզ վրա ուշադրություն են դարձնում, մեր բանը պրծած է... Թուրքիայի հայը այսուհետև ազատ է... Մենք ուրախանում ենք, որ սուլթանը հայոց պատրիարքի հետ ողորմածությամբ է խոսացել, — նրան բարձր պատվանշանի է արժանացրել. — այդ բարձրագույն գութը ազգին է վերաբերում, ասում ենք, և մխիթարվում: Մենք ուրախանում ենք, մտածելով, որ ռուսը պատերազմը քրիստոնյաների իրավունքի և ազատության համար է հրատարակել. ուրեմն հայն էլ օգուտ կքաղի ռուս զինվորի թափած արյունից:

Եվ ուրիշ շատ բաներ մտածում ենք մենք...:

* * *

Շա՛տ լավ: Եվրոպացին խոսում է իր լրագրի մեջ, խոսում է իր ժողովների մեջ, ռուսն էլ արյուն է թափում, բայց ի՞նչ է անում ինքը հայը:

Նա իր տեղում անհոգ նստած է, նա լուռ է:

Մի լրագիր, մի ազգային թերթ միայն իր բողազը պատառում է: Բայց նրա ձայնը կարո՞ղ է հասնել Եվրոպայի ականջներին, քանի որ նույն իսկ հայոց լսելիքը խլացած են նրա համար: Այս լրագիրը առաջարկեց մի խումբ երիտասարդներ ուղարկել Եվրոպայի գլխավոր քաղաքներում մեր ցավերը հրատարակելու համար: Կատարվեցա՞վ: Այս լրագիրը առաջարկեց կազմել մի գիտնական ընկերություն և հայերի բոլոր հարստահարությունները առանձին գրքույկներով և զանազան լեզուներով հրատարակել, ու ամեն տեղ տարածել: Կատարվեցա՞վ: Այս լրագիրը հայտնեց, թե հասել է այն ժամանակը, երբ մեր եղբարց փրկության համար հարուստը չպետք է խնայե իր արծաթը, գիտնականը չպետք է խնայե իր հանճարը, եկեղեցականը չպետք է խնայե իր ազդեցությունը ու ջանքը, իսկ աշխարհականը, ռամիկը չպետք է խնայե իր արյունը: Այս լրագիրը շատ բաներ առաջարկեց, շատ բաներ խոսեց, բայց ի՞նչ արեցին կարդացողները: Ո՛չինչ:

Ուրեմն ի՞նչ կարող ենք հուսալ քանի որ այսպիսի անդամներից է բաղկացած մեր ազգությունը: Հարուստը իր փողն է պաշտում: Գիտնականը եռանդ և անձնազոհություն չունի: Եկեղեցականը անտարբեր է մնում: Աշխարհականը, ռամիկը սիրտ չունի, սիրտը մեռած է...

«Մեր լռության մեջ են մեր շահերը», — ասում են հիմար իմաստունները:

Բայց գիտե՞ք հայի առածը՝ «մինչև երեխան լաց չէ լինում, մայրը ծիծ չէ տալիս»: Եթե այրական քաջություն չունենք, գոնյա երեխայի տրտունջ ունենանք. եթե ոչ, Եվրոպան մեր լռությունը բոլորովին ուրիշ կերպ կբացատրե. նա կմտածե, թե Տաճկաստանի հայը գոհ է իր վիճակից. և իրավունք էլ ունի այսպես մտածելու:

Ո՞ւր մնացին Կ. Պոլսի այն տաք գլուխները, որոնց բերանում անդադար հնչվում էր՝ «ռևոլյուսիոն մը ընելու է» խոսքը: Ո՞ր ծակը մտան այն ցնորամիտ երգիչները, որոնք իրանց տաղերի մեջ Հայաստանի անկախությունն էին երազում: Եվ ո՞ր օրվա համար էին այն ֆրանսիագետ և անգլիագետ պարոնների գրիչները, որոնք շատ անգամ մտածում էին այդ լեզուներով լրագիրներ հրատարակել հայոց ցավերը Եվրոպային հայտնելու համար:

Բոլորը լռվեցան, երբ տեսան բաշիբոզուկների սվինները: Բավական չէ, որ օտարը հայի մասին խոսում է. պետք է նա ևս, եթե չբարձրացրեց իր սուրը, գոնյա բարձրացներ իր ձայնը: Բայց այս բանի մեջ ևս նա շնորհք չունեցավ: Մինչև այսօր մի պաշտոնական ձև ունեցող բողոք չհայտնվեցավ հայերի կողմից: Մինչև այսօր մի ազգային պատգամավորություն չդիմեց ուր որ հարկն էր: Ժողովուրդը ոչինչ չարեց. ոչինչ չգործեցին և ժողովրդի ներկայացուցիչները:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը շողոքորթում է, կեղծավորվում է, և հայ եկեղեցականի հատուկ սովորությամբ՝ ազգի շահերը իր փառքին է զոհում: Պատրիարքը ստիպված է այսպես վարվել, մտածում են կարճատեսները: Դիցուք թե, նա այնքան անձնազոհություն չունի, որ իր ժողովրդի իրավունքները պաշտպանելու համար՝ հունաց Գրիգորի նման իր պատրիարքարանի դռանը

կախաղան հանվի, դիցուք թե, նրա լեզուն Կ. Պոլսում կապվում է, բայց ո՞վ էր արգելում նրան թողնել Թուրքիայի մայրաքաղաքը, ընտրել մի եվրոպական քաղաք, թող այդ լիներ Լոնդոն, և այնտեղից իր ժողովրդի բողոքներին թարգման լիներ, ուր որ հարկն էր: Թող պատրիարքարանը նրա ծախսերի համար իր երեք հազար լիրա պարտքի վրա ավելացներ հազար լիրա ևս. պոլսեցիք սովորել են վճարել իրանց պատրիարքարանի պարտքերը:

Բայց ո՛չ, սուլթանի մի ժպիտը պատրիարքին մոռանալ տվեց հայ ժողովրդի արտասուքը և արյունը...:

Ինչո՞ւ ենք մեղադրում պատրիարքին, երբ ընդհանուր հայոց կաթողիկոսը, ազգի հոգևոր ներկայացուցիչը, նույնպես լռություն է պահպանում: Մի խնդիր, որ գուցե դարերով այլևս չպետք է կրկնվի, մի խնդիր, որով պետք է վճռվի Տաճկաստանի հայոց ապագան — ընդհանուր հայոց հայրապետը իրան անտարբեր է պահում դեպի այն, նա, որին միայն է պատկանում ազգի իրավունքների պաշտպանության ձայնը:

Հայոց կաթողիկոսի հայրապետական աթոռը մի ապահով երկրում է դրած, թուրքը նրան երկյուղ չէ կարող սպառնալ. բայց ինչո՞ւ է լուռ:

* * *

Այսպես չէ, որ մենք ենք մտածում: Մեզանում կան մի տեսակ կարճատեսներ — դժբախտաբար նրանց թիվը փոքր չէ, որոնք երևակայում են, թե հայի ապագան Տաճկաստանումն է, թե հայի գոյությունը կապված է թուրքաց կառավարության գոյության հետ: Նրանք մտածում են, թե այժմյան բարբարոսությունները, հարստահարությունները մի օր կվերջանան, երբ թուրքը կքաղաքակրթվի, այն ժամանակ, ասում են, հայը քաղաքացու հավասար իրավունք և ազատ կյանք կվայելե:

Այդ ցնորք է:

Թուրքը այսօր անկիրթ բարբարոս է, բայց քաղաքակրթվելուց հետո կդառնա կրթյալ ավազակ, և այն ժամանակ ավելի վտանգավոր կդառնա: Նա այսօր բռնությամբ հայի տղան, աղջիկը և կինը հափշտակում է և մահմեդական է շինում, բայց էգուց այնպիսի հրապուրիչ ձևեր կմտցնե, որ հայերը իրանց կամքով կդիմեն դեպի մահմեդականի մզկիթը: Նա այսօր ավազակի պես է կողոպտում, բայց էգուց այնպիսի օրենքներ կդնե, որ հայը ամենևին չի էլ զգա, որ իր աշխատության վաստակը մեծ մասամբ մտնում է արքունի գանձարանը:

Եվ ուրիշ կերպ լինել կարելի չէ, քանի որ տիրող ազգը աշխատելու շնորհք չունի, և միայն զենքով իշխելու քաջություն ունի: Այսպիսի ազգը պահպանում է իր զորությունը հպատակ ազգերի ձեռքի աշխատանքով: Թուրքը մի զինվորական ազգ է: Երկրի վաճառականությունը, երկրագործությունը, արհեստը, մշակությունը, բոլորը հպատակ և ոչ-մահմեդական ազգերի ձեռքումն է. — հայտնի բան է, որ դրանք պետք է աշխատեն թուրքի համար: Թե միշտ այսպես է եղել զինվորական ուժերի վրա հիմնված ազգերի և պետությունների հարաբերությունը իրանց աշխատասեր, բայց անզեն հպատակների հետ, — դա պատմության մեջ մի ապացուցված բան է:

Զինվորական ուժերի վրա հիմնված պետությունը, այլ խոսքով, մի ազգ, որ ամբողջապես բաղկացած է զինվորականներից, մի վիթխարի վիշապ է, որ կլանում է, ուտում է, ոչնչացնում է ինչ որ արդյունաբերում է ողորմելի հպատակի աշխատասեր ձեռքը: Այս վիշապը կուլ է տալիս ամբողջ ազգեր ու ժողովուրդներ իր մարմինը պարարտացնելու համար:

Մենք ունենք պատմություն, 850 տարվա պատմություն, թե ինչպես է վարվել մեզ հետ թուրքը: Նրա ամեն մի տողը արյունով և արտասուքով է գրված: Ով որ ուրանում է պատմությունը, առաջ ինքն է կնքում իր դատապարտության դատակնիքը:

Մի՞թե երեկվա գազանը կարող է այսօր հրեշտակ դառնալ: Մինչև նրա հրեշտակ դառնալը, Թուրքիայում հայի անունը միայն մնացած կլինի:

* * *

Ժամանակը մոտեցավ, պատերազմը վերջանալու վրա է, բայց հայը տակավին մի նշանավոր տնօրենություն չէ արած իր համար: Մինչև այսօր փոքր ի շատե աչքի ընկնող բան, որ երևցավ, դա էր Սեթ Աբգարի տետրակը: Բայց ի՞նչ մեծ նշանակություն կարող է ունենալ մի փոքրիկ տետրակ այնքան դարերի և մանավանդ այժմյան ցավերը արտահայտելու համար, որոնց ամբողջ հատորներով գրքեր չեն բավական:

Մյուս, ինչ որ լսվել է մինչև այսօր, ճանճի բզզոցներ կարելի է համարել, որոնք կարող են միայն ծիծաղ շարժել, և ոչ ցավակցություն: Եվ ի՞նչ նշանակություն կարող են ունենալ մեր բզզոցները եվրոպական ընդհանուր մարդասիրությունից զուրկ, եսական քաղաքականության առջև, քանի որ սլավոնական ցեղերի թնդանոթների որոտմունքը, և նրանց թափած արյան մրմունջը ազդեցություն չեն գործում:

Իսկ այդ պետք չէ, որ հուսահատեցնե մեզ: Եվ եթե Թուրքիայի հայի դաժանական դրությունը չի բարվոքվի ևս, գոնյա պատմության դատապարտութենից ազատվելու համար, գոնյա ապագա սերունդի մոտ սևերես չմնալու համար մենք պետք է թափենք մեր բոլոր ճիգը ներկա հանգամանքներից օգուտ քաղելու, և եթե չհաջողվի ևս, մեր որդիքը կասեն, թե մեր հայրերը աշխատեցին...

ԻՆՔՆԱԽԱԲԵՈՒԹՅՈՒՆ

Ծանի՛ր զքեզ

Ինքնախաբեությո՛ւն... դա մի շատ հասարակ բառ է, բայց նրա մեջ թաքնված են մարդու բոլոր թշվառությունները: Տեսնում ես մեկը հիմար է, բայց կարծում է, թե խելք ունի: Մյուսը երկչոտ է, կարծում է, թե առյուծի սիրտ ունի: Երրորդը ոչինչ չէ սովորել, բայց իրան հանճար է երևակայում: Չորրորդը չարագործ մեկն է, բայց իրան առաքինության տիպար է համարում: — Այս բոլորը առաջ է գալիս ինքնախաբեությունից:

Ինքնախաբեությունը մի աչք միայն ունի և նա ամեն բան լավ կողմից է տեսնում, նրա մյուս աչքը կույր է տգեղություններ, այլանդակություններ և մոլություններ տեսնելու համար: Եվ այս պատճառով այն թշվառականը, որ մի այդպիսի ողորմելի դրության մեջ է գտնվում, միշտ գոհ է իր

վիճակից, որովհետև իր մեջ թերություններ չէ տեսնում: Եվ դրա համար նա միշտ անշարժ է մնում. ոչ մի ձգտում դեպի առաջադիմություն և ոչ մի պահանջ կյանքից չունի. — իրան ամեն բանով լիացած է համարում:

Ինքնախաբեությունը բարոյական ինքնասպանություն է. մի մեռելություն է, որի մեջ մարդկային բոլոր կրքերը հանգիստ են...

* * *

Ինքնախաբեության հակառակն է ինքնաճանաչությունը, նրա հայրը նախանձն է, իսկ մայրը՝ դժգոհությունը: Նա ոչինչ բանով բավական չէ: Նա շատ բան ունի, բայց միշտ մտածում է, թե սակավ ունի: Նա միշտ դեպի վեր է նայում, աշխատում է բարձրանալ: Նա ըմբռնել է ընդհանուր մարդկային կատարելությունները, նա ծանոթ է բարձր և վսեմ գաղափարների հետ, և իրան համեմատելով կատարելագործված ընդհանրության հետ, գտնում է շատ փոքր և փոքր...: Դրա համար միշտ դժգոհ է: Նա կրկնում է Սոկրատեսի հետ. «Ես միայն մի բան գիտեմ, այն է, որ ոչինչ չգիտեմ»: Այդ խոսքի մեջն է ինքնաճանաչության բոլոր վսեմությունը:

Երանելի է այն մարդը, որ այսպես է զգում: Այստեղից է առաջ գալիս տոկուն աշխատությունը, դա է ոգևորում մարդուն դեպի անդադար առաջադիմություն, դա է ծնում հանճարները, արհեստը, գիտությունը և աշխարհի բարօրությունը:

Դժգոհությունը իր վիճակից՝ մի ազնիվ գրգիռ է, որ տանում է դեպի նրա բարվոքումը:

* * *

Որպիսի բնավորություններ հայտնվում են անհատների մեջ, նույնպիսիք և հայտնվում են ամբողջ ժողովուրդների և ազգերի մեջ: Որովհետև բոլորը կազմված է մասներից, ինչ որ մասներն են, այն և բոլորն է:

Կան ազգեր, որ շատ գոհ են իրանց վիճակից, կարծում են, թե ամեն բան ունեն և իրանց թերությունները չեն տեսնում: Կան նաև ազգեր, որքան առաջ են գնում, որքան արդյունաբերում են, որքան կատարելագործվում են, — այնքան դժգոհ են:

Խոսենք մեզ վրա:

Մենք գտնվում ենք կատարյալ ինքնախաբեական վիճակի մեջ:

Ընտանիքը, ազգայնության հիմքը, սկսել է մեզանում փտել, այլանդակվել, մի կողմից շռայլությունը, մյուս կողմից անբարոյականությունը օրըստօրե ոչնչացնում են նրա մեջ ինչ որ բարի է, ինչ որ ազնիվ է: Նա կորցրել է իր նահապետական պարզությունը, և նոր, այսպես կոչված եվրոպական կրթութենից՝ սեփականել է միայն վատ կողմերը: — Ո՛չ, ասում են, այդպես չէ, մի բան, որով կարող է պարծենալ հայը, դա է նրա ընտանեկան սրբությունը, որի մեջ տիրում է խնայողություն, անդամների առաքինական ներդաշնակություն և այլն:

Մեր լեզուն, ասում ենք, սկսել է կորչել ազգի բերանից. Տաճկաստանի հայը տաճկերեն է խոսում, Ռուսաստանի հայը ռուսերեն է խոսում, Պարսկաստանի հայը պարսկերեն, Հնդկաստանի հայը անգլերեն. և ամենավտանգավորն այն է, որ այդ ախտը սկսում է ընտանիքից: — Ո՛չ, պատասխանում են, այդպես չէ, մեր լեզվով Ադամն ու Նոյն էին խոսում, ի՞նչ հայ կա, որ իր լեզուն չգիտենա:

Մեր գրականությունը աղքատ է, ասում ենք, ժողովուրդը զուրկ է մնում մտավոր սնունդից. պահանջում ենք մեր հասարակութենից ընթերցանություն, բայց նրան գիրք չենք տալիս: — Իսկույն ցույց են տալիս Եղիշեն և Խորենացին: Էլ ի՞նչ: — Մի քանի էլ կրոնական գրքեր:

Մեր դպրոցները, ասում ենք, ամենաթշվառ դրության մեջ են, նոր իմաստակների ձեռքում խաղալիք են դարձել: Նրանք կորցրել են հին ձևը, որն թեև փտած էր, բայց ինքնուրույն էր և դարևոր փորձերի վրա էր հիմնված: — Ո՛չ, այդպես չէ, պատասխանում են, և իսկույն ցույց են տալիս քեզ եվրոպական մանկավարժությունը: Թեև այդ եվրոպական մանկավարժություն ասած բանը այնքան են հասկանում մեր վարժապետները, որքան հասկանում են մեր աղջիկները եվրոպական մոդայով ձևած մի հագուստ, որ պատրաստ գնել էին ֆրանսուհի դերձակից:

Մեր եկեղեցին այլանդակվել է, ասում ենք, փոխել է իր նախնական պարզ կերպարանքը, դարձել է ծիսապաշտության, շնորհավաճառության և անհավատության մի գործարան: — Դու անկրոն ես, անհավատ ես, պատասխանում են, եկեղեցու սրբության դեմ չէ կարելի խոսել, մեր եկեղեցու նման ազատ եկեղեցի չկա:

Մեր եկեղեցական կառավարությունը, ասում ենք, դարձել է բաշիբոզուկների վարչություն. կամայականությունը տիրում է կարգի և կանոնների վրա. անարժանները առաջ են գնում, արժանավորները ճնշվում են: — Իսկույն ստանում ես միևնույն հիմար պատասխանը, թե դու կրոնի դեմ ես խոսում, և հետն էլ ավելացնում են մի քանի հայհոյանքներ:

Մեր եկեղեցականները, ասում ենք, դարձել են անպիտան մշակներ. նրանց գիտությունը, նրանց վարքը չէ համապատասխանում իրանց հանձն առած պաշտոնին: Նրանք ավելի գայթակղեցնում են մեր ժողովուրդը, քան թե նրան մի բարոյական և հոգևոր ուղղություն են տալիս: — Իսկույն քեզ ցույց կտան Ներսես Մեծին, Սահակ Պարթևին և Մեսրոպին: Իսկ այժմյաննե՞րը: — Այժմյանները քավում են իրանց մեղքերը հների աշխատությամբ...:

Մեր լրագրությունը, ամսագրերը և եռամսյա հանդեսները, ասում ենք, փոխանակ արթնացնելու ժողովուրդը իր նախապաշարմունքներից, փոխանակ նոր և թարմ մտածությունների հետ ծանոթացնելու, փոխանակ նրան դեպի ուղիղ ճանապարհը առաջնորդելու — ավելի մոլորեցնում են, ավելի թմրեցնում են նրան իր անշարժության մեջ: — Այսպես պետք է կրթել ժողովուրդը, պատասխանում են քեզ:

Վերջապես ամեն բան մեզանում լավ է գնում...: Խոսում ես տնտեսական անկարգության վրա, վաճառականության անկանոնության վրա, երկրագործության հետամնացության վրա, արհեստի նահապետական դրության վրա, գյուղացու՝ մշակ դասի ողորմելի վիճակի վրա, մի խոսքով, ամեն բանի վրա, ինչ որ պետք է մարդուն, — միևնույն պատասխանն ես ստանում, ամեն ինչ լավ է մեզանում...:

Այս բոլորը առաջ է գալիս ինքնախաբեութենից. այս բոլորը առաջ է գալիս այն միակողմանի հայացքից, որ մենք ամեն բան լավ կողմից ենք տեսնում:

* * *

Ինքնախաբեությունը մեզանում ծնեց մի տեսակ «ազգասերներ», որոնց վրա մինչև այսօր ո՛չ մեր վիպասանները, ո՛չ մեր թատրոնական բեմը և ո՛չ էլ մեր լրագրությունը ուշադրություն չեն դարձրել: Դրանց նշանաբանը բովանդակվում է այս սկզբունքի մեջ. «Ինչ որ հայկական է, այն լավ է»:

Այս տեսակ «ազգասերները» մի կատարելագործված տիպ են ներկայացնում մեր հասարակության մեջ, որոնք, կարծես, պատկանում են մի առանձին շկոլայի, որի հիմնադիրը հայտնի չէ:

Դրանք, արդարև, սիրում են ազգը, որպես մի երիտասարդ սիրահարված է լինում մի օրիորդի վրա, որն նրան ամենևին չէ ճանաչում, որը նրա բերանից մի խոսք անգամ չէ լսել, որը նրա կողմից ոչ մի շնորհ չէ տեսել, բայց նա սիրում է... Օրիորդի հիմարություններն անգամ սիրելի են նրան...: Նրանք սիրում են... վրդովվում են... ոգևորվում են... և ամեն կիրք իրանց սրտի մեջն է մնում: Նրանք ազգը գտնում են իրանց սենյակի չորս պատերի մեջ. դրսում նրա հետ հարաբերություն չունեն: Որպես մեր երևակայական սիրահարը իր սիրուհին իր գլխի մեջն ունի:

Այս տեսակ «ազգասերներին» ծանոթ չէ «գործը»: Բայց նրանք մեծ բարիք գործած են համարում ազգին, երբ խոսում են նրա վրա, և խոսում են միշտ իրանց նմանների հետ. նրանց ձայնը օտարը չէ լսում: Նրանք չունեն մինչև անգամ այն բանը, որ կոչվում է ցանկություն. որովհետև մի բան ցանկանալու համար պետք է մի բան պահանջել. բայց նրանք պահանջմունք ևս չունեն: Նրանք բավական են այն բոլորով, ինչ որ կա արդեն, ինչ որ թողել են մեր պապերը: Իսկ մի նոր բան անելու համար դեռ սպասում են...

Նրանց խոսքը — գովասանությունն է: Գովել, ոգևորվել. ուրախանալ ազգի չունեցած կատարելություններով, — այդ է նրանց սիրո երևակայական առարկան: Եվ միշտ վրդովվում են, դավաճան, ուրացող են համարում այն մարդուն, որ համարձակվում է ազգի այս և այն թերությունները նկատել, կամ նրա նախապաշարմունքի դեմ խոսել: «Դու մեր ունեցածը քանդում ես» ասում են:

Այս տեսակ «ազգասերներ» կան, գոյություն ունեն, բայց աչքի չեն երևում: Նրանք ըստ մեծի մասին առանձնական կյանք են վարում: Նրանք քուրմերի բնավորություն ունեն, սիրում են վարագույրի ետևում թաքնված մնալ և երբեմն պատգամներ խոսել: Նրանց խոսքերի մեջ իմաստ չկա, բայց միևնույն ժամանակ բազմիմաստ են, որպես մարգարեի խոսք, որ միշտ մեկնության կարոտ է...:

Նրանք չեն սիրում ազգային գործերի մեջ մտնել, որովհետև միշտ երևակայում են, որ իրանք մի «մեծ» բան պիտի անեն, որի ժամանակը չէ հասել... և միշտ իրանց աչքի առջև արգելքներ են տեսնում: Այլև արհամարհում են այժմյան գործիչների գործը, համարելով երեխայական խաղ: Լուռ ժպիտը նրանց երեսից պակաս չէ: Երբ լսում են որևիցե դատողություն մի նորելուկից, և

նայում են նրա վրա, որպես մի զարգացած մարդ նայում է փոքրիկ մանուկի ծուռ ու սխալ թոթովանքին: Իրանք միշտ լուռ են, շատ բան գիտեն, բայց չեն խոսում...:

Նրանք միշտ ոգևորվում են անցյալով. Վարդանը, Ավարայրի դաշտը, Անին նրանց խոսակցության նյութն է: Թուրքիայում և Կ. Պոլսի ազգային սահմանադրության մեջ տեսնում են մեծ ապագա, և հայոց փրկությունը գտնում են հայոց եկեղեցու մեջ:

Այս «ազգասերները» իրանց տեսակի կատարելագործված տիպն են, որոնք հանճարներ են համարվում: Նրանք բարի մարդիկ են, բայց վտանգավոր են: Կույր սերը միշտ վնասակար է լինում. որովհետև միշտ լավն է տեսնում, վատը չէ նկատում:

Բայց կա և երկրորդական տեսակը, որն առաջինի կեղծ պատճենն է: Դրանք խարդախ մարդիկ են, որ ազգասիրական դիմակի ներքո թաքցնում են շահեկան նպատակներ: Այսպիսիները խառնվում են գործի մեջ: Նրանք լինում են՝ դպրոցների հոգաբարձուներ, եկեղեցիների գանձապետներ, հարուստ որբերի խնամակալներ, բարեգործական նպատակով նվիրված գումարների կտակակատարներ, առաջնորդ-սրբազանների խնկարկուներ, աղքատ դերասանների պաշտպաններ, միևնույն դպրոցի մեջ մշտական և ժառանգական վարժապետներ, և երբեմն լրագիրների և ամսագիրների խմբագիրներ: Այս տեսակ ազգասերների թվումն են և այն բարերարները, որոնք միշտ կողոպտել են, հափշտակել են և հազարումեկ կերպ ավազակությամբ հարստություն են դիզել. և վերջ ի վերջո ցանկանում են լավ մարդ ձևանալ, և իրանց կեղտոտ անցյալը ծածկել ազգասիրական քողով:

Այս տեսակ «ազգասերը» սիրում է ազգը նրան կողոպտելու համար, որպես վամպիրը թմրեցնելով է ծծում իր զոհի արյունը: Նա կխոսի քեզ հետ միշտ հայերեն լեզվով, կաշխատե հեռու մնալ օտարազգի բառերից, և միշտ (բայց խոսքերով միայն) բարի ցանկություններ կհայտնե իր «սիրելի» և «պատվական» ազգի մասին: Ա՛խ ու ո՛հը նրա բերանից պակաս չեն, երբ լսում է ազգի թշվառությունը, և շատ անգամ արտասուք է երևում նրա աչքերում, երբ կարդում է «Վերք Հայաստանին»: Նրա բարկությանը չափ չկա, երբ ազգի մասին թշնամանք և հայհոյանք է լսում, և ատում է այն բոլորին, որոնք հայ չեն: — Այս բոլորը անում է նա, բայց եթե գիտենա, թե Հայկի ոսկորներին մի քանի կոպեկ փող կտան, իսկույն գերեզմանից կհանե ու կծախե...:

* * *

Ընթերցող, դու բավական ծանոթացար մեր նկարած երկու տիպերի հետ — փտած և կեղծ ազգասերների հետ. — կամենում ե՞ս այժմ քեզ անձնապես ծանոթացնեմ նրանց մեկի հետ, և դու քեզ բոլորին ճանաչած համարիր, որովհետև ամենքը շատ քիչ տարբերությամբ միմյանց նման են:

Դա վերջին տեսակիցն է:

Ահա՛ մտնում ենք նրա մենարանը, այստեղ է գործում ազգի երևելի մտածողը: Մեծ գրասեղանի հանդեպ, նույնպես մեծ բազկաթոռի վրա նստած է նա: Նա մի հաստլիկ մարդ է, խոսում է նույնպես հաստլիկ ձայնով. թշերը նույնպես հաստլիկ են և թունդ-կարմիր գույն ունեն: Երևում է, ազգասերի փորը միշտ կուշտ է եղել. նա շատ առողջ է, թեև գլխի մազերը սպիտակել են:

Գրասեղանի դեմ ու դեմ (ազգասերի աչքի առջև) սև շրջանակի մեջ, կախված է մի խորհրդավոր պատկեր, որ ներկայացնում է մի հերարձակ կույս, որ նստած է փլատակների վրա: Նրա շուրջը թափված են խորտակված գավազաններ, փոշեթաղ թագեր, փշրված դրոշներ և զանազան զենքեր: Իսկ ինքը՝ կույսը, ծնոտին նեցուկ տված, գեղեցիկ գլուխը մի կողմ թեքած, տխուր կերպով նայում է Հայաստանի ավերակներին...: Այս պատկերից փոքր-ինչ հեռու, ազգասերի աջ ու ձախ կողմերում, պատից քաշ են ընկած երկու ուրիշ պատկերներ ոսկեզօծ շրջանակներով: Դրանցից մեկը Հայկն է, իսկ մյուսը՝ Վարդան Մամիկոնյանը: Հայկի պատկերի ներքև պատի վրա մեխած է հին Հայաստանի քարտեզը:

Գրասեղանի վրա ածած են շատ թղթեր, որոնց վրա, քամին չցրվելու համար, դրած է մի աղյուսանման բան. դա մոզայիկներով զարդարած մի կրային բաղադրություն է, որ բերած է Անիի ավերակներից:

Մի անկյունում մեծ պահարանի մեջ շարած են գրքեր Վենետիկի ոսկեզօծ կազմերով, կարծես. շնորհքի համար դարսված լինեն: Սենյակը զարդարած է արևելյան ճաշակով. փռած են գորգեր, դրած է թախտ և երևում են մութաքաներ:

Ազգասերը լուռ է. նրա բազմահոգ դեմքը ցույց է տալիս, որ զբաղված է:

Ահա՛ ներս վազեցին սենյակի մեջ երկու հրեշտակի նման փոքրիկ երեխաներ: «Պապաշա, պապաշա», կոչելով, նրանցից մեկը թռավ հոր ծնկների վրա և փաթաթվեցավ նրա վզովը: Իսկ մյուս մանուկը փորձ փորձեց հետևել եղբորը, բայց գլորվեցավ հատակի վրա: Հայրը բարձրացրեց նրան և համբուրեց:

Երեխաներից մեկի անունը Լևոն է, մյուսինը՝ Ռուբեն: Հայրը մեծ ծառայություն է արել ազգին, որ կենդանացրել է այդ պատմական անունները...:

—Ինչո՞ւ հայերեն չեն խոսում, — հարցնում ես ազգասերից:

—Մայրերի ու աղախինների հետ այսպես են սորված... ես էլ ժամանակ չունեմ դրանցով զբաղվելու, — պատասխանում է նա:

Երեխաները խլում են գրասեղանի վրայից «Մեղուի» վերջին համարը, որ տանեն իրանց համար «փռռան» շինեն: Հայրը կոչում է, որ ետ բերեն, բայց չարաճճիները անհայտանում են:

* * *

Ընթերցող, այս բոլորը քեզ վրա կարծեմ լավ տպավորություն գործեց. արտաքին ցույցերը բավական գրավիչ տեսար. այժմ մտնենք ազգասերի ներսը — սրտի մեջ:

Ես կսկսեմ խոսակցությունը, դու միայն լսիր:

—Դուք, երևի, «Մշակ» չե՞ք ստանում, — հարցնում եմ ես:

—Մի՞թե արժե փող կորցնել... — պատասխանում է նա արհամարհական ձայնով: — Այս լրագրի վրա թքել միայն կարելի է և ոչ կարդալ:

—Երևի, դուք կարդում ե՞ք, — իսկույն հարցնում է նա:

—Այո՛, և շատ սիրով:

—Այդ ձեզանից չէ՛ի սպասում...

—Ինչո՞ւ:

—Եղբա՛յր պատվական, էլ ի՞նչ մնաց, որ չխայտառակեց նա. — ընտանիք, կրոն, եկեղեցի: — Նա ուրացավ մեր ազգի բոլոր ազնիվ կողմերը. էլ մուր չմնաց, որ չքսեց նրա վրա: Նա մեզ խայտառակեց, իսպառ խայտառակեց...:

—Ինչո՞ւ չխայտառակել, երբ խայտառակելու բաներ կան:

—Մի՞թե կարելի է այդ: Ասենք թե լինեին մեր մեջ թերություններ, մի՞թե կարելի է ամեն ինչ հրապարակ հանել:

—Այսպես վարվում են միայն այն հիմար հիվանդները, որ թաքցնելով իրանց ցավերը, աշխատում են առողջ ձևանալ: Մեր թերությունները ծածկելով ի՞նչ շինեցինք մինչև այսօր:

—Գոնյա մեր պատիվը պահեցինք: Օտարներն մեր պակասությունները չհասկացան:

—Օտարներն մեզ նման կույր չեն...

Նա սկսեց թղթերի մեջ մի բան որոնել:

—Ահա՛ ձեզ ցույց կտամ Ս. Պետերբուրգից ստացած պ. Կովյանի նամակը... ի՛նչ պատվական դատողություններ, ի՛նչ պատվական խորհրդածություն... Որտե՞ղ կորավ... Սաշա, — կոչեց նա ծառային:

—Նեղություն մի կրեք. Ս. Պետերբուրգի «պատվական խորհրդածությունները» ինձ պետք չեն. առանց ձեր կարդալու, ես կարող եմ ասել, թե ինչ գրված կլինի այն նամակի մեջ:

Նա դառնում է դեպի ինձ:

—Ուրեմն ասացեք, խնդրեմ, պետք չէ՞ թքել մի այսպիսի լրագրի վրա, որ բացասում է մեր լավ կողմերը, հերքում է և ամեն ինչ քանդում է, տակնուվրա է անում: Այդ ո՞ւմ դուր է գալիս, ո՞վ չէ բարկանում:

—Դա շատ բնական է. փորձեցեք երկու աչքերով կույր մեկին ասել՝ դուք կույր եք. նա իսկույն կբարկանա, թեև հայտնեցիք մի անհերքելի ճշմարտություն:

Նա տաքացավ:

—Դա զզվելի է... միշտ գովել պետք է, խրախուսել պետք է, քաջալերել պետք է. դուք միայն հուսահատեցնում եք... դուք ամեն բան սև գունով եք տեսնում... կյանք, ուժ ուրանում եք ազգի մեջ...:

—Կրթության այդ հին և փտած եղանակը արդեն ցույց տվեց իր արդյունքը: Կ. Պոլսի հոսհոսների լրագրությունը մինչև այսօր այդ ձևին էր հետևում, նա միշտ գովում էր, նա միշտ ոգևորվում էր, ցույց տալով, թե ամեն բան ունեն, ամեն բան պատրաստ է: Բայց հանգամանքները ցույց տվեցին, թե նրանք ինչ տեսակ ժողովուրդ պատրաստեցին: Տաճկահայոց ոչնչությունը հայտնվեցավ:

Ազգասերի նետը, կարծես, քարին դիպավ. նա կանգ առավ և սկսեց մտածել:

Ես շարունակեցի.

—Նույնը անում էին մեզանում և մինչև այսօր. «ինչ որ հայկական է, այն լավ է». — այս էր մեր ազգ սիրողների սկզբունքը: — Հայ վաճառականը խաբեբայությամբ է վարում իր առևտուրը: — Պետք է գովել նրան, այդ գողություն չէ, որովհետև գործողը հայ է: Հայ ընտանիքը օրըստօրե քայքայվում է բարոյական փտության մեջ: — Վնաս չունի. որովհետև մեր ազգի ընտանիքն է, նրան վատ ասել չի լինի: Հայ եկեղեցականները դարձել են ավազակներ: — Պետք է գովել նրանց, որովհետև մեր հոգևոր հայրերն են, մեր կրոնի ավանդապահներն են...: Ի՞նչ խոսքս երկարացնեմ, դուք ամեն աղբ, ամեն կեղտ, ամեն ապականություն գովում էիք, և գովում եք, որովհետև հայի աղբ է...

—Ի՞նչ վնաս տվեցինք մեր գովություններով:

—Այն վնասը, որ դուք խաբեցիք ազգը և գովաբանելով նրա հիմարությունները, նրա անպիտանությունները, առիթ տվեցիք անպիտանությանը մնալ միշտ անպիտանություն: Դուք ազգի աչքերը փակեցիք իր այլանդակությունը չտեսնելու համար:

—Իսկ դուք, որ պախարակում եք, քանդում եք, ոչնչացնում եք, նրա տեղը ի՞նչ եք դնում:

—Մենք այգեպանի պաշտոն ենք կատարում: Այգեպանը, երբ անխնա կտրում է ծառի չորացած, փտած և ավելորդ ճղները, չէ մտածում նրանց տեղը մի նոր ճյուղ կպցնել. որովհետև գիտե, որ նորը ինքն իրան կբուսնի, եթե ծառի մեջ կյանք կա, ուժ կա և հողի մեջ արմատ ունի...:

Խոսակցությունը ընդհատվում է: Դատարանի ծառան ներս է բերում մի հրավիրաթուղթ և ստորագրել է տալիս:

—Ի՞նչ գործերի համար եք կանչված:

—Դարձյալ այն անիծված կտակի համար է...

Ազգասերը մոռացավ սերն էլ, ազգն էլ, Վարդանն էլ, Հայկն էլ: Նա կանգնեց այս խոսքերով.

— Ներողություն, ես փաստաբանիս մոտ պետք է գնամ:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՊԵՏՆԵՐ

Վերջին տասը տարվա ընթացքում դպրոցները մեզանում զարմանալի արագությամբ աճել սկսան. նորերը ավելցան, իսկ հները աշխատեցին փոքր ի շատե կանոնավոր կերպարանք ստանալ: Եվ մինչև անգամ աղքատ գյուղացին իր որդիքը տիրացուների և տերտերների տներից հեռացրեց, և մտածեց իր եկեղեցուն կից փոքրիկ վարժարան ունենալ75:

Դա գեղեցիկ երևույթ էր. դա ժողովրդի մտավոր շարժողության նշան էր, որ աշխատում էր ժամանակի պահանջների համեմատ վարվել:

Բայց մյուս կողմից, աչքի է զարկում մի շատ տխուր երևույթ:

Երբ որ քննում ենք «Մշակի» և «Մեղուի» մեջ վերջին տարիներում տպված բազմաթիվ թղթակցությունները դպրոցների մասին, տեսնում ենք, որ ամեն տեղ, ամեն դպրոցներում, միևնույն անախորժ և վնասակար երևույթները կրկնվում են անդադար: Ի՞նչ: — Անհամաձայնություն դպրոցների հոգաբարձության և տեղային հոգևոր իշխանության ներկայացուցչի մեջ, անհամաձայնություն տեսչի և հոգաբարձության մեջ. անհամաձայնություն վարժապետների և տեսչի մեջ. անհամաձայնություն հոգաբարձուների և վարժապետների մեջ. — մի խոսքով դպրոցների չորս գործիչները, այսինքն՝ հոգևոր իշխանության ներկայացուցիչը, ժողովրդի կողմից ընտրված հոգաբարձությունը, տեսուչը և վարժապետները՝ անդադար կռվում են միմյանց հետ և առիթ են տալիս անվերջ խռովությունների, որոնք դպրոցի գավթից անցնում են ժողովրդի մեջ և հարուցանում են կուսակցությունների միմյանց դեմ հուզմունքը...

Դրանք շատ ցավալի երևույթներ են, որոնց մասին մեր լրագրությունը ավելի պարապվել է անցքերի նկարագրություններով, քան թե նրանց արտադրիչ պատճառների քննություններով:

Եվ հիշյալ խռովությունների ու անհամաձայնությունների մեջ պետք է որոնել մեր դպրոցների հետամնացությունը, որ նրանք ամենևին չեն հասնում նպատակի, և չեն կարողանում տալ ժողովրդին այն, ինչ որ նրան պետք է. և ժողովուրդը ստիպված է դարձյալ իր որդիների մտավոր սնունդը որոնել օտար աղբյուրներում:

Հայտնի բան է, դպրոցների կյանքում մի այնպիսի նշանավոր փոփոխություն, որ եղավ վերջին տարիների ընթացքում, չէր կարող անցնել առանց ներքին կռիվների և առանց աղմուկի: Բայց ցավալին այն է, որ կռիվը, աղմուկը ավելի կրքերի և դրա ու նրա շահերին են ծառայել, քան թե որևիցե գաղափարի, որ վերաբերում էր բուն հիմնարկության բարեկարգությանը:

Այս գործին ավելի ձեռնհաս եղող անձինքների վրա, որպիսի են մեր պ.պ. թեմական տեսուչները, պարտավորություն դնելով պարզել վերոհիշյալ տխուր երևույթների պատճառները, մենք կվեր առնենք մի ճյուղը միայն, այսինքն վարժապետներին, և կխոսենք նրանց մասին:

* * *

Մեր խոսքը գավառական վարժապետների մասին է:

Գավառական վարժապետները ըստ մեծի մասին կանչվում են Թիֆլիսից դպրոցների հոգաբարձության հրավերքով: Հոգաբարձուները վաճառական մարդիկ լինելով, վարժապետների ընտրության մեջ վարվում են ճիշտ այն կերպով, ինչ կերպով որ վարվում են իրանց առևտուրի մեջ: Օրինակ, նրանց մեկին պետք է շաքար, գրում է իր Թիֆլիսի գործակատարին, թե 100 պուդ շաքար ա՛ռ և ուղարկիր: Գործակատարը գնում է այնքան արկղներ, որոնք պարունակում են իրանց մեջ շաքարի պահանջված քանակությունը, և ուղարկում է, առանց յուրաքանչյուր արկղը առանձին-առանձին նայելու, որովհետև վստահություն ունի ծախողի հավատարմության վրա:

Հոգաբարձուն գրում է իր գործակատարին կամ ծանոթ մեկ վաճառականին, թե մի վարժապետ ուղարկիր (կարծես, դա էլ բազարում ծախվող մթերք է): Ի՞նչ անե խեղճ վաճառականը. իրա խելքի բան չէ. իրան անծանոթ մի ապրանք է վարժապետը, — այստեղ է հարցնում, այնտեղ է հարցնում, և շատ-շատ մի հայտարարություն է տպել տալիս «Մեղուի» կամ «Մշակի» մեջ:

Քարվանսարաների պուճախները պտրելով, հայտնվում է վաճառականի մոտ մի անծանոթ պարոն: — Ես վարժապետ եմ, — լինում է նրա առաջին խոսքը: — Հա՛, ինձ էլ մի վարժապետ է պետք, — ասում է վաճառականը և խնդրում է նստել: Վաճառականը հայտնում է, թե ինչ առարկայի համար է պահանջվում վարժապետը: Իսկ պարոն ցանկացողը ցույց է տալիս, թե ինքը ոչ միայն պահանջված առարկան, այլ «ամեն բան» կարող է դաս տալ և ավելացնում է մի քանի հրաշալիք իր անցյալ գործունեությունից: Պայմանների մեջ հաշտվում են և պարոն վարժապետը կանխիկ ստանում է մի գումար, իր պատառոտած կոշիկները և մաշված հագուստը փոխում է, և ճանապարհ է ընկնում:

Նա հասնում է նշանակված տեղը: Հոգաբարձությունը մի քանի ամսից հետո կամ տարվա կեսին հասկանում է պարոնի անընդունակությունը: Բայց ի՞նչ կարող է անել. պ. խաբեբան մի կամ երկու տարով հաստատ պայման է կապել. տուգանք է նշանակել, կանխիկ փող է ստացել, ի՞նչպես արտաքսել նրան, և կամ ո՞ւմը դնել նրա տեղ...: Դպրոցը ստիպված է քաշ գալ մի անպիտանի հետ, մինչև ժամանակի լրանալը...

Վարժապետների մեծ մասը այսպես են ընտրվում:

* * *

Իսկ այն դպրոցներում, որ ունեն տեսուչներ, վարժապետներ հրավիրվում են ավելի տեսչի ընտրությամբ: Չխոսելով տեսուչների ի՛նչ տեսակ մարդիկ լինելու վրա, այսքանը միայն կասենք, որ այս պարոնները իրանց հանձնված դպրոցների վրա կատարելապես տիրելու համար աշխատում են շրջապատվել իրանց սրտին մոտ եղող մարդիկներով — կույր հնազանդներով: Այնքան վնաս չուներ, եթե ընտրեին իրենց գաղափարակիցները, այսպիսով գոնյա դպրոցը կպահպաներ իր ուղղությունը և միակերպությունը: Բայց այստեղ ուսումնական նպատակը կուլ է գնում վարչականի մեջ, — տեսուչը վարվում է դպրոցի հետ այնպես, որպես մի պաշտոնական անձն, որ աշխատում է իր ստորադրյալները իր շահերին համապատասխանող մարդիկ լինեն...: Եվ նա շուտով հավաքում է իր թևի տակ հին ծանոթներին, բարեկամներին, և դպրոցը դառնում է զանազան շահախնդիրների համար հացի գործարան:

Իհարկե, այդ նպատակների մեջ չէ կարող օրինավոր ընտրություն լինել, քանի որ ցանկացող վարժապետների մեջ ազատ մրցություն չէ լինում. և տեսչի ընտրած վարժապետը նույնը կլինի,

ինչ որ էր պարոն հոգաբարձուի գործակալի ուղարկածը և գուցե ավելի վատ, և ավելի խարդախ մեկը:

Եվ վնասակարն այն է, որ տեսուչները շատ անգամ իրանց այս ինչ բարեկամին, որպես հարմար գործիք, ձեռքի տակ ունենալու մտքով և կամ նրա համար ապրուստի մի աղբյուր բաց անելու համար, մտցնում են դպրոցի մեջ նոր-նոր առարկաներ, որ ավելորդ են, և այսպիսով դպրոցի պրոգրաման հարմարեցնում են ոչ թե դպրոցի պահանջներին, այլ իրանց ցանկացած մարդիկների ընդունակությանը: Եվ այսպես էլ է պատահում, որ տեսուչը մի նոր վարժապետի համար տեղ բաց անելու մտքով, շատ անգամ ստիպված է հեռացնել մի հին վարժապետ, որ գուցե ավելի ընդունակ էր իր գործին: Նա մի կերպով հաջողեցնում է: Բայց նոր մտնողը չգիտե այն առարկան, ինչ որ հինն էր դաս տալիս, փույթ չէ, նա կարող է պարապել այն առարկայով, ինչ որ ինքը գիտե, — և հին առարկան դուրս է ընկնում դպրոցի պրոգրամայից...:

Եվ այսպեսով, տեսչի իր պաշտոնի մեջ մտած օրից, նրա և հին վարժապետների մեջ սկսվում է մի ներքին կռիվ, որ պատճառ է տալիս անվերջ խռովությունների, որովհետև հներն էլ ունեն իրանց հին կապերը՝ կամ մի քանի ձայն ունեցող հոգաբարձուների հետ, կամ սրբազանի հետ, և կամ ժողովրդի մեջ նշանավոր, ու միևնույն ժամանակ դպրոցի վրա ազդեցություն ունեցող անձինքների հետ: Այս տեսակ վարժապետները հին ծառեր են, թեև ծերացած, բայց հողի մեջ խորին արմատ ունեն ձգած, նրանց տեղից շարժելը հեշտ բան չէ:

Բայց որովհետև մեր տեսուչների կյանքը շատ կարճ է լինում, նրանց հեռացնելուց հետո՝ հեռացվում է և նրանց կուսակիցների ամբողջ խումբը: Դպրոցը ենթարկվում է նոր փոփոխությունների...

* * *

Շատ անգամ հոգաբարձուները կամ նրանց մի մասը, նույնն են անում, ինչ որ անում է տեսուչը, այսինքն՝ մտցնում են դպրոցի մեջ մի մարդ, որ իրանց ավելի մոտ էր, որ կարողացել էր կողմնակի միջոցներով նրանց հաճությունը գրավել: Այստեղից առաջ է գալիս նույնպես անհաշտություն, կամ հոգաբարձուների միմյանց դեմ և կամ նրանց ու տեսչի մեջ, եթե վերջինս առաջինների հետ համաձայն չէր:

Շատ անգամ տեղային հոգևոր իշխանության ներկայացուցիչն է անում միևնույն բանը, աշխատելով մտցնել դպրոցի մեջ մի մարդ, որ նրան ամենայն ջերմեռանդությամբ խնկարկում է, և այս ու այն լրագրում, կեղծ անուններով, գովասանական նամակներ է հրատարակում սրբազանի, կամ գերապատիվ հայր-սուրբի չգործած ազգօգուտ գործերի մասին: — Դարձյալ խռովություններ են ծագում...:

Շատ անգամ նույնը անում է մի «աղա», որն ամենևին դպրոցի վարչության հետ կապ չունի, բայց ժողովրդի մեջ մեծ համարում և ազդեցություն ունի: Նա իր աղքատ բարեկամի համար հաց գտնելու մտքով, իսկույն խրում է նրան դպրոցի մեջ: Եվ կամ ցած շողոքորթի մեկը կարողանում է «աղայի» փառասիրությունը հրապուրել և նրա մեջ պաշտպանություն գտնել: «Աղան» ամեն ինչ կքանդե, դպրոցը տակնուվրա կանե, եթե իր ցույց տված մարդուն չընդունեն իբրև վարժապետ: Թող նա լիներ հիմար և անընդունակ մեկը, բայց ո՞վ կարող է ընդդիմանալ, երբ որ «աղան»

հրամայում է...: Դարձյա՛լ խռովություններ... Որովհետև «աղաները» միշտ ունենում են ուրիշ «աղաներ» որպես հակառակորդներ:

Հիշյալ կրքերից ազատ չեն մնում և լրագիրների76 ու ամսագրերի խմբագիրները և դասագրքերի հեղինակները: Շատ անգամ գավառներից դրանց են դիմում վարժապետների համար. և այդ պարոնները գավառներում գործակալներ և թղթակիցներ ունենալու համար՝ իսկույն խրում են պահանջված տեղում իրանց ցանկացած մարդը:

* * *

Վարժապետների վերաբերությամբ դպրոցների գործը ոչ սակավ խառնում են և քահանաները, որոնք իրանց բազմամյա խարդախություններով մի տեսակ համարում են ստացել ժողովրդի մեջ: Դրանք միշտ ունենում են իրանց ձեռքի տակ մի զորեղ կուսակցություն: Ամեն տեղ դրանք նման են միմյանց և ծառայում են որպես հարմար գործիք «աղաների» և հոգևոր իշխանության ներկայացուցչի ձեռքում: Վերջինը կարոտություն ունի նրանց մեջ, որովհետև հմուտ որսորդներ են...: Իսկ առաջինները կարոտություն ունեն, որովհետև լավ լրտեսներ են...: Որպես ժողովրդի մոտ մարդիկ, որպես ամեն ծակ մտնողներ, այս քահանաները կարողանում են ամեն տեղից խաբարներ բերել և մեծ ինտրիգներ սարքել: Իսկ շատ տեղերում նրանք այն աստիճան բռնանում են և ազդեցության տեր են դառնում, մինչև նույնիսկ առաջնորդը կամ փոխ-առաջնորդը մի տեսակ կախումն են ստանում նրանցից, և ստիպված են նրանց կամքով վարվել, — հակառակ դեպքում տեր-հայրը պատրաստ է ժողովրդի մեջ մի մեծ փոթորիկ հարուցանել և հետո առաջնորդին Էջմիածնի ճանապարհը ցույց տալ...

* * *

Ես նպատակ չունեմ մատնանիշ անել որևէ անձի վրա, փառք աստուծո, այսպիսի քահանաների թիվը այնքան շատ է մեզանում, որ փաստերի կարոտություն չկա: Բայց այսքանը կասեմ, որ ոչ ոք այնքան վտանգավոր չէ ժողովրդի համար, որպես խորամանկ և խռովարար քահանան: Եթե այս հատկությունները լինեին մի «աղայի» մեջ, ժողովուրդը կարող էր իր հարաբերությունները կտրել նրա հետ, բայց ի՞նչ անե նա քահանայի հետ, քանի որ կապված է նրա հետ կրոնական կապերով և միշտ նրա մեջ կարոտություն ունի: Եվ շատ անգամ անկարելի է լինում հեռացնել այսպիսիներին, որովհետև նրանք, որպես ասացինք, ունեն իրանց ձեռքի տակ մի զորեղ կուսակցություն, և բացի սրանից, ունեն ծածուկ կապեր Էջմիածնի այս ու այն սրբազանի հետ... Նրանց կապերի մասին չէ մեր խոսքը, մենք պետք է խոսենք, թե որպես խառնում են դպրոցների գործերը:

Այս տարի, իմ Թիֆլիսում եղած ժամանակ, գավառական ուսուցիչների մեծ մասը հավաքվել էին այնտեղ, որովհետև արձակուրդի ժամանակ էր: Մենք շատ անգամ հանդիպում էինք «Եվրոպա» հյուրանոցում կամ Շենինգի մոտ: Համարյա ամենի բերանից միևնույն գանգատներն էին լսվում. — ամեն տեղ բռնացել է մի չարագործ քահանա և դպրոցի վերաբերությամբ ինչ անկարգություններ ասես, անում է: Նա վարժապետներ է դնում, վարժապետներ է փոխում, չնայելով, որ ինքը դպրոցի կառավարության մեջ գործ չունեցող մի մարդ է: Եթե ուրիշ կերպով նրան չհաջողվի, այն ժամանակ նա ունի իր ձեռքում մի հեշտ միջոց հեռացնելու իր ուզած վարժապետին, — բավական է, որ տարածե ժողովրդի մեջ, թե այս մարդը անկրոն է, խաչին կամ պասին չէ հավատում... պրծա՛վ գնաց...

Մի քանիսի համար պատմում էին, թե սովորություն ունեն վարժապետի ռոճիկից ծածուկ «տասնորդ» վեր առնել, եթե վերջինս չհոժարվի վճարել, պետք է թողնե դպրոցը: Հակառակ դեպքում, տեր-հայրը կարող է նրան հազար ու մեկ կերպով վնասել: Մեկի համար ասում էին, թե մինչև անգամ իր ձեռքի տակ ունի սրիկաներ, որոնք պատրաստ են տեր հոր ամեն տեսակ հրամանները կատարելու, որքան և ավազակային կամ եղեռնական լինեին:

Մենք լսել էինք, թե քահանաները մոցիքուլություն են անում, և թե՛ աղջկա, թե՛ տղայի կողմից առատ «աջահամբույր» են ստանում. մենք լսել էինք, որ քահանաները մինչև անգամ կավատություն են անում, բայց չէինք լսել, որ քահանան մի վարժապետի պաշտոն գտնելու համար աչք դներ նրա ողորմելի ռոճիկին:

Մենք մեր ընթերցողին ցույց տվեցինք, թե որպես են վարվում վարժապետների ընտրության մեջ դպրոցների կառավարության հինգ գլխավոր գործիչներն, — այսինքն՝ հոգաբարձությունը, տեսուչը, հոգևոր իշխանության ներկայացուցիչը, «աղաները» և խռովարար քահանաները: Այժմ խոսենք այն բանի վրա, թե ի՞նչ հետևանք են ունենում այս տեսակ ընտրությունները:

Շա՛տ հասկանալի է, թե ի՛նչ. — նախ, դպրոցը չէ ծառայում իր բուն նշանակությանը, իր իսկական նպատակին, այլ նա դառնում է զանազան կրքերի խաղալիք. նա դառնում է մի հիմնարկություն, որի միջից կռիվը, խռովությունը անպակաս են լինում: Երկրորդ, տարակույս չկա, որ շահեկան նպատակներով ընտրված վարժապետներ չեն կարող իրանց պաշտոնին ընդունակ մարդիկ լինել. — Բայց այս վարժապետները առաջ են բերում ուրիշ շատ անկարգություններ ևս: Ի՞նչ:

Ինձ պատահել է քննել մի քանի դպրոցների ծրագիրները. ի՞նչ եք կարծում, այդ ողորմելի ծրագիրները յուրաքանչյուր տարվա ընթացքում, և երբեմն միևնույն տարվա մեջ երկու անգամ փոխվել են: Ծրագիրները անդադար փոխվել են, որքան անգամ փոխվել են վերոհիշյալ հանգամանքներով վարժապետները: Նոր մտած վարժապետները, իրանց նախորդների անընդունակությունը ցույց տալու համար, սկսել են իրանց խելքին զոռ տալ մի նոր ձև և մի նոր պրոգրամա մտցնել: Եվ այսպես. հին վարժապետների հիմնածը միշտ նորերն քանդելով, առիթ են տվել անվերջ փոփոխությունների: Վարժապետները չեն ենթարկվել դպրոցի մեջ ընդունված մի որոշ պրոգրամայի կանոններին, այլ միշտ պրոգրաման է ենթարկվել վարժապետների կամայականությանը: — Այսպիսի դեպքերում, հայտնի բան է, դպրոցը կկորցնե իր նշանակությունը և մի որոշ նպատակի ծառայել կարող չէ:

Այս դրության մեջ շատ հասկանալի է և աշակերտների վիճակը, նրանք անդադար պետք է փոխեն իրանց ուսանելի առարկաները, — մեկը պետք է կիսատ թողնե և մյուսը սկսե, և շատ անգամ ստիպված պիտի լինին միևնույն առարկան զանազան վարժապետից զանազան կերպով սովորել: Նոր վարժապետը, ասելով, թե իր նախորդը չէ հասկացել, վատ է դաս տվել, — միշտ սկսում է գլխից, և սկսում է բոլորովին ուրիշ եղանակով: Որքա՞ն դժվար է աշակերտին մոռանալ տալ մի առարկա, որի վրա տարիներով տանջվել է, և նույնը նորից սկսել նոր ձևով:

Նոր վարժապետը չէ շարունակում հնի սկսածը, այլ միշտ վերադառնում է սկզբին: Այդ առաջանում է վարժապետների տարբեր կրթութենից, որոնք չեն ենթարկվում մի որոշ մանկավարժական եղանակի, այլ ամեն մեկը ուսուցանում է որպես ինքն է սովորել: Եվ չէր կարող

լինել նրանց դասատվության եղանակների մեջ միակերպություն, որովհետև չեն պատկանում մի որոշ շկոլայի:

Վարժապետների այս տեսակ վարմունքը առաջանում է շատ անգամ նրանից, որ երբեմն ինքը վարժապետը չգիտե իր առարկան և կամենում է շառլատանությամբ անցկացնել. — նրան հեշտ է մի առարկա գլխից սկսել, քան թե շարունակել, որովհետև, երբ գլխից է սկսում, ինքն փոքր առ փոքր սովորելով, կարողանում է դաս տալ: Այս տեսակ վարժապետները, որպես ռամկորեն ասում են, իրանց «դալլաքությունը» ողորմելի դպրոցի գլխի վրա են սկսում սովորել. և կարողանում են շարունակել, որովհետև նրանց վրա կոնտրոլ չկա. նրանք դպրոցի վարչության մեջ պաշտպաններ ունեն, և իրանց «խաթրի» համար են պաշտոն տվել...

Եվ այսպես, նոր վարժապետը միշտ հնի աշխատությունը մերժում է և ուսման ընթացքը խանգարում է: Աշակերտի հավատարմությունը և սերը դեպի իր ուսանելի առարկան կորչում է, որովհետև նրան անդադար ասում են, թե քեզ ծուռն են սովորեցրել, պետք է նորից սովորես: Եվ յուրաքանչյուր վարժապետ, մի կամ երկու տարի մի դպրոցում մնալով, ամեն ինչ քանդում է, տակնուվրա է անում, և վերջը զզվեցնելով, թողնում և հեռանում է: Եվ եթե նրանից հետո եկողը մի խղճմտանքով մարդ է լինում, նա հազիվ թե կարողանում է իր նախորդի քանդածները շինել...

* * *

Վերոհիշյալ հանգամանքների մեջ, իհարկե, դպրոցներում ոչ միայն ուսանելի առարկաների համակարգություն և մինը մյուսին համապատասխան ներդաշնակություն չէ կարող լինել, — այլ դպրոցները մինչև անգամ չեն կարող տալ ժողովրդին և այն բանը, որ կոչվում է հասարակ դպրություն կամ գրագիտություն (грамотность): Այսպիսի դպրոցները միշտ զուրկ կմնան որոշ ուղղությունից, և ուսանելի առարկաների մեջ ներքին կապ չէ կարող լինել, այլ նրանք այնպես խառնիխուռն կերպով ածված կլինեն ողորմելի աշակերտների գլխում, որպես անկապ մթերք: Այլևս չեմ խոսում վարդապետների մանկավարժական եղանակների վրա, որոց ամեն մինը իր էշը իր եղանակովն է քշում...

Մեզանում մի առած կա, թե «ագռավն ուզեց կաքավի երիշով (ընթացքով) գնալ, իր երիշն էլ կորցրեց»: — Միշտ այդպես է լինում, երբ մարդ իր սովորականը թողնում է, և նախ քան սովորելու օտարի վարմունքի ձևերը, սկսում է ինքն էլ նույն ձևերով ընթանալ: Նա ծիծաղ է շարժում և ավելի ոչինչ:

Նոր, եվրոպական կոչված մանկավարժական արհեստի մեջ մեր վարժապետները միևնույնն են անում. — իրանք դեռ սովորելու կարոտ ուսուցչի պաշտոն են հանձն առնում: Եվ արտաքին ցույցերով միայն կամենում են նմանվել, թե հմուտ մանկավարժներ են. իսկ նմանվելն ցած կապիկություն է, որ միայն կարող է ծիծաղ շարժել:

Խոսելով առհասարակ մեր վարժապետների վրա, չէ կարելի չնկատել մի խոշոր երևույթ, որը խիստ անմխիթար տպավորություն է գործում: Մեր մեջ մինչև այսօր հայտնված, և իրանց գործին փոքր ի շատե հմուտ ու խղճմտանքով վարժապետների թիվը այնքան փոքր է, որ կարելի է մատներով համբարել. — Բեգնազարյանց, Աղայանց, Ղուկասյանց, Տեր-Ղևոնդյանց, Պոռշյանց, Պալասանյանց, Բարխուդարյանց, Շահվերդյանց, Չիգիանյանց, Մ. Սիմոնյանց և մի քանի ուրիշներ: Այդ պարոնները, բացի երկուսից, ո՛չ մասնագետներ են և ո՛չ բարձր ուսում ստացած

համալսարանականներ. — դրանք ավելի ժողովրդական թերուսներ են: Եվ զարմանալին այն է, որ գրականության մեջ դարձյալ միևնույն անձինքն են հայտնվում. — ունեն ինքնուրույն և թարգմանական աշխատություններ, գրում են լրագիրների և ամսագիրների մեջ, և իրանք ոչ այս և ոչ այն մանկավարժ-արհեստագետի աշակերտ լինելով, տվեցին մեր դպրոցներին մի քանի դասագրքեր: Որո հակառակ, բարձր ուսում ստացած մանկավարժ-մասնագետներից մինչև այսօր ոչ մեկը չհայտնվեցավ ոչ վարժապետական ասպարեզում և ոչ գրականության մեջ: Այստեղ ճշմարտվում է «Մշակի» այն կարծիքը, որ ժողովրդական թերուսների մեջ գտնվում է ուժ, եռանդ և ապագա...: Ցույց տալու համար, թե այդ այդպես է, մենք հարկավոր ենք համարում փոքր-ինչ պարզել, թե ի՞նչ է մասնագետը և ի՞նչ է թերուսը: Մասնագետը փոխաբերական ձևով խոսելով, մի շտեմարան է, որի մեջ ամբարված են իր արհեստի վերաբերյալ զանազան մթերք, որոնք օտարի արդյունաբերության գործ են: Նրա գլուխը մի պարկ է, որ լցրած է նույն մթերքով: Եթե թափ տվեցիր պարկը — դատարկ կմնա: Նա խոսում է, դատում է, վճռում է միշտ օտարի խելքով. ինքը սեփական դատողություն չունի: Նա միշտ գրքերի հեղինակների անուններ է հիշում, — նա միշտ վկայություններ է բերում, իսկ իր կարծիքը չէ հայտնում: Նա պատերազմում է արհեստական զենքով. ա՛ռ նրա ձեռքից զենքը, — նա կդառնա մի թույլ արարած...

Մասնագետը զգույշ է և երկչոտ. նա իր սեփական ուժերի վրա ինքնավստահություն չունի: Երբ պետք է նրան մի բան գրել, իսկույն սկսում է գրքերը փորփրել, որ նրանց միջից մտքեր դուրս բերե. և այս պատճառով նրա գրվածքը լինում է կցկտուր և շատ անգամ մթին ու անկապ: Նա կարող է լավ թարգմանել և օտարի աշխատություններից ծաղկաքաղ անել, բայց ոչ ստեղծել: Նրա մեջ ինքնուրույնության չկա: Եվ այս է պատճառը, երբ մասնագետը անգործությունից մոռանում է իր սովորածը, նա շատ չէ զանազանվում հասարակ և տգետ մարդիկներից:

(Մեր խոսքերը այն անձանց ավելի հասկանալի կլինին, որոնք մտածել են մեր այժմյան բարձր ուսում ստացած երիտասարդներից ստեղծել մի տիպ և ներկայացնել կամ բեմի վրա և կամ վեպի մեջ: Ամենևին չէ աջողվում մի այսպիսի աշխատություն, որովհետև նրանք կատարելագործված տիպեր չեն, — նրանք կեղծ բաներ են: Նրանք որոշ գույն չունեն, միայն խայտաճամուկ երևույթներ ունեն, որոնք աչք են շլացնում... և այդ խայտաճամուկ գույները, կարծես, զարդարանքի համար են, և ժամանակը շուտով հնացնում է նրանց...):

Բոլորովին սխալ և միակողմանի կլիներ մեր դատողությունը, եթե այսքանը միայն լիներ մեր կարծիքը մասնագետների մասին: Լինում են բացառություններ, ուր բարձր ուսում ստացած մասնագետը սեփականում է իրան գիտությունը, լավ մարսում է նրան, և անցնելով հեղինակությունների վարդապետական սահմանից, — իր համար կազմում է մի ինքնուրույն և որոշ տեսություն: Այնուհետև նա իր սեփական հայացքն ունի իրերի վրա և դատում է իր խելքով: Եվ դրանց միջից ծնում են հանճարներ: Բայց զարմանալին այն է, որ եթե բաժանելու լինենք այսպիսիների թիվը, դարձյալ մեծամասնությունը կմնա ժողովրդական, և ժողովրդի ստոր դասից բարձրացած մարդիկների կողմը: Այդ այն պատճառով է, որ ժողովրդական մարդը, եթե կարելի է այսպես ասել, հղացած է մտնում գիտության մեջ. և գիտությունը միայն կատարելագործում է ծնունդը: Ժողովրդական մարդը նախ քան ոտք դնելը դպրոցի շեմքի վրա ունի իր աշխարհատեսությունը և գիտակցությունների հարուստ մթերք, որոնք թեև անմշակ են լինում, թեև իրանց սաղմնական վիճակի մեջ են գտնվում, բայց գիտության լույսի տակ բուսնում, աճում և հասունանում են: Այս է պատճառը, որ ժողովրդի միջից դուրս եկած բարձր ուսում ստացած մարդիկ լինում են ընդարձակ հայացքի տեր և ունենում են բազմակողմանի հմտություններ:

* * *

Այժմ խոսենք, թե ինչ է թերուսը:

Թերուսը շատ նման է բարձր ուսում ստացած ժողովրդական մարդուն, այն զանազանությամբ միայն, որ դրա մեջ գիտությունը, ժողովրդական հմտությունների հետ համեմատելով, շատ փոքր մաս է կազմում: Այլ կերպ խոսելով, թերուսը մի տեսակ բաղադրություն է, որի մեջ սեփական խելքը միացել է գիտութենից ստացած ճշմարտությունների հետ, թեև վերջինները առաջինի փոքր մասն են կազմում:

Բայց բնության օրենք է, երբ մարդու որևէ անդամը, կամ զգայարանքը խանգարված ու թույլ է լինում, մնացածները ավելի զարգանում են և փոխարինում են նրան: Կույր մարդիկը կարողանում են ճանաչել մեկին ոտքերի ձայնից, և ճանաչել կեղծ դրամը մատների շոշափելով: Խուլ ու մունջերի տեսանելիքը այնքան զարգանում է, որ նրանք դառնում են մի տեսակ ֆիզիոգնոմներ, և նայելով մարդու երեսին, հասկանում են նրա միտքը: Ձեռք չունեցող մարդկանց ոտների մատները այնքան զարգանում են, որ կարողանում են նրանցով գրել ու նկարել: Ինչ որ լինում է մարմնական կազմվածքի մեջ, նույնը և լինում է մարդու մտավոր կարողությունների մեջ: Անգրագետները զարմանալի հիշողություն ունեն. մի անգրագետ վաճառական կարողանում է իր բոլոր հաշիվները մտքումը պահել: Ռամիկ երկրագործները ավելի լավ են գուշակում եղանակների փոփոխությունը, քան թե մի հմուտ օդերևութաբան (մետեորոլոգ):

Այսպես է զարգանում և թերուսը:

Նա պատրաստի գիտությունից այնքան չէ ստանում, որ իրան բավականություն տա, և այս պատճառով նրա խելքը, դատողությունները և բոլոր մտավոր զորությունները ավելի ինքնուրույն կերպով զարգանում են:

Խմորի մի փոքրիկ մասը թթվեցնում է ամբողջ զանգվածը: Գիտությունը, թեև փոքր չափով ստացած, նույն ներգործությունն է անում թերուսի մեջ: Բավական է, որ նա ըմբռնում է մի փոքրիկ նշույլ գիտության լույսից. — այդ նշույլը նրա մեջ լայնանում է, և ընդարձակվելով, դեպի ամեն կողմ շառավիղներ է ձգում:

Թերուսը պատրաստի հող ունի և հողը ժողովրդական կյանքից ստացած ունակությունն է, որի մեջ ընկած ամեն սերմ անպտուղ չէ մնում:

Թերուսը մի պատվաստված ծառ է, որի վրա վայրենի դրության մեջ ուժեղ և առողջ էր, խորին արմատներ ուներ արձակած մայր հողի մեջ: Նա քաղցր պտուղներ է տալիս, և նրա պտուղները ախորժելի են ավելի այն պատճառով, որ իրանց բնական և ինքնուրույն գույն, համ և հոտ ունեն:

Թերուսը, ավելի կատարելագործվելով, դառնում է մի տեսակ ինքնուս փիլիսոփա, որը ընդհանուր մարդկային ճշմարտությունները դուրս է բերում իր սեփական աշխատանքով, իր մտածություններով ու փորձերով: Շատ անգամ նա սխալներ է գործում և խոշոր սխալներ, բայց որպես նրա ճիշտ գաղափարները իր առողջ դատողության արդյունք են, այնպես էլ գործած սխալները իր սխալներն են, օտարի խելքը չէ սխալեցնում նրան: Նա շատ անգամ սայթաքում է,

ընկնում է, որովհետև իր սեփական ոտների վրա է քայլում, վարձկան ձի չէ նստած: Նա մարդկային հեղինակությունների հետ գործ չունի և գուցե չի էլ ճանաչում նրանց: Նա հետևում է մեկ հեղինակության միայն — դա է բնության համաշխարհական գիրքը: Այս հսկայական գրքից քաղում է նա ինչ որ իրան պետք է:

Նա հետազոտում է, ճանաչում է մարդկությունը, մարդկության սրտի և կյանքի մեջ ուսումնասիրելով նրա պետքերը: Նրա արտահայտած մտքերը մարդկության մտածությունների եզրակացություններն են, նրա ձայնը ժողովրդի սրտիցն է բխում: Ինքն ժողովրդին է պատկանում և իր մեջ բովանդակում է ամբողջ ժողովուրդը: — Նա դառնում է մարգարե, պատգամախոս և արտահայտում է ժողովրդի պահանջները:

Բայց մենք այսպիսի ինքնուսներ չունենք և չենք էլ ունեցել, — դրանք այն մարդիկն են, որ կոչվում են տաղանդներ, ժողովրդական բանաստեղծներ և փիլիսոփաներ:

Մենք ունենք անհաստատ թերուսներ միայն, որոնք մի խառնուրդ են գիտության և ժողովրդական մարդիկների, իրանց անզարգացած դրության մեջ: Այդ մարդիկը օգտավետ են լինում նրանով, որ զուրկ չեն առողջ և ինքնուրույն մտածութենից, և զորեղ ընդունակություն ունենալով, շուտով ըմբռնում են ամեն մի լուսավոր գաղափար: Եվ այդ է պատճառը, որ նրանք մի զարգացած մարդու ազդեցության տակ, կամ մի զարգացած շրջանի մեջ՝ այնքան զարգանում են, որ երևելի մարդիկ են դառնում: Մեզանում այս տեսակ շրջաններից առաջին օրինակը տվեց «Մշակի» խմբագրատունը, նա պատրաստեց և պատրաստում է մարդիկ, որոնք ապագա են խոստանում...:

Ոչ ոք այնքան ճարպկությամբ չէ սեփականում և չէ յուրացնում ուրիշի մտածության ծնունդը, որպես թերուսը: Եվ եթե քննելու լինենք մեր թերուսների գրավոր աշխատությունները, կտեսնենք, որ նրանք հետևողություններ են, միայն վարպետ կերպով ձևակերպած: Թերուսը և սահմանափակ մասնագետը նրանով են միայն զանազանվում, որ առաջինը բանեցնում է իր խելքը, իսկ երկրորդը՝ օտարի խելքը:

Թերուսը նոր ատամներ և լավ ախորժակ ունի, նա ամեն բան մարսում է: Դուք տվեցեք նրան մտքեր միայն, նա իսկույն մի բան կշարադրե: Եվ այս է պատճառը, որ նրանց գրվածքները լինում են բազմակողմանի. նրանք ամեն բանի վրա դատում են, ամեն բանի վրա գրում են և ամեն բանի մեջ խրվում են...:

Եվ շատ զարմանք չէ, երբ տեսնում ենք, որ մեր թե՛ գրական և թե՛ ուսումնարանական ասպարեզներում ավելի թերուսներն են դեր խաղում: Դրանք կարող են օգտավետ լինել, որովհետև իրանք ճանաչել են ժողովրդին և ժողովուրդն էլ հասկանում է նրանց լեզուն: — Միայն թե շառլատաններ չլինեն...

* * *

Խոսելով մեր ժողովրդական վարժապետների և ժողովրդական դպրոցների դրության վրա, մենք, սիրելի ընթերցող, բաց արինք մի ցավալի վերք միայն... ափսո՛ս, որ չպիտի կարողանանք ցույց տալ նրա դարմանները: «Գավազանի երկու ծայրն էլ ապականված է, ո՛ր կողմից և բռնելու լինինք, պետք է մեր ձեռքը մուրտառենք...»: Ուրեմն ժողովրդին ենք թողնում մտածել իր անելիքը...:

ԴԵՌԵՎՍ ՈՒՇ ՉԷ

Այժմ ինչ որ խոսենք, ինչ որ գրենք, — այդ կդառնա որպես եվրոպացին ասում է՝ «ընթրիքից հետո մանանեխ» և կամ որպես մենք ասիացիքս ասում ենք՝ «հարսանիքից հետո զուռնա»: — Մեր խոսքը տարաժամ կլինի:

Ներկա պատերազմիս սկզբից մեզանից շատերը հույս ունեին, թե տաճկական Հայաստանը զուրկ չի մնա այն արտոնություններից և այն իրավունքներից մեկից, որոնց համար պատերազմը հրատարակվեցավ, և որոնք պետք է տրվեին Թուրքիայի լծի տակ ճնշված քրիստոնյաներին: Իսկ այժմ գործից երևում է, թե հայերի վիճակը ոչինչ փոփոխություն չէ կրելու. — շատ-շատ տաճկական Հայաստանի ռուսաց զորքերով գրավված մասը կմիանա Կովկասի հետ, բայց մնացած մեծ մասը դարձյալ կմնա թուրքերի ձեռքում, գուցե մի քանի խոստմունքներով, որպես միշտ եղել են մինչև այսօր և միշտ մնացել են որպես մեռյալ տառ...

Ինչո՞ւ հայերի վրա ուշադրություն չդարձրին, մի՞թե նրանց դարերով թափած արյունը, արտասուքը և մահմեդականներից կրած բարբարոսությունները իրավունք չէին տալիս որ նրանք ևս արժանանային Եվրոպայի գթությանը — թե նրանք էլ դժբախտ են և գտնվում են ավելի սարսափելի դրության մեջ, քան թե սլավոնական ցեղերը Բալկանի թերակղզում: — Ահա՛ մի հարց, որ պարզել պետք է:

Ընդհանուր մարդասիրական կետից նայելով, և քրիստոնեական եղբայրասիրության զգացմամբ, պետք է, որ հայերի վրա ևս ուշադրություն դարձնեին: Իսկ քաղաքականության կետից նայելով, ոչ ոք պարտական չէր հայերի համար մտածել, քանի որ իրանք հայերը անշարժ մնացին և իրանց համար չմտածեցին:

Գերեզմանների վրա ոչ ոք ուշադրություն չէ դարձնում, որովհետև նրանք լուռ են, գոհ են իրանց վիճակից: Այնպես էլ մեկը պարտական չէ ուրիշի փորի համար հոգալ, քանի որ նա չէ հայտնում, թե ինքը քաղցած է...

Այսուամենայնիվ հայերի վրա ուշադրություն դարձրին, հայերի վրա խոսեցին, և մինչև անգամ հայերին դրդեցին, որ իրանք էլ խոսեն, իրանք էլ բողոք բարձրացնեն, — բայց հայերը միշտ լուռ մնացին...

* * *

Մեր անցյալ հոդվածում77 մասամբ բացատրեցինք հայերի լռության պատճառը, բայց կա դեռևս շատ բան բացատրելու: — Հայերի լռությունը երկու բանով կարելի է մեկնել, կամ նրանք գոհ են իրանց վիճակից, և կամ չեն հասկանում իրանց դրությունը, իրանց ինչ վիճակի մեջ լինելը:

Չէ կարելի մտածել, թե հայերը գոհ լինեին իրանց վիճակից, որովհետև անկարելի է գոհ լինել մի այնպիսի վիճակից, ուր կյանքի, կայքի և ընտանիքի ապահովություն չկա, ուր մարդու աշխատության արդյունքը հափշտակվում է բռնի ձեռքով, ուր նրա պատիվը շների հետ է հավասարված, ուր ամեն ինչ, որ նրա համար սուրբ է և նվիրական, հալածվում է, պղծվում է և կույր մոլեռանդության զոհ է դառնում: — Անկարելի է գոհ լինել մի այսպիսի վիճակից: Պետք է

բոլորովին զուրկ լինի մարդ զգացողությունից, որ չհասկանա մի այսպիսի դրության սարսափելի դառնությունը, բայց մենք Թուրքիայի հայերին այս աստիճան մեռելության մեջ չենք դնում:

Մեր երկրորդ կարծիքը, թե նրանք չեն հասկանում իրանց դրությունը, ինքնըստինքյան լուծվում է առաջինի մեջ, — այսինքն եթե գոհ չեն, ուրեմն հասկանում են իրանց վիճակը, եթե չհասկանային, կատարյալ դիակներ կլինեին, որոնց այրում են, մոխիր են դարձնում, բայց նրանք ոչինչ չեն զգում...

Այժմ ծագում է մի նոր հարց. ի՞նչու բողոք չբարձրացրին, եթե գոհ չէին իրանց վիճակից:

Բողոքը կարող էր հայտնվել երկու կերպով. կամ իրանք էլ սլավոնական ցեղերի նման զենք վեր առնեին, և փոխանակ իրանց տան ծածկի տակ քրդերի սրից կոտորվելու, պատերազմի դաշտում մեռնեին, — և կամ գրավոր կերպով իրանց բողոքը հայտնեին ուր որ հարկն էր: Առաջին գործողության մեջ նրանք անընդունակ էին, իսկ երկրորդը ոչ ոք չէր արգելում:

Բայց ո՞վ պետք է տար գրավոր բողոքներ:

Հայտնի բան է. Աղբակա հայերը, որոնց 24 գյուղերը մոխիր դարձան, քահանաները ձողերի վրա բարձրացան, կոտորվեցան, ջարդվեցան, և կանայք ու աղջիկները Ջելալեդդինի ու շեյխ Իբադուլլայի զորքերի ձեռքով գերի գնացին, — Աղբակա ողորմելի հայերը, որ այժմ Պարսկաստանում մուրացկանությամբ են ապրում, ընդունակ չէին բողոք բարձրացնելու: Նույնը չէին կարող անել և Վանա հայերը, որոնց հրդեհած քաղաքի ծուխը դեռևս բարձրանում է բազմաթիվ անբախտացած ընտանիքների սրտերից... նույնը չէին կարող անել և Բայազետի ու Ալաշկերտի հայերը, որոնց վիճակը ամենիս հայտնի է: Այլևս չեմ խոսում Մուշի, Բաղեշի, Տիգրանակերտի և տաճկական Հայաստանի ուրիշ շատ հայերի մասին, որոնց ոչ մեկը ազատ չմնաց մահմեդականների բարբարոսություններից:

* * *

Ուրեմն ո՞վ պիտի խոսեր, ո՞վ պիտի բողոք բարձրացներ:

Այդ լինում է երկու կերպով: Երբ մի ժողովուրդ այնքան զարգացած է, որ հասկանում է իր իրավունքները և հասկանում է, որ ինքն բռնաբարվում է, — և միևնույն ժամանակ այնքան պատրաստված է, որ կարող է ընդդիմադրել բռնակալի կամայականությանը, — ժողովուրդը ինքն է բողոք բարձրացնում, թե՛ զենքով և թե՛ խոսքով: Այդ լինում է հեղափոխական ցույցերով, և դրան ասում ենք, թե ազատության զգացմունքը արմատիցն է ծագում, ամբոխի սրտիցն է բխում, — ցածից վեր է բարձրանում:

Իսկ երբ ժողովուրդը զարգացած չէ, և գտնվում է մի այնպիսի հիվանդոտ դրության մեջ, որ միայն զգում է իր ցավերը, բայց դարման անելու շնորհ չունի, — այն ժամանակ նրան իր թշվառ վիճակից ազատելու հոգսը վերևից դեպի ցած է իջնում: Դա հայտնվում է բարձր կենտրոններում, մայրաքաղաքներում, ուր գտնվում են ժողովրդի ավելի զարգացած և գործունյա դասերը: Ամբոխը ենթարկվում է այդ դասերին և կրավորական դեր է խաղում:

Առաջին միջոցը արմատական է, իսկ վերջինը՝ ներգործական:

Թուրքիայի հայերի վերաբերությամբ գլխավոր կենտրոնը, որտեղից պետք է հայտնվեր բողոքը Կ. Պոլիսն է: Այնտեղ է դրած հայոց պատրիարքի աթոռը, այնտեղ է գտնվում ազգային ժողովը և այնտեղ են լինում մտածող ու բանիմաց գլուխները:

Բայց ի՞նչ էր պատճառը, որ Կ. Պոլսից ևս ոչինչ բողոք չհայտնվեցավ:

Այս հարցը պարզելու համար մենք ստիպված ենք փոքր-ինչ խոսել այն բանի վրա, թե որպիսի անձնավորություններից են բաղկացած Կ. Պոլսում այն մարդիկը, որ կոչվում են գործիչներ, առաջադեմ մարդիկ և ազգի սանձը կառավարող մարդիկ:

* * *

Ի բաց առյալ ամբոխը, որ բաղկացած է վաճառականներից, արհեստավորներից և գաղթական մշակներից, — Կ. Պոլսում գլխավորապես երկու գործող կուսակցություններ կան, մեկը՝ հին ամիրայական կուսակցությունը, մյուսը՝ նոր սերունդը: Դորանք մի ժամանակ, այսինքն ազգ. սահմանադրության հիմնվելու սկզբներում, խավարյալների և լուսավորյալների անուն էին կրում:

Քննենք յուրաքանչյուր կուսակցությունը առանձին:

Նախ և առաջ պետք է հասկանալ, թե ո՞րտեղից առաջ եկան ամիրաները, և ի՞նչ էին նրանք:

Դեռ մեզանից կես դար առաջ Թուրքիայի պետությունը գավառների (վիլայեթների կամ սանջակների) կառավարության մեջ այս ձևն էր բռնած, որ յուրաքանչյուր գավառի արքունի տուրքը տալիս էր կապալով մի փաշայի: Եվ որովհետև կառավարությունը վստահություն չուներ, թե փաշան իր ժամանակին կհասցնե գանձարանին հարկերի նշանակյալ քանակությունը, այս պատճառով փաշան ստիպված էր իր կողմից ներկայացնել Դռանը մի երաշխավոր: Այս երաշխավորությունը հանձն էին առնում հայ սարաֆներ (սեղանավորներ): Դրանք մի տեսակ ընկերներ էին կապալառու փաշայի հետ, որը միևնույն ժամանակ իր գավառի թե՛ դատավորը և թե՛ վարձակալն էր:

Փաշան վարվում էր իրան հանձնված գավառի ժողովրդի հետ որպես ամեն մի կապալառու, — կողոպտում էր, հափշտակում էր և ամեն տեսակ հարստահարություններով մաշում էր նրանց: Նա իր կողոպուտը, որ մեծ մասամբ հափշտակված էր լինում ողորմելի հայերից, ուղարկում էր իր երաշխավորին՝ հայ սեղանավորին, իսկ վերջինս պետք է ներկայացներ Բ. Դռանը:

Բայց հայ սեղանավորը ուներ իր առանձին հաշիվները Դռան հետ, — սկսյալ սուլթանի հարեմի ծախսերից, մինչև զորքերի և կառավարության այլևայլ պետքերի ծախսերը, նրանց ձեռքումն էին: Եվ այս պատճառով երաշխավոր սեղանավորը՝ իր երաշխավորության վրա առած փաշայի պարտքերի փոխարեն շատ անգամ զուտ փող չէր ներկայացնում գանձարանին, այլ տալիս էր միայն ստացականներ իր հին պահանջների մասին, որ ուներ Դռնից:

Դրամական այս տեսակ շրջանառությունները, թե՛ Դռան և թե՛ կառավարության նշանավոր գործավարների հետ, տալիս է հայ սեղանավորին մեծամեծ շահեր, և այս շահերը այնքան ավելի առատ էին լինում, որքան բխում էին անմաքուր և պղտոր աղբյուրներից78:

Անդադար Դռան հետ հաշիվներ ու հարաբերություններ ունենալով, — ահա այդ կապալառու սարաֆներն, այդ հայի անվանը նախատինք բերող վաշխառու հրեաներն էին, որ արժանացան ամիրայության պատվանունի...:

Որպես Դռան մերձավորներ, ամիրաները մեծ ազդեցություն ունեին ազգային գործերի մեջ. համարյա ամեն գործ կախումն ուներ նրանց կամայականութենից: Ամիրայի մի լոկ խոսքը օրենք էր, նրա հրամանները կատարվում էին ժողովրդի կողմից ամենայն հնազանդությամբ: Ամիրաները իրավունքներ էին բանեցնում ոչ միայն Կ. Պոլսում, այլև գավառներում: Արդեն ընթերցողը տեսավ, թե ինչ կապեր ունեին նրանք գավառները կառավարող փաշաների հետ, որոնց ձեռքով և ամեն բանի մեջ խառնվում էին:

Հայտնի բան է, իրավունքները, որ նրանք բանեցնում էին, պաշտոնապես չէր տրված իրանց, այլ գործում որպես մարդիկ, որ օգուտ քաղել գիտեն ժամանակի հանգամանքներից, — այսպիսով, կառավարության ընդհանուր անկարգության մեջ հանդիսանում էին որպես մի-մի բռնակալներ, թեև իրանց բռնակալությունը կարող էին գործ դնել դեպի իրանց ողորմելի ազգայինները միայն, իսկ դեպի օտարազգիք նույնքան ցած էին և գետնաքարշ:

Եղել են բացառություններ, որ ամիրաների մեջ գտնվել են բարի և ազգասեր մարդիկ, բայց եթե խիստ քննելու լինես, հազիվ թե այդ լավ համարվածներն ևս ազատ կմնան արատներից:

Կ. Պոլսի պատրիարքը, որպես ժողովրդի գլուխ և ներկայացուցիչ միշտ կախումն է ունեցել ամիրաներից և սերտ կերպով կապված է եղել նրանց հետ: Նրանք վարվել են որպես սանիկ և սանահայր, որովհետև երկուսի շահերն էլ համաձայն լծորդություն էին պահանջում: Պատրիարքը կարոտություն ուներ ամիրաների մեջ, որովհետև իր հարաբերությունները Դռան հետ նրանց ձեռքով պետք է պահպաներ: Եվ այս պատճառով ամիրաները պատրիարքարանի մեջ միշտ բարձր ձայներ էին վայելում: Եվ պատրիարքը իր դիրքը պահպանել չէր կարող, եթե ամիրաների հետ համակից չլիներ:

Փոխվելով Թուրքիայի վարչության ձևերը, սարաֆները կորցրին իրանց նշանակությունը, բայց ամիրայությունը մնաց, թեև ուրիշ կերպարանքով: Ամիրաները, որոնց ավելացան էֆենդիները, իրենց հին հարաբերությանց առիթով ծանոթացած լինելով Դռան թուլությունների հետ, կարողացան զանազան պաշտոններ հանձն առնել և ամեն գործի մեջ ցույց տալ մեծ առաջադիմություն: Այս պաշտոնակալներն ըստ մեծի մասին հին սարաֆների և կապալառուների որդիք լինելով, ահագին հարստության հետ ժառանգել էին և իրանց նախահարց բնավորությունը, թե ինչո՛վ կարելի է հաճոյանալ կառավարությանը, և նրա գործերի մեջ մտնել: — Դուռը անազնիվ գործիքներ էր որոնում, և նրա նպատակներին կատարելապես համապատասխանում էին հայ ծառայողները...

Հույները հայերի հետ և տերության պաշտոնների վերաբերությամբ մրցություն անել չկարողացան, որովհետև նրանք հայերի նման անազնիվ չէին, և չէին կարող կեղտոտ գործիք դառնալ: Բայց շատերը ուրիշ կերպով են մեկնում, թե հույները չէին վայելում կառավարության վստահությունը, իսկ հայերը իրանց հավատարմությամբ արժանացած էին Դռան առանձին համակրության: Այդ իրավ է, միայն պետք էր հասկանալ, թե ի՛նչ է նշանակում հավատարմությունը պաշտոնի մեջ դեպի մի անկարգ կառավարություն, որ արտաքին խաբուսիկ

ձևերի տակ միշտ իր հպատակների արյունն է ծծում: Մի այսպիսի հավատարմություն նույն նշանակությունն ունի, որպես մի խումբ ավազակների հավատարմությունը դեպի իրանց պետը կամ գլխավորը:

Այժմ կարծեմ ընթերցողին հասկանալի եղավ, թե ինչ տեսակ անձինքներից է բաղկացած Կ. Պոլսում այն կուսակցությունը, որ մենք իր հին անունով կոչեցինք ամիրաների կուսակցություն, մի տեսակ մարդիկներ, որ անունով միայն հայ են, իսկ սրտով թուրքից ավելի թուրք, — և իրանց անձնական շահերը պահպանելու համար, հայտնի բան է, նրանք կցանկանային միշտ կանգուն տեսնել Թուրքիան իր կառավարության անկարգ այլանդակության մեջ: Եվ այս տեսակ մարդիկներից, հասկանալի է, որ չէր կարելի սպասել, որ նրանք բողոք բարձրացնեին, և հայ ժողովրդի հառաչանքներին թարգման լինեին:

Դառնանք դեպի մեր կուսակցությունները:

Կ. Պոլսում կա և մի ռուսական կուսակցություն, որը մեր նկարագրած կուսակցության հակակշիռն է կազմում: Այս կուսակցությունը ավելի զորություն ստացավ Իգնատիևի դեսպանության օրերում: Նրանք մտածում էին, թե հայերը կարող են ազատվել Թուրքիայի հարստահարություններից, — դա կարող է լինել միայն ռուսների պաշտպանությամբ, և իրանց փրկությունը որոնում են միայն ռուսաց դրոշի տակ, ցանկանալով, կամ տաճկական Հայաստանը Կովկասի հետ միացած տեսնել, և կամ Թուրքիայի հպտակ մնալով, Ռուսաստանի հովանավորությունը վայելել:

Թե մինչև ո՛ր աստիճան ճիշտ են այս կուսակցության ակնկալությունները, մենք ավելորդ ենք համարում քննել, միայն կասենք, որ նա ունի իր ընդդիմակալ մի ուրիշ կուսակցություն, որը հակակիր է դեպի Ռուսաստանը: Այս հակակրությունը առաջ եկավ Ալի և Ֆուադ փաշաների ազդեցությունից հայերի վրա, և մասամբ Նապոլեոնի քաղաքականութենից Թուրքիայում, որի հետևանքն եղավ անջատել Տաճկաստանի հայերին Ռուսաստանի հայերից և նրանց ներքին կապը խզել: Որովհետև նրանք սկսեցին համարել Ռուսաստանի հայերին կորած, և ամեն վստահություն կորցնելով դեպի իրանց ազգայինները, մտածեցին աշխատել, որ վիճակակից չլինեն նրանց դրությանը79: Եվ այս տեսակ կարծիքից Ռուսաստանի հայերի վերաբերությամբ՝ առաջ եկավ այն, որ նրանք սկսեցին ավելի սերտ կերպով կապվել Թուրքիայի հետ, և իրանց բարօրությունը նրանից սպասել:

Այս վերջին կուսակցությունը նրանով է միայն զանազանվում բուն թուրքասերներից (տերության հայ պաշտոնակալներից), որ դրանք սրտով ատում են թուրքերին, դժգոհ են դեպի նրա բարբարոսությունները, միայն մտածում են, թե բոլոր անկարգությունները ժամանակավոր են, թե հայոց ազգը համբերելով, կարող է հասնել մի բախտավոր ապագայի, երբ թուրքերը կքաղաքակրթվին, և Տաճկաստանի ընդհանուր հպատակների վրա կտիրե ազատ իրավունքը ու արդարությունը...:

* * *

Մեր նկարագրած երեք կուսակցություններից երևաց, որ առաջինը, այսինքն՝ թուրքաց պաշտոնների մեջ ծառայողներն, ճիշտ կատարում են այն առածի իմաստը, թե «ում հացը որ ուտում են, նրա շահերի համար էլ հաչում են»: Այսպիսի մարդիկ անձնական շահեր միայն ունեն,

ընդհանուր, ազգային շահը անհասկանալի է նրանց: Երկրորդ կուսակցությունը ամեն ինչ ռուսներից է սպասում: Իսկ երրորդը ոչ միայն ռուսներից ակնկալություն չունի, այլ մտածելով, թե ամեն մի քրիստոնյա պետություն իր հոգու համար, դեպի հայերը օգնության ձեռք չի մեկնի, — այս կուսակցությունը ավելի սերտ կերպով կպած է Թուրքիային, հայ ժողովրդի ապագա բախտավորությունը թուրքերի քաղաքակրթության մեջ որոնելով:

Բայց կա մի ուրիշ կուսակցություն ևս՝ — նոր սերունդը, որ մի ժամանակ լուսավորյալների անուն էր կրում: Այս կուսակցությունը Կ. Պոլսի մտածող դասի թարմ ուժն է կազմում: Բայց որպես առհասարակ լինում է, երբ տակավին հների ազդեցությունը առաջնակարգ դեր է խաղում, այնպես էլ նոր սերունդը դեռևս իր տկար և անորոշ դրության մեջն է, դեռևս մի կազմակերպված ձև չէ ստացել, այս պատճառով սխալ կլիներ ասել, թե նրանք կուսակցություն են կազմում: Նրանց չէ աջողվել մինչև այսօր բարձր դիրքերի վրա կանգնել, թե ազգային և թե պետության մեծ գործերի մեջ մտնել, որպեսզի սրտի և մտածության հետ միանար նրանց մեջ և իշխանությունը, որով կարողանային ավելի ազդու կերպով ներգործել:

Դրանք առհասարակ նյութական կողմից աղքատ, իսկ բարոյապես և մտավորական կողմից հարուստ մարդիկ են: Դրանք դեռևս դեգերում են այս շրջանների շուրջը, որպես է՝ թատրոնը, խմբագրատունը, դպրոցները և քչերին աջողվել է անդամ լինել ազգային ժողովի մեջ: Ֆրանսիական թեթև կրթությունը տվել է նրանց բնավորությանը թեթև լինել, աշխույժ ունենալ, եռանդոտ լինել, — բայց ոչ տոկուն, խորամիտ ու հեռատես լինել: Այս մարդիկը շուտ հափշտակվող, շուտ ոգևորվող և շուտ տաքացող մարդիկ են, բայց միևնույն ժամանակ շուտ սառչող են: Այս տեսակ հատկությունները, իրավ է, պատրաստում են հեղափոխականներ, բայց չեն պատրաստում ասպարեզ դուրս եկող հերոսներ:

Այս մարդիկը ազնիվ են և բարեմիտ. ցանկանում են, որ հայն էլ թոթափե Թուրքիայի լուծը, ազատ դրություն ունենա, և իր ազատության մեջ զարգանալ ու առաջադիմել սկսե: — Իսկ այդ վիճակին հասնելու եղանակների մեջ ոչ միայն անփորձ են, այլ անընդունակ են: Ներկա հանգամանքները բոլորովին երևան հանեցին նրանց անընդունակությունները, որ իրանց ձեռքում ունենալով թատրոնական բեմը, լրագրությունը և դպրոցները, դարձյալ չկարողացան մի հաստատուն հող պատրաստել, որի վրա ոտը դնելով, վեր բարձրանար Թուրքիայի հայը իր ընկած դրությունից...:

Բայց կա. Կ. Պոլսում և մի ժողովրդական տարր, որ ներկայացանում է մշակ դասը: Դրանք ըստ մեծի մասին Հայաստանից եկած գաղթականներն են, որ մայրաքաղաքում կատարում են համալի, թուլումբաջիի, չոփջիի-չրկիրի, դայրկջու և ուրիշ շատ ստոր ծառայություններ: Հայրենիքից հեռացած, այդ պանդուխտ հերոսներն են, որ ամեն անգամ մի ազգային ծանր հարց բարձրանալիս, շրջապատում են պատրիարքարանի չորս կողմը, դռներ և պատուհաններ են փշրում, աղմուկ բարձրացնում և արդարություն են խնդրում: Այս թշվառ մշակները հայրենիքից դառն աղքատության հետ բերել են իրանց սրտի մեջ խորին վերքեր, որ գործել է մահմեդականի բռնակալ ձեռքը և այս պատճառով նրանց ավելի զգալի է թուրքերի անտանելի լուծը: Եվ ամեն բան կորցրած լինելով, — տուն, տեղ, հայրենիք, — նրանք այլևս ոչինչ կորցնելու չունեն, և առանց երկյուղի բողոք են բարձրացնում, ու իրանց թշվառ, անտեր ընտանիքների համար ազատություն են խնդրում, պատրիարքի օձիքից բռնելով...:

* * *

«Մշակի» վերջին համարներից երևաց, որ Կ. Պոլսի պատրիարքը, գուցե անգլիական դեսպանի դրդելուց թելադրված, ներկայացրեց ազգային ժողովին մի ծրագիր, որով առաջարկում էր հայերի համար խնդրել այն արտոնություններից մեկը, որ պիտի վայելեն սլավոնական ցեղերը Բալկանի թերակղզու վրա: Ազգային ժողովը մերժեց պատրիարքի առաջարկությունը, հայտնի չէ ինչ հիմնավոր փաստերով:

Որքան մեզ հայտնի է, ազգային ժողովը ի նկատի է ունեցել այն, թե արևմտյան եվրոպական պետությունների յուրաքանչյուրը արևելյան հարց պատրվակով միայն իրանց սեփական շահերն են որոնում, — և որովհետև Հայաստանի ազատությունը որևիցե կերպով նրանց շահերը չէ շոշափում, ուրեմն հայերի առաջարկությունը կմնար առանց հետևանքի կազմվելիք կոնֆերենցիայի մեջ:

Մենք չենք խոսում, թե որքան սխալ է այդ դատողությունը, միայն կասենք, թե Անգլիան կցանկանար Հայաստանը ազատ տեսնել, քան թե նրան մի ուրիշ պետության հետ խառնված տեսնել, — մենք հարկավոր չենք համարում նաև բացատրել, թե ինչ շահ ունի Անգլիան, — բայց դիցուք թե ուղիղ է ազգային ժողովի դատողությունը, որով նա մերժում է պատրիարքի ծրագիրը, միայն մի հարց առաջարկենք՝ ի՞նչ կկորցներ ազգային ժողովը, եթե կազմվելիք կոնֆերենցիային մի հայկական խնդիր առաջարկեր:

Մեզ կպատասխանեն, թե ազգային ժողովի ձայնը իր նպատակին չէր հասնի, և այնուհետև հայերը կկորցնեին իրենց հավատարիմ հպատակության համարումը և կասկածելի կդառնային թուրքերի աչքում: Մեզ կպատասխանեն գուցե մի ավելի ծայրահեղ բան, թե թուրքերը հայերին ապստամբ համարելով, կսկսեին նրանց կոտորել Կ. Պոլսի մեջ:

Հավատարիմ հպատակությունը մի այնպիսի պետության վերաբերությամբ, որպես Թուրքիան է, նշանակում է կույր հնազանդություն, այսինքն՝ անտրտունջ տանել բռնակալի բոլոր բարբարոսությունները: Եվ հայերը մինչև այսօր իրանց հավատարիմ հպատակությամբ ոչինչ չշահեցին, միայն ծանրացրին իրանց ստրկության շղթաները: Որովհետև բռնակալ պետությունները ավելի ակնածություն ունեն դեպի այն ազգերը, որոնք անհավատարիմ կամ կասկածավոր են, և այնպիսիների ձայնը կտրելու համար միշտ աշխատում են գրավել նրանց այս և այն պահանջները կատարելով: Իսկ հավատարիմների վրա նայում են որպես մորթված զոհերի վրա... Այս խոսքերը ապացուցանելու համար բավական է օրինակ վեր առնել Թուրքիայի հույներին, որոնք միշտ կասկածելի են եղել կառավարության աչքում, և միշտ ավելի պատվավոր են եղել, քան թե հայերը և միշտ առաջադեմ:

Իսկ ինչ վերաբերում է մյուս հարցին, թե գուցե թուրքերը զայրանալով կկոտորեին հայերին, — նախ, այսպիսի բան պատահել չէր կարող, քանի որ Անգլիայի նավատորմը կանգնած է Կ. Պոլսի պարիսպների տակ քրիստոնյաներին մահմեդականների բարբարոսությունից զերծ պահելու անունով: Բայց եթե պատահեր ևս մի այդպիսի անցք, որ հայերին կոտորեին, — նույնիսկ կոտորածի միջից կբարձրանար նրանց ազատությունը, որովհետև առանց արյունի, առանց զոհերի փրկություն չէ լինում...

Ուրեմն ժամանակ է, որ Կ. Պոլսի ազգային ժողովը իր պատրիարքի հետ գործե մի վճռական քայլ, տարտամ երկմտությունը այսպիսի հանգամանքներում ոչինչ օգուտ չէ կարող բերել:

Կոնֆերենցիան այսօր թե վաղը կկազմվի, եթե այս անգամ էլ չհաջողվեցավ բարձրացնել մի հայկական հարց, այնուհետև Տաճկաստանի հայերի ապագան պետք է կորած համարել:

Դեռևս ուշ չէ: Բայց երկար հապաղումը կկատարե հայերի գլխին ավետարանական այն առակը, թե «փեսան կգա, պատրաստները կմտնեն նրա հետ հարսանիքը, դռները կփակվեն, հետո կգան հիմար կույսերը, դուռը կբախեն ու կասեն. «բա՛ց մեզ, տեր», իսկ նրանց կպատասխանեն. — «չեմ ճանաչում ձեզ»...

Վերջացնելով մեր հոդվածը, այդ հարցն ենք դնում. — մի՞թե ընդհանուր հայոց վեհ. կաթողիկոսը պետք է անտարբեր մնա:

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Վ. Ագուլիս, 11 հունիսի

Ես ստացա զանազան քաղաքներից մի քանի նամակներ շատ ստորագրություններով, որոնց մեջ համակրություն էին հայտնում «Ջալալեդդին» վեպի վերաբերությամբ: Հայ հեղինակի համար դա էլ մեծ մխիթարություն է, որ իր աշխատությունը գնահատվում է, եթե ոչ նյութապես, գոնե բարոյապես: Ես ուրախ եմ տեսնելով, որ ստորագրությունների մեծ մասը պատկանում է նոր սերնդին, ռեալական գիմնազիոնի ուսանողներին. — երբ հեղինակի խոսքը արձագանք է գտնում մանուկ սրտերի մեջ, նա երջանիկ է... — Սերմը բարեբեր հողի վրա է ընկնում:

Սեղմում եմ ձեր ձեռքը, ո՛վ ապագայի թա՛րմ հույսեր, դուք ողջ լինե՛ք:

Ի՞ՆՉ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՊԵՏՔ ԵՆ ՏԱՃԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆԵթե ներկան անցյալի շարունակությունն է, եթե ներկան ուղղելու համար պետք է օգուտ քաղել անցյալից, այդ կետից նայելով, մենք չենք սխալվի, եթե ասենք՝ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի հրատարակած «Տեղեկագիրքը», որ պարունակում է իր մեջ Տաճկական Հայաստանի ամբողջ քառորդ դարի գործերի արձանագրությունները, — բավական է առաջնորդ լինելու համար, թե ո՛րպիսի վերանորոգություններ պետք է պահանջե Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը, որպեսզի այսուհետև հայերի վիճակն ապահով լինի և նրանք ազատվեն մինչև այսօր գործված անիրավություններից:

Քննելով պատրիարքարանի հրատարակած «Տեղեկագիրքը», մենք գտնում ենք, որ նա բովանդակում է իր մեջ գլխավորապես հետևյալ չորս կետերը. ա) անապահովություն ապրուստի և սեփականության, բ) անապահովություն կյանքի, գ) անարդարություն դատաստանի մեջ և իր իրավունքի պաշտպանության, դ) անապահովություն ազգային առանձնությունների: — Ուրեմն Տաճկաստանի հայերի վիճակը բարվոքելու համար գործ դրվելի վերանորոգություններն այն ժամանակ միայն կարող են նպատակահարմար լինել, երբ լիակատար բավականություն կտան վերոհիշյալ չորս կետերի բարվոքմանը:

Խոսենք յուրաքանչյուրի վրա առանձին:

Ա. Մենք ապրուստի և սեփականության անապահովություն չենք համարում այն դեպքերը, որ հային հարստահարում են, նրա աշխատության արդյունքը նրա ձեռքից խլում են, և նա մշտապես ենթարկված է զանազան բռնաբարությունների և ավազակությունների, — ոչ, Տաճկաստանում

սեփականության ապահովությունը և հետևապես ապրուստի դժվարությունը կայանում է գլխավորապես այն բանի մեջ, որ հայը հալ չունի, այս պատճառով նա կյանքի հաստատուն հիմք չունի: Հողի վերաբերությամբ մահմեդականի օրենքը բովանդակվում է այս վարդապետության մեջ. «Ամբողջ տիեզերքն աստծուն է պատկանում, սուլթանը աստծու խալիֆան կամ ներկայացուցիչն է երկրի վրա, իսկ հողը նրա սեփականությունն է»: Այստեղից առաջ է գալիս այն ծիծաղելի սնահավատությունը, իբր թե մի երկիր, որի վրա ոտք է կոխում իսլամի թագավորը, պետք է նրան պատկանի:

Հողի վերաբերությամբ բոլոր կալվածական օրենքները բխում են վերոհիշյալ վարդապետությունից. սուլթանը հողի տերն է, իսկ երկրագործը, մշակ դասը — նրա վարձկանը կամ կապալառուն: Հայը հող ունենալու համար պետք է վարձե կառավարությունից, կամ տաճկական ասացվածքով խոսելով, — պետք է թափու անե. և այն օրից դադարում է նրա իրավունքը իր վարձած հողի վրա, երբ օրենքի պահանջած ժամանակներում չէ նորոգում իր կալվածագիրը, կամ չէ կատարում այս և այն պարտավորությունները, իսկ մի այսպիսի կալվածագիր պայմանագրի զորություն ունի, ավելի ոչինչ:

Այսպիսով ոչինչ չէ կապում երկրագործ դասին երկրի հետ և հետևապես մշակության կամ աշխատության հետ: Եվ ի նկատի ունենալով այն անտանելի պայմանները, որով ծանրաբեռնվում է մշակը մի կտոր հող վարելու համար, շատ հասկանալի է լինում, թե ինչու նա թողնում է հայրենի երկիրը և հազարներով գաղթում է օտարության մեջ ապրուստ որոնելու: Ուրեմն հային իր հայրենի երկրի հետ կապելու համար, գաղթականությունը դադարեցնելու համար, միակ և ամենակարևոր միջոցն է նրան իրավունք տալ ազատ կալվածատեր լինելու, որ նա, որպես սեփականություն իր հողն ունենա և նրանից ամեն կերպով օգտվելու իրավունք ունենա: Դրանով կարելի է միայն հնար տալ գյուղացուն իր աշխատությամբ իր ապրուստը հայթայթելու: Նա չպիտի լինի վարձակալ, այլ հողը պիտի լինի նրա համար մի հաստատուն ժառանգություն, որ անցնում է սերունդից սերունդ, որը նա կարող էր գնել, վաճառել, գրավ դնել, մի խոսքով, վարվել նրա հետ որպես իրան պատկանող սեփականության հետ: — Այդ պետք է լինի հայոց պատրիարքի պահանջելի գլխավոր վերանորոգություններից մեկը, եթե նա ցանկանում է, որ հայը արմատ ձգե Հայաստանի հողի վրա, պետք է նրա տերը լինի, պետք է նրանից ծծե իր սնունդը, որպես մանուկը մոր ստինքներից: Իսկ ինչ վերաբերում է մուլթեզիմների (կապալառուների) հարստահարություններին, հարկերի ծանրությանը, որոնցով կողոպտվում է մշակ դասը, ինչ որ վերաբերում է զանազան բռնակալների և դերեբեկիների կեղեքումներին, — մենք համարում ենք այդ բոլորը ժամանակավոր անկարգություններ, սրանցից ազատ չեն մնում նույնիսկ մահմեդականները, և որոնք Թուրքիայի ընդհանուր բարենորոգումների ժամանակ միայն կարող են կարգի և օրինավորության մեջ դրվել:

Բ. Հայերի կյանքի անապահովությունը, քրդերից, չերքեզներից, զանազան վայրենի ցեղերից անդադար կեղեքվիլը, որպես Սան-Ստեֆանոյի դաշնադրության 16-րդ հոդվածի, նույնպես և Բերլինի ավագաժողովի վճռի 61-րդ հոդվածի գլխավոր հիմունքն է կազմում: Բայց որքան էլ աշխատե Թուրքիայի կառավարությունը՝ պահպանել անզեն հայերին զինյալ մահմեդականների բարբարոսություններից, անկարելի է, որովհետև իր բոլոր զինվորական ուժը, որով պետք է զսպել նրանց, նույնիսկ բարբարոսներից է կազմված: Ուրեմն հայերին պետք է թույլ տված, որ իրանք իրանց պաշտպանեն, և այդ այլ կերպ լինել կարող չէ, բայց միայն իրավունք տալ, որ հայերը զենք կրեն որպես իրանց դրացի ազգերը, և բացի դրանից, Թուրքիայի զինվորության մեջ

իրանք էլ մասնակցեն: Պետք է հայը ինքը հնար ունենա իր անձը պահպանելու, երբ կառավարությունը անկարող է: Ով որ ծանոթ է Թուրքիայի կազմակերպությանը, մեզ հետ կհամաձայնվի, որ այդ երկրում անկարելի է ապրել և իր գոյությունը պահպանել առանց զենքի: Թուրքիան բնակեցրած է այնպիսի ցեղերով, որոնք իրանց մեջ մշտապես կռվում են, որոնք միմյանց հետ մրցում են սրով միայն: Ի՞նչով կարող է ընդդիմադրել նրանց անզեն հայը:

Գալով Թուրքիայի զինվորության մեջ մասնակցելուն, դա պետք է հայերի գլխավոր պարտավորություններից մեկը լինի ոչ միայն որպես Թուրքիայի հպատակ և քաղաքացի, — այլ մի այդպիսի ծառայությունը կազատեր նրանց պատերազմի ժամանակ արտաքին, իսկ խաղաղության ժամանակ ներքին թշնամիներից: Հայերը առանց դրան էլ զինվորական տուրք են վճարում Թուրքիայի կառավարությանը և նույն տուրքով կարող են պահպանվել մի ազգային միլիցիա: Ինչո՞ւ անպատճառ միլիցիա: Ինչո՞ւ հայերը չպիտի մասնակցեն Թուրքիայի ընդհանուր զինվորագրության մեջ. կհարցնեն մեզանից:

Որքան մեզ հայտնի է, Թուրքիայի մասնավոր ազգերից և ոչ մեկը, որպես են՝ քրդերը, չերքեզները, արաբները և այլն, չեն մասնակցում Թուրքիայի զինվորագրությանը և չեն մտնում նրա կանոնավոր զորքերի թվում, այլ կազմում են առանձին միլիցիաներ, որոնք պատերազմից հետո դառնում են իրանց տները: Ավելի ևս հայերին անկարելի է որպես զինվոր մտնել թուրքերի կանոնավոր զորքերի մեջ, որովհետև զանազան կրոնական խտրություններ թույլ չեն տալիս այդ երկու ազգերին միմյանց հետ խառնվել, միմյանց հետ սերտ հարաբերություն ունենալ. և մինչև անգամ թուրք զինվորը չի ցանկանա իր մեջ ընդունել ոչ-մահմեդականին:

Եթե հայերից պահանջվեն կանոնավոր զինվորներ և ոչ միլիցիա, այն ժամանակ ևս հայոց զինվորները պետք է առանձին գունդեր կազմեն թուրքաց բանակի մեջ իրանց հայ զորապետներով և զորավարներով: Այսպես է եղել միշտ: Արշակունյաց պետությունը վերջանալուց հետո, Հայաստանի ամբողջ մարզպանության դարերում, պարսիկների, այլև արաբացոց և թաթարների տիրապետության ժամանակներում, և մինչև անգամ հույների ժամանակ, — միշտ հայոց զինվորները օտարազգիների բանակի մեջ առանձին գունդեր էին կազմում իրանց զորապետներով80: Նրանք իրանց հետ ման էին ածում մինչև անգամ քահանաներ և եկեղեցական խորան:

Հայերին զանազան վայրենի ցեղերից պաշտպանելու համար կառավարության կողմից գործ դրված ամեն հսկողություն անօգուտ է, պետք է նրան հնար տալ, որ ինքն իր գլուխը պահպանե, և դա կլինի այն ժամանակ, երբ նա զենք կրելու իրավունք կունենա: Այդ այլ բան կլիներ, երբ կառավարությունը իր բոլոր հպատակներին զինաթափ կաներ և ամեն անհատ նրա հովանավորության ներքո պաշտպանություն և կյանքի ապահովություն կգտներ: Բայց Թուրքիայի կառավարությունը ոչ կարող է և ոչ կցանկանա այդպես անել: Երբ սրանից մի քանի տարի առաջ խոսք եղավ քրդերին զինաթափ անել, այն ժամանակվա Թուրքիայի երևելի պետական մարդիկներից մեկը՝ Ալի փաշան ասաց. — «պետք չէ, քրդերը միշտ պատրաստի զորք են մեզ համար»: — Այո՛, պատրաստի զորք են, որ անզեն հպատակների հաշվով են ապրում. կառավարությունը պետք է օգուտ քաղե նրանցից, որպես և վերջին պատերազմի ժամանակ երևաց:

Մեր կողմից ավելորդ կլիներ խորհուրդ տալ, քանի որ գիտենք Կ. Պոլսի պատրիարքարանը լավ հասկացել է հայկական միլիցիայի կարևորությունը երկիրը ներքին թշնամիներից պահպանելու համար, և Բեռլինի ավագաժողովին մատուցած ծրագրի մեջ, այդ հարցը անցուցած էր նրա խնդիրների կարգում: Միայն պետք է այժմ դարձյալ նույնը պահանջել, որ հայերը փոխանակ զինվորական հարկ վճարելու, նույն տուրքով պահեին իրանց երկրում միլիցիաներ, որոնք խաղաղության ժամանակ պահպանեին երկիրը ներքին հարձակումներից, իսկ պատերազմի ժամանակ օգնեին պետությանը: Այլ կերպ ապահովություն քրդերի, չերքեզների և ուրիշ վայրենի ցեղերի բարբարոսություններից մենք չենք ճանաչում:

Գ. Թուրքիայի մեջ ոչ-մահմեդականների վերաբերությամբ իրավունքի պաշտպանության և դատաստանի մեջ անարդարություն կտիրե միշտ, քանի որ դատավարության մեջ տիրում է շարիաթի օրենքը: Եթե մտածենք, թե ոչ մի օրենք չէ կարող մշտական լինել, այլ նա պետք է հետզհետե փոփոխվի և կատարելագործվի, և որքան նորանոր ձևեր են ստանում նրա պետքերն ու պահանջներն, — կարող ենք համարձակ ասել, որ շարիաթի այսքան դարերի ընթացքում հնացած և մաշված օրենքներն անբավարար և անհամապատասխան են ոչ միայն ոչ-մահմեդականների համար, այլ նույնիսկ մահմեդականների վերաբերությամբ, որոնց կյանքի նահապետական պարզ ձևերը շատ և շատ փոխվել են սկսյալ այն օրից, երբ այդ օրենքները հրատարակվեցան իսլամի մարգարեի բերանով և ամփոփվեցան ղորանի մեջ: Անփոփոխ և մշտական օրենքները, որ տրվում են աստվածապետական ժողովուրդներին, ուրիշ ոչինչ չեն, եթե ոչ, մի ծանր կապանք, որ կաշկանդում է, քարացնում է ազգերը հավիտենական անշարժության մեջ:

Դժվար է պահանջել Թուրքիայից, որ նա փոխեր շարիաթը, որովհետև նա սերտ կապ ունի մահմեդականի կրոնի հետ, բայց կարելի է պահանջել, որ հայերի և առհասարակ ոչ-մահմեդականների վերաբերությամբ նա մնար անգործադրելի: Ուրիշ կերպ անկարելի է, քանի որ այդ օրենքն իր մեջ ունի շատ սկզբունքներ, որ հակառակ են հավասարության գաղափարին, որ խտրություն են դնում այն բոլոր ազգերի վերաբերությամբ, որոնք չեն պատկանում իսլամին: Եթե մինչև այսօր սուլթանների հրատարակած բոլոր խաթթիները և ֆերմանները մնացել են անգործադրելի, պատճառը շարիաթի զորեղ ընդդիմադրությունն է և ոչ այլ ինչ:

Ուրեմն ի՞նչ միջոց կա շարիաթից ազատվելու:

Ճշմարտությունը պահանջում է խոստովանել, որ Թուրքիայի կառավարությունը դեռ շատ առաջ մտածել է, որքան կարելի է, ազատ կացուցանել ոչ-մահմեդականներին և առավելապես հայերին շարիաթի կապանքներից: Այդ երևում է այն արտոնությունից, որ Թուրքիան շնորհեց հայերին սահմանադրական վարչություն, բացի դրանից, գավառներում կազմվեցան խառն մահմեդականներից և ոչ-մահմեդականներից առանձին մեջլիսներ (ժողովներ) նրանց գործերը քննելու համար, որ այլևս ոչ-մահմեդականները գործ չունենան ուլեմների և ղադիների հետ: Այսուամենայնիվ, թե սահմանադրությունը և թե գավառական մեջլիսները չկարողացան բավականություն տալ հայերին: Ի՞նչու: Որովհետև հայոց ազգային սահմանադրությունը ուներ ավելի կրոնական բնավորություն, նա չէր անցնում բուն ազգային գործերի սահմանից, որպիսին են դպրոց, եկեղեցի և այլն: Իսկ գավառական մեջլիսները իրանց անկարգ կազմակերպությամբ ոչինչ օգուտ չէին բերում:

Մեր կարծիքով հայերին թուրքերի կառավարության դատաստանական անիրավությունից ազատելու համար նոր բան պահանջել դժվարություններ կհարուցաներ, գուցե չէին տա ևս: Հարկավոր է պահանջել, որ լրացնեն, կատարելագործեն այն արտոնությունները, ինչ որ մի անգամ շնորհված էր հայերին, թեև անկատար կերպով: Մենք դարձյալ ի նկատի ունենք ազգային սահմանադրությունը և գավառական մեջլիսները:

Եթե հայոց ազգային սահմանադրությունը ընդլայնե իր նեղ շրջանը նոր իրավունքներով, եթե տրվին նրան և քաղաքական իրավունքներ, — եթե նա Կ. Պոլսի պարիսպներից դուրս գալով, տարածվի բոլոր հայաբնակ գավառներում, — այնուհետև մի այսպիսի վարչություն կարող էր հայերի թե եկեղեցական, թե քաղաքական և թե քրեական բոլոր գործերին բավականություն տալ, և հայերը ավելի պատրաստված լինելով մի այսպիսի վարչության համար, իրանց գործերը իրանց մեջ իրանց ձեռքով կվճռեին: Բայց այս այսպես լինելուց հետո ծագում է մի հարց. ի՞նչպես և ո՞րտեղ պիտի վճռվեն այն գործերը, որ հայը ունի մահմեդականի հետ:

— Գավառական մեջլիսներում:

Գավառական մեջլիսների նպատակը որպես վերևում հայտնեցինք, եղել է վճռել զանազան ազգությունների գործերը, և այս մտքով հիշյալ դատարանների անդամներն ընտրվում էին խառն մահմեդականներից և ոչ-մահմեդականներից: Բայց եթե մինչև այսօր նրանք իրանց նպատակին չծառայեցին, պատճառն այն էր, որ մեջլիսները զուրկ էին որևիցե որոշ օրենսդրությունից, գրավոր ոչինչ չկար, գործերի քննությունը լինում էր բերանացի կերպով և վճիռները կայանում էին միայն ձայների վրա, ոչ թե նրանց բազմությանը նայելով, այլ թե ձայնավորը որպիսի դիրք էր բռնած ժողովի մեջ: Այսպիսի հանգամանքներում, հայտնի բան է, կամայականությունը մեծ դեր պիտի խաղար և գործերը պիտի վճռվեին այն անձանց օգտին, որոնք ժողովի մեջ զորեղ պաշտպաններ ունեին. իսկ զորեղ պաշտպաններ կարող էին լինել մահմեդականները, որովհետև ոչ-մահմեդականները միայն ձևի համար այնտեղ նստած էին լինում:

Այստեղից երևում է, որ Թուրքիայի կառավարությունը սկիզբը դրած է այն հիմնարկությունների, որ պետք է բարվոքեին ոչ-մահմեդականների վիճակը, բայց անկարգ և անկանոն կերպով: Նա շնորհել է հայերին ազգային սահմանադրություն, բայց անկատարնա հիմնել է զանազան ազգություններից խառն մեջլիսներ, բայց առանց օրենքի:

Այսպիսի խառն մահմեդականներից և ոչ-մահմեդականներից կազմված մեջլիսներն այն ժամանակ միայն կարող են նպատակահարմար լինել, երբ կհիմնվեն եվրոպական օրենսդրության սկզբունքների վրա, երբ բոլորովին նոր կազմակերպություն կստանան: Այսպիսի մի դատարանի պահանջ կար հայոց պատգամավորների Բեռլինի ավագաժողովին ներկայացրած ծրագրի մեջ, բայց նա բուն հայկական էր: Մեր կարծիքով, պետք չէ վախեցնել Թուրքիային, իբր թե նրանից նոր բան է պահանջվում, հարկավոր է միայն արդեն եղածների և մի անգամ շնորհվածների ձևը փոխել, — այս քաղաքականությանը պետք է հետևի Կ. Պոլսի պատրիարքարանն իր պահանջելի վերանորոգությունների մեջ: — Ընդարձակվելով հայոց ազգային սահմանադրության սահմանափակ շրջանը նոր իրավունքներով և տարածվելով բոլոր հայաբնակ գավառներում, այդ բավական կլիներ հայերին հնար տալ իրանց գործերը իրանց ձեռքով վճռելու, իսկ վերանորոգվելով գավառական մեջլիսները, կդյուրացնեին նրան դատաստանական հարաբերություններն օտարազգիների հետ:

Դ. Անապահովություն ազգային առանձնությունների: Խոսելով ազգային առանձնությունների վրա, Թուրքիայի հայի վիճակը մեր առջև խիստ տխուր գույներով է նկարվում: Մինչև այսօր մենք սխալ կարծիքի մեջ էինք. մենք այսպես էինք մտածում. «Հայոց ազգը մի կրոնական ազգ է, նրա հիմքը դրած է իր եկեղեցու վրա, իսկ մեր եկեղեցին կարող է ավելի հաստատուն մնալ Թուրքիայում, ուրեմն այստեղ կարող է պահպանվել և մեր ազգությունը»: — «Եթե մեր ազգը այսօր գոյություն ունի, դրանով մենք պարտական ենք մահմեդականությանը», — ասում էր մեր երևելի մտածողներից մեկը:

Մենք թողնում ենք վիճել այս կարծիքի դեմ, թեև հայր ամենևին կրոնական ազգ չէ, և թողնում ենք հերքել մի այսպիսի երեխայական դատողություն, թեև լոկ կրոնքով մի ազգ մշտապես պահպանվել չէ կարող, և թե եկեղեցին խիստ խախուտ հիմք է ազգության գոյությունը պահպանելու, — և ընդունում ենք, որ հայը իր կրոնով և եկեղեցիով կարող է միշտ հայ մնալ: Բայց ո՞րտեղ հայոց կրոնը և եկեղեցին այնքան վտանգի ենթակա են, որքան Թուրքիայում:

Թե ի՛նչպես է կլանում մահմեդականությունը քրիստոնյա ժողովուրդներին, բավական է աչքի առաջ ունենալ այն բազմաթիվ մահմեդականացած հայոց գյուղորայքը, որ այժմ կարելի է տեսնել Փոքր Ասիայի ամեն կողմերում: Բայց Թուրքիայում կա մի ավելի սաստիկ վտանգ հայոց եկեղեցուն քրիստոնյա միսիոնարներից, որոնք ավելի ճարպիկ են, քան մահմեդականները, որոնք քարոզներով են կրոնափոխ անում, իսկ թուրքը բռնությամբ: Ոչ մի երկրում կաթոլիկությունը և բողոքականությունն այնքան տարածված չէ հայերի մեջ, որքան Տաճկաստանում, համարյա ամեն տեղ մտել են նրանց քարոզիչները: Էլ ի՞նչ խելքով ենք մտածում, թե մեր եկեղեցին Թուրքիայում ապահով դրության մեջ է: Կրոնափոխությունն այսուհետև ավելի կսաստկանա, երբ անգլիացիները Փոքր Ասիան իրանց հովանավորության տակ առնելով, կմտցնեն հայերի մեջ իրանց միսիոնարներին81: Մինչև այսօր հայտնված քարոզիչներն ամերիկացիք էին, այսուհետև կավելանան և անգլիականները, իսկ այդ վերջիններն ավելի հեշտ կերպով որսալ կարող են, քանի որ գիտենք, որ կրոնափոխ եղող հայերը ավելի եվրոպացիներից մահմեդականների հալածանքների դեմ պաշտպանություն գտնելու համար են հեռանում մայրենի եկեղեցուց. և պաշտպանել անգլիացիները միշտ կարող են իրանց նոր հավատակիցներին:

Թուրքիայի խորամանկ քաղաքականությունը կարծես լավ էր ըմբռնել, թե ի՛նչ նշանակություն ունի կրոնափոխությունը հպատակ քրիստոնյա ազգությունների մեջ: Նա տեսնելով, օրինակ, հայերին մի կրոնական ժողովուրդ, որ ուրիշ հիմք չէ ճանաչում իր ազգության բացի եկեղեցին, միշտ աշխատել է զբաղեցնել նրանց կրոնական երկպառակություններով, միշտ աշխատել է քակտել նրանց միությունը, թույլ տալով տարածվել հայերի մեջ կաթոլիկության և բողոքականության: Հին սուլթաններն ազգայնության ավելի հիմնական արմատին էին զարկում — լեզվին, և որի պատճառով հայտնվեցան այնքան բազմաթիվ տաճկախոս և քրդախոս հայեր, որ մինչև այսօր էլ կան, թեև հայոց եկեղեցուն են պատկանում: Իսկ վերջին սուլթանների ժամանակ սկսեցին քրիստոնյա ժողովուրդների ուժերը թուլացնել և նրանց ազգային միությունը բաժանել կրոնական հերձվածներով:

Թուրքիայի քաղաքականությունը չէր բավականանում, որ հայերից նոր եկեղեցիներ էին բաժանվում, այլ աշխատում էր այդ վերջինների մեջ ևս հերձվածներ տարածել, որպես եղավ հայ-

բողոքականների և հայ-կաթոլիկների մեջ: Այդ մասին բավական է հիշել հասունյանների և հակահասունյանների կռիվը, որ մի քանի տարիներ տևեց, և եթե կառավարությունը օգնեց հակահասունյաններին, ոչ նրանց ավելի ազատամիտ ձգտումների համար էր, այլ որ նրանք մի նոր հերձված էին կազմում հայ-կաթոլիկների մեջ, մի չափով տկարացնում էին նրանց ուժերը: Այժմ լսում ենք կրկին ներս թողեցին Հասունին Կ. Պոլիս, երևի հին երկպառակությունները նորոգելու համար:

Առհասարակ Թուրքիայի քաղաքագիտությունը մենք շատ միամիտ ենք համարում, քան թե չնայելով, որ նա իր մոնղոլական խաբեության վրա պատվաստել է բյուզանդական խորամանկությունը: Նա գիտե իր հպատակ ժողովուրդների մեջ միշտ խռովություններ սերմանել, նրանց միության կապերը խզել: Ով որ ուսումնասիրել է Կ. Պոլսի հայոց լրագրությունը, կհիշե, որ Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքը մի երկպառության խնձոր է Կ. Պոլսի հայոց և հունաց պատրիարքարանների մեջ. ամեն տարի սուրբ Հարության տոնին ի՛նչ անկարգություններ են պատահում հայ և հույն աբեղաների մեջ, շատ անգամ կռիվներն արյունահեղության են հասնում, բայց այսքան տարիների ընթացքում կառավարությունը վերջ դրե՞ց նրանց վեճերին, թեև չնչին բաներ են:

Այժմ կարծեմ ընթերցողը մեզ հետ կհամաձայնի, թե ինչ վտանգ է սպառնում հայոց եկեղեցուն Թուրքիայում, և եթե դա պետք է լինի ազգի գոյությունը պահպանող հիմունքը, նրա կյանքը խիստ երկբայական է... Բեռլինի դաշնագրի համեմատ Թուրքիայի խոստացած «կրոնի ազատությունը» մի նոր ասպարեզ պիտի բաց անե եվրոպացի քարոզիչների առջև, և հայերը Փոքր Ասիային հովանավորող անգլիացիներից պաշտպանություն գտնելու հուսով պիտի զոհեն իրանց կրոնը. ո՞վ կարող է մրցություն անել նրանց հետ, — մեր անհոգ հոգևորականությո՞ւնը, թե մեր թեթևսոլիկ ուումնականները... — Ո՛չ ոք մեր կարծիքով: Այժմ կմնա Թուրքիայի հային թողնել եկեղեցին, թողնել կրոնն անհատների խղճի վրա և ձեռք մեկնել հայ-կաթոլիկին, հայ-բողոքականին և հայ-մահմեդականին, ասել նրանց. «մենք եղբայրներ ենք, մենք միասին պետք է բաժանենք մեր ներկան և ապագան, թող եկեղեցին բաժանե մեզ, միացնենք մեր ուժերը և միասին գործենք»:

Վերջացնելով մեր հոդվածը, կհամառոտենք մեր կարծիքն այս խոսքերով. այժմ, որ Կ. Պոլսի պատրիարքը զբաղված է Թուրքիայի հայերին տրվելի վերանորոգություններով, նախ և առաջ պետք է միանա հայ-կաթոլիկների և հայ-բողոքականների ներկայացուցիչների հետ, և որպես ընդհանուր ազգային գործ, գլխավորապես պետք է ի նկատի ունենա հետևյալ պահանջները. ա. երկրագործը, գյուղացին սեփական հող ունենա և նրան ապահովություն տրվի ազատ մնալ հին բռնավորների, հարստահարիչների ավազակություններից: Բ. հայերը իրավունք ունենան զենք կրելու, որպես իրանց դրացի ազգերը, և փոխանակ զինվորական տուրք վճարելու, նույն վճարով կազմեն ազգային միլիցիա զանազան վայրենի ցեղերից — քրդերից, չերքեզներից — իրանց կյանքը և կայքը պահպանելու համար: Գ. Հայոց ազգային սահմանադրությունը, նոր իրավունքներով և արտոնություններով կատարելագործվելով, տարածվի բոլոր հայաբնակ գավառներում: Դ. Ազգը և ազգային առանձնությունները պահպանելու համար այնպիսի կարգադրություններ լինեն, որ սահման դրվի մահմեդականների մոլեռանդությանը, և բռնի հավատափոխություններին, առևանգություններին վերջ դրվի: Այլև վանքերի և ազգային դպրոցների առաջադիմությունը սահմանափակող Թուրքիայի գործ դրած խորամանկ միջոցները հեռացվին, որ ուսումը և կրթությունը անարգել ընթացք ստանա:

Ժամանակ է թոթափել հին նախապաշարմունքների փոշին, ժամանակ է ձեռք առնել դպրոցը, որպես մի նոր կապ մեր և մեզանից օտարացած ազգայինների մեջ, — որպես մի նոր ավազան, ուր հայ-կաթոլիկը, հայ-մահմեդականը և հայ-բողոքականը կմկրտվեն նոր հոգով և նոր կյանքով և կդրոշմվեն ազգայնության անունով. — դրանով միայն կարող ենք միացնել մեզ հետ մեր եղբայրներին, որ բաժանեց եկեղեցու ավազանը…

ՀԱՅԴՈՒԿՆԵՐ

Հայդուկ բառը չէ նշանակում գող, ավազակ, կամ վտարանդի ելուզակներ. դա նույն նշանակությունն ունի, ինչ որ էին հունաց կլիֆտները նրանց ապստամբության ժամանակ, կամ...82 սուլիոտները: Հայդուկը բնական արտահայտություն է բռնակալության լծի տակ ճնշված, հարստահարությունից տանջված և յուր մարդկային բոլոր իրավունքները կորցրած ժողովրդի կյանքի: Հայդուկը ստրուկի բողոքն է իշխողի բարբարոսության դեմ: Նա թողնում է ընտանեական օջախը, որ իր համար պղծված էր, նա թողնում է յուր հասարակությունը, առանձնանում է մթին անտառների խորքում, սարերի անմատչելի փապարներում, և այնտեղ, որպես մի փոքրիկ թագավոր, լեռների ազատ որդին, սկսում է տիրել ամայության վրա: Բնությունը միանում է հաջող ձեռքի հետ, և հայդուկը իր որջից մահ և սարսափ է սպառնում իր շրջակայքի վրա: Իրավ, նա մորթում է, կողոպտում է, այրում է մարդկանց բնակարանները, բայց այդ բոլորը գործում է, որպես նեղված ժողովրդի բարկության ոգին, որ վրեժխնդրության մեջ բավականություն է գտնում:

Հայդուգը հասարակ ավազակից որոշվում է գլխավորապես նրանով, որ նա ոչ թե հափշտակության ագահությունից դրդված, կամ հանգամանքներից ստիպված է գործադրում իր արյունահեղ արհեստը, — այլ նրա սրտի հետ կապված է խորին ազգային զգացմունք և ազատության բաղձանք: Հայդուկի գործունեությունը հեղափոխական բնավորություն է ստանում այս կողմից, որովհետև նա իր սրով պաշտպան է հանդիսանում նեղյալին, և ուխտում է անգթաբար պատժել անիրավությունը: Իր սիրելի հայրենիքը ազատված տեսնել տիրանի ճնշումից, իր արյունակից եղբայրներին փրկել բարբարոս ձեռքից — ահա դրանք են նրա ցանկությունները. սրանց հասնելու համար նա չէ խնայում ամեն սարսափելի միջոցներ:

Մեզանում դեռ գրականությունն ուշադրություն չէ դարձրել այս տեսակ երևույթների վրա. հայդուկները, ավազակները մեզ մոտ դեռ չեն մտել վեպերի կամ բեմական գրվածքների մեջ, թեև նրանք խիստ հաճախ հայտնվել են և անհետացել ժամանակի հոսանքի հետ: Հայդուկը և ավազակը չեն ճանաչվել մեզանում որպես պատմական անձնավորությոլններ, — որպես հանկարծ ցայտող կայծեր ժողովրդի հանգած քաջազնական կյանքից:

Մի գրող միայն, հանգուցյալ Աբովյանը, իր գրքի մեջ դուրս բերեց այդ կենդանի ժողովրդական տարրը, — նրա Աղասին իր խմբով ուրիշ ոչինչ չէ եթե ոչ հայդուկների մի հրոսակ:

Դեռևս մոտ ժամանակներում հայտնվեցան եթե ոչ հայդուկներ, բայց նշանավոր ավազակներ, որպես էին՝ Ղարաբաղցի Քեշիշօղլին, երևելի Ադիկյոսպել պարսկի ընկերը, Եզիկը, Եզնակը, Քոչոն, Ասատ-բեկի ընկերը: Դրանց գործերի մեջ որքան լսել եմ, կա շատ ինչ բանաստեղծական և վիպական: Բայց նրանց մոտ ծանոթները գոնյա չգրեցին նրանց կենսագրությունը: Հայ

ավազակապետները ռուսաց և պարսից պատերազմի ժամանակ, ռուսաց և տաճկաց պատերազմների ժամանակ, միշտ մեծ դեր են խաղացել հայ գեներալների ձեռքերի տակ, որպես էին Մադաթովը, Բեբութովը, և այս վերջին պատերազմում Լորիս Մելիքովը ու Տեր-Ղուկասովը:

Տեսնելով, թե ինչ տպավորություն գործեց իմ «Ջալալեդդին» փոքրիկ վեպիկը ընթերցողների վրա, ես քաջալերվեցա իմ վաղվա գրած մի աշխատությունը լույս ընծայել, որ կրում է անունս «Հայդուկներ»: Դա, որպես կտեսնի ընթերցողը՝ հայդուկների մի խումբի հիշատակարանն է, որ գոյություն է ունեցել մոտ 70 տարի առաջ, որի մասին դեռ երեխայությունից ես շատ ավանդություններ էի լսել իմ հայրենիքում, և որի մասին տեղական լեգենդական զրույցները դեռ չեն կորել Վասպուրականի հայ ժողովրդի բերանից:

Ես նպատակ չունեի այսպես շուտ հրատարակելու այս աշխատությունը, ի նկատի ունենալով մի քանի թերություններ, որ պետք էր լրացնել, կրկին ճանապարհորդելով Վանի, Մուշի և առհասարակ Վասպուրականի կողմը, ուր հանդիսանում են մեր հայդուկները. ինձ պետք էին մի քանի վիպագրական ճիշտ տեղեկություններ, որոնք թռել էին իմ հիշողությունից, դեռ 15 տարի առաջ ճանապարհորդած լինելով այն կողմերում: Իսկ այսքանն էլ բավական է ցույց տալու համար, թե մեզանում պակաս չեն եղել տղամարդիկ, որ չզային թուրքերի լծի դառնությունը և չաշխատեին ազատ լինել:

Ես իմ աշխատությանը հիշատակարանի ձև տվի, որովհետև նրանք քաղել եմ մի իննսունամյա ծերունու պատմությունից, որ պահված էր նրա հիշողության մեջ, և որ ինքն իմ նկարագրած խմբի նշանավոր անդամներից մեկն է եղել:

ՀԱՅ ԿԻՆԸ

«Կինը է այն առանցքը, որի շուրջը

պտտվում է քաղաքակրթությունը»:

Ինձ շատ անգամ պատահել է կարդալ հատ ու կտոր հոդվածներ հայ կնոջ մասին, շատ անգամ տեսել եմ նրա նկարագիրը փոքրիկ վեպիկների մեջ, բայց այդ բոլորն այն աստիճան անկատար են եղել և այն աստիճան հարևանցիորեն ներկայացրել են նրա տիպը, որ հազիվ թե ընթերցողը կարող էր ծանոթանալ ընդհանուր գծերի հետ: Առհասարակ շատ սխալ կարծիքներ են կազմվել արևելքի կանանց մասին ընդհանրապես, իսկ մեր մեջ հայ կնոջ մասին մասնավորապես: Մինչև անգամ նշանավոր հեղինակները, կամ պոեզիայով հափշտակված, նրանց պատկերացնում են որպես հարեմի զարդարանք, որպես ընտանեական սրբարանի կուռք, և կամ բոլորովին արհամարհելով, «ստրուկ» բառը տեղի և անտեղի կպցնում են նրանց ճակատին: Եթե «կինը է մարդկային ընկերության գլխավոր քաղաքակրթիչ տարերքից մեկը», — որպես ասում են գիտնականները, — ուրեմն պետք է լավ ուսումնասիրել նրան: Եվ այդ կլինի իմ հետազոտության նպատակը:

Ա

ԳԵՂՋԿՈՒՀԻՆ

Ես սկսում եմ գյուղացի կնոջից և գլխավորապես ի նկատի ունեմ Կովկասի հայ ազգաբնակությունը: Բայց խնդիրն ինքնըստինքյան շատ դժվարին է, մանավանդ այն պատճառով, որ Կովկասի հայ ժողովուրդը բաղկանում է զանազան տարերքից — առավել Տաճկաստանի, Պարսկաստանի և ուրիշ երկրների գաղթականներից, որոնց մեջ որքան խառնուրդներ կան, այնքան ավելի բազմատեսակություն կա թե՛ բարքերի, թե՛ սովորությունների և թե՛ դեմքերի վերաբերությամբ:

Կյանքը դեռ բոլորովին չէ միակերպվել և այս պատճառով անհնարին է մի որոշ դասակարգի ներքո զետեղել ամենին: Բայց բացառությունները միայն ցույց տալով, մենք դարձյալ կստանանք մի ամբողջ նկարագիր, որովհետև ընդհանուր գծերը բոլոր գյուղացի կանանց մոտ, իրանց պատմական հատկանիշներով համարյա մնացել են միևնույնը:

Շատ անգամ մարդ զարմանում է, մտնելով մի մեծ գյուղական ընտանիք. նա բաղկանում է քսան, երեսուն և երբեմն քառասուն հոգուց — դա մի փոքրիկ պետություն է, որի մեջ տիրում է խորին ներդաշնակություն: Ալևոր պապերը դարևոր հասակներով — թվով մի քանի եղբայրներ — դեռ կենդանի են. կենդանի են և ծերունի պառավները: Նրանց շրջապատել են որդիները, թոռները, ծոռները, — մի քանի սերունդ իրանց կնիկներով և զավակներով: Ընտանիքի պետը համարվում է նա, որ հասակով ամենից ավագն է, այսինքն «մեծ պապը». բոլոր անդամները հպատակում են նրա հեղինակությանը: Նրանից հետո երկրորդ տեղն է բռնում մեծ տատը, որի իշխանությունը տարածվում է ավելի կանանց հասարակության վրա: Եվ եթե դրանք չկային, «մեծ պապին» հաջորդում է եղբայրներից երեցը, իսկ պառավ տատին մեծ հարսը, այսինքն երեց եղբոր կինը: Հնազանդությունը մինը մյուսին ընտանիքի փոքրիկից սկսվում է աստիճանաբար դեպի բարձր, մինչև հասնում է այն անձինքներին, որ համարվում են գերդաստանի գլխավորները: Կանանց սեռը (բացի պառավ տատից) զրկված է ձայնի իրավունքից: Այդ նախադասությունը պետք է հասկանալ իր բառացի նշանակությամբ. նրանք ոչ միայն չեն կարող խորհրդակցել տան պետքերի մասին, այլ խոսելն անգամ արգելված է նրանց:

Այդ ընդհանուր նկատողությունից հետո ընտանիքի կազմակերպության մասին, ես դառնում եմ դեպի գեղջկուհին, սկսելով նրա ծնունդից:

Գեղջկուհին չէ ծնում դաշտումը, բաց օդի ներքո, խոտի դեզի տակ, թուփերի կամ արտի մեջ, և երկունքից հետո անմիջապես սկսում իր աշխատությունը, որպես այդ լինում է մինչև անգամ բավական քաղաքակիրթ ազգերի գյուղացիների մեջ: Ծնունդը մոտենալու ժամանակ մոր վրա խնամք են տանում, նրան հեռու են պահում ծանր աշխատություններից, թույլ չեն տալիս, որ շալակ վեր առնե, կամ աղբյուրից ջուր բերե: Երբ ծնավ, մինչև մանուկի մկրտվելը, որ սովորաբար տևում է ութն օր, մայրն անկողնի մեջ պառկած է մնում: Եթե ծնունդը տղա էր, նրա անկողինը շրջապատում են մի խումբ պառավներ, որոնք գործ են դնում իրանց ամբողջ կախարդական արհեստը մոր և նորածին մանուկի կյանքն անվնաս պահելու «չարքերից», «ալքերից», «քաջքերից», «դևերից», «մեզնից աղեկներից», «սատանաներից» և այլն: Մանուկի օրորոցը նույնպես զրահավորում են բժժանքներով, հուռութքներով, մահեկներով և մինչև անգամ տերտերի գրած «բըթիկներով»: Իսկ աղջիկը զուրկ է մնում այդ նախախնամություններից: Գյուղացին ծնունդի վրա չէ նայում որպես մի բնական երևույթի վրա, այլ նրա մասին ունի բազմաթիվ նախապաշարմունքներ: Կնոջ անպտղաբերությունը նախատինք է համարվում և այս

պատճառով ամեն մի ծնունդ, մանավանդ տղայինը, թե տղամարդի և թե բարեկամների կողմից ընդունվում է ուրախությամբ: Մորը կերակրում են արտաքո կարգի սննդարար կերակուրներով, որոնց մեջ առաջին տեղը բռնում է մեղրով պատրաստած ձվածեղը, որը նա ստանում է հարևաններից: Իսկ աղջկա ծնունդը հանդիպում է խուլ դժգոհության, բարեկամները չեն գնում շնորհավորելու, կամ որպես ասում են՝ «աչքալուսանք» տալու ծնողներին: Մեր գեղջկուհիքն ըստ մեծի մասին պտղաբեր են լինում, նրանք ծնում են երբեմն մինչև 40-45 տարեկան հասակը: Ամուլ կինը պատիվ չունի որպես ընտանիքի, նույնպես և հասարակության մեջ. նրա վրա նայում են որպես չբերք կովի վրա: Գյուղացին շատ անգամ պարծենում է իր որդիների բազմությունով, որպես իր կապիտալով: Եվ որքան ավելի աճում է կնոջ զավակների թիվը, այնքան նա կշիռ և իրավասություն է ստանում ընտանիքի մեջ. «Ես տասն տղամարդի մայր եմ» — լսվում է շատ անգամ նրա բերանից: Բայց ափսո՛ս, որ երեխաների չափազանց մահացությունը, որ առաջ է գալիս վատ պահպանելուց, չեն բախտավորացնում ամեն մայրերին:

Մայրն ինքն է ծիծ տալիս զավակին, իսկ եթե նա տկար էր, կամ կաթը պակաս էր, օգնում են հարևան կնիկները: Ծնելուց հետո մայրը մինչև քառասուն օր ցերեկով իր օթևանից ոտքը դուրս չէ դնում, «արևի երես չէ տեսնում», այլ «քառասունք» է պահում: Նա դուրս է գալիս, երբ արեգակը մայր է մտնում, մութը բավական պատում է, այն ժամանակ կտուրի վրա կամ բակումը կարող է ման գալ, բայց հարևանի տունը գնալ չէ կարող: «Քառասունքն» ունի խորհրդական նշանակություն ծննդաբերության վերաբերությամբ, որը կապված է զանազան սնահավատությունների հետ83: Բայց թեև դա մի կողմից վնասում է կնոջ առողջությանը, մինչև քառասուն օր փակված պահելով տան չորս պատերի մեջ, իսկ մյուս կողմից, բավական նպաստում է մորն ամրացնելու իր սպառված ուժերը և հեռու մնալու դաշտային ծանր աշխատություններից, որ կարող էին վնասել նրան ծնունդից հետո: «Աղջկա երեսը պինդ կլինի, — ասում է գյուղացին, — նրան եթե ջրաղացի քարի տակն էլ գցես, էլի ողջ կդուրս գա»: Այս պատճառով նրան համարյա թե թողնում են բախտի կամքին: Աղջկա խնամատարությունը սկսյալ ծնունդից այն չէ, ինչ որ տղաներինը: Նրան շատ անգամ ձգում են տանը բոլորովին մենակ, կապած օրորոցի մեջ. մայրը չէ վեր առնում իր հետ, որ չխանգարեր դաշտային գործերում, ողորմելին ամբողջ օրը ճչում է, աղաղակում է, մինչև ձայնը իսպառ կտրվում է: Խիստ սակավ է պատահում, որ հարևանի կինը նրան օգնության հասներ: Պատահում է ևս, որ փոքրիկ երեխան օրորոց էլ չունի, նրան թողեցին տանը քնած մի շորի կտորի վրա, հանկարծ նա զարթնում է և լաց է լինում. մայրը չկա. նա սկսում է սողալ հատակի վրա, կարծես թե պտրելու մորը, և այսպես հասնում է թոնրի մոտ, մի շարժում բավական է, որ նա ընկնի այդ կրակի խորի մեջ... Ինձ շատ անգամ է պատահել տեսնել գյուղերում կիսով չափ խորոված երեխաներ, կամ չափահասներ, որոնց երեսի և ձեռների վրա դեռ երևում են վերքի նշանները. երբ հարցնում ես պատճառը, պատասխանում են, թե երեխայությանս ժամանակ ընկել եմ թոնիրի մեջ: Ընկնողները մեծ մասամբ ածուխ են դառնում: Բայց աղջկա մահը, ինչ կերպով և հասնելու լիներ, պատճառում է ծնողներին ներքին բավականություն: Ավելորդ բեռը հեռացվում է ընտանիքից:

Երբ երեխան մեկ տարին լրացնում է, մայրը նրան իր հետ է առնում, երբ պետք էր գնալ դուրսը գործելու: Այդ նրան շատ զվարճացնում է: Նստած մի ծառի ներքո, դալար խոտերի վրա, նա հանդարտ և հետաքրքիր աչիկներով նայում է մոր աշխատությանը: Շատ անգամ անձրևը և կարկուտը պատահում են նրան նույն դրության մեջ, և փոքրիկ գեղջկուհին երեխայությունից սկսում է սովորել եղանակների խստություններին: Ամեն անգամ, երբ լաց է լինում նա, մայրը աշխատում է հանգստացնել ապտակներով: Մի անգամ ես առիթ ունեցա հարցնել մորից, որ

սաստիկ ծեծում էր երեխային, անդադար կրկնելով՝ «սո՛ւս», «սո՛ւս», թե ի՞նչու է այնպես վարվում: Նա բավական սառնասրտությամբ պատասխանեց, «ծեծում եմ, որ ձենը կտրի»: Թեև ցավի սաստկությունից նա ավելի լաց էր լինում, ավելի ճիչ էր բարձրացնում, բայց մայրը չէր ուզում հասկանալ, թե ինքն է պատճառը: Բայց աղջիկը շուտով է հաշտվում իր վիճակի հետ. նա մանկությունից հասկանում է. թե ինքն իրավունք չունի պահանջել որ իր հետ մեղմ լինեին, քաղցրությամբ վարվեին, որովհետև նա աղջիկ է:

Երբ փոքրիկ գեղջկուհին սկսում է ոտքի վրա կանգնել, ման գալ, մայրը այլևս չէ նայում նրա վրա. «նա իր գլուխը կպահե», — ասում են և թույլ են տալիս մենակ տնից դուրս գալ և գյուղական երեխաների հետ խաղալ փոշիների և ցեխերի մեջ: Փույթ չէ, եթե ամբողջ օրը նա չէր վերադառնա, նրան մինչև անգամ մոռանում են, և ուրախ են, որ տանը մոր գործերը չէր խանգարում: Իսկ 4-5 տարեկան հասակում նրան արգելում են տղաների հետ խաղալ: Գյուղերում շատ անգամ պատահում են բոլորովին մերկ երեխաներ, որ թափառում են փողոցներում արեգակի այրող ճառագայթների ներքո, կամ թավալվում են ճահիճների ու մորուտների (лужа) մեջ. բայց նրանց թվում հազիվ թե կարելի է մի աղջիկ տեսնել նույն դրության մեջ: Սեռական խտրությունները, սկսյալ մանկությունից, սովորեցնում են փոքրիկ աղջիկներին տղաների մոտ արձակ չլինել: Ո՞վ չէ տեսել Թիֆլիսում, Սաղի վրա, մալականի աղջիկները և կնիկները, տղամարդերի հետ խառն, բազմության աչքի առջև, լողանում են Կուր գետի մեջ: Բայց մեր գյուղերում անկարելի է տեսնել, որ մինչև անգամ 4-5 տարեկան աղջիկներն իրանց հասակակից տղաների հետ լողանային առվակների մեջ: Աղջիկները լողանում են իրանց սեռակիցների հետ և ընտրում են առհասարակ ծածուկ տեղեր, կամ երբ մութը բավական պատել էր երկրի վրա: Տղաները, թեև ավելի սիրվում են ծնողներից, բայց միշտ կտեսնեք նրանց կիսամերկ, կեղտոտ և պատառոտած շորերով: Բայց աղջիկը, չնայելով իր ստոր նշանակությանը, համեմատաբար ավելի մաքուր հագնված է լինում, նրա վրա մերկություն չէ նշմարվում. այս դեպքում ծնողները նրան չեն զրկում:

Աղջիկն արդեն յոթ-ութ տարեկան է. հասել է ժամանակը, որ պետք է մի բան սովորի: Դժբախտաբար մեր գյուղերում դեռ չկան աղջկանց դպրոցներ և եղածներն այնքան փոքրաթիվ են, որ պետք է բացառություն համարել: Նրանց ուղարկում են շատ գյուղերում մի տեսակ կանանց մոտ, որ կոչվում են «ուստա» (վարպետ), որոնք վարժուհու պաշտոն են կատարում: Վարժուհու մոտ օրվա մեծ մասը աշակերտուհիները զբաղված են լինում նրա տնային գործերով. դա մի կողմից վարժեցնում է նրանց տնտեսության մեջ: Երբ գործերը վերջացել էին, վարպետուհին նստեցնում է նրանց իր բոլորտիքը և սովորեցնում է կարել, հյուսել և ուրիշ ձեռագործություններ: Կարդալ նրա մոտ չեն սովորում, որովհետև խիստ հազիվ է պատահում, որ այդ տեսակ վարժուհիները գրագետ լինեին: Վարպետուհին և դաստիարակի պաշտոն է կատարում, ծեծում է և պատժում է իր սանիկներին, երբ նկատում է մի անկարգություն: Ամեն մի այսպիսի վարժուհու մոտ հավաքված են լինում հնգից մինչև տասն կամ ավելի աշակերտուհիներ, որոնց ծնողներից ստանում է նա իբրև վարձ տոն օրերում զանազան ընծաներ: Այստեղ աղջիկը պատրաստում է այն բոլոր հագուստները և ուրիշ ձեռագործները, որ պսակվելու ժամանակ պետք է օժիտը կազմեին: Եվ այս պատճառով վարժուհին ստանում է առանձին պարգև փեսայի կողմից, երբ հարսանիքի ժամանակ նորահարսի ձեռագործները հանդեսի էին տրվում և կնիկներից հավանություն էին գտնում: Վարժուհիները լինում են ըստ մեծի մասին փորձված և հասակ առած կանայք. նրանք շատ անգամ գործելու միջոցին իրանց սանիկների ուշադրությունը զբաղեցնում են հեքիաթներով, առակներով և առածներով. իսկ երբեմն բացատրում են աշակերտուհիներին զբաղեցնող երևույթները, կամ մեկնում են երազներ:

Այս շկոլայից նրանց գլուխները լեցվում են անթիվ նախապաշարմունքներով: Աղջիկները երթևեկում են վարժուհու մոտ մինչև իրանց մարդի գնալը: Պատահում է, որ աղջիկներին վարժուհու մոտ չեն ուղարկում. նրանք սովորում են տանը կամ մոր և կամ հարսներից մեկի դաստիարակության ներքո և կամ ոչինչ չեն սովորում:

Չէ կարելի մի քանի խոսք չասել գյուղական օրիորդաց դպրոցների մասին. նրանց երկու տեսակի կարելի է բաժանել. մեկը շատ չէ զանազանվում մեր վերոհիշյալ վարպետուհու դպրոցից, մի կին, որ հազիվ գիտե գրել-կարդալ, հավաքում է իր մոտ աղջիկներ և սկսում է ուսում տալ. նրանք նստած են լինում հատակի վրա, նույնպես շարված վարժուհու բոլորտիքը, կամ խոսում են, կամ կարդում են: Մյուսը, որ կոչում ենք կանոնավոր դպրոց, ուր աշակերտուհիները երկար նստարանների վրա են սովորում, կավիճով են գրում, ուր վարժուհին միայն հսկող է, իսկ դաս են տալիս վարժապետները — այսպիսի դպրոցներ մի քանի գյուղերում միայն կարելի է գտնել: Առհասարակ գյուղացին նայում է դպրոցին որպես մի անբարոյականացնող հիմնարկության վրա: Այս կարծիքին պատճառ է տվել նախ ընտանեական փակ կյանքը, որ չէ ներում հասակ առած աղջկան հրապարակ հանել, երկրորդ, դպրոցում սովորած աղջկա անմիաբանությունն ընտանիքի նահապետական պայմանների հետ, իսկ երրորդ, դպրոցների վատ կազմակերպությունը և մասամբ վարժապետների գայթակղեցուցիչ վարքը: Ոչինչ այնպես չէ կոտրում մի լավ հիմնարկության նշանակությունը ռամկի աչքում, որպես նրա մեջ գործողների չար օրինակը: Գյուղացին իր աղջիկը տալիս է դպրոցը շատ փոքր հասակում, այսինքն այն հասակում, որ նրան կարելի է ամեն մարդու մոտ թողնել: Բայց հենց որ աղջկա կուրծքը բարձրանում է, նա 12-13 տարեկան է դառնում, իսկույն դուրս է բերում, ամենևին չնայելով թե ոչինչ չէ սովորել: Նա սովորում է, իրավ, մասնավոր գրել կարդալ, որը հոր տունը դառնալուց հետո անգործածությունից համարյա մոռանում է: Խիստ սակավ են այն դպրոցները, ուր ուսուցանում են հաշվել, աշխարհագրություն և քրիստոնեական վարդապետություն: Մեր գյուղական դպրոցների անբավականացուցիչ վիճակը գլխավորապես այն բանի մեջ պետք է որոնել, որ թե աշակերտները և թե աշակերտուհիքը երկար չեն մնում դպրոցում: Վերջիններին, այսինքն աշակերտուհիներին շուտ դուրս տանելու պատճառը հայտնի է, բայց տղաներինը բոլորովին այլ է, ծնողքը կամենում են օգուտ քաղել նրանց աշխատությունից իրանց գյուղատնտեսական գործերում, և այս պատճառով տարվա այն եղանակներում, երբ դաշտումը աշխատություն կա, մանուկներին չեն թողնում դպրոցում: Նա սովորում է գլխավորապես ձմեռը, և տարվա մնացած ժամանակում սովորածը մոռանում է:

Աղջիկից շատ գործ չէ պահանջում գյուղացին, միայն մտածում է շուտ մարդու տալ: Եթե դպրոցը նպատակահարմար լիներ, գյուղացին կցանկանար, որ իր զավակն այնտեղ պահվեր մինչև պսակվելը: Նա կթողներ աղջկան դպրոցում, որպես մինչև մարդու գնալը թողնում է վերև հիշած վարպետուհու մոտ, և բնավ կասկած չէր ունենա, թե իր զավակը կփչանա այնտեղ: Բայց ինչ պետք է արած, որ աղջկանց դպրոցները նպատակահարմար լինեին: Իմ կարծիքով կրթության գործի մեջ պետք է ի նկատի ունենալ ժողովրդի սովորությունները, քանի որ ժողովուրդը դեռ անպատշաճ է համարում իր աղջկա վիճակը տղամարդ-վարժապետի ձեռքը հանձնել, քանի որ այս վերջինն այնքան անընդունակ է, որ իր ազնվությամբ չէ կարողանում ռամկի վստահությունը շահել. մնում է մի հնար գյուղացի աղջիկներին դպրոցի հետ կապելու, այն է, որ փոխանակ տղամարդերի, կանայք լինեին նրանց ուսուցիչները: Ես այդ փորձով գիտեմ, որ կանանց մոտ գյուղացի աղջիկներն ավելի լավ են սովորում և ավելի ազատ են զգում իրանց, մինչդեռ տղամարդերի մոտ սեղմված են և անհամարձակ, մանավանդ կոշտ-կոպիտ մեր «խալֆաների»

մոտ, որ պատժական քանոնը ձեռքից չեն գցում, չնայելով, որ քնքուշ սեռի հետ գործ ունեն: Ես դեռ մի օրիորդաց դպրոց եմ ճանաչում, ուր նախակրթարանի մեջ միայն աղջիկները տղաների հետ խառն են սովորում, բայց բարձր դասարաններում բաժանվում են: Ցանկալի կլիներ, որ բոլոր գյուղական դպրոցներում աղջիկները և տղաները միասին սովորեին. դա երկու օգուտ կունենար առաջինը, որ ժողովուրդը փոխանակ երկու դպրոցների կպահեր մեկը միայն և ազատ կմնար ավելորդ ծախսերից, իսկ երկրորդը, աղջիկները և տղաները միասին սովորելով, կընտելանային միմյանց, այսպիսով կ'կազմվեր նրանց մեջ քույր-եղբայրությունը, կլինեին մեկ ընտանիքի-դպրոցի զավակներ, և դա միայն կարող է փշրել մեր մեջ տիրող հին նախապաշարմունքի կապանքը, որ աղջկանից պատրաստում է կանանոցի գերի և խլում է նրանց տղամարդի հասարակությունից: Եվ այս տեսակ խառն երկսեռ դպրոցներն ավելի լավ կլիներ, որ կանանց ձեռքը հանձնվեին: Մեր գյուղերում բարոյականության դեմ ամենևին վտանգ չէ կարելի սպասել դպրոցների հիշյալ կազմակերպությունից, որովհետև թե՛ աշակերտները և թե՛ աշակերտուհիները շատ փոքրիկներ են լինում, բացի դրանից, գյուղական երեխաներն ավելի անմեղ և համեստ են լինում, քան թե քաղաքացիները:

Խոսենք այն ժամանակի մասին, երբ ծնողքը փոքրիկ աղջկան դուրս են տանում դպրոցից, կամ վերև հիշած վարժապետուհու տնից: Դա նրա հասակի փոթորկային ժամանակն է: Աղջիկն այժմ 13-14 տարեկան է: Այդ տարիներում հասունանում է նա և մենակ տնից դուրս չեն թողնում: Նա գնում է այգին, պարտեզը, դաշտը մոր հետ միասին, կամ տան հարսներից մեկի հետ: Միշտ երկու հսկող աչքեր անպակաս են նրա մոտից: Նա գնում է աղբյուրից ջուր բերելու հարևանների աղջիկների հետ. մի քանիսը միայն հավաքվում են և խումբ են կազմում, դրա համար որոշված են վաղ առավոտյան և երեկոյան պահերը, երբ փողոցները դատարկ էին մարդիկներից: Հսկողությունը թեև կատարվում է խստությամբ, բայց աղջիկը չէ նեղանում, և ոչ կարող է երևակայել, թե դա անվայելուչ էր: Նա այնպես համոզված է, թե այլ կերպ լինել անկարելի էր, թե իր հասակում անպատշաճ էր աղջկան մինակ տնից դուրս գալ կամ հեռու տեղ գնալ, և անտրտունջ խոնարհվում է սովորության առջև: Աղջիկը միշտ իրան այն դալար ծառի դրության մեջ է զգում, որ առանց նեցուկի իսկույն ցած կընկնի:

Բայց կան գյուղեր, ուր համեմատաբար արձակ է կյանքը, այսուամենայնիվ չենք տեսնի հասակ առած աղջկան մինակ դաշտումը, բացառությունները շատ աննշան են:

Իսկ ինչ որ վերաբերում է ընտանեական կրթությանը, նա միանգամայն պայմանավորվում է աղջկա ապագայի հետ — նրանց նախապատրաստում են մի կրավորական էակ, որպիսին պետք էր մի նահապետական գերդաստանի անդամ լինելու համար: Հնազանդությունը, լռությունը, ամոթխածությունը և պարկեշտությունը նրա վարքի անպայման օրենքներն են: Նա տնեցիների հետ շատ սակավ է խոսում, իսկ օտարների հետ ամենևին չէ խոսում: «Այնքան լավ աղջիկ է, որ միսը կտրես, ձայն չի հանի» — դա ամենամեծ գովասանքն է նրա բարքի մասին: Բոլորովին չինեյական տպավորություն է գործում, երբ հանդիպում ես գյուղացի աղջկան մինակ կամ մոր հետ փողոցում գնալիս, նա աչքերը գցած ունի դեպի գետին, մարդի երեսին ուղիղ չէ նայում, այլ մի կողմ է քաշվում, կանգնում է, խորին կերպով գլուխ է տալիս, և սպասում է մինչև տղամարդն անցնի: Փույթ չէ, եթե նա անծանոթ մարդ լիներ: Այսպես վարվում են և ամենափոքրիկները և հասակավոր կնիկները: Մի գյուղում ինձ պատմեցին, թե աղջիկներն ու կնիկներն առաջ ավելի համեստ էին, երբ փողոցում տղամարդիկ հանդիպում էին, բացի գլուխ տալը, մոտենում էին և

նրա ձեռքը համբուրում էին: Այդ արդեն չափից դուրս է, որ մեր պարտավորությունը նրանք կատարեին:

Աղջիկից շատ սակավ են պահանջում դրսի գործերը, նա ավելի աշխատում է տնային տնտեսության մեջ, կամ որպես ասում են, պտտվում է «օջախի» չորս կողմը: Այդ բանի մեջ նա հլու սպասուհի է. նրան միայն հրամայում են «այս բե՛ր» և «այն տա՛ր». իսկ միջամտություն գործել կերակուրների պատրաստության մեջ, նա չէ կարող, այդ իրավունքը պատկանում է հասակավոր կնիկներին: Գյուղական խոհանոցի ցուցակը բավական ընդարձակ է, քան թե առհասարակ լինում է գյուղերում. բոլոր ուտիսվա կերակուրներն ունեն իրանց համապատասխանող պասվա կերակուրները: Կանոնավոր տնտեսությունը բավական զարգացած է մեր գյուղերում, և գյուղացին, երբ կարողությունը ներում է, երբեք իր ընտանիքը կամ իր հյուրերին չէ զրկում ճոխ սեղանից, թեև նա միշտ մնում է խնայող: Տնտեսությունից շատ բան է սովորում աղջիկն ընտանիքի մեջ նկատողական կերպով, և երբեմն նրան թույլ են տալիս պրակտիկաներ անել: Եթե նա եղել է դպրոցում, հոր տունը դառնալուց հետո գրքերը ծալում է և մի կողմ է դնում, բայց կարը, ձևը, հյուսելը նա շարունակում է ավելի եռանդով:

Ես դառնում եմ դեպի բարոյականությունը: Երբ աղջկա հասակը տասնից անցնում է, նա սկսում է իր վրա մտածել, երբ տնից դուրս է գալիս՝ մազերը սանրված են լինում, աչքերը սուրմայած, նա բավական մաքուր հագնված և լվացված է լինում: Բայց անձնատուր լինել կրքերի, նա երբեք չէ կարող: Կյանքը սաստիկ անազատ է: Աղջիկը կամ միշտ տանն է լինում, կամ եթե թույլ են տալիս դուրս գալ, նա առանց հսկողության չէ: Այսպիսի պայմաններում, հասկանալի է, որ նա միջոց չի ունենա տղաների հետ արձակ հարաբերություններ ունենալ: Ուրիշ ազգերի գյուղերում այսպես չէ. օրինակ, ռուսների մեջ հասակ առած աղջիկները կատարում են շատ դաշտային գործեր. նրանք գնում են խոտհունձ, գնում են արտը խուրձեր հավաքելու, անտառում մինակ սունկ են հավաքում, արածացնում են կովեր և հորթեր, և արձակ դաշտերի կամ անտառների թաքստյան խուլ տեղերում միշտ հանդիպում են տղաների:

Մեր գյուղերում այսպես չէ: Ընտանեական խիստ պայմաններն աղջկան երկաթի վանդակի մեջ են պահում: Նա սիրո վրա մտածելու ոչ ժամանակ ունի և ոչ կարող է: Թեև հասակը և բնազդումը շատ բան ուսուցել են նրան, բայց նա խեղդում է իր կրքերը սրտի մեջ: Լինում են խիստ հազիվ դեպքեր, որ աղջիկը զոհ է դառնում կրքերի, և եթե նա մայր էր, իր նախատինքը թաքցնում է ինքնասպանությամբ: Իրան թունավորելը կամ խեղդամահ լինելը հասակ առած աղջիկների մեջ պատահում է երբեմն:

Կյանքի պայմանները չեն մոտեցնում տղաներին և աղջիկներին մեկ-մեկու հետ: Մեր գյուղերում չէ կարելի տեսնել, որ հասակ առած աղջիկներ խառն տղաների հետ խաղային փողոցներում կամ հրապարակների վրա, և կամ նստած միասին, գյուղական սովորության համեմատ, խոսակցեին տան դռների առջև: Աղջիկները միշտ խաղում են իրանց սեռակիցների հետ, այն ևս ծածուկ տեղերում, հեռու տղամարդի աչքից: Եկեղեցին, որ պիտի միացներ նրանց, ենթարկվում է ընտանիքի սովորության պայմաններին, տղամարդերի և կանանց տեղերը որոշված են: Թողյալ այդ, եկեղեցին հաճախում են պառավները միայն, իսկ աղջիկները և մանկահասակ կիները գյուղերում եկեղեցին գնում են տարվա մեջ մի քանի անգամ միայն, այսինքն՝ զատկին, երբ պետք էր հաղորդվել: Ուրիշ հասարակական հանդեսներ չկան: Երկու դեպքում միայն աղջիկները և տղաները կարող են տեսնել միմյանց, մեկը հարսանիքներում, մյուսը, եկեղեցիների

տոնախմբության, կամ ուխտագնացությունների ժամանակ: Երկուսն էլ շատ նման են միմյանց՝ թե հարսանիքը և թե եկեղեցու տոնախմբությունը: Ածում են, երգում են, պար են գալիս — կյանքը փոքր-ինչ արձակ շրջանակի մեջ է մտնում: Բայց այդ դեպքերում ևս աղջիկը դարձյալ ազատ չէ. նա կարող է պար բռնել, երգել միայն իր ազգականների կամ մերձավոր բարեկամների հետ: Աղջիկն այն ազատությունն է վայելում միայն, որ դեռ կին չդարձած, նրա երեսը չէ ծածկվում քողով, նրա աչքերը բաց են, կարող է նայել մեկի վրա, և կարող են ուրիշները տեսնել նրա դեմքը: Այդ հնար է տալիս տղային գողանալ նրա դեմքից մի ծածուկ հայացք, մի ժպիտ... և իսկույն կազմվում է լուռ սիրահարությունը, թեև խիստ սակավ է պատահում, որ նրանք այնուհետև բախտ ունենային մյուս անգամ հանդիպել միմյանց, կամ պսակվել:

Վեպերում կարելի է տեսնել մեր գյուղական աղջիկների սիրահարությունները, բայց կյանքի մեջ դա սակավ է պատահում: Եվ եթե լինում են դեպքեր, գործը վերջանում է առևանգությունով, այսինքն տղայի՝ աղջկան հոր տնից գողանալով, և առանց ծնողների կամքի, պսակվելով: Այսպիսի հանգամանքներում ժողովրդական ռոմանտիզմը խիստ խստությամբ է վերաբերվում դեպի սերը. — սիրահարների վարքը կծու պարսավներով երգվում է ժողովրդի բերանում:

Գյուղերում ամուսնությունները կատարվում են հաշիվներով: Պսակվողների բախտը կարգադրում են ծնողները, որպես ցանկանում են: Աղջկա և տղայի զգացմունքը տեղիք չունի գործի մեջ: Պսակները լինում են միշտ հավասարը հավասարի հետ (կարողության կողմից) և ավելի աղջկա ծնողքը աշխատում են, որ իրանց զավակը մեծ տան հարս լինի: Այսուամենայնիվ, այդ ցանկությունը մնում է լուռ, ամոթ կհամարվեր, եթե աղջկա ընտանիքի կողմից առաջարկություն լիներ: Բանակցությունն սկսվում է փեսայի հոր կողմից զանազան պատգամավորների միջոցով, և աղջկա հայրը մինչև համաձայնելը իրանից բավական խնդրել է տալիս: Ամուսնությունները կատարվում են առհասարակ մինչև 15 տարեկան հասակը: Գյուղերում հազիվ կարելի է տեսնել 18-20 տարեկան աղջիկներ, և եթե կային այսպիսիներ, անպատճառ նրանք խուլ ու մունջեր են, կամ խելագարներ: Առհասարակ գյուղացին աղջկան երկար չէ պահում, աշխատում է շուտ ազատվել նրանից, որ իրան շատ զբաղեցնում է: «Աղջիկը այն տեսակ պտուղ է, որ հասնելու ժամանակ փչանում է», — ասում է գյուղական առածը:

Որովհետև ամուսնությունները միշտ հաշիվներով են լինում, այս պատճառով շատ անգամ պատահում են խիստ տարապայման պսակներ: Օրինակ, աղջկա հայրը մի «լավ» փեսա չկորցնելու համար իր 5-6 տարեկան երեխան տալիս է մի չափահաս մարդու, կամ ընդհակառակն, իր 15 տարեկան աղջիկը ամուսնացնում է մի 4 տարեկան տղայի հետ: Եվ մեր գյուղական քահանաները միշտ պատրաստ են մի քանի աբասով այսպիսի պսակներ անել: Երբեմն նշանում են աղջկան, երբ նա դեռ օրորոցումն էր, դա կոչվում է, թուրքերեն բառով «բեշիկքասմա»՝ այսինքն օրորոցում կտրած կամ վերջացրած: Դուք չեք զարմանա, եթե ասեմ, որ երբեմն աղջկան նշանում են, երբ նա մոր արգանդից դեռ լույս աշխարհ չէր մտել: Փեսայի հայրը ուխտ է դնում աղջկա հոր հետ, ասելով «եթե քո կինը աղջիկ ծնե, նա պետք է իմ որդու հարսը լինի»: Շատ անգամ երկու ընտանիքների մեջ հին տոհմային թշնամությունները վերջանում են միմյանց աղջիկ տալով կամ առնելով84: Երբ աղջիկն այսպիսի նյութական հաշիվների առարկա է դառնում, շատ հասկանալի է, թե նա որպիսի բախտի կհանդիպի, կամ ինչ կլինի նրա դրությունը ամուսնությունից հետո: Ես ինքս վկա եմ եղել մի եղեռնագործության, որ կատարվեցավ մի գյուղում. մի հասակ առած աղջիկ տվել էին մի փոքրիկ տղայի, որ մի հարուստ տան միակ ժառանգն էր: Աղջիկը մի գիշեր անկողնի մեջ խեղդում է նրան: Բժիշկները քննելով

աղջկան, գտան նրա մեջ խելագարության նշաններ, որ առաջ էին եկել սեռական բորբոքումից ուղեղի վրա:

Աղջիկներն առհասարակ վաղ են մարդու գնում և այդ գլխավորապես պահպանում է նրանց բարքի ապականությունից: Օժիտի սովորությունը դեռ մտած չլինելով մեր գյուղերում, բավական հեշտացնում է ծնողներին կատարել իրանց ցանկությունը, աղջիկներին շուտով ամուսնացնելու: Շատ տեղերում դեռ մնացել է այն հին սովորությունը, որ աղջկա հայրը փոխանակ ինքը տալու, ստանում է փեսայի հորից փող կամ ուրիշ մթերք: Դրա մեջ շատերը տեսնում են մի բարբարոսական առևտուր, իբր թե հայրը վաճառում է իր զավակը: Բայց այդպես չէ: Փեսայի հորից ստացածը ծախսում է աղջկա հայրը, գնում է զանազան հագուստներ և կարասիք, որը իր հետն է տանում նորահարսը դարձյալ փեսայի տունը: Աղջկա հայրը ոչինչ չէ շահում, գուցե մի բան էլ ավելի իր քսակից է դնում: Առհասարակ ամուսնությունը, որպես մի նշանավոր պայման ընկերական կյանքի, արտահայտվում է մեր ռամկի մեջ այնպիսի ձևերով, որ ցույց են տալիս նրա խորին հասարակական նշանակությունը: Ժողովուրդը համարում է նրան ընդհանուրի գործ, և այդ դեպքում երևան է գալիս մինը մյուսին օգնելու փոխադարձ համերաշխությունը: Ես կպարզեմ այդ ավելի որոշ կերպով: Գյուղական հարսանիքները կատարվում են ձմեռը, երբ գինին հասունանում է, երբ գյուղացիք անգործ են և կարող են ազատ կերպով զվարճանալ: Հարսանիքները հին սովորության համեմատ տևում են յոթն օր յոթը գիշեր. այժմ թեև թեթևացել են, բայց դարձյալ ծանր են, առավելապես աղքատների համար: Մի քանի օր գյուղի ամբողջ հասարակությունն ուտում, խմում և քեֆ է անում հարսանիքի տանը: Հարսանիքի հանդիսակատարությունը կապված է բազմաթիվ ծեսերի և արարողությունների հետ: Ամոթ է համարվում, եթե մեկը հետ կմնար հասարակաց սովորությունից: Եվ սովորության հետևելը կարող էր պատճառել կատարյալ չքավորություն, եթե հասարակությունը չօգներ: Եվ ահա ի՛նչ է լինում. աղջկա հայրը, որպես հիշեցի, այնքան ստանում է փեսայի հորից, որ համարյա ծածկում է իր ծախսերը, իսկ փեսայի հայրը ստանում է նվերներ ըստ մեծի մասին փողով իր դրացիներից, որ ընծայվում են հարսի անունով: Դրանով նա ազատվում է հարսանիքի ծախսերից և այսպիսով մի զույգ պսակվում են հասարակության փողով, թեև փողը ստացվում է կողմնակի կերպով:

Կին լինելուց հետո աղջիկն իր ազատությունը բոլորովին կորցնում է: Հոր տանը թեև նույնպես ճնշված էր, բայց դարձյալ ուրախ էր, որովհետև յուրայինների մոտ էր գտնվում: Այժմ ընկել է նա մի անծանոթ շրջանի մեջ, ուր ամեն ինչ նրան օտար է: Նույնիսկ փեսային նա նոր է տեսնում և տեսնում է միայն գիշերով: Հոր տան ճնշումներն այստեղ ավելի բարդվում և բաղադրյալ են դառնում: Այնտեղ նա իրավունք չուներ միայն օտարների հետ խոսելու, իսկ այստեղ չէ կարող ոչ ոքի հետ խոսել: Իր փեսայի հետ նա խոսում է գաղտնի, երբ մի երրորդ անձն ներկա չէր, իսկ ընտանիքի մյուս անդամների հետ (բացի երեխաներից) խոսում է պոնտոմիմայով: Հոր տանը նրա երեսը բաց էր, կարող էր ազատ նայել դեպի աստուծո աշխարհը, իսկ այստեղ նրա դեմքը ծածկված է թանձր կարմիր քողով, ոչ ոքի ցույց տալ չէ կարող, մինչև անգամ իր փեսային, եթե նրա մոտ մի օտար մարդ կար: Կնոջ համար ասել՝ «երեսը բացված կին է», գյուղացու լեզվում միևնույն նշանակությունն ունի, որպես ասել՝ լիրբ է, անզգամ է: Կնոջ այս «չխոսկանությունը»85, այդ փորձությունը հին սովորությունների համեմատ շարունակվում էր յոթը տարի, երբ այդ շրջանն անցնում էր, հասակավոր կնիկները հավաքվում էին և հանդիսավոր կերպով նրա «քողը փոխում էին», այսինքն կարմիր քողի փոխարեն ձգում էին նրա երեսի վրա սպիտակը, և այն օրից նա արտոնություն էր ստանում երեսը կիսով չափով բաց անել, և ընտանիքի մի քանի անդամների հետ խոսել, բայց ոչ սկեսուրի և սկեսրարի հետ: Այժմ հիշյալ պաշտոնական ձևերը

շատ տեղերում չեն կատարվում, այլ երբ կինը մի քանի զավակների մայր է դառնում, երբ նա իր մանկությունը անց է կացնում, այն ժամանակ կարմիր քողի փոխարեն սպիտակն է կրում, բերանը փոքր առ փոքր բաց է լինում, և կարողանում է իր դեմքը, եթե ոչ օտարներին, գոնյա իր մերձավոր բարեկամներին ցույց տալ: Կարճ ասած, կինը այն ժամանակ միայն հասարակության անդամ է դառնում (իր նեղ մտքով), երբ պառավում է:

Խոսելով հարսանիքի միայն տնտեսական կողմերի վրա, ես մոռացա մի բան: Առհասարակ գյուղական հարսանիքն այնքան հետաքրքիր խորհուրդներ ունի, որ պետք է նրա մասին մի փոքր մանրամասն խոսել, բայց դա իմ հետազոտության նպատակից դուրս լինելով, ես չեմ կարող լռել այն բանի մասին, որ վերաբերում է կին լինող աղջկա բարոյականությանը:

Ես կրկին վերադառնում եմ այն ժամանակին, երբ աղջիկը կին է դառնում: Հարսի մորը փոխարինում է սկեսուրը: Անձինքը փոխվում են, բայց դերերը մնում են միևնույնը: Սկեսուրը մայր է դառնում, այն զանազանությամբ միայն, որ նրա մեջ մայրական գութը բոլորովին բացակա է գտնվում: Դա ավելի խիստ է, ավելի պահանջող է և ավելի դիտող է: Ամբողջ օրը նա մրթմրթում է, նրան գոհացնել անփորձ հարսը երբեք չէ կարող: Պառավները դյուրագրգիռ են լինում, և նա միշտ բարկանում է: Ոսկրների հետ նրա մեջ քարացել է և սիրտը: Առավոտից մինչև կեսգիշեր հարսը պտտվում է սկեսրոջ շուրջը, նրա զանազան հրամանները կատարելով: Նա չէ կարող մի նշան անգամ ցույց տալ հոգնելու կամ դժգոհության: Ամբողջ օրը նա անց է կացնում ոտքի վրա, իսկ գիշերն իր անկողինն է մտնում, երբ ընտանիքի բոլոր անդամները քնած էին. նա պետք է ամենի տեղերը պատրաստե, ամենին հանգստացնե: Վաղ առավոտյան նա ոտքի վրա է, երբ բոլորը դեռ քնած էին: Սկեսուրը զարթնելով, անպատշաճ է, որ նրան անկողնի մեջ տեսնե: Նա այն աստիճան համբերող է լինում, որ շատ անգամ բավական ծանր հիվանդություններ տանում է ոտքի վրա, առանց պառկելու: Նա ոչ ոքին չէ հայտնում իր տկարության մասին, գուցե գիտե ամուսին այրը, բայց նա նույնպես լռում է: Հիվանդության պատճառով չգործելը՝ գյուղացի կնոջ մասին համարվում է ծուլության նշան: Ամուսին այրը չէ կարող պաշտպան հանդիսանալ կնոջ տանջանքները թեթևացնելու համար: Եվ մի՞թե նա կարող է հասկանալ, թե նրա կրածները տանջանք է. — այդ զգացմունքը չէ տված գյուղացի մարդուն. նա վարվում է կնոջ հետ նույն անգթությամբ, որպես իր վարող եզան կամ գոմեշի հետ:

Ամուսնության առաջին տարիներում հարսի գործունեությունն ավելի սահմանափակվում է տնային տնտեսության նեղ շրջանում, նրան խիստ սակավ են դուրս թողնում: Եթե նա այգին, պարտեզը կամ դաշտն է գնում, պառավ սկեսուրը կամ մեծ հարսներից մեկն իր հետն են լինում: Այսպիսի հանգամանքներում հասկանալի է մանկահասակ հարսի բարոյականությունը: Այս ասելով ես նպատակ չունեմ պաշտպանել այն միտքը, թե հարեմական դրությունը կարող էր բարոյականություն պահպանել: Բայց միևնույն ժամանակ պետք է նկատել, որ սիրահարությունների համար բավական ժամանակ և ազատություն հարկավոր է, որոնցից զուրկ է գյուղացի կինը: Հոգնած և միշտ աշխատող մարմինը հեշտասիրություն չէ զգում86: Գյուղերում կինն այնքան սեղմված է, որ ոչինչ ծածուկ չէ մնում: Կնոջ մի համարձակ նայվածքը, մի բառը օտար տղամարդի հետ, իսկույն բամբասանքի առարկա է դառնում: Ամուսնական անհավատարմությունը խիստ հազվագյուտ է գյուղերում, և եթե լինում են օրինակներ, պատժվում են մահով. խանդոտ տղամարդը ծածուկ կամ հայտնի սպանում է նրան, և հասարակաց կարծիքն արդարացնում է այդ եղեռնագործությունը: Իսկ եթե ամուսինը համբերում է կնոջ անառակությունը, նրա ընտանիքը դուրս է ձգվում գյուղական

հասարակությունից: Դրանք զետեղվում են քաղաքներում: Պետք է հիշել և այն, որ գյուղացի կինը սիրել չգիտե. նա միշտ երկու ծայրերի վրա է կանգնում, կամ լինում է հասարակաց կին, կամ իր ամուսնի կինը — սիրականներ պահելու նա ոչ շնորհք և ոչ հարմարություն ունի: Նրա հարաբերություններն իր տղամարդի հետ նույնպես չէ կարելի ասել, թե սիրային բնավորություն ունեն. — որպես նրա ձեռքերը կոշտացել են աշխատության մեջ, այնպես էլ սիրտը կորցրել է իր զգայականությունը: Դուք չեք տեսնի գյուղացի կնկան, որ նա մինչև անգամ իր շատ մերձավոր բարեկամուհիների մոտ խոսեր ամուսնի վրա: Երբ նրա մասին խոսք է բացվում, կինը համարձակություն չունի նրա անունն անգամ բացարձակ կերպով արտասանելու, այլ միշտ գործ է ածում «նա» դերանունը, կամ այսպիսի խոսք «Ստեփանի հայրը», դրանով հասկանում են, որ իր մարդուն է ակնարկում, որովհետև Ստեփանը նրա որդին է:

Բայց պետք է նկատել և այն, որ բարքերի մաքրությունն առավելապես պահպանվում է այն գյուղերում, որոնք հեռու են քաղաքներից և որոնք մեծ ճանապարհների վրա դրված չեն: Օտար ազգերը մտցրին մեր գյուղերում և օտար մոլություններ, որոնք առաջ ծանոթ չէին: Այն օրից, որ գյուղերում հայտնվեցան գինեվաճառի դուքանները, անբարոյականության ժանտախտը տարածվել սկսեց, թեև ոչ ոք չէ տեսել, որ գյուղացի կինը մտներ դուքանը խմելու համար, կամ արբած ընկած լիներ փողոցում: Բայց դուքանները քաշում են դեպի գյուղերը այնպիսի օտար և խորթ հասարակություն, որոնցից մեր կանայք լավ բան սովորել չէին կարող... Եվ այդ անբարոյականացնող հիմնարկությունները լինում են միայն մեծ ճանապարհների վրա եղած գյուղերում:

Ես եղել եմ Պարսկաստանում և Տաճկաստանում, այնտեղի գյուղացի հայ կանայք համեմատաբար ավելի բարոյական են, քան թե այստեղինները: Ի՞նչով մեկնել այս երևույթը: Իմ կարծիքով ուրիշ պատճառ չկա, քան թե այն, որ այնտեղ հայը կարողանում է պահպանել ընտանեկան մաքրությունն իր վաղեմի սրբության մեջ, թեև լինում են մահմեդականների կողմից առևանգություններ, բռնաբարություններ, բայց այդ դեպքերն ավելի առիթ են տալիս պահպանելու կնոջ անմատչելիությունը: Բռնությունն առաջ է բերում ինքնապահպանություն, իսկ վտանգավոր է այն ազատությունը, որ իր հետ բերում է բարքերի ապականություն: Այստեղ այդ կրիզիսի մեջն է գտնվում հասարակությունը:
Ես այժմ դառնում եմ դեպի կնոջ աշխատությունը, թե ինչով է օգնում նա տղամարդին գյուղատնտեսական գործերում: Նորահարսի աշխատություններն ավելի թեթև են լինում, համեմատելով հասակ առած կնիկների աշխատության հետ: Պառավ սկեսուրները նրանց շատ չեն նեղացնում դրսի գործերով և ավելի բանեցնում են տնային տնտեսության մեջ: Այդ առաջ է գալիս մասամբ այն սովորությունից, որ մանկահասակ հարսին իսկույն դուրս թողնելը կարող էր վնասակար ազդեցություն ունենալ նրա վարքի վրա: Այսուամենայնիվ, կանանց աշխատություններն ամեն տեղ միևնույնը չեն, նրանք փոխվում են, նայելով տեղային պահանջներին: Այն գյուղերում, ուր բամբակի մշակություն կա, օրինակ, Երևանի նահանգում, կնիկները բոլորովին խեղդված են աշխատություններով, բամբակի մշակության մեծ մասը նրանց վրա է, «քաղհան» են անում, հավաքում են հասունացած կոզակները, մաքրում են բամբակը կեղևից և կորիզներից, նրանից թել են մանում և այլն: Այն գյուղերում, ուր այգեգործությունը զարգացած է, կնիկները դարձյալ շատ գործ ունեն. պտուղներ հավաքելը, չորացնելը, խաղողի քաղելը, բոլորը նրանց գործն է: Ագարակային բերքերի, պարտեզների, բանջարանոցների մշակությունը նույնպես կնոջ գործ է: Կինը չէ մասնակցում միայն մանգաղի, բահի և արորի գործածության մեջ: Տեղերի հարմարության համեմատ կնոջ աշխատությունն ավելի բարդվում է և

բազմատեսակ է դառնում: Մեր գյուղացին ծույլ չէ և ոչ տգետ, նա չէ բավականանում գյուղատնտեսության մի ճյուղովն միայն, երբ հող ունի և տեղային պայմանները ներում են, նա ընդարձակում է իր տնտեսությունը, միևնույն ժամանակ նա երկրագործ է, ցանում է ցորյան, գարի, կտավիատ, քունջութ, կանեփ, գերչակ և այլն, և միևնույն ժամանակ այգեգործ է, գինեգործ է, անասնապահ է, — այդ բոլորը ավելացնում են կնոջ աշխատությունը: Գյուղերում, ուր վարում են կիսախաշնարածական և կիսաերկրագործական կյանք, կնոջ աշխատությունն ավելի բարդվում է. անասունների դարմանելը համարյա նրա վրա է մնում: Նրանք կթում են կաթը, յուղ և պանիր են պատրաստում. նրանք խուզում են ոչխարները, բուրդից թել մանում, և իրանց ամուսինների համար հագուստ պատրաստում: Մի քանի տեղերում կինն արհեստագործում է գեղեցիկ գորգեր, կապերտներ և շալեր, որ վաճառականության նյութ է դառնում: Մեծ տարբերություն կա լեռնային և տափարակային տեղերի մեջ կնոջ թե կյանքի ձևերի և թե պարապմունքի վերաբերությամբ: Լեռնային սարավանդների վրա կյանքը դեռ չէ փոխվել իր նախնական ձևերից. մարդը դեռ ավելի հովիվ է, քան հողագործ: Իսկ կինն ավելի մոտ է բնությանը: Այստեղ նա ապրում է կատարյալ նահապետական պարզության մեջ: Բայց դաշտային տեղերում, տափարակների վրա, կուլտուրայի ազդեցության ներքո, կնոջ աշխատությունը և կենցաղավարության եղանակը փոխվում են և ավելի բազմատեսակ են դառնում:

Առհասարակ խոսելով, գեղջկուհին շատ է գործում, բայց նա աշխատում է ոչ իբրև ստրկուհի, որին մտրակով վարում են դաշտը, այլ որպես ընտանիքի անդամ, որի հոգսերը նա բաժանում է: Նա գիտակցաբար է գործում, և այդ է, որ չէ հոգնեցնում նրան: Նա գիտե, որ ապրուստն աշխատություն է պահանջում, և չէ ցանկանում բոլորը ձգել տղամարդի վրա: Տնտեսության մեջ կնոջ և տղամարդի աշխատություններն այն աստիճան որոշված են, որ ամեն մինը ճանաչում է իր պարտավորությունը, և երբեք միմյանց չեն խանգարում, և ոչ հարստահարում: Կանայք ընտանեկան խիստ պայմանների մեջ մշակել են որոշ օրենքներ և կանոններ, որ պահպանվում են սրբությամբ: Եվ եթե մենք ունենք այսօր գյուղացիներ, որ 50 և 100 հազարների տեր են, այդ պետք է որոնել նրանց տոկուն և անընդհատ աշխատության մեջ: Մեր գյուղացին ամբողջ տարին գործում է, մինչև անգամ տիրոջ հանգստյան օրերը նա չէ պահում: Ձմեռը միայն կարողանում է նրան քշել տան ծածկի տակ, բայց այստեղ ևս անգործ չէ մնում: Այսպիսի շարժուն գործունեությունը նրան ետ է պահում շատ մոլություններից և անձնատուր չէ լինում արաղի և արբեցության: Խնայողությունը, ապագայի հոգսը, որպես ամեն հայ մարդու, նույնպես և գյուղացու տնտեսության հատկանիշն է: Բայց զարմանալի տարբերություն է տեսնվում Վրաստանի հայ գյուղացիների և նրանց մեջ, որ մի ժամանակ պարսից տիրապետության ներքո են եղել. առաջինների մեջ նշմարվում է վրացու ծուլությունը և անհոգությունը, թեև համեմատաբար դարձյալ բարձր են վրացուց:

Ճորտությունը խլում է գյուղացուց աշխատության եռանդը, նրա ինքնագործունեությունը, և միևնույն ժամանակ փչացնում ընտանիքի բարոյականությունը: Ճորտությունը պատրաստում է գյուղացուց անասուն իր կատարյալ նշանակությամբ: Այդ նշանները դեռ մնում են թե վրացի և թե ռուս գյուղացու վրա: Բայց հայը ոչ մի ազգի տիրապետության ժամանակ ճորտ չէ եղել, և այդ է պատճառը, որ նա համեմատաբար ավելի շատ է զարգացել ինքնագործունեության մեջ: Մեր գյուղացի կինը գիտե արհեստագործել մինչև անգամ տնտեսական այն անհրաժեշտ պիտույքները, որ ուրիշ երկրներում ստացվում են գործարաններից, օրինակ, պանիր մակարդել, սապոն պատրաստել, մոմ թափել, միս ապխտել, մեղուներ խնամել և այլն: Նա ծանոթ է մի քանի ներկերի հետ, որ ստանում են հանքերից, արմատներից և բույսերից: Նա ծանոթ է մի քանի

բժշկական դեղերի և հնարների հետ, և հարկավորված ժամանակ ինքն է հոգ տանում զավակների հիվանդությանը: Բայց պետք չէ մոռանալ և այն, որ զանազան խուլ տեղերում, այսինքն ճանապարհների հաղորդակցությունից դուրս, տակավին հանդիպում են գյուղեր, որոնց մեջ կյանքը դեռ գտնվում է եթե չասենք իր նախնական վիճակի մեջ, բայց կրում է խորին նահապետական կերպարանք: Մարդիկ բնակվում են Քսենոփոնի նկարագրած գետնափորերի մեջ: Բայց դրանք այլևս գազաններ չեն. ուտում են հաց և մարմինները ծածկված են ըստ մեծի մասին իրանց ձեռքով արհեստագործած հագուստներով. շատերը նրանցից սեփականության տերեր են:

Այժմ ես դառնում եմ դեպի գեղջկուհու մտավոր զարգացումը: Ընթերցողը թող հիշե այս հետազոտության սկզբում դրած փոքրիկ նկարագիրը, որ պատկերացնում էր գյուղական ընտանիքի կազմակերպությունը: Կինը հպատակում է տղամարդին անպայման հնազանդությամբ, իսկ ընտանիքի բոլոր անդամները խոնարհվում են գերդաստանի երեցների առջև: Կնոջ դերը բոլորովին կրավորական է, իսկ տղամարդինը — ներգործական: Այդ դեպքում հասկանալի է, որ կինը չէր կարող ազդող լինել և փափկացնել տղամարդի բարքի կոշտությունը: Տղամարդը միշտ իրան բարձր է դնում կնկանից, և միշտ այն համոզմունքն ունի, թե «կնկա ծամը երկայն է, բայց խելքը — կարճ»: Տղամարդը կատարյալ տեր է, իսկ կինը հպատակ: Այսուամենայնիվ, նա չէ ծեծում կնկան. — ծեծը և կռիվն առաջ են գալիս ավելի այն ժամանակ, երբ կինը իրան հավասար աստիճանի մեջ է դնում տղամարդի հետ: Ընտանիքի կազմակերպությունը, որ ենթարկում է կնոջն անպայման հնազանդության, որ խլում է նրանից ամեն ազատություն, որ ստիպեցնում է կուրորեն հետևել բոլոր ընդունված ծեսերին և սովորություններին — մի այսպիսի խիստ միապետական կազմակերպությունը անկարելի է որ չհասցներ կնոջը միակողմանիության, անշարժության և վերջապես — բթամտության: Ավելացնենք աշխատությունը, անդադար և միակերպ աշխատությունը, որ շինում է կնկանից մի մեքենա, մի ողորմելի կրավորական էակ, — այն ժամանակ կպարզվի նրա մտավոր վիճակը: Ամեն մի կին իր մոր շարունակությունն է. նա անփոփոխ ավանդում է իր հաջորդին այն, ինչ որ ստացել էր մորից: Կնոջ խելքը և միտքը այսպիսի պայմաններում զարգանալ կարող չէ: Անընդհատ և դժնդակ աշխատությունը, բացի խելքից, չէր կարող չազդել գյուղացի կնոջ և մարմնական կազմվածքի վրա: Նա խիստ շուտով է կորցնում իր թարմությունը. դեռ երեսուն չհասած, նա արդեն պառավել է: Եվ ի՞նչն է ստիպում նրան պահպանել իր կանացիությունը. ամուսին այրը գործ է պահանջում և ոչ գեղեցկություն: Խիստ սակավ կարելի է տեսնել, որ մինչև անգամ բավական կարողություն ունեցող տան կինը լավ հագնված լիներ: Առհասարակ այն կինը, որ իրան մաքուր է պահում և լվացվում է, համարվում է կասկածավոր: Մինչև այսօր գյուղերում կոշիկներն ընդունված են որպես զարդ և ոչ ոտնամաններ: Մոտեցեք գյուղացի կնոջը, իսկույն ձեր քթին կխփե մի վատ հոտ: Ի՞նչից է այդ: Ամեն օր թոնիրը վառում են կերակուրի և հաց թխելու համար, ամեն օր ամբողջ տունը լցվում է աթարի կծու ծխով և մխով: Խեղճ կինն այդ ծուխի մեջ ապուխտ է դառնում: Հայ կնոջ աչքերը, որ բնությունից այնքան գեղեցիկ են, բոլորովին փչանում են ծխի և փոշու մեջ և դուք շատ սակավ կտեսնեք առողջ աչքեր: Ծանր աշխատության և ընտանիքի ճնշման ներքո, կինը բոլորովին կորցնում է իր ուրախությունը. նրա երեսին երբեք ծիծաղ չեք տեսնի. նա միշտ տխուր է: Նրա մեջ չկա բնավորության և այն զվարթությունը, որ հատուկ է մինչև անգամ վայրենիներին: Ով գործ է ունեցել գյուղացի կնոջ հետ, գիտե, որ նրա մեջ սիրտը մեռած է...

Քաղաքներին մերձավոր գյուղերը, հարաբերություն ունենալով քաղաքացիների և համեմատաբար ավելի զարգացած հասարակության հետ, ցույց են տալիս մի քանի

փոփոխության նշաններ: Քաղաքի մոլությունները ներս են սողում գյուղական համեստ խրճիթներում նորաձևությունների հետ: Թեյի գործածության հետ մտնում է և յուբկաների գործածությունը: Կնիկների երեսները կամաց-կամաց բացվում են, նրանց բերանի փականքը բացվում է: Հասկանալի է վտանգը, երբ կյանքի այլափոխությունը սկսվում է հագուստից և կերակուրներից: Այս տեսակ կանայք, որոնց կարելի է կոչել գյուղական մոդնի խանումներ, մի ծիծաղելի խառնուրդ են ներկայացնում. նրանք «ոչ հայի խունկ են, ոչ թուրքի ուզարլիկ»87: Խոսացրու նրան, կտեսնես, որ նա ոչնչով չէ տարբերվում մյուս գռեհիկներից, բացի մի քանի լրբություններից, որ չես տեսնի իր նախնական ձևի մեջ մնացած կնոջ մոտ:

Այս բոլորից հետո կա մի բան, որ մեծ ապագա է խոստանում: Գյուղացու ընտանեական կյանքն իր հաստատուն հիմունքներով և իր բարոյական զորությամբ մի շատ արգավանդ հող է կրթության գործի համար: Նրա մեջ կան անմշակ, բայց հարուստ ընդունակություններ: Ես ոչ մի ուրիշ պատճառ չեմ ճանաչում, որ պահպանեց հային իր աննախանձելի պատմության երեսից, — բայց միայն ընտանիքի բարոյական զորությունն իր որոշ առանձնություններով: Դարերի ստրկությունը և ճնշումը չէ քարացրել նրան այն աստիճան, որ անընդունակ լիներ մի նոր փոփոխության. այլ ընդհակառակն, կյանքի կռվի մրցությունը շինել է նրանից բավական գործնական մարդ: Նա չափազանց էլաստիկային և դյուրաթեք բնավորություն ունի: Այս պատճառով մենք չենք կարող ասել, թե ունենք գյուղական հասարակություն, այդ բառի ճիշտ նշանակությամբ: Մեր գյուղացին գիտե հանգամանքներից օգուտ քաղել, նա կյանքի պայմանների հետ այնպես շուտ հաշտվում է, և հարմարությանը նայելով, այնքան ճարպիկ կերպով փոխում է իր պարապմունքների ձևը, որ այսօր նա հողագործ է, մյուս օրը վաճառական է դառնում, հետո արհեստավոր և այլն: Եվ ամեն գործի մեջ նրան հետևում է կինը: Դուք կտեսնեք մեր գյուղացիներից ոչ միայն հարուստ վաճառականներ և արհեստավորներ, այլ ծառայողներ, աստիճանավորներ, բժիշկներ, վարդապետներ և պրոֆեսորներ: Մինչ հզոր պետությունները դժվարանում են պարտադիր ուսումը մտցնել իրանց գյուղացիների մեջ, մերոնք արդեն դպրոցներ ունեն, կամ մտածում են ունենալ: Մի առաջնորդող, մի օրինակ բավական է, որ նա հասկանա կրթության օգուտը: Բայց բոլորի վրա գործնական և շահի կետից է նայում: Օրինակ, տեսնում է, որ դրացու որդին մի վաճառականի մոտ ծառա մտնելով, վերջը գործակատար դարձավ և հարստացավ, — ինքն էլ է աշխատում որդուն վաճառականի հանձնել: Կամ մեկի որդին գավառական դպրոցում սովորելով, վերջը ծառայող դարձավ, ինքն էլ է նրա օրինակին հետևում: Մեր գյուղացի կինը կամ աղջիկը, ամենևին չեք տեսնի, որ քաղաք գնալով, աղախին դառնային. որբ և բոլորովին անտեր աղջիկները բացառություն են. — գնում են քաղաք տղաները միայն, այն ևս ոչ թե տներում սպասավորություն անելու համար, այլ վաճառականի կամ արհեստավորի մոտ մտնելու համար: Մեր գյուղացին բազմատեսակ ընդունակություններ ունի այդ նրա գլխավոր հատկանիշն է: Դրանից են առաջ գալիս այն երևույթները, որ տնտեսությունը և կյանքի եղանակները չափազանց տարբերվում են միմյանցից: Դա լավ նշան է: Տեսնում ես գյուղեր, ուր ամբողջ բնակիչները պարապում են վաճառականությունով, թեև այդ գյուղը ոչ կենտրոն է և ոչ վաճառականության հարմարություն ունի: Բայց ի՞նչպես եղավ: Գյուղացիներից մեկը վաճառականության մեջ բախտ գտավ, և բոլորը հետևեցին նրա օրինակին: Նրանք տարածվում են Ռուսաստանի և Եվրոպայի զանազան քաղաքներ, խոսում են զանազան լեզուներով, և երբեմն միայն վերադառնում են ցիլինդրներով և ոսկյա շղթաներով իրանց կարոտ մնացած ընտանիքը տեսնելու համար: Շատ անգամ 5-6-10 տարի է տևում նրանց պանդխտությունը և ողորմելի կինը համբերում է առանց տղամարդի, միշտ անարատ պահելով իր ամուսնական հավատարմությունը: Եվ նկատել եմ, կանայքը, որ դատապարտված են այդ վիճակին, ըստ մեծի

մասին մեռնում են բարակացավով: Զոկերը կարող են այս դասակարգի օրինակ լինել: Կան գյուղեր, ուր բնակիչների մեծ մասը հյուսն, ոսկերիչ, որմնադիր և ուրիշ արհեստավորներ են, որոնց պարապմունքն իրանց տեղում գործադրություն չգտնելով, թափառում են քաղաքից քաղաք: Մինչև անգամ ամենաանբարոյական օրինակները մի ամբողջ գյուղի հասարակության մի կեղտոտ գործով են զբաղեցնում. «խաչագողները» հայտնի են արդեն... Այդ բոլորը կյանքի նշաններ են, բայց վատն այն է, որ գյուղացին, հենց որ փոքր ի շատե փող է ձեռք գցում, տեղափոխվում է դեպի քաղաքը: Գյուղական ասպարեզը նեղ է գտնում իր ընդարձակ գործունեության համար: Այն ժամանակ միայն գյուղացին իր կանոնավոր և նորմալ դրության մեջ կմտներ, երբ ճանապարհների հաղորդակցությունը կհեշտանա. գյուղատնտեսությունը նոր ձև կստանա, փոխելով իր նահապետական կերպարանքը:

Պետք չէ մոռանալ և դպրոցի անբարոյականացնող ազդեցությունը: Երևակայեցեք աղջկա դրությունը, որ նա մանկությունից փակված է եղել տան պատերի մեջ, որ նա երբեք տնից դուրս չէ եկել առանց մոր, որ նա մարդերից այնպես է վախում, որպես գայլերից — հանկարծ նրան մենակ դուրս են թողնում, որպես թռչունը վանդակից: Նրա ծնողները ծառա կամ աղախին չունեն, նա մենակ պետք է գնա դպրոցը, որ շատ անգամ հեռու է գտնվում: Արտաքին աշխարհը — փողոցը — այն աստիճան ավերված և անկարգ է, որ չէր կարող վնասակար ազդեցություն չանել նրա վրա, գավառական քաղաքներն ըստ մեծի մասին խառն լինելով մահմեդականների հետ, աղջիկը մինչև դպրոց հասնելը լսում է հազարավոր վատ խոսքեր թուրքի տղաներից (հայ տղերքն էլ նրանցից պակաս չեն): Սկզբում նա երկչոտ է լինում, ուշադրություն չէ դարձնում, անց է կենում: Հետո փոքր առ փոքր սիրտ է առնում, սկսում է պատասխանել... Այս հանգամանքներն ի նկատի ունելով, ես հասնում եմ այն ցավալի համոզմունքին, թե աղջիկը, որ դպրոցի երես չէ տեսնում, ավելի բախտավոր է, թեև նա մնում է տգետ, բայց պահում է իր բարոյականությունն անարատ: Այլևս չեմ ասում, թե թերի և աննպատակ ուսումը միշտ վնասակար է լինում: Բարեբախտաբար մեր գավառական քաղաքներում դեռ չկան կարելու արհեստանոցներ. Թիֆլիսում այժմ սովորության մեջ մտած կարուհիների մագազիններն ավելի մեծ թվով փչացնում են աղջիկներին...

Երբ աղջիկը դառնում է 14-15 տարեկան, ծնողները մտածում են նրան մարդու տալ: Օժիտի սովորությունը սկսված լինելով գավառական քաղաքներում, որքան ընդհանրանում է նա, այնքան ավելի ծանրանում է աղջկա վիճակը աղքատ ընտանիքի վրա: Աշխատում են շուտ ազատվել այդ բեռնից: Այս պատճառով, աղջկա մահը շատ անգամ հանդիպում է ծնողների ներքին հոժարությանը, որ թեթևացնում է նրանց մի մեծ հոգսից: Գյուղացիները բախտավոր են այդ մասին. այնտեղ փեսայի հորից փող են ստանում: Վատն այն է, որ աղջկան թույլ չեն տալիս ինքն իր ապագան տնօրինելու. նա գուցե կգտներ մեկին, կընկներ նրա գիրկը, և առանց ծնողներին ծախսեր պատճառելու, կպսակվեր նրա հետ: Այս պայմանում ևս հոր և մոր կամքը գերակշռություն ունի. նրանք պետք է տնօրինեն աղջկա բախտը, նրանք պետք է գտնեն իրանց հավանած և սրտի ուզած մի փեսա: Բայց աղջկան «իրանց սրտի ուզած» մարդուն տալու համար փող պետք է. առհասարակ արհեստավորները փող չեն ունենում: Նրանք կամ պետք է պարտք անեն օժիտ պատրաստելու համար, կամ պետք է աղջկան գցեն առաջին հանդիպող անպիտանի ձեռքը, եթե նա սակավ փող էր պահանջում: Ըստ մեծի մասին պատահում է վերջինը: Սերն ամենևին դեր չէ խաղում արհեստավորների ամուսնության մեջ. և ո՞րտեղ կարելի էր սիրել, երբ աղջիկները տղաների հետ բնավ չեն տեսնվում: Չարսավների սովորությունը դեռ ոչ բոլորովին վերացել է գավառական քաղաքներից. աղջիկը տնից դուրս է գալիս ոտքից ցգլուխ ծածկված

սպիտակ սփածանելիների մեջ: Արհեստավորի աղջիկը տալիս են արհեստավորի տղային. շատ անգամ նա պսակվում է իր հոր աշկերտի հետ, եթե այդ վերջինը դուր էր եկել իր վարպետին, կամ խոստանում էր լավ ապագա: Խիստ սակավ է պատահում, որ նա պսակվեր մանր վաճառականի հետ: Աղջիկը տեսնում է իր փեսային այն օրը, երբ նրան տարել էին եկեղեցի պսակելու, այնտեղ միայն քահանան ձևի համար հարցնում է նրա հոժարությունը, արդյոք սիրո՞ւմ էր իր փեսային, արդյոք համաձա՞յն էր կին լինելու... Աղջիկը ոչինչ չէ պատասխանում, միայն հավանական շարժում է անում գլխով: Բայց եթե նա չգիտեր այդ, կամ առաջուց չէին սովորեցրել, մի կին ետևից նրա գլուխը ձեռքով դեպի ցած է խոնարհեցնում, որ նշանակում է «այո՛»... «համաձայն եմ»:

Կին լինելուց հետո նրա վիճակն ավելի վատթարանում է. նա միանգամայն կորցնում է և այն փոքրիկ ազատությունը, որ վայելում էր առաջ: Գավառական քաղաքներում, ավելի ժողովրդի ստոր և միջին դասերի մեջ, կնոջ պահպանությունը դեռ կրում է իր վրա շատ հարեմական առանձնություններ. նրա վրա ավելի խիստ են հսկում, քան թե գյուղերում, ուր տնտեսական աշխատությունները շատ անգամ նրան տունից դուրս են կոչում արտը, այգին, կամ դաշտում բանելու, որտեղ նա գոնյա արձակ աշխարհ է տեսնում: Բայց այստեղ կնոջ աշխարհը փակված է տան պատերի մեջ, և ոչ ոքի հետ հարաբերություն չունի: Նա ապրում է բանտի մեջ, կամ ավելի փափուկ լեզվով խոսելով, որպես մի ծաղիկ թառամում է ապակյա գրվանի ներքո, առանց լույսի և առանց օդի: Եվ իրավ, դուք չեք տեսնի մի կին արհեստավորների մեջ, որ երեսին գույն ունենար, նա միշտ դեղնած է լինում, շրթունքները ցամաքած, որպես տենդոտ, և աչքերը մարած: Հասարակաց զբոսանքի և զվարճության տեղերը, եթե կային այսպիսիները գավառական քաղաքներում, դեռ մատչելի չեն ժողովրդի աղքատ դասին. արհեստավորն իր կնոջը բաց չէ թողնում հաճախել այնպիսի տեղեր, որոնք իր կարծիքով անառակների համար են: Կինը մաշվում է տան մեջ. նրա մեծ զվարճությունն այն է, որ երբեմն նստում է լուսամուտի առջև և նայում է փողոցի անցուդարձին. բայց փողոցի վրա բաց արած լուսամուտներ բոլոր տները չունեն: Նա տեսնվում է խիստ հազիվ անգամ մերձավոր ազգականների հետ. կյանքը շատ առանձնացած է, որովհետև բարեկամների հետ հարաբերություն պահպանելը պահանջում է ծախսեր, պետք է մի բանով գոհացնել հյուրերին:

Ընտանիքի կազմակերպությունը և նրա սովորությունները համարյա նույնն են, որպես գյուղերում, միայն այստեղ ավելի որոշ ձև են ստացել: Նույնպես գերդաստանի հայրը բարձր հեղինակություն ունի, նույնպես կինը ստորադրվում է իր տղամարդին ամենայն հնազանդությամբ, նույնպես օտար տղամարդի հետ չէ խոսում նա և ոչ երևում է մի ուրիշ մարդու աչքին: Իր ամուսնի հետ տեսնվում է նա միայն գիշերով, երբ վերադառնում է նա խանութից բոլորովին հոգնած և շուտով պառկում է հանգստանալու: Մի բան կարող էր նրան մոլորեցնել ուղիղ ճանապարհից, այն է, տարածվող շռայլությունը, որ սկսել է մուտք գործել և արհեստավորի համեստ խրճիթում: Բայց շահվել ուրիշից իր պաճուճանքի և զարդարանքի համար նա չէ կարող, որովհետև մի ավելորդ բան նրա վրա, որ ամուսնի գնածը չէր, իսկույն կարող էր նկատելի լինել մարդու աչքին: Գավառական քաղաքներում յուրաքանչյուր ընտանիքի առանձին տուն ունենալը, և մի ամբողջ տան մեջ միմիայն մեկ ընտանիքի բնակվելը բավական պահպանում է կնոջ բարոյականությունը: Առհասարակ նկատված է, կինը ավելի շուտ է փչանում այն ժամանակ, երբ բազմաթիվ ընտանիքներ ածած են միմյանց վրա միևնույն տան մեջ, և շատ սեղմված կերպով բնակվում են զանազան կացարաններում: Մեր գավառներում անկարելի է տեսնել, որ երկու ընտանիք միևնույն տան մեջ բնակվեին. ընտանեկան պայմանները չեն ներում մի այսպիսի խառնակություն: Դա ունեցավ իր օգուտն այն կողմից, որ ամեն մարդ, որքան էլ աղքատ լիներ նա,

աշխատեց առանձին տուն ունենալ: Այդ մասին պետք է շնորհակալ լինել պարսիկներից, թե չէ շուտով կկազմվեր մեր մեջ անտուն, անտեղ պրոլետարիատ:

Եթե արհեստավորների կնիկների մեջ կարելի էր գտնել մեկին, որ մեղանչեր ամուսնական հավատարմության դեմ, կարող եմ հաստատ ասել, որ հանցավորը տղամարդ ամուսինն է: Նա կամ արբեցող է, կամ չափազանց ծույլ և անպիտան. օրվա վաստակը գիշերը վատնում է գինեվաճառի մոտ, թողնում է կնոջը տանը քաղցած, և ամենևին չէ մտածում կիսամերկ երեխաների վրա: Նա շաբաթներով տան երես չէ տեսնում. ո՞րտեղ է անցկացնում, հայտնի չէ, և երբեմն հարբած տուն է դառնում, կարծես նրա համար միայն, որ կնոջը մի լավ ծեծե: Երբեմն զավակները վկա են լինում սարսափելի տեսարանների իրանց ծնողների մեջ, և այստեղից դրվում է նրանց փչանալու սկիզբը: Բայց չկա մի ավելի երջանիկ, մի ավելի խաղաղ շրջան, որպես աշխատասեր և արդար արհեստավորի ընտանիքը. ժրաջան կինը տան և երեխաների հոգսն է քաշում, պահում է նրանց մաքուր և առողջ, մարդը գործում է արհեստանոցում, նրանք ապրում են գոհ և անվրդով կյանքով. խնայողությունը իրանց տնտեսության գլխավոր օրենքն է, մտածում են զավակների վրա և ետ են գցում փոքրիկ գումար սև օրվա ապրուստի համար:

Բայց լինում են ցավալի դեպքեր: Կինը, բացի տնային տնտեսությունից, որ արհեստավորի ընտանիքում այնքան ծանր չէ, ուրիշ ոչինչով չէ օգնում տղամարդին, այսինքն, նա չէ սովորել որևիցե բան, որ կարողանար ինքն ևս ազատ կերպով փող վաստակել: Ընդունված սովորությունները և հասարակական կյանքի պայմանները թույլ չեն տվել նրան ընտանեկան օջախից դուրս մի ուրիշ գործով զբաղվելու: Ընտանիքի գլխավոր աշխատողը, նրա ապրուստը հայթայթողը մնում է տղամարդը: Քանի որ նա կենդանի է, կինը բախտավոր է, նա աշխատում է, և ընտանիքը պահում է: Իսկ երբ տղամարդը մեռավ, առանց թողնելու որևիցե կարողություն, այն ժամանակ կինը իր ապրուստը շարունակելու համար ունի մի ճանապարհ միայն, կամաց-կամաց դիմել դեպի մահ: Ըստ մեծի մասին այդ պատահում է... Աղքատությունը սարսափելի զոհեր է տանում:

Արհեստավորի կնոջ վիճակը բարձրացնելու համար և նրա ապրուստն ապահովելու համար այնքան պետք չէ ուսումը, որը ոչինչով նրան հաց տալ չէ կարող, որքան պետք է սովորեցնել մի արհեստ, որ նրանով ապրել կարողանար: Այդ միայն կարող է բարձրացնել կնոջ վիճակը և նրան հավասար աստիճանի վրա դնել տղամարդի հետ: Երբ կինը ազատ պարապմունք ունի, երբ նա էլ իր կողմից օգնում է ընտանիքին, այսպիսով նա կախում չի ունենա տղամարդից, և կգցե իր վզից նրա բռնության կոպիտ լուծը: Տղամարդն էլ իր կողմից կունենա դեպի նա, բացի սերից, մի առանձին պատիվ, երբ կգտնի նրա մեջ մի լավ աշխատակից: Այսպիսի կինը միշտ ազատ կմնա այն ախտից, որի մեջ գցում է նրան աղքատությունն ամուսնի մահից հետո. նա կարող կլինի արդար և ազնիվ կերպով հայթայթել իր հացը: Բացի դրանից, երբ կինը մի բան գիտե, երբ նա ունի իր մեջ կենդանի կապիտալ, այն ժամանակ նա կարոտություն չի ունենա մեռած կապիտալովօժիտով իր համար փեսա գնել. ամեն մարդ կցանկանա իր վիճակը մի այնպիսի ընկերուհու հետ կապել: Բայց արհեստավորի կնոջն իր այժմյան վշտալի դրությունից ազատելու համար, նախ և առաջ պետք է փոխել հասարակական հիմար նախապաշարմունքները, և պետք է նրան դուրս քաշել ընտանիքի փակված շրջանից:

Բ.

Մինչև այստեղ ինչ որ խոսվեցավ արհեստավորների մասին, վերաբերում էր գավառներին միայն, բայց չէ կարելի մի քանի խոսք չասել և Թիֆլիսի արհեստավորների կանանց մասին, ուր կյանքը և նրա պահանջները բոլորովին տարբերվում են, ուր կինն այն չէ, ինչ որ է գավառներում:

Թիֆլիսը, որպես Կովկասի քաղաքակրթության կենտրոն, միևնույն ժամանակ է և մոլության կենտրոն, այստեղ դարբնվում են ամեն տեսակ ախտեր և տարածվում են դեպի գավառները: Այդ փոքրիկ քաղաքը ներկայացնում է մի ամբողջ Բաբելոն, ուր Եվրոպան, Ասիան և Կովկասն իր վայրենիներով — բոլորը զետեղված միասին, ներկայացնում են մի զարմանալի խառնափնթորություն: Տիպերի բազմատեսակությունն առաջ է բերում բնավորությունների և սովորությունների անթիվ տարբերություններ, որոնց հետազոտելը չափազանց դժվարին է: Ընտանիքի նահապետական կազմակերպությունը քայքայված է: Ոչինչ ավելի վնասակար չէ կարող լինել, քան թե այն, երբ հանկարծ քանդվում են դարերով հաստատված և կյանքի մեջ մտած սովորությունները, և առանց փոխարինվելու նոր և ավելի բարոյական հիմունքներով, նրանց տեղը դրվում է կատարյալ համարձակություն: — Այդ կրիզիսի մեջն է գտնվում Թիֆլիսի հայ կնոջ վիճակը: Ընտանիքի փակված շրջանից հանկարծ նրան բաց են թողնում դեպի լայն աշխարհ, առանց նախապես աշխարհի հետ վարվելու պետքերը նրան սովորեցնելու: Խիստ հեշտ է լինում որսալ այն թռչուններին, որ երկար ժամանակ վանդակի մեջ էին պահվել...

Այդ կարճ, բայց ընդհանուր նկատողությունից հետո ես անցնում եմ դեպի արհեստավորի կինը:

Արհեստավորի կյանքի մեջ նկատվում է երկու տեսակ մրցություն. մեկը, նրա ասիական արհեստի մրցությունը եվրոպականի հետ, մյուսը, նահապետական կյանքի մեջ սնված նրա կնոջ մրցությունը նոր սովորությունների հետ: Երկուսն էլ, որպես փտած հնոտիք, ընկնելու և անհետանալու վրա են. նորը տիրապետում է:

Արհեստավորներին, մանրավաճառներին, առևտրական գործակատարներին, մանր աստիճանավորներին, և զանազան ատենական տեղերի ստոր ծառայողներին կարելի է զետեղել մի դասակարգության ներքո և կոչել միջին դաս88: Կնոջ դրությունն ամենի մոտ, աննշան տարբերություններով, միևնույն է: Բայց ես գլխավորապես ի նկատի ունեմ արհեստավորներին և մանրավաճառներին: Բարքերի մաքրությունը վերաբերական է. կան մաքուրներ և կան անմաքուրներ. պետք է խոստովանել, որ վերջինների թիվը առավելություն է կազմում. և վատն այն է, որ հետզհետե աճելու վրա է: Արհեստավորները և մանրավաճառները Թիֆլիսում, իրանց գավառացի համարվեստների նման սեփական տներ չունեն. այստեղ ըստ մեծի մասին բնակվում են վարձով. ամենաբախտավորը երկու սենյակ ունի: Ամուսին այրը գործում է առանձին, բազարումը, իր խանութի մեջ: Կինը մենակ մնում է տանը: Աղջիկը ծնվում է նեղ սենյակում, որ զրկված է թե օդից և թե լույսից: Ծնողները միշտ վրդովմունքով են հանդիպում նրա աշխարհ գալուն, որ բերում է իր հետ հոգսերի մի ահագին ծանրություն: Փոքրիկ գերդաստանը, որ հազիվհազ քարշ է տալիս իր տնտեսությունը, պետք է սնուցանե նրան, հսկե նրա վրա, մի բան սովորեցնե, և վերջապես մարդու տա: Դա ամենից դժվարն է: Եթե մայրը բավական առողջ է, ինքն է ծիծ տալիս փոքրիկին, իսկ եթե կաթ չունի, կերակրում են այծի կաթով: Միջոցները չեն ներում ծծմայր վարձել: Նեղ և խեղդված սենյակում, ուր ամեն ինչ խառնված է մինը մյուսի հետ, մանուկը մեծանում է ամեն կեղտոտության մեջ: Գյուղերում երեխան ավելի բախտավոր է, չի նեղվում, այլ արձակ օդի մեջ բավական լայն ասպարեզ ունի: Այստեղ բնակարանը, որ ընդամենը երկու քայլ լայնություն ունի, դառնում է կատարյալ լվացքի փոս. պետք է լողացնել մանուկին, ամեն օր տասն

անգամ փոխել նրա շորերը: Երբ աղջիկը դառնում է երկու-երեք տարեկան, իսկույն դուրս է փախչում իր բանտից. փողոցն ավելի է հրապուրում նրան, այնտեղ կարող է ազատ շունչ քաշել: Մայրն ուրախ է լինում նրա բացակայությամբ, որ տան կարգը չէ խանգարում, չէ կոտրում: Իսկ դրսում ի՞նչ է անում — գլուխը քարին:

Երբ աղջիկը դառնում է վեց, յոթը տարեկան, մայրը թույլ է տալիս վազել իրանց փողոցի փուրունջու մոտ, երբ պետք էր հաց գնել, կամ միս տալ խորովելու. նրան ուղարկում են և մերձավոր մանրավաճառի մոտ, երբ պետք էր շաքար գնել: Երբեմն նրան թույլ են տալիս նստել փողոցի բաց դռան շեմքի վրա և նայել անցուդարձին, այդ ավելի զվարճացնում է. տանը չափազանց նեղ է և տխուր: Եվ այսպես, նրա առաջին դաստիարակությունը սկսվում է փողոցից:

Եթե տունը մոտ էր եկեղեցուն, և այնտեղ գտնվում էր ծխական դպրոց, մայրը ուղարկում է աղջկան կարդալու, երբ ժամանակը հասնում է: Բարձր դպրոցներում տալու միջոցներ չկան: Առանց աղախնի և առանց ծառայի նա կարողանում է ամեն օր հաճախել դպրոց, որովհետև բավական վարժված է փողոցին: Դպրոցում սովորեցնում են նրան ամեն բանից շատ փոքր, որ ասել է, ոչինչ չեն սովորացնում: Այդ ոչինչ. մայրն ունի իր առանձին փառասիրությունը. նա ուսման վրա շատ էլ ուշադրություն չէ դարձնում. բավական է միայն, որ իր աղջկան տեսնում է դպրոցական համազգեստի մեջ, կրում է գրքերով լի պայուսակ, խառնում է իր մայրենի լեզվի հետ օտարազգի բառեր, և ավարտելուց հետո, որպես ուսյալ և լուսավորված, իրավունք կունենա փոխանակ «թավսակրավիի» իր գլխին ծածկել «շլյապա»:

Ես վեր առեցի խիստ մասնավոր օրինակ, արհեստավորների կամ մանրավաճառների աղջիկների մեծ մասը դպրոցի երես չեն տեսնում, այլ մեծանում են առանց մի բան սովորելու: Նրանց կարելի է ճանաչել գլխի ծածկոցներից, թե որն է կրում շլյապա և որը թավսակրավի: Թե այսպես և թե այնպես, տարբերությունը միայն հագուստի մեջն է, բայց կրթությունով մինը մյուսից չէ որոշվում:

Ահա աղջիկը տասնվեց և տասնյոթն տարեկան է: Այդ շատ վտանգավոր մի հասակ է: Նրա վրա հսկում է և մտածում է մայրը միայն. հայրը ուշադրություն չէ դարձնում, և կարելի է ասել, որ թշնամաբար է նայում նրա վրա, որպես մի գող, որ վաղ թե ուշ պետք է նրա տունը կողոպտեր: Աղջիկը դեռ բավական ամոթխած է և երկչոտ. պետք է «բացել» նրան, աշխարհ մտցնել: Մայրը առաջնորդում է: Սկզբում նրան թույլ են տալիս կտուրի վրա, իր հասակակիցների հետ, ածել, «լեզզեվար» պար գալ և «տաշի» խփել: Հետո մայրը տանում է իր հետ ուր և գնում է, երբեմն բարեկամների մոտ, երբեմն բազարը, երբ պետք է մի նոր հագուստ գնել: Լինում են և որոշված այցելություններ. օրինակ, շաբաթ երեկոները գնալ Բեթղեհեմ համբուրելու, այս և այն եկեղեցու տոնախմբությանը (օբա) ներկա գտնվել և այլն: Դրանք մի տեսակ աշխարհահանդեսներ են, ուր աղջիկները դրվում են ցույցի համար: Երբեմն դուրս են բերում նրան հասարակաց զբոսարանի այգին, բայց թատրոն չեն տանում: Շատ ծիծաղելի մի հակապատկեր է ներկայանում, երբ տեսնում ես մորը, շատ անգամ փաթաթված սպիտակ «ղադիփի» մեջ, ման է ածում վերջին մոդայի ձևով հագնված աղջկան: Ցամաք փայտը նեցուկ են տվել դալար տունկին, որ չծռվի: Տան մեջ աղջիկը բավական համեստ է և գործունյա. նա հագնվում է հասարակ կերպով, գլխին ծածկում է մի թաշկինակ, կամ բոլորովին բաց է թողնում, աշխատում է խոհանոցում և չէ արհամարհում մինչև անգամ լվացք անել: Այսպես նա բավական սովորում է տնտեսություն: Մյուս ժամանակներում, կամ կարում է և կամ հյուսում է: Մոր դաստիարակությունը

գլխավորապես կայանում է այն բանի մեջ, որ անընդհատ հսկում է նրա վրա: Բայց նա այնքան անփորձ չէ, որքան կարծվում է: Դպրոցում նա բավական բան է լսել և սովորել. հարևանի աղջիկներն ամեն գաղտնիք բացատրել են նրան: Նա միայն ձևանում է, թե ոչինչ չգիտե, և պահում է իրան, որովհետև համոզված է, թե «կոտրած ամանը գին չի ունենա», և պահպանում է իր անարատությունը, մինչև ամուսնությունը կշնորհեր նրան ազատություն: Շատ անգամ իրանք, մայրերը փչացնում են աղջկան, երբ նրա ներկայությամբ, ուրիշ կնիկների հետ բաց են անում ամենակեղտոտ բամբասանքներ այս և այն աղջկա վարքի մասին: Ամեն ինչ ներշնչում է նորհաս աղջկա մեջ պսակվելու սաստիկ ցանկություն, բայց նա ակամա թաքցնում է, սպասելով իր դառն ճակատագրին:

Մեծ դժվարություններ կան արհեստավորի և առհասարակ ժողովրդի միջին դասի համար լավ կերպով տնօրինելու աղջկա ապագան: Ծնողների դժգոհությունը չափը անցնում է: Հայրը հանդիմանում է աղջկան, թե իր համար պետք է կատարյալ չքավորություն պատճառե, իսկ մայրը պաշտպանում է աղջկան: Ամեն անգամ, ամեն մի նոր հագուստի գնելը մեծ աղմուկ է բարձրացնում ծնողների մեջ: Աղջիկը հասկանում է իր վիճակի անտանելիությունը և երբեմն մահը օգնության է կանչում: Մայրը, որպես կին, ավելի լավ է հասկանում կնոջ պահանջը. որոնում է արժանավոր փեսա, ցանկանում է, որ նա հարուստ լիներ, կամ գոնյա ապահովված դրություն ունենար: Հայրը ցանկանում է գցել առաջին հանդիպողի ձեռքը, միայն թե ինքն ազատվի: Ամենից ավելի շտապում են եղբայրները, եթե կային հասած եղբայրներ, որովհետև մտածում են, թե «քույրը նրանց բախտի վրա էր նստել, մինչև նրան գլխից ռադ չանեին, իրանք չէին կարող պսակվել»: Բայց մայրն ավելի փորձված է. նա աշխատում է ընտրությունների մեջ չսխալվել: Երբեմն գործի մեջ խառնվում է և սերը: Բայց նա ոչինչ հետևանք ունենալ չէ կարող, եթե մայրն ավելի գործնական կետից չէ արտահայտում դստեր հոգեկան զգացմունքը: Երբեմն գործը վերջանում է, բոլորովին հույս դնելով հաջողության վրա: Հայտնվում է մի անծանոթ, որի ով և ինչ տեղից լինելը հայտնի չէ, և խնդրում է աղջկա ձեռքը: Ծնողները օգուտ քաղելով այն հանգամանքից, որ դա փող չէ պահանջում, կամ պահանջում է շատ չնչին բան, իսկույն որսում են փեսային: Այսպիսի ընտրությունները երբեմն վերջանում են սկանդալով, երբ իմացվում է, թե նորափեսան մի քանի տեղերում պսակված է եղել...

Թե այսպես և թե այնպես աղջիկը մարդու է գնում, ընտանիքի վրայից ծանր բեռը բարձվում է: Սակավ անգամ նա տանում է իր հետ հինգ հարյուր կամ հազար ռուբլի. երբեմն միայն հագուստներ և մի քանի կարասիք: Այդ չնչին գներով նա գնում է իր համար և չնչին փեսա: Հարսանիքի հանդեսից անմիջապես հետո փեսան շարունակում է իր գործը, դիմում է խանութը կամ արհեստանոցը: Եվ սկսվում է վշտալի կյանքը:

Մանկահասակ կինը երբեմն լինում է լավ տանտիկին, նայելով թե որպիսի մարդի էր հանդիպել նա: Սկզբում մայրը հաճախ այցելում է անփորձ աղջկա մոտ, խրատում է նրան իր նոր տնտեսության այս և այն կարգադրությունների մեջ: Հետո փոքր առ փոքր մոռանում է նրան և բոլորովին ձգում են իր կամքին: Այժմ մանկահասակ կինը թեև աղքատ է, բայց դարձյալ գոհ է, որովհետև ինքնագլուխ է: Սկեսուրը, եթե կենդանի է նա, չէ փոխարինում իր մորը, չէ նեղացնում նրան, երբեմն ինքն է ծեծում պառավին: Նրա տնտեսությունը լինում է իր մոր տնտեսության կրկնությունը. միևնույն փոքրիկ և նեղ սենյակը, միևնույն անհարմարությունները տիրում են և այստեղ: Ամուսին այրը բազարի մարդ է, առավոտյան մութին գնում է խանութը և գիշերվա մութին վերադառնում է տուն: Նա ճաշում է խանութում, առանց կնոջ վրա մտածելու, թե ինչ

պիտի ուտե: Կյուրակե օրերը միայն խոհանոցի օջախներում կրակ է ձգվում. ամբողջ շաբաթ կինը անց է կացնում ցամաք հացով: Ոչինչ այնքան սարսափելի չէ լինում որպես թաքնված աղքատությունը, որը դրսից հրապուրիչ երևույթ ունի, բայց ներսից մաշում է ընտանիքի կյանքը:

Օրերն անցնում են օրերի հետևից, միատեսակ և անգործ կյանքը սկսում է ծանրանալ մանկահասակ կնոջ սրտի վրա: Տանը նա ոչինչ պարապմունք չունի, ոչինչ չէ զբաղեցնում նրան: Անգործության մեջ զարթնում են բոլոր ախտերը: Պետք է մի բանով զբաղվել և վերջապես զվարճանալ: Իր հոր տան մեջ մի կողմից երջանիկ էր. մայրը ման էր ածում նրան, ցույց էր տալիս աշխարհին: Մայրը նրա համար մի լավ ընկեր և բարեկամ էր: Այդ կարեկցությունները նա չէ գտնում իր տղամարդի մեջ: Սառնությունը առաջ է գալիս ինքն իրան: Միջին դասի մարդիկը սովորություն չունեն զբաղեցնել իրանց կնիկներին. դուք չեք տեսնի նրանց միասին փողոցում, կամ որևիցե զբոսանքի տեղում: Մանկահասակ սիրտն սնունդ է պահանջում: Սկզբում նա տանից դուրս է գալիս իր հարևան կնիկներից մեկի հետ. հետո — մենակ: Այդ առաջին քայլն է, որ տանում է նրան դեպի մոլորություն: Ամուսին այրը տան մարդ չէ, նա չի էլ կարող գիտենալ, թե կինը ինչպես է անցկացնում իր օրը: Նա ամբողջապես խրված է իր բազարային գործերի մեջ, կնոջ վրա չէ մտածում: Կինը դառնում է խորամանկ և խիստ վարպետությամբ տանում է իր գործը: Նա գիտե մարդու որոշված ժամերը, երբ բազարից տուն է դառնում. և սկսում է կեղծավորել նրա առջև, խաբել նրան: Իհարկե, կինը չէր ընկնի այդ փորձանքների մեջ, եթե նրա կյանքի պայմաններն ուրիշ տեսակ կարգադրված լինեին: Նա մտավ ամուսնի տունը, որպես անմեղ և անարատ աղջիկ, բայց գտավ այնտեղ կատարյալ դատարկություն: Նրան գործ չտվեցին, նրան չզբաղեցրին — աշխատությունը կարող էր փրկել նրան, բայց այդ չկար: Անգործ և արձակ կյանքի մեջ աճեցին զգայական ախտեր: Բայց կա ևս մի ուրիշ բան, որ դնում է կնոջը մոլորության ճանապարհի վրա: Սարսափելի հետևանքներ ունեն կյանքի ահագին պետքերը, երբ նրանց բավականություն տալու միջոցները սուղ էին: Կինն առաջին զոհն է դառնում աղքատության, որովհետև ավելի հակումն ունի դեպի պերճասիրություն և առհասարակ շռայլություն: Գավառացի կինը բախտավոր է այդ դեպքում. այնտեղ կյանքի պահանջները թեթև են. բացի դրանից, դեռևս տիրող արևելյան փակ կյանքի շնորհիվ կինը կարողանում է իր աղքատությունը թաքցնել տան չորս պատերի մեջ, նրան չեն տեսնում: Բայց այստեղ կյանքն ավելի արձակ է. կինը պետք է իրան ցույց տա աշխարհին, իսկ աշխարհը սիրում է նրան տեսնել միշտ զուգված, զարդարված: Ես վկա եմ եղել մի քանի թշվառ դեպքերի Թիֆլիսում, թե որպես կինը սկզբում բոլորովին անարատ և մաքուր վարքով, հանգամանքներից ստիպված, ընկել է ապականության մեջ: Նա ավելի բարեհաջող պայմաններում կարող էր պահպանել իր բարքի մաքրությունը: Մի անգամ ընկավ նա, այլևս իրան պահել չէ կարող, գլորվում է դեպի ցած և ցած. կյանքը ետևից մղում է նրան դեպի ամոթալի կործանումը, մինչև բոլորովին խրում է ցեխի մեջ: Նույն ցեխի մեջ և մեռնում է նա:

Անարդարություն կլիներ բոլորովին սև գծերով վերջացնել իմ նկարագիրը Թիֆլիսի միջին դասի կանանց մասին, ես պետք է ամբողջացնեմ իմ պատկերը, ձգելով նրա վրա մի քանի լուսավոր շուքեր:

Լինում են և բախտավոր ամուսնություններ: Մանկահասակ կինն իր հերթում դառնում է մայր: Եթե նրա առաջին ծնունդը աղջիկ էր, դա ավելի շուտով ներշնչում է նրա մեջ այն խելամտությունը, թե պետք էր մտածել երեխայի ապագայի մասին: Իր անցյալ վշտալի կյանքը թողել է նրա մեջ փորձերի մի ամբողջ շարք. նա գիտե, թե ինչ դժվարություններով ինքը կարողացավ պսակվել, կին դառնալ: Նույն դժվարությունները սպասում են և նորածին մանկան:

Եվ այն օրից սկսում է տնօրինել իր զավակի օժիտը: Եթե նրա առաջին ծնունդը տղա էր, դարձյալ գիտե, որ նրա կրթությունը սակավ հոգսեր, սակավ ծախսեր չէ պահանջում. պետք է դպրոց տալ և մի բան սովորեցնել: Եվ այսպես, խնայողությունը ընտրում է նա որպես գլխավոր օրենք իր փոքրիկ տնտեսության մեջ: Նա այնքան խելացի է լինում և այնքան բարոյական ուժ է ունենում, որ բոլորովին «իր ձեռքն է առնում» տղամարդին: Երբեմն ետ է պահում նրան շռայլ կյանքից կամ խմելուց, թելադրում է «փող ետ գցել»: Իր հասարակական դրությունը, իհարկե, չէ ներում, որ ինքն էլ մի կողմից օգներ ամուսնին հարստանալու նպատակի մեջ և բազարումը նրան գործակից լիներ: Պատերազմելու համար ընդունված նախապաշարմունքների դեմ դեռ անզոր է նա: Բայց տան մեջ ամենայն եռանդով աշխատում է: Ամբողջ գիշերը նա անց է կացնում ասեղով, բացի մասնավոր կարերից, որ ընդունում է հարուստ տների տիկիններից, նա վեր է առնում կարելու հագուստներ և մոդային մագազիններից — բոլորը պատրաստում է տանը: Ոչ մի շորի կտոր անպետք չէ կորչում նրա ձեռքում. ամեն մի հնոտիք շուռ է տալիս, ձևը փոխում է, և վերջապես նրանից մի նոր հագուստ է պատրաստում իրա կամ երեխաների համար: Ափսո՛ս, որ ժրաջան կնիկների տնային աշխատությունների պրոգրաման շատ ընդարձակ չէ, — կարել, հյուսել, նախշել — այսքանով վերջանում է նրանց գործունեությունը: Այսուամենայնիվ, ես տեսել եմ կնիկներ, որ կարելով մի ամբողջ ընտանիք էին պահում. տեսել եմ աղջիկներ, որ կարելով փող էին աշխատել, իրանց համար օժիտ պատրաստել, որ մարդու գնան: Ժրաջան կինն այնքան թեթևացնում է իր ամուսնի հոգսերը, որ նա չգիտե, թե ինչպես է առաջ գնում փոքրիկ տնտեսությունը. երեխաները միշտ մաքուր են և առողջ, և ամեն ինչ տան մեջ կարգին է: Ամենաանակնկալ հյուրեր պատահելիս, միշտ տանտիկինը պահած ունի առատ պաշար նրանց զարմացնելու համար: Տան մեջ ամեն բան կա, ոչինչ պակաս չէ, և գլխավորն այն է, որ մեծ մասը գնել է ու պատրաստել կինը: Երբ կինն իր նյութական օժանդակություններով օգնում է ընտանիքին, նրա բարոյական ազդեցությունն ավելի կշիռ է ստանում: Այն ժամանակ նա մտնում է իր ուղիղ դերի մեջ, դառնում է քաղաքակրթող տարր, եթե ոչ դրսի աշխարհի մեջ, գոնյա իր ներսի աշխարհում — ընտանիքի մեջ:

Կրկնում եմ, դպրոցը, միայն դպրոցը չէ կարող բարձրացնել ժողովրդի միջին դասի կնոջ նշանակությունը: Ապրուստն այստեղ կապված է ծանր կենսական անհրաժեշտությունների հետ, որ պահանջում են կնոջ գործակցությունը: Պետք է ընդունակ կացուցանել նրան գործելու, աշխատելու և իր ձեռքի վաստակով կերակրելու իր զավակները: Ես հեռու եմ պահում ինձ այն ծայրահեղություններից, որ կինը բժիշկ լիներ, գրող լիներ, կամ դատավոր լիներ, այլ ավելի կցանկանայի, որ նա մի լավ խանութպան կամ լավ տանտիկին լիներ: Ոչինչ այնպես ետ չէ պահում կնոջը կործանումից, որպես արդար և ջանասեր աշխատությունը: Քանի որ մենք կնայենք կնոջը, որպես մի հեշտասիրության առարկայի վրա, այնքան կստորացնենք նրա բարձր նշանակությունը: Կինը որպես բաժանում է իր ամուսնի սերը, այնպես էլ բաժանորդ պետք է լինի նրա աշխատությանը: Մեղավորը տղամարդն է, որ նրան գործ չէ հանձնում: Ո՞վ կարող է լինել այնքան հավատարիմ հաշվապահ կամ գործակատար մի մանրավաճառի խանութում, որպես իր կինը: Լավ կինը մի մեծ երաշխավորություն է առևտրական ֆիրմայի համար. ոչ ոք նրա նման չէ կարող գրավել և գոհացնել հաճախորդներին. այսքանս բավական է, որ տղամարդիկ այնքան շատախոս և ժլատ չեն լինում, երբ մի բան գնում են կնոջից: Ո՞վ կարող է այնպես լավ կառավարել մի կոշկակարի արհեստանոցը, որպես վարպետի կինը: Ես ճանաչում եմ մի կոշկակարի կնոջ միայն, որ իր ամուսնի հետ ապրում էր խանութում: Նա պատրաստում էր կոշիկների երեսները. կարի մեքենան բավական հեշտացրել էր նրա գործը: Առևտուրն ընթանում էր արագ և արդյունավոր կերպով, և խաղաղ ու բախտավոր ապրում էր փոքրիկ ընտանիքը: Մի՞թե կինը չէր

կարող գործ գտնել իր դերձակ ամուսնի խանութում. կարն իսկապես կնոջ գործ է: Ի՞նչ անե կինը, երբ նրան անգործ ձգում են տանը և թող են տալիս անձնատուր լինել իր կրքերին: Տվեցեք նրան աշխատություն և նա չի ընկնի բարոյական փտության մեջ: Աշխատության մեջ միշտ թարմ և զվարթ կպահվի նրա սիրտը: Եթե Թիֆլիսում միջին դասի կինն անկման վիճակի մեջ է, ես գլխավոր պատճառը գտնում եմ նրա անգործության մեջ: Այդ դասը դեռ բոլորովին փչացած չէ, կարելի է բարձրացնել նրան, միայն պետք էր կնոջ համար պարապմունք գտնել: Ես գոնյա հասկանում եմ գավառներում այդ դասին վերաբերող կնոջ պարտավորությունը. այնտեղ նրա երեսին պարզ ասում են. «տե՛ս, քո աշխարհն այս տունն է, իսկ քո սահմանը, այս տան չորս պատերն. դու այս տան լավ կարասիներից մեկն ես, նիստ, կեր, խմիր, բայց ոտքդ տնից դուրս չպիտի դնես»: Այդ դրության մեջ կինը թեև բթամտանում է, անասնանում է, բայց դարձյալ մնում է կին իր նեղ նշանակությամբ: Բայց Թիֆլիսում կյանքը և նրա պահանջները բավական փոխվել են, նա հեռացել է արևելքից, բայց դեռ չէ մոտեցել արևմուտքին: Կինն այստեղ հագել է եվրոպացու հագուստը, բայց դեռ չէ ստացել նրա կրթությունը: Ես շատ հեռու չեմ գնում, թե ինչ է կատարվում Եվրոպայում, բայց առանց անուններ հիշելու ցույց կտամ մի քանի եվրոպացի կնիկներ Թիֆլիսում, որոնք առաջ ծամագործներ (парикмахерша) էին, քաղցրավենիք շինողներ էին, և մեկը մի հայ ընտանիքի դաստիարակուհի էր, իսկ այժմ հարստացել են, առևտրական մեծ տներ են բաց արել, գործարաններ ունեն:

Իմ հետազոտությունը վերջացնում եմ Թիֆլիսի և գավառական միջին դասի կանանց վերաբերյալ, մնում է մի քանի խոսք ավելացնել նրանց ծերության մասին: Որպես առհասարակ կնոջ վիճակը, այնպես էլ պառավների դրությունը համեմատաբար շատ տարբեր են գավառներում և Թիֆլիսում: Գավառներում, երբ կինը ծերանում է, որպես մի պատկառելի հնություն, ավելի հարգանքով են վարվում նրա հետ, մանավանդ, երբ նա երախտիք ուներ ընտանիքի վրա: Որդիքը աշխատում են չվիրավորել նրան, մանկահասակ հարսները խոնարհվում են նրա առջև: Գերդաստանի բոլոր անդամները ցանկանում են, որ նա օրհնությունը բերանումը մեռնի. նրա անեծքից վախենում են: Այդ հասակում պառավից գործ չեն պահանջում, այլ թույլ են տալիս առավոտ և երեկո եկեղեցի գնալ, իր հոգու և իր որդիների համար աղոթելու: Նրան չեն զրկում մասնավոր ծախսերից, որ պատկերների համար մոմ գներ և քահանայի սիրտը շահեր: (Առհասարակ մեր կանայքը սկսում են եկեղեցի հաճախել, երբ մոտենում են գերեզմանին. մանկահասակ կնիկներից չէ պահանջվում ջերմեռանդ լինել, ժամ գնալ, աղոթել): Թիֆլիսում, ընդհակառակն, կինը խիստ թշվառ ծերություն է ունենում: Որդիքը վարվում են նրա հետ անգութ կերպով, իսկ հարսները ծեծում են: Ես տեսել եմ մի քանի օրինակներ, որ որդիները պառավ մորը տնից արտաքսել են առանց պատառ հացի: Մայրը ստիպվել է դիմել դատաստանի և որդիներից ապրուստ պահանջել, որ քաղցած չմեռնի: Պետք է բավական բարեխիղճ համարել այն որդուն, որ հոժարել էր հանձնել պառավ մորը մի աղքատ ընտանիքում ամսական 15 ռուբլիով կերակրելու համար: Մի սարկավագի ընտանիքում պատահեց ինձ տեսնել մի այսպիսի պառավ, որի որդիների համար ասում էին, թե հարուստ են, երկու տներ ունեն: Պառավների այդ ցավալի վիճակն իմ կարծիքով առաջ է գալիս այն հանգամանքից, որ նրանք, իբրև հին սերունդի մնացորդներ, անտանելի են լինում ընտանիքի մեջ, որ արդեն փոխել էր իր նահապետական կերպարանքը: Նրանց կռիվը «մոդնի» հարսների հետ ծագում է գլխավորապես այդ հանգամանքից: Որդին բռնում է իր կնոջ կողմը և մորը արտաքսում է: Ծնողներն իրանց աղջիկը մարդու տալու ժամանակ միշտ հաշվի մեջ են դնում այն հարմարությունը, որ փեսան մայր չունի: «Մենակ տղա է, ասում են մայր չունի»: Ծնողներն այդ դեպքում ի նկատի ունեն,որ մայր չլինելու պատճառով իրանց աղջիկը կարող էր կատարելապես տիրել փեսայի տան վրա, իսկ հարսն իր կողմից ուրիշ հաշիվ ունի, որ ազատ կլինի, իր վրա

հսկող չի լինի: Գավառներում, ընդհանրապես, ուրախ են լինում, երբ պառավ մայրը կար, մտածում են, որ նա խնամք կտաներ անփորձ հարսի վրա. և նրանք միշտ հաշտ են ապրում, որովհետև թե հինը և թե նորը շատ նման են լինում մեկմեկու: Բայց Թիֆլիսում ևս որքան անարգված լիներ պառավ մոր ծերությունը, և որքան հոժարությամբ հանդիպում են նրա մահվանը, այսուամենայնիվ, նրա թաղումը կատարվում է բավական հանդիսավոր կերպով. այն ժամանակ միայն ցույց են տալիս, թե պատվում են նրան: Այդ, իհարկե, առաջ է գալիս այն սովորությունից, որ մարդիկ եկեղեցական խորհուրդները գործ են դնում իրանց փառասիրությունը հագեցնելու համար:

Խոսենք Թիֆլիսի ունևոր ընտանիքի աղջկա մանկության վրա: Երկու տարեկան հասակում ծծմայրը նրան տանում է որևիցե հասարակական այգի ման ածելու: Եթե նա առաջին աղջիկ ծնունդն է, բախտավոր է լինում, սիրվում է, և հենց ծնած օրից վայելում է ճոխություն: Դեռ չորս տարեկան չեղած, մայրը նրան հագցնում է բոլորովին ֆանտաստիկական զգեստներ և տանում է կլուբը, երբ լինում է «ընտանեկան գիշեր» կամ երբ տալիս են մանկական բալ: Ամառը նրան տանում են Կոջոր կամ մի ուրիշ ամառանոց, ուր նրա քնքուշ դեմքը մի փոքր այրվում է արեգակի և արձակ օդի տակ: Աշունքին նա դառնում է տուն, բավական լցված:

Դեռ հինգ կամ վեց տարեկան չեղած, նա հայտնվում է իր մոր հյուրերի հասարակության մեջ, երբ նա տալիս էր «վեչեր», ուր կնիկները հավաքված, կամ լոտո են խաղում, կամ թուղթ: Մայրը զմայլվում է, տեսնելով, որ աղջիկը փոքրիկ ծառայություններ է անում հյուրերին. լոտոյի համար լոբի է բերում, կամ հավաքում է վեր թափված կարտերը: Ամբողջ ժամերով աղջիկը անքուն նստած, նայում է նրանց խաղին, և լսում է նրանց շատ անգամ անպատշաճ խոսակցությունները և ժպտում է: Դա էլ մի տեսակ կրթություն է, որ ստացվում է օրինակից: Մոր հասարակության մեջ երբեմն հայտնվում է մի երիտասարդ, որ բրդում է կոպիտ կատակներ. նա իրան ձևացնում է, թե սիրահարված է փոքրիկ աղջկա վրա և իրան կոչում է նրա ապագա փեսան:

Վերջապես հասնում է ուսման ժամանակը: Պետք է նկատել, որ Թիֆլիսի հարուստ ընտանիքներում սպասավորները և սպասուհիքը բոլորը օտարազգիներ են. ծառաները վրացի կամ իմերել, ծծմայրը օսեթուհի, իսկ վերջին ժամանակներում սովորության մեջ մտան և ռուս աղախինները: Երեխաների սկզբնական կրթությունը համարյա հանձնված է նրանց ձեռքը: Աղջիկը ծծմայրից սովորում է վրացերենը, իսկ ռուս աղախինը ուսուցել է նրան ռուսաց լեզուն: Մայրենի լեզվից նա մի բառ չգիտե, որովհետև այդ լեզվով ընտանիքի մեջ ոչ ոք չէ խոսում: Օտար լեզուների մեջ ունեցած պրակտիկան բավական հեշտացնում է նրան սովորել օտարազգի դպրոցներում: Հայոց ծխական դպրոցներն անպատշաճ են համարվում: Աղջկան տալիս են կամ պանսիոն բավական թանկ գնով, կամ իգական գիմնազիան: Սակավ է պատահում, որ տանը հրավիրեին վարժապետ:

Պանսիոնում թեթև կերպով սովորեցնում են աշակերտուհուն օտար լեզվով կարդալ և սխալներով գրել. փոքր-ինչ տեղեկություն են տալիս պատմությունից, աշխարհագրությունից և թվաբանությունից: Բնական գիտությունների հետ հազիվ թե ծանոթացնում են, իսկ կյանքի գործնական կողմերի հետ նա մնում է բոլորովին անծանոթ: Այն, որ սովորում է կյանքի համար, սահմանափակվում է մի քանի սալոնական սովորություններով, թե որպես պատշաճ է պահել իրան հասարակության մեջ, որպես գլուխ տալ և այլն: Ավելացնում են դրանց վրա պարը և պիանոյի վրա ածելը, որ միշտ ամաչում է նա օտարների մոտ ածելիս: Բայց ինչ որ գլխավորն է,

դա է պանսիոնի մեջ տիրող ոգին և ուղղությունը, որ ներշնչում է նրա մեջ միայն թեթևամտություններ... Աղջիկը կորցնում է ինքնուրույնությունը և բնական նրա մեջ ոչինչ չէ մնում: Ամեն ինչ նրա մոտ կեղծ է լինում, թե ձայնը, թե խոսելու ձևը, թե աչքերի հայացքը և թե ժպիտը: Հիմնավոր նրա մեջ ոչինչ չկա. բոլորը դարդակ է, թե սիրտը և թե գլուխը: Եվ ուրիշ կերպ լինել կարող չէր, արևմտյան կրթությունը նա ստանում է երկրորդական ձեռքից...

Պանսիոնից առնում են «մոդնի» աղջկան, երբ մարդու տալու ժամանակը մոտենում է: Դպրոցի կրթությունը լրացնում է մայրը: Երևակայեցեք ձեզ մի մայր, որ հանկարծ արևելյան կյանքից արևմտյանի մեջ էր ընկել — փակ ընտանիքից դեպի արձակ աշխարհ էր դուրս եկել: Տարբերությունն ահագին է: Կինը, որ պատրաստված չէ աշխարհի համար, որ ծանոթ չէ ժողովրդի հետ, որ չգիտե կյանքի արտաքին պայմանները, միշտ անզոր կլինի վտանգների դեմ: Դրանով պետք է բացատրել շատ մայրերի վարքը...

Ազատվելով պանսիոնից, աղջիկը բոլորովին մի կողմ է ձգում գրքերը, նա սիրում է նայել ավելի «մոդնի ժուռնալների» վրա: Բայց լինում են այնպիսիները, որ սկսում են կարդալ այն գրքերը, որ պանսիոնում արգելված էին: Նրանք դառնում են ավելի սանտիմենտալային և ավելի ցնորամիտ: Թերի ուսումը և անհիմն կրթությունը երբեմն առաջ են բերում տարապայման անձնավորություններ, այս պատճառով զարմանալի չէ տեսնել, որ մեր թերուսներից հայտնվում են երբեմն «նիհիլիստկաներ»: Ծայրահեղությունները շոշափում են միմյանց: Տգետ, սնահավատ, նախապաշարմունքներով լի խավար ընտանիքը տալիս է շատ անգամ ծայրահեղ ազատամիտներ, երբ կրթության լույսը մոտեցնում ես նրան: Բայց այսպիսիների թիվը մեր աղջիկների մեջ շատ փոքր է: Ես առիթ եմ ունեցել միայն մեկի հետ ծանոթ լինելու: Մինչև այսօր չեմ կարող երևակայել մի ուրիշ ողորմելի արարած, որ նրա նման մտավոր հիվանդության մեջ ընկած լիներ: Ես հարգում էի նրան, որովհետև նա ներկայանում էր որպես մի բողոք ընտանիքի հնացած նախապաշարմունքների դեմ, բայց ցավում էի, որ այնքան դարտակ էր:

Ընտանիքն ավելի է փչացնում անմեղ աղջկան, քան թե պանսիոնը: Ծնողների բարքերի կոպտությունը, վայրենությունը, կյանքի համարձակությունը, վատ օրինակ — ահա՛ ընտանիքի այն պայմանները, որոնց մեջ կազմվում է աղջկա բնավորությունը սկսյալ նրա մանուկ հասակից: Աղջիկը հոր երեսը համարյա չէ տեսնում. նա առավոտյան դիմում է իր գործին, երբ բոլորը քնած էին. ամբողջ ցերեկը անց է կացնում խանութում կամ կանտորում: Երբ գիշերը խանութը կողպվում է, այնտեղից ուղղակի դիմում է կլուբը թուղթ խաղալու և վերադառնում է տուն այն ժամանակ, երբ բոլորը նույնպես քնած էին: Լինում են գիշերներ, որ նա չի էլ վերադառնում... Հայրը զվարճանում է դրսում, իսկ մայրը տանը «վեչերներ» է սարքում և լոտոն ու թղթախաղերը նրա սալոնից անպակաս են լինում: Աղջիկը սկսում է կամաց-կամաց մասնակցել մոր զվարճություններին, և եթե կին հյուրերի հետ հրավիրված էին տղամարդիկ (որ առանց նրանց չէ լինում), աղջիկը սկսում է ցույց տալ իր բոլոր շնորհքը՝ «կոկետություն» անել նրանց հետ, և զվարճախոսությունն ընդունում է վերին աստիճանի ցինիկյան կերպարանք:

Շռայլություն և բարքերի համարձակություն — ահա՛ երկու ախտեր, որ փտեցնում են մեր բարձր և հարուստ դասի ընտանիքի բարոյական հիմքը: Ես ուրիշ կերպով չեմ կարող բացատրել այդ երևույթների պատճառները. բայց միայն նրանով, որ Թիֆլիսի մեր բոլոր հարուստները, ինչպես ասում են, «նորաքսակ» մարդիկ են, այսինքն ժառանգությամբ չեն ստացել իրանց հարստությունը, այլ վաստակել են բախտի կամ հանգամանքների հաջողությամբ, և շատ անգամ

անազնիվ միջոցներով: Աղքատությունից հանկարծ հարստության տեր են դարձել: Այսպիսի մարդիկ չէին կարող տնօրինել մի կանոնավոր տնտեսություն և մի վայելուչ ընտանեկան կյանք: Շռայլությունը միշտ կից է լինում հանկարծահաս հարստության հետ և այս պատճառով նա երկրորդ սերունդին չէ հասնում: Վայելուչ կյանքը — լի ամեն բավականություններով, բայց միևնույն ժամանակ չափավոր սահմանի մեջ — կազմվում է այն ժամանակ, երբ հարստությունն անցնում է մի քանի սերունդ: Ես մի շատ հասարակ օրինակով կպարզեմ իմ միտքը, գցեցեք մի քաղցած հավ մի ցորենով լիքը ամբարի մեջ, ի՞նչ կտեսնեք. նա կսկսե ոչ այնքան ուտել, որքան քթութ անել և ոտներով ցորյանը ցրիվ տալ այս կողմ և այն կողմ: Նոր հարստացած աղքատն այդ հավի նման է լինում: Միևնույն օրինակով կարելի է բացատրել և կնոջ բարքի համարձակությունը: Կինը, արևելյան փակ կյանքի մեջ ճնշված կինը, որին հանկարծ տալիս են ազատություն (դա էլ մի տեսակ հարստություն է) չէ կարող օրինավոր կերպով գործադրել իր ազատությունը, չէ կարող վայելել նրան որպես հարկն է:

Բավական հեռացա նպատակից: Կրկին վերադառնալով դեպի գյուղական ընտանիքը, իմ նկարագիրը վերջացած կլինի: Կարդալով այս հետազոտությունն ինքնըստինքյան ծագում է հարց, արդյոք ի՞նչից առաջ եկավ կնոջ մի այսպիսի վիրավորական վիճակը, որ նա ձայն չունի ոչ ընտանիքի և ոչ հասարակության մեջ, որ նա պահվում է անմատչելի ծածկոցի տակ, որպես մի նյութ, որին արտաքին ատմոսֆերայի ազդեցությունը կարող էր փչացնել, որ նա իր անձի տերը չէ, այլ գործ են ածում նրան որպես մի սեփականություն, որ ուրիշին էր պատկանում, և վերջապես, որ նա իբրև մարդ զրկված է մարդկային ամեն իրավունքներից: Այդ հարցերի լուծումը շատ դժվար է, մանավանդ այն պատճառով, որ պատմությունը մեր հին ընտանեկան կյանքից ամենևին տեղեկություն չէ տալիս: Շատերը կարծում են, թե կնոջ այս դրությունը կազմվեցավ մահմեդական ազդեցության ներքո, ոմանք տղամարդի բռնասիրությունն են պատճառ բերում: Բայց իմ կարծիքով, հայ ընտանիքի կազմակերպությունը չէր կարող մի ուրիշ տեսակ վիճակ ստեղծել կնոջ համար, քան թե այն, որ այժմ կա: Նրա կացությունն այն աստիճան համապատասխանում է իր շրջանին, որ ստիպված ես մտածել, եթե այլ կերպ լիներ, անպատշաճ կլիներ: Երևակայեցեք ձեզ մի գյուղական ընտանիք, որ բաղկացած է քսան-երեսուն կամ ավելի անդամներից. մի քանի ամուսնացած եղբայրներ միասին են ապրում. նրանց որդիները նույնպես կնիկներ ունեն. տունը լցված է զանազան հասակի երեխաներով. հենց դա մի փոքրիկ պետություն է, ուր մարդիկ կապված են իրար հետ ընդհանուր շահերով: Մի այսպիսի ընտանիքի ամբողջությունը և ներդաշնակությունը պահպանելու համար, արևելյան հայացքով, շատ բնական էր, որ կնիկներին ձայն և իրավունք չտրվեր: Երկպառությունը եղբայրների մեջ միշտ ծագում է կնիկների անհամաձայնությունից: Կինը չափազանց բծախնդիր և նախանձոտ է: Տղամարդը մտածեց նրա բերանը փակել, որ ընտանիքի կապերը չքանդվեն: Կնոջ դրության մյուս մանրամասն ևս բնականաբար առաջ եկան միևնույն ընտանեկան պայմաններից, որ պահանջում են նրանից անպայման հնազանդություն: Իհարկե, կնոջ դրության վրա փոքր չազդեց և արտաքին աշխարհը. տիրող ազգերի բռնաբարությունները ստիպեցին քողի տակ պահել նրան: Մի արաբական խալիֆա ասում է. «Երկու բան պետք է ծածուկ պահեք օտարի աչքից, մեկը փողը, մյուսը — կինը»: Այդ խրատը արևելքի պահանջն էր:

Կասեք, ի՞նչ հարկ կար, որ անպատճառ մի քանի եղբայրներ անբաժան ապրեին, երբ կարող էր յուրաքանչյուրը մի առանձին ընտանիք կազմել: Աշխատանքի բաժանումը պահանջում է հիմնել մի այսպիսի, եթե կարելի է ասել, ընտանեկան ասոցիացիա: Գյուղական ընտանիքն անպատճառ պետք է շատ աշխատող ձեռքեր ունենա իր բազմատեսակ գործերի համար: Ավելացրեք դրա վրա

և այն հանգամանքը, որ մեր գյուղացին ապրել է միշտ բարբարոս և ավազակ ցեղերի բռնության ներքո. արտաքին ճնշումը ստիպում էր, որ մոտ ազգականները սեղմվեին միմյանց հետ և կազմեին մի մեծ ամբողջ, ոչ միայն ավելի աշխատող ձեռքեր ունենալու համար, այլ մի մեծ ուժ կազմելու համար, և կռվելով աշխատության արդյունքը հափշտակությունից ազատ պահելու համար: Դա նահապետական դրության պահանջն է: Մեր նախապապ Հայկի ընտանիքը բաղկացած էր 300 հոգուց:

Այժմ, որ ազատություն է տիրում և կյանքի պայմանները փոխվում են, նրա հետ էլ ընտանիքի կազմակերպությունը փոքր առ փոքր ուրիշ ձև է ստանում. գերդաստանի անդամների թիվը պակասում է, եղբայրները պսակվելուց հետո բաժանվում են: Եվ, այստեղից կնոջ վիճակը մասամբ կփոխվի: Ի՞նչու: Նրա համար, որ եթե նրանից պահանջում էին հնազանդություն, պահանջում էին լուռ լինել, դա գլխավորապես այն նպատակով էր, որ պահպանվի ընտանիքի ներդաշնակությունը, որ բաղկացած էր շատ անդամներից: Բայց եթե այր ու կին ու իրանց զավակները մի փոքրիկ ընտանիք են կազմում, այն ժամանակ տղամարդը նրա հետ շատ խիստ չի լինի, և ինքն իր շահերով միակ կնոջ հետ կապված լինելով, նրա վրա կնայի որպես իր ընկերի վրա, և նրան իրավունքներ ու ազատություն կտա: Եվ կինը, այսպիսով ընտանիքի մեջ փոխելով իր դրությունը, նրա հասարակական դրությունն էլ կփոխվի: Այս դատողությունները գուցե խորթ երևան, բայց պետք է խորամուխ լինել գյուղական գերդաստանի մեջ, այն ժամանակ կհամոզվի մարդ, թե այդ այդպես է: Որքան էլ սիրելու լիներ տղամարդն իր կնոջը, որքան էլ ցանկանալու լիներ նրան լավ և հանգիստ պահել, դարձյալ չէր կարող, որովհետև աշխատանքի բաժանումն ընտանիքի մեջ պահանջում է, որ բոլորը հավասար գործեին: Եթե ամուսինը մի փոքր խնայեր իր կնոջը, իսկույն կգրգռեր իր եղբոր կնոջ նախանձը. և դրանով եղբայրների մեջ համաձայնությունը կխանգարվեր: Բայց այդ պահել չէր կարող, եթե բոլոր ամուսնացած եղբայրները միասին չեն բնակվում:

Ընտանիքի նույնիսկ կազմակերպությունը պահանջում էր մտցնել գերդաստանի մեջ միապետական սիստեմա, հանձնելով իշխանությունն այն անձի ձեռքը, որ բոլորից երեցն էր հասակով և բարոյապես հեղինակություն ուներ: Իհարկե, կինը, որպես ֆիզիկապես մի թույլ արարած, պետք է երկրորդական տեղ բռներ այդ ընկերության մեջ, ուր պահանջվում է ավելի մարմնական ուժ: Իսկ կինն իր դրության այդ ձևի մեջ, թեև դարերով անցկացրուց շատ դժնդակ օրեր, բայց կարողացավ պահպանել իր բարքի մաքրությունը, և առանց փչացնելու հասցրուց իրան մեր ժամանակին: Այժմ ունենք ձեռքում մի անարատ և դեռ չձևակերպված տարր, որ սովորել է ընդունել ինչ որ լավ է, ինչ որ օգտավետ է, տո՛ւր նրան ուսում, և նա կլինի քաղաքակրթող տարր, որպես մինչև այսօր եղել է ընտանիքի բարոյական հիմքը և նրա աշխատությունները բաժանող անդամը: Մեծ բարերարություն արած կլինի կնոջ սեռին այն մարդը, որ լուսավորության կայծը կմտցնի ամենախուլ գյուղական խրճիթներում. այդ լույսը միայն կարող է նրան առաջնորդել և դուրս բերելով տնային փակ շրջանից, կանե նրան հասարակական ընկերության անդամ: Ես սկսեցի գեղջկուհու ծնունդից. պետք է վերջացնեմ նրա մահով: Այժմ մնում է խոսել նրա ծերության մասին: Գյուղացի կինը որքան հնանում է, այնքան անտիկային բնավորություն է ստանում. և որքան հիմարանում է, այնքան խելացի է համարվում: Տարիների բարդության հետ ավելանում է և նրա հեղինակությունը: Այդ հասակում որդիքն ավելի պատկառանքով են նայում նրան, հարսներն աշխատում են չվշտացնել: Ծերունի ծնողների թե անեծքը և թե օրհնությունը մեծ նշանակություն ունեն ռամկի մոտ: Պառավից աշխատություն չեն պահանջում, թողնում են, որ հանգստանա: Այդ հասակում նա գործում է ավելի եկեղեցում, քան

թե տան մեջ: Նա նախապատրաստվում է գերեզմանի համար: Պառավի ջերմեռանդությունը հասնում է մինչև խելագարության. նա լինում է չափազանց սնահավատ: Մանկության օրերում և միջին հասակում նա ժամանակ չուներ մտածելու հոգու և երկնքի համար. կյանքն ավելի շատ էր պահանջում: Տարվա մեջ մի քանի անգամ եկեղեցի գնալով և հաղորդվելով, նա իր պարտքը վճարում էր: Այժմ հանգամանքները փոխվեցան: Այսուամենայնիվ տան մեջ դարձյալ նա հանգիստ չէ մնում. ոսկրացած ձեռները չեն սովորել անգործ մնալ: Նա է հսկում խոհանոցի վրա, բաժանում է կերակուրները, մառանի բալանիներն իր մոտ է պահում, և նրա դիտող աչքերը չեն թողնում մի բան իզուր կորչել: Պառավը որովհետև պառավելով կրկին երեխայանում է, այս պատճառով լինում է նա մի լավ ընկեր երեխաների համար, զբաղեցնում է նրանց, պահպանում է, օրոր է կարդում և երբեմն հեքիաթներ է ասում: Երեխաներն ընտանիքի մեջ չունեն մի ավելի մտերիմ բարեկամ, մի ավելի հզոր պաշտպան, որպես պառավ տատը: Սպառող կյանքը և նոր սկսվող կյանքը մոտենում են և գրկում են միմյանց: «Տան ծերը տան խեյր-բարաքյաթն (օրհնությունն) է», — ասում է ռամիկը և շատ ցավում է, երբ նա պակասում է տնից: Ամենաաղքատ գյուղացին աշխատում է պառավ մոր թաղումը հանդիսավոր կացուցանել, ոչինչ չպակսեցնելով ընդունված սովորություններից: Նա արժանավոր կերպով վարձատրում է քահանային, «հոգեհաց» է տալիս գյուղական հասարակությանը և «հոգեբաժին» է տալիս հոգևոր կառավարության գործակալին: Պառավի մահն ավելի թանկ է նստում, քան թե նրա մի քանի տասն տարիների կյանքը: Չեք գտնի մի գյուղացի, որ իր մոր գերեզմանը թողներ առանց տապանաքարի, որ ամեն տարի նրա շիրիմը օրհնել չտար, կամ քահանային փող չվճարեր «հոգվոց» կարդալու համար: Հայը առհասարակ հարգում է գերեզմանը — երկնքի այդ նախագավիթը, բայց մի բան, որ արժանավոր կերպով չէ գնահատում, դա է — կյանքը:

Գ

ՔԱՂԱՔԱՑՈՒՀԻՆ

Քաղաքում շատ բան փոխվում է: Իմ խոսքը գավառական քաղաքների մասին է:

Մեր գավառական քաղաքներում չկա արիստոկրատիա, չկա պրոլետարիատ և չունենք մշակ դաս, ինչ որ հասկացվում է Եվրոպայում այդ անունով: Մենք ունենք միայն վաճառականներ և արհեստավորներ, ունենք և ծառայողներ ու եկեղեցականներ, եթե վերջինները կարելի էր դասակարգ համարել: Ես սկսում եմ արհեստավորի կնոջից:

Փոքրիկ մանրավաճառները և արհեստավորները շատ նման են մեկմեկու, կնոջ դրությունը երկուսի ընտանիքում ևս միևնույն է: Մեր քաղաքներում հարյուրավոր արհեստավորների ընտանիքներ չեն ածած միմյանց վրա և միևնույն տան մեջ, այլ բոլորն առանձին տներ ունեն: Կյանքի պայմանները թույլ չեն տալիս, որ մի քանի ընտանիքներ մեկ բնակարանում ապրեին: Քաղաքացին իր տունը վարձով է տալիս այն ժամանակ, երբ իր համար ավելորդ էր, այսինքն, երբ մի քանի տներ ուներ: Կանանոցն ըստ մեծի մասին տների առանձին բաժնումն է գտնվում: Ընտանիքի անդամների թիվը համեմատաբար փոքր է լինում, քան թե գյուղերում: Այստեղ եղբայրները հենց որ պսակվեցան, խիստ սակավ է պատահում, որ միասին ապրեին:

Քաղաքացի արհեստավորն ավելի թշվառ է, քան գյուղացի երկրագործը: Կյանքի պետքերը շատ են, քան թե նրանց լցուցանելու միջոցները: Արհեստավորի հին, ասիական ձևով պատրաստած

արդյունաբերությունը օրըստօրե գործածությունից ընկնելով, պատճառ է տալիս նրա դառն չքավորությանը: Ընտանիքի հայրը վաղ առավոտյան գնում է իր խանութը և վերադառնում է մութ գիշերով. նա տանում է իր հետ որդիներից, որը կարող էր իրան օգնել: Կինը չէ մասնակցում ամուսնի արհեստին և ոչ կարող է օգնել նրան: Այդ կարելի էր, եթե արհեստանոցը միևնույն տան մեջ լիներ, ուր նրանք բնակվում էին, բայց նա գտնվում է բազարում, և կնոջ համար բազար դուրս գալ անպատշաճ էր. շատ անգամ նա չգիտե, թե ամուսինը որտեղ է գործում, և երբեք չէ տեսել նրա արհեստանոցը: Եվ այսպես, արհեստավորն առավոտյան գնում է իր գործին, կինը մնում է տան մեջ մենակ: Նա ոչ սպասավոր ունի և ոչ աղախին. ինքն իր տան ծառայողն է, և եթե չուներ նա հասած աղջիկ, որ օգներ իրան, տնային գործերը բոլորն ինքն է կատարում: Պառավ սկեսուրը միայն հրամայող է, և շատ անգամ խանգարում է նրան իր անտեղի պահանջներով, քան թե օգնում է:

Աղջիկն այստեղ ևս ծնվում է միևնույն հանգամանքների մեջ, որպես գյուղերում, և եթե նկարագրեինք նրա որպես աշխարհ գալը և ընդունելությունը պետք է շատ բան նորից կրկնեինք: Մայրն ինքն է կերակրում նորածին աղջկան, ինքն է հոգ տանում նրա մաքրության վրա, որ սկզբում շատ խնամք է պահանջում: Միևնույն ժամանակ նա պետք է օջախը վառե, կերակուր պատրաստե, և ամուսնի համար դուքանը ճաշ ուղարկե: Փոքրիկ աղջիկը միշտ խանգարում է, այս պատճառով նրան շատ անգամ հենց օրորոցի մեջ ծեծում են, որ ձայնը կտրի, աղաղակ չբարձրացնե: Եվ երբեմն խմեցնում են կաթնով եփած խաշխաշ, որ քնե և չխանգարե մորը. թմրությունն և ապշությունն ափիոնի հետ փոքր հասակից մտնում է նրա ուղեղի մեջ:

Աղջկա վիճակը փոխվում է, երբ նա ազատվում է օրորոցից, երբ այլևս չէ կերակրվում մոր ստինքով, և երբ կարողանում է սողալ, կամ չորս թաթիկների վրա քաշ գալ, և կամ պատերը բռնելով ման գալ: Այժմ նա ինքն իրան կարող է կառավարել: Նա երբեմն դուրս է գալիս բակը և ամողջ օրը թավալվում է հողերի և ցեխերի մեջ: Մայրը մասամբ ուրախ է, որ նրա երեսը չէ տեսնում, և երբեմն գտնում է նրան դրսում քնած սառը գետնի վրա, կամ խրված ցեխի մեջ: Տան շեմքից ոտքը դուրս դնել և փողոցը գնալ նա չէ կարող, որովհետև դուռը միշտ կողպված է լինում. բայց բակը նրա խաղերի համար բավական ընդարձակ ասպարեզ է, մանավանդ երբ զարդարած է լինում պարտեզը, որը գավառական քաղաքներում ընտանիքների միակ մխիթարությունն է:

Դեռ հինգ տարեկան հասակը չհասած, մայրը ստիպեցնում է նրան կատարել այս և այն տնային գործը, օգնել իրան: Ամեն մի անուշադրություն հանդիպում է ծանր ապտակների: Այդ հասակում նրան թույլ են տալիս գնալ մերձավոր հարևանի տունը, երբ պետք էր մի բան փոխ առնել: Իսկ երբ դառնում է նա տասն կամ տասներկու տարեկան, այնուհետև տան դռները փակվում են նրա առջև: Խիստ հազիվ անգամ մոր հետ նա ազգականների մոտ է գնում: Գյուղացի աղջիկն այդ դեպքում ավելի բախտավոր է. նա ապրում է ավելի արձակ աշխարհում. և շատ անգամ, թեև ոչ առանց հսկողության, գնում է այգին, պարտեզը, դաշտը, սարը և շատ բան սովորում է բնությունից: Բայց արհեստավորի աղջկա աշխարհայեցողությունն իր չափազանց նեղ շրջանի մեջ մնում է խիստ սահմանափակ և միակողմանի: Փակված տան չորս պատերի խուլ առանձնության մեջ, փակվում է և նրա մտավոր զարգացումը: Թեև մայրն աշխատում է նրան մի բան սովորեցնել, բայց բոլոր նրա դաստիարակությունը բարոյական բնավորություն ունի, կրթող, զարգացուցիչ նրա մեջ ոչինչ չկա: Աղջիկը միշտ լսում է միևնույն խրատները, թե պետք է խոնարհ լինի, հնազանդ լինի, սակավ խոսե, ամենևին չծիծաղե, տղամարդերի երեսին չնայե, պառավ կնիկների ձեռքը համբուրե և այլն: Նրա միտքը, սիրտը և հոգին ճնշում են հին

նախապաշարմունքների ներքո, և խլում են նրանից ամեն մի ազատ, ինքնուրույն զարգացում: Նա դառնում է մտավորապես իդիոտ, բայց բարոյապես — հրեշտակ:

Աղջկանց դպրոցներ գավառական քաղաքներում չկան, կամ եղածները դեռ մատչելի չեն ժողովրդի աղքատ դասին: Թողյալ այդ, ստոր դասը դեռ նայում է դպրոցին որպես մի անբարոյականացնող հիմնարկություն: Այդ կարծիքը ստեղծել է ռամկի մտքում նույն ինքը դպրոցը: Եվ եթե հաջողվում է արհեստավորի աղջկան դպրոց մտնել, ընտանիքի բռնակալությունը շարունակում է դպրոցը: Վարժապետը և վարժուհին վարվում են նրա հետ նույնպես կոշտ-կոպիտ կերպով, և երբեմն ապտակներով, որպես տանը վարվում էր մայրը կամ հայրը: Ծնողներից նա չտեսավ որևիցե զարգացնող և կատարելագործող օրինակ, իսկ չոր ու ցամաք ուսումը չէ տալիս սնունդ ոչ նրա մտքին և ոչ հոգուն: Աղջիկը տարիներով երթևեկում է դպրոցը կատարյալ տգիտության մեջ, և վնասակարն այն է, որ թերի և անկարող ուսումը, արգելք դնելով բնական զարգացմանը, շինում է նրանից բթամիտ:

Բայց մայրը, ինչ վարքի տեր և լիներ նա, դարձյալ աշխատում է աղջկա սանձը իր ձեռքում պահել: Ոչինչ օրինակ այնքան կորստաբեր լինել կարող չէ, քան թե այն, որ մարդ խրատում է ուրիշին այն առաքինությունները, որ ինքը չէ կատարում: Այստեղից առաջ է գալիս մոր և աղջկա մեջ հարաբերությունների մի կեղծ խարդավանք, որով մինը մյուսին խաբում է: Բայց աղջիկն ավելի վարպետ է լինում:

Դպրոցից դուրս բերելեն հետո, աշխատում են աղջկան շուտով մարդու տալ: Օժիտի քանակությունն առաջուց հրապարակվում է, թե քանի հազար է. նրա համեմատ որոնում են փեսա: Մայրը սկսում է այնուհետև աղջկան ցույց տալ աշխարհին, այցելություններ են անում, տանում է նրան բալ, թատրոն, «կրուժոկ» և դրանց նման տեղեր: Աղջիկը միշտ իրան նեղված է գտնում անկիրթ, անտաշ մոր մոտ, որ ամեն տեղ հետևում է նրան, որպես մի սև ստվեր, բայց թաքցնում է իր տհաճությունը: Հայրն ամենևին չէ խառնվում գործի մեջ. նա իրան հեռու է պահում: Դուք չեք տեսնի հարուստ հայրերից մեկին, որ իր աղջկա հետ ման գալիս լիներ փողոցում: Այս դեպքում հայը պահպանել է իր ասիականությունն այլևս կնոջ վերաբերությամբ:

Ամուսնությունները լինում են ըստ մեծի մասին հավասարը հավասարի հետ (նյութական կարողության կողմից): Առաջ գերադասում էին աստիճանը, «մունդիրը», բայց հիմա աստիճանավորին բանի տեղ չեն դնում, եթե փող չունի կամ որևիցե բարձր դիրք բռնած չէ: Մի ժամանակ էլ մոդայի մեջ մտան օտարազգի փեսաները, բայց հիմա նրանք էլ կորցրել են իրանց վարկը, որովհետև համարյա բոլոր ամուսնություններն օտարազգիների հետ անբախտ եղան: Փեսան աղջկա բերած փողը կերավ և նրան քաղցած թողեց: Ծնողները սկսեցին ափսոսալ ոչ թե աղջկան, որ մի անպիտանի ձեռքում մաշվում էր, այլ իրանց տված փողին: Եվ այսպես, ամուսնության մեջ գլխավոր դերը խաղում է հաշիվը և ամուսնական կապը դառնում է փողը: Ամենևին չեք տեսնի, որ մի աղջիկ, մի քանի տասն հազար օժիտով, պսակվեր մի գեղեցիկ և առողջ երիտասարդի հետ, որ միայն ուսում ուներ, բայց փող կամ պաշտոն չուներ: Եվ ընդհակառակը, շատ կտեսնեք այնպիսի փեսաներ, որ ամուսին լինելու ընդունակությունը կորցրել էին, որ կյանքը սպառել էին վատ կացության մեջ, բայց պսակվում են աղջիկներից ամենագեղեցիկի հետ, որովհետև փող ունեն: Սերն ամենևին դեր չունի այս դասի ամուսնության մեջ. և եթե հայտնվում է նա, առաջ է բերում այնպիսի մի րոման, որ ոչ մի գրիչը հարգող ռոմանիստ չէր ցանկանա նկարել նրան: Շատ ցավալի է լինում աղջկա դրությունը, երբ նա միայն

փողով պետք է իր համար ամուսին գտներ: Այդ դեպքում նրա անձնական արժանավորությունները բոլորովին իրանց նշանակությունը կորցնում են: Գուցե նա գեղեցիկ էր, գուցե խելացի էր, և կարող էր լավ կին լինել, բայց փեսաները նրա մոտով անցնում են կարծես արհամարհելով: Նա մնում է որպես մի անվաճառ ապրանք, որ խանութպանի լեզվով կոչվում է «փասմանդա»89: Տարիների հետ նրա բնավորությունը փոխվում է: Կապիկը որքան պառավում է, այնքան չարանում է: Պառավ աղջիկը սեփականացնում է մաղձոտ բնավորություն: Նա դառնում է և նախանձոտ, մանավանդ երբ տեսնում է, որ վատերը փողով մարդիկ են գնում: Մի հարստից, որ կաղ աղջիկ ուներ, հարցրին. «ի՞նչպես պետք է մարդու տաս աղջիկդ»: Նա պատասխանեց. «Հիսուն հազար ռուբլի կդնեմ ոտքերի տակը, երկուսն էլ կդրստվին»:

Վերջապես աղջիկը մարդի է գնում: Կին լինելուց հետո սկսվում է նոր կյանք: Առաջին ամիսներից հետո անցնում է ամուսնական սիրո առաջին ջերմությունը: Այնուհետև սառնությունն աննկատելի կերպով մեջ է մտնում: Այր և կնոջ հարաբերությունները պաշտոնական ձև են ընդունում: Դեպքերն առաջ են բերում սոսկալի պայթյումը: Հետո սկսվում է ընտանեական դժոխքը: Եվ այդ ծագում է խիստ բնական կերպով: Ամուսին այրն ունի իր պարապմունքը, իր արտաքին բարեկամները և բարեկամուհիքը. նա ունի իր առանձին զվարճությունները, գնում է կլուբ և ուրիշ այսպիսի տեղեր: Նա այնքան զբաղված է լինում իրմով, որ համարյա մոռանում է, թե կին ունի: Կինն էլ իր կողմից պետք է իր համար կյանք տնօրինե: Այս բանի մեջ նրան առաջնորդում է մոր օրինակը: Նա անում է այն, ինչ որ տեսել ու սովորել է մորից: Այցելություններ է անում, զբոսանքի է գնում, տանը երեկույթներ է սարքում, թրև է գալիս մագազիններում, զբաղվում է ավելի իր պչրանքներով, քան թե զավակներով, իսկ տնտեսությունը մնում է ավազակ ծառաների և աղախինների կամքին: Ամառն անց է կացնում ամառանոցում, իսկ ձմեռը սկսվում է միևնույն կյանքը: Տարիներն անցնում են միմյանց ետևից, միօրինակ և աննպատակ զվարճությունները սաստիկ հոգնեցնում են նրան: Այլևս ի՞նչ անե. ամեն բան փորձել, ամեն բան մաշել է նա: Վերջին տարիներում սովորության մեջ մտավ արտասահմանը. կնիկները սկսեցին ձգել ամուսիններին և հեռու օտարության մեջ թաքցնել իրանց ամոթը: Այս բոլորի մեջ ես մեղադրում եմ տղամարդին, նա ինքն է առիթ տալիս նրան վատ լինելու:

Պատահում են բախտավոր ամուսնություններ: Տղամարդը զբաղվում է իր գործերով, աշխատում է ընդարձակել իր ասպարեզը: Կինը կառավարում է տունը և նրանից դարձնում է մի փոքրիկ դրախտ: Երկուսն էլ օգնում են միմյանց. մեկը, որպես դրսի մարդ, մյուսը, որպես ներսի մարդ: Կյանքը սահում է իր խաղաղ ընթացքով և լի ամեն վայելչություններով: Զավակները թռվռում են ծնողների բոլորտիքը մաքուր, առողջ, որպես հրեշտակներ: Ամեն ինչ դրվում է կարգի և օրինակության ներքո: Ամուսնական ներդաշնակությունը լինում է հիմքն ընտանիքի բարօրության, իսկ բարոյականությունը — նրա մեջ տիրող ոգին:

Մինչև այստեղ ինչ որ խոսեցի Թիֆլիսի հարուստ կամ բարձր անվանված դասի մասին, վերաբերում էր խոշոր վաճառականներին, նշանավոր կապալառուներին, բանկիրներին, կալվածատերերին, բախտախնդիր սպեկուլյատորներին, և առհասարակ այն հասարակությանը, որ մեծ կարողության հետ ունի և մեծամեծ մոլություններ: Մնում է մի քանի խոսք ասել աստիճանավորների կնիկների մասին: Այստեղ ընտանեկան կյանքը գտնվում է իր այլափոխության տագնապի մեջ. դեռևս անձև և անկերպարան է նա: Ոչինչ այնքան անշնորհք և անարգ չէ լինում, որպես մի կացություն, որ ոչ այս է և ոչ այն: Օտարացումը գտնվում է իր տգետ այլանդակության մեջ: Ընտանիքը խլվելով մայրենի բնական հողից, դեռևս հաստատ հիմք չէ ձգել

օտար հողի վրա: Նա տատանվում է որպես մի ծառ, որ արմատ չունի: Դրանից հետևում է նրա գոսացումը: Եթե ավելացնենք և «չինովնիկության» ոգին, որ մտնում է ընտանիքի մեջ, շատ հասկանալի կլինի նրա դրությունը: Այդ հասարակության մեջ չքավորությունը կապված է լինում մեծ ծախսերի և շռայլության հետ, որոնք պատճառ են տալիս անբարոյական ձեռնարկությունների նրանց լցուցանելու համար: Արդարև, այստեղ տղամարդը դեռևս բոլորովին չի կորցրել իր ասիական կատաղի խանդը, որ հոժարվեր կնոջը բարեկամացնել իր մեծավորի հետ, իր ասպարեզը լայնացնելու համար. բայց ուրիշ ցածությունների դեմ նա անզոր է: Այստեղ նույնպես կնոջ բարքերի աստիճանը վերաբերական է. կան մաքուրներ և կան անմաքուրներ: Աղջկան փոքր հասակից կրթում են, տաշում են, կոկում են, աշխատելով տալ նրան այն փայլը ավելի «бонтон» լինելու համար: Նա դառնում է մի «մոդնի կուկլա» որն ոչ սիրտ ունի և ոչ միտք: Գիտե, արդարև, վարվել, գիտե ծեքծեքվել, գիտե կաչաղակի նման շատախոսել, բայց չգիտե մտածել: Նրա ամբողջ գոյության մեջ տիրում է դատարկություն: Ծնողներն իրանք են տնօրինում նրա ամուսնական բախտը: Կին լինելուց հետո, ամուսնից շուտով ձանձրանում է, որովհետև նրա սիրտը չէ սովորել երկար սիրել մեկին: Եվ առաջ է գալիս մի ծիծաղելի վեպ:

Այսուամենայնիվ, այս հասարակության մեջ կան ծնողներ, որոնք դեռ պահպանել են իրանց հայկական խելքը և սովորությունները, և որոնք խնայողությամբ շինել են լավ կարողություն, և սնուցանում են լավ աղջիկներ: Այս կարգի մարդկանց վերաբերում են գավառներից Թիֆլիս տեղափոխված և դեռ չփչացած ընտանիքները, և մասամբ տոհմային ազնվականները: Դրանք ապրում են այն աստիճան պարզ, համեստ, հասարակ, և միևնույն ժամանակ վայելուչ կյանքով, որը չեք տեսնի նոր հարստացած վաճառականների մեջ: Վերջիններն իրանց հարստության հետ ունեն մի տեսակ ցուցամոլություն, որով աշխատում են միշտ աչքի ընկնել: Նորելուկներն առհասարակ քիթը բարձր են պահում: Բայց հին և հիմնավոր ընտանիքների մեջ, որոնց սովորաբար կոչում են «օջախի որդիք», օրինավորությունը, պատշաճավորությունն ավանդվել է սերունդից սերունդ տոհմային գերազանցության հետ: Աղջկա ուսումն այստեղ նույնպես ստացվում է միևնույն աղբյուրներից, ուր սովորում են հարուստ վաճառականների աղջիկները: Բայց որովհետև աղջիկն ընտանիքի մեջ սկզբից փչացած չէ, դպրոցն իր ավերիչ ներգործությամբ շատ չէ ազդում նրա վրա: Ավարտելուց հետո դպրոցի թերությունները լրացնում են տանը, հրավիրելով տնային վարժապետ մայրենի լեզվի համար, այլև օտարերկրյա լեզուների համար, որպես են ֆրանսերենը և գերմաներենը, հրավիրում են և մուզիկայի վարժապետ: Այս տեսակ կրթություն ստացած աղջիկը, թեև այնքան ինքնակամ չէ լինում, որ իր համար փեսա ընտրեր, և պսակվում է ծնողների համաձայնությամբ, բայց միշտ լավ կին է լինում: Նրանք երբեմն մարդի են գնում առանց օժիտի, եթե ծնողները հարուստ չէին: Դա մի շատ ուրախալի երևույթ է, որ աղջկա անձնական արժանավորությունը գնահատվում է: Նրանց վրա պսակվում են այնպիսի ուսումնական երիտասարդներ, որոնք թեև փող չունեն, բայց հարուստ ապագայի հույս ունեն: Դրանց մեջ կարելի է տեսնել բախտավոր ամուսնության բոլոր վսեմությունը:

Թիֆլիսի հարուստ դասի մեջ կնոջ ծերությունն այնքան ցավալի չէ լինում: Պառավի տարիների հետ մոռացվում է և նրա անցյալը. նա դառնում է ավելի բարեպաշտ և սկսում է հաճախել եկեղեցիները: Տան մեջ նրա վրա նայում են, որպես մի հին կարասիի վրա, որ երկար ծառայելով, մի տեսակ նվիրականություն էր ստացել, որին չեն կամենում դեն գցել, բայց չեն էլ ցանկանում, որ շատ աչքի երևար: Նրան պահում են որպես մի հնոտիք: Ցանկալի մահն օգնության է հասնում պառավին: Դատարկ կյանքից նա անցնում է դեպի գերեզմանի դատարկությունը: Որդիները նրա թաղումը կատարում են հանդեսով և մոտ ազգականները սև են հագնում:

Դ

Այժմ դառնում եմ դեպի գավառները:

Գավառներում ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ կյանքի պայմանները փոխվում են: Մեծ տարբերություն կա Թիֆլիսի բարձր դասի և գավառական քաղաքների նույն դասին պատկանող կնիկների մեջ: Ընտանիքը շատ չէ հեռացել նահապետականությունից և դեռևս գտնվում է իր արևելյան կազմակերպության մեջ: Աղջկան մեծացնում են ավելի սաստիկ հսկողությունների ներքո: Ես պետք է շատ բան նորից կրկնեի, եթե մանրամասնությունների մեջ մտնեի, որովհետև կյանքը և կնոջ դրությունն այստեղ ավելի չէ տարբերվում թե բարձր և թե միջին դասի մեջ, որի մասին խոսեցի իմ հետազոտության նախընթաց գլուխներում: Զանազանությունը միայն նրանումն է, որ մեկն ապրում է ապահով վիճակի մեջ, իսկ մյուսն իր վշտալի կացության հետ կրում է և աղքատության դառնությունը:

Գավառներում պանսիոն կամ որևիցե բարձր ուսումնական հիմնարկություն չկա: Եթե հրավիրում են տնային վարժապետ, դասատվության ժամանակ աշակերտուհու մայրն ուսուցչի կողքին նստած է լինում: Իսկ եթե նրան ուղարկում են ծխական դպրոց, առանց սպասավորի չէ գնում: Բայց մեծ մասամբ աղջկան մեծացնում են առանց ուսում տալու, կատարյալ տգիտության մեջ: Եվ տգիտությունը լինում է նրա անմեղության գլխավոր պայմանը: Նա չէ ստանում և աշխարհային կրթություն. նրան ոչ մի տեղ չեն տանում, օտարներին ցույց չեն տալիս և միշտ հեռու են պահում տղամարդի հասարակությունից: Նա մնում է դանդաղկոտ, ամոթխած, երկչոտ և լի ամեն նախապաշարմունքներով:

Ծնողները տալիս են աղջկան իրանց ընտրած փեսային, և օժիտի սովորությունը շատ ծանր չլինելով, փեսա գտնելը միշտ հեշտ է լինում: Եթե հայրը հարուստ էր, կամ ազդեցություն ունեցող մեկն էր, ամեն երիտասարդ ցանկանում է նրան փեսա դառնալ, կողմնակի կերպով նրանից օգուտ քաղելու համար: Մեր մեջ վաղուց հարց է բարձրացել, թե աղջկան թույլ չեն տալիս ազատ կամքով իր ամուսնական վիճակը տնօրինելու: Մի՞թե նա կամք ունի: Նրան այն աստիճան միամիտ, անփորձ և կյանքի հետ անծանոթ են մեծացրել, որ եթե նրան իր կամքին թողնեին, առաջին պատահած շարլատանը կարող էր խաբել և անբախտացնել նրան: Ծնողները գոնյա ճանաչում են աշխարհը և գիտեն նրա պահանջները, աշխատում են իրանց զավակին մի հուսալի և ապահով մարդու ձեռքը տալ: Այնուհետև աղջիկը, որպես եղել էր իր հոր և մոր խոնարհ զավակը, այնպես էլ դառնում է իր տղամարդի հնազանդ և հլու ամուսինը: Խիստ հազիվ դեպքեր առաջ են բերում անհամաձայնություն, և ամուսնական անհավատարմությունը նույնպես հազվագյուտ երևույթ է գավառներում:

Կին լինելուց հետո նա իսպառ կորցնում է իր ազատությունը: Նրան պահում են փակված, տան չորս պատերի մեջ և ոչ ոքի ցույց չեն տալիս: Նա իրավունք չունի բացի իր տղամարդից մի օտարի հետ ոչ տեսնվելու և ոչ խոսելու: Նա տեսնվում է և խոսում է, այն ևս խիստ սակավ անգամ, միայն իր ամենամերձավոր ազգականների հետ, որպես են հայրը, մայրը, քույրը, եղբայրը և այլն: Նա չէ խոսում և իր ամուսնի հոր, նրա եղբոր և նրա ազգականների հետ արական սեռից: Բացի ընտանեկան նեղ շրջանից, արտաքին աշխարհում կինը տեղ չունի գավառների մեջ: Թատրոն, բալ, «կրուժոկ» և մինչև անգամ ամենահասարակ զվարճության տեղեր չկան: Հասարակաց

այգիները տղամարդերի համար են: Կինը զրկված է բոլոր արտաքին վայելչություններից: Նա իրավունք չունի այլև իր ներքին շրջանի մեջ, ընտանեկան «օջախում» մի ուրախ օր անցկացնել: «Վեչերներ» տալ չէ կարող: Եվ եթե լինում են երբեմն հրավերներ, այն ևս ամենամերձավոր բարեկամների կնիկներն են կանչվում. ոչ մի տղամարդ նրանց «մեջլիսի» մեջ մասնակցել չէ կարող, և մինչև անգամ տանտիկնոջ ամուսին այրն այն օրն իր տունը չէ մտնում, երբ տանը կին հյուրեր կային: Սակավ է պչրանքը, սակավ է զարդարանքը: Փակված տան մեջ ո՞ւմը պետք է իրան ցույց տա կինը: Եվ այդ հեռու է պահում նրան շռայլությունից: Չկա դատարկաշրջիկ կյանք, որ սարսափելի կերպով տանում է կնոջը դեպի մոլորություն: նա ապրում է որպես մի ողորմելի միայնակյաց, և ճգնում է տնային լռության մեջ: Խիստ հազիվ անգամ նա երկչոտ դեմքով լուսամուտից նայում է դեպի փողոցը, երբ պատահել էր մի օտարոտի աղմուկ: Այս պայմանների մեջ, թեև գավառացի կինն իր նազելությամբ չէ քաղցրացնում տղամարդի սիրտը, թեև նա առհասարակ զուրկ է լինում այն հրապուրիչ հատկությունից, որ կոչվում է կանացիություն, բայց տնտեսության մեջ, իբրև անխոնջ տանտիկին, նա հրաշալի է: Եվ այդքանն է պահանջում նրանից տղամարդը:

Պատահում են և օտարոտի երևույթներ: Տեսնում ես մի վաճառական, որ եղել էր Թիֆլիսում, Մոսկվայում, կամ իր գործերով ընկել էր արտասահման: Տեղային կնիկները նրա մեջ առաջ են բերում մի տեսակ ազատամտություն: «Ինչո՞ւ իմ կինս էլ դրանց նման չպիտի լինի», մտածում է վաճառականը: Նա կարծում է, թե բավական էր, որ կինն այնպես հագնվեր, որպես մի ֆրանսուհի, և իսկույն նրա նման կլիներ: Ապսպրում է հագուստներ վերջին մոդայի ձևով և վերադառնում է տուն: Կինը հագնելու եղանակն անգամ չգիտե. մարդը օգնում է նրան, որքան իրան հայտնի է: Եվ հանկարծ «մոդնի կապիկը» սկսում է հայտնվել փողոցներում, մտնում է զանազան շրջանների մեջ: Նա ինքը շատ գոհ չէ իր այլափոխությունից. նեղվում է, կարմրում է, քրտնում է, և կարծում է, թե ամբողջ աշխարհը ծիծաղում է իր վրա: Բայց ի՞նչ անե. մարդը ցանկանում է, որ նա քաղաքակրթված կին լիներ: Դա կատարյալ տանջանք է: Ով որ տեսել էր մոդնի մագազիններում դրած «մանեկենը», որ գործ են ածում զգեստներ չափելու և փորձելու համար, կարող է մի ճիշտ նմանություն գտնել դրա և մեր գավառացի «մոդնի» տիկնոջ մեջ, որն այնքան է հասկանում իր նոր հանդերձի գործածությունը, որքան հասկանում է փայտից շինած «մանեկենը»: Ես նախապաշարմունքով չեմ նայում երևույթի վրա: Ես սիրում եմ կնոջ «կրացիան», սիրում եմ նրա նազելությունը: Բայց չեմ կարող չվրդովվել, երբ կնոջն անփորձ, անպատրաստ բաց են թողնում դեպի աշխարհ: Այսպիսի կինն առաջին զոհն է դառնում կյանքի հանդուգն այլափոխության: Ես կարող եմ մատներով համբարել շատ օրինակներ, բայց ի՞նչ հարկավոր է. կենցաղավարության ընդհանուր օրենքները սաստիկ պատժում են, երբ կինը նրանց դեմ զեղծումներ է գործում: Մի մարդ, երբ երկար ժամանակ պահվել էր մութ սենյակում, երբ հանկարծ նրան դուրս են թողնում լույսի մեջ, նրա աչքերը լավ չեն տեսնում, շլանում են, և նա ընկնում է: Նույնը պատահում է տան մեջ փակված կնոջ հետ:

Գավառներում աստիճանավորի կամ կառավարության պաշտոնյայի ընտանիքը բավական տարբերվում է հարուստ վաճառականի և կալվածատերի ընտանիքից: Այստեղ աշխատում են կյանքին տալ, որքան կարելի է, եվրոպական ձև: Ծառայող հայրը ինչ որ տեսել էր իր ռուս մեծավորի տանը, նույնը աշխատում է մտցնել և իր ընտանիքի մեջ: Աղջկան, եթե հոր կարողությունը ներում է, ուղարկում են Թիֆլիս որևէ պանսիոնում սովորելու համար: Նա վերադառնում է, իր հետ բերելով Թիֆլիսի մոլությունները: Հայրը խոսում է նրա հետ ռուսերեն, իսկ մայրը ներողամտությամբ է նայում իր դստեր թեթևամտությունների վրա, կարծելով, թե

«ուսյալ» օրիորդն այնպես պետք է լինի: Բարեկամներիցս մեկը, որ ֆրանսերեն լեզվի վարժապետ էր, պատմում էր, թե ինքն առիթ ունեցավ ծանոթանալ մի օրիորդի հետ, որ բնակվում էր մի փոքրիկ գյուղաքաղաքում, որովհետև այնտեղից էր: Օրիորդի հայրը տերության ծառայության մեջ այնքան վարպետ էր գտնվել, որ դիզել էր բավական փող, և կարողացել էր աղջկան Թիֆլիս ուղարկել, ուր նա ուսում էր ստացել: Բարեկամս խոստովանվում էր, թե օրիորդը չէր սիրում նրան, բայց ուներ դեպի նա մի առանձին համակրություն այն պատճառով միայն, որ երիտասարդը խոսում էր ֆրանսերեն և երկար ժամանակ ապրել էր Փարիզում: Նա հավատացնում էր, թե ինքը Փարիզի ամենացած «գրիզետկաների» մեջ չէ տեսել մի աղջիկ, որ նրա նման արձակ վարքի տեր լիներ: Օրիորդն աշխատում էր ազատամիտ ձևանալ և հեռու ամեն նախապաշարմունքներից և իր ազատամտությունը ցույց էր տալիս նրանով, որ շատ անգամ ընդունում էր երիտասարդին իր քնարանում, և ինքը մահճակալի վրա պառկած, ոտները հենարանի վրա ցցած, խոսում էր նրա հետ Վոլթերի և Ռուսոյի վրա, որոնց մտքերի հետ ամենևին ծանոթ չէր: Ահա այսպես փչացնելով աղջկան, գցում են գավառական համեստ քաղաքը: Գալիս է ժամանակը, որ պետք է մարդու տալ: Մի վաճառական տղա, թեև հարուստ, անարժան է համարվում «ուսյալ» և «կրթյալ» օրիորդին ամուսին լինելու: (Խոսքը մեր մեջը մնա, վաճառականն ամենևին չէ էլ ցանկանա նրա ամուսին լինել): Տալիս են «մունդիր» ունեցող մարդու: Որովհետև այսպիսիների թիվը շատ սակավ է, ուրեմն ընտրության մեջ խիստ չեն վարվում. գցում են առաջին պատահողի ձեռքը: Կին լինելուց հետո «ուսյալը» շրջապատում է իրան քաղաքի ծառայողներով, ինչ ազգից և լինեին նրանք — հայ, թուրք, ռուս և այլն: Բոլորը հավաքվում են նրա սալոնում և թուղթ են խաղում: Ուրիշ զվարճություն չկա: Եթե ամուսին այրը լավ խաղացող է, կամ գիտե վարպետությամբ կարտերը «շինել», լավ օգուտ է քաղում իր կնոջ «ֆիրմայից», ամեն գիշեր կողոպտելով իր հյուրերին: Ես մի գիշեր առիթ եմ ունեցել գավառում պատահել մի այսպիսի ընտանիքում. ոչինչ շրջան այնքան զզվելի չէր կարող լինել, քան թե այն: Ինձ վրա նայում էին որպես մի տխմարի վրա, որովհետև խաղալ չգիտեի: Բայց դատարկ կյանքը շուտով ձանձրացնում է մեր «ուսյալին»: Գավառական փոքրիկ քաղաքը խիստ նեղ է գտնում իր ասպարեզի և բավականությունների համար: Այս պատճառով երբեմն գնում է Թիֆլիս իր հին բարեկամների և բարեկամուհիների հետ տեսնվելու համար: Եվ ամեն անգամին ապսպրում է իր համար նոր զգեստներ, որովհետև իր քաղաքում դերձակը «մոդայի» հետ ծանոթ չէր: Եվ ամեն անգամ վերադառնում է մի նոր շքով:

Բայց այսպիսիներին պետք է բացառություն համարել, որովհետև նրանց թիվը շատ փոքր է:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ իմ վերևում նկարած տիպը Թիֆլիսի պտուղ է, որտեղից կեղծ կրթությունը, որպես պղտոր աղբյուրից հոսում է դեպի գավառները: Բայց առհասարակ գավառացի կինը չունի այն համարձակությունները: Այստեղ կինը, որքան էլ հարուստ, որքան էլ բարձր տան հարսն լիներ, ապրում է փակված կյանքի մեջ, և շատ վախենում է բամբասանքից: Մեծ քաղաքներում ոչ ոք ուշադրություն չէ դարձնում, թե ինչ է գործում նրա դրացին, բայց գավառական փոքրիկ քաղաքում կնոջ ամեն մի սխալ քայլը գրգռում է ընդհանուր հետաքրքրություն: Նա իսկույն դառնում է մեղադրանքի առարկա, երբ նկատում են նրա մոտ որևիցե տարապայման վարմունք: Նրանք կսկսեն մատով ցույց տալ, նրա մասին կշարադրեն զանազան պատմություններ, և պատահած ժամանակ, կհանդիմանեն տղամարդին, թե քո կինն անառակ է: Այս պատճառով գավառացի կինը չէ համարձակվում ոտքը դուրս դնել ընդհանուր սովորությունից: Շատ էլ ցանկանար, ո՞վ կթողներ: Նկատված է, եթե տղամարդը, հետևելով մեծ քաղաքների օրինակին, կամենում է կնոջը փոքր-ինչ ազատություն տալ, նրան աշխարհ դուրս

բերել, ընտանիքի մեջ ծագում է մի մեծ փոթորիկ, եթե նրա մեջ կային դեռ պառավ մայր և ծերունի հայր: Հին և նոր սերնդի կռիվը դեռ չէ վերջացել: Եվ եթե գերեզմանը կծածկեր այդ հներին, նախապաշարմունքը և վաղեմի սովորությունը դարձյալ ընդ երկար կպահեին կնոջն իր կաշկանդյալ վիճակի մեջ: Ես ճանաչում եմ շատ գավառացի վաճառականներ, որոնք գործով իրանց կնիկների հետ բնակվում են Թիֆլիսում: Այստեղ նա ման է ածում իր կինը, տանում է զանազան զվարճության տեղեր, և տանը նրան չէ թաքցնում իր հյուրերից: Բայց եթե միևնույն մարդուն իր բարեկամը կպատահի գավառում, նա կնոջն այլևս ցույց չի տա: Ինչու եմ օրինակ բերում վաճառականին: Բարձր ուսում ստացած երիտասարդը, որ նույնպես ուսյալ կին ուներ, գավառը վերադառնալիս, ենթարկվում է միևնույն ընտանեկան պայմաններին, եթե չէր ցանկանում հասարակաց բամբասանքի առարկա դառնալ: Ընտանիքը և կյանքը դարերով մշակել են այնպիսի սովորություններ, որոնք երկաթի օրենքի զորություն են ստացել: Հեշտ չէ միանգամով նրանց խորտակել: Կնոջ դերը և տղամարդի դերը բոլորովին որոշված են: Կինն իշխում է տան վրա, չորս պատերի մեջ, և միանգամայն անձնատուր է լինում իր զավակներին, սպասավորներին և խոհանոցին: Տղամարդը գործում է դրսում: Կնոջ և տղամարդի գործունեությունն այն աստիճան բաժանված են միմյանցից, որ առաջինն ամենևին չգիտե, թե ինչ է շինում իր ամուսինը դրսում: Եվ այս պատճառով, նա ձգում է իրանից ամեն պատասխանատվություն տղամարդի գործերի հաջողության մասին: Քանի տղամարդն աշխատում է, վաստակում է, բերում է, միասին վայելում են: Իսկ երբ նա աղքատացավ, այնուհետև կինը լինում է նրա անբախտության անտրտունջ բաժանորդը: Կնոջ և տղամարդի մեջ ընկերական կապ չկա: Կա միայն կրոնի — ամուսնական կապ: Որպես գործով բաժանված են նրանք միմյանցից, այնպես էլ բաժանված են և հասարակական կյանքով: Ամուսին այրը, երբ պատահում է փողոցում իր կնոջը, երեսը շուռ է տալիս և անցնում է, կարծես չէ ճանաչում նրան: Երբ կնոջ գործունեությունը սահմանափակվում է ընտանեկան «օջախի» շուրջը — ահա՛ այս է, որ նրան փոքրացնում է և շինում է բոլորովին կրավորական էակ: Կինն այն ժամանակ միայն կմտներ իր մեծ դերի մեջ, և այն ժամանակ կդառնար քաղաքակրթող տարր, երբ կրոնի ամուսնական կապի հետ, նրա և տղամարդի մեջ կկազմվեր և ընկերական կապ, մինը մյուսին փոխադարձ համերաշխությամբ, կյանքի բոլոր պետքերի մեջ: Բայց քանի որ մենք կնոջ կրթությունը սկսում ենք նրանից, որ պատրաստում ենք նրան հանդես դուրս բերել, ցույց տալ աշխարհին որպես մի գեղեցիկ բան, միշտ սխալանքի մեջ կընկնենք: Կնոջ գործակցությունն իր տղամարդի հետ այն աստիճան կտրված է լինում, որ եթե ամուսին այրը հանկարծ մեռնում է, նրա որդիքը մնում են առանց մի պատառ հացի: Ահագին հարստությունը, երբ հուսալի ձեռքերում չէր գտնվում, մի քանի տարվա մեջ ոչնչանում է, կողոպտվում է: Կինը, որովհետև անտեղյակ է լինում ամուսնի գործերին, տգետ և անփորձ է լինում, այս պատճառով չէ կարողանում պահպանել նրա թողած ժառանգությունը: Այսպիսի օրինակներ շատ են եղել. բայց դեռևս չէ տեսնվել մի օրինակ, որ ամուսնի մեռնելուց հետո կինը շարունակեր նրա գործը, մահվան հետ և նրա ֆիրման ծածկվում է: Գյուղացի կինն այդ դեպքում ավելի բարձր է. մարդու մեռնելուց հետո նա շարունակում է երկրագործությունը և կերակրում է նրա թողած որբերին, որովհետև նա նույն գործին սկզբից ծանոթ էր, նրա մեջ աշխատել էր:

Մնում է ավելացնել մի քանի խոսք գավառական կնոջ մտավոր զարգացման մասին: Մի՛ մոռացեք, որ խոսքս բարձր դասի մասին է: Փակ կյաքի մեջ, ընտանեկան նեղ շրջանում նրա աշխարհայեցողությունը մնացել է չափազանց սահմանափակ: Տղամարդը մի կողմից իրավունք ունի, որ նրան ոչ ոքի ցույց չէ տալիս, իրան չխայտառակելու համար: Ես առիթ եմ ունեցել ծանոթանալ մի քանի գավառացի կնիկների հետ. ահա այն տպավորությունները, որ երբեք մոռանալ չեմ կարող: Մտնում ես, դիցուք թե, մի հարուստ վաճառականի տունը, աղան տանը չէ,

քեզ ընդունում է կինը, երբ իմանում է, որ գործով ես եկել, և մանավանդ շատ անգամ քեզ տեսել էր իրանց տանը, փոքր-ինչ ընտելացել էր, ընտելացել էիր և դու: Քեզ հրավիրում են հյուրանոցը. դու նստում ես առանց տանտիկնոջ կողմից քեզ տեղ ցույց տալու, իսկ նա ոտքի վրա կանգնած է մնում: Պետք է դու մի քանի անգամ ասես, խնդրես նրան, որ նստե: Նա որոշում է միշտ քեզանից ցած նստել և հեռու: Եթե դու չխոսես, նա ամբողջ ժամերով, լուռ կնստի: Ստիպված ես զբաղեցնել տիկնոջը: Անկարելի է նրա հետ որևիցե խոսակցություն շարունակել, պետք է անդադար մի առարկայից թռչիլ դեպի մյուսը: Այսպիսով խոսակցությունը կընդունե հարց-պատասխանի ձև: Դու նրան միայն հարցեր կառաջարկես, նա կտա երկու բառով մի պատասխան և կլռե: Խոսել նա չգիտե, բառերը միշտ պակասում են նրա մոտ այն ժամանակ, երբ խոսում էր իրան ծանոթ ամենահասարակ մի առարկայի վրա: Նրա լեզվի բառարանն այնքան աղքատ է, որպես այդ լինում է երեխաների կամ վայրենիների մոտ: Երբ դու խոսում ես, նա միշտ ցած է նայում. նա իր երեսը չէ բարձրացնում և ինքը խոսելիս: Միշտ մատներով անգիտակցաբար խաղում է զգեստի որևիցե մասնի հետ: Երբ պատահմամբ նրա աչքերը հանդիպում են քո աչքերին, իսկույն թշերի վրա հայտնվում է վարդագույն ներկ: Փորձում ես պատմել նրան ծիծաղելի անեկդոտներ, նա երբեմն ժպտում է, բայց չէ ծիծաղում: Ոչինչ բանով նրան հետաքրքրել չես կարող: Երբ նա մենակ է քեզ հետ, կարծես, նեղվում է, և միշտ առիթ է որոնում դուրս փախչելու: Մի երրորդ անձն, թող թե նա փոքրիկ երեխա լիներ, որպես պաշտպան, կարող էր հանգստացնել նրան: Դեպքեր շատ են եղել, որ մի պատվավոր կին զոհ է գնացել իր ամոթխածությանը: Նա այնքան համարձակություն չէ ունեցել ընդդիմադրելու մի լրբի դոնժուանությանը: Դժվար կարելի է գտնել մի կին, որ իր զգացմունքը, թե՛ սերը, թե՛ տխրությունը և թե բարկությունը կարողանար արտահայտել լեզվով: Այսպիսի դեպքերում նա միայն գործ է ածում միավանկ ձայնարկություններ: (Դա անասունների զգացմունք արտահայտելու ձևն է): Եվ կամ լուռ արտասուքը լինում է նրա սրտի թարգմանը: Բայց արտասուքը բազմիմաստ նշանակություն ունի: Գավառացի կինը, որպես չէ նշանավորվում իր մտքի և խելքի առաձգականությամբ, այնպես էլ նա զուրկ է մարմնի դյուրաթեքությամբ, անդամների համարձակությամբ: Նա շարժվում է ամբողջ մարմնով, ինչպես մի արձան: Եվ արձանի նման սառն ու անարյուն է նա:

Գավառներում չեք տեսնի, որ կինը տղամարդի մոտ երգեր կամ նրա հետ պար բռներ: «Յալլիի» սովորությունը պահվել է մի քանի տեղերում միայն, առավելապես գյուղերում: Իսկ այն գավառական քաղաքներում, որպես են Նուխին, Բաքուն և Շամախին, ուր հայ կինը դեռ թուրք կնոջ հագուստ ունի, նա սեփականացրել է իրան բոլոր հարեմական սովորությունները: Կնիկները, որ պար են գալիս միայն հարսանիքների մեջ, առանձին հավաքվում են մի սենյակում, լուսամուտների վարագույրները իջեցնում են, իրանց մոտ են կանչում «սազանդարներին», ածել են տալիս, և պար են գալիս: Ոչ մի տղամարդի աչք նրանց վրա նայել չէ կարող: Իսկ հին ժամանակներում, որպես պատմում են, ածողներին ևս իրանց մոտ չէին թողնում, որովհետև տղամարդիկ էին, այլ նրանց կանգնեցնում էին դահլիճի մի առանձին մասնում, որ բաժանված էր պարահանդեսի տեղից վարագույրով. կնիկները միայն նվագարանի ձայնն էին լսում, բայց ածողներին չէին տեսնում: Դա կատարյալ մահմեդական սովորություն է:

Տարիների ընթացքի հետ, գավառական կինը, երբ հնանում է, երբ կորցնում է իր կանացիությունը, այն ժամանակ ստանում է մի տեսակ առնականություն, այն ժամանակ միայն մարդ է դառնում և խառնվում է մարդկային հասարակության մեջ: Նրան այդ հասակում կարելի է տեսնել, նրա հետ կարելի է խոսել: Նա այլևս կին չէ, այլ իրան կոչում է ամենի «մայրիկը»: Եվ այսպես, կինն այն ժամանակ միայն մտնում է իր հասարակական դերի մեջ, երբ պառավում է, ասել է թե երբ կրկին

երեխայանում է: Կյանքի երկու ծայրերում — տղայության և ծերության հասակում — նա մատչելի է լինում. երկուսն էլ շատ նման են մեկմեկու: Գավառացի կնոջ ծերությունը, ինչպես առհասարակ նահապետական ընտանիքների մեջ, պատվավոր է լինում: Նրա ձեռքը համբուրվում է, և ամեն ոք դիմում է նրանից օրհնություն առնելու: Որդիները լսում են նրա խրատները, իսկ հարսներն ավելի հպատակում են նրա հեղինակությանը: Նրա մահն անկեղծ ցավ է պատճառում ազգականներին, իսկ թաղումը կատարվում է հանդեսով:

Ե

Վերջացնում եմ իմ հետազոտությունը մի քանի ընդհանուր նկատողություններով: Ես սկսեցի գյուղացի կնոջից և ապա անցա դեպի քաղաքացի կինը, նկարեցի նրա տիպերը գավառներում ընդհանրապես, իսկ Թիֆլիսում մասնավորապես: Զանց չարեցի նաև պատկերացնել կինը ժողովրդի յուրաքանչյուր դասակարգի մեջ առանձին կերպով: Հիշյալ հետազոտության մեջ, եթե հայ կնոջ նմանեցնենք մի ծառի, նա այսպիսի կերպարանք կստանա — հողը արգավանդ է, ծառի արմատն առողջ է, բունը՝ նույնպես, բունից բաժանված ճղները դարձյալ պահպանել են իրանց թարմությունը, իսկ ծառի վերին մասի ոստերը — նրա բարձր կատարը սկսել է գոսանալ, տերևները դեղնել են և մասամբ թափվել են, այնտեղ կենդանությունը վերջացել է: Դա մի հակաբնական երևույթ է: Ծառի հիվանդությունը սկսվել է գլխից: Եվ գուցե հատուկ է մեր ժողովրդին միայն, որպես արդարացնում է դրան հայկական առածը, թե «ձուկը գլխից կհոտի»: Պարզ խոսենք:

Կինը ժողովրդի ստոր դասի մեջ (որի ներկայացուցիչն է մեզանում գյուղացին) ցույց է տալիս կենդանություն. նա թեև ռամիկ է, տգետ է, նախապաշարմունքներով լի է, բայց ավելի աշխատասեր է, ավելի գործունյա է, և պահպանել է իր բարոյական մաքրությունը: Դա ծառի արմատն է: Կինը, ժողովրդի միջին դասում, փակվում է տան չորս պատերի մեջ, և իր գործունեությունը սահմանափակում է միայն տնային «օջախի» շուրջը. բարոյականությունը այստեղ ևս գտնվում է իր սրբության մեջ, բայց զարգացման մակերևույթը չէ բարձրանում: Դա ծառի բունն է: Կինը ժողովրդի բարձր դասի մեջ, գավառներում շատ չէ տարբերվում միջին դասից, և գրեթե միևնույն հատկություններն է կրում. բարոյականությունն այստեղ ևս պահպանվում է կնոջ բանտարկության մեջ: Դա ծառի ճյուղն է: Իսկ Թիֆլիսում, ժողովրդի բարձր դասակարգի մեջ, արդեն սկսվում է կնոջ բարոյական չքավորությունը: Ապականությունը տիրում է այնտեղ, և կինը գտնվում է իր գոսացած դրության մեջ: Դա ծառի կատարն է:

Նկատելի է և մի ուրիշ երևույթ: Կինը, սկսյալ ժողովրդի ստոր դասակարգից, որքան աստիճանաբար բարձրանում է, որքան նա ծանոթանում է աշխարհի հետ և որքան նա մոտենում է գիտության լույսին, այնքան ավելի անպիտանանում է, և այնքան ավելի սեփականացնում է իրան այնպիսի հատկություններ, որ բարոյական չեն: Թողյալ այդ, կինը ժողովրդի ստոր և միջին դասերի մեջ պահպանել է իր ցեղական առանձնությունները, հավատարիմ է մնացել իր ազգային անհատականությանը, խոսում է մայրենի լեզվով, հարգում է վաղեմի ավանդությունները, ավելի մոտ է և եկեղեցուն, և չէ հեռացել այն սովորություններից, որով ապրել են նրա մայրերը: Որի ընդհակառակն, կինը բարձր դասի մեջ (բացի գավառներից) արդեն սկսել է օտարանալ, չէ խոսում մայրենի լեզվով, հեռանում է եկեղեցուց, և զզվանքով է նայում ազգային ավանդությունների վրա: Այսպիսի տխուր երևույթները տեսնելուց հետո ի՞նչ ասենք. արդյոք կրթությունը վնասակա՞ր էր, թե կինն իր մեջ հիմք, ամրություն չուներ, և կրթության լույսը ու ջերմությունը նրան մոտեցրածին

պես, նա լուծվեցավ, իո բաղադրությունը փոխեց: Ոչ այն և ոչ այս, կասեմ ես. պատճառները պետք է ուրիշ բանի մեջ որոնել...

Դրությունը բոլորովին հուսահատական չէ: Կանացի ամբոխը պահպանել է իր անարատությունը, իր կատարյալ մաքրության մեջ. դա, թեև անմշակ, բայց չափազանց արգավանդ հող է, որ հմուտ երկրագործի ձեռքում կարող է հրաշալի պտուղներ ընծայել: Փույթ չէ, եթե ամբոխի մակերևույթից բարձրացած առանձին մասերը ցույց են տալիս մի քանի փտության նշաններ — դրանք կամ ժամանակով կփոխվեն դեպի լավը, և կամ կտրվելով կհեռանան մարմնի ամբողջությունից... Բայց միևնույն ժամանակ ցավալի է տեսնել, որ ժողովրդի բարձր դասի մեջ, ուր կինը թե իր դիրքով և թե կրթությամբ նշանավոր տեղ էր բռնում, փոխանակ բարոյապես ներգործելու իրանից ցած աստիճանների վրա դրված իր սեռակից քույրերի վրա — նա ինքը դառնում է վատ օրինակ, նա ինքը տարածում է շռայլություն և բարքերի ապականություն:

Այլևս որտե՞ղ է մնում կնոջ բարձր, քաղաքակրթիչ նշանակությունը, ո՞ւր է նրա կենսագործող հեղինակությունը ոչ միայն ընտանեկան նեղ շրջանում, այլև ժամանակակից հասարակության վրա: Իմ կարծիքով հայ կինն այդ աստիճանին հասնել չէ կարող, քանի որ նա փակված կմնա տան պատերի մեջ: Մինչև այսօր, երբ կինն ասիական կյանքով էր ապրում, երբ հայը մահմեդականի հպատակ էր, մասամբ նպատակահարմար էր նրան արգելված պահել: Իսկ այժմ կյանքի պայմանները փոխվել են. պետք է բաց անել կանանոցի դռները: Մինչև այսօր կնոջ կրքերը զսպվում էին, նրա բարոյականությունը պահպանվում էր փակ կյանքի մեջ մի կողմից, տգիտության մեջ՝ մյուս կողմից: Կարո՞ղ է արդյոք միշտ շարունակվել այդ դրությունը: Այժմ պահպանել կնոջ բարոյականությունը կանանոցի բանտարկության մեջ նույնն է, որպես զսպել մի գազանի վայրենությունը երկաթի վանդակի մեջ: Դուրս հանեցեք նրան վանդակից, իսկույն գործ կդնե իր չարությունը: Եվ իմ հետազոտության մեջ շատ անգամ ցույց տվեցի, որ կինը հենց որ իր բանտարկված վիճակից ազատվում է, ընկնում է զանազան ախտերի մեջ: Ուրեմն ի՞նչ պետք է անել, երբ թե կանանոցը և թե դրսի աշխարհը միօրինակ վատ են ներգործում նրա վրա — մեկը բթամտացնում է, խլում է նրանից ամեն հոգեկան զորություն, իսկ մյուսը անբարոյական է դարձնում: Այդ հարցին ես շատ անգամ եմ պատասխանել իր տեղում, իմ հետազոտության մեջ, թե պետք է նախ քան կնոջն աշխարհ դուրս հանելը, նրան նախապատրաստել աշխարհի համար, և դրա մեջ պետք է լինի կնոջ կրթության բուն խորհուրդը: Գուցե կնկատեն, թե կինն աշխարհի համար պատրաստվում է, նրան ուսումնասիրում է, հենց աշխարհի մեջ ընկնելով: Ես կպատասխանեմ, այն ժամանակ նա պետք է անցկացնե ապականության մի պերիոդ և ինքն անց կենա զանազան ախտերի միջից, մինչև փորձվի, մինչև խելքը գլուխը գա... Կնոջ ազատություն, կնոջ անկախություն (эманципация), կնոջ հավասարություն, դրանք շատ գեղեցիկ բառեր են, բայց դեռ լուսավոր ազգերի մեջ ևս կենսական անվճիռ հարցերի կարգումն են գտնվում:

Իմ հոդվածի նպատակից դուրս լինելով խոսել հիշյալ խնդրի վրա, կրկին դառնում եմ դեպի հայ կինը: Գուցե ընթերցողը նկատեց, որ հայ կինը ոչ մի դասակարգի մեջ չէ հայտնվում որպես հասարակական գործիչ, որպես ազդող տարր, և որպես քաղաքակրթության ղեկավար: Նրա շրջանը ներկայացնում է դատարկ կյանքի ամենատգեղ և ամենավատ օրինակները: Դեռևս նրա սալոնը չէ հանդիսացնում մի կենտրոն, ուր հավաքվելով հասարակական գործիչ ուժերը, կինն իր խելքով և քաղցրությամբ ոգևորեր նրանց, ներշնչելով նրանց մեջ եռանդ և վստահություն: Ես ճանաչում եմ երկու կանայք միայն Թիֆլիսում, որոնց սալոնները ծառայում էին որպես կենտրոն երիտասարդության: Մեկը վախճանված է (թո՛ղ օրհնյալ լինի նրա հիշատակը), իսկ մյուսը դեռ

կենդանի է: Առաջինը կարելի է համարել որպես ջերմ խնամակալուհի մի ուսուցչական խմբի, որոնց ջանքով կենդանացրուց մի օրիորդական դպրոց: Այդ առաջին օրինակն էր, որ կինը հանդես դուրս եկավ իբրև պաշտպան կրթության գործի: Իսկ երկրորդը, որ ինքը պարապել էր գրականությամբ, որ գիտեր զանազան լեզուներ, աշխատում էր լինել միջին կապ մեր մանուկ ինտելիգենցիայի ցրված ուժերի մեջ: Բայց ցավալի է ասել, որ երիտասարդությունն այն աստիճան անպատրաստ գտնվեցավ, որ հարգելի տիկնոջ սալոնը շուտով փակվեցավ նրանց առջև:

Մեր զարգացած կանայք կարող են ունենալ միայն գրականական սալոններ, բայց մեր գրականությամբ պարապվող երիտասարդությունը դեռևս այն աստիճան անկիրթ է, որ հազիվ թե իր պատիվը հասկացող մի տիկին կցանկանար նրանց առջև բաց անել իր դռները: Կնոջ սալոնի ազդեցությունը գործող երիտասարդության վրա հազարավոր օրինակներով ապացուցված է լուսավոր ազգերի մեջ: Այնտեղ ոչ միայն ոգևորվում է բանաստեղծը, ոչ միայն կրթվում է վիպասանի ճաշակը, և ոչ միայն պարզվում են պուբլիցիստի հայացքները, այլ այնտեղից ոգի են առնում երևելի քաղաքական մարդիկը: Մեզանում գրողներն ապրում են առանձնացած խմբերով և տեսնվում են ավելի կաֆեներում: Եթե որևիցե կին ընդուներ այս և այն խումբը, դուրս կգար խիստ նեղ շրջան, և այն դեպքում նրա սալոնը կծառայեր որպես գործիք մի կուսակցության, որը մեր մեջ կազմվում է ոչ թե գաղափարի անունով, այլ շահասիրական ինտերեսներով:

Կինն իր նուրբ խելքով և հրապուրիչ բնավորությամբ կարող էր լինել մի լավ կապ գործող ուժերի մեջ: Նրա սալոնում կարող էին մշակվել և հասունանալ ամեն տեսակ հասարակական խնդիրներ: Եվ կինը կարող էր առաջնորդել և խրախույս տալ գործող անձնիքներին: Եվ դրանումն է բովանդակվում կնոջ բարձր նշանակությունը, երբ նա կմասնակցեր հասարակական կյանքին, իր ձեռքում որպես գործիք վարելով տղամարդին: Եվ ոչ միայն ժողովրդի բարձր դասի մեջ, այլ իջնելով դեպի ցած, նրա բոլոր ծալքերում, կինը կարող էր հայտնվել որպես ազդող ոգի, որպես ներգործող ուժ, թե խոշոր և թե մանր բաների մեջ: Ահա՛ դրանումն է նրա մեծ հասարակական կոչումը:

ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մտադրված լինելով նկարել մի փոքր ի շատե ամբողջ պատկեր մեր ժողովրդի կյանքից, ես հարկավոր եմ համարում «Հայ կինը» հոդվածից հետո հետազոտել հայ երիտասարդությունը: Եթե ընդունում ենք, թե երիտասարդությունը է այն թարմ ուժը — այն մանուկ և աճող զորությունը, որից կախված է ժողովրդի առաջադիմությունը և հատկապես նրա ապագան, պետք է լավ ուսումնասիրենք այդ տարրը: Իմ հետազոտության մեջ ես հետևելու եմ միևնույն եղանակին, որպես էր «Հայ կինը», այսինքն անցնելով մասնավորից դեպի ընդհանուրը, և գյուղական ազգաբնակությունից բարձրանալով դեպի քաղաքացիները, ես կաշխատեմ ներկայացնել մեր երիտասարդությունը ժողովրդի ամեն մի դասակարգի մեջ առանձնապես: Ես պիտի վեր առնեմ Ռուսաստանի, և գլխավորապես Կովկասի հայ երիտասարդությունը:

Ա

ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆ

Սկսում եմ ծնունդից:

Գյուղացի ծնողները միշտ ուրախությամբ են հանդիպում տղա մանուկի աշխարհ գալուն. ծնվում է նոր ուժ, ընտանիքի մեջ ավելանում են նոր աշխատող ձեռքեր: Եթե հայրը տանը չէր, եթե նա գործում էր դաշտում, բարեկամները վազում են նրա մոտ, «ավետիք» են տանում, և ականջներիցը բռնելով, «մուշտուլուղ»90 են պահանջում: Տերտերն իր մաշտոցով իսկույն դիմում է մոր մոտ, օրհնում է նրան և նորածնին, և «փարատում է» տունը: Պառավ կնիկները դնում են մոր անկողնի մոտ մի սուր կամ պողվատի կտորներ, որ չար ոգիները չվնասեին նրան: Կրոնը և սնահավատությունը միացած, գործ են դնում իրանց բոլոր զորությունը, որ պահպանվի նոր սկսվող կյանքը:

Երբ մայրը երկար ժամանակ տղա չէ բերում, դա համարվում է աստուծո մի առանձին պատիժը. ծնողները դիմում են սրբերի բարեխոսությանը, իսկ երբ այդ էլ չէ օգնում, դիմում են կախարդներին: Գյուղերում շատ անգամ կարելի է տեսնել տղաներ չկտրված երկար մազերով, որ աղջիկների նման հյուսած գիսակներ ունեին. դրանք ուխտյալ, կամ այս և այն տաճարին նվիրված մանուկներ են, որովհետև աշխարհ էին եկել սրբերի շնորհիվ: Ամեն մի սրբից շնորհված մանուկը համարվում է նրա «ղուլը» (ճորտ) և կրում է նույն սրբի անունը: Բայց պետք էր ճորտին թափել իր ճորտությունից, և այս մտքով նվիրված մանուկին մինչև յոթ տարի ուխտ են տանում բարերար սրբի տաճարը նրա տոնախմբության օրում, և ամեն անգամ տղայի փոխարեն զոհում են մի ոչխար: Երբ տարիների խորհրդավոր թիվը լրանում է, մանուկի մազերը կտրում են: Տղաների տաճարներին ընծայումը հայտնի է մեր պատմության մեջ նրա միֆական ժամանակներից, երբ Անուշավանը նվիրվեցավ Արմավիրի սոսիներին:

Երբ նորածինը տկար էր երևում, նրան եկեղեցի չեն տանում մկրտելու համար, այլ այդ խորհուրդը կատարում են տանը օջախի (թոնրի) մոտ, խմոր հունցելու տաշտի մեջ, և մկրտության ջրով սրսկում են ամբողջ տունը: Նրա վզից քաշ են տալիս մի փոքրիկ խաչ, իսկ գդակի վրա շատ անգամ կարելի է տեսնել կարած արծաթյա մահիկ (կիսալուսին), որ ազատ էր պահում նրա անձը չար աչքից և չար ոգիներից: Հուլունքներով զարդարած բազբանդները (բազկակապ), որ կապում են տղայի թևքերի վրա, նույնպես կախարդական նշանակություն ունեն: Գինտերը տղա մանուկների համար միևնույն զարդն են համարվում, որպես աղջիկների համար: Բայց գնտեր արևելքում կրում են կնիկները և ստրուկները միայն, — երկու արարածներ, որոնց վիճակը շատ չէ տարբերվում միմյանցից... Երեխան փոքր հասակից սկսում է տեսնել նյութական և շոշափելի առարկաների մեջ աներևույթ զորության ներկայությունը, մինչև արծաթյա մահիկից նա հասնում է ամենաբարձրյալի գաղափարին: Նրա կյանքի մեջ կատարվում է այն, ինչ որ կատարվում է ամբողջ մարդկության կյանքի մեջ — տղայության պերիոդի նյութապաշտությունից անցնել զարգացած պերիոդի ոգեպաշտությանը:

Երբ մանուկը դառնում է 3-4 տարեկան, երբ սկսում է խոսել, մտածել, վազվզել և փոքրիկ չարություններ գործել, այն ժամանակից սկսվում է նրա ընտանեկան դաստիարակությունը: Երկու գլխավոր ուժեր ներգործում են մանուկին չափի և պատշաճի մեջ պահելու համար, մեկը՝ ֆիզիքական կոպիտ ուժը՝ ծեծը, իսկ մյուսը՝ բարոյական ուժը, որ արտահայտվում է երկյուղի և խոստման մեջ: Պատիժ և խոստում — ահա՛ երկու գործիչներ, որ իշխում են մարդու բարոյականության վրա, սկսյալ երեխայությունից մինչև նրա մահը: Ծեծել, պատժել երեխային, որ չարություն չգործե, կամ խոստանալ նրան զանազան հրապուրիչ բաներ, որ իրան կարգին պահե — դրանք գլխավոր միջոցներ են հոգատար ծնողների կողմից երեխային խրատելու

համար: Բայց միևնույն միջոցները գործ են դրվում և ոգիների անուններով: Երկյուղ տալ երեխային դևի, չար սատանայի, ալքերի, խլվլիկի, մարդագայլի, դերվիշի և այլ սարսափելի անուններով, և միևնույն ժամանակ հրապուրել նրան աստուծո, հրեշտակների և սրբերի խոստումներով — այդ բոլորն ավելի նուրբ միջոցներ են երեխային կրթելու համար: Այս տպավորությունները մնում են մանուկի մեջ մինչև նա իր հասակը առնում է, ծերանում է, և նրա հետ գերեզման են մտնում: Երեխան սովորում է վատ բան չգործել, ոչ թե նրա համար, որ վատը վատ է, այլ նրա համար, որ ծնողները կպատժեն նրան՝ կամ ծեծելով, և կամ զրկելով մի լավ բանից: Նրա ամբողջ կյանքում այդ մտքերն իշխում են նրա վրա: Նա սովորում է չար բան չգործել, ոչ թե նրա համար, որ իբրև մարդ, և իբրև մարդկային ընկերության անդամ պարտավոր էր բարի լինել, այլ վախենում է իշխանությունից՝ երկնքի և աշխարհի իշխանությունից, վախենում է այն տանջանքներից, որ սպառնում են այդ երկու իշխանությունները, և վախենում է զրկվել այն խոստումներից, որ արել էին նրան:

Դաստիարակության այդ բթացնող սպանիչ եղանակն այն հետևանքն է ունենում, որ ոչ միայն խլում է մանուկից նրա ինքնուրույն, ազատ զարգացումը, և ոչ միայն բարոյապես մեռցնում է նրան, այլ նա իր ամբողջ կյանքում մնում է երկչոտ, թուլասիրտ, խոնարհվող և գլուխը ծռող ամեն մի զորության առջև: Նա դառնում է մի բարոյական մեքենա, որ բարի է նրա համար միայն, որ վախենում է չպատժվել չար լինելուց: Իսկ երբ այդ վախը, այդ երկյուղն անհետանում են նրա սրտից, էլ ոչինչ չէ մնում նրան օրինավորության մեջ պահելու համար և նա դառնում է ամենասարսափելի անբարոյական:

Ինչ որ ավելի ցավալին է, դա է գյուղական մանուկների սաստիկ մահացությունը: Թեև այդ մասին չունենք վիճակագրական տեղեկություններ, բայց կարելի է ասել, որ նրանց մեծ մասը մեռնում են մոտավորապես դեռ հինգ տարեկանին չհասած, այնուհետև, որպես ինքը գյուղացին ասում է՝ «երեխան շապիկը պատռում է», այսինքն՝ աճում է, մեծանում է, և կարող է դիմանալ կյանքի խիստ պայմաններին: Երեխաների բազմաթիվ մահացության գլխավոր պատճառը պետք է որոնել նրանց վատ պահպանության մեջ: Մեր գյուղացիներն ավելի հոգ են տանում իրանց փոքրիկ անասուններին, քան թե որդիներին: Անասունների վիճակն իրանցից կախում ունի, բայց որդիների հոգսը թողնում են աստուծո վրա: Որպեսզի կարողանամ մի փոքրիկ գաղափար տալ, թե որպիսի շրջանի և պայմանների մեջ է սկսվում մանուկի կյանքը, հարկավոր եմ համարում մի քանի մանրամասնությունների մեջ մտնել: Երևակայեցեք ձեզ մի խոնավ և գետնափոր խրճիթ, առանց օդի և առանց լույսի, որ ինքնըստինքյան սպանիչ ազդեցություն ունի երեխայի դեռ տկար կազմվածքի վրա, որը տակավին չէր սորված կեցության վնասակար խստություններին: Մահճակալ կոչված կարասին բոլորովին անծանոթ բան է այս խրճիթներում. մի տախտակի կտոր անգամ չեք տեսնի, որ ձգած լիներ հատակի վրա. երեխան պառկում է սառն, խոնավ և մերկ գետնի վրա, փաթաթված ցնցոտիների մեջ: Չսորված մարդը կարող էր իսկույն ռևմատիզմ ստանալ: Ավելացրեք դրանց վրա վատ կերակրելը. սովորություն չէ երեխային սեղան նստեցնել: Նա ուտում է ոտքի վրա ինչ որ ձեռքն ընկնում է: Ավելացրեք վատ հագուստը, տարվա բոլոր եղանակներում կարելի է տեսնել նրան միևնույն հագուստով, որ հազիվ ծածկում է մարմինը: Այդ լինում է ոչ թե աղքատների մեջ միայն, այլ հարուստներն անգամ խիստ փոքր հոգ են տանում որդիներին լավ կերակրելու և եղանակների համեմատ հագցնելու մասին: Իսկ ինչ վերաբերում է կեղտոտության, այդ արդեն չափն անցնում է: Դրա մեջ մեղավոր են գլխավորապես մայրերը, որ իրանք էլ, քիչ է պատահում, որ ամեն առավոտ իրանց ձեռները և երեսները լվանային: Բայց երեխան ամբողջ օրը նրանց աչքի առջև թավալվում է ցեխերի մեջ, «վնաս չունի, թող ջանը

պնդանա», ասում են, և ուշադրություն չեն դարձնում: Բայց կա և մի գլխավոր պատճառ, որ ավելի մեծ դեր է խաղում գյուղական երեխաների մահացության մեջ: Մեզանում ոչ մի գյուղ չեք գտնի, որ բժիշկ ունենար: Վիճակային բժիշկներն այցելություն են գործում մի գյուղ այն ժամանակ միայն, երբ պատահել էր մի սպանություն և պետք էր պաշտոնական քննություն անել: Նրանք հիվանդների հետ գործ չունեն: Պատահում է, որ գյուղացու երեխան հիվանդանում է. ծնողները նրա վրա ուշադրություն չեն դարձնում, և անմիջական օգնության չեն դիմում, քանի որ նա ոտքի վրա էր, բայց երբ ուժերը թուլացան, երբ պառկեց, այն ժամանակ միայն համարում են նրան հիվանդ: Սովորական միջոցները, որ գործ են դնում բժշկության մեջ, են ֆալչիների և գրբացների կախարդությունները, կամ մի քանի տնային դարմաններ, որ անխտիր ամեն հիվանդության համար բանեցնում են. այժմ հիվանդի բախտիցն էր կախված, թե որքան գործ դրած հնարները կօգնեին նրան: Ահա այսպիսի փորձությունների միջից է անցնում գյուղացի մանուկը. բայց երբ մի անգամ ազատվեցավ նա, երբ տարիքը առեց, այնուհետև նրա կազմվածքը կարողանում է պատերազմել սարսափելի խստությունների դեմ:

Ընտանիքի ճնշումն ամենափոքր հասակից պատրաստում է մանուկին լինել ճկուն, ծալվող և համբերող: Ամոթխածությունը, միամտությունը և մինչև խուլումունջության հասցրած լռությունը համարվում են նրա մեջ պարկեշտության նշաններ: Նա դառնում է դանդաղկոտ, աշխույժը և եռանդը խեղդվում են նրա մեջ, և դեռ չմանկացած, ծերանում է նա: Չեք տեսնի գյուղացի մանուկի մեջ այն մշտազվարճ կենդանությունն, այն ուրախ, մշտածիծաղ դեմքը, որ հատուկ է նրա հասակին. նա միշտ տխուր է, և միշտ, կարծես, մի բանի վրա մտածում է: Դանդաղկոտությունը տիրում է նրա ամբողջ գոյության վրա. նրա քայլերի, նրա ամեն մի շարժվածքի մեջ չէ նկատվում ոչ մի համարձակություն, և նա զուրկ է մնում այն սատանայական ճարպիկ չարաճճիությունից, որ տալիս է մանուկի բնավորությանն ավելի կենդանություն:

Ոչինչ այնպես չեն արգելում երեխային, որպես խաղը, մինչև անգամ ամենահամեստ խաղը: Խաղամոլ երեխան ոչ սակավ անգամ պատժվում է իր անմեղ զվարճությունների համար: Բայց մանկական բնավորությունը երբեմն ելք է գտնում խոտորվելու ծնողների խստությունից և իր պարապ ժամերը նվիրելու զանազան խաղերի: Ես մեջ կբերեմ մի քանի տեսակ խաղերի նկարագիրը, ցույց տալու համար, թե այդ խաղերը նոր հնարված չեն, այլ մնացել են հայերի հոյակապ անցյալից, երբ մեր նախնիքն մի առանձին հոգ էին տանում իրանց զավակներին կրթելու մարմնամարզական վարժությունների մեջ: Մուշտեկոիվն այն պատմական խաղերից մեկն է , երբ զենքերը տակավին կատարելագործված չէին, և մարդը ստիպված էր իր զորավոր բազուկները կրթելու, որ հարկադրված ժամանակում գործ դներ իր թշնամու դեմ: Երեխաները երկու խմբերի բաժանված, հարձակվում են միմյանց դեմ, և մուշտիների (բռունցքների) հարվածներով աշխատում են հետ մղել հակառակորդին, և երբ մի խումբը նահանջում էր մյուսին իր բռնած դիրքից, հաղթությունը տարած էր համարում:

Գոտելախտին նույն պատերազմական բնավորությունն ունի, որպես մուշտեկոիվը, այն զանազանությամբ միայն, որ մանուկները մուշտիների փոխարեն գործ են դնում իրանց գոտիներից ոլորած լախտերը:

Արթուրման (ոստնուլ) և վազը (վազ տալը) այն մարզությունների տեսակներիցն են, որոնց մեջ մի ժամանակ վարժվում էին և սպարտացոց մանուկները: Արթուրման կատարվում է թռչելով մի որոշյալ բարձրության վրայից. մանուկներից մեկը կռացած դիրք է ընդունում և բոլոր

մնացածները նրա վրայից թռչում են. հետո բարձրությունը փոքր առ փոքր ավելանում է, այսինքն՝ կռացած մանուկը հետզհետե ուղիղ դիրք բռնելով, վերջը բոլորովին կանգնած ձև է տալիս իրան. այն ժամանակ թռչում են նրա գլխի վրայից: Բայց խաղի գլխավոր պայմանը նրա մեջն է, որ թռչելու միջոցին թռչողը չպիտի դիպչի այն առարկային, որի վրայից թռչում է:

Վազը կամ վազ տալն այն ձևով, որ կատարվում է մեր մանուկների մեջ, մի դժվարին վարժություն է թոքերը զարգացնելու և ոտներին արագաշարժություն տալու համար: Որոշվում է մի ասպարեզ, որի ծայրին դրած էր մի նշան, և մինչև նշանակած կետն ասպարեզի բոլոր տարածությունը, սաստիկ վազելով, պիտի անցնե մրցողն այն պայմանով, որ ամենևին շունչ չպիտի առնե. և որպեսզի մյուսներին հայտնի լինի, թե նա շունչ չէ առնում, պետք է վազելու միջոցին անընդհատ կերպով արձակե մի տեսակ ձայն: Մականախաղը (հոլ) խաղում էին մեր նախարարների որդիքն անգամ. երեխաները երկու խումբ բաժանված, յուրաքանչյուրն ունի ձեռքին բռնած մի երկայն փայտ (վարոց), որը կեռ ծայր ունի, և փայտի կեռ ծայրովն ամեն մեկն աշխատում է հափշտակել իր հակառակորդից նույնպես փայտից շինած մի գնդակ, որ ձգած է գետնի վրա, և այնպես, մինը մյուսից խլելով, գնդակը քշում են դեպի հակառակ կողմը, մինչև հասցնում են նշանակված տեղը: Այս խաղը հին ժամանակներում խաղում էին ձիու վրա նստած, և նույնպես մականներով, որ նշանակում է կեռ ծայր ունեցող փայտ կամ գավազան: Գնդախաղի տեսակները զանազան են, որոնցից նշանավոր է մազուն91. դա իսկապես բիլիարդի խաղն է, միայն դեռ իր նահապետական ձևի մեջ մնացած: Մազուի գնդակները շինված են լինում գունավոր գրանիտից, և ձեռքով գլորում են հարթ գետնի վրա, աշխատելով գնդակները միմյանց դիպցնել, և ձգել գետնի վրա փորած փոքրիկ փոսերի մեջ: Տուշը (չիլիկաջոխին) առաջին փորձն է նետաձգություն սովորելու: Փայտից շինված նետեր և աղեղներ մինչև այսօր գործ են ածում մեր երեխաները: Պարսաքարով (շուլդուր) նրանք խիստ ճարպիկ կերպով դիպցնում են նպատակին: Ջիրիդը92 դեռևս հիշեցնում է հին նիզակախաղը. զարգացած պատանիներն այդ խաղը խաղում են ձիու վրա նստած: Մնացած խաղերի մեջ նշանավոր են ճանը (վեգ) և դաման (շարուքար). վերջինը շախմատի խաղի նմանություն ունի և խաղում են ավելի զարգացած տղաները: Խաղերի տեսակներն այնքան զանազան են հայ մանուկների մոտ, որ առանձին ուսումնասիրության արժանի են, բայց ես մի փոքրիկ գաղափար տալու համար բավականանում եմ այդքանով միայն: Պետք է նկատել, որ ինչպես վերևում հիշեցի, ծնողները սաստիկ արգելում են խաղը, և եթե մանուկները ժամանակ են գտնում խաղալու, դա կատարվում է որպես կոնտրաբանդա: Գյուղացին այնքան պետք ունի օգնականի, որ ամենափոքր հասակից սովորեցնում է իր մանուկին աշխատության, որ նա գնահատե ժամանակը և հեռու մնա դատարկությունից: Պետք է օգուտ քաղել փոքրիկ ուժից, և աշխատությունների ծանրությունը համեմատաբար աճում է նրա տարիների հետ: 5-6 տարեկան հասակում նրան սովորեցնում են կատարել տնային թեթև ծառայություններ. 8-10 տարեկան հասակում նրան կարելի է տեսնել կալի մեջ, նստած կամնասայլի վրա, քշում է եզները: 12 տարեկան հասակում նա արածացնում է հորթերը, գառները կամ նստած լծան վրա, օգնում է իր հորը գութանը վարելիս. իսկ 15 տարեկան հասակում նա իր ձեռքն է առնում բահը և մանգաղը: Ոչինչ այնքան չէ կարող զարմացնել ժողովրդի ստոր դասի վիճակով հետաքրքրվողներին, որպես գյուղացի մանուկի աշխատասիրությունը: Նա ամբողջ տարին անգործ չէ մնում, տարվա ամեն մի եղանակում նրա հասակի և ուժի համեմատ գործեր կան: Տղայությունից սնվելով և աճելով խիստ պայմանների մեջ, նա հեռու է մնում փափկությունից և թուլացնող քնքշություններից. անձրևը, կարկուտը, ձյունը, ամառվա տոթը, ձմեռվա ցուրտը միօրինակ այրում են նրան, թրծում են, մխում են և տալիս են նրա կազմվածքին ուժ և երկաթի ամրություն: Ամեն պայմանները պատրաստում են նրան վշտալի կյանքին դիմանալու համար:

Ֆիզիքական կրթության հետ լծորդաբար տարվում է մանուկի և բարոյական կրթությունը, որ պայմանավորվում է գլխավորապես խոնարհության, համբերության և միամտության մեջ: Ամենափոքր հասակից նա գիտե, թե պետք էր տերտերի աջը համբուրել, հասակավոր մարդերին գլուխ տալ և պառավ տատին ու ծերունի պապին չբարկացնել: Նա գիտե, թե տանը հյուր եկած ժամանակ պետք էր սեղանի մոտ սպասավորել, կամ ձեռքերը սրտին դրած և կանգնած սպասել հոր հրամաններին, մինչև հյուրերը ուտեին, խմեին, հետո նրանց ձեռքերի վրա պետք էր ջուր ածել, որ նրանք լվացվեին և այլն: Ընտանիքի մեջ ամենի առջև խոնարհվում է նա բացի իր քույրերից: Ծնողների գործ դրած խստությունն աղջիկ զավակի և տղա մանուկի մեջ շատ վաղ զգալ է տալիս վերջինին իր գերազանցությունը. նա սկսում է բռնանալ քրոջ վրա և երբեմն ծեծել նրան: Ծեծելով քրոջը, նա սովորում է ծեծել և իր կնոջը: Տղամարդի բռնակալությունը տկար սեռի վրա սկսվում է երեխայությունից:

Գյուղացի մանուկը խիստ փոքր հասակից անձնատուր է լինում ցնորամտության: Նախապաշարմունքներով և սնահավատությամբ լի ընտանիքն ազդում է նրա մեջ ֆանտազիայի սաստիկ զարգանալուն: Ամեն մի հասարակ երևույթ բացատրվում է նրան առասպելական առեղծվածներով: Երազը, կայծակը, ամպի որոտը, ցոլացող աստղը, արեգակի և լուսնի խավարումը, թաթառը, և մինչև անգամ կատվի մռնչյունը, բուի կռնչյունը նրա համար ունեն խորհրդավոր և գերբնական նշանակություններ: Պառավ մամիկի հրաշալի հեքիաթները վառում են, բորբոքում են նրա երևակայությունը շարժական դրախտների, կաթնի աղբյուրների, խոսող տունկերի, յոթն գլխանի դիվերի93, վիշապների, հուրիների և փերիների պատմություններով: Ես բախտ եմ ունեցել երկու տարի մի մեծ գյուղում վարժապետ լինելու. շարադրության առաջին դասերը ես տալիս էի, որ աշակերտները և աշակերտուհիները գրեին իրանց լսած առածները և առակները. երբ մի փոքր զարգանում էին, ես գրել էի տալիս իրանց գիտցած հեքիաթները: Որքա՛ն շատ հեքիաթներ իմանում էին նրանք: Ամենահմուտ վիպասանը չէր կարող այնպես պարզ, այնպես բնական խոսքերով շարադրել մի հեքիաթ, որպես գրում է մանուկը. նրա տղա հասակին խիստ հատուկ է մարդկության տղայամտության ստեղծագործությունը:

Եվ զարմանալի չէ տեսնել, որ բացի կլիմայական պայմաններից, կան և ուրիշ շարժառիթներ, որոնք նպաստում են մանուկի շուտ հասունությանը: 15-16 տարեկան հասակում նրա մեջ արդեն զարթնում են կրքերը. սիրուն աղջիկ տեսնելիս նրա սիրտը բաբախում է, և սկսում է իր ընկերների հետ գաղտնի խոսել կնիկների վրա: Բայց ընտանեկան խիստ օրենքները, գյուղացի կնիկների անմատչելիությունը դեռևս երկար պահում են նրա նոր բորբոքվող սիրտը մանկական անմեղ ողջախոհության մեջ:

Կյանքը ոչ բոլորովին զուրկ է մեր գյուղացի մանուկների համար հոգեկան և մտավոր սնունդից, որ մատակարարում է նրան ժողովրդական բանաստեղծությունը, որ դեռևս պահպանված է իր մաքուր, լուսապայծառ պարզության մեջ: Գողթանի հին երգիչներին, հայոց հին վիպասաններին այժմ փոխարինում են աշղները: Նա իր սազով շրջում է գյուղից գյուղ, երգում է և վեպեր է պատմում: Գյուղերում շատ անգամ կարելի է տեսնել աշղին, ամառային լուսնկա գիշերների պահուն, հրապարակի վրա, արձակ, աստղալից երկնքի տակ, սազը ձեռին, խորին ոգևորության մեջ երգում է, ածում է և պատմում է մի վեպ լի հերոսական և սիրահարական արկածներով: Գյուղացիները նրա շուրջը հավաքված, նստել են մերկ գետնի վրա և ուշադրությամբ լսում են սիրելի երգչին:

Գյուղական կյանքում շատ բաներ նպաստում են մանուկներին, որ նրանք չլինեին անզգա, անսիրտ, դարտակ և զուրկ մարդկային ազնիվ կրքերից: Ամեն գյուղերում գտնվում են մի տեսակ տեղեր, որ ուրիշ խոսքով կարելի է կոչել գյուղական կլուբներ, իսկ գյուղացիներն անվանում են օդա94: Օդան ախոռատան մի բաժանված մասն է, որ ունի իր մեջ վառարան, հատակը ծածկված է հարդով, որի վրա սփռված են հասիրներ (փսիաթ) և որը ձմեռը խիստ տաք է լինում անասունների շնչառությունից և խիստ հարմար ժողովարան է գյուղացիների համար: Ամենամաքուր օդա ունենում են գյուղի տանուտերը կամ փոքր ի շատե կարողություն ունեցող գյուղացիները: Բայց գլխավոր կենտրոն լինում է տանուտերի օդան. այստեղ հավաքվում են գյուղացիները և անց են կացնում ձմեռվա երկար գիշերները: Այստեղ լինում են ամեն տեսակ խոսակցություններ, դատում են իրանց հասարակական գործերի վրա, պատմում են իրանց կյանքում պատահած զանազան արկածներ, կատակներ և սրախոսություններ են անում, առակներ և առածներ են ասում, և երբեմն գյուղական տերտերը կամ տիրացուն իրանց խելքին զոռ են տալիս և սկսում են խոսել սրբերի, հրեշտակների, սատանաների, դժոխքի, արքայության վերջին դատաստանի մասին այնպիսի առասպելական ավանդություններ, որ ոչ մեկ գրքի մեջ չէք գտնի: Մանուկ սերունդը, թեև չէ մասնակցում ծերունիների զրույցներին, բայց հավաքված նրանց շուրջը, լսում է նրանց իմաստալից խոսակցությունները:

Օդաներն ավելի կյանք են ստանում, երբ այնտեղ հայտնվում են աշղները: Այդ կույր Հոմերոսները, որ մի ժամանակ իրանց երգերով զմայլեցնում էին մեր թագավորների և նախարարների պալատները, այժմ զվարճացնում են գյուղացու ձմեռային օդան: Աշուղը գիտե հարյուրավոր բերանացի վեպեր, որոնք դեռ ոչ թղթի վրա են գրվել և ոչ տպագրության մամուլի տակ են ճնշվել: Նրա վեպերը երգախառն են լինում, և որպես արևելյան բորբոքված ֆանտազիայի ծնունդ, բովանդակում են իրանց մեջ սեր և հրաշալի արկածներ: Նա միանգամ սկսած վեպը հազիվ կարողանում է վերջացնել մի քանի գիշերվա մեջ: Գյուղացի մանուկները գտնում են աշղի վեպերի մեջ այն կենսատու աղբյուրը, որ կազդուրում է նրանց ոգին, ազնվացնում է սիրտը, և վառում է նրանց զգացմունքները մի սրբազան ջերմությամբ: Գյուղացի մանուկն այնքան անգամ լսել է աշղի վեպերը, որ մեծ մասն ինքն էլ գիտե: Նա գիտե արկածախնդիր Քյորօղլիի արշավանքները, գիտե Քարամի և Ասլիի սիրահարությունները, Աշղ Ղարիբի և Շահսանամի վառված սերը, Լեյլիի և Մաջնումի անձնազոհությունները. Շահ Սմայիլի քաջագործությունները, Ֆարհադի անբախտ սերը — հարյուրավոր այսպիսի րոմաններ գիտե նա: Այժմյան աշղների երգերը մի բերանացի հավաքածու են իրանցից առաջ եղած երգիչների, և ամեն մի երգ կրում է իր վերջում հեղինակի անունը և այս պատճառով ամեն մի երգ զանազանվում է իր բնավորությամբ. մի մասը քնարերգություն (լիրիկա) է, մի մասը փիլիսոփայական և ըստ մեծի մասին միստիքական հայեցվածներ է բովանդակում, մի մասը խրատական կամ բարոյագիտական բնավորություն ունի, իսկ պարսավաբանական, հեգնական, ծաղրական երգերը կրում են իրանց մեջ թեև կոշտ, բայց խիստ կենդանի սրամտություններ, թե որպես կծել և կատակել գիտե արևելքցին: Այս բոլորն ազդում են մանուկների սրտի վրա և թողնում են նրանց մեջ անջնջելի տպավորություններ: Աշղն ավելի մեծ պաշտոն է կատարում ժողովրդի ստոր դասի կրթության, մտավոր և բարոյական ուղղության մեջ, քան թե տերտերը, որի չոր ու ցամաք քարոզները միայն սառցնում են, քարացնում են սրտերը:

Զարմանալի է, թե ո՛րպիսի եռանդով մեր գյուղացիներն աշխատում են, որ իրանց զավակներն ուսում ստանային: Մի անբացատրելի զորություն մղում է նրանց դեպի այդ ցանկությունը: Մեզ

մոտ գյուղ չեք գտնի, որ եկեղեցուն կից մի փոքրիկ դպրոց չունենար, և ուր որ այդ չկար, մանուկները հավաքվում են գյուղի քահանայի կամ տիրացուի մոտ: Տարվա երեք եղանակներում — գարունը, ամառը և աշունը — մանուկները զբաղված են լինում գյուղատնտեսական գործերով, և ժամանակ չեն գտնում դպրոց գնալու, իսկ ձմեռը նրանք ավելի ազատ են տնտեսական հոգսերից և սկսում են սովորել: Բայց կան այնպիսի գյուղեր, որոնց թիվը սակավ չէ, որ ունեն կանոնավոր դպրոցներ, որոնց մեջ մանուկները սովորում են ամբողջ տարին, բացի ամառվա երկու տաք ամիսներից: Մեր գյուղացիները, մանավանդ վերջին տասն տարվա ընթացքում, այն աստիճան հասկացել են ուսման կարևորությունը, որ ամեն զոհաբերություն հանձն են առնում, որ որքան կարելի է, իրանց դպրոցները կանոնավոր վիճակի մեջ դնեին: Շատերը, որոնց նյութական դրությունը ներում է, չեն բավականանում գյուղական դպրոցներով և ուղարկում են իրանց զավակներին մերձավոր քաղաքները, կամ Թիֆլիս, Մոսկվա, Ս. Պետերբուրգ և մինչև անգամ արտասահման, բարձր, համալսարանական կրթություն ստանալու: Եվ մեր գյուղացիներից կարելի է տեսնել բազմաթիվ բժիշկներ, իրավաբաններ, տնտեսագետներ, գիտության ամեն մեկ ճյուղի մեջ ավարտածներ, և մինչև անգամ պրոֆեսորներ և բարձրաստիճան եկեղեցականներ: Առհասարակ խոսելով, պետք է ասած, որ մեր գյուղացին բոլորովին ազատ է այն նախապաշարմունքից, թե որդին պետք է լինի հոր կյանքի շարունակությունը, և բնավ չպիտի շեղվեր այն ճանապարհից, որով ապրել էին նրա պապերը: Նա, կարծես, բնազդումով զգում է իր վիճակի դաժանությունը և ցանկանում է որդու համար մի ավելի լավ վիճակ: Այդ վիճակը նրա կարծիքով կարելի է գտնել միմիայն ուսման և կրթության մեջ: Վերջին աղքատն անգամ այսպես է մտածում: Ինձ շատ է պատահել, երբ ցանկացել եմ գյուղացի մանուկներից սպասավոր վարձել, տեսնում ես, մի հեռու և անհայտ գյուղից հայրը բերում է իր որդին, երբ հարցնում ես, թե ո՞րքան պետք է վճարել, նա պատասխանում է. «աղա, ոչինչ չեմ ուզում, թող ձրի ծառայե, միայն դուք սովորեցրեք որդուս գրել և կարդալ»:

Խոսելով առհասարակ գյուղական մանուկների կրթության վրա, ես ստիպված եմ փոքր-ինչ շեղվել իմ հետազոտության նպատակից և ցույց տալ, թե ինչ են դուրս բերում մանուկները գյուղական բազմաթիվ դպրոցներից: Եթե ընդունում ենք, թե ուսումը և կրթությունը պետք է համապատասխանե յուրաքանչյուր դասի իրական պահանջներին, և պետք է լրացնե այն, ինչ որ պակաս է նրան — այս կետից նայելով, մեր գյուղական դպրոցները բոլորովին ապարդյուն և մինչև անգամ վնասակար կգտնենք: Գյուղացին գործ ունի հողի և անասունների հետ: Արդյոք դպրոցը տալի՞ս է նրա որդուն փոքր-ինչ տեղեկություն, թե՛ որպես պետք էր խնամել անասուններին, որ նրանք աճեին, բազմանային և ազնվացնեին իրանց ցեղը: Արդյոք դպրոցը ծանոթացնո՞ւմ է նրա որդուն հողի որպիսության հետ և բույսերի լավ մշակելու պայմանների հետ: Դրանցից ոչ մեկը չէ անում դպրոցը: Նա սովորեցնում է մանուկներին գրել, կարդալ, հաշվել, կրոն և այլն, որոնց մեջ մեծ պետք չունի գյուղացու զավակը: Այբուբենը սոված փորին հաց չէ տալիս: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ իմ խոսքը կանոնավոր գյուղատնտեսական դպրոցների մասին չէ, որ շատ ցանկալի էր, եթե մի խումբ գյուղերի կենտրոնում գոնե մի հատ գտնվեր, ես խոսում եմ գյուղատնտեսական բոլորովին մասնավոր և տարրական հմտությունների մասին, որ ամենահասարակ վարժապետը կարող էր քաղել զանազան գրքերից և հաղորդեր իր աշակերտներին: Գուցե ինձ կնկատեն, թե մենք այսպիսի վարժապետներ չունենք: Մենք իսկապես ոչ մի առարկայի համար պատրաստված գյուղական վարժապետներ չունենք, նրանք իրանք իրանց պատրաստում են, իսկ եթե կպահանջվի նրանցից կարող են սովորել և շատ բան գյուղատնտեսության մասին: Այն ևս պետք է ի նկատի ունենալ, որ մեր գյուղերում վճարում են

վարժապետին ավելի շատ, քան թե մի վարժապետ ստանում է, օրինակ, Գերմանիայի մի գյուղում: Ուրեմն կարելի է լավ ընտրություն անել ուսուցիչների մեջ:

Այլ է, եթե գյուղական դպրոցներն այն աստիճան զարգացնեին մանուկներին, որ նրանք ավարտելուց հետո կարողանային ամեն գրքեր կարդալ, հասկանալ. կարողանային ինքնակրթությամբ իրանց տնտեսության վերաբերությամբ հմտություններ ստանալ: Այդ անել անկարող են նրանք, որովհետև դպրոցներից խիստ փոքր գիտություն են դուրս բերում: Բայց այդ փոքր գիտությունն ավելի խանգարում է նրանց օրինավոր գյուղացիներ լինել, քան թե նպաստում է: Կիսակատար և թերի կրթությունը միշտ հպարտացնում է ուսանողներին: Մանուկները մի բան սովորելով, լավ ևս է ասել՝ ոչինչ չսովորելով, սկսում են այնուհետև արհամարհանքով նայել իրանց ծնողների պարապմունքի վրա. նրանք դառնում են մի տեսակ թշվառ արարածներ, որ կորցնում են իրանց հակումը դեպի ծնողների ապրուստի ավանդական եղանակը, և մի նոր ձև, մի նոր եղանակ էլ չեն սովորում, և այսպիսով մնում են «ավարա»՝ այսինքն՝ մոլորված — ոչ այս և ոչ այն: Գյուղը սկսում է անտանելի լինել նրանց, և միակ ելքը, որ գտնում են իրանց դժվար դրությունից դուրս գալու համար, այն է, որ դիմում են դեպի օտար երկրներ նոր ապրուստ գտնելու: Ահա ինչով է բացատրվում գյուղացի մանուկների սաստիկ գաղթականությունը դեպի քաղաքները: Այս դեպքում մեծ ազդեցություն է գործում օրինակը: Այս ինչ գյուղացու որդին, ուսում ստանալով, դարձավ աստիճանավոր, բժիշկ, վարժապետ, բարձրաստիճան եկեղեցական, կամ հարուստ վաճառական — մյուսներն աշխատում են, որ իրանք էլ միևնույն բախտավորությանը հասնեին: Այստեղից առաջ է գալիս գյուղացի մանուկների սաստիկ հոսանքը դեպի մերձավոր և հեռավոր քաղաքները: Մի գաղտնի և մանուկի համար անհասկանալի դրություն քաշում է նրան դեպի քաղաքը. նա դիմում է այնտեղ լի անորոշ հույսերով, ինքնավստահ, և միանգամայն հանձնված իր բախտին: Տարակույս չկա, որ այսպիսի անփորձ և անմեղ բախտախնդիրներից ոմանք անտարբերությունից, ոմանք խնամակալ չունենալով, ընկնում են քաղաքների մոլորությունների մեջ և դառնում են թշվառ արարածներ, բայց մեծ մասը հասնում են իրանց նպատակին:

Գալով քաղաքը, գյուղացի մանուկն անպատճառ ունի մի նպատակ: Եթե ցանկանում է նա վաճառական դառնալ, մտնում է մի վաճառականի մոտ որպես «դուքնի աշակերտ». նա ոչինչ վարձ չէ պահանջում, միայն թե տային նրան հաց և հագուստ: Երբեմն մինչև տասն տարի անտանելի նեղությունների համբերելով, վերջապես նա փոքրիկ գումարի տեր է դառնում և սկսում է իր համար մի առանձին առևտուր անել: Նա բացի սովորելուց առևտրական եղանակները, միևնույն ժամանակ ստանում է վարպետից նրա բարոյականության լավ կամ վատ հատկություններ: Միևնույն կերպով են սկսում իրանց ասպարեզը և այն մանուկները, որոնք ցանկանում են որևիցե արհեստ սովորել. աշկերտությունից անհնարին նեղությամբ հասնում են վարպետության: Քաղաքների թե վաճառականները, թե արհեստավորները մեծ հոժարությամբ ընդունում են իրանց մոտ գյուղացի մանուկներին, որովհետև նրանք հավատարիմ են լինում, չեն գողանում, և շուտ սովորելով, օգուտ են տալիս իրանց վարպետներին:

Որպես հայ աղջիկներից չէ կարելի գտնել աղախիններ, այնպես էլ հայ մանուկներից չէ կարելի գտնել տան սպասավորներ: Բացառությունները խիստ աննշան են: Եթե հայ մանուկը մտնում է մեկի մոտ ծառայելու, անպատճառ նպատակ ունի մի բան սովորել, որ կազատեր նրան ստոր պարապմունքից:

Ոչ սակավ հետաքրքրության արժանի է, թե որպիսի եռանդով, որպիսի անձնվիրությամբ և առանց բնավ միջոցների գյուղացի մանուկը քաղաքում աշխատում է ուսում ստանալ: Դա մի կատարյալ նահատակություն է, որի մասին կխոսեմ իր տեղում, երբ կնկարագրվի առհասարակ մեր ուսանողների դրությունը:

Գյուղացի մանուկների սաստիկ հոսանքը դեպի քաղաքները զրկում է գյուղական ժողովրդին իր թարմ ուժերից և թուլացնում է նրա աճելությունը: Մանուկը քաղաքում սովորելով որևիցե արհեստ, կամ վաճառականություն, և կամ ուսումնական դառնալով, այլևս սովորելով քաղաքի կյանքին և հեշտություններին, այլևս չի վերադառնում իր հայրենական տունը, որովհետև իր արհեստը, իր գիտությունը գյուղում գործադրություն չեն գտնում: Նա բնակություն է հաստատում քաղաքում, այնտեղ ամուսնանում է, և այնտեղ էլ ապրում է մինչև իր կյանքի վերջը: Երբեմն միայն գնում է տեսնելու իր ծնողներին և ազգականներին, և եթե իր դրությունը ներում էր, ծնողներին, քույրերին, եղբայրներին իր մոտ է բերել տալիս, և այսպես գյուղական հասարակությունը զրկվում է մի ծուխից: Բայց որքան այդպիսի ծուխեր են մարում ամեն տարի:

Գյուղական մանկտու սաստիկ հոսանքը դեպի քաղաքները, թեև, որպես հիշեցի, մի կողմից զրկում է գյուղացուն իր թարմ ուժերից, բայց մյուս կողմից մտցնում է գյուղերի մեջ նոր կյանք, նոր քաղաքակրթված տարր: Քիչ չէ պատահում, այն երիտասարդները, որոնք քաղաքներում զարգացել էին, աչքները բացվել էին, և հասկացել էին կյանքի նպատակը ու պահանջները, կրկին վերադառնում են գյուղը, հորդորում են իրանց հայրենակիցներին կրթության գործի մեջ, դպրոցներ հիմնել տալով, և նրանց հասարակական կյանքի և տնտեսության մեջ նոր ձևեր, նոր բարվոքումներ մտցնելով: Օրինակներ շատ են եղել, որ մի գյուղացի պատանի, մանկության հասակում քաղաքը գնալով, այնտեղ մնալով և հարստանալով, դարձյալ չէ մոռացել իր ծնված տեղը, և հայրենասիրական զգացմունքից դրդված, կամ բոլորովին իր ծախսով, կամ օժանդակություններ հավաքելով, հիմնել է իր հայրենի գյուղում մի դպրոց, և կամ օգնել է իր հայրենակիցներին այս և այն տնտեսական գործի մեջ: Այսպիսով գյուղացիները դուրս են գալիս իրանց անշարժությունից և իրանցից բաժանված ուժերն առաջնորդում են նրանց դեպի առաջադիմություն:

Գյուղացի մանկտին չափազանց առաձգական և դյուրաթեք բնավորություն ունի. նա շատ չէ ենթարկվում պապերից մնացած ավանդական սովորություններին ոչ միայն կյանքի մեջ, բայց և պարապմունքների մեջ: Նրա մոտ չէ կարելի տեսնել այն քաստայական ջոկությունը, որ պահում է գյուղացուն իր անփոփոխ, անշարժ և քարացած միակերպության մեջ: Բավական էր մի օրինակ, բավական էր, որ հանգամանքները նպաստեին նրան, նա արդեն փոխում է իր կացության ձևերը: Այս է պատճառը, որ մենք չունենք գյուղական ազգաբնակություն իր նեղ նշանակությամբ վեր առած: Տեսնում ես, նա պարապում է հողի մշակությամբ, այգեպանությամբ, անասնապահությամբ և այլն, իսկ միևնույն ժամանակ վաճառականություն է անում, մտնում է արքունական կապալների մեջ, և հենց որ փողի տեր դարձավ, էլ չես ճանաչի երեկվա կոշտ, գռեհիկ գյուղացուն, նա ոտքից գլուխ փոխվում է, և ցույց է տալիս բոլոր ձևերը փոքր ի շատե կրթված քաղաքացու: Ես կբերեմ մի համեմատություն: Վեր առնենք օրինակի համար ռուս մուժիկին, նա որքան էլ հարստանա, մինչև անգամ միլիոնի տեր դառնա, դարձյալ կմնա նույն մուժիկը, դարձյալ կտեսնես նրան ահագին մորուքով, ուղիղ կտրած երկայն մազերով, կարմիր չթեղեն շապիկով, մինչև ծնկները վեր քաշած կոպիտ կոշիկներով, և ուսերի վրա ձգած տուլուփով. թե քաղաքում և թե գյուղում նա միևնույն հագուստն է կրում, միևնույն ռամկական

լեզվով է խոսում, և միևնույն կերպով թեքվում է, մինչև գետին խոնարհվում է և գլուխ է տալիս, երբ գործ ուներ մի դեղին կոճակավոր մունդիրի հետ: Հարստությունը և միջոցները չեն փոխում նրան. բնակվում է սովորական խրճիթի մեջ, ուտում է իր «ըշչին» փայտե ամանի մեջ, փայտե գդալով, խմում է արաղ և «կրվաս», հաստացնում է փորը, օրըստօրե բթանում է, հիմարանում է: Բայց մեր նորահաս գյուղացին այսպես չէ: Նյութական միջոցների համեմատ նա փոխում է և ապրուստի ու կացության ձևերը: Ես տեսել եմ գյուղացի երիտասարդներ ցիլինդրով, գունավոր նուրբ ձեռնոցներով, օսլայած սպիտակ շապիկներով, հագնված որպես մի փարիզյան ֆրանտ, մատին դրած ունի բրիլիանտ մատանի, ոսկի ժամացույցով, խոսում է զանազան լեզուներով, լրագրեր է կարդում, եղել է եվրոպական զանազան քաղաքներում, դատում է պոլիտիկայի վրա, բնակվում է ճաշակով կահավորված տան մեջ, որի լուսամուտները զարդարած են գույնզգույն ծաղիկների թաղարներով: Իհարկե, բացառությունը մեծ է, մանավանդ այն գյուղերի վերաբերությամբ, որ հեռու են քաղաքներից և մեծ ճանապարհներից, որ ընկած են խուլ անտառների, անմատչելի լեռների և անհայտ ձորերի մեջ:

Անցնում եմ դեպի այն երիտասարդությունը, որ գյուղից դուրս չէ եկել, քաղաք չէ տեսել, որ դեռ պահպանել է իր պապերի ընտանեկան և ավանդական հատկանիշները:

Բարոյականությունը մանուկ սերնդի մեջ պահպանելու համար գյուղացի ծնողներն աշխատում են շուտով ամուսնացնել իրանց որդիներին: 15-16 տարեկան հասակում նրանք արդեն կնոջ տեր են, իսկ դեռ քսան տարեկան չեղած, զավակներ ունեն: Սովորած լինելով ամեն պետքերի մեջ ընդունել ծնողների հաճությունը, և՛ կնոջ ընտրության մեջ պատանին խոնարհվում է նրանց կամքին: Նա իր սրտից չէ հարցնում՝ արդյոք սիրո՞ւմ է աղջկան թե ոչ, և կամա-ակամա հաշտվում է անհրաժեշտության հետ: Եվ ի՞նչով կարող էր նա հասկանալ կնոջ լավ կամ վատ հատկությունները, քանի որ նա երբեք կնոջ հասարակության մեջ չէր գտնվել, չէր փորձել, և չգիտեր, թե ինչպես է լինում կնոջ սերը: Պսակեցին նրան մի աղջկա հետ, լավ թե վատ, միևնույն է նրա համար — այս է, որ կա — մտածում է նա, նրանով գոհանում է և նրա մեջ գտնում է իր բավականությունները: Եթե հայրը գնել էր մի նոր եզ, որդին շուտով կարող էր հասկանալ, թե որքան այդ անասունը կարող էր հարմարվել գործին, որովհետև շատ այդպիսիները փորձել էր նա, բայց կնոջ հետ գործ չէր ունեցել, կինը նրա համար մի անծանոթ առարկա էր:

Կինն առհասարակ խիստ աննշան դեր է խաղում գյուղական երիտասարդության վիճակի մեջ: Նա ապրում է փակված տան չորս պատերի մեջ և պահպանվում է սաստիկ հսկողության ներքո: Եվ եթե պատահում է, որ նա տնից դուրս է գալիս, հարևանի տղան իրավունք չունի մոտենալ նրան կամ խոսել նրա հետ: Եվ ի՞նչ հաճություն կարող էր գտնել երիտասարդությունը կանանց հասարակության մեջ, երբ նրանցից կտրված էր, և երբ ամբողջ գյուղի մեջ չէր կարելի գտնել մի կամ երկու կին, որ թեթև վարքի տեր լինեին: Ես ականատես եմ եղել մի ծիծաղելի հանդեսի, թե որպիսի խայտառակությամբ գյուղական հասարակությունից արտաքսում էին մի կնոջ: Նրան նստեցրել էին էշի վրա դեպի հակառակ կողմը, այսինքն երեսը դարձրած դեպի գավակը, և նոխտայի (երասանակ) փոխարեն ձեռքումը բռնել էին տվել էշի ագին: Կնոջ գլուխը բոլորովին բաց էր և առանց ծածկոցի, ծամերը սափրել էին, իսկ երեսը սևացրած էր մուրով: Մի մարդ քաշում էր էշի նոխտան, իսկ երկու մարդիկ առջևն ընկած, մեկը թմբուկ էր ածում, իսկ մյուսը՝ զուռնա: Բազմությունն աղաղակներով և կատակներով ճանապարհ էր դնում ողորմելի հանցավորին դեպի գյուղից դուրս:

Պետք է նկատել, որ բարոյականությունը պահպանելու համար գործ դրված այսպիսի խիստ միջոցներն այժմ օրըստօրե թուլանալու վրա են: Բարքերի ապականությունը, որպես ժանտախտ, սկսել է վարակել գյուղական մաքուր պահված ժողովուրդը: Այս ախտից զերծ մնացել են այն գյուղերը միայն, որոնք առանձնացած են և քաղաքների հետ հաղորդակցություն չունեն և որոնք սալդաթի կամ աֆիցերի երես դեռ չեն տեսել:

Պատահում է ավելի զգայուն բնավորություն, որ իսկապես սիրում է, սիրում է մի աղջկա, որին տեսել էր, որի հետ գուցե ունեցել էր մի քանի գաղտնի խոսակցություններ: Բայց որդիների սերը երբեք չէ մտնում ամուսնական հաշիվների մեջ, որոնք միանգամայն կախված են ծնողների կամքից: Որպես որդին չէ կարող ուտել այն կերակուրը, որից ինքը ախորժում է, այլ պետք է ուտե այն, որ մայրը նրա համար պատրաստում է, որպես որդին չէ կարող հագնել այն հագուստը, որ ինքը ցանկանում է, այլ պետք է հագնե այն, որ հայրը նրա համար գնում է — այնպես էլ պատանին չէ կարող կին ունենալ այն աղջկան, որին ինքը սիրում է, այլ նրան, որին ծնողներն ընտրում են: Այս պարագաներիս մեջ խիստ հատկանիշ է այն պսակը, որ տեղի էր ունեցել մի գյուղում. քահանան հարցնում է պատանուց, ցույց տալով նորահարսի վրա, թե «տե՞ր ես, սիրո՞ւմ ես»: «Հայրս գիտե, տերտեր, նրանից հարցրու», — պատասխանում է պատանին:

Առհասարակ սերը գյուղացի պատանիների և աղջիկների մեջ լոկ բանաստեղծական ֆանտազիա է, որ վերջին տարիներում նյութ դարձավ մի քանի անշնորհք և անհամ վեպիկների, բայց կյանքի մեջ նա չկա: Վեր առեք մեր բոլոր ժողովրդական երգերը և աշղների վեպերը, նրանց մեջ չեք գտնի իսկական սեր իր հոգեբանական ճշգրիտ կողմերով: Բանաստեղծը խորին հիացմունքով գովում է կնոջ թուխ մազերը, կարմիր թշերը, սևորակ աչքերը, չինարի պես ձգված հասակը, մարգարտի նման ճերմակ ատամները, և այլն, մի խոսքով, նա հափշտակված է կնոջ արտաքին գեղեցկություններով միայն, բայց նրա հոգու և սրտի մեջ ոչինչ չէ տեսնում, նրա բնավորության, բարքի և վարքի մեջ ոչինչ գրավիչ բան չէ նկատում: Դա շատ բնական է: Ի՞նչպես կարող էր սիրողը թափանցել կնոջ սրտի և հոգու մեջ, երբ նրա հետ հարաբերություն չէր ունեցել, նրա բերնից մի բառ անգամ չէր լսել: Իսկ հարաբերությունները մեր գյուղերում տղաների և աղջիկների մեջ միանգամայն կտրված են: Տղային գրավում է աղջկա արտաքին ֆիգուրան միայն, երբ հեռվից հեռու տեսնում է նրան, ինչպես շատ մարդ կարող է հափշտակվել մի գեղեցիկ արձանի արտաքին կերպարանքով, բայց հոգին և սիրտը քննել չէ կարող, որովհետև նա սիրտ չունի, որովհետև նրա լեզուն չէ խոսում: Բայց հոգու արտահայտություններն արտաքին կերպարանքի վրա տեսնելու համար պետք է ունենալ բավական կրթված ճաշակ և նուրբ դիտողություն, որոնցից զուրկ է գյուղացին:

Տարվա երեք եղանակներում — գարունը, ամառը և աշունը — գյուղացին այնքան զբաղված է իր մշակություններով, որ ամենևին ժամանակ չունի իր սրտի հետ խոսելու. այն ժամանակ գործում են նրա ֆիզիքական ուժերը միայն, իսկ հոգին մնում է անգործ: Բայց ձմեռը մի փոքր հանգստանում է նա, և դատարկության մեջ զարթնում են զգայական կրքերը: Ձմեռը կատարվում են գյուղական հարսանիքները, որ մոտեցնում են տղամարդերին կնիկների հետ: Գյուղական հարսանիքն ամբողջ գյուղի հարսանիքն է. վերջին աղքատը մասնակցում է այդ ընդհանուր ուրախությանը, կերակրվում է նրա սեղանից և խմում է նրա գինին: Գյուղական հարսանիքը մի մեծ մխիթարություն է, մանավանդ ջահիլ աղջիկների և պատանիների համար, որոնք շատ զուրկ են մնում ուրախալի հանդեսներից: Հարսանիքը, նայելով փեսայի հոր կարողությանը, տևում է մի քանի օրեր. առհասարակ երեք օրից պակաս չէ լինում: Ցերեկներն անց են կացնում ուտելով և

խմելով, իսկ գիշերները՝ նվագարաններ ածելով, պար գալով և երգելով: Ձեռնաբռնուկ խաղը (յալլի) այն բարերար խաղերից մեկն է, որ առիթ է տալիս տղամարդերին շոշափել մի կնոջ ձեռք: Բայց այստեղ ևս հայկական պարկեշտությունը դրել է իր խիստ սահմանները: Պարի մեջ տղամարդն իրավունք չունի բռնել մի օտար կնոջ ձեռքը, նա անպատճառ պետք է ընտրե իր մոտ ազգականներից, կամ իր քրոջը, կամ մորաքրոջը և այլն: Ամուսնավոր կնիկները բոլորը դիմակավորված են լինում, այսինքն՝ երեսները ծածկված է լինում թանձր և անթափանցելի քողով, ոչինչ չէ կարելի տեսնել: Բայց ազապ աղջիկների երեսները բաց են լինում: Կին և տղամարդ, աղջիկ և պատանի միմյանց ձեռքից բռնած, կազմում են մի երկար շղթա, որ զանազան ուղղությամբ պտտվում է ընդարձակ տան մեջ: Սազանդարների ածելու եղանակով շարժվում են պարողները, լուռ ու մունջ կերպով, կարծես, կատարվում է մի բալետ իր խորհրդավոր պոնտոմիմայով: Այն գյուղերում, ուր ժողովուրդը դեռևս գտնվում է նահապետական պարզության մեջ, տղամարդերի հարաբերությունը կնոջ հետ ավելի արձակ է, և հարսանիքների մեջ կամ զանազան տոնական հանդեսներում պարերը և խաղերն ավելի զվարճալի կերպարանք են ստանում:

Հարսանիքի ժամանակ հայկական ավանդությունները երևան են գալիս իրանց նախնական պարզ կերպարանքով. հետաքրքիր աչքը կարող է տեսնել նրանց մեջ ժողովրդական հանճարի շատ ստեղծագործությունները, որ այժմ կորչելու, անհետանալու վրա են: Եթե ունեցել ենք մենք մի ժամանակ թատերական ներկայացումներ, եթե մեր նախնիքներն ևս զվարճացել են իրանց Էսքիլեսների, Սոֆոկլեսների և Էվրիպիդեսների արարչություններով — այժմ նրանցից ոչինչ չէ մնացել, այժմ նրանց նշույլները միայն մնացել են գյուղական ժողովրդի մեջ, որ հայտնվում են զանազան հանդեսներում: Հարսանիքի համար ընտրում են առհասարակ ընդարձակ տներ, որ բավական լիներ բազմության համար: Եթե հարսանիքատիրոջ բնակարանը փոքր էր, դրացին տալիս է նրան իր տունը: Ամեն գիշեր սովորական կերուխումը, ուրախությունները և պարերը վերջանալեն հետո, լինում են մի տեսակ թատերական ներկայացումներ, որ ռամկի լեզվով կոչվում է օյին (խաղ): Դերասանների պաշտոն կատարում են գլխավորապես սազանդարները (նվագածուներ): Ներկայացնում են ժողովրդի կյանքից առած ծիծաղաշարժ պատկերներ, երբեմն առանց բովանդակության և երբեմն իրանց տգեղությամբ անցնում են բարոյականության չափը: Բայց այդ կոշտ, կոպիտ և անմշակ վոդրվիլները սաստիկ ազդում են մանուկ սրտերի վրա: Մանկտին նրանց մեջ տեսնում է այն գաղտնիքները, որոնք իր համար առաջ անորոշ էին, անբացատրելի էին:

Վերջապես պատանին ամուսնանում է: Հարսանիքի ուրախությունները շուտով անցնում են, որպես թե ոչինչ չէր պատահել և մյուս օրը նորափեսան սկսում է իր սովորական պարապմունքը: Կրկին սկսվում է տաժանական կյանքը: Երկու նորապսակ ամուսինների հարաբերությունները հենց առաջին օրից խիստ օտարոտի ձև են ստանում: Գյուղացու ընտանեկան պայմաններին անծանոթ մարդը, տեսնելով նրանց, կկարծե, թե նրանք խռովել են, կամ միմյանց հետ անհաշտ են ապրում: Դրսումը միասին չեն հայտնվում, իսկ տան մեջ միմյանց հետ չեն խոսում: Հարսն իր քողը չէ բարձրացնում և երեսը չէ ցույց տալիս փեսային, եթե այնտեղ ներկա էր ընտանիքի անդամներից մեկը: Միասին չեն ճաշում, ընթրիք չեն ուտում. որդին ուտում է հոր հետ, իսկ հարսը՝ սկեսրոջ հետ: Գյուղերում կանանց սեռի սեղանը տղամարդերից բաժանված է: Այսպես անցնում են տարիներ և շատ տարիներ. հարսը տեսնվում է իր ամուսնի հետ կամ գաղտնի, կամ գիշերը, երբ բոլորը քնած էին:

Ամուսնությունից հետո երիտասարդի վիճակը փոխվում է ընտանիքի մեջ. հայրը նրա հետ այլևս խստությամբ չէ վարվում, իսկ մայրը հարգում է: Նա այժմ այր է և ոչ տղա: Նրա խոսքերը, նրա կարծիքները բանի տեղ են դնում, և նա սկսում է ձայն տալ ընտանեկան խորհուրդների մեջ: Բայց աստիճանը հարաբերությունների մեջ չէ փոխվում, մնում է միևնույնը: Խորհուրդների մեջ գերակշռում է ավելի հասակավորի կարծիքը: Եթե նոր ամուսնացածը կրտսեր որդի էր, խոնարհվում է երեց եղբորը, իսկ երեց եղբայրը՝ հորը: Ընտանիքի գլխավորությունը պատկանում է նրան: Հոր մահից հետո նրա տեղը բռնում է անդրանիկ որդին: Որպես կրտսեր եղբայրը հնազանդվում է երեց եղբորը, այնպես էլ կրտսեր եղբոր կինը պետք է հնազանդվի երեց եղբոր կնոջը: Ինձ շատ է պատահել տեսնել գյուղերում, երբ երեց եղբայրն իր հյուրի հետ սեղան էր նստել, կրտսեր եղբայրը ոտքի վրա ծառայում էր նրանց: Փոքր եղբայրն այն աստիճան պատկառում է և հարգում է մեծ եղբորը, որ աստիճան հարգում է և իր հորը: Նրա ներկայությամբ չէ ծխում, գինի կամ արաղ չէ խմում, թեև մեծ եղբայրը գիտե բոլորը, և առհասարակ մատների միջից է նայում իրանից փոքրի այս տեսակ համեստությունների վրա:

Հոր կենդանության ժամանակ որդիների մեջ բաժանում լինել կարող չէ. եթե նրանցից մեկն անհնազանդ էր գտնվում և խանգարում էր ընտանեկան կարգերի ներդաշնակությունն, արտաքսվում է ժառանգությունից զրկված: Հոր մահից հետո եղբայրները երկար շարունակում են դարձյալ միասին ապրել, մինչև նրանք ևս ունենում են որդիներ, որոնց ամուսնացնում են և թոռների տեր են լինում: Տունը լցվում է ահագին բազմությամբ, գերդաստանը ստվարանում է և ընտանիքի կազմակերպությունն ավելի բաղադրյալ ձև է ստանում: Երբ հին սերունդն անցնում է, մնում են ջահիլներն, այդ ժամանակ առաջ է գալիս բաժանմունքը. հանկարծ մեկ մասնատված գերդաստանից կազմվում են 5-6 ընտանիքներ: Բայց նկատողության արժանի է այն, որ գյուղացի հայրերը չափազանց հեռատես են լինում և իրանց կենդանության ժամանակ կարգադրում են այն բոլորը, ինչ որ պետք էր որդիների ապագա տնտեսության և ապրուստի համար: Օրինակ, մեկ հայր ուներ երեք որդի, գիտեր, որ իր մահից հետո, վաղ թե ուշ, նրանք կբաժանվեն, նա աշխատում է շինել յուրաքանչյուրի համար մի առանձին խրճիթ, և եթե իր միջոցները չէին ներում այդ անել, նա գոնե տալիս է իր տան շինությանն այնպիսի ձև, որ կարելի լիներ երեք հավասար մասերի բաժանել, որ հետո երեք որդիների համար հարմար բնակարաններ լինեին: Գյուղերում սովորաբար լսվում է՝ այն ինչ աղայի յոթը ջրաղացները, յոթը օրավար հողը, յոթը այգիները, յոթը հոտ ոչխարները և այլն. իսկույն կարելի էր եզրակացնել, թե նա ունեցել է յոթը որդի, և ամեն մեկի համար առաջուց տնօրինել է միևնույն կայքերը, որ եղբայրներից յուրաքանչյուրը հավասար չափով ստանար հոր ժառանգությունից իր բաժինը: Բայց եթե հայրն այնքան աղքատ էր, որ իր կենդանության ժամանակ չկարողացավ տնօրինել որդիների համար մի ապահով ապագա, նրանից հետո որդիներն այնքան ժամանակ միմյանց հետ անբաժան ապրում են, միասին աշխատում են, մինչև կարողանում են վաստակել այնքան, որ բավական կլիներ յուրաքանչյուրի կանոնավոր տնտեսության համար, եթե հարկավոր կլիներ բաժանվել միմյանցից:

Այսքանը բավական համարելով երիտասարդների ընտանեկան հարաբերությունների մասին, այժմ դառնում եմ դեպի նրանց հասարակական գործունեությունը:

Այն գյուղերում, ուր նահապետական սովորությունները դեռ տիրում են կյանքի մեջ, երիտասարդությունը չէ մասնակցում հասարակական գործերում: Որպես ընտանիքի մեջ, այնպես էլ հասարակական գործերի մեջ ձայն ունեն աղսախկալները (սպիտակ մորուք ունեցողները) միայն: Օրինակ, պետք էր հարկերը բաժանել ծուխերի կամ կայքերի վրա, պետք էր

ջրերին հերթ նշանակել, եկեղեցու երեսփոխանի հաշիվը տեսնել, կամ պետք էր այս և այն հանցավորին պատժել, մի խոսքով բոլոր գյուղական գործերի համար հավաքվում են «սպիտակամորուքները», ժողով են կազմում, խոսում են, դատում են և վճռում են: Բայց նույն օրից, երբ գյուղերում հիմնվեցան կանոնավոր շինական դատարաններ, երբ նրանց տրվեցան որոշյալ օրենքներ, և երբ կանցելարիական ֆորմալիստությունը մերժեց սպիտակամորուքների բերանացի դատավճիռները — այն օրից ծերերի դարն անցավ և ասպարեզը մնաց երիտասարդներին: Որովհետև շինական դատարաններում մասնակցելու համար պետք է փոքր ի շատե գրագետ լինել, պետք է փոքր ի շատե ծանոթ լինել օրենքների հետ, և վերջապես պետք է կանոնավոր խոսել գիտենալ, բայց դրանցից զուրկ են ծերունիները: Ես առիթ եմ ունեցել մի քանի անգամ ներկա լինել շինական դատարաններում ժողովների վիճաբանություններին. նախագահում է տանուտերը, խոսել ցանկացողները ձայն են խնդրում, միմյանց չեն խանգարում, չեն ընդմիջում, վերջապես տեսնում ես մարդիկ, որ հասկանում են իրանց պետքերը, և վիճաբանությունների մեջ տիրում է ավելի առողջ դատողությունը, թեև պարզ և համեստ կերպով, և ոչ սոփեստական պերճախոսությունը, որ շատ անգամ կարելի է նկատել մեր քաղաքների դումաների մեջ:

Այսուամենայնիվ, հին սերունդը դեռ ոչ բոլորովին կորցրել է իր նշանակությունը: Երբ պատահում են գյուղում զանազան հրավերքներ, օրինակ, երբ կնունքաճաշ են տալիս, երբ մի հանգուցյալի համար հոգեհաց են տալիս, երբ մի տան մեջ նավասարդին հարիսա էին եփել, կամ ղավուրմայի համար մորթած ոչխարներից խաշ էին պատրաստել — միշտ հրավիրում են ծերունիներին, իսկ երիտասարդներին չեն կանչում: Եթե հրավերքներում պատահում են երիտասարդներ, նրանք ծերերի հետ սեղան նստելու համարձակություն չունեն, այլ նրանց պատվելու համար ոտքի վրա սպասավորություն են անում: Երիտասարդներն իրանց զվարճությունը գտնում են իրանց շրջանի մեջ. հավաքվում են միասին, գնում են գյուղից դուրս, առանձնանում են մի այգու կամ մի ձորի մեջ և այնտեղ քեֆ են անում, բայց տանը հյուրեր հրավիրելու իրավունք չունեն, քանի որ դեռ կենդանի էր ծերունի հայրը: Հայրերն առհասարակ չեն ներում որդու անձնիշխանությունն ընտանիքի մեջ, իսկ դրսումը, եթե մի լավ բան անում է նա, չեն արգելում, որովհետև որդու փառքը, որդու ստացած գովասանությունները դարձյալ իրանց են վերաբերում: Այս է պատճառը, որ նրանք երբեմն անում են այն մեծ զիջողությունը, երիտասարդ որդիներին թույլ տալով իրանց հաճույքների համեմատ վարվել:

Անցնում եմ դեպի գյուղական երիտասարդության մտավոր, հոգեկան և առհասարակ կուլտուրական առանձնությունները:

Տեղագրական և կլիմայական պայմանները Հայաստանում, ավելի քան թե ուրիշ տեղ, արտահայտում են իրանց ազդեցությունը ժողովրդի մտավոր, հոգեկան և առհասարակ կուլտուրական առանձնությունների վրա: Այս կետից նայելով մեր գյուղական ազգաբնակությունը կարելի է երկու որոշ խմբերի բաժանել՝ լեռնաբնակներ և դաշտաբնակներ: Խոսենք յուրաքանչյուրի մասին առանձին:

Լեռնաբնակները, թե հովիտների մեջ, թե ձորերում, թե բարձրավանդակների վրա և թե անտառներում, դեռ ապրում են գետնափոր խրճիթների մեջ, որոնք ավելի գազանների որջի են նման, քան թե մարդկային բնակության: Խրճիթը բաժանված է երկու մասերի, մեկի մեջ կենում են անասունները, մյուսի մեջ տերերը: Մշտավառ խարույկը — տնային օջախը — հարաժամ ծխում է

բնակարանի կենտրոնում, որ սփռում է իր շուրջը լույս և ջերմություն: Գլխավոր պարապմունքն անասնապահությունն է: Անասունը մատակարարում է նրանց ամեն ինչ, որ պետք էր ապրուստի համար՝ կերակուր, հագուստ և վառելիք: Հագուստի համար գործվածներ պատրաստում են կնիկները բուրդից և իր բնական գույնով, որ շատ տեղերում բավական նրբության է հասցրած: Մսակերությունը սովորական եղած չէ, կերակրվում են անասունների կաթով, մածնով, յուղով, պանրով և բանջարեղեններով միայն: Ձմեռը բավական երկարատև լինելով, իսկ տարվա մյուս եղանակները ցուրտ, այս պատճառով երկրագործությունը զարգացած չէ. մշակում են ցորյան, գարի և հաճար միայն: Մշակության համար մեծ աշխատություն պետք չէ, որ զարգացներ մեծ հմտություններ. թեթև արորով փոքր-ինչ խրխրում են լեռների հողով պատած կուրծքը, ցանում են և թողնում են բնության կամքին. անձրևը ինքը ջրում է, և արեգակի անզոր ճառագայթները բուսցնում են: Շատ անգամ վաղահաս ձմեռը ձյունով ծածկում է դեռ չհասունացած հունձքը, և գյուղացին ուտելու հաց չունի: Կյանքը նահապետական է: Մարդը դեռ չէ տաշվել, չէ կոկվել. դեռ պահպանել է իր նախնական կոշտությունը՝ թե լեզվի, թե մտածության և թե կենցաղավարության մեջ: Կյանքի պահանջները խիստ սակավ են, մարդը բավականանում է փոքրով, և չափավոր կարիքը չէ ստիպում շատ մտածել: Գոհությունը վիճակից տիրում է կյանքի վրա անշարժության հետ միասին:

Երիտասարդությունը լեռնաբնակների մեջ նշանավոր է իր տիպական հատկանիշներով: Նա, որպես բնության ազատ զավակ, դաշտեցիների նման ցած, խորամանկ և տափակ բնավորություն չունի: Լեռնցի երիտասարդությունը նույնպես պարզամիտ, նույնպես կոշտ-կոպիտ, նույնպես անխորտակելի և նույնպես վայրենի է, որպես ինքը լեռը: Նա ծանոթ է զենքերի հետ, որսում է անասուններ, պատերազմում է գազանների հետ, և հարկավորված դեպքում, չէ խնայում իր զենքը գործ դնել և իր նման մարդերի դեմ: Մեր բոլոր նշանավոր ավազակները, որոնց քաջագործությունները հերոսության են հասնում, լեռնցիներ են եղել: Հայոց անկախությունը մինչև մեր մոտ ժամանակները պահպանվեցավ Ղարաբաղի լեռներում: Դավիթ-բեկը, մեր 18-րդ դարու հերոսը, նույն տեղացի էր: Նշանավորն այն է, որ այդ քաջ և կազմվածքով, հոգով, ուղեղով առողջ և զորավոր երիտասարդներից առաջ են գալիս երևելի մարդիկ, երբ դեպքերը գցել էին մեկին կրթության ճանապարհի վրա, և նա համալսարանական բարձր ուսում էր ստացել:

Խոսենք դաշտաբնակների մասին:

Բոլորովին հակառակ պատկեր են ներկայացնում դաշտաբնակները: Նրանք գետնափոր խրճիթներում չեն ապրում, բնակվում են կավաշեն կամ քարաշեն տներում, որոնք բավական բարձր են գետնի մակերևույթից: Անասունների ախոռատունը միացած չէ տերերի բնակարանի հետ: Ուտում են մսեղեն կերակուրներ և հագնում են գունավոր գործվածքներ, որ արդյունաբերվում է ոչ թե իրանց կնիկների աշխատասեր ձեռքով, այլ եվրոպական ֆաբրիկաների շոգիով: Բնավորությամբ, որպես հիշեցի, նման են իրանց բնակած դաշտերի տափարակությանը — նույնպես ցած, նույնպես հարթած և նույնպես տափակ են, բայց կրթությամբ և խելքով՝ բարձր են, քան թե լեռնաբնակները: Զենք չեն սիրում, վառոդից վախենում են, երկաթը գործ են ածում միայն բահի, մանգաղի և խոփի համար: Երկաթով պատերազմում են հողի հետ: Դաշտեցիքը չտվեցին մեզ ոչ մի ավազակ և ոչ էլ մի քաջ մարդ, միայն հասցրին բարեսիրտ երկրագործներ և խորամանկ վաճառականներ: Գյուղատնտեսական մշակությունների մեջ աշխատության գլխավոր ծանրությունը բառնում է իր վրա երիտասարդությունը: Ալևոր հորը, հասակն առած եղբորը շատ չեն բանեցնում, խնայում են որպես խնայում են երկրագործական ծերացած

անասուններին: Հասկանալի է, որ դաշտային տափարակ երկրների վրա, ուր հողն արգավանդ է, ուր ջուրն առատ է, ուր բավական տաք է լինում, ուր ձմեռը երկարատև չէ, գյուղատնտեսական պարապմունքներն ավելի բաղադրյալ ձև են ստանում: Այս է պատճառը, որ մեր դաշտաբնակների ձեռքում երկրագործությունն իր բոլոր ճյուղերի մեջ բավական ծաղկած և զարգացած վիճակի է հասել: Գյուղացին մշակում է ընդեղենների և հացահատիկների բոլոր տեսակները, մշակում է զանազան ագարակային բանջարեղեններ և սեխանոցի պտուղներ: Ջրավետ տեղերում բրնձի մշակությունը կատարելագործության է հասցրած: Բայց բամբակի և մետաքսի մշակությունը գյուղական հարստության ամենամեծ մասն է կազմում: Այգեգործությունը նույնպես ծաղկած վիճակի է հասցրած, մրգեղենների ամեն տեսակները հիանալի են. խաղողը որքան ազնվացրած է, այնքան գինին շատ տեղերում դեռ կատարելագործված չէ: Անասնապահությամբ չեն պարապում, որովհետև երկիրը մշակված լինելով, արոտատեղիներ չկան: Պատահում են այնքան անասուններ, որքան պետք է իրանց վարուցանքի և տնտեսության համար:

Այժմ ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ մեր դաշտաբնակ գյուղացիները թե կրթությունով, թե մտավոր զարգացումով և թե նյութական կարողությունով գերազանցում են լեռնաբնակներից, բայց չունեն այս վերջինների ոչ բարքի մաքրությունը, ոչ հոգու ազնվությունը, ոչ մարմնի առողջությունը և ոչ սրտի քաջությունը: Մի սաստիկ բաղձանք հարստանալու և խիստ շուտ հարստանալու թուլացնում է նրանց մեջ բարոյական կողմերը և ամեն ինչ զոհում է ագահության: Նրանք բավական չեն իրանց վիճակով և միշտ բողոքում են, թե սակավ ունեն: Բայց մի փոքր հարստացան թե չէ, թողնում են գյուղը և տեղափոխվում են դեպի քաղաքը: Այնտեղ այլևս չես կարող ճանաչել մեր գյուղացուն: Բայց պետք չէ մոռանալ, որ այս դեպքում մեծ պատճառ է տալիս հողերի անձկությունը: Մեր գյուղերում հողը բնակիչների թվի համեմատ այնքան սահմանափակ է, որ չէ բավականացնում նրանց ընդարձակ գործունեությանը: Շատերն այժմ սկսել են գնել կալվածատեր խաների, բեգերի և վրաց ազնվականների հողերը, որոնք խաղաթղթի և շռայլության մեջ սպառում են իրանց հարստությունը, և կալվածներն անցնում են մի ժամանակ նրանցից ճնշված հայ գյուղացու ձեռքը: Ամեն տեղ նշմարվում է մի տեսակ ձգտում դեպի նյութական հարստություն, որ առհասարակ հայի դարևոր հատկանիշն է եղել:

Ես սկսեցի գյուղացի մարդու երեխայությունից, կվերջացնեմ մի քանի խոսքով նրա ծերության մասին: Երբ հասնում է խորին ծերության, գյուղացի հայրը շատ չէ խառնվում ընտանեկան և տնտեսական գործերի մեջ, նա թողնում է, որ «ջահիլները» անեն, որպես խելքները կտրում է: Երբեմն բարի խրատներ և խորհուրդներ է տալիս, բայց պահանջումներ չէ անում: Այդ հասակում նա հաճախ խոսում է տերտերի հետ, մոտենում է եկեղեցուն և առավոտ ու երեկո ժամից հետ չէ մնում: Տան մեջ նրա վրա նայում են որպես մի հյուրի վրա, որ եթե երկար մնալու լիներ, կարող էր ձանձրացնել: Բայց նա դարձյալ չէ հրաժարվում իր հեղինակությունից, գոնե ազդելով բարոյական կողմից: Գերդաստանի մեջ հարգանք է վայելում, և գյուղի մեջ համարվում է պատկառելի անձնավորություն: Եթե ծերունին փոքր ի շատե կարողության տեր մարդ էր, նա ընդունվում է որպես հասարակության հայր: Երբ նա նստած էր իր տան դռան մոտ «տեր ողորմյա» էր քաշում և սառած անդամները ջերմացնում էր արեգակի ճառագայթներով, գյուղացի կնիկները չեն համարձակվում այն կողմով անց կենալ, որ նրանց չտեսնե ծերունին: Երբ նա նկատում է մանուկներին դրսումը որևիցե անկարգություն անելիս, ում զավակները որ լինեին նրանք, իրան իրավունք է համարում մոտենալ, հանդիմանել և երբեմն ականջներից բռնել ու ձիգ տալ: Փողոցով անցնելիս, նստած երիտասարդները ոտքի են կանգնում նրա առջև: Նրա աջը համբուրվում է,

որպես քահանայի ձեռք. ամեն ոք նրան «ափի» կամ «պապի» է կոչում և ցանկանում է լսել նրա խորհուրդները:

Մեր ալևորներն իսկապես այնքան հիմար են լինում, որպես առհասարակ լինում է շատ ազգերի մեջ ծերացած մարդը: Կյանքի մեջ այնքան տանջվել է նա, այնքան մաքառել է դժվարությունների դեմ, որ նրա մտածությունները դարձել են մի տեսակ ճշմարտություններ, որ հետևանք էին դառն փորձերի: Այս հատկություններն ավելի երևում են այն ալևորների մեջ, որ մնացել են պարսկական տիրապետության ժամանակներից: Ես առիթ եմ ունեցել մեծ բավականությամբ խոսակցել շատ գյուղացի ալևորների հետ, որոնք բոլորովին անգրագետ մարդիկ են եղել: Նրանց հայացքները կյանքի պայմանների վրա այն աստիճան ուղիղ են լինում, որ բոլորովին զարմանք են պատճառում: Մի պարզ առածով, մի խորհրդավոր առակով, մի կարճ նախադասությամբ նրանք այնքան խորին միտք են հայտնում, որ հազիվ թե մի փիլիսոփա կարող էր բացատրել իր բոլոր մթին ֆրազների ուժով: Առողջ դատողություն ահա հատկանիշը մեր գյուղական ծերունիների մտավոր կարողության, իհարկե այն առարկաների վերաբերությամբ, որ ծանոթ էր նրանց:

Համարյա բոլոր գյուղացի հայրերը մեռնում են առանց կտակ թողնելու, իսկ այդ ժառանգներին խռովություն չէ պատճառում: Վաղեմի սովորություններ ընդունված են որպես օրենք. ամեն մեկը ստանում է իր բաժինը:

Բ

ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ95

Կյանքը մեր գավառական քաղաքներում շատ նման է միմյանց, բավական է վերցնել մի քաղաքի երիտասարդությունը, և մյուսների մասին կստանանք համանման տեղեկություն:

Այստեղ ավելի պարզ կերպով աչքի է զարկում այն սթափումը, որ նշմարեցինք գյուղերում: Ամեն ինչ մի անհայտ խթանով ձգտում է դեպի նորը, դեպի ավելի վայելուչը: Տարակույս չկա, որ ամեն մի փոփոխություն կյանքի մեջ, որ ինքնուրույնաբար չէ ծագում նույնիսկ կյանքի փոքր առ փոքր և հաջորդաբար քաղաքակրթվելուց, այլ միանգամով ընդունում է ամեն ինչ դրսից և օրինակից — մի այսպիսի կապկությունը շատ անգամ կարող է ձգել և ծուռ ճանապարհի վրա: Այդ դեպքում քաղաքների վիճակի մեջ մեծ դեր է խաղում Թիֆլիսը:

Միայն մի քանի գավառական քաղաքներ ունեն արքունի գիմնազիաներ, մյուսները պրոգիմնազիաներ, իսկ մեծ մասը տարրական միջնակարգ դպրոցներ: Բացի հիշյալներից, համարյա բոլոր քաղաքներում հայերն ունեն իրանց ազգային կամ թեմական կամ ծխական դպրոցները: Վերջինները լցված են լուսավորչական հայերով միայն, օտարազգիներ, կաթոլիկ կամ բողոքական հայեր չեն ընդունվում: Արքունական դպրոցների մեջ նույնպես հայ աշակերտների թիվը մեծամասնություն է կազմում, կարելի է մոտավորապես ասել, որ 10 ուսանողից 9-ը հայ է: Բայց պետք է գիտենալ, որ ռուսական Հայաստանի քաղաքներից շատերի մեջ, որպես են՝ Հին-Նախիջևանը, Օրդուբադը, Շուշին, Գանձակ, Շամախի, Նուխի, Բաքու, Դերբենդ, մահմեդականները, եթե մեծամասնություն չեն կազմում, գոնե թվով հայերից շատ պակաս չեն, այսուամենայնիվ նրանց զավակները դպրոցների մեջ ամենաչնչին տեղն են բռնում: Կրոնական մոլեռանդությունն առաջնակարգ դեր է խաղում այստեղ: Զարմանալին այն չէ, որ

դպրոցները լցված են ըստ մեծի մասին հայ աշակերտներով, այլ այն, թե որպես այդ ողորմելի հիմնարկություններից դուրս են գալիս նշանավոր մարդիկ, որ սովորել էին միայն ռուսերեն գրել, կարդալ և սխալներով խոսել: Ես ճանաչում եմ նահանգական դատարանի նախագահ, հաշտարար դատավորներ, նոտարիուսներ, և այլ բարձր պաշտոնավարներ, որոնք բացի գավառական միջնակարգ դպրոցներից, մի այլ տեղ չեն սովորել: Հասկանալի է, որ դրանք իրանց առաջադիմությունով պարտական են ոչ թե դպրոցներին, այլ իրանց սեփական աշխատությանը, որ սկսելով ստոր ծառայություններից, և գործնականապես վարժվելով, զարգանալով, վերջապես ծերության հասակում հասել են բարձր պաշտոնների:

Դժվար է որոշել, թե ո՛ր դասակարգի մանուկները հաճախում են արքունական և ո՛րը բուն ազգային դպրոցները, բայց այսքանը հայտնի է, որ արքունական դպրոցները մտնում են գլխավորապես որդիները մանր աստիճանավորների, որոնց ծնողները միջոց չունեին նրանց Թիֆլիս ուղարկելու, որ պահանջում է մեծ ծախսեր: Իսկ մեր թեմական և ծխական դպրոցները մտնում են որդիները վաճառականների և արհեստավորների, որոնք շատ պետք ունեն ռուսաց լեզվի մեջ, և կամենում են շարունակել իրանց հորերի պարապմունքները: Բայց լինում են և այնպիսիները, որոնց թիվը փոքր չէ, որոնք ազգային վարժարաններում պատրաստվելով, մտնում են արքունական դպրոցները:

Բոլոր աշակերտները բնակվում են իրանց ծնողների հետ և բացի հոր տնից և ուսումնարանից մի ուրիշ տեղ չեն ճանաչում, շատ-շատ կարելի է տեսնել նրանց հասարակաց այգում, խումբով նստած իշոտիքի վրա, անշարժ նայում են զբոսնողներին: Մինչև անգամ մերձակա գյուղերից եկած աշակերտները չեն վարձում առանձին սենյակներ բնակության համար, այլ կենում են մի բարեկամի կամ ծանոթի ընտանիքի մեջ: Ծնողները վճարում են, գյուղից ուղարկելով յուղ, պանիր, ալյուր և այլն: Շատ գյուղացի աշակերտներ, որոնց ծնողները բոլորովին աղքատ են, վճարում են իրանց ծառայությամբ: Դա մի զարմանալի միջոց է ուսում առնելու, որով հայտնվում է այն սաստիկ ծարավը, որ քաշում է մեր մանուկներին դեպի դպրոցը: Գյուղից եկած աշակերտը մտնում է մի ընտանիքի մեջ որպես ծառա, առավոտյան վաղ վեր է կենում, տնային գործերը կատարում է, հետո գնում է վարժատուն, այնտեղ մնում է մինչև ճաշ, և վերադառնալով, կրկին շարունակում է իր տնային ծառայությունները. ե՞րբ է պատրաստում նա իր դասերը — դա մի հրաշք է, միայն գոհ է, որ նրան տալիս են մի կտոր հաց, հագցնում են տան հնոտիքներով, թեև պատահած ժամանակը սաստիկ ծեծում են, եթե գտնում են որևիցե զանցառություն իր պարտավորությունների մեջ: Այսպես է սկսում գյուղացի աղքատ ուսանողը, և պատերազմելով ահագին դժվարությունների հետ, հասնում է մինչև համալսարան:

Գավառներում ծնողները սաստիկ խիստ են դեպի ուսանող աշակերտը, նրան պահում են զգույշ հսկողության ներքո, որպես մի աղջիկ, և դրսումը կորցրած ամեն մի ավելորդ րոպեի համար հաշիվ են պահանջում: Միջոց ունեցող հայրերը որդուն առանց սպասավորի դպրոց չեն ուղարկում, և նա երեխայությունից սովորում է այն բանին, որ միշտ մեկը պետք է առաջնորդեր նրան կյանքի մեջ: Այսպես, բարոյականության հետ պահպանվում է և աշակերտի անծանոթությունն աշխարհի հետ: Ամենահարուստ աղայի որդին գրպանում չունի մի կոպեկ ծախսելու համար, և այդ, հոր կարծիքով, կպահեր նրան շռայլությունից, բայց որդին երբեմն խարջելու փող է գտնում... Ո՞րտեղից. աստված գիտե...

Գավառական քաղաքներում նշմարվում է նույնը, ինչ որ տեսանք գյուղերում, այսինքն, թե մանուկների և թե ծնողների մեջ մի սաստիկ բաղձանք դեպի բարձրը և դեպի ավելի կատարյալը: Ավարտելով տեղային տարրական դպրոցում, աշակերտն աշխատում է դիմել Թիֆլիս, ինչ հնարքով և լիներ, մտնել այնտեղի գիմնազիաներից մեկի մեջ, և հետո Մոսկվայում կամ Պետերբուրգում համալսարանական բարձր ուսում ստանալ: Բայց ոչ բոլոր ծնողներն ունեն այնքան նյութական միջոցներ, որ կարողանային հոգալ որդու ծախսերը. այն ժամանակ ապրուստի հոգսն ընկնում է որդու վրա: Ես ծանոթ եմ եղել Թիֆլիսում մի քանի գավառացի աղքատ գիմնազիստների հետ, որոնց աշխատությունները և անձնազրկությունը կատարյալ հերոսության են հասնում: Բնակվում են մի քանի հոգի միասին մի խոնավ և նեղ սենյակում, առանց սպասավորի, կերակրվում են օրը մի անգամ ամենաէժանագին հյուրանոցում, շատ անգամ ամբողջ օրեր անց են կացնում մի կտոր երշիկ ուտելով. բայց դարձյալ միշտ կտեսնեք նրանց ուրախ և գոհունակ դեմքով: Գիմնազիայից տուն դառնալով, նրանք շտապով ճաշում են, հետո տարածվում են քաղաքի մեջ, ընտանիքներում կամ մասնավոր դպրոցներում դասեր տալու: Շատ անգամ նրանց աշակերտները մեկը մյուսից կես վերստ կամ ավելի հեռավորության վրա են գտնվում, բայց այդ հոգ չէ, միայն թե դասեր լինեին: Ամբողջ ճաշից հետո պտտելով քաղաքի մեկ ծայրից մինչև մյուսը, վերադառնում են տուն ուշ-գիշերային պահուն, բոլորովին ուժաթափ: Մի կամ երկու գավաթ թեյը սև հացով կազդուրում է նրանց, այնուհետև սկսում են պատրաստել իրանց սեփական դասերը: Ամառային արձակուրդները մեծ հունձք են ընծայում գավառացի աղքատ գիմնազիստներին: Նրանք պատրաստում են զանազան դպրոցների այս և այն դասատունը մտնելու համար աշակերտներ և փող են ստանում: Այսպես մի կողմից իրանց ապրուստը հայթայթելով, մի կողմից իրանք սովորելով, մյուս կողմից ուրիշներին սոսովորեցնելով, աղքատ գիմնազիստները շարունակում են իրանց ուսումը: Միևնույն ժամանակ նրանք չեն զրկում իրանց մի քանի բավականություններից, որպես են՝ երբեմն թատրոն գնալ, տեսնել մի լավ պիեսա, լսել մի նշանավոր երաժշտի, հասարակաց գրադարանից գիրք վեր առնել, կամ ընկերությամբ վճարելով, ստանալ մի լրագիր, ամսագիր և այլն: Լինում են և այնպիսի երախտավորներ, որ իրանց վաստակած փողի ավելորդով օգնում են ընկերներին, կամ ուղարկում են իրանց չքավոր ծնողներին, որոնց թողել էին հայրենիքում: Հայտնի բան է, որ միջոց ունեցող գիմնազիստները, որոնք ստանում են ծնողներից ամսական 50-60 ռուբլի, բոլորովին տարբեր պայմանների մեջ են սովորում: Լավ կահավորված սենյակ, լավ ճաշ, զանազան տեսակ զվարճությունները և զբոսանքները նրանցից շատ ժամանակ են խլում, և այս պատճառով նրանք լինում են ավելի թույլ ուսանողներ, քան թե իրանց աղքատ հայրենակիցները:

Ես դառնում եմ դեպի այն աշակերտները, որոնք ուսանելու համար Թիֆլիս կամ ուրիշ քաղաքներ չեն գնում, այլ ավարտելով գավառական միջնակարգ դպրոցներում, մնում են այնտեղ և գործում են իրանց հայրենիքում:

Մեր ժամանակից 20-30 տարի առաջ, և կարելի է ասել այն օրից, երբ ռուսները տիրապետեցին Կովկասը, հայ երիտասարդության առջև բացվեցավ մի ընդարձակ ասպարեզ: Նոր տիրապետողներն անծանոթ լինելով երկրին և տեղային պայմաններին, և որ ավելի կարևորն է, իրանցից պատրաստի մարդիկ չունենալով, որ գիտենային զանազան ցեղերի լեզուները, կարոտ էին տեղային գործիչների՝ նոր կառավարության բոլոր հիմնարկությունների մեջ: Հայերի մեջ գտան ընդունակ գործիչներ: Փոքր ի շատե ռուսերեն խոսող երիտասարդը, փոքր ի շատե ռուսերեն գրել-կարդալ իմացողը ստացավ տեղ, պաշտոն և ծառայություն: Դատարանները, պոլիցիաները, գանձատները, պոստերը և մաքսատները լցվեցան հայերով: Ժամանակի սաստիկ

պահանջը խտրություն չէր դնում ոչ անձերի և ոչ ընդունակությունների մեջ, բավական էր, որ գործը «յոլա էին տանում»: Այսպես շատերը հարստացան, շատերը բարձր աստիճանի հասան:

Բայց հետզհետե պահանջը պակսելով, կառավարության հիմնարկություններն ավելի կանոնավոր ձև ստանալով, ծառայել ցանկացողներից պահանջվեցավ մի որոշ չափով գիտություն: Այժմ կարելի է հասկանալ, թե գավառական դպրոցներից դուրս բերած ողորմելի գիտության համեմատ ստացած պաշտոնն ինչ կլինի: Համարյա բոլոր ավարտողները սկսում են գրագրությունից կամ ստոր պաշտոններից: Սարսափելի բան է ամբողջ կյանքում, թեքված լինել գրասեղանի վրա, գրել և միշտ գրել: Մարդը դառնում է կատարյալ մեքենա, երբ աշխատում է ձեռքը միայն, իսկ գլուխը մնում է անգործ: Այստեղից հասկանալի է այն իդիոտության հասած բթամտությունը մեր ծառայողների, որ իսկույն աչքի է զարկում, երբ նրանց հետ խոսում ես: Մշտապես թեքված լինելով գրասեղանի վրա, նրա իրանը նույնպես ծալված դիրք է ստանում — այդ ներգործությունն անցնում է սրտի, հոգու և ամբողջ բնավորության վրա: Նրա մեջ ուղիղ ոչինչ չէ մնում: Սաստիկ դյուրաթեք է լինում նա. ամեն հողմից շարժվում է և ամեն ճնշման ներքո խոնարհվում է: Այդ հատկությունները նպաստում են նրա առաջադիմությանը, և քիչ է պատահում, որ ծերության հասակում դառնում է ստոլնաչալնիկի օգնական, կամ մի ավելի բարձր պաշտոն է ձեռք գցում:

Դատաստանական բարենորոգումներից հետո՝ ռուսերեն խոսել և գրել-կարդալ իմացող երիտասարդների համար բացվեցավ մի նոր ասպարեզ ևս, ավելի ազատ և ավելի շահավետ: Բոլորը վարակվեցան փաստաբանության ախտով և սկսեցին սերտել օրենքների ստատուտներ: Շատերն առանց ամենափոքր տեղեկություն ունենալու իրավաբանությունից, ընդունում էին մեծ-մեծ գործեր: Դրանք ավելի թարգմաններ էին իրանց հավատարմատարների կողմից, քան թե փաստաբաններ: Ժողովուրդը չգիտեր դատարանի լեզուն, ստիպված էր խոսող վարձել: Բայց այս տեսակ անկիրթ, անուս փաստաբանների հաջողությունը մի քանի տարի միայն տևեց, երբ սկսեցին նրանցից պահանջել մի որոշ չափով գիտություն և վկայական: Մեծ մասը զրկվեցավ իր պարապմունքից և ասպարեզը մնաց բարձր ուսում ստացածներին:

Գավառական դպրոցներում ավարտող երիտասարդներից ոչ բոլորը մտնում են արքունական ծառայությունների մեջ: Ստոր պաշտոնով, չնչին ռոճիկ ստանալով, դժվար է ամբողջ ընտանիք պահել: Նրանք տեսնում են, որ վաղեմի ժամանակների շահերը չեն մնացել, և ինչպես ասում են՝ «խերը դուրս է եկել»: Իսկ զինվորական ծառայության մեջ մտնողները բոլորովին աննշան թիվ են կազմում: Շատերը սկսում են վաճառականություն անել, ձեռք են զարկում կապալների, կամ ազգային դպրոցներում վարժապետություն են անում: Սակավ է և այսպիսիների թիվը, որ քահանա դառնային, կամ մտնեին մի վանքի մեջ վարդապետ լինելու համար: Առհասարակ պետք է ասել, որ գավառական դպրոցների պտուղները խիստ փոքր առաջադիմություն են գործում կյանքի մեջ: Այժմ օրըստօրե սահմանափակվում է այն բախտավորների ասպարեզը, որոնք շատ փոքր գիտությամբ, կամ ոչինչ գիտություն չունենալով, կարողանում էին առաջ գնալ: Ես չեմ խոսում մի քանի անհատների մասին, որոնք ինքնակրթությամբ և բնական խելքով իրանց համար ճանապարհ են բաց անում առաջ գնալու:

Այժմ խոսենք գավառացի ուսանողների մասին, որոնք դիմում են Մոսկվա, Պետերբուրգ, արտասահման, և համալսարանական բարձր ուսում ստանալով, վերադառնում են դեպի իրանց հայրենիքը:

Գավառացի ուսանողները գլխավորապես ավարտում են իրավաբանական և բժշկական ֆակուլտետներում. երկու մասնագիտություններ, որոնց մասին այժմ մեծ պահանջ կա: Վերադառնալով իրանց հայրենիքը, փոքրիկ քաղաքի տժգույն և տխուր կյանքը կարծես շուտով ձանձրացնում է նրանց. մի քանի ամիսներ որպես հյուր մնում են ծնողների մոտ, հետո գնում են Թիֆլիս, ուր կյանքն ավելի վայելուչ պայմանների մեջ է դրված, ուր ասպարեզը լայն է, ուր վերջապես կարող են մի հարուստ աղջկա հետ պսակվել: Կարծես նրանք այնքան մեծ և խոշոր մարդիկ լինեին, որ փոքրիկ քաղաքներում չեն զետեղվում: Խիստ սակավներին միայն պատահում է մնալ գավառներում, բայց նրանք ևս իրանց կնիկները բերում են Թիֆլիսից, հայրենիքում իրանց զույգը չեն գտնում: Իրավաբանները կամ պարապում են փաստաբանությունով, կամ նահանգական դատարանի անդամի պաշտոն են վարում, կամ բաց են անում նոտարիուսի կանտորա և կամ հաշտարար դատավոր են դառնում որևիցե փոքրիկ քաղաքում: Բժիշկները չեն պարապում ազատ պրակտիկայով, այլ արքունական պաշտոնի մեջ են վարում իրանց ծառայությունը:

Բայց ինչ որ ավելի աչքի է զարկում, այն է, որ այդ բարձր ուսում ստացած երիտասարդները գավառներում շուտով ենթարկվում են շրջանին, այն աստիճան փոխում են իրանց գույնը, որ չես կարող ճանաչել, թե մի ժամանակ դրանք ուսանողներ են եղել: Ես մի քանիսներին միայն ճանաչում եմ, որոնք իսկապես չեն կորցրել իրանց արժանավորությունները, գործում են, աշխատում են, և ցույց են տալիս կենդանության նշույլներ: Բայց մեծ մասն այն աստիճան վայրենացել և բթամտացել են, որ կարծես թե, ապրում են մի առանձնացած կղզու մեջ, որը բոլորովին կտրված էր ուսումնական աշխարհից: Ոչինչ չեն կարդում, ոչ մի ժամանակակից հարցով չեն հետաքրքրվում, ուտում են, խմում են, քնում են, հաստանում են, և պատահած ժամանակ արհամարհանքով ժպտում են, երբ խոսում ես նրանց հետ մի ազգային կամ հասարակական խնդրի վրա, կարծես, կամենալով ասել, թե «մենք ամեն բան փորձեցինք, այստեղ ոչինչ չէ կարելի շինել»: Մեր դպրոցները, մեր եկեղեցին, մեր նոր լեզուն, մեր լրագրությունը, մեր նոր ծաղկող գրականությունն այն աստիճան բարկացնում են նրանց, որ մինչև անգամ ասել են տալիս, թե «խենթացել եք, ո՞ւմ համար եք աշխատում, ո՞ւմ համար եք գրում, եթե մեզ համար է, մենք ամեն բան գիտենք, իսկ եթե ամբոխի համար է, նա չէ կարդում»: Անցնում են տարիներ, բարձր ուսում ստացած երիտասարդն ալևորվում է, պառավում է, բայց դարձյալ նա իրան երևակայում է նոր մտքի, նոր գաղափարների ներկայացուցիչ, չնայելով, որ նրա շուրջը ամեն ինչ փոխվել էր, իսկ ինքն անշարժ, անփոփոխ մնացել էր իր տեղում, առաջադիմության մի քայլ անգամ չանելով:

Կհաղորդեմ մի քանի գծեր առհասարակ գավառական երիտասարդության կյանքից:

Հասարակական կյանքը գավառական քաղաքներում, եթե չասեմ բոլորովին քարացած է, բայց և չէ արտահայտում այն կենդանությունը, որ կարելի է տեսնել փոքր ի շատե զարգացած հասարակության մեջ: Գավառները դեռ չեն թոթափել իրանցից հին պարսկական փոշին, ասիականությունը դեռ տիրում է իր բոլոր այլանդակ ձևերի մեջ: Ամեն մարդ իր տխրությունը և իր զվարճություններն անց է կացնում իր տան չորս պատերի մեջ: Նա իր զգացմունքները չէ բաժանում հասարակության հետ: Ամեն մարդ իր շահերի համար է աշխատում, իսկ հասարակաց շահերի վրա չէ մտածում: Այստեղից ինքնըստինքյան առաջ է գալիս անհատների առանձնությունը, և մի ընդհանուր կապ չէ ամբողջացնում նրանց այն միության մեջ, որ կոչվում է

հասարակական կյանք: Այս բանին փոքր արգելք չէ լինում և այն, որ հասարակությունը կազմված է տարբեր ցեղերից, որոնք բոլորովին բաժանված են միմյանցից թե լեզվով, թե կրոնով, թե սովորություններով և թե իրանց շահերով:
Երիտասարդությունն անց է կացնում իր օրերը կատարյալ դատարկության մեջ, եթե նա իր գործերով զբաղված չէր, ուրիշ մի զվարճություն չկա, որ պարապ ժամանակում զբաղեցներ նրան: Մի քանի քաղաքներում վերջին տարիներում միայն հայտնվեցան հասարակաց պարտեզներ, ուր ծառերը դեռ ստվեր չեն ձգում, և ճեմելիքները ծածկված են խոտերով: Խիստ սակավ երեկոներ կարելի է տեսնել այնտեղ մի ծառայող ռուս զբոսնում է իր կնոջ հետ. տեղացի կնիկները տան մեջ փակված են, նրանց դուրս չեն թողնում: Վաճառական և արհեստավոր մարդիկ չեք տեսնի այդ պարտեզներում, նրանք ամբողջ օրը զբաղված են իրանց գործերով, երեկոյան խանութները կկողպեն, կգնան-կմտնեն իրանց տունը, դռները կփակեն: Ժողովրդի այդ դասերն առողջության վրա չեն մտածում: Պարտեզներում կարելի է տեսնել երբեմն մի քանի ծառայողներ, և մանր աստիճանավորներ միայն, և երբեմն դպրոցների վարդապետներին, երբ մանավանդ ածվում էր զինվորական մուզիկա:

Կաֆեներ և հյուրանոցներ կամ բոլորովին չկան գավառական քաղաքներում, կամ եթե պատահում են այսպիսիները, նրանք ծառայում են անցուդարձ անող օտարականների համար միայն, երբ ցանկանում էին բավական թանկ գնով մի փոքր ի շատե մաքուր տեղ գտնել օթևանելու: Ասիական հին քարվանսարաները դեռ չեն կորցրել իրանց նշանակությունը. նրանք ծառայում են և՛ որպես մթերանոց ապրանքների, և՛ որպես հյուրանոց նույն ապրանքները կրող անասունների և վաճառականների: Վերջին ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ այն քաղաքներում, որ ավելի մոտ էին կռվի դաշտին, որպես են՝ Երևանը, Ալեքսանդրապոլը, հայտնվեցան բազմաթիվ հյուրանոցներ, որոնք անմիջապես փակվեցան պատերազմը վերջանալուց հետո: Կաֆեն և հյուրանոցը դեռ ժողովրդի պահանջ չեն դարձել գավառներում. բնիկներից ոչ ոք այնտեղ չէ մտնում, չէ ճաշում. ամեն մարդ ունի իր խոհանոցը. իսկ մի քանի ծառայող ռուսներով հյուրանոց պահպանել անկարելի է: Պետք է ասած, որ նրանք էլ ենթարկվում են տեղային սովորություններին: Եվ այսպես, հիշյալ հիմնարկությունները կամ գոյություն չունեն, կամ եթե գտնվում են, երիտասարդությունը նրանց մեջ չէ խմբվում: Միայն Ալեքսանդրապոլում կարելի է տեսնել մի տեսակ կաֆեներ տաճկական ձևով, ուր կարելի է նարգիլե ծխել և փոքրիկ ֆինջաններով դառն սուրճ խմել: Այնտեղ հայտնվում է երբեմն մի թափառական երգիչ, ածում է թամբուրայի վրա և երգում է: Դա տաճկական սրճանոց է, որ բերել էին իրանց հետ այդ քաղաքի գաղթական բնակիչները Թուրքիայի Հայաստանից: Ուրիշ հիմնարկություններ ես չեմ ճանաչում, ուր կարելի լիներ հավաքվել, խոսակցել և ժամանակ անցկացնել, բացի գինետներից: Այդ անբարոյականացնող հիմնարկությունները մեծ դեր են խաղում գավառացիների կյանքի մեջ:

Վերջին տարիներում միայն մի քանի քաղաքներում հիմնվեցան կլուբներ, որոնք միացնում են իրանց մեջ և հյուրանոց, ուր կարելի է կերակուր գտնել, եթե մի ժամ առաջ կպատվիրեիր պատրաստել: Կլուբները դարձյալ բնիկների պահանջներից առաջ չեն եկել, նրանց հիմնողները կամ ինիսիատիվ տվողները եղել են ռուս և օտարազգի ծառայողները, որոնց պետք էր մի կենտրոն հավաքվելու համար: Բայց որովհետև միայն փոքրաթիվ ռուսներով կլուբները պահպանվել կարող չէին, այս պատճառով և հայ ծառայողներն իրանց ռուս մեծավորների «խաթրը չկոտրելու համար», հարկադրված անդամ են գրվել: Թե այսպես և թե այնպես, կլուբները, իրանց որոշյալ պայմանների պատճառով, հասարակաց հիմնարկություն չէ կարելի համարել, որովհետև նրանք մատչելի չեն այս և այն վիճակի մեջ գտնվող երիտասարդներին, եթե

անդամակցություն ունենալու միջոցներ չունեին: Այս բոլորից կարելի է եզրակացնել, թե ինչ տեսակ հասարակություն է հավաքվում կլուբներում — միայն զինվորական և քաղաքական ծառայողներ, անգործ ազնվականներ, երբեմն վարժապետներ, բայց ոչ երբեք մի վաճառական կամ արհեստավոր մարդ: Այնտեղ հավաքվում են միմիայն թուղթ և բիլիարդ խաղալու համար: Թեև մի առանձին սենյակում ձևի համար գրասեղանի վրա ածած են մի քանի լրագրներ, բայց նրանց ոչ ոք չէ նայում: Թղթախաղը որպես ժանտախտ տարածված է գավառներում, մանավանդ այն հասարակության մեջ, որ համարվում է ընտրյալ, բարձր հասարակություն: Եվ այդ շատ բնական է, քանի որ ուրիշ զբաղմունք չկա. պետք է մի բանով սպանել ժամանակը: Բայց մեծ մասը ընտրել է թղթախաղը որպես ապրուստի միջոց: Կլուբներում շատ անգամ ամբողջ գիշերները լուսացնում են խաղալով: Շատ անգամ խաղում են առանց գրպանում մի կոպեկ փող ունենալու — պարտքով միայն: Ամսական 15 ռուբլի ստացողը մեկ գիշերվա մեջ տանել է տալիս մի քանի հարյուրներ: Ո՞րտեղից պետք է վճարե: Աստված գիտե: Կլուբներում երբեմն լինում են պարահանդեսներ, ուր պարում են գլխավորապես ռուս կամ օտարազգի աստիճանավորների կանայքը, որոնք այնքան սակավ են թվով, որ հազիվ 10 կավալերին հասնում է մի դամա:

Գավառներում թատրոններ չկան. շատ-շատ ամեն տարի լինում է սիրողների մի կամ երկու ներկայացում բարեգործական նպատակով: Տոմսակները զոռով են ծախվում:

Հասարակաց գրադարան կամ ընթերցարաններ չկան: Ինձ պատահել է տեսնել մի քանի քաղաքներում բուն հայոց ընթերցարաններ, բայց երբեք չեմ տեսել, որ մի մարդ այնտեղ նստած կարդալիս լիներ: Եվ ի՞նչպես կարելի է այդ ողորմելի հիմնարկություններն ընթերցարաններ կոչել, ուր բացի մի քանի հնացած գրքերից, բացի երկու-երեք լրագրից կարդալու համար ուրիշ բան չես գտնի: Գրավաճառանոց ոչ մի քաղաքում չկա, եթե հարկավոր էր մի գիրք, պետք է բերել տալ Թիֆլիսից:

Կինը, որպես գյուղերում, այնպես էլ գավառական քաղաքներում բոլորովին աննշան դեր է խաղում երիտասարդների կյանքի մեջ: Կարելի է կարճապես ասել, որ նրանք բացի իրանց մայրերից և քույրերից ուրիշ կնոջ երես չեն տեսնում: Եղբայրը եղբոր կնոջ հետ խոսակցելու իրավունք չունի: Այստեղից հասկանալի է, որ օտար ընտանիքների մեջ մտնելիս, երիտասարդները միայն կարող են տղամարդերի հետ տեսնվել: Հարեմական դրությունը դեռ տիրում է ընտանիքի մեջ: Թողյալ այդ, երիտասարդները մուտք չունեն օտար ընտանիքների մեջ, եթե մերձավոր ազգական չլինեին: Գավառներում մի բարեկամի կամ ծանոթի տուն կարող ես մտնել այն ժամանակ միայն, երբ քեզ հյուր են կանչում: Գործի համար կարելի է տեսնվել փողոցում կամ բազարում, ուր կարող ես ուզած մարդիդ միշտ գտնել: Եթե մի երիտասարդ սկսում է հաճախել որևիցե տուն, իսկույն աչքի է զարկում. իսկույն կասկածանքով են նայում՝ «այստեղ մի բան կա», մտածում է ամեն մարդ: Չամուսնացած երիտասարդը վարում է կատարյալ ամուրի կյանք: Գավառներում բացարձակ ախտեր չկան: Խիստ սակավ է այն կնիկների թիվը, որ թեթև վարքի տեր լինեին: Մնում են «համբերատար տները», ուր չես գտնի երկու կամ երեք կին ամբողջ քաղաքի համար: Այստեղ մտնում է երիտասարդը մեծ երկյուղով, ամաչում է ոչ միայն ծնողներից, այլև մինչև անգամ իր մտերիմ ընկերներից: Հասարակությունը խիստ սուր աչքով է նայում դեպի այս տեսակ մոլությունները: Եթե պատահում է մի կին, որ փոքր ի շատե շեղված լիներ բարոյական ճանապարհից, անպատճառ նա եկած պիտի լիներ Թիֆլիսից: Այսպիսիները լինում են ըստ մեծի մասին եկվոր ռուս ծառայողների աղախինները, որ չեն ցանկանում հետևել տերերին՝ նրանց վերադարձի ժամանակ: Տեղային հայ կնիկները չեն մտնում հասարակաց

տները. եթե պատահում է մեկին մեղանչել, այդ անում է նա ծածկաբար: Իսկ մահմեդական կնիկներին միշտ սպասում է մահ իրանց հավատակիցների կողմից, երբ ոչ մահմեդականների հետ հարաբերություն են ունենում: Կրոնական ֆանատիզմը մեծ վիհ է ձգել հաղորդակցությունների մեջ:

Վերջացնում եմ գավառացիների մասին, ձգելով մի թեթև հայացք նրանց հասարակական, ազգային և կրոնական հատկանիշների վրա:

Առհասարակ պետք է ասել, որ գավառներում դեռ նոր է սկսվել նոր սերունդի մաքառումը հնի դեմ: Հաջողությունը նորերի կողմն է. հները հետզհետե կորցնում են իրանց բռնած դիրքերը, որոնց վրա դարերով ամրացած, իշխում էին: Ժամանակը, կյանքի այժմյան պայմանները, որոնց մեջ անընդունակ են հները, և մտավոր զարգացումը նպաստում են նոր սերնդի հաղթությանը: Ոչ միայն ապագան դրանց է պատկանում, այլև ձեռք են ձգել և ներկայի մի մասը: Առաջ որդին հորից խորհուրդներ էր հարցնում, այժմ հայրը ստիպված է որդու հետ մասլահաթներ անել: Գործը, իրավ է, դանդաղ է ընթանում, բայց հաջողությունը մեծ ապագա է խոստանում:

Երիտասարդությունն այժմ աշխատում է իր տիրապետության ներքո առնել հասարակաց առաջադիմության երկու գլխավոր գործիչները՝ ընտանիքը և դպրոցը: Ընտանիքի մեջ նա ջանք է անում վերանորոգություններ մտցնել, իսկ դպրոցի հոգաբարձությունն իր ձեռքն առնել: Այդ անում է նա գուցե առանց նախատեսության, առանց սկզբից խորհած նպատակների, և միայն դրդվելով իր հասակին հատուկ զգացմունքներից, բայց հետևանքը բարի է: Ընտանիքի վերանորոգությունը սկսվում է կնոջ դրությունից. նոր պսակված երիտասարդն աշխատում է իր ամուսնին փոքր ի շատե ազատ վիճակի մեջ դնել. փոխում է նրա հագուստի հին ձևերը, ցանկանում է, որ նրա հետ վարվեին որպես մարդու հետ, և պատահած ժամանակ նրան չէ թաքցնում իր բարեկամներից: Օրինակները սակավ են, բայց այդ սակավ օրինակները բազմաթիվ հետևողներ են գտնում: Նույնը անում է երիտասարդը և իր քույրերի վերաբերությամբ: Երբեմն պատահում են ընդդիմադրություններ, ալևոր ծնողները հակառակում են, և երիտասարդը ստիպված է լինում թողնել իր հայրենական տունը և առանձին բնակվել:

Հասարակական գործերում բացի դպրոցից, երիտասարդությունը մի ուրիշ հող չունի: Բայց պետք է նկատել, որպես ընտանիքի մեջ դեռևս իր հեղինակությունը չի կորցրել ծերունի հայրը, այնպես էլ հասարակական գործերում դեռևս մեծ նշանակություն ունի աղան և աղայությունը: Դպրոցների հոգաբարձությունից խիստ դժվար է լինում հեռացնել այդ հիմար, տգետ և բոլորովին անգրագետ փառասերներին, որոնք բացի վնասից և խռովություններից, մի այլ օգուտ չեն բերում: Բայց երիտասարդությունը փոքր առ փոքր հաղթող է հանդիսանում և իր ձեռքն է ձգում դպրոցները:

Խոսելով դպրոցների հոգաբարձության վրա, ես չեմ կարող չհիշել վարժապետներին, որոնք ներկայացնում են գավառական քաղաքների մտավոր զորության գլխավոր մասը: Ամեն տեղ դպրոցների սաստիկ բազմացնելու և նոր դասատներ բացվելու համեմատ, պատրաստի վարժապետների թիվը շատ փոքր լինելով, յուրաքանչյուր բախտախնդիր, յուրաքանչյուր անուս տիրացուն մուտք է գտնում գավառական դպրոցներում: Թիֆլիսում անգործ թափառող անաջողակները վազում են դեպի գավառները և իրանց ձեռքն են առնում կրթության գործը: Հայտնի է, որ մարդիկ, որոնք իրանց գիտությամբ չէին կարող ասպարեզ բաց անել, միշտ դիմում

են խարդախ և անազնիվ միջոցների: Դրանով կարելի է բացատրել, թե ինչու ինտրիգան և խռովությունները միշտ անպակաս են լինում գավառական դպրոցներից: Այստեղից հասկանալի է, թե ինչ բարոյական ազդեցություն կարող էր ունենալ վարժապետն իր աշակերտների վրա, որոնք ամեն օր լսում են նրա մասին շատ գայթակղական խոսքեր, նկատում են նրա մոլի վարքը, ականատես են լինում նրա կռիվներին իր ընկերների հետ: Վարժապետի բարոյականությունն ազդում է նույնիսկ ժողովրդի վրա, որ քննում է նրա յուրաքանչյուր քայլը, և որի վարմունքը չէր կարող անհայտ մնալ փոքրիկ քաղաքում, ուր բամբասանքը հասարակաց խոսակցության գլխավոր նյութն է կազմում:

Մի քանի խոսք գավառների մտավորապես զարգացած երիտասարդության մասին, որոնք ներկայացնում են, եթե այսպես կարելի է կոչել, գավառների ինտելիգենցիան: Բարձր ուսում ստացած համալսարանական երիտասարդությունը, որպես նկատեցի այս գլխի մեջ, իրան հեռու է պահում ազգային գործերից, նա ապրում է իր համար, հասարակությունը չէ հետաքրքրում նրան: Նրանք անպատվություն են համարում թղթակցել որևիցե հայոց լրագրին (պետք է խոստովանել, որ շնորհք էլ չունեն), աշխատակցել մի ամսագրի, կամ հրատարակել մի փոքրիկ գրքույկ: Ուսումը նրանց ոչինչ չէ արդյունաբերում: Բացառությունները խիստ մասնավոր են: Փոքր ի շատե կենդանություն երևում է ոչ մի բարձր դպրոցում չավարտած, ինքնուս երիտասարդների մեջ. դրանք են, որ ամեն բանի վրա գրում են, ամեն բանի վրա դատում են, շատ անգամ ծուռ և սխալ կերպով, բայց գրում են, քանի որ ուրիշ լավը չկա: Դրանք գործում են, որքան կարող է գործել մի մարդ, որ բնական խելք և սաստիկ եռանդ ունի, բայց մի նշանավոր բան արդյունաբերելու համար պակասում է նրան հիմնավոր գիտությունը:

Կրոնական զգացմունք ավելի վառ է պահված գավառներում: Երիտասարդությունը թեև չէ համակրում եկեղեցականին, բայց սիրում է իր եկեղեցին: Մնահավատությունը երիտասարդների մեջ կորցրել է իր նշանակությունը, նախապաշարմունքները չեն կաշկանդում նրան: Շատերի մեջ հայտնվում է բողոք դեպի եկեղեցական այս և այն ծիսապաշտությունը: Բայց դարձյալ նրանք հաճախում են հանդեսներին, որովհետև կարծում են, թե այդ բոլորը դեռևս հարկավոր են անզարգացած ժողովուրդն իր եկեղեցու հետ կապված և հայության մեջ հաստատուն պահելու համար: Ազգայնության գաղափարն ավելի զարգացած է գավառական երիտասարդության մեջ. նա հասնում է մինչև ազգասիրական մոլեռանդության: Բացի մի քանի սարսաղ ծառայողներից, բացի մի քանի մանր աստիճանավորներից, չեք գտնի մեկին, որ ամոթ համարեր հայերեն խոսելը: Որպես հայ հասարակության մեջ, այնպես էլ ընտանիքներում տիրապետում է մայրենի լեզուն: Բայց չեմ կարող չհիշել հայերի այն ընդհանուր մոլությունը, որ սովորական է դարձել և մեր գավառներում. տեսնում ես մի տեղ, մի ժողովի մեջ, մի խմբի մեջ տասն հայ, իսկ նրանց թվում մի օտարազգի, անպատճառ տասը հոգի հայերը կսկսեն մեկ օտարականի լեզվով խոսել, ինչ ազգից և լիներ նա: Չգիտեմ ե՞րբ պետք է հայն ազգային հպարտություն ունենա:

Գ

ՌԻՍԱՆՈՂ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իսկապես մենք չունենք այն տարրը, որ հասկացվում է բառերովս ուսանող կամ ուսանողություն: Ասելով գերմանական ուսանողություն, ֆրանսիական ուսանողություն, մենք իսկույն ըմբռնում ենք մի միտք բոլորովին որոշ և կազմակերպված տիպերի մասին, որ հայտնի են իրանց

գաղափարներով, ձգտումներով և հատկանիշ առանձնություններով: Բայց հայ ուսանող ասելով, մենք հասկանում ենք միայն բարձր ուսում ստացած երիտասարդ, որ սովորել էր այս և այն համալսարանում — և ավելի ոչինչ: Այդ տարրը մեզանում մի որոշ ձև չէ ստացել. նա դեռ իր քաոսական դրության մեջն է գտնվում: Եվ շատ բնական է, որովհետև մի ազգ, որ սեպհական համալսարան չունի, և չի էլ կարող ունենալ իր հատուկ ուսանողությունը: Գիտությունն, արդարև համազգային սեպհականություն է, բայց ոգին, որ համալսարանի մթնոլորտը ներշնչում է ուսանողի մեջ և տալիս է նրա բնավորությանը մի որոշ գույն — դա առանձնական նշանակություն ունի: Այդ պատճառով շատ դժվարին է ներկայացնել հայ ուսանողությունը որպես մի կազմակերպված մարմին և նկարել նրա պատկերն իր ամբողջական ձևի մեջ, քանի որ նրանք ուսանում են զանազան պետությունների զանազան համալսարաններում: Այսուամենայնիվ, ես կաշխատեմ իմ ընթերցողներին մոտավորապես ծանոթացնել այդ հասարակության հետ, որ համարվում է նոր սերնդի ներկայացուցիչը96:

Հայ ուսանողները սովորում են մեծ մասամբ Ռուսաստանի համալսարաններում և ընտրում են գլխավորապես Ս. Պետերբուրգի և Մոսկվայի համալսարանները, իսկ փոքր թվով դիմում են արտասահման՝ Գերմանիա, Ֆրանսիա և Զվիցերիա: Մկսենք առաջ Ռուսաստանի ուսանողների մասին:

Ես ի նկատի ունեմ երկու մայրաքաղաքների՝ այսինքն Ս. Պետերբուրգի և Մոսկվայի ուսանողներին: Հայ ընտանիքի մեջ սեղմված և փոքրիկ գավառական քաղաքներում դեռ աչքերը չբացված երիտասարդը հանկարծ ընկնում է մեծ աշխարհի ծովի մեջ: Ընկերները վարձում են նրա համար մի կահավորված սենյակ, և նա սկզբում, կարծես, վախենում է դրսի լույսից և պտտվում է իր համազգիների նեղ շրջանի մեջ: Բավական պատրաստված չլինելով կյանքի համար, նա իրան միշտ հեռու է պահում հասարակությունից, ռուս կամ օտարազգի ուսանողների հետ հարաբերություն չէ կազմում, նրանց ընտանիքների մեջ չէ մտնում, և հայ ընտանիքներից հազիվ է պատահում, որ իրանց մոտ ուսանողներ ընդունեին, եթե տանը հասած աղջիկ չունեին, որին դժվար էր մայրաքաղաքում «խարջել»: Երբեմն նա տեսնվում է հայ հասարակության հետ, երբ ազգասիրությունից դրդված, կիրակի կամ տոն օրերում հայոց եկեղեցի է գնում: Եվ այսպես բնականաբար կազմվում է հայ ուսանողների նեղ և սահմանափակ շրջանը, որ միշտ առանձնացած և անխառն է մնում օտար տարրերից: Ոմանք մեր ազգասերներից խիստ գոհացուցիչ են գտնում այդ դրությունը, մտածելով, թե այսպիսով հայ ուսանողները պահպանում են իրանց հայությունը և չեն օտարանում: Բայց իմ կարծիքով, կյանքի մեջ կուլ չգնալու համար պետք է մտնել նույնիսկ կյանքի մեջ, որպես ծովի մեջ չխեղդվելու համար պետք է անպատճառ ջրի մեջ մտնել և լողալ սովորել...

Այսպես առանձնացած կյանք վարելով, իրանց նեղ հայկական շրջանից չդուրս գալով, օտարազգի ուսանողներից և օտարազգի ընտանիքներից միշտ իրանց հեռու պահելով, հայ ուսանողները, թեև պահպանում են իրանց ցեղական հատկությունները, բայց միևնույն ժամանակ չեն փոխում իրանց բնավորությունը և իրանց վարքը, որ շատ կարոտ էին քաղաքակրթվելու: Բացի դրանից, նրանք մտավորապես ևս չեն զարգանում: Ուսանողն ավելի շատ բան սովորում է դրսի աշխարհից, քան թե համալսարանի ամբիոնից: Կյանքը — ահա՛ մարդու գլխավոր վարժապետը: Ով որ իրեն հեռու է պահում կյանքից, մնում է անկիրթ, անտաշ և վայրենի: Դրանով կարելի է բացատրել հայ ուսանողների նեղ աշխարհահայեցողությունը, որ միշտ սահմանափակված է մնում նախապաշարմունքների շրջանակի մեջ:

Ես հիշեցի հայկական ուսանողների, հայկական շրջան և այլն, բայց իսկապես այդ էլ չկա: Ի՞նչ շրջան կարող է կազմվել հայ ուսանողների մեջ, քանի որ նրանց մեջ ոչինչ կապ չկա, քանի որ ոչ մի ընդհանուր միտք և ոչ մի ընդհանուր նպատակ չէ միացնում նրանց: Նրանք միայն հայրենակցական և ազգակցական կապեր ունեն, և ավելի ոչինչ: Հայ ուսանողը երբեմն հայ ընկերի մոտ է գնում, նրա հետ տեսնվում է, նրա հետ ժամանակ է անցկացնում, որովհետև մի ուրիշին չէ ճանաչում: Իսկ նա իր ներքին կյանքի մեջ ևս բոլորովին առանձնացած է ապրում, առանց սերտ հարաբերություններ ունենալու նույնիսկ իր ազգայինների հետ: Կարճ ասեմ, նա իր բավականությունները, իր զվարճությունները և իր զարգացումը գտնում է իր սենյակի չորս պատերի մեջ: Բացառությունները խիստ աննշան են:

Կբերեմ մի քանի պատկերներ նրանց կյանքից:

Մտնում ես ուսանողի սենյակը, այնտեղ կտեսնես մի քանի աթոռներ, մահճակալ և գրասեղան, որի վրա մի թղթի կտոր անգամ չես գտնի գրելու համար: Թանաքամանի մեջ մի անգամ ածված մելանը վաղուց է ցամաքել: Գրքեր չես տեսնի: Գրասեղանի վրա դրած են մի քանի վիմագրությամբ տպված տետրակներ միայն՝ դրանք պրոֆեսորի լեկցիաների տետրակներն են, որոնց վրա մի թիզ փոշի է նստած, երևի ուսանողի ձեռքը վաղուց չէ դիպել նրանց: Սենյակի մեջ աչքի են ընկնում կանացի պաճուճանքներ, ժապավենի կտորներ, երկայն գուլպաներ և այլն: Դրանք ի՞նչ են շինում այնտեղ: Ուսանողը սիրուհու հետ է ապրում:

Եթե տեսնենք, թե ինչ տեսակ կնիկներ դեր են խաղում ուսանողների կյանքի մեջ, հասկանալի կլինի նրանց քաղաքակրթության աստիճանը: Մոսկվայում և Պետերբուրգում կա մի ամբողջ դաս աղջիկների, որոնք կոչվում են սպիտակեղենների կարուհիք (белошвейка). այդ ողորմելի արարածները մոդնի մագազինների գործավորներ են, որոնք երբ ձանձրանում են աշխատությունից, մտնում են ուսանողի մենարանը զվարճանալու համար: Մի կեղծ սեր կապում է ուսանողին այդ աղջիկների հետ, որոնք այնքան անգամ խաբված են երիտասարդներից, որ իրանք էլ այլևս չեն հավատում սերին: Ուսանողն անդադար փոխում է նրանց, որպես հնացած կոշիկներ: Բայց լինում են այնպիսի միամիտներ, որոնք խաբվելով երիտասարդի խոստմունքներից, իսկապես սիրում են նրան: Երիտասարդը տարիներով ապրում է նրա հետ, ավարտում է իր ուսումը և վերադառնում է իր հայրենիքը, իսկ սիրուհուն, որպես մի լաթի կտոր, ձգում է մի կողմ, առանց խղճահարվելու և առանց բնավ մտածելու, թե ում խնամակալությանն է թողնում իր սիրո պտուղները... Գնացող ընկերոջ սիրուհին մնում է մնացողին, և այսպես նա անցնում է ձեռքից ձեռք և երբեք չէ դուրս գալիս ուսանողների աշխարհից:

Իմ վերևի նկարագրությունը դեռ բավական ազնիվ ձևն է ուսանողների հարաբերության կանանց հետ: Բայց լինում են և այնպիսի փչացած բնավորություններ, որ հաճախում են և հասարակաց տները: Մեկն այս ասպարեզի հերոսներից ինձ պատմում էր, թե ինքն ամբողջ օրը քնում էր, իսկ գիշերը սկսում էր ամենաբարձր հասարակաց տնից, ուր կարելի էր գտնել պիանո, լավ նախաճաշիկ և նուրբ ըմպելիքներ, և առավոտյան վերջացնում էր այն ցած և կեղտոտ տներով, ուր բավական էր հինգ կոպեկ միայն ծախսել: — Ինչո՞ւ, — հարցրի ես: — Այնպես, այդ զվարճություն էր պատճառում ինձ, — պատասխանեց նա: Բայց պատահում են և այնպիսի անազնիվներ, որ գտնում են մի պառավ, բայց հարուստ այրի կին և ապրում են նրա հետ և նրա հաշվով:

Ուրիշ զվարճություններից, որ կարող էին կրթողական ազդեցություն ունենալ, զուրկ են հայ ուսանողները: Թատրոն հազիվ են գնում, թատրոնով հետաքրքրվում են այն ժամանակ միայն, երբ պետք էր տեսնել մի սիրուն պարուհի, կամ լսել մի հռչակավոր երգչուհու: Կաֆեներում ժամանակ չեն անցկացնում, այլ իրանց հայկական սովորությամբ հավաքվում են մի ընկերոջ սենյակը, «տնավարի» կերպով արաղ են խմում, ծխում են և թուղթ են խաղում. — արաղը և թղթախաղը, ահա գլխավոր պարապմունքները, որ զբաղեցնում են ուսանողներին: Այսպիսի շրջաններում, որոնք խաղալու փող չունեն, նստում են, կամ ապուշ կերպով նայում են խաղացողների գործողությանը, և կամ մի կողմ քաշված, խոսում են, վիճում են բոլորովին իրանց անծանոթ, բոլորովին չսովորած և չկարդացած առարկաների վրա: Հյուրանոց մտնում են միայն ճաշելու համար և անմիջապես դուրս են գալիս: Ուսանողը երբեմն ամբողջ ամիսներ ուտում է մի հյուրանոցում պարտքով. երբ պարտքը շատացավ և անկարող էր վճարել, փոխում է հյուրանոցը, գտնում է մի նորը, ուր նրան չեն ճանաչում և նոր կրեդիտ է բաց անում:

Հայ ուսանողներն առհասարակ փոքր են սովորում, ոչ թե այն պատճառով, որ նրանցից շատ ժամանակ է խլում արաղը, թղթախաղը և սիրուհին, ոչ, այլ ընդհանրապես ծույլ են: Խիստ սակավ է այն ուսանողների թիվը, որոնք ճշտությամբ հաճախում են դասախոսություններ լսելու. ոմանք գնում են շաբաթը մի անգամ, ոմանք ամիսը մի անգամ, իսկ ոմանք ամենևին չեն գնում: Մեծ մասը, համարյա 10-ից 8-ը լսում են դասախոսություններ իրավաբանական և բժշկական ֆակուլտետներում: Մի բան, որ ավելի հատկանիշ է Ռուսաստանի մեր ուսանողներին, այն է, որ նրանց չէ հրապուրում գիտության սերը, այլ ընտրում են այս և այն մասնագիտությունը որպես միջոց կյանքի մեջ ասպարեզ բացելու և ապագայում իրանց համար որևիցե դրություն հաստատելու: Ավելի պարզ ասած, նրանք սովորում են դիպլոմի համար: Բայց դիպլոմ ստանալու համար մեծ գիտություն, մեծ աշխատություն պետք չէ, բավական էր տարին մի քանի անգամ դասախոսություններ լսել, հետո սերտել մի քանի տետրակներ և քննություն տալ: Որպես համբակի սերտողությամբ լցնում է իր գլխում ուսանողը գիտության պաշարն այդ ողորմելի վիմագրական տետրակներից, այսպես էլ շուտով դուրս է թռչում նրա գլխից, երբ թողնում է համալսարանը: Բայց դիպլոմն իր զորությունը չէ կորցնում: Իսկ խոսքը բժիշկների մասին չէ, որոնցից պահանջվում է մի որոշ չափով գործնական աշխատություններ, բայց մնացյալ մասնագիտությունների մեջ գլխավորապես գործ է կատարում հիշողությունը, աշակերտի սերտողությունը, և ոչ թե գիտության յուրացնելը, կամ ուրիշ խոսքով՝ մարսելը: Եվ ի՞նչով կարող էր հարստացնել ուսանողն իր մտավոր պաշարը, երբ նա իր մասնագիտությանը վերաբերյալ ոչ մի ուրիշ գիրք չէ կարդում, այլևս չեմ խոսում այն զանցառության վրա, որ նա հետաքրքրվեր զանազան գիտություններով, որոնք իր մասնագիտության հետ կապ չունեին:

Ռուսաստանի հայ ուսանողը ոչինչով չէ զանազանվում հայ վաճառականից: Երևակայեցեք ձեզ մի թիֆլիսեցի, որ գնացել էր Մոսկվա. նա առնում է այն ապրանքները միայն, ինչ որ պետք էր իր կրպակի համար, ինչ որ ինքը ծախում էր, ինչ որ իր վաճառականության մասնաբաժինն էր կազմում. բայց ուրիշ ինչ էր վաճառվում առևտրական հրապարակի վրա, որոնցից դարձյալ կարելի էր շահվել, — նրանցով չէ հետաքրքրվում: Նույն կերպով վարվում է և հայ ուսանողը. նա բացի իր մասնագիտությունից ուրիշ գիտություններով չէ հետաքրքրվում: Այս է պատճառը, որ մեր ուսանողներից չեն հայտնվում զորավոր տաղանդներ կամ փոքր ի շատե գիտնականներ: Հայ ուսանողի ամբողջ գործունեությունը պայմանավորվում է մի հաշիվի մեջ, սկզբից նախագծած մի վաճառականական հաշիվի մեջ, որ հասցնում է նպատակին: Այս հաշիվից դուրս նա ուրիշ բան չէ ճանաչում: Գիտությանը վերաբերվում է նա բոլորովին նրա պաշտոնական կողմից: Նա հաշվել է,

թե բժիշկ, փաստաբան, նոտար լինելու համար պետք է այսչափ գիտություն, որ կարողանա դիպլոմ ստանալ, և այն չափից չէ անց կենում:

Ուսանող մանկտին ամեն ազգի մեջ և ամեն ժամանակներում եղել է ազատության սիրահար, բռնության թշնամի, առաջադիմության առաջնորդ և լուսավորության առաքյալ: Նա պաշտպան է հանդիսացել նեղյալին և պահանջել է արդարություն մարդկանց հարաբերությունների մեջ: Նա ցանկացել է ընդհանուր մարդկային բարին, ցանկացել է, որ մարդն ապրեր հանգիստ, գոհ և հարստահարիչ ձեռքը չհափշտակեր նրա օրական հացը: Բայց հայ ուսանողը չափազանց եսական է. նա երբեք չէ հափշտակվում ընդհանուր մարդասիրական բարձր գաղափարներով: Նա մինչև անգամ չէ մտածում իր ազգի վրա, այլ մտածում է իր անձի մասին միայն: Իդեալ կոչված բանը նրա համար չկա. նա սաստիկ նյութապաշտ է:

Եվ ո՞րտեղից կարող էր նա հրապուրվել բարձր գաղափարներով, երբ գրքեր չէ կարդացել, ծանոթ է մի քանի հեղինակների անունների հետ, առանց նրանց գործերի հետ ծանոթ լինելու, լրագրության չէ հետևում. և ամենևին չէ հետաքրքրվում, թե ինչ է կատարվում իր շուրջը, կամ ի՞նչ են անում զանազան ազգեր զանազան երկրներում: Այս է պատճառը, որ հայ ուսանողի աշխարհայեցողության շրջանակը մնում է խիստ նեղ, և նա այնքան փոքր ծանոթ է ժողովուրդների պատմության և նրանց կենցաղավարության պայմանների հետ, որ իր զարգացումով շատ չէ զանազանվում մի հասարակ գիմնազիստից: Բայց գտնվում են և այնպիսի խենթեր, որոնք գրավվում են բուն ռուս ուսանողների մեջ բորբոքվող մի քանի նոր գաղափարներով, որպես անմիտ թիթեռը հափշտակվում է ճրագի լույսով և այրում է իր թևիկները...

Ավելորդ չէր լինի համեմատության համար հիշել մի քանի գծեր ռուս ուսանողների մասին:

Ռուս ուսանողները, իրավ է, նույնպես ծույլ են, ընտրած մասնագիտությանը չեն հետևում, վատ են սովորում, բայց նրանք ունեն մի առավելություն, որ զուրկ են հայ ուսանողները: Ռուս ուսանողները շատ կարդում են, եթե ոչ գիտնական գրքեր, գոնե տենդենցիայով գրված ռոմաններ, կրիտիկաներ, փիլիսոփայություններ, հետևում են ժամանակակից մտքերի և շարժումների, և հետաքրքրվում են ժողովրդի ստոր դասի վիճակով, զբաղվում են քաղաքական մտքերով: Կա և մի ուրիշ բան, որ ռուս ուսանողների գլխավոր հատկանիշն է, և որով որոշվում են նրանք եվրոպական բոլոր ուսանողներից, այն է, որ ռուս ուսանողը խիստ բարձր կարծիք ունի կնոջ վրա: Նա կնոջ մեջ տեսնում է մի զորություն, որ մեծ դեր պիտի խաղա ժողովուրդների քաղաքակրթության մեջ, և ամեն ջանքով աշխատում է մշակել, զարգացնել այդ զորությունը: Այս պատճառով նա ոչ միայն մեծ նշանակություն է տալիս կնոջ դաստիարակությանը, այլ ինքն ընտանիքների մեջ մտնելով, միսիոնարի եռանդով աշխատում է առանձնապես ազդել, ներգործել կնոջ վրա, զարգացնել նրա միտքը և ծանոթացնել ժամանակի ոգու հետ: Այս է պատճառը, որ նա իրան հեռու չէ պահում ընտանիքներից: Տեսնում եք մի ուսանող որևիցե ընտանիքի մեջ ծանոթանում է մի մանկահասակ աղջկա հետ, հենց որ նկատեց նրա մեջ ընդունակության մի նշույլ, իսկույն կսկսե ինքնակոչ վարժապետի դեր կատարել: Նա այնքան շատ կարդացել է, այնքան բազմակողմանի հմտություններ ունի, որ աղջիկը երբեք նրանից չէ ձանձրանա: Ազդեցությունը սկսվում է անզգալի կերպով: Ուսանողը վազ կտա այս և այն գրատունը, կբերե նրա համար նոր գրքեր, ցույց կտա, թե այս ինչ ամսագրի մեջ մի հետաքրքիր հոդված է տպված, որ արժեր կարդալ, շատ անգամ ինքը կնստե, կկարդա նրա համար, կբացատրե, կվիճե նրա հետ,

վերջապես այնքան կաշխատե, մինչև աղջկա միտքը բոլորովին կդարձնե ուսումնասիրության վրա: Եթե աղջիկը միջոցներ չուներ, նա իր վերջին կոպեկները կզոհե նրա համար զանազան ուսումնական պարագայք գնելով, և չի խնայի ոչ ժամանակ և ոչ աշխատություն նրան զարգացնելու համար: Պատահում է, որ աղջիկը բոլորովին անբախտանում է ուսանողի ազդեցության տակ, այսուամենայնիվ, նրանից պատրաստվում է մի էակ, որ հակառակ է ընթանում հասարակական նախապաշարմունքների դեմ: Ուսանողների ազդեցությունն է պատճառը, որ այժմ բազմաթիվ ռուս աղջիկներ եվրոպական զանազան ուսումնական հիմնարկությունների մեջ դասախոսություններ են լսում:

Բայց հայ ուսանողը կնոջ վրա բոլորովին ասիական կետից է նայում: Ապրելով իր հայրենակիցների նեղ շրջանում, և ուրիշ խմբերի մեջ չմտնելով, նա գոնե չէ ստանում այն արտաքին փայլը, որ տալիս է մարդուն մեծ աշխարհի քաղաքակրթությունը: Դրսից նա երևում է իր կոպտությամբ և անշնորհք դանդաղկոտությամբ, իսկ ներսից՝ խորին դատարկությամբ: Նա այնքան սակավ է կարդացել, այնքան սակավ ծանոթ է, թե ինչ է կատարվում իր շուրջը, որ անընդունակ է վարել որևիցե լուրջ և բաղադրյալ վիճաբանություն: Մի քանի սերտած և «մոդնի» ֆրազներից հետո նրա գիտության պաշարը սպառվում է և սկսում է դուրս տալ ծիծաղելի հիմարություններ:

Ես նկարագրեցի Ռուսաստանի հայ ուսանողներին, բոլորովին նրանց մթին կողմերը վեր առնելով, բայց անարդարություն կլիներ ասել, թե բոլորը ծույլ են, բոլորը ոչինչ չեն սովորում, բոլորն անբարոյական են և այլն: Կան և ճշմարիտ աշխատասեր ուսանողներ, բայց դժբախտաբար այսպիսիների թիվն այնքան փոքր է, որ պետք է բացառություն համարել: Դժվար է ճշտությամբ որոշել, թե մեր ժողովրդի ո՞ր դասակարգին են պատկանում լավ ուսանողները: Միայն մի երևույթ, որ ճշմարիտ է, այն է, որ գյուղացիները գերազանցում են գավառացիներից, գավառացիները թիֆլիսեցիներից, իսկ աղքատները՝ հարուստներից: Ինչի՞ց է այդ, արդյոք ընտանեկան կրթությունի՞ց, թե առանձին ֆիզիոլոգիական պատճառներից, ես պարզապես բացատրել չեմ կարող: Բայց հասկանալի են պատճառները, թե ինչու աղքատ երիտասարդներն ավելի հաջողակ ուսանողներ են լինում, քան թե հարուստները: Իսկ այն, որ գյուղացի և գավառացի երիտասարդները միշտ գերազանցում են բուն թիֆլիսեցիներից, ես այդ երևույթին մի ուրիշ պատճառ չեմ գտնում, բացի նրանից, որ գավառացիների և գյուղացիների ընտանեկան կրթությունն ավելի լավ պայմաններով է կատարվում. նրանք երեխայությունից սովորում են աշխատության, և որ ամենագլխավորն է, նրանք ունեն բարոյական հաստատուն հիմք, մինչդեռ թիֆլիսեցի երիտասարդը հենց ընտանիքից փչացած է դուրս գալիս թե բարոյապես և թե մտավորապես: Միևնույն կերպով կարելի է բացատրել և այն երևույթը, որ թիֆլիսեցի երիտասարդը Ռուսաստանի դպրոցներում բոլորովին օտարանում է, որովհետև հենց սկզբից անունով միայն հայ էր, չէր սովորել իր մայրենի լեզուն, չէր կրում իր ազգի ցեղական առանձնությունները: Բայց մի երևանցի, մի ղարաբաղցի և մի լոռեցի երիտասարդ, որ կրթվել էր բուն հայկական ընտանիքում, որ գիտեր իր մայրենի լեզուն, երբեք չէ օտարանում, այլ ընդհակառակն, ավելի հաստատվում է իր ազգայնության մեջ: Գավառացի և գյուղացի ուսանողները լինում են կամ բոլորովին աղքատ, կամ փոքր միջոցներ ունեցող երիտասարդներ: Անկարելի է նկարագրել, թե որպիսի դժվարությունների դեմ պատերազմելով, աղքատ ուսանողը կարողանում է ավարտել իր ուսումը: Նրա տոկունությունը, եռանդը, անձնազոհությունը հասնում է կատարյալ նահատակության: Երևակայեցեք կյանքի բոլոր դաժանությունը Մոսկվայի կամ Պետերբուրգի նման քաղաքներում, ուր փոքր ի շատե համեստ ապրուստը պահանջում է

ամսական գոնե 30 ռուբլի, իսկ նա կառավարվում է 10 կամ 15 ռուբլիով: Եվ այդ ողորմելի գումարը նա պիտի ձեռք բերե ահագին դժվարություններով: Ես ճանաչում եմ մի քանի խեղճ ուսանողներ, որոնք ամառվա արձակուրդների ժամանակ գալիս էին Թիֆլիս դասեր գտնելու, կամ պարապելու մի հարստի երեխաների հետ ամառանոցում, և այսպիսով փող էին վաստակում, և կրկին վերադառնում էին Մոսկվա կամ Պետերբուրգ շարունակելու իրանց ուսումը: Եվ այսպիսիները լինում են ամենալավ ավարտողներն իրանց մասնագիտությունից:

Ցույց տալով հայ ուսանողների թույլ և զորավոր կողմերը, ավելորդ չէր լինի ասել մի քանի խոսք ևս նրանց ընդհանուր գաղափարների մասին:

Միանգամայն անարդար կլիներ ասել, թե բոլոր հայ ուսանողների ձգտումները միայն առանձնական և նյութական նպատակ ունեն, թե նրանց մեջ չկային բարի երիտասարդներ ազնիվ ցանկություններով: Կան շատ ուսանողներ, որոնք հափշտակվում են եթե ոչ ընդհանուր մարդասիրական գաղափարներով, գոնե նեղ ազգասիրական բաղձանքներով: Նրանք հավաքվում են միասին, ծխում են, վիճում են և տնօրինում են իրենց «սիրելի ազգի» համար մի լավ ապագա: Սկսում են սովորել հալոց լեզուն, ծանոթանալ նրա գրականության հետ և ուսումնասիրել նրա պետքերը, և լի բարի ցանկություններով վերադառնում են իրանց հայրենիքը գործելու համար: Մենք մյուս անգամ կտեսնվենք այդ պարոնների հետ կյանքի մեջ, թե ո՛ր աստիճան նրանք հավատարիմ են մնում իրանց ուխտին: Այժմ վերջացնում եմ իմ նկարագիրը Մոսկվայի և Ս. Պետերբուրգի ուսանողների մասին, ավելացնելով մի քանի խոսք նրանց ժողովների վերաբերությամբ:

Վաղուց է, որ Մոսկվայի և Ս. Պետերբուրգի ուսանողներն ունեն մի տեսակ ժողովներ, կազմել են մի տեսակ եղբայրություն, բոլորովին բարեգործական նպատակով: Նրանք ունեն առանձին կասսա, որի մեջ հավաքվում են ուսանողների նվերներն իրանց չքավոր ընկերներին օգնելու համար: Մի համակրական գործ, որ կատարել են հայ ուսանողները — այդ է: Բայց ցավալի է տեսնել, այն ուսանողները, որ մի ժամանակ վայելել էին հիշյալ կասսաների օժանդակությունը, ավարտելուց և կյանքի մեջ մտնելուց հետո բոլորովին մոռանում են անցյալը: Ինձ պատահել է լսել շատ տրտունջներ, թե այսինչ ուսանողն այսքան հարյուր ռուբլի պարտ է մնացել ուսանողական կասսային, իսկ վերադարձնելու մասին չէ մտածում, թեև այժմ տարեկան մի քանի հազար ռուբլի եկամուտ ունի: Ինձ հայտնի են մինչև անգամ այդ ապերախտների անուններն...97

Հայ ուսանողները բացի Ռուսաստանի երկու մայրաքաղաքների համալսարաններից փոքր թվով դիմում են Օդեսա, Կիև, Կազան և Դորպատ: Դրանք չեն զանազանվում առանձին հատկանիշներով, բայց նույնը չէ կարելի ասել Դորպատի ուսանողների մասին: Դորպատի համալսարանը, եթե չեմ սխալվում, առաջինը եղավ, որ քաշեց դեպի ինքը հայ ուսանողներին, և ճանապարհը դեպի այդ ռուս-գերմանական քաղաքը բաց արեց Աբովյանցը. նրան հետևեցին շատերը, իսկ այժմ համարյա թե դադարել են Դորպատ գնալուց: Դորպատի համալսարանը տվեց մեզ երկու նշանավոր մարդիկ՝ Աբովյանցին և Նազարյանցին: Բայց պետք չէ մոռանալ և այն, որ առհասարակ Դորպատի ուսանողներն ունեն մի առանձին հատկանիշ գույն, որով որոշվում են ռուսաց մյուս համալսարանների հայ ուսանողներից: Մի տեսակ ծածկամտություն, մի տեսակ քրմական ֆանատիկոսություն, մի տեսակ կույր համառություն տիրում է նրանց ամբողջ մտավոր կարողության վրա: Նրանք փոքր ի շատե կարդացել են և առանց համոզմունքի մարդիկ չեն, բայց իրանց համոզմունքների մեջ այն աստիճան կամակոր են, որ դա պահում է նրանց միշտ

քարացած անշարժության մեջ: Այդ պատճառով զարմանալի չէ տեսնել, որ Դորպատից ավարտողները մեր ազգային, հասարակական և եկեղեցական խնդիրների վերաբերությամբ համարյա բոլորն էլ պահպանողականներ են: Ինչ որ ավելի աչքի է զարկում, այդ է նրանց թթու ազգասիրությունը, որ չեն թաքցնում երևան հանել, երբ այդ ցուցամոլությունը չէր պահանջում նրանցից որևիցե աշխատություն կամ զոհ:

Դառնում եմ դեպի արտասահմանյան ուսանողները:

Ռուսաստանի սահմաններից դուրս հայ ուսանողները դիմում են մեծ մասամբ Գերմանիա, իսկ մասնավորապես Ֆրանսիա և Զվիցերիա: Սկսենք Գերմանիայից:

Հայ ուսանողը դիմում է Գերմանիայի այս և այն համալսարանական քաղաքն առանց մի բառ գերմաներեն գիտենալու: Նա վարձում է մի ընտանիքի մեջ բնակություն, ուր վեց ամսից հետո սովորում է եթե ոչ վարժ խոսել, բայց հասկանում է լսածը: Տարին չլրացած, նա համարձակ կարող է հաճախել իր ընտրած մասնագիտությունից դասախոսություններ լսելու: Սկզբից քննություն տալ չէ պահանջվում, բավական է, որ ուսանողը հայտնում է համալսարանի վարչությանն իր ցանկությունը մտնել ուսանողների թվում, հետո նրա անունը գրվում է վարչության գրքի մեջ (матрикулярная книга): Գերմանական համալսարանն ազատ հիմնարկություն է. նրա կազմակերպության մեջ չեն տիրում այն պաշտոնական խիստ ձևերը, որ կարելի է բացատրել բառովս արքունականություն (казенщина): Ուսանողին տված է կատարյալ ազատություն թե առարկայի և թե պրոֆեսորի ընտրության մեջ. նշանակված կուրսեր և քննություններ չկան. ուսանողը ինքն է տնօրինում իր ժամանակը, որի ընթացքում նա մտադիր է սովորել: Եթե հանգամանքները չեն ներում, նա կարող է ընդհատել իր ուսումը և ամիսներից կամ տարիներից հետո կրկին շարունակել: Շատ անգամ միևնույն ուսանողն իր ընտրած առարկայից լսում է զանազան պրոֆեսորների մոտ, զանազան քաղաքներում. այստեղից առաջ է գալիս ուսանողների գաղթականություն մի համալսարանական քաղաքից դեպի մյուսը — Բեռլին, Լայպցիգ, Մյունխեն, Հայդելբերգ, Իենա և այլն: Այդ նպաստում է ուսանողին ծանոթանալ զանազան գիտնականների հայացքների հետ իր ընտրած առարկայի վերաբերությամբ: Լսելով զանազան պրոֆեսորներին, զանազան համալսարաններում, ուսանողը կարող է վերջապես ընտրել մեկը և այն համալսարանում քննություն տալ. այդ մասին արգելք չկա, բավական է, որ նա ցույց տար իր թղթերը, թե այս ինչ պրոֆեսորների մոտ այսքան ժամանակ լսել է: Շատ անգամ պատահում է, որ մի ուսանող, բացի իր ընտրած մասնագիտությունից, լսում է և մի քանի ուրիշ առարկաներ. պատմաբանը կամ ֆիլոլոգը միևնույն ժամանակ հաճախում է լսել մի նշանավոր նատուրալիստին, կամ նատուրալիստը գնում է լսելու մի երևելի փիլիսոփային: Եվ այսպես, ամեն մի լսող կարող է ազատ կերպով ուսումնասիրել իր ընտրած արհեստի բոլոր հայտնի ավտորիտետներին:

Պրոֆեսորի հարաբերություններն ուսանողի հետ ընտանեկան բնավորություն ունեն: Նա չէ վարվում որպես մի զորապետ իր սոլդատների հետ: Նրա տունը մատչելի է ամեն մի ուսանողին, որ դիմում էր նրա մոտ որևիցե խորհրդի համար: Այս է պատճառը, որ գերմանական պրոֆեսորը, գերմանական համալսարանը չէ վախեցնում ուսանողներին,. և ոչ մի ազգի մեջ պրոֆեսորն այնքան հարգված և այնքան սիրված չէ իր լսողներից, որպես Գերմանիայում: Նկատված է, որ պրոֆեսորներն ավելի մեծ ուշադրություն դարձնում են օտարազգի ուսանողներին, քան թե բուն

գերմանացի ուսանողների վրա, որոնք գիտեն իրանց գործը և շատ կարոտ չեն նրանց խնամատարությանը:

Համալսարանական պարապմունքները լինում են գլխավորապես դասախոսություններ, որ լսում են ուսանողները, վճարելով մի նշանակված վարձ իրանց պրոֆեսորին, այլև մասնավոր հետազոտություններ և փորձեր լաբորատորիաներում պրոֆեսորի աջակցությամբ, և վերջապես սեմինարիաներ, որ կատարվում են ուսանողների վարժության համար: Սեմինարիաները որոշվում են նրանով, որ պրոֆեսորը տալիս է իր լսողներին մի հարց նրանց մասնագիտության վերաբերությամբ մշակելու համար, ուսանողները պատրաստում են և նրանցից մեկը բարձրանում է ամբիոնի վրա և խոսում է: Պրոֆեսորն այդ միջոցին նստած է լինում մյուս ուսանողների շարքում, լսում է և նշանակում է իր նկատողությունները և միևնույնը անում են և մյուս ուսանողները: Հետո յուրաքանչյուրն իր կողմից հարցեր է առաջարկում և ամենքին պետք է պատասխանե դասախոսը:

Գերմանական համալսարաններում ամեն ինչ առաջնորդում է ուսանողին դեպի արհեստի և գիտության խորին ուսումնասիրությունը: Չմոռանանք պրոֆեսորի զանազան զբոսանքները և քննական հետազոտությունները (экскурсия) իր լսողների հետ: Ուսանողը հույս չէ դնում պրոֆեսորի լիտոգրաֆիական տետրակների վրա, որպես լինում է այդ Ռուսաստանում, որ նա ամբողջ տարին անգործ մնա, և հետո շտապով թութակի նման սերտե քննության համար, և այնուհետև շուտով մոռանա: Ամեն մի ուսանող զգում է գիտության սաստիկ պահանջը, և նրա բոլոր շրջապատը, ուր չես գտնի մի անգործ մարդ, հարկադրում է նրան աշխատել և անդադար աշխատել: Առանց գիտության դժվար է ապրել այնտեղ, ուր յուրաքանչյուր ոք ունի մի նշանավոր պաշար գիտության. մրցությունը սաստիկ է:

Գերմանական ուսանողը չէ բավականանում նրանով, ինչ որ սովորում է համալսարանի ամբիոնից. նա կարդում է համարյա բոլոր նշանավոր հեղինակությունները, որ վերաբերում էին իր առարկային: Այդ բավական չէ, նա հաճախում է զանազան ուսումնական հիմնարկությունների մեջ: Դիցուք թե մի ուսանող ընտրել էր իր մասնագիտության համար քաղաքական տնտեսությունը. միևնույն ժամանակ նա անդամ է դառնում զանազան ժողովների և զանազան ընկերությունների, որպես են՝ աշխարհագրական, բժշկական, երաժշտական, հնագիտական, և այլն: Միևնույն ժամանակ կարելի է տեսնել նրան մի գրատան մեջ քրքրում է հին ձեռագիրներ, ուսումնասիրում է մի անծանոթ արևելյան լեզու, կամ թանգարանի մեջ քննում է հին դրամներ և կամ հետաքրքրվում է զանազան հազվագյուտ բաներով: Այս բոլոր աշխատություններից հետո, նա ժամանակ է գտնում պարապելու մարմնամարզությամբ, վարժվելու զինավարժության մեջ, կամ զվարճանալու որսորդությունով: Օրերը, ժամերը, րոպեները նրա մոտ այնպես հաշված են, որ նա ամեն ժամանակի համար զբաղմունք ունի: Եվ այս է պատճառը, որ գերմանական ուսանողն ունի չափից դուրս բազմակողմանի հմտություններ: Ամբողջ օրն աշխատելով մի բան սովորել, նա դարձյալ իրան հետ չէ պահում սովորական զվարճություններից. նրան կտեսնես մի հյուրանոցում, շրջապատված իր ընկերներով, գարեջուր է խմում, խոսում է, դատում է և վիճում է: Մի բան, որ չէ հետաքրքրում գերմանական ուսանողին, այդ է՝ զբաղվել պոլիտիկայով: Նա քաղաքական պրոպագանդիստ չէ, բայց հասարակական գործիչ է: Նա սիրում է երկու բան. գիտություն և գարեջուր:

Կինը մի առանձին դեր չէ խաղում գերմանական ուսանողի կյանքի մեջ: Նա ոչ թույլ է տալիս իրան ֆրանսիական ուսանողի նման գրիզետների հետ բուլվարները չափչփել, և ոչ ռուսական ուսանողի նման սիրուհու հետ է ապրում: Նա իր կրքերի մեջ չափավոր է և համեստ, բացարձակ ախտերով չէ հրապուրվում: Այս է պատճառը, որ գերմանական ուսանողն ամեն մի պատվավոր ընտանիքի մեջ մուտք ունի. նրանից չեն վախենում: Կնոջ վրա նայում է նա որպես մի քնքուշ առարկայի վրա, որին եթե զորավոր գործերի մեջ գցեիր, կարող էր շուտով կոտրվել, և այս պատճառով, ռուսական ուսանողի նման նա կնոջը չէ ընտրում որպես պրոպագանդայի գործիք: Նա համարում է կնոջը մի գեղեցիկ արարած, որով կարելի է զբաղվել առանց ձանձրանալու, որով կարելի էր զվարճանալ առանց տխրելու — այսքանը միայն: Կինը նրան խելքից չէ հանում, բայց երբ սիրում է, սիրում է միայն ամուսնանալու համար:

Ուսանողական կազմակերպությունն ամեն գերմանական համալսարանում բաժանվում է երկու որոշ մասերի, մեկը՝ գունավորներ, որոնցից կազմված են զանազան առանձին խմբեր (корпорация), որոնք տարբերվում են իրանց գլխարկների և կուրծքի ժապավենների գույներով, իսկ երկրորդը, հասարակ ուսանողները, որոնք չեն համարում իրանց հիշյալ խմբերի կամ կորպորացիաների անդամ:

Գունավոր ուսանողների յուրաքանչյուր խումբը կամ կորպորացիան ունի իր առանձին դրոշը, նշանաբանը, օրդենները, սովորությունները, ծեսերը և վերջապես պրինցիպները: Մեկը, օրինակ, ներկայացուցիչ է ազնվապետական սկզբունքի, մյուսը ռամկապետական է, երրորդը գիտնական նպատակների է ծառայում, չորրորդը հասարակական տենդենցիաներ ունի և այլն: Յուրաքանչյուր խումբն ունի իր առանձին ավանդական օրենքները կամ վարչության ստատուտները, որ կազմվել են պատմականաբար վաղեմի ժամանակներից և պահպանվում են ամենայն սրբությամբ: Ուսանողը, որ մեղանչում է իր խմբի օրենքների դեմ, պատժվում է խմբի վարչությունից: Երևակայեցեք ձեզ մի ուսանող իր կորպորացիայի պաշտոնական վենգերկայով. սև թավիշից, գունավոր գլխարկով, ժապավենով անցկացրած ուսի տակով, և հպարտ կուրծքը ծածկված օրդեններով, այստեղ կան խաչեր, աստղեր, այստեղ կան զանազան տեսակ նշաններ և զարդեր, բոլորը էժանագին մետալներից, բայց ամենի մեջտեղում, գունավոր լայն ժապավենի վրա, փայլում է գարեջրի բաժակի մեծ պատկերը, որպես բարձր նշան, որ նվիրած է նրան, գարեջրական թագավորությունից (Biersctaat): Ամեն մի կորպորացիա ունի իր առանձին ժողովները և խնջույքները, որոնց մեջ սովորական ծեսերով կատարվում է գարեջուր խմելու ուրախությունը: Խմելու պայմանները չափազանց բաղադրյալ են, որ պետք էր առաջուց սովորած լինել, ինչպես օրինակ, սալամանդրա կոչված ձևը: Ուսանողական երգերը և ճառերն մի առանձին կենդանություն են տալիս այս տեսակ խնջույքներին: Գարեջուրը, որ ուսանողների զվարճության ոգին է, շատ անգամ գործ է դրվում որպես սրբություն: Օրինակ, խիստ ծիծաղելի է այն ծեսը, որպես է գարեջրով մկրտելը մի ուսանողի, որ նոր մտնում է որևիցե կորպորացիայի մեջ: Բացի սովորական ժողովներից և խնջույքներից, կատարվում են և հանդիսավոր օվացիաներ և դեմոնստրացիաներ: Տեսնում ես, գունավորների զանազան խմբեր, զարդարված իրանց համազգեստով և օրդեններով, ձեռներին բռնած դրոշակներ և ջահեր, գիշերային պահուն, երգելով անցնում են փողոցների միջով, կանգնում են մի սիրված պրոֆեսորի տան առջև և արտահայտում են նրան իրանց հարգանքը: Երբեմն այսպիսի դեմոնստրացիաներ կատարվում են, որպես արտահայտություն զանազան հասարակական ցույցերի, երբ կատարվում էր մի անարդարություն օրենքի կողմից: Ուսանողներն այդ ժամանակ սաստիկ վրդովվում են, հուզվում են և խմբերով հրապարակ են դուրս գալիս, իրանց բողոքը հայտնելով զանազան ցույցերով:

Ժողովուրդը միշտ իր ձայնը խառնում է ուսանողների ոգևորված երգերին և նրանց ազնիվ բարկության ձայնին:

Գունավոր ուսանողները, որ առհասարակ նշանավոր են իրանց քաջությամբ, համարձակությամբ և անձնասիրությամբ, միշտ պատրաստ են վրեժխնդիր լինել մի ամենաչնչին վիրավորանքի համար պատվի դեմ:

Այս պատճառով մենամարտությունը նրանց մեջ այնքան սովորական է, որպես մի գավաթ գարեջուր խմելը: Եվ շատ անգամ կարելի է տեսնել երեսը բոլորովին սպիներով այլանդակված ուսանողներ, որ ստացել էին զանազան մենամարտությունների մեջ: Բայց նույն ուսանողը, երբ իր զարհուրելի դեմքով կանգնում է ամբիոնի վրա և կարդում է մի ոգևորված ճառ, այն ժամանակ առանց հիացմունքի չէ կարելի չլսել նրան: Նա որպես հաջողակ է զենք բանեցնելու մեջ, այնքան էլ ընդունակ է ընդհանուր մարդկային բարձր գաղափարներ արտահայտելու: Այսուամենայնիվ, գունավոր ուսանողներին հասարակ ուսանողների հետ համեմատելով, առաջիններն այնքան նշանավոր չեն լինում իրանց աշխատասիրությամբ: Քաջությունը մենամարտության մեջ և զորությունը գարեջուր խմելում — ահա՛ երկու առարկաներ, որոնցով պարծենում են նրանք: Եթե գերմանական ուսանողների մեջ կան տոկուն աշխատողներ և ճշմարտապես գիտության հետևողներ — դրանք են հասարակ ուսանողները, որոնք ոչ մի կորպորացիայի չեն պատկանում:

Պետք է նկատել, որ այլ և այլ կորպորացիաներ, որոնք իրանց սովորություններով և պաշտոնական ձևերով այժմ քաստայական բնավորություն են ստացել, ուրիշ ոչինչ չեն, եթե ոչ Գերմանիայի միջնադարյան ասպետության զանազան ուխտերի և կարգերի մի նմանություն, որ անցել է ուսանողական կյանքի մեջ: Այժմ այդ մաշված սովորությունները հնանալու և մոդայից ընկնելու վիճակին են հասել: Եվ որպես հակակշռություն գունավորների ժողովների, վերջին ժամանակներում կազմվել են ուսանողական ընդհանուր ժողովներ ավելի լայն և ընդարձակ նպատակներով և ժամանակակից սկզբունքների վրա: Այդ ժողովներին մասնակցում են հասարակ ուսանողները և երբեմն նրանց մեջ լինում են պրոֆեսորներ:

Բայց մի բան, որ պետք է նկատողության առնել, այն է, մինչդեռ մի ուրիշ պետության մեջ չորս-հինգ ուսանող մի տեղ հավաքվելիս, մի ժողով կազմելիս, միշտ կառավարությունը կասկածանքով է նայում նրանց վրա — դրա ընդհակառակն, գերմանական ուսանողներին տրված է այնքան ընդարձակ ազատություն, որ նրանք կարողանում են վերև հիշած կորպորացիաների նման առանձին առանձին խմբեր կամ ժողովներ կազմել, ամենևին նրանցից չեն վախենում: Գերմանական ուսանողն իր հայրենիքի հավատարիմ զավակն է: Եվ այդ ցույց տվեց նա վերջին ֆրանս-պրուսական պատերազմի ժամանակ: Նա թողեց համալսարանը և անցավ կռվի դաշտի վրա:

Մինչև այստեղ ինչ որ խոսվեցավ, վերաբերում է բուն գերմանացի ուսանողներին, հիմա տեսնենք, ի՞նչ են անում այնտեղ հայ ուսանողները:

Հայ ուսանողները ոչ մի կորպորացիայի մեջ չեն մտնում. նրանք պատկանում են հասարակ ուսանողների թվին: Բայց որպես հասարակ ուսանող ևս, հայերը չունեն այն բազմակողմանի պարապմունքները, որոնցով, բացի իր մասնագիտությունից, զբաղված է լինում բուն գերմանական ուսանողը: Օրինակ, հայ ուսանողը ոչ մի ուսումնական ժողովի և ընկերության մեջ

չէ մտնում. ոչ մի ուրիշ բան, որպես են մուզիկա, մարմնամարզություն և այլն, չէ սովորում, և որպես Մոսկվայում կամ Պետերբուրգում, այստեղ էլ նույնպես դուրս չէ գալիս իր հայ ընկերների նեղ շրջանից: Ես մի քանի գերմանական հայ ուսանողներ միայն ճանաչում եմ, որոնց կարելի է բացառություն համարել: Իսկ մնացածները ճանաչում են միայն համալսարանի շինությունը, իրանց պրոֆեսորին և իրանք ընտրած առարկան, ուրիշ ոչինչով չեն հետաքրքրվում, թե ինչ է կատարվում իրանց չորս կողմում: Շատ շատ եթե մեկն այնքան աշխատասեր էր, բացի իր ընտրած մասնագիտությունից, կլսե դասախոսություններ մի քանի ուրիշ առարկաներից ևս, որոնք կապ ունեին իր մասնագիտության հետ: Ամեն ինչ նա սպասում է համալսարանից, իսկ դրսի ուսումնական շրջաններից օգուտ չէ քաղում: Երբեմն լրագրներ կկարդա, կամ գրքեր կվեր առնի մի գրադարանից: Բայց պետք է խոստովանվել, որ գերմանական հայ ուսանողները դարձյալ գերազանցում են Ռուսաստանի հայ ուսանողներից, թե իրանց աշխատասիրությամբ և թե իրանց վարքով. դրանք գոնե համեստ են. ինչ որ սովորել են, սովորել են հիմնավոր կերպով: Բայց Ռուսաստանի հայ ուսանողը շատ առարկաներ է սովորում առանց լավ մարսելու, և շուտով էլ մոռանում է: Բացի դրանից, զանազանությունը մեծ է: Ռուսաստանի հայ ուսանողը, որպես իր տեղում նկատեցինք, սովորում է ոչ թե գիտության համար, այլ դիպլոմ ստանալու համար, որ պաշտոնի մեջ այս և այն արտոնությունը կարողանա ձեռք բերել, և այս պատճառով նա վեր է առնում գիտությունից այնքան միայն, որ կարող է հասցնել նպատակին: Իսկ գերմանական հայ ուսանողի վրա ազդում է շրջապատը, նա իրան նվիրում է միմիայն գիտության — ուսանում է ուսման համար, առանց որևիցե արտոնություն աչքի առջև ունենալու: Գիտության առաքելությունը — ահա՛ նրա գլխավոր նպատակը: Նա ծառայում է մի դրոշի, որի նշանաբանն էր՝ գիտությունը միայն: Եվ այսպիսով շատերը մեր երիտասարդներից նշանավոր եղան ոչ միայն հաջող քննություն տալով, բայց նույնիսկ Գերմանիայում պրոֆեսորի կամ պրիվատ դոցենտի ամբիոն ստանալով: Թեև գտնվեցան այնպիսիները, որ վերադարձան մեզ մոտ առանց քննություն տալու, դարձյալ զանց չառնելով իրանց այցատոմսակի վրա տպել տալ դոքթոր տիտղոսը...

Չիմ կարող չհիշել, որ ոմանք մեր ուսանողներից վատ համարում թողեցին Գերմանիայում, ոչ միայն իրանց վերաբերությամբ, այլ իրանց վարքով մրոտեցին մինչև անգամ հայ անունը, որ այնքան փոքր ծանոթ է Եվրոպայում: Խաբել, պարտքով ուտել, խմել և փողը չվճարել — այդ արել են ոչ միայն ուսանողները, որ զուրկ են եղել նյութական միջոցներից, այլ նրանք, որ ստանում էին ծնողներից մեծ փողեր: Այլևս չեմ խոսում այն բանի վրա, որ ամեն մի հասարակ վաճառականի որդին կամ գոեհիկ գյուղացին իրան ներկայացնում էր իբրև հայոց մի երևելի ազնվական տոհմից: Այս տեսակ խաբեբաներից մեկի համար պատմում էին, թե իրան կոչում էր իշխան Արարատա...

Իհարկե, վերև հիշած տխուր նկատողությունները պետք է բացառական երևույթներ համարել, որ ավելի հետևանք են ընտանեկան վատ դաստիարակության, որը չէ փոխում հայի զավակը, երբ նա ընկնում է մի նոր և ավելի քաղաքակրթված աշխարհի մեջ: Բայց առհասարակ խոսելով, գերմանական աշխարհը, գերմանական կրթությունը, գերմանական ուսումը շատ նպատակահարմար է մեզ հայերիս համար, որ ունենք բավական նմանություն գերմանացիների հետ, թե բնավորության, թե տոկունության, թե տնտեսական խնայող, հաշվող չափավորության կողմից: Հայն ասիական գերմանացի է: Ինչ որ պակաս է մեզ, կարող ենք ստանալ նրանցից: Մեր նախնիքը Քսենոֆոնի օրերում զարեջուր էին խմում, իսկ գերմանացին խմում է այսօր: Մեր մեջ նմանություններ կան, ամեն կողմից նայելով:

Նկատողության պետք է առնել մի ուրիշ պայման ևս, այն է՝ գերմանական համալսարանի ազդեցությունն օտարազգի երիտասարդների վրա: Նա վերադարձնում է ամեն ազգին իր որդուն, ավելի կատարելագործված, ավելի զարգացած, ոչինչ չխլելով նրա ցեղական հատկություններից, այլ ընդհակառակն, ավելի ամրապնդելով, ավելի հաստատելով: Նա չինացուն տալիս է լավ չինացի, ճապոնացուն՝ ճապոնացի, հայաստանցուն՝ հայ: Բոլորը մկրտվում են միևնույն համալսարանական տաճարի մեջ գիտության, իմաստության լույսով, բայց յուրաքանչյուր ազգի որդին կրում է իր ցեղական դրոշմը: Շատ ժամանակ չէ անցել, մի խնջույքի մեջ, որ ուսանողները տալիս էին ի պատիվ իրանց պրոֆեսորի, երբ առաջարկվեցավ յուրաքանչյուրին իր ազգի լեզվով մի փոքրիկ ճառ կարդալ, և երբ հերթը հասավ մի հայ ուսանողի, նա հայտնեց, թե չգիտե հայերեն. ամեն կողմից ծանր հանդիմանություն ստացավ: Եվ նա այնուհետև սկսեց սովորել իր ազգի լեզուն, որովհետև նրանից խոստմունք առեցին, որ մյուս տարվա խնջույքի ժամանակ անպատճառ պետք է կատարե իր ընկերների ցանկությունը:

Պետք չէ մոռանալ և այն, որ գերմանական և առհասարակ արտասահմանյան դիպլոմները որևիցե արտոնություն չտալով ուսանողին Ռուսաստանում, նրանք վերադառնալուց հետո ստիպված են լինում ընտրել ազատ պարապմունքներ: Եվ այսօր ուրախալի է տեսնել, որ նրանց մեծ մասն ազգային գործիչներ են: Մեր դպրոցների նշանավոր վարժապետները, տեսուչները, մեր այժմյան խմբագիրները, բոլորը գերմանական համալսարանների պտուղներ են:

Դառնանք դեպի ֆրանսիական ուսանողները:

Ֆրանսիայում հայ ուսանողներն ընտրում են միայն Փարիզը: Ես գոնե, բացի մի բժշկից, չեմ ճանաչում ուրիշ ուսանողներ, որոնք Ֆրանսիայում մի բան սովորած լինեին: Բայց ճանաչում եմ շատ թերուսներ, որոնք երկար տարիներ Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում թափառելեն հետո, առանց մի հիմնավոր գիտություն սովորելու, վերադարձել են հայրենիքը, բերելով իրանց հետ միայն ֆրանսիական արտաքին փայլը, որ աչքի է զարկում կապկության բոլոր միմոսություններով: Երևում է, Փարիզը — այդ գիտության, հեղափոխության, մարսելիեզի և շռայլության մայրաքաղաքը — իր գրիզետներով և կաֆեշանտաններով բոլորովին կախարդում է, խելքից հանում է միամիտ հայ ուսանողին, երբ ընկնում է այդ համաշխարհական Բաբելոնի մեջ: Փարիզը միջին կետ չունի. նա միշտ պատրաստում է ծայրահեղ մարդիկ, կամ խոշոր հասարակական գործիչներ, կամ երևելի հանճարներ, և կամ շրջմոլիկ, աննպատակ շարլատաններ:

Փարիզում Լատինական թաղը պատմական նշանակություն է ստացել որպես ուսանողների բնակարան: Նրա խուլ փողոցներով ոչ մի պատվավոր կին իրան թույլ չի տա անց կենալ գիշերվա 9 ժամից հետո, վախենալով, մի՛ գուցե հանդիպե ուսանողների անպատկառ մի խմբի: Փարիզի ուսանողներն առհասարակ սակավ են պարապում, խիստ փոքր է այն աշխատավորների թիվը, որոնք ամիսը մի անգամ հաճախում են դասախոսություն լսելու: Նրանք ավելի շատ սովորում են այն տարերքից, որոնցմով տոգորված է Փարիզի մթնոլորտը: Զվարճությունները չափից դուրս շատ և բազմատեսակ են: Կան բալեր, թատրոններ, ռեստորաններ, կաֆեներ և այլն: Բայց մանավանդ կնիկները նրանցից շատ ժամանակ են խլում: Մեծ մասն ապրում է սիրուհու հետ: Մի ամբողջ դաս աղջիկների, որոնք կոչվում են Լատինական թաղի կանայք, խիստ հետաքրքիր դեր են խաղում ուսանողների կյանքի մեջ: Դրանք հասարակ գործավոր աղջիկներ են, որոնք բանում են զանազան հիմնարկությունների մեջ, և ուսանողների սենյակներում ուրախություն ու

հանգստություն են գտնում, երբ աշխատանքը ձանձրացնում էր նրանց: Այդ մշտազվարթ, անհոգ և դարտակամիտ արարածներն երբեք դուրս չեն գալիս ուսանողների աշխարհից, և անդադար անցնում են մեկ ձեռքից մյուսը:

Ինչ որ ավելի հատկանիշ է ֆրանսիական ուսանողներին — դա է նրանց արտաքին փայլը: Փարիզը սաստիկ հոկում է և կոկում է նրանց: Նրանք գերմանական ուսանողի նման անտաշ, անշնորհք և դանդաղկոտ չեն, որոնց բոլոր արժանավորությունները թաքնված են դրսի սառն և ցամաք կեղևի տակ: Փարիզի ուսանողը կատարյալ աշխարհային մարդ է իր բազմակողմանի ձևերի մեջ: Նա խոսում է, դատում է ամեն բանի վրա, մինչև անգամ այն բաների վրա, որ ինքը չգիտե: Նրա խելքը սաստիկ ճկուն է, դեպի ամեն կողմ ոլորվում է: Նա վարում է խիստ բաղադրյալ վիճաբանություններ, և կարկտի նման թափում է խոշոր ֆրազներ: Այդ նրանից է, որ նա կարդում է մեծ հեղինակների գրքերը, ռոմանները, կարդում է լրագրներ, գնում է թատրոն, ծանոթ է ամեն բանի հետ, ինչ որ կատարվում է նրա չորս կողմում: Նա թեև հիմնավոր գիտություն չունի, թեև խորին կրթություն չէ ստանում, բայց շուտով հափշտակվում է իդեաներով:

Ինչ որ վերաբերում է ընդհանուր գաղափարներին, մեծ մասը ազատամիտ և առաջադիմականներ են, և պատկանում են հասարակապետական կուսակցության: Այդ բավական չէ, շատերը նրանցից երազում են համաշխարհային հասարակապետություն, երազում են ազգերի եղբայրություն, և չքավորության վախճան: Ազատության և արդարության իդեաները սաստիկ արբեցնում են նրանց: Այսուամենայնիվ, ֆրանսիական ուսանողը պրոպագանդիստի ոգի չունի, որ մտներ ընտանիքների մեջ, որ մտներ ամբոխի մեջ, և առանց աղմուկի տարածեր իր մտքերը: Նա իր նեղ, ուսանողական շրջանից դուրս չէ գալիս: Օրինավոր ընտանիքներում մինչև անգամ նրան չեն ընդունում: Բայց երբ պատահում է մի ժողովրդական շարժում, երբ ծագում է մի քաղաքական հեղափոխություն, ուսանողները խլրտում են, զարթնում են որպես քնած առյուծ, և առաջինն են լինում, որ թնդեցնում են փողոցները մարսելիեզներով, փշրում են բռնակալների արձանները և թռչում են բարիկադների վրա: Ով որ փոքր ի շատե ծանոթ է ֆրանսիական պատմությանը, գիտե, թե որպիսի մեծ դեր խաղացին ուսանողները 1830 և 1848 թվականներում, և մանավանդ Կոմունայի ժամանակ:

Չէ կարելի ասել, թե բոլոր ուսանողները Ֆրանսիայում հետևում են հասարակապետական կարծիքների: Տակավին կղերը և մանավանդ եզվիտները մեծ ջանք են գործ դնում, որ իրանց մտքերն անցկացնեն երիտասարդության մեջ. և այս պատճառով, նրանք սաստիկ եռանդով ձգտում են իրանց ձեռքը ձգել ուսումը և կրթությունը: Եվ կարողացան հաջողացնել, Ֆրանսիայի զանազան գավառներում պահպանելով բավական ծաղկած դպրոցներ, և նույնիսկ Փարիզում բաց անելով մի քանի ուսումնական հիմնարկություններ, այլև մի կաթոլիկական համալսարան: Այդ հիմնարկությունների ուսանողները ոչինչ կապ չունեն իրանց հասարակապետական ընկերների հետ, և ներկայացնում են սաստիկ ռեակցիա: Բայց մի բան, որ ուրախալի է, այն է, որ այժմ Ֆրանսիայի ամենաբարձր մտածողներն աշխատում են սահմանափակել կղերի իրավունքները կրթության գործի մեջ:

Հայ ուսանողն, ընկնելով Փարիզի քաոսի մեջ, բոլորովին իր գլուխը կորցնում է: Անթիվ կուսակցություններ, անթիվ կարծիքներ, և անթիվ ձգտումներ — նա չգիտե, թե որին պետք է հետևել: Վերջապես ավելի զորեղ հոսանքը նրան իր հետն է տանում: Նա մոռանում է իր անձը, մոռանում է իր երկիրը, մոռանում է, թե ինչ ազգի որդի է ինքը: Նա էլ միտքը չէ բերում, թե իր

եղբայրները ինչ դրության մեջ են ապրում Տաճկաստանում, Պարսկաստանում, Ռուսաստանում և Հնդկաստանում — սկսում է երազել ընդհանուր եղբայրության վրա: Նա դառնում է կոսմոպոլիտ և ուրանում է իր հայությունը: Որպես վերևում հիշեցի, մենք չունենք շատ թվով ֆրանսիական ուսանողներ, իսկ այդ երևույթը նշմարվում է Կ. Պոլսի երիտասարդների մեջ, որոնք դժբախտություն էին ունեցել մի քանի տարի Փարիզում թափառելու: Զարմանալին այն է, որ Փարիզի ուսանողն իր ընդհանուր կոսմոպոլիտական հայացքներով հանդերձ, դարձյալ մնում է ֆրանսիացի. նա առաջ սիրում է իր ազգը, իր հայրենիքը և ավելորդը միայն տալիս է օտարներին: Բայց հայ ուսանողը մոռանում է բոլորը... Սրտի և մտքի դատարկության մեջ միշտ տեղ են գտնում հիմար ցնորքներ...

Ես վերջացրի իմ նկարագիրը Ռուսաստանի, Գերմանիայի և Ֆրանսիայի հայ ուսանողների մասին. հիմա տեսնենք, ինչ են շինում նրանք, երբ վերադառնում են իրանց հայրենիքը և մտնում են կյանքի մեջ:

Դ

ԹԻՖԼԻՍԸ ՈՐՊԵՍ ԿԵՆՏՐՈՆ

Թիֆլիսն իր այժմյան դրությունով ներկայացնում է մի կենտրոն, ուր հանդիպում ենք մեր երիտասարդության բազմատեսակ տիպերին: Այստեղ են գտնվում մեր մտավոր զորության ներկայացուցիչները — մեր ինտելիգենցիան, այստեղ է գործում մեր մամուլը, այստեղ են խմբվում գավառներից մեր նշանավոր ուժերը, և վերջապես այստեղ մեր խոշոր և մանր դրամատերները հրաշք են գործում առևտրական հրապարակի վրա:

Իմ հետազոտության մեջ ես անձնավորություններ չպիտի շոշափեմ. ես կվեր առնեմ առանձին առանձին խմբեր միայն, որոնք պատկանում են այս և այն դասակարգին և գործում են մի որոշ ասպարեզի վրա: Բայց ինչ պետք է արած, որ մեր շրջանն այն աստիճան նեղ է, որ ամեն մի խմբի վրա խոսելիս, ընթերցողը կամա-ակամա պիտի երևակայե որևիցե անձնավորություն:

Սկսում եմ համալսարանականներից:

Ավարտելով իր ուսումը որևիցե համալսարանում, կամ կիսավարտ, երիտասարդը գրքերը ծալում մի կողմ է դնում, ապսպրում է հմուտ դերձակներից մեկին մի քանի ձեռք հագուստ, գնում է ցիլինդր և պենսնե, ջոկում է ձեռնոցների համեմատ գույները, թողնում է ծնոտի վրա մի պուրակ մազ, և այս բոլոր պատրաստություններով վերադառնում է իր հայրենիքը, ուր նրան սպասում են հայր, մայր, բարեկամներ և վերջապես ազգը: Արտաքին կերպարանքը վատ չէ, ներկայացնում է ուսյալ մարդու բոլոր ընդունված ձևերը, իսկ ներքինը զգուշությամբ թաքցնում է: Նա քիչ է խոսում, չէ մտնում ծանր վիճաբանությունների մեջ և միշտ աշխատում է ցույց տալ, թե «արհամարհում է»: Բայց պատահած տեղը, երբ իր ատամների հարմար մարդ է գտնում, լավ զզզում է, այլևս նրա սոֆիզմներին և ճոռոմաբանությանը չափ չկա:

Դա այն տեսակ տիպերիցն է, որ հենց սկզբից ուսման և գիտության վրա նայում էր որպես միջոցի վրա, որ իրան լավ ապագա պատրաստե, որ սովորում էր դիպլոմի և արտոնության համար:

Մտնելով կյանքի և հասարակության մեջ, հանգամանքները, կարիքը, նպատակին հասնելու պահանջները սաստիկ զարգացնում են նրա ուշիմությունը: Նա դառնում է մի ճարպիկ որսորդ: Նա իսկույն հասկանում է, թե որ կողմից է փչում քամին և նրա համեմատ պարզում է իր նավի առագաստները կյանքի ծովի մեջ: Համոզմունք ասած բանը չկա նրա մեջ: Հանգամանքներից օգուտ քաղել — ահա՛ նրա գլխավոր համոզմունքը: Եվ այդ է, որ շինում է նրան մի տեսակ քամելեոն, մի տեսակ առասպելական էակ, որ անդադար փոփոխվում է թե կարծիքների և թե գործողությունների մեջ, որը ինչ առարկայի և մոտենում է, իսկույն նրա գույնը և ձևն է ընդունում: Անհաստատակամությունը նրա գլխավոր հատկանիշն է: Բայց մի գիծ, որ մնում է նրա մեջ անփոփոխ — այդ է շահամոլությունը, որի համար զոհում է ամեն ինչ, որքան և սուրբ լիներ: Նա հիմար չէ: Նա լեզվով գոնե ցույց է տալիս իր համակրությունը և հակակրությունը դեպի ամեն լավ և վատ գործ: Լիբերալի մոտ ազատամտություն է մսխում. հետադեմի մոտ վերջին աստիճանի պահպանողական է ձևանում. ազգասերի մոտ լաց է լինում Թուրքիայի հայերի վիճակի վրա. մի օտարականի մոտ ասում է, թե բոլոր հայերը «մաշենիկներ» են. հայր սրբի մոտ կղերական է ձևանում. մի ուրիշ տեղ պախարակում է ազգային եկեղեցին. խոսում է անձնական պատվի և ազնվության վրա, բայց պատահած տեղը լիզում է ազդեցություն ունեցող մի մարդու ոտները. — վերջապես դեպի ամեն կողմ թեքվում է, դեպի ամեն կողմ ծալվում է, մինչև կարողանում է մի պաշտոն ձեռք բերել: Այժմ հասավ ցանկալի նպատակին: Այնուհետև նա կտրվում է հասարակությունից և սկսում է իր նեղ շրջանի մեջ գործել: Նա, որ առաջ շողոքորթում էր ամբողջ հասարակությանը, այժմ սկսում է շողոքորթել իր պաշտոնակիցներին, իր մեծավորին, որ ոտքը նրա օգնության վրա դնելով, կարողանա բարձրանալ իր բռնած դիրքի աստիճանները:

Բայց որտեղի՞ց, ե՞րբ վարժվեցավ նա այդ տեսակ պրակտիկայի, այդ տեսակ գործնականության մեջ: Ընտանիքը տվեց նրան այդ դաստիարակությունը: Նույնը, ինչ որ գործում էր վաճառական հայրը, գործում է և բարձր ուսում ստացած որդին: Զանազանությունը միայն մեկ ձևի և կրթության աստիճանի մեջն է: Անկիրթ հայրն ավելի կոշտ-կոպիտ կերպով էր խաբում, իսկ կրթյալ որդին ավելի նրբացրել է խաբեությունը: Նա հարստահարում էր իր խանութի մեջ, իսկ դա հարստահարում է մի ուրիշ ասպարեզում: Գործողությունների բնավորությունը չէ փոխվում: Այս պայմանների մեջ հին և նոր սերունդը ձուլվում են միասին: Գտնվում են, այո՛, և ազնիվ անձնավորություններ, որոնք ավելի մաքուր ճանապարհով են դիմում իրանց բախտին, բայց ցավելով պետք է ասել, որ այդպիսիները բացառություն են համարվում:

Դառնանք դեպի մյուս տեսակ ուսանողները, որոնք հափշտակված էին բարձր գաղափարներով, որոնք պատրաստվել էին իրանց հասարակությանը և ազգին ծառայելու:

Գլուխը լցրած զանազան ծրագրներով, նա մտնում է կյանքի մեջ. ինչ բարի գործ ասես, որ չէ ցանկանում սկսել — լրագիր, ամսագիր, գրքերի հրատարակություն և այլն: Ժողովրդին շատ բան պակաս է, պետք է լրացնել բոլորը, մտածում է նա: Հագնվում է հասարակ կերպով, խոսում է տաք և եռանդով. նրա թե լեզվի և թե ձևերի մեջ նշմարվում է պարզություն և անկեղծություն: Նա մոտենում է այս և այն գործող խմբին, որպես իր եղբայրակիցներին, քաջալերում է նրանց ասելով. «պետք է կրկնապատկել ուժերը, գործը դանդաղ է ընթանում, բայց ժամանակը չէ սպասում»: Խոսում է, վիճում է, տալիս է նոր խորհուրդներ, ստեղծում է նոր պլաններ: Անցնում են շաբաթներ, ամիսներ, տարիներ... նա դեռ մտածում է, նա դեռ խոսում է... Ցանկանում է մի հրաշք գործել և մի անգամով զարմացնել աշխարհը: Նա չէ սիրում փոքրից սկսել, իսկ մեծ բան գործելու համար չեն ներում հանգամանքները: Մոտենում է նա, օրինակ, մի խմբագրի, որ շաբաթը մի

անգամ հազիվ կարողանում էր հրատարակել իր թերթը, «դրանով բան չի դառնա, ասում է նրան, պետք է ամեն օր հրատարակել, պետք է այս գրել, այն գրել»... Բայց ինքը մի տող անգամ չէ գրում: Անգործության մեջ եռանդը, ոգևորությունը թուլանում է, սրտի կրակը մարում է... Նա սկսում է զգալ իր դրության անտանելիությունը: Տեսնում է, երեկվա ընկերը, հիմար, իդիոտ և ոչինչ չսովորած ընկերը, այսօր սեփական կառք ունի, հազարներով եկամուտ է ստանում: Այդ փառքը հրապուրում է նրան: Նա թոթափում է իր առաջին հափշտակությունը և սթափվում է իր ազնիվ արբեցությունից... Ազգ, հայրենիք, հասարակություն, այս բաները փոքր առ փոքր անհետանում են նրա գլխից... Նրա աչքի առջև կերպավորվում է իր Եսը, որին առաջ մոռացել էր: «Չէ, մտածում է նա, պետք է առաջ իր անձը ապահովել, հետո ուրիշների վրա մտածել»: Հանկարծ առաջարկում են մեր ազգասերին մի պաշտոն, մի «յուղալի պատառ»: Նա այժմ ծառայության մեջ է, տարեկան մի քանի հազար եկամուտ ունի: Նա մեծ կրեդիտ է ստանում ամուսնության վերաբերությամբ. ամեն կողմից առաջարկում են հարուստ աղջիկներ: Պսակվում է: Այժմ աշխատում է իր կացությանը փառավոր շուք տալ. վարձում է ամենագեղեցիկ տան վերին հարկը, և զարդարում է սենյակները զանազան սնոտիքներով: Նա, որ առաջ դեմոկրատական պրինցիպների էր հետևում, և ինքը նույն ծագումից էր, այժմ ձևացնում է իրանից ազնվարյուն արիստոկրատ: Պատվիրում է սպասավորին իր սալոնի մեջ մուտք չտալ այն մաշված այուրթուքով պարոններին, որոնց հետ առաջ իր ազգի առաջադիմության մասին երկար ու երկար մասլահաթներ էր անում: Երբ փողոցում հանդիպում է հին բարեկամին, երբ ցանկանում է արժանացնել նրան իր ուշադրությանը, արհամարհական ժպիտը երեսին հարցնում է. — «как идет ваша газета», և շուտով անցնում է, նեղվելով, մի զուցե տեսնեին իրան նրա հետ խոսելիս:

Չէ կարելի ասել, թե այս տեսակ տիպերի ոգևորությունը և բարի ցանկությունները հենց սկզբից անկեղծ չէին: Միայն բնավորության թուլությունը, համոզմունքի անհաստատությունը, տոկունության բացակայությունն առիթ է տալիս նրան շուտով փոխվել: Նրանք այն աստիճան տկար են լինում, որ չեն դիմանում կյանքի հակառակ հոսանքին, և սկսում են նրա ընթացքով գնալ: Այս տեսակ տիպերը նմանում են այն մետեորական երևույթներին, որ կոչվում է ասուպ, որը հանկարծ հայտնվում է մթնոլորտի մեջ, փայլում է, բոցավառվում է, և հետզհետե սառչելով, վերջապես հանգչում է և ընկնում է ցած...

Ես նկարեցի պատկերները երկու տարբեր տիպերի, որոնք հակառակ ճանապարհներով մոտենում են միմյանց, ձուլվում են, և կազմում են մի ամբողջություն: Այժմ համեմատենք այդ երկու տիպերը: Մեկը, որպես գործնական մարդ, հենց համալսարան մտած օրից իրան նպատակ է դնում այնքան սովորել, որ դիպլոմ ստանա, արտոնություններ ձեռք բերե, որ իր համար մի լավ ապագա պատրաստե: Նա բացի իր անձից, ուրիշի վիճակով չէ հետաքրքրվում: Այս տեսակ մարդուն, եթե չէ կարելի համակրել, գոնե կարելի չէ և պախարակել: Նա հավատարիմ է մնում իր ուխտին և նրա համեմատ գործում է: Իսկ մյուսը, որպես իդեալական մարդ, աշխատում է, սովորում է, և համալսարանից իրան նպատակ է դնում, որ կյանքի մեջ մտնելուց հետո, պետք է ծառայե այս և այն գաղափարի իրագործելուն, պետք է օգուտ բերե հասարակությանը և իր ազգին: Բայց վերջը բոլորը մոռանում է, բուրժուազանում է, և սկսում է մտածել իր փառքի, հանգստության և քսակի մասին: Այս տեսակ երիտասարդը բնավորությունից զուրկ, թույլ և զզվելի արարած է, որովհետև դավաճանում է իր ուխտին:

Ես ցույց տվեցի բարձր ուսում ստացած երիտասարդությունը որոշող երկու ընդհանուր գծերը: Բայց գտնվում են և հզոր բնավորություններ: Դրանք հերոսներ են, այսպիսիներին չէ կարելի

չհարգել: Դրանք աշխատում են ձեռք բերել մի պաշտոն, մի գործ այն մտքով միայն, որ ապահովեն իրանց անձը, որ հարստանան, և այն հարստությունով կարողանան իրագործել իրանց ազգօգուտ նպատակները: «Եթե ես կունենամ տարեկան հինգ հազար ռուբլի ավելորդ եկամուտ, — ասում էր ինձ մի երիտասարդ, — այն ժամանակ կսկսեմ հայերեն մի ամսագիր հրատարակել»: Բայց հայերեն ամսագիր հրատարակել նշանակում է՝ տարեկան 3-4 հազար ռուբլի դեֆիցիտ ծածկել: Եվ նա կատարեց իր խոստմունքը, երբ պաշտոնի մեջ մտավ: Այդ ամենահիմնավոր ձևն է հասարակական գործունեության: Մեր ազգային գործերը պահանջում են մեծ զոհաբերություններ: Աղքատ և անապահով վիճակի մեջ գտնվող երիտասարդները հազիվ թե կարող էին մի նշանավոր գործ կատարել: Կամ պետք է ժառանգական հարստություն ունենալ, կամ պետք է մի կողմնակի պարապմունք գտնել, փող վաստակել, մի մասով ապրել, իսկ մնացածը ծախսել որևիցե հասարակական բարի նպատակի համար: Որովհետև մեզանում ազգային պարապմունքները ոչ միայն նյութական շահ չեն բերում, այլ պետք է մի բան էլ իր գրպանից ծախսել, որ գործը առաջ գնա: Այդ ես ցույց կտամ իր տեղում, երբ կխոսեմ Թիֆլիսի մեր գործիչների մասին: Այժմ տեսնենք ինչ է շինում երիտասարդությունը մյուս ասպարեզներում:

Ինչ որ նկատեցի իմ հետազոտության նախընթաց գլխում ուսանողների կյանքի և աշխատասիրության մասին, հայտնելով այն միտքը, թե գավառացիները գերազանցում են բուն թիֆլիսեցիներից — նույնը պետք է ասեմ և այժմ: Եթե կտեսնեք Թիֆլիսում մի երիտասարդ, որ հետաքրքրվում էր ազգային և հասարակական գործերով, որ իր աշխատության մի մասը նվիրում էր նրանց — անպատճառ նա գավառից եկած պետք է լինի, կամ ինքը, կամ հայրը, կամ պապը: Բուն թիֆլիսեցին փչացած, այլանդակված և հրեշավոր արարած է, նրա համար հայ կամ հայի առաջադիմություն կոչված բանը ցնորք է: Նա ընկնում է միշտ երկու ծայրահեղությունների մեջ, կամ վազում է միայն «չինի» և փառքի ետևից, կամ համալսարանից վերադառնալով դարտակ գլխով և դարտակ սրտով, լինում է իր հոր հարստության ցեցը, և սկսում է շռայլաբար վատնել այն բոլորը, ինչ որ ողորմելի հայրը դիզել էր իր հոգու, մարմնի և պատվի գնով: Այդ վրացիացած ընտանիքների զավակները ոչ մի օրինավոր բան չեն արդյունաբերում: Գավառացի երիտասարդը թե բարոյապես և թե մտավորապես բարձր լինելով, հենց որ ընկնում է Թիֆլիսում, սկսում է հրաշքներ գործել: Թիֆլիսի հայոց նշանավոր խմբագիրները, վարժապետները, գրողները, բժիշկները, դատաստանական ծառայողները և մինչև անգամ խոշոր կապիտալիստները, բոլորը գավառացիներ են: Եթե կան մի քանի բուն թիֆլիսեցի գործիչներ, նրանց կարելի է մատներով համբարել:

Մի տասը տարի առաջ «չինովնիկությունը» և առհասարակ արքունական ծառայությունը Թիֆլիսի երիտասարդների համար իր ծաղկյալ մոդայի մեջն էր: Բայց այն օրից, երբ հիմնվեցան բանկեր, երբ երկաթուղու ծայրը հասավ այս քաղաքին, բարձր ուսում ստացած երիտասարդությունը սկսեց որոնել ազատ պարապմունքներ: Կարծես թե, ատենական տեղերի ճնշված օդը խեղդում լիներ նրանց: Այժմ մի յուրիստ բարվոք է համարում ազատ փաստաբանությունը կամ նոտարիուսի կանտորան, քան թե նահանգական դատարանում լինել դիվանի անդամ: Ֆինանսական ձեռնարկություններն ավելի հրապուրում են մեր երիտասարդներին. բանկերը լցված են նրանցով: Ռեալական կյանքի ռեալական ոգին բաց է արել նրանց առջև մի նոր ասպարեզ: Շատերը գնում են հողեր և անտառներ Թիֆլիսի շրջակայքում, կամ Վրաստանի կողմերում: Ոմանք կառավարում են այս և այն դրամատիրոջ կալվածները: Ոմանք աքցիաների հետ են խաղում: Իսկ շատերը, որոնք առաջ արհամարհում էին վաճառականությունը և կապալառությունը որպես ստոր պարապմունքներ, այժմ սկսել են նույն

գործերով զբաղվել: Ագենտուրան և կոմիսիոներությունը նույնպես ոչ սակավ գրավում են մեր երիտասարդներին: Կան օրինակներ, որ համալսարանական երիտասարդը հիմնում է աղյուսի գործարան, կամ արտասահմանից բերել է տալիս տախտակներ սղոցելու մեքենաներ: Այս տեսակ ձեռնարկությունների մեջ, կամ առհասարակ առանձին պարապմունքներով զբաղվողները լինում են խիստ գործունյա, ուրախ, զվարթ, նյութապես ապահովված, և երբեք չեն կորցնում իրանց կենդանությունը: Մինչդեռ արքունական ծառայողները գործի միակերպության մեջ վաղօրոք ծերանում են, բթամտանում են և մահը երբեմն ավելի շուտ է հասնում, մինչև նրանք կստանային պենսիա կամ ստատսկի սովետնիկի չին:

Մեծ հաջողություն են գտնում Թիֆլիսում բժիշկները, մանավանդ նրանք, որ ռուսաց համալսարաններում ավարտելուց հետո մի կամ երկու տարի անց են կացնում արտասահմանում: Ոմանք քեֆի համար են գնում, իսկ ոմանք իսկապես մի բան սովորում են: Բայց ժողովուրդը միշտ նշանակություն է տալիս Գերմանիա կամ Ֆրանսիա տեսած բժշկին, որպես արտասահմանի ապրանքին: Ավելի դժբախտ են լինում այն ուսանողները, որոնք սովորել էին գյուղատնտեսական մասը՝ երկրագործություն, այգեգործություն, գինեգործություն և այլն: Իրանք կապիտալ չունենալով սովորած մասնագիտությունն իրացնելու համար, մնում են անգործ: Իսկ կալվածատերերը չեն հրավիրում նրանց, որովհետև կանոնավոր գյուղատնտեսությունը դեռ մուտք չէ գործել Կովկասում:

Ճշմարիտն ասած, շատ դժվարին է լրագրական հոդվածի մեջ ցույց տալ այն ընդարձակ աշխարհը, ուր զանազան ասպարեզներում գործում է մեր համալսարանական երիտասարդությունը: Ես պետք է նկատեմ միայն ընդհանուր գծերը: Այժմ մնում է մի քանի խոսք ասել այն երիտասարդների մասին, որոնք ավարտում են կամ կիսավարտ դուրս են գալիս զանազան գիմնազիաներից և միջնակարգ դպրոցներից, և համալսարան մտնելու միջոցներ չունենալով, մնում են Թիֆլիսում: Դրանք լինում են ըստ մեծի մասին աղքատների որդիներ և դպրոցի նստարանները թողնելուց հետո, ստիպված են աշխատել օրական հացի համար: Մեր վաճառականները նրանց չեն ընդունում գործակատարության մեջ, մտածում են, որ ուսյալներին չեն կարող հնազանդության մեջ պահել, որպես իրանց սովորությունն է: Ուրիշ ոչինչ չէ մնում նրանց, բացի արքունական ծառայությունից, բացի վարժապետությունից մանր դպրոցներում, կամ անգործ թափառելուց: Դրանք լինում են ավելի փառասերներ, քան համալսարանականները, ստոր պարապմունքների «լայաղ» չեն անում: Դեղին կոճակները և մունդիրը սաստիկ հրապուրում են նրանց:

Հիմա մտնենք մտավորական աշխարհը, տեսնենք, ինչ են շինում գրողները, ուսուցիչները, արտիստները, և առհասարակ այն երիտասարդությունը, որ ներկայացնում է Թիֆլիսի մեր ինտելիգենցիան:

Ես մի առանձին բավականություն եմ զգում, երբ այժմ պետք է նկարագրեմ կյանքն այն երիտասարդների, որոնք հանձն առնելով ամեն տեսակ զոհաբերություններ, որոնք համբերելով ամեն տեսակ հալածանքների, պատերազմում են արգելքների դեմ, գործում են, աշխատում են, թեև առանց խրախույս և մխիթարություն գտնելու ամբոխից, բայց դարձյալ լի հավատքով կրկնում են — «ապագան մեզ է պատկանում»: Այդ հույսը լցնում է նրանց սիրտը մի սրբազան հպարտությամբ, և իրանց աղքատության մեջ խիստ զզվանքով նայում են մոտից անցնող բուրժուային, որ փառավոր կառքի մեջ նստած, թնդացնում է Թիֆլիսի փողոցները:

Առանձին ուշադրության արժանի է այն երիտասարդությունը, որ պտտվում է այս և այն խմբագրատան շուրջը: Դրանք կազմում են տարբեր շրջաններ, որ որոշվում են իրանց հատուկ ավանդություններով: Ես ոչ մի լրագրի ուղղությունը, լավ կամ վատ կողմերը քննադատելու նպատակ չունեմ: Ես պիտի վեր առնեմ գործիչներին միայն:

Յուրաքանչյուր սերնդի համար թանկ է ժամանակի մի որոշ շրջանը: Ես երբեք մոռանալ չեմ կարող 72 թվականը, երբ սկսվեցավ հրատարակվել «Մշակ» լրագիրը: Ի՞նչ կյանք էր տիրում այն ժամանակ Թիֆլիսում, ի՞նչ դրության մեջ էր գավառների վիճակը: Ամեն տեղ տիրում էր մի տեսակ անշարժություն, մի տեսակ թմրություն, մի տեսակ մեռելություն: Հանկարծ, կարծես մի դյութական գավազանի հարվածքից, զարթեցավ կյանքը: Ոչ ոք չէր հավատում, թե այսպես կարող էր լինել: Հավատում էր միայն երիտասարդների մի փոքրիկ խումբ: Ես հիշում եմ այն գեղեցիկ տարիները, այն հրաշալի գիշերները, երբ այդ խումբը հավաքված խմբագրատան մեջ, կարդում էին, ծխում էին և վիճում էին: Մեզանից շատերը հագներին շապիկ չունեին, մտնում էին այնտեղ բոլորովին պատառոտած կոշիկներով, այսուամենայնիվ, մենք ամենքս էլ ֆատալիստի հուսով հավատում էինք, թե կտիրապետենք մի մեծ ապագայի:

Սկզբում այս լրագրի շուրջը խմբվեցավ համալսարանական դիպլոմավոր երիտասարդությունը: Բայց նրանք շուտով ցրվեցան. կարծես թե, գործը խորթ թվեցավ իրանց: Նրանք չհավատացին այս լրագրի ճակատագրին: Մնացին դիպլոմից զուրկ ինքնուսներս — ինքնակրթությամբ զարգացած մանկտին — անաջողությունների տակ ճնշված, ամեն տեղից հալածված, բայց դարձյալ իր վեհությունը պահպանած մանկտին: Ահա այդ ուժերը իրանց ուսերի վրա բարձրացրին «Մշակի» դրոշակը:

Հին «Մեղուն» այն ժամանակ նմանվում էր մի մաշված և ջարդված սայլակի, որին ճռնչելով քաշ է տալիս մի ուժաթափ ձի: Սայլավարը բոլորովին հուսահատված, մոլորված, և կես ճանապարհի վրա կանգնած, մտածում էր. «հիմա դեպի ո՞ր կողմը քշեմ»: «Մշակից» բաժանված խումբն այս դրության մեջ գտավ մաշված սայլակը: Նրան նորոգեցին, կարկատեցին և սկսեցին միևնույն ճանապարհով առաջ քշել...

Երիտասարդության աշխատանքը սուրբ է ինձ համար, որովհետև նոր կյանքի և նոր զորության արտահայտություն է: Ես «Մեղուի» ուղղությունը քննադատելու նպատակ չունեմ. այստեղ նույնպես գործում են մանուկ ուժեր: Բայց պետք էր ի նկատի առնել այն մեծ վերանորոգիչի խրատը, թե «նոր գինին պետք է նոր տիկի մեջ ածել. եթե տիկը հին է, կպատռվի, և գինին վիթվելով, կոչնչանա...»:

Թե ինչ կյանք էր տիրում «Մեղուի» խմբագրատան մեջ՝ այդ մասին ոչինչ ասել չեմ կարող, որովհետև նրա շրջանի մեջ երբեք չեմ գտնվել: Բայց այսքանը հայտնի է, որ «Մեղուին» շրջապատում էր համալսարանական և ապրուստի կողմից փոքր ի շատե ապահովված երիտասարդությունը, որոնք չէին կրում կյանքի այն դաժանությունները, որոնց դեմ ստիպված էին պատերազմել «Մշակի» աշխատակիցները:

Եվ այսպես, համալսարանականները հեռանալով «Մշակից»՝ ասպարեզը մնաց ինքնուսներին: Այդ լրագրի խմբագիրը խիստ ճիշտ համեմատություն արեց, թե նա թողեց դպիրներին և փարիսեցիներին, և իրան շրջապատեց հասարակ ձկնորսներով — ժողովրդի չփչացած

զավակներով: Բայց պետք էր ցույց տալ հասարակությանը, թե այդ դիպլոմից զուրկ ուժերով կարելի էր կազմել մի նոր շկոլա: Գործիչների առաջ դրած էին ահագին դժվարություններ ահագին պատրաստականությունների հետ: Հողը միանգամայն խոպանացած էր: Աշխատանքի բաժանություն չկար: Ուզում եմ ասել, չկային ուրիշ օրգաններ, որոնց յուրաքանչյուրը հանձն առնելով մշակության մի ճյուղը, սկսեին աշխատել: «Մեղուն» խիստ ծույլ գործակից էր, նոր բան արդյունաբերել չէր սիրում, իսկ «Արարատի», «Հայկական Աշխարհի» և «Դպրոցի» մասին խոսելն անգամ ավելորդ է: Բայց հասարակությունը մտավոր սնունդ էր պահանջում: Եվ այս պատճառով «Մշակը» ստիպված էր իր թերթերը բեռնավորել ամեն տեսակ նյութերով: Պուբլիցիստիկան և բելետրիստիկան ձեռք ձեռքի տված էին ընթանում: Վիպասանը նկարում էր պատկերներ ժողովրդի կյանքից, ցույց տալով նրա տգեղ այլանդակությունները: Տնտեսագետը հարվածում էր անխիղճ վաշխառուի և հարստահարիչ կապիտալիստի հարաբերությունները մշակ դասի հետ: Մորալիստը խորտակում էր այն սև նախապաշարմունքները, որ ծանրացած էին ամբոխի հոգու վրա, և մատուցանում էր բարոյական նոր սնունդ: Առողջ խոսքը բխում էր կենդանի աղբյուրից և տարածում էր դեպի ամեն կողմ նոր մտքեր: Կրիտիկական ոգին գործում էր իր անխնա անգթությամբ: Նա միանում էր հեղինակի կաբինետը, վաճառականի խանութը, արհեստավորի գործարանը, ծառայողի ատյանը, գյուղացու խրճիթը, մեծատան սալոնը, վարժապետի դպրոցը, կղերի մենարանը — մի խոսքով, կյանքի բոլոր ծալքերում պտտվում էր նա, և խավարի միջից դուրս էր քաշում ինչ որ անարժան էր: Այդ բոլորը գործվում էր այն շկոլայի մեջ, որ հիմնեց «Մշակը», ուր երիտասարդությունը ուսանում էր և ուսուցանում էր:

Ես երբեք չեմ կարող մոռանալ այն աղմկալի ժողովները, որ կազմվում էին այդ լրագրի խմբագրատան մեջ մի քանի տարի առաջ: Եթե ես ունեցել եմ իմ կյանքում մի քանի ոսկի րոպեներ — դրանք պատկանում են այն ժամանակին: Ժողովների մեջ ոգևորված և բորբոքված վիճաբանությունները տևում էին շատ անգամ մինչև գիշերվա ժամի երկուսը: Փոքրիկ, բոլոր նյութական միջոցներից զուրկ, բայց բարոյապես հարուստ խումբը ծրագրում էր հսկայական պրոեքտներ: Այդ դոնքիշոտությունը, երևակայության այդ տենդագին բորբոքումը, թեև մասամբ ծիծաղելի էր, բայց գեղեցիկ էր, որպես մանուկի ժպիտը, որ արտահայտություն է նոր սկսվող կյանքի: Իդեաների խորին արբեցության մեջ, ամեն մի երիտասարդ մոռանում էր իր վիճակի դաժանությունը, և մտածում էր, վիճում էր հասարակաց բարօրության մասին: Կես-գիշերից հետո նիստը վերջանում էր: Խումբը ցրիվ էր գալիս բուլվարների վրա, երբ բոլոր հյուրանոցները փակված էին լինում: Բայց դարձյալ խուլ և անապատացած փողոցների մեջ շարունակվում էր ընդհատված վիճաբանությունը: Այն ժամին, երբ բախտավոր թիֆլիսեցին հանգստանում էր իր փառավոր քնարանի մեջ, մեր կիսամերկ շրջմոլիկները, Գոլովինսկի պրոսպեկտի սալերը դղրդելով, քննադատում էին մի նշանավոր հասարակական հարց: Զյունը, անձրևը, սառը քամին չէր քշում նրանց դեպի իրանց ողորմելի բնակարանները, այլ ավելի զովացնում էր և ավելի կազդուրում էր տաքացած գլուխները: Նրանք բաժանվում էին միմյանցից, երբ զարկում էր առավոտյան զանգակը. այն ժամանակ գնում էին հանգստանալու, որ մյուս օրը նոր ուժով սկսեն աշխատել:

Եթե ընդունենք այն ընդհանուր պայմանը, թե յուրաքանչյուր 25 տարուց հետո ամեն մի երկրի երիտասարդությունը փոխվում է, այն ժամանակ 58 և 72 թվականները խորհրդավոր նշանակություն կստանան մեզ համար: Երկու որոշ ժամանակամիջոցներ ներկայացնում են երկու որոշ երիտասարդություն, մեկը իդեալական, մյուսը ռեալական: Առաջինը ծնունդ է «Հյուսիսափայլի», իսկ երկրորդը ծնունդ է «Մշակի»: Ես հիշում եմ երկու պերիոդներն ևս,

որովհետև երկուսի մեջ էլ գործել եմ. «Հյուսիսափայլի» ժամանակ հայտնվեցան բանաստեղծներ, իսկ «Մշակի» ժամանակ պուբլիցիստներ: Բացառությունները շատ աննշան են: Եթե վեր առնենք մեր այժմյան փոքր ի շատե աչքի ընկնող, կամ մանր-մունր գրողներին, կտեսնենք, որ բոլորը «Հյուսիսափայլի» ժամանակից մնացորդներ են: Նոր տաղանդներ չհայտնվեցան: Եվ այս պատճառով, թեև լրագրությունը ծաղկեց «Մշակից» հետո, բայց գրականության դաշտը մնաց անապատ:

Հիշյալ երևույթի պատճառը կարելի է հեշտ կերպով բացատրել: Անհերքելի է, որ մեր մտավոր զարգացման և ռուսների մեջ կա մի ներքին կապ: 40-60 թվականները տվեցին Ռուսաստանին իր ամենաերևելի գրողներին: Նրանից հետո տիրեց թմրությունը: Նույնը պատահեց և մեզ հետ: Համարյա միևնույն ժամանակներում լույս տեսավ «Հյուսիսափայլը» և ներկայացրեց մի ամբողջ շարք գրողների: Իսկ նրանից հետո նոր քանքարներ չհայտնվեցան:

Երբ հսկաներ չեն հայտնվում, ասպարեզը մնում է գաճաճներին: Ծիծաղելի էր տեսնել, որ վերջին տարիներում յուրաքանչյուր համբակ ձգտում էր բանաստեղծ և մատենագիր լինել: Խիստ կրիտիկայի բացակայությունն ավելի լրացրեց այդ խենթերին: Չպատրաստված և անտաղանդ գրողներն ավելի անհամեստ և ավելի հանդուգն են լինում: Կարելի է իսկույն նկատել, թե որպես քիթը վեր քաշած և որպես հպարտությամբ Թիֆլիսի փողոցներով անցնում է մի իմաստակ, որի մի քանի նամակները տպվել էին այս և այն լրագրում, կամ հրատարակել էր մի հիմար բրոշյուր: Վիկտոր Հյուգոն իր փառքի բարձրության վրա ավելի համեստ է, քան թե այս տեսակ խենթերը: Առհասարակ ամեն ազգի մեջ սկզբում հայտնվում են խոշոր տաղանդներ և ձգում են իրանց ետևից բազմաթիվ հետևողների: Իսկ մեր մեջ մի Աբովյան հայտնվեցավ, որի գիրքը, թեև տենդենցիայով հարուստ, բայց լեզվի կողմից ճապաղ, և գեղարվեստական արժանավորություններից թույլ մի ստեղծագործություն է: Այդ հեղինակությունն ունեցավ մի քանի անշնորհք հետևողներ: Ես հարկ չեմ համարում ցույց տալ օրինակները:

Բայց պետք է արտաքին հանգամանքները նույնպես նպաստեին նոր գրողների հայտնվելուն: Առհասարակ գրականական երիտասարդությունն աղքատ է լինում: Քաղցածությունը, թեև մի կողմից զորություն է տալիս տաղանդին, բայց մյուս կողմից կարող է սպանել նրան: Ոչ բոլոր բնավորությունները լինում են տոկուն: Թեև պատահում են ճշմարիտ երկաթի բնավորություններ: Ես ճանաչում եմ մեկին, որ ամեն տարի գրում է մի կամ երկու վեպ և համառությամբ փակում է իր գրասեղանի արկղիկի մեջ: Բայց նա շատ անգամ օրական ծխելու պապիրոսի փող չունի: Մի օրինավոր ամսագիր կարող էր նպաստել նոր ծնվող ուժերի զարգանալուն: Եվ այս պատճառով «Փորձի» հրատարակությունը սկզբում ուրախությամբ ողջունվեցավ մեր ամենի կողմից, մանավանդ, որ այդ ամսագրի խմբագիրն առաջին օրինակը եղավ, որ սկսեց վարձատրել իր աշխատակիցներին: Բայց սպասված հույսը չպսակվեցավ: Որովհետև «Փորձի» խմբագրատան մեջ հավաքվեցան միևնույն հին ուժերը — թարգմանիչները, կոմպիլատորները, արխիոլոգները, մաշված թեմաները նորից ծամծմող վիպասանները, ավերակների արձանագրություններ արտագրող և գերեզմանատների մեջ թափառող, բայց կենդանի մարդիկ չտեսնող ճանապարհորդները, իսկ ինքնուրույն բաներ գրողները, կենդանի նյութերի մասին գրողները խիստ սակավ մտան այդ ամսագրի խմբագրատան մեջ: Եվ այս է պատճառը, որ «Փորձը» ներկայացնում է կատարելապես Մասիայանի խանութը, այսինքն՝ մի մագազին, ուր վաճառվում են գլխավորապես մաշված հնոտիներ մի քանի թարմ ապրանքների հետ: Կարծես թե, այս

ամսագիրը մի ապսպրած (заказной) հրատարակություն լիներ, որի ուղղությանը, երևի, ինքը խմբագիրն էլ չէ հավատում...

Ես ցույց տվեցի Թիֆլիսի մեր ինտելիգենցիային պատկանող երիտասարդության երեք զանազան խմբերը, որոնք շրջապատում են երեք հիմնարկությունների՝ «Մշակի», «Մեղուի» և «Փորձի» խմբագրատները: Դրանք ձևացնում են երեք տարբեր կուսակցություններ, որոնց դիտավորությունն իսկապես միևնույնն է, բայց զանազանությունը նրա մեջն է միայն, որ յուրաքանչյուրը այլ և այլ ճանապարհով, այլ և այլ ուղղությամբ է դիմում իր նպատակին: Իսկ ո՞ր ճանապարհն ավելի ուղիղ է, ո՞րն ավելի շուտ կհասցնե — այդ ցույց կտա մերձավոր ապագան: Այսուամենայնիվ, այդ երեք խմբերը, լավ թե վատ, գործում են, աշխատում են, և այդ իսկ պատճառով հարգելի են:

Բայց կա մի ուրիշ խումբ ևս, որ հիշյալ երեք կուսակցություններից ոչ մեկին չէ պատկանում: Այդ խումբը ոչինչ չէ շինում, միայն մեջտեղում անգործ պտտվում է, խոսում է, բամբասում է, զևզեկություններ է անում և ինտրիգաներ է սարքում: Ում պատահել է կարդալ Ալֆոնս Դոդեի վերջին ռոմանը, (Jacques), խիստ ճիշտ գաղափար կարող է ստանալ հիշյալ խմբի մասին: Այդ ռոմանի մեջ կա մի տիպ Դարժանտոն անունով, որն իրան երևակայում է երևելի բանաստեղծ: Նրա գլխում լցված են հարյուրավոր գրքերի վերնագրներ, որոնց նա մի ժամանակ պետք է գրե: Միայն սպասում է իր մուզային, սպասում է ոգևորության: Այդ ոգևորությունը նրա կարծիքով կարող է տիրել իրան, երբ ինքը կբնակվի մի շքեղ տան մեջ, շրջապատված գեղեցիկ պարտեզով և ծաղիկներով, նազելի սիրուհու կողքին, և աչքի առջև կունենա բնության հրաշալի տեսարանները: Այդ բոլորը սարքում է նա, բայց մուզան դարձյալ չէ հայտնվում: Նրա իդեաները, նրա սյուժետները գողանում են: Լույս է տեսնում մի գիրք, մի հոդված, Դարժանտոնը բարկանում է, թե դա գրականական գողություն է, թե այն նյութն ինքը վաղուց գլխումը ուներ և մտածում էր գրել: Դարժանտոնը շրջապատել է իրան մի քանի անաջողակներով (неудачники), որոնք նույնպես մեծ կարծիք ունեն իրանց հանճարի վրա, և ճաշեր են ուտում բանաստեղծի մոտ, շողոքորթում են նրա տաղանդը, և վճռում են ամբողջ մարդկության ճակատագիրը: Վերջապես, Դարժանտոնը մտածում է մի թերթ հրատարակել և միանգամով ոչնչացնել Փարիզի բոլոր պարբերական հրատարակությունները: Նրա բարեկամ անաջողակները խոստանում են աշխատակցել և միլիոններ վաստակելու հաշիվ են տեսնում: Դարժանտոնը մի տեղից փող է գտնում և սկսում է հրատարակությունը: Խմբագրատան հիմնական դրամագլուխը մտնում է նրա անաջողակ աշխատակիցների քսակը, իսկ ինքը ստանում է երկու բաժանորդներ միայն, մեկն՝ իր սիրուհին, մյուսն՝ իր սիրուհու նախկին սիրողը: Դարժանտոնն այսքանը գոնե կատարեց, բայց Թիֆլիսի մեր Դարժանտոնները դեռ մտածում են...

Ամեն մի պերիոդ երիտասարդության կյանքի նշանավոր է լինում մի առանձին գործունեությամբ: Մեր գրական երիտասարդությունն այժմ զոհաբերության պերիոդի մեջն է գտնվում: Եվ այս պատճառով մեր բոլոր կրթողական հիմնարկությունները, որպես են՝ լրագիր, ամսագիր, թատրոն, դպրոց, և այլն, պահպանվում են զոհաբերություններով:

Խոսենք յուրաքանչյուրի մասին առանձին:

Մինչդեռ ուրիշ ազգերի մեջ լրագրապետները հարստանում են, և աշխատակիցներն ահագին փողեր են ստանում, մեր խմբագրները ոչ միայն չեն շահվում, այլ իրանց քսակից ամեն տարի մի

քանի հազար ռուբլի վնաս են կրում: Այդ մեծ զոհաբերություն է: Ժողովուրդը չէ նպաստում գործին: Ամենահաջողված պարբերական հրատարակությունը հազիվ տարեկան 1000 բաժանորդ է ստանում, իսկ անաջողները՝ 3-4 հարյուր: Նույնը կարելի է ասել և գրքերի մասին: Ուրիշ ազգերի մեջ մի բանաստեղծ մի լավ ռոման գրելով, իր ամբողջ կյանքն ապահովացնում է: Իսկ մեր մեջ բախտավոր պետք է համարել հեղինակին, եթե կարողանա տպագրության ծախսը դուրս բերել: Եվ այս պատճառով գրականական ասպարեզը մեր երիտասարդության համար մի փշոտ ասպարեզ է: Նրանց պետք է ժամանակի նահատակներ համարել: Ապագան կգնահատե նրանց, կամ կաստվածացնե, այդ ուրիշ խնդիր է, իսկ ներկան հաց է պահանջում: Իդեալական սերը ոչ ամեն ժամանակ կարող է օժանդակել գրողներին հարատևելու իրանց պարապմունքի մեջ, երբ որ այդ պարապմունքն ապրուստի միջոց չէ տալիս: Այդ պարագաները փոքր պատճառներ չեն, որ մեզանում գրողներ կամ իսպառ չեն հայտնվում, կամ եղածներն առաջադիմություն չեն գործում:

Մենք չէինք ունենա մեր այժմյան պարբերական հրատարակությունները, եթե նրանց խմբագրները նյութապես ապահովված անձինք չլինեին: Այդ մեծ բախտ է, որ հարուստները ձեռնարկում են այս տեսակ գործերի, և կարող են ամեն տարի մի քանի հազար ռուբլի զոհել իրանց գաղափարին: Բայց մինչև ե՞րբ: Ընդունում են, որ մի ժողովրդի մեջ, որպես մերն է, այս տեսակ ձեռնարկությունները սկզբում պետք է զոհաբերությամբ հիմնված լինեին: Բայց այդ անում է մի ընկերություն, և ոչ մասնավոր անձինք: Այդ կետից նայելով, մեր խմբագիրների աշխատությունը պետք է բոլորովին բացառական երևույթ համարել: Բավական չէ, որ նրանք զոհում են իրանց արծաթը, այլ զոհում են իրանց հանգստությունը, առողջությունը և վերջապես բախտը, գուցե ուրիշ ասպարեզներում նրանք ավելի երջանիկ կլինեին: Ես թեև շատ փոքր ծանոթ եմ մեր խմբագրների մասնավոր կյանքին, բայց դարձյալ գիտեմ, թե ինչ տաժանական աշխատություն են կրում նրանք, գործի մեծ մասն իրանց ձեռքով կատարելով: Խմբագիրը պետք է ինքն ուղղե գավառներից եկած թղթակցությունները և հոդվածները, պետք է շատ անգամ մինչև գիշերվա ժամի 3-ը տպարանում աշխատե, սրբագրե և տուն վերադառնալուց հետո պետք է դարձյալ չքնե, այլ նստած, պետք է մյուս համարի համար հոդվածներ պատրաստե: Առավոտյան 9 ժամին դարձյալ կարելի է տեսնել նրան գրասեղանի մոտ, հասցեներ է գրում, որ նոր դուրս եկած համարը փոստից հետ չմնա: Այդ բոլոր մտավոր և մեքենական աշխատությունները, որ սարսափելի կերպով մաշում են մարդու կյանքը, կատարում են մեր խմբագրները, առանց որևիցե նյութական շահ ունենալու, միայն բարոյապես վարձատրվելու հուսով, որից դարձյալ զրկում է նրանց հասարակությունը: Այլևս չեմ խոսում աշխատակիցների մասին, որոնց զոհաբերությունները նույնպես ոչ սակավ համակրության արժանի են:

Հիմա դառնանք դեպի արտիստական երիտասարդությունը, դեպի թատրոնը:

Ինձ պատահել է կարդալ Թիֆլիսի հայոց բեմի վերաբերությամբ մի թատրոնական ժամանակագրություն միայն, որքան հիշում եմ, նա գործողությունների պատմական մի հավաքածու էր, բայց ոչ երիտասարդ արտիստների կյանքի նկարագիր: Այսուամենայնիվ, այդ աշխատությունն ինձ վրա խիստ տխուր տպավորություն թողեց: Անհնարին է երևակայել, թե որքան դժվարությունների դեմ մաքառելով, մեր դերասանները կարողացել են պահպանել հայոց բեմը: Նրանք ստիպված էին պատերազմել ժողովրդի նախապաշարմունքի դեմ, որ դերասանի վրա նայում է որպես մի «օինբազի» վրա, և ոչ որպես կրթության սպասավորի վրա: Նրանք ստիպված էին պատերազմել քաղցածության դեմ, որովհետև այդ արհեստը հաց չէր տալիս: Եվ վերջապես ստիպված էին պատերազմել ուրիշ զանազան ճնշումների դեմ, որոնք մեծ

խոչընդոտներ էին դնում գործի առաջադիմությանը: Այդ բոլոր զոհաբերությունների մեջ քաջալերում էր, ոգևորում էր նրանց բեմի գաղափարը: Ինչպես լրագրությունը կամ օրագրությունը սկսվեցավ և հաջողվեցավ միայն սիրողների ձեռքով, այնպես էլ հայոց բեմը պահպանվեցավ սիրողների ջանքերով: Դերասանական խումբ իսկապես մենք չենք ունեցել: Բայց ասելով սիրողներ, պետք չէ հասկանալ պատահական ներկայացնողներ, որոնք մի կամ երկու անգամ զվարճության համար բեմ էին դուրս եկել: Մեր սիրողները մի կազմակերպված խումբ էին և որոշվում էին հասարակ դերասանից նրանով միայն, որ վարձկաններ չէին, այլ բարոյապես համակրում էին բեմի արհեստին: Նրանց առաջնորդում էր բեմի կրթողական նշանակությունը և ոչ անձնական շահը, որ այնքան չնչին էր, մինչ հիշելն անգամ ավելորդ է: Եվ պետք էր երկաթի տոկունություն ունենալ մի այսպիսի գործ երկար տարիներ առաջ տանելու համար: Այս պատճառով, թեև հայտնվեցան տաղանդներ, բայց տվեցին և զոհեր...98Ոչ սակավ ուշադրության արժանի է բեմական գրողների վիճակը: Նրանք գրում էին պիեսներ և միևնույն ժամանակ ստիպված էին պահպանել կամ մի կերպով հովանավորել դերասանների խմբին, որ նրանց ամբողջությունը չխանգարվեր, որպեսզի խաղացվեին իրանց ստեղծագործությունները: Այսպիսի մի աշխատություն հանձն էր առել Մոլիերը, բայց նա շահվում էր իր ձեռնարկությունից: Իսկ մեր հեղինակներն իրանց քսակից ծախսում էին, որ տեսնեն բեմի վրա իրանց նկարած տիպերին: Այդ բավական չէ, նրանք շատ անգամ ռեժիսորի պաշտոն էին կատարում, տոմսակներ էին ծախում, մի խոսքով, ամեն հնարք գործ էին դնում, որ դերասանները շահվեն: Այդ բոլորն այժմ մեր աչքին խիստ հասարակ բաներ են երևում: Բայց կգան օրեր, երբ վերջապես հայոց բեմական գրողը կստանա հազարներ իր հեղինակության համար: Այն ժամանակ երկու անուններ միշտ անմոռաց կմնան հայոց թատրոնի ժամանակագրության մեջ, թե որպես հիմնողներ, թե որպես պիեսների ստեղծագործող տաղանդներ:

Նույն երևույթները, ինչ որ տեսանք լրագրության, գրականության և թատրոնի մեջ, կտեսնենք նաև դպրոցների վերաբերությամբ: Ռուսաստանի մեր բոլոր նշանավոր դպրոցները, սկսյալ Լազարյան, Ներսեսյան դպրոցներից, մինչև Էջմիածնի ճեմարանը և Ախալցխայի ծխական դպրոցները, հիմնված են կամ մասնավոր անձերի կտակներով, կամ ժողովրդի նվերներով: Դարձյալ զոհաբերություն, դարձյալ սիրողներ: Բայց այդ բոլոր նվիրված հազարավոր ռուբլիներն ինձ այնքան չեն գրավում, որքան գրավում է ինձ օրվա մեջ մի կամ երկու ժամ ձրի դասատվությունը մի երիտասարդի, որ զոհում է նա իր թանկ ժամանակից այս և այն օրիորդաց դպրոցի օգտին: Եթե մեր երիտասարդությունն ունի գովելի հատկություններ, ամենագլխավորներից մեկը այդ է: Տեսնում ես, մի երիտասարդ որևէ ծառայության մեջ, հազիվ քաշ է տալիս իր ապրուստը, կեսօրվա ժամը երկուսին դառնում է տուն, շուտով ճաշում է, և իսկույն վազ է տալիս այս և այն օրիորդաց դպրոցը ձրի դասատվություն անելու: Նա այնքան ճիշտ է, որ մի բոպե հետ չէ մնում իր դասից: Եվ այս տեսակ դպրոցները, որ հիմնվեցան և պահպանվում են երիտասարդների զոհաբերություններով, ամենածաղկյալ դպրոցներն են Թիֆլիսում: Մինչդեռ մյուսների մեջ, ուր վարժապետներին վճարում են, անճշտություններ, անկարգություններ շատ անգամ անպակաս են լինում: Առհասարակ խոսելով, վերջին տասը տարվա ընթացքում մեր երիտասարդությունն ուսման և կրթության վերաբերությամբ հրաշք գործեց: Դպրոցների կազմակերպության մեջ մտան նշանավոր փոփոխություններ: Մանկավարժական նոր ձևեր, նոր եղանակներ, նոր դասագրքեր մուտք գործեցին նրանց մեջ: Իհարկե, այդ բոլորը, որպես առաջին և երկրորդ քայլ, չէր կարող կատարյալ լինել, բայց խոստանում է մեծ ապագա:

Բոլոր այդ գործող երիտասարդությունը, թե լրագրության մեջ, թե գրականության մեջ, թե թատրոնի մեջ և թե դպրոցների մեջ, համարյա միևնույն անձինք են, որ կոչվում են ընդհանուր անունով ազգասերներ, թեև իրանց մեջ մի առանձին սեր չունեն: Դրանք բաժանված են զանազան խմբերի և կուսակցությունների, որոնց յուրաքանչյուրն ունի իր պարագլուխը: Այդ մեծ ցավ չէ, որովհետև այս տեսակ բաժանմունքները կարող են ծնեցնել եռանդ և բարի նախանձ: Բայց ցավալին այն է, որ գործիչների թիվը շատ փոքր է, թեև պետք է մտածել, որ մի բուռն, անձնանվեր երիտասարդներ կարող են կենդանացնել մի ամբողջ աշխարհ:

Ես պահեցի վերջի համար երիտասարդության մի քանի դասեր, որոնք կազմում են հիմնական կապիտալը մեր ժողովրդի ապագա բարօրության: Իմ խոսքը գործակատարների (պրիկազչիկների), արհեստավորների և մշակների մասին է:

Մի փոքրիկ հայացք ձգենք, թե ինչ վիճակի մեջ էր վաճառականությունը Թիֆլիսում 15-20 տարի առաջ: Վաճառականը որոնում էր մթին խորշեր իր ապրանքները ծախելու համար. խանութի նեղ լուսամուտները ծածկում էր նա թափանցիկ կտավով կամ փոքրիկ ապակիները ներկում էր կարմիր գույնով: Խավարի մեջ նրա կարծիքով ավելի լավ էր երևում ապրանքը և ավելի հեշտ կարելի էր խաբել «մուշտարուն»: Պարսկական ճաշակով շինված հին քարվանսարաները բոլորովին համապատասխանում էին վաճառականների այդ կարևորությանը: Հիմա էլ կարելի է տեսնել այն տեսակ խանութներ բաղնիքների կողմի քարվանսարաներում կամ հին բազազխանայում (темный ряд): Յուրաքանչյուր քարվանսարա, որպես կենտրոն մի խումբ վաճառականների, ուներ իր առանձին ուստաբաշին կամ թաջիր բաշին, այսինքն վաճառականների գլխավորին: Նա վճռում էր առևտրականների մեջ ծագած վեճերը, և թե պաշտոնական, թե բարոյական ազդեցություն ուներ նրանց վրա: Վճիռները լինում էին բերանացի, առանց որևիցե ատենագրության: Բայց առաջին վաճառականական դատարանի (коммерческий суд) բացվելուց հետո, որ տևեց միայն մի քանի տարի, թաջիրբաշիների ազդեցությունը թուլացավ, թեև մինչև այսօր հին վաճառականները մի առանձին ափսոսանքով են հիշում վաղեմի դրությունը, ասելով, թե այն ժամանակ ավելի լավ էր, գործերը շուտ էին վճռվում:

Բայց այն օրից, երբ հին քարվանսարաներն իրանց նշանակությունը կորցրին և փողոցների վրա հայտնվեցան եվրոպական ձևով մագազիններ, վաճառականների կյանքի մեջ մի նոր փոփոխություն առաջ եկավ: Ասիական դուքանը եվրոպական մագազին դառնալով, Թիֆլիսի վաճառականն էլ չուխան, արխալուղը և մորթե գդակը փոխեց, սյուրթուկ, ժիլետ հագավ, շլյապա կրեց, և սկսեց եվրոպացու նման առևտուր անել, թեև բուն գործողության մեջ չփոխվեցան վաղեմի ձևերը: Այսուամենայնիվ, դա մի մեծ քայլ էր դեպի առաջադիմություն: Թիֆլիսում մի ժամանակ մատով էին ցույց տալիս այն վաճառականին, որ մի անգամ ոտքը դուրս էր դրել Ռուսաստանի սահմանից: Իսկ այժմ Փարիզ, Մարսել, Վիեննա, Լայպցիկ, Լոնդոն, Մանչեստեր, Մոսկվա և Նիժնի-Նովգորոդ քաղաքներն այնքան սովորական են դարձել թիֆլիսեցու համար, որպես Մուշտեիդի այգին: Եվ այդ փոփոխությունները եղան զարմանալի արագությամբ, մի 10-15 տարվա ընթացքում:

Բայց հին սովորությունները, որպես հիշեցի, իսպառ չկորցրին իրանց հետքերը: Ես չեմ խոսում վաճառականների թեթև բարոյականության, անկանոն հաշվապահության և ուրիշ անկարգությունների մասին: Միայն կասեմ, ինչ որ վերաբերում է երիտասարդ գործակատարներին: Առհասարակ թիֆլիսեցի վաճառականը խիստ դժվարությամբ է ընդունում

իր խանութում մի արդեն վարժված և պատրաստված գործակատարի (պրիկազչիկ), որ թողել էր իր ծառայությունը և ուրիշ տեղ էր որոնում: Այսպիսիներին շատ չեն հավատում. «Եթե լավ լիներ, իր խազեինը ձեռքից բաց չէր թողնի», մտածում են նրանք: Եվ այս պատճառով մեր առևտրական աշխարհում չկա գործակատարների մի առանձին դաս, որ ազատ լինեին իրանց գործունեության մեջ և ցանկացած մարդու մոտ ծառայություն ընդունեին: Համարյա բոլոր խանութներում դեռ պահպանվում է հին սովորությունը, վեր առնել փոքրիկ աշակերտներ, որոնք սովորելով, վերջը գործակատարներ են դառնում: Դժվար է նկարագրել, թե որքան տանջանքների պետք է համբերե ողորմելի աշակերտը և որքան տարիներ պետք է ձրի ծառայե, մինչև կարողանա գործակատարության աստիճանի հասնել: Դա մի ամբողջ կուրս է, որ նա պետք է անց կենա սարսափելի տոկունությամբ: Առհասարակ այսպես է լինում, աշակերտությունից նա դառնում է իր «խազեինի» գործակատարը, ռոճիկ է ստանում, հետո փոքրիկ գումարի տեր դառնալով, իր համար առանձին առևտուր է սկսում: Թիֆլիսի բոլոր նշանավոր վաճառականները սկսել են աշակերտությունից: Նրանք առաջ եղել են աղքատ աշակերտներ:

Խանութի աշակերտն ամբողջ օրը մեքենայի նման պտտվում է, մի րոպե հանգստություն չունի, նստել չէ կարող, ուտում է ոտքի վրա: Երբեմն նրան կտեսնեք խանութից դուրս, քաշված մի անկյունում, նիրհում է: Որքան քաղցր են հանգստության այն մի քանի րոպեները, որ նա գողանում է իր վարպետի զգույշ հսկողությունից: Ծանր ապտակը զարթեցնում է նրան, և նա արտասուքը սրբելով, կրկին ներս է վազում աշխատելու: Աշակերտն ավելի բախտավոր կլիներ, եթե չստիպեին կատարել, բացի խանութից, և «խազեինի» տան սպասավորությունները: Աղջիկ պարոնի ապսպրանքները սաստիկ հոգնեցնում են նրան: Կիրակի օրերը նա ազատ է: Այսօր գործում է իր համար: «Русский базар» կոչված տոնավաճառանոցում փոքրիկ աշակերտը ծախում է զանազան իրեղեններ: Նա ընկերացել է իր նման մի ուրիշ աշակերտի հետ, և տարվա ընթացքում խնայած կոպեկներով, որ գումարվել էր նրանց ստացած «շագիրդանաներից», կազմել են մի փոքրիկ կապիտալ: Սեղանի վրա դարսած է նրանց վաճառքը — զանազան տեսակ սապոններ, սանրեր, թաշկինակներ, գուլպաներ, և ուրիշ այս տեսակ իրեղեններ: Աղմկալի ձայներով գնողներ են հրավիրում և վաճառում են: Այդ հիմքն է նրանց ապագա մեծ գործունեության:

Որպես խանութի մեջ ոտքի վրա սովորում է աշակերտն առևտուրի եղանակները, որպես ծանոթանում է ապրանքների հետ, այնպես էլ ոտքի վրա ծանոթանում է նա տառերի հետ և սովորում է գրել-կարդալ: Նրա վարժապետը լինում է իրանից մեծ աշակերտը: Տառերի գործածության մեջ, իհարկե, հետզհետե վարժվում է նա, բայց դարձյալ մնում է անգրագետ: Բացառություն պետք է համարել այն աշակերտները, որոնք որևիցե ծխական դպրոցում ավարտելուց հետո խանութ մտնեին: Մեծամասնության շկոլան լինում է խանութը. այստեղ ստանում են նրանք իրանց մտավոր և բարոյական կրթությունը, որ շատ նախանձելի չէ կարելի համարել: Մեծ բարերարություն կլիներ վաճառականական մանուկ սերնդին, եթե նրանց համար կկազմվեին առանձին լսարաններ, ուր շաբաթը մի կամ երկու անգամ հաճախելով, նրանք կսովորեին լեզուներ, և կվարժվեին գրագիտության մեջ:

Աշակերտը 10-12 տարեկան հասակում մտնելով մի խանութ, հազիվ թե 7 տարուց հետո դառնում է գործակատար: Երբ նրան ամեն կողմից հավատարիմ են գտնում, այնուհետև հանձնում են գործեր, և երբեմն ուրիշ քաղաքներ են ուղարկում ապրանքներ գնելու համար: Բայց հավատարմությունը վաճառականների կարծիքով պետք է ուրիշ մտքով հասկանալ: Այն

գործակատարը հավատարիմ էր, որ կատարում էր իր «խազեինի» բոլոր պատվերները, թեև նրանք շատ հեռու լինեին բարոյական հատկություններից: Բայց ինչ որ հետաքրքրական է գործակատարների ձգտումների մեջ, դա է նրանց սաստիկ ցանկությունն ազատ լինել և իր համար առանձին գործ սկսել: Նրանք խիստ ուշ են ամուսնանում, սպասում են մինչև խանութի տեր դառնային, փող վաստակեին, որ լավ աղջկա հետ պսակվեին: Ուզում եմ ասել, որ հարուստ աղջիկ առնեին:

Գործակատարների կյանքը սաստիկ անվայելուչ կողմեր է ներկայացնում: Ցերեկը նրանք խանութից հեռանալ չեն կարող, առավոտյան ժամը ութից մինչև գիշերվա ժամը 12-ը զբաղված են մուշտարիներով: Կերակրվում են աղայի սեղանի փշրանքներով, որ բերել էին նրա համար տնից: Բայց մանուկ սիրտը զվարճություն է պահանջում, և գիշերը նրանք չգիտեն, թե ինչպես պետք էր անցկացնել: Գործակատարների կլուբը դեռ նոր է բացվել. դա կարող էր ազատել նրանց քաղաքի անարգ փողոցներում թափառելուց կամ Մուշտեիդի այգիում փողեր ծախսելուց: Կաֆե, ռեստորան. այսպիսի տեղեր չեն մտնում նրանք, որ աչքի չերևային, որ իրանց կեղծ համեստության վերաբերությամբ «խազեինի» մոտ իրանց վարկը չկոտրեին: Պտրում են մթին և անհայտ տեղեր, ուր կարելի էր ազատ կերպով քեֆ անել: Համարյա բոլոր փոքր ի շատե մեծ առևտրական տների գործակատարները ծածուկ սիրուհիներ են պահում, որոնց համար վարձում են առանձին սենյակներ, և նրանց ապրուստի համար նշանակում են ամսական ռոճիկ, երբեմն ավելի, քան թե իրանք էին ստանում: Որպես գործակատարները կողոպտում են իրանց «խազեիններին», այնպես էլ կողոպտում են նրանց ռուս կամ վրացի սիրուհիները:

Առհասարակ գործակատարների մտավոր զարգացման մակերևույթը խիստ ցած աստիճանի վրա է կանգնած: Ես մի քանիսներին միայն ճանաչում եմ, որ հետաքրքրվում էին գրականությամբ, լրագիր էին կարդում, և երբեմն գրում էին լրագրական հոդվածներ: Այսպիսիները նրանք են լինում, որ գոնե որևիցե դպրոցում եղել էին: Մնացածները, որպես սխալներով գրում են և խոսում են իրանց մայրենի լեզվով, այնպես էլ սխալներով գրում են ու խոսում են բոլոր լեզուներով, որ ծանոթ էին նրանց: Այնուամենայնիվ, այդ անուսներին պետք է փիլիսոփա համարել, իրանց «խազեինների» հետ համեմատելով, որոնք իրանց անունը հազիվ թե կարող են ստորագրել: Թիֆլիսի վաճառականների մեջ առաջ գործ էր ածվում վրաց լեզուն և գրագիտությունը, իսկ այժմ սովորական է դառնում ռուսաց լեզուն: Խիստ սակավ խանութներ կարելի է գտնել, որոնց մեջ հաշվապահությունը և գրագրությունները լինեին հայոց լեզվով: Դա Թիֆլիսի վաճառականների աններելի թերություններից մեկն է: Այժմյան գործակատարները, որ ապագայի վաճառականները պետք է լինեն, ամենևին հակումն չեն ցույց տալիս մայրենի լեզվի և գրության մտցնելուն առևտրական գործերի մեջ: Նրանք խոսում են մուշտարիների հետ այն լեզվով, ինչ ազգության որ պատկանում են — ռուսի հետ՝ ռուսերեն, վրացու հետ՝ վրացերեն, և մինչև անգամ վայրենի օսի, լեզգու, չերքեզի և կոպիտ թարաքամայի հետ նրանց լեզուներով, բայց ոչ երբեք հայերեն: Գործակատարները երբեք չեն փոխում իրենց վարպետին, որի մոտ սկզբից աշակերտել էին, և այս պատճառով նրանց առևտրական գիտությունը մնում է միակողմանի: Ինչ տեսակ ապրանքներ էր ծախում վարպետը, նույն տեսակ ապրանքների խանութ է բաց անում իր համար և գործակատարը, եթե մի օր կհաջողվեր նրան առանձին առևտուր սկսել: Ոմանք նրանցից պսակվում են «խազեինի» աղջկա կամ մոտ ազգականի հետ, ոմանք վերջն ընկերանում են նրա հետ: Առհասարակ մեր վաճառականներն օգնում են իրանց հավատարիմ գործակատարներին, և ցանկանում են, որ նրանք փողի տեր լինեին: Բայց գործակատարն այս համակրությանն արժանանում է երկար տարիների դառն աշխատություններից հետո:

Դառնում եմ դեպի արհեստավորները:

Արհեստավորների դասը Թիֆլիսում դեռ պահպանել է իր կազմակերպության վաղեմի ձևերը: Բոլոր արհեստավորները, նայելով իրանց պարապմունքի տեսակին, բաժանված են զանազան դասակարգերի, որոնք ընդհանուր անունով կոչվում են «համքյար»99: Օրինակ, դերձակները, կոշկակարները, հյուսները, դարբինները, ոսկերիչները և այլն, առանձին առանձին «համքյարներ» են ներկայացնում: Յուրաքանչյուր «համքյար» ունի իր «ուստաբաշին», այսինքն՝ վարպետների գլխավորին, որին հարգում են, որի հեղինակությանը հնազանդում են, որի մի խոսքը վճռում է արհեստավորների մեջ պատահած վեճերը: Յուրաքանչյուր «համքյար» ունի այլև իր առանձին դրոշը, հանդիսավոր օրերում նրանք հավաքվում են այդ դրոշի ներքո և որոշվում են մյուս «համքյարներից» իրանց գլխարկների գույներով: Դրոշակների վրա նկարված է սովորաբար այս և այն սրբի պատկերը, որի պաշտպանությունը վայելում է «համքյարը»:

Թիֆլիսում «համքյարները» հիշյալ կազմակերպությունը պահպանել էին դեռևս 15-20 տարի առաջ: Բայց այն օրից, երբ արհեստավորների համար հիմնվեցավ առանձին դատարան (ремесленная управа) ուստաբաշիներն իրանց նշանակությունը կորցրին, և այժմ համքյարների համարյա անունն է մնացել:

Մեր արհեստավորները միևնույն կերպով են պատրաստվում, որպես մեր վաճառականները: Արհեստ սովորել ցանկացող տղան մանկությունից որպես աշակերտ մտնում է մի վարպետի մոտ, զանազանությունը նրա մեջն է միայն, որ վաճառականն իր աշակերտի համար ժամանակ չէ որոշում, իսկ արհեստավորն ընդունում է աշակերտին մի քանի տարվա պայմանով: Վարպետը միշտ աչքի առջև է ունենում մի հաշիվ. եթե աշակերտը, օրինակ, 3 տարվա մեջ կսովորի արհեստը, նա 7 տարվա պայմանով է ընդունում աշակերտին, որ սովորելուց հետո մի 4 տարի էլ իրան ձրի ծառայե որպես վարձատրություն: Արհեստավորներն իրանց աշակերտների հետ ավելի վատ են վարվում, քան թե վաճառականները: Եթե վաճառականը երկաթե արշինով է ծեծում, արհեստավորները ծեծում են ուրագով, ահագին մկրատով, մուրճով և այլն: Աշակերտի մտավոր զարգացումը մնում է խիստ սահմանափակ, միօրինակ մեքենական աշխատությունը զորացնում է մկնակները միայն, իսկ ուղեղով նա բթանում է, հիմարանում է և վերջապես ապուշ է դառնում: Հազիվ կարելի է գտնել արհեստավորների աշակերտների մեջ այնպիսիներին, որ գրել կարդալ գիտենային: Նրանք չեն սովորում կարդալ, որպես սովորում է վաճառականի աշակերտը, որովհետև մեր արհեստավորները դեռևս շատ պետք չեն զգում գրելու մեջ: Նրանք շատ բաղադրյալ առևտուր չունեն և հաշիվները պահում են իրանց գլխում: Այն արհեստավորները, որ եվրոպական ձևեր են ընդունել, պետք է բացառություն համարել: Նրանց խանութներում հաշիվներ պահվում են:

Աշակերտը արհեստը փոքր ի շատե սովորելուց հետո դառնում է «քյարգյար» (подмастер): Եթե նա պայմանը լրացնելով ցանկանում է շարունակել վարպետի մոտ իր աշխատությունը, ռոճիկ է ստանում: Բայց ըստ մեծի մասին թողնում են վարպետի խանութը և իրանց համար առանձին արհեստանոց են բաց անում: Հին ժամանակներում, այսինքն երբ «համքյարները» դեռ պահպանել էին իրանց օրենքները, ավանդությունները և սովորություններն, ամեն մի աշակերտ արհեստը սովորելուց հետո, առանց ձեռնադրության, իրավունք չուներ առանձին արհեստանոց բաց անել և իր համար գործ սկսել: Նա պետք է առաջ օրինվեր և արհեստավորների կարգի մեջ

մտներ: Այս ծեսը կատարվում էր սովորաբար հետևյալ կերպով: Նորընծա արհեստավորը ճաշ էր պատրաստում և հրավիրում էր «համքյարի» նշանավոր վարպետներին. այնտեղ գտնվում էր և «համքյարի» գլխավորը — «ուստաբաշին»: Ճաշելուց հետո նորավարտ արհեստավորը ներկայացնում էր վարպետների ժողովին իր մի ձեռագործը. երբ նա հավանություն էր գտնում, և երբ վարպետները վկայություն էին տալիս նրա հմտության մասին, այնուհետև վարպետների գլխավորը կատարում էր օրհնության կարգը: Եթե օրինակ, արհեստավորը պետք է դարբին լիներ, վարպետների գլխավորը վեր էր առնում մի մուրճ, օրհնում էր և տալիս էր նրա ձեռքը: Եվ նրանից մի քանի խոստումներ առնելով, որ չխաբե, սուտ չխոսի, որ հավատարիմ մնա «համքյարի» դրոշին և այլն, հետո նա կարդում էր արհեստավորի գլխին մի քանի ինքնաձև օրհնություններ և երեսին զարկում էր մի ապտակ: Դրանով օրհնությունը վերջանում էր և երիտասարդ արհեստավորը «ուստա» էր դառնում, և իրավունք էր ստանում այնուհետև «համքյարի» անդամ համարվել, և իր համար առանձին արհեստանոց բաց անել: Այդ ծեսը հիշեցնում է միջնադարյան ասպետներին, թե որպես նրանք օրհնվում էին և որպես այս ու այն ասպետական կարգի մեջ էին մտնում: Բայց արհեստավորների վերաբերությամբ այս տեսակ սովորությունները հետաքրքիր են և այն կողմից, որ ցույց են տալիս, թե մեր նախնիքը որքան մեծ նշանակություն են տվել արհեստին, և որքան հոգ են տարել նրան միշտ ծաղկյալ վիճակի մեջ պահելու համար: Այդ իհարկե իր ժամանակում ուներ իր նշանակությունը, իսկ այժմ պայմանները փոխվել են: Այսուամենայնիվ, դեռևս իրանց նահապետական դրությամբ մնացած արհեստավորների մեջ կարելի է և այսօր տեսնել վերոհիշյալ սովորությունները:

Առհասարակ խոսելով, արհեստավորների կյանքում նույն փոփոխությունն է նկատվում, ինչ որ տեսանք վաճառականների մեջ: Ով որ հետաքրքրությամբ ուշադրություն է դարձրել Հայկական բազար (Միջին փողոց) կոչված թաղում արհեստավորների վրա, անպատճառ տեսած կլինի, որ այստեղ արհեստավորների յուրաքանչյուր դասակարգը միմյանցից բաժանված, առանձին-առանձին խմբեր են կազմում, որ զետեղված էին զանազան շարք խանութների մեջ: Մի փողոցի վրա գործում են ոսկերիչները, մյուսի վրա՝ մուշտակակարները (ճոները), մի այլ տեղ՝ զինագործները, մի ուրիշ շարքում կոշկակարները և սառաջները, հետո պղնձագործները, դերձակները, հյուսները, և այլն: Դրանք զանազան «համքյարների» ներկայացուցիչներ են, որոնց ամեն մի խումբը կենտրոնանալով իր համարվեստների շրջանի մեջ, գործում են միասին, և ուրիշների հետ չեն խառնվում: Այդ քաստայական դրությունը ներկայացնում է արհեստավորների դասակարգության հին ձևը: Այստեղ արհեստը նախնական կերպով ավանդվում է սերնդից սերունդ, խիստ սակավ փոփոխություն միայն կրելով: Բայց երիտասարդ արհեստավորները, որոնք սովորել էին կամ եվրոպացու, կամ մի օտարականի մոտ, և կամ մի այլ երկրում կատարելագործել էին իրանց արհեստը — այսպիսիները չեն մտնում վերոհիշյալ խմբերի մեջ, այլ հեռանալով նրանցից, առանձնանում են, և քաղաքի զանազան փողոցների վրա ահրեստանոցներ են բաց անում: Դրանք արհեստավորների նոր սերնդի ներկայացուցիչներն են, որ մեծ առաջադիմություն են խոստանում: Երիտասարդ արհեստավորները համարյա զուրկ են ամեն տեսակ զվարճություններից: Թիֆլիսում դեռևս չկան այնպիսի հյուրանոցներ և կաֆեներ, որ ժողովրդի միջին դասին մատչելի լինեին: Իսկ արհեստավորների կլուբն այն բարերար ազդեցությունը չունեցավ, որքան սպասվում էր: Համեստ և հասարակական կյանքին դեռ չընտելացած արհեստավորն ավելի շռայլություն սովորեց, երբ տան չորս պատերի մեջ փակված կնոջը հանկարծ դուրս բերելով, սկսեց հաճախել կլուբի, «վեչերները»: Այն ևս պետք չէ մոռանալ, որ կլուբում հաճախում են միայն հասակն առած արհեստավորները, ոչ թե երիտասարդությունը: Այդ վերջինների զվարճությունն այն է, որ երբեմն հավաքվում են միասին և գնում են Օրթաճալա

քեֆ են անում, կամ կիրակի օրերը մտնում են մի գինետուն և մի չարեք գինի ոտքի վրա խմելով, դուրս են գալիս: Այսուամենայնիվ, երիտասարդ արհեստավորների բարոյականությունը համեմատաբար ավելի բարձր է, քան վաճառականների գործակատարներինը: Արհեստավորներն ավելի վաղ են ամուսնանում և շուտով ընտելանում են ընտանեկան կյանքին. չքավոր տնտեսությունը նրանց ժամանակ չէ տալիս հրապուրվելու ախտերով:

Վեր առնենք մշակ դասը:

Թիֆլիսի հայոց ժողովրդաբնակության մեջ իսկապես մշակ դաս չկա: Այն մշակները, որոնք փալանը ուսերին դրած լցնում են այդ քաղաքի հրապարակները, բոլորը գաղթականներ են Պարսկաստանից, Տաճկաստանից, կամ Հին-Նախիջևանի և Երևանի գավառներից այստեղ եկած: Չէ կարելի երևակայել մի ավելի տաժանական աշխատություն, քան թե այն, որ կատարում են այդ մշակները: Դրանք ընդհանուր անունով կոչվում են «համալներ»: Համալի վիճակը և բեռնակիր գրաստի վիճակը ոչնչով չեն տարբերվում միմյանցից, երկուսն էլ ծանրություններ են կրում: Թիֆլիսի քարվանսարաների, մաքսատան, երկաթուղու կայարանի, հրապարակների բոլոր համալները հայեր են: Օտարազգիները չնչին փոքրամասնություն են կազմում: Աշխատությունների տեսակները զանազան են. ոմանք բեռնակրություն են անում, տեղափոխում են ահագին, երբեմն 10-15-20 փութի ծանրությամբ հակեր և տակառներ: Հսկայի ուժ և մկնակների սաստիկ զորություն պետք է այս գործի համար, բայց հայ համալը տանում է փալանով ամրացրած մեջքի վրա իր բեռը որպես մի թեթև փետուրյա բարձ: Ոմանք, որ կազմվածքով ավելի թույլ են, կթոցների մեջ տներից աղբ են դուրս տանում և թափում են Կուր գետի մեջ, կամ ավելում են փողոցների անմաքրությունները: Ոմանք ջրկիրներ են, փոքրիկ թուլուխների մեջ, որ քաշ են տալիս ուսից, ջուր են բերում աղքատ ընտանիքների համար: Ոմանք բանում են տների շինվածքների վրա, խճուղիների և երկաթուղու վրա որպես հասարակ մշակներ, կամ աշխատում են աղյուսի գործարանների մեջ, և կամ քարափից քար են կտրում: Երկար կլիներ մի առ մի թվել այդ թշվառների անտանելի աշխատությունների զանազան տեսակները, որոնց կարող էր համբերել միայն այն անբախտը, որին դառն աղքատությունը ստիպել էր թողնել իր հայրենիքը, տունը, ընտանիքը, և պանդխտության մեջ հանձն առնել մի անասնական գործ:

Համեմատաբար ավելի երջանիկ են այն մշակները, որոնք խմբված են զանազան քարվանսարաներում: Յուրաքանչյուր քարվանսարայի մեջ մշակների խումբը կազմում է մի տեսակ միություն «օդաբաշիի»100 գլխավորության ներքո. դրանք ունեն իրանց ընդհանուր դրամարկղը (կասսան), որի մեջ ձգում է ամեն մեկն իր օրական վաստակը, ծախսում են այդ դրամարկղից, կերակրվում են միասին, և ամեն մի ամսի վերջը բաժանում են իրանց մեջ մնացորդը: Հիվանդ ընկերը չէ զրկվում իր բաժնից, եթե ամբողջ ամիսը աշխատած ևս չլիներ: Մի նոր մշակ ընդունվում է խմբի մեջ ամենի համաձայնությամբ: Բոլոր այս տեսակ հիմնարկությունների մեջ աշխատող մշակները մի տեսակ ապահովություն ունեն այն կողմից, որ առանց գործի չեն մնում, այլ փոխադարձապես օգնում են միմյանց: Մինչդեռ մյուս մշակները ստիպված են ամեն օր և ամեն րոպե գործ պտրել: Շատ անգամ ամբողջ ժամերով նրանք կանգնած են հրապարակների և փողոցների վրա, սպասում են մինչև մեկը կկանչեր և մի շալակ կհանձներ այս և այն տեղը հասցնելու համար:

Ամբողջ օրվա դառն չարչարանքներից հետո մշակներից շատերը աշխատում են գիշերից ևս օգուտ քաղել: Հանգստությունը զոհում են մի քանի կոպեկների: Ո՞ւմ չէ պատահել տեսնել, գիշերը

փողոցներով անցնելիս, մագազինների դռանը, մերկ սալերի վրա, ձյունի և անձրևի տակ պառկած «հասասներին» (գիշերապահ)։ Դրանք ցերեկն աշխատող մշակներն են։ Երբեմն նրանք այն աստիճան հոգնած և թմրած են լինում, որ գիշերվա քեֆից վերադարձող բուրժուան ոտքը կոխում է նրանց վրա և անց է կենում. թշվառները ոչինչ չեն զգում։ Իսկ երբեմն կտեսնեք մեկին, փաթաթված սոլդատի քրքրված վերարկուի մեջ, դառն-մելամաղձական ձայնով երգում է։ Քունը մոտ չէ գալիս կարոտ աչքերին, նա երգում է իր «յարին», որին դեռ նոր էր նշանել, երբ թողեց հայրենիքը. այժմ անցել էին մի քանի տարիներ, անբախտ մշակը դեռևս այնքան փող չէր վաստակել, որ վերադառնա, պարտքերը վճարե, հետո կարողանա պսակվել։

Ում պատահել է մտնել Սաղի կողմի քարվանսարաներից մեկի մեջ, ուր կանգնեցնում են ֆուրգոններ, կարող է փոքր ի շատե գաղափար ստանալ մշակների կյանքի մասին։ Թիֆլիսի այդ մասը, ուր թափում են ամեն տեսակ անմաքրություններ, ուր գարշահոտությունը թմրեցնում է մարդուն, ուր խոզերը միայն աղտոտությունների մեջ բախտավոր են ապրում, Թիֆլիսի այդ դժոխքը մշակների գիշերային կացարանն է։ Այնտեղ կարելի է գտնել փոքրիկ մթին սենյակներ, որ ամիսը 3-4 ռուբլով վարձով են տալիս. երբեմն 10-20 մշակներ վարձում են այդ սենյակներից մեկը։ Ոչ մի կարասի չէ կարելի տեսնել այդ խոնավ և սառը գերեզմանների մեջ, ուր կարմիր աղյուսով ծածկված մերկ հատակի վրա, իրանց փալանները բարձի տեղ գլխների տակին դրած, գիշերը հանգստանում են մշակները ցերեկվա հոգնածությունից հետո։ Ոմանք այնքան խնայող են լինում, որ սենյակներ չեն վարձում, այլ մտնում են այս և այն քաղաքացու տանը որպես դռնապան (дворник)։ Գիշերը հսկում են դռան վրա, իսկ ցերեկը գնում են իրանց գործին։ Տանուտերն այնքան բարի է լինում, որ խեղճ մշակի աշխատության փոխարեն ձրի տալիս է նրան օթևանելու մի խորշ, դա լինում է ըստ մեծի մասին ներքնատան մի անպետք անկյունը։

Թիֆլիսի մշակների մեջ մի ավելի հետաքրքիր մաս ներկայացնում են թուլուղչիները (ջրկիրներ). դրանք կազմած ունեն մի տեսակ համայնք, որ ունի իր կանոնները և սովորությունները։ Թիֆլիսի բոլոր թաղերը բաժանված են (թուլուղչիների կարգադրությամբ) զանազան մասերի, որոնց յուրաքանչյուրը մի թուլուղչու «մուշտարին» է. այսինքն բացի այն թուլուղչուց մի ուրիշն իրավունք չունի այն թաղեցոց ջուր տալու։ Այդ իրավունքը վաճառվում է թուլուղչիների մեջ. օրինակ, մեկ թաղում հարյուր ընտանիքի ջուր էր տալիս մեկ թուլուղչի, նա իր դավթարի մեջ ունի տների ցուցակը, և նույն ցուցակով վաճառում է իր ջուր տալու իրավունքը մյուսին, ստանալով նրանից 500-1000 ռուբլի։ Եվ այսպես ժողովուրդն անցնում է մի թուլուղչու ձեռքից մյուսին։ Թուլուղչիներն իրանց մեջ կարգ պահպանելու համար, ընտրում են մեկին իրանց միջից որպես «ուստաբաշի» — գլխավոր, որը ճանաչված է լինում քաղաքական վարչությունից։ Թիֆլիսի մշակների մեջ միայն թուլուղչիներն են, որ ազատ են հարկից, որովհետև, նայելով այն ծառայությանը, որ նրանք կատարում են հրդեհների ժամանակ՝ առանց որևիցե վարձատրության, քաղաքը նրանցից հարկ չէ պահանջում։ Հենց որ մի տեղ հրդեհ է հայտնվում, քաղաքի ամեն ծայրերից թուլուղչիները թափվում են իսկույն։ Զարմանալի է տեսնել, թե որպիսի անձնազոհությամբ այդ քաջերը նետվում են կրակի մեջ. ոչինչ նրանց չէ վախեցնում, ոչինչ նրանց չէ վհատեցնում։

Թուլուղչիները Պարսկաստանի Սալմաստ գավառից եկած կաթոլիկ և լուսավորչական հայեր են, նրանց մեջ գտնվում են և ասորիներ։ Բոլոր մշակների մեջ դրանք են, որ պահպանում են մի կազմակերպված միություն, և այդ միությանն են պարտական, որ ունեն համեմատաբար ավելի լավ վիճակ։ Կուկիայի Չուխուրեթ կոչված թաղում կարելի է տեսնել թուլուղչիների հյուրանոց,

ուր նրանք ընթրիք են ուտում, խմում են և ծխում են պարսկական ղեյլան: Բացի թուլուղչիներից մնացած բոլոր մշակները մի տեղ չունեն հավաքվելու համար: Եթե, ինչպես վերևում նկատեցի, Թիֆլիսում չկան այնպիսի հյուրանոցներ, ուր արհեստավորները կարողանային էժան ճաշ ուտել, չէ կարելի երևակայել անգամ, որ այս տեսակ հիմնարկություններից օգուտ քաղեին մշակները: Այդ ողորմելիները կերակրվում են միայն ցամաք հացով, հրապարակի վրա գնում են մի հատ վրացու «պուրի» և այնպես կրծելով, ծանր շալակի տակ, շարունակում են իրանց գործը: Մշակը, որ գլուխը դնելու մի անկյուն չունի, ինչպե՞ս կարող է իր համար առանձին խոհանոց սարքել: Կիրակի օրերը միայն մի քանիսն ընկերանում են միասին, առնում են մի կտոր միս, և տալիս են փուրունչիին եփելու համար: Այդ աշխատող դասը, որ ավելի ուտելու պետք ունի, բոլորովին զուրկ է մնում զորացնող սննդից: Որևիցե զվարճությունից նույնպես զուրկ են մնում նրանք. երբեմն տոն օրերում մտնում են մի գինետուն և խմում են մի քանի բաժակ արաղ, ալքոհոլը միայն կարողանում է գրգռել մշակի բթացած և անզգայացած ջղերը:

Մի քանի խոսք մշակների մտավոր կյանքի մասին: Մեր մեջ կան ազգասերներ, որոնք երազում են Մուշի, Վանի և Զեյթունի վրա, բայց այստեղ, Թիֆլիսում, մշեցի և վանեցի հայի զավակներն իրանց աչքի առջև չեն տեսնում: Մեզանից դեռևս ոչ ոք չմտածեց հիմնել մշակների համար կիրակնօրյա դասախոսություններ և ծանոթացնել նրանց տնտեսական որևիցե հարցի հետ: Ախր այդ թշվառներն առանց պատճառի չէ՞ որ թողել են իրանց հայրենիքն և այստեղ պանդխտության մեջ տարիներով մաշվում են: Պետք չէ՞ արդյոք քննել այն պատճառները, որ դուրս են քշում նրանց իրանց հայրենիքից, և ցույց տալ ապրուստի ուղիղ ճանապարհը: Մշակների մեջ կան մեծ թվով գրագետներ. այսպիսիներն ուրիշ երկրում օգուտ են քաղում կոպեկանոց լրագրներից, բայց այստեղ կարդալու ոչինչ չեն գտնում: Թողնենք մտավոր սնունդը: Թիֆլիսի հայ մշակները զուրկ են մնում և բարոյական և հոգևոր մխիթարությունից: Ոչ մի հայ քահանա չէ բաց անում մշակի խղճուկ օթևանի դուռը, որովհետև նրանից շահվելու ոչինչ չէ սպասում, բայց ինձ հայտնի են փաստեր, որ Պարսկաստանից այստեղ եղած փոքրաթիվ բողոքական մշակների համար՝ Ուրմիո ամերիկական առաքելության միսիոնարներն իրանց ծախսով ուղարկել են Թիֆլիս մի քարոզիչ քահանա, որ միշտ այստեղ է մնում, և թե հոգևորապես, թե բարոյապես մխիթարում է նրանց: Ամեն կիրակի հավաքում է նա իր փոքրիկ հոտը գերմանական կոլոնիայում մի հատկացրած տեղ, և քարոզ է կարդում: Այդ բավական չէ, քահանան իսկույն վազում է բժշկի մոտ, երբ մեկը հիվանդ էր, և խնամք է տանում նրա առողջության մասին, եթե աղքատ էր: Բայց մեր հայ մշակները հիվանդանում են և անտերությունից, ճանճերի նման ամեն տարի հարյուրներով մեռնում են, ոչ ոք նրանց վրա չէ մտածում: Այդ ողորմելիները մինչև անգամ չգիտեն, որ Թիֆլիսում կա այնպիսի տեղ, ուր բժիշկները ձրի են նայում հիվանդին (лечебница) և կա այնպիսի տեղ ևս, ուր հոգ են տանում աղքատներին ձրի կերակրելու և առողջացնելու համար (больница):

Կա մի ուրիշ կետ ևս, որ ոչ սակավ ուշադրության արժան է: Թիֆլիսում կարելի է հաշվել միջին թվով մինչև 5000 հայ մշակներ, որոնք օտար երկրներից են եկած101: Դրանք երբեմն մինչև տասն տարի շարունակ մնում են այստեղ, անդադար աշխատում են, փող են վաստակում, բայց չգիտեն, թե որտեղ պահեն իրանց դառն քրտինքի գինը: Մշակի գանձարանը կաշիից իր ձեռքով կարած փոքրիկ պայուսակն է, որ միշտ կարելի է տեսնել նրա կողքից քաշ ընկած: Բայց քիչ չէ պատահում, որ քնած ժամանակ նրա պայուսակը կտրում են, և մշակը զրկվում է իր գանձից, իր մի քանի տարվա դառն աշխատանքից: Ոմանք ծանոթանում են մի քաղաքացու հետ և փողերը նրան պահ են տալիս, առանց վեքսիլի և առանց թղթի. և խղճմտանքով քաղաքացին շատ անգամ կամ ուրանում է «կռոյի» հանձնած փողերը, և կամ վայրիվերո հաշիվներ է ցույց տալիս:

Վերջապես այդ ողորմելիները չգիտեն, թե իրանց վաստակած փողերն ինչ միջոցով կարող են ապահով կերպով հասցնել իրանց հայրենիքը, իրանց կարոտ ընտանիքներին: Ըստ մեծի մասին այսպես են անում. մի քանի տարվա վաստակածը հավաքում են մի տեղ, փոխում են ռուսաց ոսկու հետ, և 40-50 հոգի միասին խմբվելով, դիմում են դեպի իրանց հայրենիքը: Տաճկաց և պարսից սահմանների վրա միշտ պատրաստ են ավազակների հրոսակներ մշակների քարավանը կողոպտելու համար: Այս տարի մի քանի անգամ կարդացինք լրագրների մեջ Ռուսաստանից Մուշ վերադարձող մշակների կողոպտվելը քրդերից: Ուրեմն Թիֆլիսի մշակները ոչ իրանց վաստակած փողը պահելու տեղ ունեն և ոչ հայրենիքը հասցնելու ապահով միջոցներ: Մի փոխատու խնայողական կասսա (ссудо-сберегательная касса) կարող էր ազատել նրանց վերոհիշյալ անբախտություններից, բայց այդ մասին մինչև այսօր ոչ ոք չմտածեց: Եթե հայ մշակների թիվը հաշվում ենք Թիֆլիսում 5000 հոգի, մի այսքան էլ, և գուցե ավելի, թուրքեր, ասորիներ և ուրիշ ազգերից կլինեն. և այս պատճառով հիշյալ հիմնարկությունը փողերի սակավ շրջաբերություն չէր ունենա, եթե կազմված ևս լիներ միմիայն մշակների համար: Այլևս չեմ խոսում օգտավետության մասին, թե մի այսպիսի հիմնարկություն որքան կարող էր նպաստել մշակների շահերին: Որովհետև փողը միշտ մշակի մոտ պահվելով, ոչ միայն կորցնում էր իր տոկոսը, այլ նա կարող է միանգամով կորչել, կամ շռայլաբար ծախսվել: Քիչ չէ պատահում, որ մշակը հանկարծ մոլության մեջ է ընկնում, և մի քանի օրվա մեջ ոչնչացնում է իր մի քանի տարվա վաստակածը: Չէ կարելի չավելացնել մի քանի խոսք մշակների հավատարմության մասին: Կ. Պոլսի հայ համալների ազնիվ հատկությունները մինչև անգամ գրավեցին եվրոպական մամուլի ուշադրությունը: Մեր մշակները ևս պակաս չեն նրանցից իրանց բարոյական կողմերով: Հայաստանի այդ չփչացած զավակները սաստիկ վախենում են մեղքից, որքան սարսափում են աստուծո պատժից: Պանդխտության մեջ անգամ, օտար հասարակության մոլորեցնող ազդեցության ներքո, նրանք պահպանում են իրանց բնավորության մաքրությունը: Թիֆլիսի վաճառականը մեծ վստահությամբ հանձնում է մշակին իր խանութի և ամբարների բանալիքները, ամենևին չկասկածելով նրա հավատարմության մասին: Ինձ հայտնի են մի քանի փաստեր, որ մշակների ձեռքը որևէ դեպքով ընկել էին գումարներ և ապրանքների հակեր, որոնց հեշտությամբ կարող էին թաքցնել և իրանց սեպհականացնել, բայց նրանք չեն կամեցել օգուտ քաղել դեպքից, և պահելով իրանց մոտ ուրիշի սեպհականությունը, կրկին հանձնել են տիրոջը:

Ես վերջացրի իմ հետազոտությունը: Այժմ ընթերցողին եմ թողնում եզրակացնել, թե որպիսի ապագա է խոստանում հայ երիտասարդությունը:

Ի՞ՆՉ ԿԱՊ ԿԱ ՄԵՐ ԵՎ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԻ ՄԵՋ

Ա

Մինչև վերջին ռուս-թուրքական պատերազմը, եթե պատահում էր մեր կողմերում մի տաճկաստանցի հայ ֆեսը գլխին, իսկույն «հոսհոս» անունը կպցնում էինք ճակատին և երեսներս շուռ տալիս: Մեր կողմերում մշեցի և վանեցի հայ մշակներին մեր երեխաներն անգամ «կոռ» էին կոչում, և շատերը մեզանից հավատացած էին, թե «կոռն» հայ չէ, այլ քրդերի մի որևէ ցեղին է պատկանում:

Տաճկաստանցին նույն սխալ և մութը կարծիքներ ուներ մեր մասին: Եթե մեզանից մեկը հանդիպում էր Կ. Պոլսի կամ այլ քաղաքների փողոցներում, տաճկաստանցին մի կասկածավոր

հայացք էր գցում մեր երեսին, և «անոնցմե է»... ասելով, ցույց էր տալիս իր ընկերին: Մեզ համարում էին հայությունից օտարացած, մենք միմյանց չէինք ճանաչում, նրանք ատելի էին մեզ, իսկ մենք — նրանց:

Մեր մեջ բոլոր հարաբերությունները կտրված էին: Վաճառականությունը չէր մոտեցնում մեզ, վաճառականությունը, որ կարող էր մեր մեջ հաղորդակցության կապ լինել, այն ևս չկար: Տաճկաստանցի հայը գործ ուներ եվրոպացիների հետ, իսկ մեր վաճառականը Մոսկվայի և Նիժնայի հետ: Մի քանի ծխախոտ ծախողներ վերջին ժամանակներում միայն սկսեցին հայտնվել Թիֆլիսում:

Մնում էր երկու բան, որ կարող էին մեզ ծանոթացնել միմյանց հետ, այն է՝ գրականությունը և լրագրությունը:

Բայց մի՞թե մենք ունենք գրականություն: Մենք ունենք արդարև, հին, կլասիկական հարուստ գրականություն, բայց նոր ոչինչ չունենք: Եղիշեն կարդալով կարող ենք տեղեկություն ստանալ, թե որպես էր տանջվում հինգերորդ դարու հայը պարսիկներից, իսկ այժմյան Թուրքիայի հայի վիճակի մասին նա մեզ տեղեկություն չի տա:

Մի ազգի կամ մի ժողովուրդի հետ կարելի է ծանոթանալ իր գրականությունից, մինչև անգամ նրան չտեսնելով, բայց այն ժամանակ միայն, երբ գրականությունը կլիներ կատարյալ արտահայտություն նույն ազգի կյանքի և մտավոր զորության, երբ գրականության մեջ կհայտնվեր նա իր տնտեսական, արհեստագործական և ընկերական կյանքով, իր մտածություններով և ձգտումներով, մի խոսքով, իր կեցության բոլոր բազմատեսակ կողմերով: Այսպիսի գրականությունից թե մենք և թե մեր տաճկաստանցի եղբայրները զուրկ ենք:

Ի՞նչ գործ էր կատարում լրագրությունը:

Մեր լրագրությունը «Մշակի» գոյություն ստանալուց առաջ ամենևին չէր զբաղվում տաճկաստանցիներով. նա չէր զբաղվում և մեր տեղական հարցերով կամ մեր կյանքով: Իսկ Տաճկաստանի հայոց լրագրությունը հենց այսօր նույն ողորմելի վիճակի մեջն է, ինչ որ էր մեր լրագրությունը տասը տարի առաջ:

Ես համոզված եմ, եթե մեկը այժմ վեր առնի «Մշակի» և «Մեղուի» (նորի) բոլոր համարները և ուշադրությամբ ուսումնասիրե, կստանա, եթե ոչ բոլորովին կատարյալ, բայց բավականին պարզ գաղափար Ռուսաստանի հայոց կյանքի մասին. կտեղեկանա նրանց տնտեսական վիճակը և թե ուսումը, կրթությունը ո՛ր աստիճան առաջ է գնացել, կամ ի՞նչ դեր են խաղում նրանք արհեստի և վաճառականության մեջ, և մասնավոր վիճակագրական տեղեկություններ կունենա, թե ո՛րքան թվով ո՛րտեղ են բնակվում և այլն: Իսկ Կ. Պոլսի լրագրությունը չէր կարող մեզ այս տեղեկություններից և ոչ մեկը տալ, որովհետև նա տեղական հարցերով չէր զբաղվում: Կ. Պոլսի լրագրությունը զբաղված էր Եվրոպայի և պատրիարքարանի ինտրիգաներով, բայց Բոսֆորի մյուս կողմը, Փոքր Ասիայում նա ոչինչ չէր տեսնում — Հայաստանի հայ բնակչի վիճակը և նրանց հարաբերություններն իրանց օտարազգի դրացիների հետ չէին հետաքրքրում Կ. Պոլսի լրագրությանը, շատ-շատ նա կտպեր մի գավառական սկանդալ և ավելի ոչինչ:

Կ. Պոլսի լրագրությունը չէր ուսումնասիրում մինչև անգամ իր ոտքի տակի հողը — Կ. Պոլիսը: Մենք ամենևին չգիտենք, թե մոտ երեք հարյուր հազար հայ բնակիչներ Թուրքիայի մայրաքաղաքում ի՞նչ գործով են զբաղված. մի քանի հատ ու կտոր, ծուռ ու սխալ տեղեկություններ հասել են մեզ նրանց մասին օտարազգի լրագրությունից, իսկ բուն Կ. Պոլսի լրագրությունը նրանց մասին միշտ լուռ է եղել:

Բայց Կ. Պոլսում հրատարակվել է միշտ, 10-ից սկսյալ մինչև 15 կամ ավելի, զանազան տեսակ պարբերական թերթեր, և չնայելով նրանց բովանդակության աղքատությանը, լրագրության փոխանակություն ևս չէ եղել մեր և նրանց մեջ: Ուրեմն լրագրությունը ևս չէր կարող մեզ կատարելապես ծանոթացնել միմյանց հետ: Մեզ մոտեցնելու և միմյանց հետ ծանոթացնելու կարևորությունը զգալով «Մշակը», սկսյալ իր հրատարակության օրից, և մանավանդ վերջին տարիներում սկսեց խիստ հաճախ խոսել տաճկաստանցոց վրա, և ես համոզված եմ, որ պոլսեցիք կարդալով «Մշակը», ավելի ճիշտ տեղեկություններ կարող էին քաղել Փոքր Ասիայի հայոց դրության մասին, քան թե իրանց բոլոր լրագրությունն ամբողջությամբ վեր առած:

Եվ այսպես, Տաճկաստանի հայոց դրությունը մեզ այնքան էր հայտնի, որքան Միջին Ափրիկայի վայրենիների դրությունը, և նույնիսկ պոլսեցիք մեզանից ավելի չգիտեին նրանց մասին: Այս կարծիքը ուղիղ է, և որի ապացույցն է այն, որ հայոց պատգամավորներից մեկը արդեն գտնվում էր Լոնդոնում, իսկ մյուսը Ս. Պետերբուրգում, երբ Կ. Պոլսում դեռ նոր մտածեցին, թե Հայաստանի մասին պետք է ճիշտ և մանրամասն տեղեկություններ ունենալ, և դեռ նոր վարդապետներ վազեցրին դեպի Հայաստան, որ գնան, տեսնեն, թե որտե՞ղ են բնակվում հայերը, ո՞րքան է նրանց թիվը և ի՞նչ հարաբերության մեջ են օտարների հետ: Այն ժամանակ միայն մտածեցին Հայաստանի համար քարտեզ պատրաստել: Բայց Կ. Պոլսում պատրիարքարան կար, ազգային ժողով կար, այնտեղ էր հայոց ինտելիգենցիան — այս բոլորը պետք է գիտենային և պատրաստեին առաջուց, շատ և շատ առաջուց, և որի մեջ գլխավոր գործիչ պետք է լիներ լրագրությունը, և առհասարակ գրականությունը:

Ուրիշ օրինակ անհարմար կլիներ բերել, քան թե այն, որ Բեռլինի ավագաժողովի ժամանակ Կ. Պոլսի հայոց դրությունը նմանում էր մի վաճառականի, որ կամենում է սկսել մի մեծ առևտրական սպեկուլյացիա, առանց նախապես գիտենալու իր դրամական վիճակը. նա հասկանում է, որ կասսան դարտակ է, այն ժամանակ միայն, երբ գործը արդեն սկսել էր: Այսպիսի հանգամանքում անհաջողությունն ինքնըստինքյան հասկանալի է:

Բայց անհաջողությունը, մանավանդ մի մեծ հեղաշրջումից հետո ժողովուրդների կյանքում, ինչպես և պարտությունը ձախորդ պատերազմից հետո, ունեն իրանց օգուտները, այն կողմից, որ նույն ժողովուրդներին հասկացնել են տալիս իրանց թերությունները, սխալները և առհասարակ նրանց անընդունակությունները, որոնք պատճառ եղան անհաջողության: Եվ այդ գիտակցությունը բավական էր ապագայում նրանց առաջնորդելու համար դեպի ուղիղ և հաստատ ճանապարհը, որ հասցնում է նպատակին: Եթե կա Տաճկաստանի հայոց անհաջող ձեռնարկության մեջ մի օգտավետ կետ — այդ է: Իսկ արդյոք կարո՞ղ են տաճկաստանցիք օգուտ քաղել դրանից, — ահա՛ մի հարց, որ պետք է պարզել:

Այդ հարցը այնքան բաղադրյալ է, որ դժվար է մի անգամով բացատրել. մենք կհետազոտենք նրա գլխավոր գծերը միայն: Արդարև, ամեն մի անհաջող ձեռնարկություն ժողովուրդների կյանքի մեջ

ունի իր օգուտները, որ նրանց զգալ էր տալիս իրանց թերությունները և նախապատրաստում է մի նոր ապագայի համար, և դրանից է առաջ գալիս այն գիտակցությունը, որ կոչվում է ինքնաքննություն: Բայց դժվար կարելի է գտնել ամբողջ մարդկության մեջ մի ժողովուրդ, որ ինքն իրան ճանաչեր — նրան ճանաչում են և քննում են նույն ժողովրդի առաջավոր մարդիկը, զարգացած մասը, որպես բժիշկը հիվանդներին: Եվ այս վերջինները հաղորդում են ժողովրդին նրա թերությունները, նրա պետքերը, և միևնույն ժամանակ հնարները նույն պետքերին բավականություն տալու: Դրանք կոչվում են զանազան անուններով՝ ժողովրդական գործիչներ, առաջնորդող մարդիկ — գրավոր և բերանացի խոսքը նրանց գլխավոր զենքն է — նրանք ներկայացնում են ժողովրդի մտավոր զորությունը, — նրա ինտելիգենցիան:

Բայց մենք տեսանք մեր հոդվածի սկզբում Թուրքիայի հայի թշվառ ինտելիգենցիան, նա կարո՞ղ է արդյոք առաջնորդող լինել, ազդել, դրդել և բարձրացնել ամբոխը իր ընկած դրությունից, քանի որ ինքը ինտելիգենցիան ուղղվելու կարոտ է:

Պետք է ի նկատի ունենալ և տեղի դրությունը: Կ. Պոլիսը, որպես պաշտոնական կայարան, հասկանալի է, այնտեղ է Բ. Դուռը, այնտեղ հայոց պատրիարքը միշտ կարող է հարաբերություն ունենալ վեզիրների և եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչների հետ: Բայց Կ. Պոլիսը, որպես ներգործող կենտրոն Հայաստանի վերաբերությամբ, անհարմար է: Կ. Պոլիսը, թեև կրում է իր մեջ Տաճկաստանի հայոց առաջավոր մարդիկը, բայց իր առանձնացած դիրքով, հազիվ թե կարող էր ազդել հեռավոր Հայաստանի վրա: Կ. Պոլսի և Տաճկական Հայաստանի մեջ ծովեր կան, Անատոլիայի ցամաքը կա, այլևս չենք հիշում ճանապարհների վատ հաղորդակցությունը: Այստեղից հասկանալի է ազդեցության թուլությունը, որ պոլսեցիք կարողանում են անել բուն հայաստանցոց վրա: Ուրեմն չէ կարելի ամեն ինչ հուսալ պոլսեցիներից կամ ամեն ինչ նրանցից միայն սպասել:

Տաճկական Հայաստանի հայերին, ավելի քան պոլսեցիքը, կարող ենք օգնել մենք՝ Ռուսաստանի հայերս, որովհետև նրանց հետ մոտ դրացության հարաբերություն ունենք: Թողյալ այդ, Ռուսաստանի հայը համեմատաբար ավելի բարձր է, քան թե պոլսեցին, թե իր մտավոր և թե նյութական կարողությամբ: Ինչո՞ւ մենք բոլոր հոգսը պոլսեցիների վրա ենք ձգում. մենք նրանց հետ պետք է բաժանենք բռնության լծի տակ ճնշված մեր եղբայրների ցավերը:

Տաճկաստանի հայերի վերականգնումը միշտ կարծիքական պետք է համարել, երբ հույս կդրվի միմիայն Կ. Պոլսի վրա: Պետք է ամեն տեղից, ուր որ կան հայեր, օգնության ձեռք մեկնեն նրանց, և այդ պարտավորությունն առավելապես հասնում է մեզ՝ ռուսաստանցիներիս: Մեր բարեսիրտ կառավարությունը մեզ չէ արգելում օգնել նրանց. նա կցանկանա, որ մենք պատրաստեինք Փոքր Ասիայում մի ժողովուրդ, որպես վահան անգլիական ազդեցության դեմ. նա կցանկանա, որ մի քրիստոնյա ժողովուրդ ազատված լինի Թուրքիայի բռնությունից, որոնց համար թափեց իր զինվորների այնքան շատ արյունը:

Ի՞նչ կարող ենք անել, գուցե կհարցնե ընթերցողը: — Շա՛տ բան, միայն թե մտածեինք օգնել:

Բայց նախ քան օգնելը, պետք է գիտենալ, թե ինչ բանի կարոտ են նրանք. իսկ այդ գիտենալու համար պետք է նրանց հետ որևիցե կապ և հարաբերություն ունենալ: Բավական չէ այն, որ մենք նրանց հետ դրացիներ ենք, բայց մեր դրացությունը մինչև այսօր եղել է այնպես, որ առիթ չենք

ունեցել լավ ճանաչել միմյանց: Եվ մեր հոդվածի սկզբում նույնպես նկատեցինք, որ մեր և տաճկաստանցոց մեջ չկա և չի եղել որևիցե միացնող կապ:

Մեր մեջ կա մի կապ միայն, այն է՝ ազգակցական, որ նրանք և մենք միևնույն ցեղին ենք պատկանում, միևնույն լեզվովն ենք խոսում, և մեր երակների մեջ միևնույն արյունն է վազում — այսքանը միայն: Մի ուրիշ կապ էլ ունենք, այն է կրոնական, որ մենք և նրանք միևնույն եկեղեցուն ենք պատկանում: Իսկ վերջին կապը հազիվ թե կարելի է ամբողջական համարել զանազան հերձվածների պատճառով — մեր կաթոլիկ, բողոքական և մահմեդական եղբայրների մեզանից բաժանվելով — այլև բուն լուսավորչականների վերաբերությամբ նույնպես թույլ է նա, որովհետև, մեր մեղքից, մեր եկեղեցական կառավարությունները երկու հակառակ պետությունների մեջ՝ Թուրքիայում և Ռուսաստանում — կարծես, մինը մյուսին հակառակ աթոռներ են ներկայացնում, և այդ ավելի նկատելի եղավ վերջին քաղաքական հանգամանքներում, երբ Էջմիածնի վեհարանն իրան խուլ անտարբերության մեջ պահեց, ամենևին չմասնակցելով Կ. Պոլսի պատրիարքարանի ձգտումներին: Պատմությունը, իհարկե, կդատապարտե այդ մեծ անուշադրությունը, իսկ ժամանակակից բարեմիտ մարդը չէ կարող առանց խորին վրդովմունքի նայել դրա վրա:

Ցավելով պետք է խոստովանվել, որ չնայելով մեր ամենիս բոլոր ցանկությանը, վերջին ժամանակներում, լուսավորչական ս. աթոռի վեհափառի ընտրությունը Թուրքիայի եկեղեցականներից չարդարացրուց այն հույսը, որ սպասվում էր, այսինքն, որ Տաճկաստանից ընտրված ընդհանուր հայոց վեհ. Կաթողիկոսը կամրացներ հայրապետական աթոռի կապերը Կ. Պոլսի պատրիարքարանի հետ, որպես ավելի բազմաթիվ հայ ազգաբնակության եկեղեցու ներկայացուցչի: Այս խոսքերը մեզ ասել են տալիս մի քանի տխուր փաստեր, որոնց հիշելը ավելորդ ենք համարում: Եվ որ ավելի վնասակարն է, այն է, որ նույնիսկ ս. Էջմիածնի մեջ առաջ եկավ մի տեսակ խորթություն — վեհարանն առանձնացավ ամբողջ միաբանությունից: Ով որ փոքր ի շատե ծանոթ է ս. Էջմիածնի այժմյան դրությանը, կհամաձայնի մեզ հետ: Այդ, իհարկե, պետք է համարել մի կամայական զեղծում, որ առաջ է եկել ավելի անձնավորություններից, և որն ապագայում կարող է ուղղվել, երբ նույն անձնավորությունները տեղի կտան ուրիշներին: Իսկ մեր եկեղեցական բարձր կառավարության հիմնական գաղափարը դարձյալ կմնա այն, ինչ որ եղել է միշտ, այսինքն, թե ս. Էջմիածինը, որպես գլուխ, կունենա սերտ և անմիջական կապ իր բոլոր մասների հետ — ընդհանուր հայոց հոգ. ներկայացուցիչների հետ, որտեղ և ինչ պետության մեջ լինեին նրանք:

Ես հարկավոր չեմ համարում այժմ մեր կեղտոտ լվացքը դուրս թափել և ուրիշների աչքի առջև լվանալ. դեռևս պետք է լռել... խոսելու ժամանակ շատ կա....

Խոսելով ազգային միության վրա, չէ կարելի չհիշել մեր այն եղբայրներին, որ կրոնական հերձվածներով բաժանվել են մեզանից. մեր խոսքը հայ-բողոքականների և հայ-կաթոլիկների մասին է: Լրագրությունն այժմ զբաղված է այդ հարցով: Բայց մենք երբեք մեզ թույլ չէինք տալ հակառակ լինել խղճի ազատության, եթե կրոնական հերձվածները Թուրքիայի հայերի մեջ չվնասեին ազգային միության և չբաժանեին նրա ամբողջությունը: Բայց երբ տեսնում ենք բողոքականությունը հայերի մեջ դառնում է զանազան քաղաքական նպատակների գործիք անգլիացիների ձեռքում, որ չունի ոչինչ կապ քրիստոնեության և կրոնի հետ, երբ տեսնում ենք, որ պապականությունը մոլեռանդ կղերի ձեռքում դառնում է գործիք ուլտրամոնտանիզմի, որ մի ամբողջ ժողովուրդ շինում է պապի և նրա արբանյակների ստրուկ, — այդպիսի դեպքերում չէ

կարելի անտարբեր մնալ: Կաթոլիկությունը, որպես աստվածաբանական սխոլաստիկա, միշտ եղել է հակառակ կրթության և ժողովրդի ազատ ոգու զարգացման, իսկ բողոքականությունը, որպես նոր աղանդ, որպես նոր խմոր, ավելի թունդ է իր ֆանատիզմով: Ով որ տեսել է բողոքականին Եվրոպայում, գուցե կծիծաղի մեր դատողության վրա, բայց Ասիայում նույնը չէ բողոքականը, այստեղ նա բաժանվելով իր մայրենի եկեղեցուց, դառնում է բոլորովին ուրիշ մարդ. նրա բոլոր կապերը կտրվում են իր ազգի հետ, և նայում է իր ազգայինների վրա այնպես, որպես մի ժամանակ հրեաները նայում էին սամարացիների վրա: Կաթոլիկների մասին ավելորդ է խոսել անգամ, նրանք ավելի վատ են: Մեկն իրան ինգիլիզ է կոչում, մյուսը ֆրանգ: Եթե սրանք այսպես են, լուսավորչականները նույնպես հետ չեն մնում իրանց աններողամտությամբ դեպի իրանց անջատված եղբայրները, և ավելի նրանց առիթ են տալիս հեռանալու:

Ճանապարհորդելով մի ժամանակ Տաճկական Հայաստանում, ես շատ անգամ առիթ եմ ունեցել տեսնվել որպես կաթոլիկ, նույնպես բողոքական հայերի հետ. մտել եմ նրանց դպրոցներում, ժողովարաններում, և երբեմն տաք վիճաբանություններ եմ ունեցել նրանց հետ: Այդ մարդկանց վրա պետք է խղճալ, նրանք շատ ողորմելիներ են: Նրանց այնքան փոքր բան են սովորացրել, որ ուրիշ կերպ լինել չէին կարող, հին և նոր կտակարանից մասնավոր տեղեկություն, մի քանի աղոթքներ, փոքրիկ քրիստոնեական վարդապետություն, եթե ավելացնենք դրանց վրա և այն համոզմունքը, թե ով որ իրանց եկեղեցուն չէ պատկանում, զրկվում է Քրիստոսի արքայությունից — կստանանք նրանց գիտության ամբողջ չափը:

Մեր կարծիքով, այդ խիստ բաժանումը մեր կաթոլիկ և բողոքական եղբայրների ազգային ամբողջությունից, լոկ դավանաբանական պատճառներով, պետք է համարել ժամանակավոր մի երևույթ, որ առաջ է եկել ավելի անկրթությունից, և որն ինքնըստինքյան կանհետանար, երբ ազգայնության գաղափարն իր բոլոր կենսագործող զորությամբ կմարմնանա նրանց մեջ:

Շատ ցանկալի էր, որ մեր ազգայինները պատկանեին նույն եկեղեցուն, որ հիմնեց մեր լուսավորիչ պապը, բայց երբ որ կաթոլիկությունը և բողոքականությունը մեր մեջ արդեն մի կատարված իրողություն է, այլևս ի՞նչ պետք է անել: Մեր եկեղեցականները չունեն այն հոգին, որ աշխատեն նրանց կրկին միացնել մեզ հետ. ուրեմն պետք է թույլ տված, որ կրոնի վերաբերությամբ ազատ մրցությունն ընթանա իր ճանապարհով, իսկ ազգայնության վերաբերությամբ աշխատել, որ պահպանվի նրանց հետ մեր միությունը: Մենք այն կարծիքի ենք, թե դավանությունների բազմատեսակությունը չէ ոչնչացնում ազգային միությունը — միությունը պետք է որոնել այդ մասների ներդաշնակության մեջ, որի հիմնական մոթիվը պետք է լինի ազգայնությունն իր բարձր նշանակությամբ: Մենք համոզված ենք, որ եկեղեցու անբաժան միությունը մի ազգի մեջ կարող է տանել դեպի միակողմանիություն, և հետևապես դեպի անկենդանություն, որի ընդհակառակն, եկեղեցու բաժանված մասերն, առանց մի ընդհանուր առաջնորդող ոգու (որ կարտահայտեր բոլորի շահերը), կտանեն դեպի թուլություն և կործանումն:

Կրկնում եմ, պետք է թողնել մրցությունը գնա իր ճանապարհով, դրանով ավելի կշահվեն լուսավորչականները, քան թե հալածելով իրանց եղբայրներին: Տաճկաստանցիք փոքր չօգտվեցան այդ մրցությունից. եթե նրանց մեջ փոքր ի շատե ծաղկել սկսեց տպագրությունը և առհասարակ գրականությունը, դա առաջ եկավ վենետիկցոց հետ մրցությունից. եթե նրանք սկսեցին բարեկարգել և բազմացնել իրանց դպրոցների թիվը, դա առաջ եկավ բողոքականների հետ մրցելուց: Կաթոլիկությունն այժմ հայերի մեջ հասել է մի կետի, որ այլևս առաջ չէ գնում, և

կարելի է ասել, որ նրանցից շատերը վերադառնում են դեպի իրանց հայրենի եկեղեցին, երբ փոքր-ինչ զարգանում են: Իսկ բողոքականությունն այժմ մեծ գործունեության մեջ է. բայց հավանական չէ նրանցից սպասել այն վտանգը, որ կարծվում է, որովհետև Փոքր Ասիայի մեջ գործող միսիոնարներն ըստ մեծի մասին պատկանում են Ամերիկայի մեթոդիստների Պորտ ընկերությանը, որոնք անգլիականների կամ անգլիացոց հետ ոչինչ կապ չունեն և մինչև անգամ սաստիկ հակառակ են վերջիններին: Իսկ եթե կմտնեն հայերի մեջ բուն անգլիականները, այն ժամանակ գործը կփոխվի, նրանք կարող էին վտանգավոր լինել. հայերից շատերը կընկնեն նրանց գիրկը, անգլիական կոնսուլներից և գործակատարներից պաշտպանություն գտնելու համար:

Եթե քննենք Թուրքիայում կրոնափոխությունների պատճառը, կտեսնենք որ, դավանաբանական համոզմունքը, խղճի ազատությունը այստեղ բոլորովին երկրորդական դեր է խաղում, այլ ըստ մեծի մասին մարդիկ հեռանում են իրանց հայրենի եկեղեցուց կյանքի զանազան նյութական կարիքների պատճառով: Տեսնում եք, միսիոնարը հայտնվում է մի տեղ: Նրանք առհասարակ ընտրում են խուլ անկյուններ, ուր տիրում է մտավոր և նյութական աղքատություն: Նրա քարոզների առաջին ունկնդիրները լինում են այն մարդիկը, որ իր տանը ծառայում են՝ խոհարարը, սպասավորը, ձիապանը, նրանց կանայք և այլն: Ստանալով մեծ միջոցներ իր հայրենիքից, և օգուտ քաղելով երկրի էժանությունից, նա չնչին վարձատրություններով կարողանում է իրան շրջապատել անթիվ ծառաներով և շքեղ կացությամբ: Տան ծառաների վրա ավելանում են վարժապետները, տպարանի մշակները, մասնավոր քարոզիչներ և բոլոր այն մարդիկ, որ որևիցե պաշտոն են կատարում և միսիոնարից ամսական են ստանում: Այսպիսով, կազմվում է նրա փոքրիկ եկեղեցին: Բայց կտրվեցավ մեկի ամսականը, զրկվեցավ նա իր տեղից — մյուս օրը այլևս չի գնա «պատվելիի» քարոզը լսելու:

Բայց «պատվելին» իհարկե չէ կարող իր ունկնդիրների բոլորին գործ հանձնել և ռոճիկ տալ, և նրանց պահպանելու համար ստիպված է ուրիշ կերպով օգնել, կամ փող ընծայելով, կամ պաշտպանելով այս և այն հարստահարություններից և կամ հրապուրելով զանազան խոստմունքներով ու հույսերով: Մի փաստ, որին ես ականատես եմ եղել, կարող է բացատրել, թե այս եղանակով հաստատված եկեղեցին որքան հիմնավոր պետք է համարել: Մի գյուղացի պարտքով վեր է առնում միսիոնարից մի քանի ոսկի և իր համար եզն է գնում: (Նրանք շատ անգամ տոկոսով փող են տալիս, իրանց ունկնդիրներին ավելի պարտավորեցնելու համար): Այնուհետև գյուղացին մի քանի ամիս հաճախում է լսելու «պատվելիի» քարոզները, իսկ հետո դադարում է գնալ: Միսիոնարը պահանջում է ոսկիները և ստանում է խորամանկ գյուղացուց մի այսպիսի պատասխան. «Ես արդեն վճարել եմ ձեզ իմ պարտքը. դուք տվեցիք ինձ մի քանի ոսկի, ես փոխարենը երեք ամիս ձեր եկեղեցին եկա. իսկ հիմա երբ փողը հետ եք պահանջում, պետք է երեք ամիս էլ դուք մեր եկեղեցին գաք, որ սերսվենք (այսինքն՝ «քվիտ լինենք»)»: Իհարկե, դրանք պատահում են ավելի չափահաս մարդկանց հետ, բայց մանուկները, որոնք կրթություն են ստանում նրանց դպրոցներում, բավական տարբերվում են իրանց հայրերից:

Բայց դպրոցի աշակերտներն ևս, սկզբից կաշառվելով, մի տեսակ սովորում են փողի: Աղքատ մանուկը, մտնելով միսիոնարի դպրոցը, ստանում է գիրք, թուղթ և բոլոր դասական պիտույքները ձրի. նա ստանում է շատ անգամ հագուստ և շաբաթական մի մասնավոր վճար: Նա սովորում է ուրիշի հաշվով ապրելուն: Նա դուրս է գալիս դպրոցից բոլորովին փոխված մարդ: Սովորել է լավ հագնել, լավ ուտել, բայց չէ սովորել մի բան, որ կյանքի մեջ նրան հաց տար: Իր հոր

պարապմունքի վրա նա ամաչելով է նայում: Ստիպված է դիմել միսիոնարին, որ իրան գործ տա: Բայց միսիոնարն ամենի համար գործ չունի: Նա մնում է անգործ և առանց ապրուստի: Նա դառնում է ավելի թշվառ աղքատ, քան թե իր հայրը: Այն ժամանակ պատրաստ է նա պատահած մարդու գիրկը ընկնել, իր կրոնը փոխելով, եթե նրան ապրուստի միջոց կտար: Այստեղից է առաջ գալիս բախտախնդիրների այն հասարակությունը, որոնց ուրիշ անուն տալ անհարմար կլիներ, բայց միայն կոչել կրոնավաճառներ, որոնք կաթոլիկներից փախչում են դեպի բողոքականները, իսկ վերջիններից դեպի կաթոլիկները, որտեղ որ նրանց լավ էին վարձատրում: Այդ պատահում է ոչ միայն մասնավոր անձերի հետ, այլ, ես գիտեմ մի ամբողջ բողոքական ժողովուրդ, ուր Ամերիկայի միսիոնարներն աշխատել էին ավելի քան քառասուն տարի և միլիոններ էին ծախսել, բայց երբ սկսեցին ծախսերի թիվը պակասացնել102, ժողովուրդը պատգամավորներ ուղարկեց Լոնդոն, այստեղից հրավիրելու անգլիականների (եպիսկոպոսների) քահանաներ, այն հույսով, թե նրանք ավելի հարուստ են:

Վերոհիշյալներից պարզ է, որ Թուրքիայում կրոնափոխության գլխավոր պատճառները պետք է որոնել ժողովրդի դառն աղքատության և նրա անտանելի հարստահարությունների մեջ մահմեդականների կողմից: Եվ մի եկեղեցի, որ հիմնվում է ժողովրդի չքավորությունից և նրա նեղ դրությունից օգտվելով, հասկանալի է, թե ո՛ր աստիճան կարող է նա հաստատուն լինել: Եվ երբ ժողովրդի տնտեսական դրությունը կբարեկարգվի, երբ նրա կյանքը կապահովվի, և նա իր գլխի և ապրանքի տերը կլինի, — ես համոզված եմ, որ կրոնափոխությունն ինքն իրան կարգելվի, և կդադարի, ինչպես նա այժմ չէ հաջողվում այն քաղաքներում, ուր ժողովուրդը փոքր ի շատե հանգիստ է, և եթե հաջողվում է, այն ևս բնակիչների ամենաստոր դասի մեջ, որ տանջվում են դառն աղքատությամբ:

Ես շատ կտխրեի, եթե Ֆրանսիայում մի փոքրիկ հայ գաղթականություն կընդուներ կաթոլիկություն, իսկ Անգլիայում բողոքականություն. կարող էի մարգարեի ոգով նախագուշակել, որ նրանք մեկ կամ կես դարից հետո կկորչեին. բայց երբեք չեմ կարող երևակայել, որ Հայաստանում հայը ֆրանկ կամ ընգլիզ կարող է դառնալ: Մի փոքրիկ ազգություն, իրավ է, կկլանվի, կանհետանա, երբ կմիանա իր տիրապետող պետության եկեղեցու հետ, ինչպես Թուրքիայում բոլոր մահմեդականություն ընդունող հայերը ձուլվեցան թուրքերի հետ: Բայց նույնը չէ պատահում, երբ մի ժողովուրդ իր հայրենի երկրում ընդունում է մի ուրիշ դավանություն, որ տարբեր էր պետական կրոնից:

Թուրքիայի անհեռատես կառավարությունը, որ հայերի մեջ երկպառակություն գցելու մտքով, և նրանց միությունը քանդելու համար թույլ էր տալիս, և մինչև անգամ ինքը նպաստում էր, որ կրոնափոխությունը տարածվի հայերի մեջ, բայց նա մի սխալանքից մի ուրիշ ավելի վատի մեջ ընկավ, որ հայերից կաթոլիկներ և բողոքականներ պատրաստելով, թեև մի կողմից քանդեց նրանց միության կապերը, բայց մյուս կողմից իրան վնասեց, դրանով մի ճանապարհ բացելով կաթոլիկ և բողոքական պետությունների (Անգլիայի և Ֆրանսիայի) դիպլոմատիայի առջև միջամտություն գործելու իրանց հավատակիցների առիթով Թուրքիայի ներքին գործերում: Հիշյալ սխալանքի հետևանքը բացահայտ երևում է Բեռլինի դաշնագրի վրա: Պարսկաստանն այդ մասին ավելի խելացի քաղաքականության է հետևում. նա ամեն կերպով աշխատում է, որ բողոքականությունը և կաթոլիկությունը չտարածվի իր երկրում գտնված քրիստոնյաների մեջ, հայոց դպրոցներին պետական գանձից օժանդակություն տալով և հայ եկեղեցականների իրավունքները ու նրանց նշանակությունը բարձրացնելով, որ կարողանան օտարերկրյա

քարոզիչների հետ մրցություն անել: Այդ մասին ինձ հայտնի են շատ փաստեր, որոնց հիշելը ավելորդ եմ համարում: Եթե Թուրքիան խելքը գլուխը հավաքեր, նույնը պետք է անե այսուհետև, որովհետև դրանից ավելի կշահվի:

Բայց մեզ շատ անգամ պատահել է լսել այսպիսի կարծիք. ի՛նչ ենք կորցնում, եթե անգլիացին և ֆրանսիացին մեր՝ կրոնը փոխելու համար կսկսեին համակրել և պաշտպանել մեզ, ինչո՞ւ օգուտ չքաղենք այդ հանգամանքից: Վասակները և Մեհրուժանները բոլորը այդ կարծիքի էին, բայց մեր ազգը սաստիկ պատժվեցավ այդ քաղաքականությանը հետևելով. Կիլիկիայի մեր թագավորությունը զոհ եղավ այդ քաղաքականությանը, երբ հայերն իրանց սեփական ուժերն արհամարհելով, մտածեցին միանալ հունաց եկեղեցու հետ, որպես Բյուզանդիայի կայսրությունից կամ պապից պաշտպանություն գտնեն: Մեր պատմությունը լի է դրա նման շատ օրինակներով, որ միշտ կործանիչ հետևանք են ունեցել:

Կրկնում ենք, շատ ցավալի է տեսնել Թուրքիայում կրոնի պատճառով հայերի մի մասն անջատված ազգային ամբողջությունից: Բայց քանի որ դա արդեն պատմական կատարված իրողություն է, ուրեմն պետք է միավորելու հնարներ որոնել և ոչ թե բաժանող վիհն ավելի և ավելի լայնացնել: Վեճը կարծիքների տարբերության մեջն է, թե ո՛րպես պետք էր միավորել: Կրկին թթված ազգասիրությամբ քարոզել այն մաշված թեման, թե մենք մի կրոնական ժողովուրդ ենք, թե մեր ազգությունը ճանաչվում է մեր եկեղեցիով, թե ով որ լուսավորչական չէ, հայ ևս համարվել չէ կարող և այլն, այդ տեսակ քարոզներ գուցե մի ժամանակ հարկավոր լինեին, իսկ այժմ շատ և շատ հնացել են: Այս տեսակ քարոզներով ոչինչ օգտվել չէ կարելի, ընդհակառակն վնասակար են այն կողմից, որ դրանցով ավելի առիթ կտանք բողոքական և կաթոլիկ հայերին բոլորովին անջատելու ազգային միությունից: Թուրքիայի հայերի մեջ միության միակ հնարն այժմ այն է, որ ոչ թե հայրենի եկեղեցուց բաժանված եղբայրներին կրկին դարձնել դեպի լուսավորչի փարախը, այլ աշխատել նրանց մեջ տարածելու ազգայնության գաղափարը, թե մի ազգի անդամները կարող էին այս և այն եկեղեցուն պատկանել, բայց դարձյալ մի ազգային ամբողջական մարմին կազմել, և ցրված ուժերը մի տեղ հավաքելով, միասին գործել բռնության և հարստահարության դեմ, և միասին թոթափել այն անտանելի լուծը, որ ամենի վրա միևնույն չափով ծանրացած է:

Ոմանք ասում են այդ անհնարին է: Ասիայում, հայերի մեջ եկեղեցին միայն կարող է լինել միավորիչ հոդ. ազգայնության գաղափարը Եվրոպայում միայն ունի իր ազդեցությունը, այնտեղ ամեն անհատ կարող է մինչև անգամ անհավատ լինել, բայց մի ազգի պատկանել և այլն: Խիստ կարճամիտ դատողություններ են: Ինչ որ հնարավոր է Եվրոպայի համար, այն և հնարավոր է երկրագնդի ամեն մի ժողովրդի համար, զանազանությունը նրա մեջն է միայն, թե եվրոպացին ի՛նչ ճանապարհով հասավ այն կետին, դու էլ նույն ընթացքը բռնիր, քաղաքակրթությունը քեզ չի զլանա այն բարիքը, ինչ որ բոլոր մարդկության սեփականություն է: Միթե Եվրոպայի մեջ միևնույնը չէ՞ր մի քանի դար առաջ, ինչ որ այսօր հայերի մեջն ենք տեսնում, մի՞թե եվրոպացիք նույնպես չէին շփոթում ազգությունը եկեղեցու հետ, իսկ այժմ ի՞նչպես հասկացան, թե ազգությունը և կրոնը որոշ գաղափարներ են:

Իմաստակությունը մեր մեջ թթված ազգասիրության հետ ձեռք ձեռքի տված է գնում: Հայ կաթոլիկը և հայ բողոքականն անցյալ չունեն, — ասում են ոմանք, — լուսավորչական հայերը միայն անցյալ ունեն, որովհետև պատմությունը նրանց է պատկանում: Դրանից ստոր

երեխայական մտածություններ լինել չեն կարող: Եթե մեր անցյալը բովանդակվում է միայն մեր եկեղեցու մեջ, ուրեմն էլ ինչո՞ւ ենք պարծենում Տրդատից և Լուսավորչից առաջ եղող մեր հեթանոս Հայկով, Արամով, Տիգրաններով և այլն: Ուրեմն մենք մեր պատմությունը պետք է սկսենք այն օրից, երբ լուսավորչական եկեղեցին հիմնվեցավ, և նրանից առաջ եղող մեր նախնիքներին հայ չհամարենք, որովհետև կռապաշտներ էին և այդ եկեղեցուն չէին պատկանում: Բայց մենք մի այսպիսի խտրություն չենք դնում պատմության մեջ: Այլևս ի՞նչ իրավունքով կարող ենք ասել կաթոլիկ և բողոքական հային, թե դուք անցյալ չունեք, երբ նրանք էլ միևնույն ցեղի շարունակությունն են, երբ Հայկը, Արամը, Տիգրանը, Տրդատը, Լուսավորիչը, Վարդանը, Ներսես Մեծը և այլն, որքան լուսավորչականին են պատկանում, այնքան էլ պատկանում են հայ բողոքականին և հայ կաթոլիկին: Ազգային պատմությունը, ազգային անցյալն ամբողջ ազգի սեփականությունն է, ինչ կրոնի և ինչ աղանդի պատկանելու լինեին նրա կազմող մասերը:

Եթե այսօր հայ բողոքականը և հայ կաթոլիկն իրանց հայ չեն համարում, այդ անկրթության հետևանք է: Մի՞թե անկիրթ հայ լուսավորչականը միևնույն աչքով չէ նայում նրանց վրա. մի՞թե նա բողոքականին և կաթոլիկին հայ է համարում: Որպես հայ կաթոլիկը իրան ֆրանգ է կոչում, այնպես էլ հայ լուսավորչականը նրան ֆրանգ է կոչում: — Այդ բոլորն առաջ է գալիս այն համոզմունքից, թե ազգայնությունը պետք է որոնել եկեղեցու մեջ: Եվ այդ բոլորը կանհետանան այն ժամանակ, երբ ազգայնության գաղափարը կրթության միջոցով կընդհանրանա ամեն մի անջատված մասերի մեջ:

Եվ Թուրքիայի պետական մարդիկը շատ լավ են հասկացել վերոհիշյալ հանգամանքները. «բաժանեա՛, զի տիրեսցես» — ահա՛ նրանց դեվիզը: Մեզանից ամեն մեկն առհասարակ խիստ արհամարհական կարծիք ունի Թուրքիայի պետական մարդերի վրա. նրանք, թեև հանճարներ չեն, նրանք թեև մի-մի երևելի ավազակներ են, որ կողոպտում են արքունի գանձը, և ամբողջ նահանգների ժողովուրդը վերջին թշվառության մեջ են ձգում, բայց խորամանկության մեջ, դիվանագիտական խաբեության մեջ և ընդհանրապես մաքիավելլիզմի մեջ անհամեմատ շնորհալի են: Նրանք շատ լավ են հասկանում պետության մեջ եղող բոլոր ցեղերի հարաբերությունները, նրանց ձգտումները, և եթե վնասակարության մի փոքրիկ նշույլ են տեսնում, գիտեն, թե ինչ եղանակով պետք էր կամ հարմար էր խեղդել նրանց ձգտումները, կամ բոլորովին ոչնչացնել: Նրանք չեն արհամարհում օգուտ քաղել և ամենափոքր միջոցներից, որոնցով կարելի էր մի ցեղի մեջ երկպառակություն ձգել և նրա միության կապերը քանդել: Նրանք վաղուց են հասկացել, թե ի՛նչ միջոցով կարելի է քայքայել հայ ժողովրդի ամբողջությունը, որ լուսավորչական եկեղեցուց դուրս հայ չէ ճանաչում: Եվ այդ է պատճառը, որ Թուրքիայում կրոնափոխությունն այնպես արագ քայլերով առաջ է գնում. որովհետև կառավարությունն ինքը նպաստում է: Այս բոլորից հետո զարմանալի չէ տեսնել, որ հայկական խնդրին կից հարուցվեցավ հասունյանների և հակահասունյանների դադարած կռիվը: Կրոնական երկպառակություններին ուժ տալը և նրանց միջոցով զանազան ցեղերի մեջ անմիաբանություն և անհաշտություն պահպանելը դա մի ժառանգական քաղաքագիտություն է, որ սեփականել է իրան մոնղոլական Թուրքիան Բյուզանդիայի գահի հետ: Միայն հայերի վերաբերությամբ չէ վարվում նա այդպես. նույն երևույթները կրկնվում են նեստորական և նեստորականությունից բաժանված ասորիների մեջ, քիլդանիների մեջ, մարոնիտների մեջ, հակոբիների մեջ, ղպտիների մեջ, և առհասարակ բոլոր քրիստոնյա ցեղերի մեջ: Ո՞վ չգիտե, թե ամեն տարի, սուրբ Հարության տոնի օրը Երուսաղեմում, սուրբ Հակոբա տաճարի մեջ ի՛նչ խայտառակ խռովություններ են պատահում

հայոց, լատինական և հույն աբեղաների մեջ: Եվ չնայելով հայոց և հունաց պատրիարքարանների անդադար բողոքներին, մինչև այսօր Բ. Դուռը մի կարգ կամ սահման չդրեց նրանց մեջ, և նրանց յուրաքանչյուրի իրավունքները չորոշեց, որ աբեղաները ստիպված չլինեին ամեն տարի միմյանց գլուխը ջարդել:

Բ

Մենք բավական հեռացանք հարցից, երկար կանգնելով կրոնափոխության խնդրի վրա: Ցույց տալով, թե մեր և տաճկաստանցոց մեջ ոչինչ կապեր կամ հարաբերություններ չկան, և հայտնելով այն միտքը, թե մենք պարտավոր ենք օգնել նրանց — գուցե ընթերցողը սպասում էր, թե մենք պետք է ցույց տանք որևիցե նոր կապեր, կամ մենք կասենք, թե ինչով և ինչ բանի մեջ կարող էինք օգնել նրանց: Դրանց և ոչ մեկը մեր հոդվածի նպատակը չէ: Մենք պետք է հետևենք հմուտ բժշկի եղանակին, որ առաջ հետազոտում է հիվանդի կազմվածքը, ուսումնասիրում է նրա ամբողջ կյանքը, քննում է նրա ցավերը, հասկանում է ցավերի առաջ բերող պատճառները, իսկ հետո մտածում է դարմանների մասին: Մենք, որպես սկզբում հայտնեցինք, դեռ ոչ բոլորովին ճանաչում ենք մեր տաճկաստանցի եղբայրներին, չգիտենք ինչ բանի կարոտ են նրանք, և նրանց դրությունն իր բոլոր կողմերով դեռ մեզ հայտնի չէ. ուրեմն ինչ որ գրենք, ինչ որ մտածենք նրանց մասին, բոլորը կլինեն թերի, միակողմանի և շատ անգամ անհիմն ենթադրություններ: Պետք է ունենալ ճիշտ տեղեկություններ: Պետք է մեզ հիմնվել խնդրի բարձր նշանակության վրա և հասկանալ, որպես հարկն է, նրանց պետքերը, և ուսումնասիրել նրանց կյանքի և կացության բոլոր էական գծերը, նրանց տնտեսական վիճակը, անցյալ և ներկա քաղաքական դրությունը և այլն: Բավական չեն միայն եղբայրական զգացմունքների արտահայտություններ կամ ազգասիրական դարտակ ցուցումներ, որ վերջանում են նրանով միայն, որ ողորմելի տաճկաստանցու համար օդեղեն ամրոցներ ենք ստեղծում, մինչդեռ նա իր գլուխը դնելու և հանգչելու տեղ չունի:

Մեր մեջ պետք է կազմվի փոխադարձ հասկացողություն: Մենք դեռ չունենք ոչ մի օրինավոր շարադրություն Տաճկական Հայաստանի մասին: Մի քանի հատ ու կտոր, չնչին, անիմաստ հոդվածներ ի՞նչ լույս կարող էին ձգել նրանց կյանքի վրա: Մեզ պետք են կատարյալ ժողովրդագրական (էտնոգրաֆիական) տեղեկություններ, հիմնված փաստերի վրա ոչ միայն հայերի կյանքն ուսումնասիրելու համար, այլ թուրքերի, քուրդերի, չերքեզների և բոլոր ցեղերի, որ այժմ Հայաստանում բնակված են: Մեզ պետք են կատարյալ աշխարհագրական տեղեկություններ Հայաստանի ազգաբնակության, արդյունաբերության, տեղագրության, ճանապարհների հաղորդակցության և նրա թե բնական և թե քաղաքական կյանքի մասին: Մեզ պետք են ճիշտ վիճակագրական և տնտեսագիտական տեղեկություններ հայոց ազգաբնակության մասին առանձնապես և օտար ցեղերի մասին ընդհանրապես: Մեզ պետք են մինչև անգամ գիտենալ Հայաստանում բնակվող ժողովրդների մեջ տիրող ոգին, նրանց բնավորությունները, ուղղությունը, ձգտումները, կրոնական և բարոյական զգացմունքները, մի խոսքով նրանց բոլոր մտավոր և հոգեբանական կողմը103:

Կ. Պոլսի հայոց մամուլը և նրանց գրականությունը չտվեցին մեզ վերոհիշյալ տեղեկություններից և ոչ մեկը, ոչ իրանք ցանկացան ունենալ. դրա մեջ պետք է որոնել նրանց անհաջողության ամենամեծ պատճառը: Թուրքիայի գրական մարդիկն այն աստիճան անզարգացած և մանրին մարդիկ են (թեև, պետք է խոստովանվել, որ մեր մեջ էլ չկան մեծ մարդիկ), որ մինչև անգամ չէին կարող մտածել, թե ինչ պետք է իրանց և ինչ բանի համար պետք է գրել: Տեղային սահմանափակ

միջոցները չկարողացան ստեղծել զորավոր տաղանդներ զորավոր գործերի համար, և մնալով տկար, նրանք չկարողացան ծառայել ազգային գլխավոր պահանջներին — նրա փրկությանը օտարի ճնշող ներգործությունից: Իսկ մեր մեջ, թեև չկան զորավոր տաղանդներ, բայց կան զարգացած մարդիկ, որոնք կարող են ավելի նպատակահարմար և հիմնավոր կերպով գործել, քան թե կ. պոլսեցիք:

Բայց կան և մարդիկ, որ այսպես են մտածում. «թողեք տաճկաստանցիներին հանգիստ մնալ, մի՛ պղտորեք նրանց միտքը, նրանք ավելի լավ են հասկանում իրանց գործը, մենք մեծ հույսեր ունենք նրանցից» և այլն: Երանի, թե գիտենայինք ինչ բանի վրա են հիմնված այդ հույսերը: Այս տեսակ խոսքերով կարելի է ամբողջ գրքեր գրել, միայն թե ցանկություն լիներ անիմաստ բառեր շարել: Եվ զարմանալին այն է, որ այդ պառավախոս իմաստակները համարձակվում են մի ամբողջ ընկած ժողովրդի «գեղեցիկ» ապագան նախագուշակել դարտակ հույսերով միայն, առանց նրան ճանաչելու, առանց նրա ներկա դրությունը հասկանալու: Դրանք նմանում են այն եղերամարք կոչված պառավներին, որ հրավիրվում են դիակների վրա երգ երգելու. նրանց համար միևնույն է, թե ո՛վ էր, ինչ տեսակ մարդ էր հանգուցյալը, կարող են նրան մինչև անգամ չճանաչել, կարող է նա բոլորովին ոչինչ մարդ լինել. բայց նրանք միշտ իրանց սովորական երգն են երգում, գովասանում են նրա չգործած սխրագործությունները, նրա առաքինությունները, գութ և ափսոսանք են շարժում, որովհետև դրա համար վարձ են ստանում:

Միշտ հույս և հույս — այդ է իմաստակների խոսքը, թեև դարտակ հույսն առանց գործի ոչ մի նպատակի չէ հասցնում: Անշարժության այդ վարդապետները, ես հավատացած եմ, կցանկանային, որ ամբողջ մարդկությունը մումիաներ լինեին և երբեք չփոխվեին, փույթ չէ, եթե նրանց մեջ կյանք չէր լինի:

Ո՛չ, մենք պետք է խոսենք, պետք է մտածենք մեր տաճկաստանցի եղբայրների մասին, պետք է քննենք նրանց և բոլորը կրիտիկական խստությամբ քննենք: Քանի որ կատարելապես չենք ուսումնասիրել, քանի որ չունենք և չենք աշխատի ունենալ նրանց դրության մասին ճիշտ և մանրամասն տեղեկություններ — մեր բոլոր ջանքը, մեր բոլոր աշխատությունը նրանց օգնելու մասին ապարդյուն կլինի: Կանգնել հեռու, չմտնել գործի մեջ, չտեղեկանալ մի ժողովրդի իսկական պահանջները և միայն ստեղծել իր գլխում իդեալական ցնորքներ — այդ բոլորը հրապուրիչ բաներ են, բայց խաբուսիկ են: Կաբինետի երևակայություններն ինքն իրան ոչնչանում են, երբ զարկվում են իրականության հետ:

Կրկնում ենք, մեր և մեր տաճկաստանցի եղբայրների մեջ մինչև այսօր ոչ մի ամուր կապ չէ եղել և չկա: Պատճառները բացատրեցինք: Եվ ա՛յն ժամանակ կկազմվի մեր մեջ փոխադարձ հարաբերության կապ, երբ կլինի մտքի փոխանակություն, որին պետք է ծառայե իսկապես մամուլը և գրականությունը: Գրականական հաղորդակցությունը կունենար և այն օգուտը, որ կստեղծեր մեր մեջ ընդհանուր գրականական լեզու, և այդ ամենակարևոր մի գործ է, որովհետև բազմաբարբառությունը, թեև մի կողմից կազմում է լեզվի հարստություն, բայց մյուս կողմից թուլացնում է, անջատում է գրականության կրթողական ուժը և դժվարացնում է միևնույն ազգի մեջ տոհմային հարաբերությունները:

Տաճկաստանի մեր հայ եղբայրները կարոտ են օգնության, կարոտ են, որովհետև անկիրթ են, կարոտ են, որովհետև աղքատ են, — անկրթությունը և աղքատությունը երկուսն էլ մեծ արգելք են

լինում ժողովրդի առաջադիմության: Ամեն հայի պարտքն է օգնել նրանց, իսկ մեծ պարտավորությունը հասնում է Ռուսաստանի հայերին: Մենք մեծ նշանակություն չենք տալիս այն մասնավոր նվիրատվություններին, որ լինում են Տաճկաստանի այս և այն ընկերության անունով, որովհետև չգիտենք, թե որքան այն ընկերությունների նշանակությունը նպատակահարմար էր, թեև չենք կարող ուրանալ և մեր ժողովրդի զովելի ջանքը, որ աշխատում է գոնյա այսքանով նպաստել մեր կարոտյալ եղբայրներին:

Բայց ցավալի է խոստովանվել, որ մեր տաճկաստանցի եղբայրների վերաբերությամբ այն օժանդակությունը, որ արեց և անում է մեր ժողովուրդը, այն աստիճան աննշան և անբավականացուցիչ պետք է համարել, որ մինչև անգամ հիշելու արժանավորություն չունի: Մեր հարուստները համարյա չմասնակցեցին, ժողովրդի այդ մասը, որի սրտի մեջ սառել է ազգային ամեն զգացմունք, որ իր քեֆի և փառքի համար ահագին գումարներ է վատնում — հարուստները, խիստ մասնավոր բացառությամբ, Տաճկաստանի կարոտյալների համար ոչինչ չնվիրեցին: Մեր հոգևորականությունը, միայն իր շահերի և քսակի համար մտածող հոգևորականությունը, բոլորովին անտարբեր մնաց, և որպես սկզբում հայկական խնդիրը զարթնելու ժամանակ լռություն պահեց, այնպես էլ նյութապես օգնելու գործի մեջ նա սառնասիրտ համառությամբ պահպանեց իր անկարեկցությունը: Մեր արիստոկրատիան և այսպես անվանված չինովնիկ հասարակությունը ոչ սակավ սառնասիրտ գտնվեցան, քան հարուստ և հարստահարող վաճառականը և քան ամեն բարի ձգտումներ խեղդող հոգևորականությունը: Մի կետ, որ աչքի էր զարկում և որ ավելի մխիթարական էր, այն էր, որ Տաճկաստանի մեր կարոտյալ ազգայինների հառաչանքն արձագանք գտավ մեր ժողովրդի ստոր դասի մեջ. չքավոր գյուղացին, օրական աշխատանքով ապրող գործակատարը, փոքրիկ քաղաքների մանրավաճառները, և միշտ գրպանը դարտակ գիմնազիստը բաժանեցին իրանց սուղ միջոցներից մի փոքրիկ մասն այն եղբայրների համար, որ ավելի կարոտության մեջ էին, քան թե իրանք:

Ինչի՞ց առաջ եկած պետք է համարել մեր սառնասրտությունը դեպի մեր արենակից եղբայրները և ինչու՞ պետք է մենք այս աստիճան անկարեկից գտնվեինք: Մենք ուրիշ պատճառ չենք ճանաչում, բայց միայն այն, որ ինչպես ցույց տվեցինք մեր հոդվածի առաջին գլխում, մեր և տաճկաստանցիների մեջ հենց առաջուց չէ եղել և չկար որևիցե սերտ կապ. մենք կտրված էինք միմյանցից և անջատման վիճակի մեջ մեր փոխադարձ համազգացությունը սառել և իսպառ օտարացման էր հասել: Ծագեց ռուս-թուրքական վերջին պատերազմը, լսեցինք, կարդացինք մեր եղբայրների դառն թշվառությունները, և գտնվեցան դեռ ոչ բոլորովին մեռած սրտեր, որոնց գութը շարժեցավ, ոգևորվեցան, և մտածեցին օգնության ձեռք հասցնել: Բայց որովհետև այդ ոգևորությունը ռոպեական էր և առաջ էր եկել իրերի ժամանակավոր երևույթներից, ուրեմն և չէր կարող լինել տևողական, չէր կարող լինել հիմնավոր, այլ շարժառիթ պատճառների անհետանալու հետ պիտի անհետանար և ոգևորությունը: Այսպես էլ եղավ և լինում է: Սկզբում մենք խիստ հաճախ կարդում էինք «Մշակի» թերթերի մեջ նվիրատվությունների ցուցակներ «Արարատյան ընկերության» համար, իսկ այժմ նվիրատվությունները հետզհետե նվազում են, և շատ չի անցնի, որ գուցե իսպառ կդադարեն:

Մի ժողովրդի ոգևորությունը պահպանելու համար դեպի մի բարի գործ պետք են ազդու միջոցներ և եռանդոտ աշխատություն, ոչ միայն նրա համար, որ դրդեն հասարակությանը նյութապես նպաստամատույց լինել գործին, այլ գլխավորապես նրա համար, որ հասկացնեն, թե նրանք կատարում են սրբազան պարտավորություն: «Մշակի» մեջ մի քանի անգամ հայտնվեցավ այն

միտքը, թե պետք է մեր մեջ կազմվի մի հանձնաժողով, որ հոգ տանե տաճկաստանցոց համար նվիրատվություններ հավաքել տեղային նոր բացված դպրոցներին և առհասարակ կրթության տարածմանը նպաստելու նպատակով: Բոլորովին համակրելով հիշյալ միտքը, և կրկին դառնալով մեր վերևում հայտնած նկատողություններին, թե մեզ պետք են նախ և առաջ հիմնավոր տեղեկություններ և ճիշտ հետազոտություն մեր տաճկաստանցի եղբայրների դրության և նրանց պետքերի ու կարոտությունների մասին — կավելացնենք, որ մի այսպիսի հանձնաժողովի նպատակը խիստ սահմանափակ կլիներ, եթե նա ուշադրություն դարձներ միայն նյութական օժանդակության վրա: Որովհետև նախ քան օգնելը պետք է հասկանալ, թե ինչ բանի մեջ նրանք ավելի կարոտություն ունեն, պետք է հասկանալ նրանց անհրաժեշտ պահանջները, մի խոսքով նրանց այն ցավերը, որ շուտափույթ դարմանելու կարոտ են: Իսկ այդ բոլորն ուրիշ կերպ կարող չէ լինել, բացի կատարելապես ծանոթանալուց նրանց վիճակի հետ: Բայց տեղեկությունները մեզ մոտ խիստ պակաս են:

Գուցե ոմանք կնկատեն, թե այդ մեր գործը չէ, մենք փողը կհավաքենք, կտանք նրանց ձեռքը, նրանք իրանց պետքերը շատ լավ են հասկանում, թող ինչ հիմնարկության համար ցանկանում են, գործ դնեն փողերը: Մենք մեզ սխալած կհամարեինք, եթե հայտնեինք այն միտքը, թե պետք է նրանց ձեռնարկությունների մեջ մենք ևս միջամտություն գործենք, կամ փող տալով, մեզ նրանց գլխին հոգաբարձու կանգնեցնենք — այդ մտքերը հեռու են մեր նպատակից: Բայց չենք կարող թաքցնել և մեր կասկածանքը, թե մեր տաճկաստանցի եղբայրների գործող մասն այնպես հիմնավոր կերպով ուսումնասիրած լիներ ժողովրդի պետքերը, որպես հարկն է: Միայն ուսումնարան, միայն գիր-կարդալ, միայն այբբենով չէ կարելի մի ընկած ժողովուրդ վերականգնել, դրա համար պետք են ուրիշ զանազան հնարներ, որոնք կրթության հետ պետք է զուգընթացաբար առաջ գնային: Այլևս չենք խոսում այն բանի վրա, որ մեր տաճկաստանցի գործիչները, երեխայական ոգևորությամբ, միշտ սովոր են եղել մանր և մինչև անգամ չնչին գործերի համար մեծ աղմուկ բարձրացնել...

Մեր կարծիքով, պետք է սկսել մի հիմնավոր գործ, և փոխանակ ցրվելու, մասնավորացնելու ուժերը, հավաքել, կենտրոնացնել նրանց մի ամբողջության մեջ և խմբովին գործել: Դա ուրիշ կերպ լինել կարող չէր, բայց միայն, երբ Ռուսաստանի հայերից կկազմվեր մի հանձնաժողով գլխավորապես բարեգործական նպատակով՝ օգնելու մեր տաճկաստանցի եղբայրների կարոտություններին: Ահա այդ հանձնաժողովը կարող էր ձեռք բերել Տաճկաստանի մասին այն տեղեկությունները, որոնց մասին վերևում խոսեցինք: Նա կարող էր, գործին հմուտ ճանապարհորդներ ուղարկել Թուրքիայում հայերի դրությունն ուսումնասիրելու, և հրատարակել ոչ միայն հայերեն լեզվով, այլ զանազան լեզուներով, նա կարող էր մինչև այսօր հրատարակված հատ ու կտոր տեղեկությունները հավաքել, ամբողջացնել, և նույնպես առանձին գրքերով և թարգմանություններով հրատարակել: Մի այսպիսի հանձնաժողովը բացի նյութապես և բարոյապես օգնելուց, ուրիշ շատ օգնություններ էլ կարող էր անել, որոնց վրա հարկ չենք համարում խոսել — այս էլ բավական է, որ նա կծանոթացներ Տաճկական Հայաստանի դրությունը ոչ միայն մեզ՝ Ռուսաստանի հայերին, այլ բոլոր լուսավոր աշխարհին: Այն ժամանակ մենք հաստատ կերպով կգիտենայինք, թե ինչ կարոտություն ունեն նրանք և ինչ բանի մեջ պետք է օգնել104:

Ժողովուրդների վիճակը հանկարծ չէ հեղափոխվում, մի օրվա մեջ չէ բարվոքվում, այլ նախապատրաստությունը սկսվում է գուցե դարերով առաջ, իսկ հարմար ժամանակ նրան

իրագործում է: Տաճկաստանցիք նախապատրաստված չէին ժամանակից մեծ օգուտ քաղելու և այս պատճառով չհասան իրանց նպատակին, թեև ոմանք Բեռլինի վճռի 61-րդ հոդվածի մեջ ոսկու հանք են տեսնում: Այդ հանքը մեզ շատ չէ շլացնում: Այս և այն հոդվածը, մանավանդ, երբ նա ֆորմի համար գրված է լինում, մի ժողովրդի վերածնելության վերաբերությամբ այնքան նշանակություն ունի, որքան մեռած ռեցեպտը հիվանդի առողջության համար, երբ դեղերը չեն գործադրվում:

Մենք մեկ հանք ենք ճանաչում, որից կարելի է ստանալ ցանկացած ոսկին, եթե այդ հանքն անդադար և անընդհատ կերպով կբովագործվեր. դա կոչվում է նախապատրաստություն: Եվ Տաճկաստանի հայոց խնդիրը պետք է կայանա այսուհետև անդադար և անընդհատ նախապատրաստության գործի մեջ, որպեսզի նրանք կազմ և պատրաստ հանդիպեն այն մեծ օրվանը, երբ կրկին անգամ կզարկե ազատության ժամը: Իսկ այդ օրը կկրկնվի, և շատ անգամ կկրկնվի... գուցե շատ հեռու չէ մեզանից...

Շատերը դժգոհությամբ խոսում են. — «արևելյան խնդիրն այս անգամ էլ չվերջացավ...». — «ա՛խ, ե՞րբ պետք է վերջանա այդ արևելյան խնդիրը...»: Խիստ միամիտ խոսքեր են դրանք: Արևելյան խնդիրը Եվրոպայի կենսական խնդիրն է: Կյանքի խնդիրները չեն վերջանում, այլ ժամանակավորապես պայմանավորվում են: Ամբողջ հայոց ազգի մտածողների մեջ ես միայն մի մարդ եմ ճանաչում, որ իսկապես հասկացել էր, թե ինչ է նշանակում արևելյան խնդիր, և հասկացել էր այն ժամանակ, երբ այդ դիպլոմատիական տերմինը դեռ մեզանից շատերին ծանոթ չէր: Միթե արևելյան խնդիրը կարո՞ղ է վերջանալ. — ո՛չ, նա կմնա անվախճան, որքան ինքը արևելքը հավիտենական է: Դա մի պատմական խնդիր է և պիտի ձգվի ազգերի պատմության հետ: Մի ժամանակ արևելքից ազգերը հեղեղի հոսանքով թափվում էին Եվրոպան կողոպտելու համար: Այժմ դերերը փոխվել են: Այսուհետև Եվրոպայից պիտի հոսեն դեպի արևելք Ասիայի հարստություններից օգուտ քաղելու: Եվ ամեն մի հոսանք կհարուցանե մի նոր արևելյան խնդիր: Այսօր ռուսը և անգլիացին արևելքում շատ շահեր ունեն և մրցում են միմյանց հետ: Հետո կսկսե գերմանացին, ֆրանսիացին և մյուսները: Ամեն մի եվրոպական պետություն աճելով, սեղմվելով իր երկրի նեղ սահմանների մեջ, և սպառելով նրա հարստությունները, պետք է դիմե դեպի արևելք ապրուստ որոնելու: Եվ ամեն մի նոր արշավանք կամ գաղթականություն կհարուցանեն մի նոր արևելյան խնդիր: Եթե մինչև այսօր եվրոպական ազգերի հոսանքը դեպի արևելք թույլ էր գնում, այդ մասին պետք է շնորհակալ լինեն Ամերիկային, որի հայտնվելը մի քանի դար թուլացրուց եվրոպացիների հոսանքը դեպի Ասիա. իսկ այժմ Ամերիկան էլ լցվելու վրա է: — Ուրեմն արևելյան խնդիրը միշտ կա ու կմնա, և տաճկաստանցի հայը պետք է նախապատրաստվի օգուտ քաղել հարմար դեպքից, երբ մյուս անգամ կհուզվի նա:

Իսկ եթե նա միշտ անպատրաստ կմնա՞:

Այն ժամանակ դժբախտ Հայաստանը — այդ Եվրոպայի և Ասիայի պատմական կամուրջը — ազգերի անցուդարձի ներքո կտրորվի և կոչնչանա...

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ ՄԵՐ ԸՆԹԵՐՑՈՂ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆԸ

Մտադրված լինելով նկարել Տաճկաստանի հայոց ներկա դրության և նրանց մոտավոր անցյալի ճիշտ պատկերը, վերջին քաղաքական անցքերի տպավորության ներքո ես ձեռնարկեցի գրել իմ

«Կայծեր» անունով վեպը: Այս աշխատությունը բովանդակում էր իր մեջ այն բոլոր սարսափելիքը, որոնց ենթարկված է Տաճկաստանի հայը: Վեպը բաղկանում է երկու առանձին հատորներից, որոնց յուրաքանչյուրը կունենա մոտավորապես 400 տպագրված երեսներ: Գործողությունների կենտրոնը Վասպուրականի նահանգն է. տիպերը հեղափոխական բնավորություն ունեն a la «Djalaledine»: Իսկ անցքը վեր է առնված Վասպուրականում երեք քառորդ դար առաջ կատարված հայերի մի շարժումից, որի տխուր հիշատակները մինչև այսօր պահված են տեղային ժողովրդի մեջ:

Ի նկատի ունելով այն երևույթը, որ այսօր Տաճկաստանի հայերի խնդիրը գրավում է մեր բոլոր համազգիների բարի ուշադրությունը, ես շտապեցի որքան կարելի է շուտով տպագրել հիշյալ աշխատությունը, համոզված լինելով, որ դրանով կարող եմ մի փոքրիկ լույս ձգել Թուրքիայի հայոց խնդրի լուծման վրա, որը գուցե դեռևս երկար ուսումնասիրության պետք ունի:

Բայց տպագրության ծախսերի դժվարությունն ինձ ստիպեց դիմել մեր պատվելի ընթերցող հասարակությանը, խնդրելով նրա համակրությունը մի այսպիսի ձեռնարկության մասին, որը բարեմիտ անձանց օժանդակությանը կարոտ է: Եվ հուսով եմ, որ իմ ակնկալությունն անպտուղ չի մնա, և բաժանորդագրությամբ լույս կտեսնի «Կայծերը»: Երկու հատորի բաժանորդագինն է միասին 3 ռուբլի. գրքերը կտպագրվեն մինը մյուսից անմիջապես հետո, և ստորագրությունների համեմատ կուղարկվեն պ. պ. բաժանորդներին:

Տպագրությունը կսկսվի անհապաղ այն ժամանակ, երբ բաժանորդներից գոյացած գումարը կլրացնե տպագրության ծախսը:

Ի՞ՆՉՈՎ ԵՆՔ ՄԽԻԹԱՐՎՈՒՄ

Կույրը մի տեսակ մխիթարություն է զգում, երբ հանդիպում է մի ուրիշ կույրին, մտածում է, որ ինքը մենակ չէ: Աղքատը նույնպես մխիթարվում է, երբ իրանից ավելի դժբախտին է տեսնում:

Բաժանված ախտը թեթևացնում է ախտավորի արատավորությունը: Բաժանված դժբախտությունը մխիթարում է թշվառին:

Ո՞վ չգիտե, որ սնանկացած վաճառականն ուրախանում է, երբ միևնույն անբախտությունը պատահում է և իր ընկերներին: Երկրագործը շատ չէ տխրում, երբ կարկուտը փչացնում է բոլոր գյուղացիների արտերը: Մինչև անգամ մահը, որ այնքան ցավալի է լինում, խոլերայի և ժանտախտի ժամանակ կորցնում է իր տխուր ազդեցությունը, որովհետև շատերն են մեռնում և վտանգը հասարակաց է դառնում:

Այդ ի՞նչից է, որ մարդ իր թերությունների, կորստի և անբախտությունների մխիթարությունը գտնում է ուրիշի թերությունների, կորստի և անբախտությունների մեջ: Եթե չասենք, թե դա բնական է, կարող ենք ասել, որ այդ այդպես է լինում:

Այսպիսի հասկացողություններ, այսպիսի մտածություններ ոչ միայն տեսնում ենք մասնավոր մարդու մասնավոր կյանքի մեջ, այլ մինչև անգամ ամբողջ ժողովուրդների և հասարակությունների կյանքի մեջ: Մի ժողովուրդ կամ մի հասարակություն իր վատ վարմունքն արդարացնում է մի ուրիշ ժողովրդի կամ հասարակության նույն տեսակ վարմունքով:

Զարմանալի չէ, որ տգետ ամբոխն այսպես է դատում, բայց շատ անգամ ինտելիգենցիան նույն սխալանքի մեջ է ընկնում:

Ինձ շատ անգամ պատահել է վիճել այսպիսիների հետ. ես հիշում եմ մինչև անգամ մի քանի բանակռիվներ, որ լրագրության մեջ անցան: Խոսում ես, օրինակ, հայերի մի ընդհանուր մոլության կամ մի ընդհանուր թերության մասին. քո հակառակորդը իսկույն որոնում է և գտնում է երկրագնդի վրա մի քանի ազգություններ, որոնք նույնպիսի թերություններ ունեին, և դրանով արդարացնում է հայի վարմունքը, ասելով, թե հայը մենակ չէ, որ այսպես է գործում: Նա, կարծես, մի տեսակ մխիթարություն է զգում, երբ օտարների մեջ իր ազգի նմաններին է գտնում:

Այս տեսակ կարճամիտները զուրկ են լինում հիմնավոր ինքնաճանաչությունից: Նրանց հայացքները կյանքի թե ընդհանուր և թե մասնավոր երևույթների մասին ունենում են միշտ նեղ, սահմանափակ և միակողմանի բնավորություն:

Ուրիշների մոլություններով արդարացնել իր վատ վարմունքը — ահա՛ նրանց գլխավոր փաստը:

Ասում ես, օրինակ, հայ վաճառականը խաբեբա է: Օրինած, պատասխանում են քեզ, դու նայիր հույներին, հրեաներին և կրթյալ անգլիացուն, հային, նրանց հետ համեմատելով, պետք է հրեշտակ համարել:

Բայց խաբեբայությունը խաբեբայություն է, ինչ չափով և ինչ ազգի մեջ գործվեր նա: Ուրիշի գողությունները մեր գողությունը չեն արդարացնում:

Ասում ես, մեր եկեղեցականները վատ են, ծույլ են, ժամանակի պահանջների համաձայն չեն գործում, ազգի արծաթը վատնում են, ոչ մի օրինավոր բան չեն արդյունաբերում և այլն: Իսկույն քո առջև գնում են կաթոլիկ կղերը, և սկսյալ եգիպտական քուրմերից մինչև Պիոս IX-ը, կարդում են եկեղեցականների վնասակար ազդեցությունը, դուրս բերելով այն եզրակացությունը, թե հայ կղերը համեմատաբար ավելի տանելի է: Բայց դրանով հայ կղերը չէ արդարանում:

Այսպես դատելով, կարելի է միշտ այն սխալ եզրակացությանը հասնել, թե ինչ որ մեր մեջ վատ է, անբարոյական է, անազնիվ է, վնասակար է — ներելի է, որովհետև օտարների մեջ ևս գտնում ենք միևնույն հատկություններ: Այսպես դատում էին և մինչև այսօր շարունակում են այսպես դատել այն փտած ազգասերները, որոնք հայի մեջ չեն ներում ոչ մի սև բիծ տեսնել:

Բայց մոռանում ենք մի բան: Մի՞թե օտար ազգերը գոհ են իրանց վիճակից, մի՞թե նրանց մեջ ևս ժողովրդի ընտիր և մտավորապես զարգացած մասը չէ բողոքում, չէ դատապարտում այս և այն հասարակական զզվելի երևույթները: Մոռանում ենք, որ օտար ազգերն իրանց թերությունների հետ ունեն և ահագին առավելություններ, որոնք պակասում են ողորմելի հային...

Մասնավորում եմ իմ խոսքը:

Մեզանից որի՞ հետ չէ պատահել աշակերտության ժամանակ տեսնել, երբ վարժապետը նկատել է մեր ընկերներից մեկի այս և այն անկարգությունը, ասելով. — Արշակ, անպիտան, ինչու ես չարություն անում: Արշակը իրան արդարացրել է, պատասխանելով. — վարժապետ, ես մենակ չէի, Արամն էլ էր այսպես անում... Բայց Արամի անկարգությունն Արշակին չէ ազատում պատժից:

Նույն տպավորությունը գործեց, երբ կարդացի պ. Դաղյանցի նամակը («Մշակ» № 217): Ես շատ ուրախ կլինեի և մեծ հոժարությամբ հետ կառնեի իմ խոսքը, եթե պարոնը իմ «Հայ երիտասարդության» մեջ նկարած Ռուսաստանի հայ ուսանողների պատկերը բոլորովին անճիշտ և աղավաղված կգտներ: Բայց նա աշխատում է արդարացնել հայ ուսանողների թերությունները, նրանով, որ դրանք ընդհանուր ուսանողության հատկանիշներ են, ո՛ր ազգության և պատկանեին — ռուս, լեհացի, գերմանացի, վրացի և այլն: Դարձյալ մտածության նույն ձևը, դարձյալ դատողության նույն եղանակը, որ մենք լսում ենք մեր ազգային և հասարակական ամեն մի տգեղ երևույթների վերաբերությամբ: Մենք մեղավոր չենք, որովհետև ուրիշներն էլ նույնն են գործում... մենք մեղավոր չենք, որովհետև մեր նմանները շատ կան... Արշակը մեղավոր չէ, որովհետև Արամն էլ անկարգություն է անում... Պ. Դաղյանի նման ուսանողին, որի գրվածները խոստանում են լավ ապագա, աններելի է այսպես դատել:

Ճշմարիտ ասած, իմ նկարագրած պատկերներն առհասարակ հայ ուսանողների կյանքից ուրիշ ոչինչ չեն, բայց միայն զանազան ժամանակներում «Մշակի» մեջ տպված հատ ու կտոր հոդվածներից և նամակներից դուրս բերած մի ամբողջ նկարագիր, որ իմ գրչի տակ ավելի ամփոփ շրջանակի մեջ է դրված: Ես օգուտ եմ քաղել և այն վիճաբանություններից, որ ուսանողների վերաբերությամբ շատ անգամ տեղի են ունեցել այդ լրագրի խմբագրատան մեջ, իհարկե, ավելացնելով միևնույն ժամանակ և իմ սեպհական հայացքներն ու դիտողությունները:

Գուցե պ. Դաղյանը այսօր տեսնում է իր աչքի առջև մի քանի իսկապես լավ ուսանողներ, որոնց ես էլ չեմ ուրացել, բայց «մի ծաղիկով գարուն չի լինի», — ասում է հայտնի առածը: Պետք է այն ևս նկատողության առնել, որ մի գրող, երբ կամենում է նկարել այս և այն հասարակության պատկերն իր բոլոր լավ և վատ կողմերով, նա չէ բավականանում միայն ներկա կամ առօրյա երեվույթներով, այլ հավաքում է մի որոշ պերիոդի, ժամանակի մի որոշ շրջանի մեջ հայտնած երևույթները, ամբողջացնում է, և նրանցից դուրս է բերում մի ընդհանուր նկարագիր: Նույնպես վարվում է և տնտեսագետը, մի քանի տասն տարվա ընթացքում կատարված փաստերից, մի քանի տասն տարվա ընթացքում հավաքած թվանշաններից դուրս է բերում միջին թիվ և նրա վրա հիմնում է իր կարծիքը: Այսպես վարվել եմ և ես իմ հետազոտությունների մեջ հայ երիտասարդության վերաբերությամբ: Ես վեր եմ առել մի ամբողջ սերունդ, որ գործում է և գործել է մի քանի տասն տարիների ընթացքում: Հասարակական տիզերը մի օրվա մեջ չեն ծնվում, նրանք ներկայացնում են մի որոշ ընդհանրության հատկանիշներ, որ հայտնվել և զարգացել էին ժամանակի մի որոշ շրջանի մեջ: Գուցե իմ նկարած ուսանողներից ոմանք դեռ չեն թողել համալսարանի նստարանները, գուցե ոմանք ավարտելով, այսօր պտտում են մեր աչքի առջև, և, ոմանք ծերանալով, թողել են կյանքի ասպարեզը: Ես միացրել եմ երկու ծայրերը մի բոլորակի ամբողջության մեջ: Բայց եթե ընթերցողը նրանում հրեշավոր տգեղություն է տեսնում, ո՞վ է մեղավոր:

«Հայ երիտասարդությունը» տպվելուց հետո «Մշակի» խմբագրատան մեջ ստացվեցան մասնավոր նամակներով մի քանի բողոքներ, ստացվեցան և շատ համակրական նամակներ: Մի քանի պարոններ մինչև անգամ խնդրում էին, որ հիշյալ աշխատությունն առանձին տետրակով հրատարակվի: Բայց պ. Դաղյանի նամակի մեջ իմ ուշադրությունը գրավում է այն կետը, իբր թե, ես դուրս բերելով ուսանողությունը մի «հրեշային պատկերի» մեջ, դրանով անգիտակցաբար մտցնում եմ հակակրություն և մինչև անգամ թշնամություն հասարակության մեջ դեպի այն

սերունդը, որի ուժերի վրա շատ և շատ հույսեր է դրել ազգը: Թող չվրդովվի պատվելի նամակագիրը, դրանով ուսանողությունը ամենևին չի վնասվի: Ինքնաճանաչությունը միշտ եղել է օգտավետ և կլինի: Հիմար կանվանեինք այն հիվանդին, որ թաքցնում է իր ցավերը: Երբ «Մշակը» սկսեց անողոք կերպով մտրակել եկեղեցականներին, գտնվեցան միամիտներ, որ ասում էին. — պարոններ, ի՞նչ եք շինում, դուք ձեր ձեռքով ձեր տունը քանդում եք. եկեղեցին մեր ազգի հիմքն է, հարձակվելով եկեղեցականների վրա, մերկացնելով նրանց այլանդակությունը, դուք դրանով կծնեցնեք հակակրություն և մինչև անգամ անհաշտություն ժողովրդի սրտում, և կբաց անեք նրա ու եկեղեցականների մեջ մի անդունդ, որը հետո դժվար կլինի միացնել, — դրանով կվնասվի մեր եկեղեցին: Բայց եկեղեցին ամենևին չվնասվեցավ և եկեղեցականները սկսեցին փոքր առ փոքր լավանալ:

Ում շատ է տված, նրանից շատ կպահանջվի: Ես և մեզանից ամեն մեկը, իհարկե, այնքան խիստ չէին լինի Ներսիսյան դպրոցում կամ որևիցե միջնակարգ ուսումնարանում ավարտած աշակերտի հետ, որովհետև նա գործում է ավելի, քան թե սովորել է:

Բայց համալսարանական բարձր ուսում ստացած երիտասարդին պետք է մտրակել ամենայն անգթությամբ, երբ նա չէ համապատասխանում ոչ իր կոչմանը և ոչ ստացած գիտությանը: Մեր լրագրությունը, մեր գրականությունը մեծ բարերարություն արած կլինի ազգին, երբ կսկսի քննադատել այդ փչացած և խարդախված սերունդը, որ մի նշույլ անգամ օրինավոր ապագայի չէ խոստանում: Ի՞նչ են տվել մեզ, ի՞նչ ծառայություն են մատուցել: Գնալ, ուսում առնել, դիպլոմ ստանալ, կյանքի մեջ բարձր դիրք բռնել, հարստանալ, փառավոր կերպով ապրել — այս բաներից հազիվ թե հայոց ազգը կարող էր շահվել:

Պետք է ի նկատի ունենալ մի ուրիշ կետ ևս: Մեր ուսանողները ամեն տեղ, ամեն երկրում, օտարազգիների հետ համեմատելով, ամենաչնչին փոքրամասնություն են կազմում: Եթե, օրինակ, մի համալսարանում կային 10 հայ ուսանողներ, իսկ 100 ռուս ուսանողներ, և հայերից 8-ը վատ էին, իսկ ռուսներից 50-ը, դարձյալ համեմատաբար հայերից վատերի թիվը մեծ պրոցենտ է ներկայացնում: Բայց մեր նախնի ուսանողներն այսպես չէին, նրանք Աթենքի, Աղեքսանդրիայի դպրոցներում միշտ իրանց փոքրամասնությամբ գերազանցում էին մեծամասնությունից, որպես լավ ուսանողներ:

Պ. Դադյանի մի երկրորդ սխալն այն է, որ նա աշխատում է երևույթներն արդարացնել պատճառներով: Պատճառները միայն թեթևացնում են հանցանքը, բայց հազիվ թե արդարացնում են: Մի անբարոյական միշտ կհամարվի անբարոյական, թեև նրա մոլություններն առաջ եկած լինեին վատ դաստիարակությունից կամ կենսական այլ և այլ պահանջներից: Այնպես էլ գողը, ավազակը միշտ ճանաչվում է ավազակ, թեև նրանց վարմունքը կլիներ հետևանք տնտեսական կամ հասարակական այս և այն անկարգ կազմակերպության: Գողությունը փաստ է, պատճառով չեն արդարացնում նրան:

Հասկացողության այդ եղանակը, երբ միակողմանի կերպով է վերաբերվում դեպի հայտնվող երևույթները, միշտ սխալ եզրակացությունների է հասցնում: Իհարկե, ամեն երևույթ ունի իր արտադրիչ պատճառները: Որպես բնության, նույնպես և կյանքի մեջ ոչինչ բան ինքնագոհ չէ: Բայց պատճառները պետք չէ խառնել երևույթների հետ, որոնք միշտ պահպանում են իրանց բնավորությունը, լավ կամ վատ հատկությունները:

Եթե այս մեթոդին հետևեինք, այն ժամանակ ոչ մի բանի դեմ պետք չէր խոսել, ոչ մի անարդարության դեմ պետք չէր բողոքել, որովհետև և ոչ մեկը արտադրիչ պատճառ չէր լինելու: Բայց մեր մեջ կան շատերը, որոնք հետևում են մտածության այս եղանակին: Օրինակ, ասում ես, թե հայը ցած և ստրկական բնավորություն ունի, թե նա զուրկ է այն բանից, որ կոչվում է ազգային ազնիվ հպարտություն, թե նա պատվի և անձնասիրության զգացմունք չունի, թե նա չէ հետաքրքրվում որևիցե բարձր իդեայով և այլն: Հիմար անձնազովները հերքում են այս ճշմարտությունները, իսկ կարճատես խելացիները արդարացնում են: Վերջիններս սկսում են քննել պատճառները, և իսկույն դառնալով դեպի անցյալը, դեպի պատմությունը, պատասխանում են քեզ. — դու գիտես, եղբայր, թե այդ ազգը ինչ է կրել իր կյանքում, թշնամու սուրը միշտ նրա գլխից պակաս չէ եղել. բռնության լծի ճնշման տակ նա կորցրել է իր զգացմունքը դեպի գեղեցիկը և ազնիվը: Շատ լավ, պատճառը հասկացանք, դիցուք թե հայը մի այսպիսի թշվառ անցյալ է ունեցել, բայց ներկայումս պետք չէ՞ որ ուղղվի և վերադարձնե իր հին կորուստը: Ասա դու նրան, թե հայոց ընտանիքը այս և այն թերությունն ունի, թե նրա կազմակերպության մեջ տիրում են շատ անկարգություններ, թե մանուկ սերունդը ճնշվում է հներից, թե ամուսնական լծակցությունը շատ անգամ անտանելի է դառնում և այլն: Քեզ կպատասխանեն. — թե դրանք մտել են մեր մեջ երկար տարիներով պարսիկների և մահմեդական ազգերի հետ դրացությունից: Դարձյալ պատճառներ: Բայց դրանք բավական չեն, որ մենք ներողամիտ լինեինք դեպի մեր ընտանեկան մոլորությունները: Ի՞նչ կասեինք այն բժշկին, որ հիվանդի ցավը քննելով, կասեր մեզ, թե դա մի վնասակար տենդ է, որ առաջ է եկել մրսելուց, և կդադարեր նրան դարմանելուց: Մրսելը պատճառ է, բայց տենդը հիվանդության փաստ է, որ կարոտ է բժշկության:

Վերջացնում եմ ձեզ հետ, պ. Դադյան, հասկանում եմ ուսանողի վրդովմունքը, երբ հարձակվում են նրա ընկերակիցների վրա: Ցավում եմ, որ ավելի պարզ խոսել չէի կարող, և այս պատճառով իմ հոդվածը ստացավ ավելի այլաբանական և ճիշտ ասած, ֆելետոնական ձև: Բայց եթե ես իմ կարծիքների մեջ ուսանողների վերաբերությամբ սխալված եմ, երանի թե այդպես լիներ...

* * *

Պատմության վրա խոսք գալով, ես չեմ կարող չհիշել, որ վերջին ժամանակներում մեր պարբերական հրատարակությունների մեջ կրկին սկսեցին հունցել միանգամայն մոռացված երկրպառակության խմորը, կրկին բարձրացրին կրոնի և ազգության խնդիրը: Խոստանալով առաջիկա տարվա սկզբներում նվիրել այդ հարցին մի քանի պատմական հոդվածներ, այժմ բավականանում եմ միայն մասնավոր նկատողություններով:

Տաճկաստանի հայոց մամուլը երկար տարիներ զբաղվեցավ հիշյալ հարցով, և բացի թշնամություն սերմանելուց, բացի ազգային ամբողջության պատռվածքի ճեղքերը ավելի լայնացնելուց, ոչ մի օգտավետ հետևանքի չհասավ: Եվ այսօր, երբ ավելի կարևոր խնդիրների մասին խորհելիք ունենք, երբ Տաճկաստանի հայերի վերածնելության հարցը գրավում է մեր ամենի ուշադրությունը, մեր մեջ գտնվում են մարդիկ, որ սկսում են կրկին քըջրջել մարած մոխիրը, սկսում են կրկին բորբոքել դադարած վիճաբանությունների կրակը, հայտնելով այն հնացած, և լուսավոր ազգերի համար իր նշանակությունը կորցրած միտքը, թե կրոնը, այսինքն՝ եկեղեցին պետք է ճանաչել ազգության հիմք, և ով որ դուրս է գալիս այդ եկեղեցուց, նա կտրվում է ազգի ամբողջության հետ անդամակցությունից և այլն: Արդարև, մի հին և բոլորովին մաշված

գաղափար, որ դարերի ընթացքում, Վատիկանի դարբնոցի մեջ, պապերի հզոր կռանի տակ ծեծվեցավ, կոփվեցավ և դարձյալ չկարողացավ եկեղեցու մեջ ի մի ձուլել ազգությունները:

Իսկ այժմ մի քանի ողորմելի գրիչներ աշխատում են նույնը իրագործել, ինչ որ Հռոմի ահեղ բազուկը չկարողացավ կատարել:

Մենք պատմություն ունենք, — ասում են մեզ, — մեր պատմությունը սովորեցնում է, որ լուսավորչական եկեղեցին պետք է լինի հայի պատսպարանը և ազգության հիմքը, այդ եկեղեցուց դուրս հայը չէ կարող հայ համարվել, նա կորած է: Եվ այդ հիման վրա, կաթոլիկ և բողոքական հայերը հայ չեն, նրանք, ո՛վ գիտե, թե ինչ են... Եվ այդ տիրացուական քարոզները մեզ կարդում են այն պարոնները, որոնք Չաքճյանի և Բերբերյանի դասագրքերից մի քանի գլուխներ սերտելով, երևակայում են, թե պատմություն գիտեն: Մենք այսպիսիներին խորհուրդ կտայինք մի փոքր ուսումնասիրել Բոկլը, եթե կամենում էին հասկանալ, թե ինչ կապ կա ազգերի պատմության մեջ:

Պետք է լայն հայացքով նայել առարկայի վրա. պատմությունը առաչյոք միրաժներ ունի, որոնք երբեմն ձգում են անհմուտ նայողին օպտիկական խաբեությունների մեջ: Նեղ, միակողմանի հայացքը պատմության վրա միշտ մոլորեցնում է մարդուն: Հայն աշխարհի ստեղծագործության մեջ մի առանձին արարած չէ, և չէ կարող լինել: Նա ազգերի պատմության մեջ բացառություն չէ կարող կազմել: Նա ենթարկված է եղել և պետք է ենթարկվի միևնույն պատմական օրենքներին, որոնցմով կառավարվել են մարդկությունը ներկայացնող ազգերը: Հայն առանձին պատմական օրենքներ ստեղծել չէ կարող: Պատմությունն ազգերի առջև մի որոշ շավիղ է գծել — դա ընդհանուր մարդկության ուղին է — ինչ ազգ, որ ոտքը դուրս է դնում այն շավղից, մոլորվում է, կորչում է և ոչնչանում է...

Կրոնը որպես մարդկային զգացմունքի արտահայտություն, ժամանակների հետ միշտ փոփոխվել է և անվերջ կերպով կփոփոխվի: Մեր նախնիքը մի ժամանակ կռապաշտ էին, այժմ մենք քրիստոնյա ենք, իսկ դարերից հետո, ով գիտե, մեր ապագա սերունդը ինչ կրոն կստեղծե իր համար, գուցե ամենևին կրոն էլ չի ունենա: Ուրեմն, մի բան, որ տևողական չէ, որ միշտ հեղուկ վիճակի մեջ է գտնվում, որ զգացմունքից միայն կախում ունի, նա չէ կարող ազգության հաստատ հիմք լինել. գուցե մասնավորապես կնպաստե նրա գոյությանը, բայց պահպանել չէ կարող:

Պետք է փայտից շինած գլուխ ունենալ և այդ ամենապարզ ճշմարտությունները չհասկանալ: Բայց ի՞նչ օգուտ, հազար ու մեկ փաստեր բեր, միևնույն է, դարձյալ քեզ կպատասխանեն, թե հայոց ազգը պահպանվեցավ իր կրոնով, իր եկեղեցիներով: Եվ այդ խոսքերը կրկնվում են մի հոյակապ ազգի վերաբերությամբ, որի ողորմելի փշրանքներն են մնացել այսօր: Դուք գիտե՞ք, պարոններ, թե ո՞րքան էր առաջ հայերի թիվը, և այժմ որքան է մնացել: Ինչո՞ւ կորան նրանք, ինչո՞ւ կրոնը չկարողացավ պահպանել: Եթե հայերն ունեցել են մի փառավոր անցյալ, — դա եղել է նրա հեթանոսական դարերում և քրիստոնեությունն ընդունելուց հետո այդ ազգը սկսեց տկարանալ և քայքայվել:

Շատ հեշտ է վեր առնել պատմությունից մի քանի երևույթներ, և առանց նրանց իսկական պատճառները քննելու, սխալ եզրակացություններ դուրս բերել: Շատ հեշտ է մատի փաթաթան շինել Լեհաստանի հայ գաղթականությունը, ասելով, թե իրանց կրոնը փոխելու պատճառով կորան, ոչնչացան: Բայց պետք է բոլորովին կույր լինել, և չնկատել մեր պատմության մեջ այն

ընդհանուր երևույթը, որ դեպի արևմուտք դիմող բոլոր հայ գաղթականությունները մեծ մասամբ ոչնչացան առանց իրանց կրոնը փոխելու անգամ: Եվ դրա պատճառը ոչ թե մի օտար ազգի եկեղեցուն հարելն էր, այլ այն ընդհանուր բնական օրենքը, որ հայ գաղթականները, արևմուտքում հանդիպելով իրանցից ավելի բարձր կուլտուրական ազգերի, չկարողացան նրանց հետ մրցություն անել, և կյանքի կռվի մեջ հաղթվեցան, և կլանվեցին իրանցից ավելի զորեղ ազգերից: Որի ընդհակառակն, դեպի հյուսիս և դեպի արևելք դիմող հայ գաղթականությունները պահպանվեցան, ոչ թե այն պատճառով, որ չփոխեցին իրենց կրոնը, այլ այն պատճառով, որ ապրում էին կուլտուրայով իրանցից ավելի ստոր ազգերի հետ և, գոյության կռվի մեջ կարողանում էին նրանց հետ մրցություն անել: Ուրեմն, եթե հայերից մնացել են մի քանի փշրանքներ, դրա համար պետք է շնորհակալ լինել ոչ թե լուսավորչական եկեղեցուն, այլ թուրքերին, թաթարներին, պարսիկներին և հնդիկներին: Եթե հայը լիներ ֆրանսիացու, գերմանացու և անգլիացու հպատակ, արդեն վաղուց կորած կլիներ և լուսավորչական եկեղեցին հազիվ թե կարող լիներ փրկել նրան:

Մենք միշտ ասել ենք և դարձյալ կկրկնենք, որ ազգության գաղափարը պայմանավորվում է ոչ թե կրոնով, այլ նրա ցեղական հատկություններով, որոնց մեջ առաջին տեղը բռնում է լեզուն, որ է և միշտ կլինի ազգի պահպանության հիմքը: Դա է, որ մշտական է, դա էլ անբաժանելի է մարդկությունից: Լեզուն թեև փոփոխվում է, բայց իր փոփոխության մեջ ավելի կյանք է ստանում, զարգանում է և կատարելագործվում է: Մի մարդ կարող է ոչ մի եկեղեցու չպատկանել և մինչև անգամ անկրոն լինել, բայց չէ կարող որևիցե լեզվով չխոսել: Խոսքը միշտ կմնա, որքան ապրում է մարդկությունը. նա հավիտենական է:

Հայը, թե կաթոլիկ լիներ նա, թե բողոքական, թե լուսավորչական և թե անկրոն — դարձյալ հայ է. որովհետև միևնույն ցեղական հատկություններն ունի, միևնույն լեզվով է խոսում, միևնույն տոհմին է պատկանում: Մենք եկեղեցու տարբերության մեջ ազգային տարբերություններ չենք ճանաչում: Մենք չենք կարող ընդհանուր մարդկային կենցաղավարության պայմանների մեջ մեզ համար առանձին օրենքներ ստեղծել: Չկա մի ազգ երկրագնդի վրա, որի մեջ չլինեին զանազան աղանդներ, դավանություններ, եկեղեցիներ, բայց բոլորը միևնույն ազգին են պատկանում: Ամերիկայում մինչև անգամ մի ընտանիքի մեջ հայրը, մայրը, որդին, աղջիկը, — յուրաքանչյուրն առանձին եկեղեցիներում են աղոթք անում, բայց կրոնի տարբերությունը չէ վնասում նրանց ազգությանը:

Կրոնի երկպառակությունների խնդիրը մեջ գցել ուղիղ այն ժամանակ, երբ Տաճկաստանում պատրաստվում է հայերի համար մի ապագա — դա եղեռնագործությունից ավելի մեծ հանցանք է: Մենք այսպիսիներին ստոր ենք դասում Հասուններից, Նիկոլներից, Վասակներից և Մերուժաններից: Մենք հայտնում ենք մեր անկեղծ ցավը, որ վերջին ժամանակներում Կ. Պոլսի մեր հակահասունյան եղբայրներից մի խումբ, զանազան տխուր հանգամանքներից ստիպված, դիմեցին լուսավորչական եկեղեցու գիրկը: Մենք ավելի կհարգեինք նրանց, եթե կաթոլիկ եկեղեցու մեջ մնալով, կշարունակեին քարոզել հայություն և ազգայնություն: Մենք մի մեծ կորուստ ենք համարում, որ մեզ համակրողների մի խումբ դուրս եկավ հակառակ բանակից, որին խորամանկ Հռոմը թշնամական դիրքի մեջ է դրել իր համազգիների դեմ: Թող ուրախանան կարճամիտները, բայց մենք ոչ ոքի ուրախությանը կցորդ չենք լինում: Մի այսպիսի ուրախություն զգաց հայոց ազգն այն ժամանակ, երբ չորս նշանավոր եկեղեցականներ բաժանվեցան մխիթարյան միաբանությունից և վերադարձան լուսավորչական եկեղեցու գիրկը: Մեծ եղավ

վնասը, որովհետև, մխիթարյանների միաբանությունը, որ այնքան շատ գործել էր հայության համար, որ մի լավ թարգման էր մեր ազգի և Եվրոպայի մեջ — այն օրից, երբ այդ չորս արժանավոր անձինքը հեռացան — սկսեց հետզհետե թուլանալ և վերջապես դեպի հայոց ազգի շահերը անտարբեր լինել: Վաստակեցինք չորս մարդիկ, բայց կորցրինք մի ամբողջ միաբանություն:

Եթե այսօր կամ էգուց կզարկե Տաճկաստանի հայոց վերածնության ժամը, եթե Հայաստանին կտրվի որևիցե ինքնավարություն, այդ բախտին պետք է վիճակակից լինեն Թուրքիայի բոլոր հայերն առանց կրոնի խտրության: Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի մեջ հայերին խոստացված բարիքները միայն լուսավորչականներին չեն պատկանում, այլ վերաբերում են և կաթոլիկ և բողոքական հայերին: Այդ իսկ պատճառով կրոնի խնդիրները մի կողմ դրած, այժմ Թուրքիայի հայերն ազգայնության դրոշը պարզելով, պետք է ձեռք ձեռքի տված աշխատեն տնօրինել իրանց ապագա բախտը: Եվ հայության գործը Թուրքիայում այն ժամանակ միայն հաջողված կարելի է համարել, երբ ազգի անջատված մասները կմիանան, կկազմեն մի ամբողջություն, ոչ թե կրոնական կապերով, այլ ազգայնական անունով: Բավական է, որքան հայերն իրանց ճանաչել տվին որպես կրոնական համայնք, այսուհետև թող աշխատեն ճանաչվել որպես ազգ: